

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 24 (1969)

ΜΕΡΟΣ Α' — ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1971

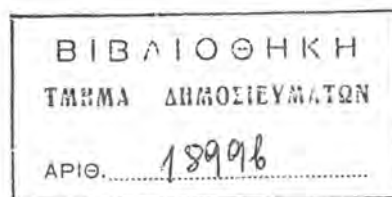
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 24 (1969)

ΜΕΡΟΣ Α' — ΜΕΛΕΤΑΙ

ΑΘΗΝΑΙ, 1971

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

1. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 16 (1960). 'Αθῆναι, 1962 (2 τεύχη).
2. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 17 (1961/62). 'Αθῆναι, 1963 (2 τεύχη).
3. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963). 'Αθῆναι, 1964 - 65 (3 τεύχη).
4. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 19 (1964). 'Αθῆναι, 1966 - 67 (4 τεύχη).
5. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 20 (1965). 'Αθῆναι, 1966 - 68 (4 τεύχη).
6. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 21 (1966). 'Αθῆναι, 1967 - 68 (3 τεύχη).
7. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 22 (1967). 'Αθῆναι, 1967 - 68 (3 τεύχη).
8. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 23 (1968). 'Αθῆναι, 1968 - 69 (3 τεύχη).
9. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 24 (1969). 'Αθῆναι, 1970 - 71 (3 τεύχη).
10. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 25 (1970). 'Αθῆναι, 1971 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν τὰ δύο τεύχη τῶν Χρονικῶν).
11. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 1 (1915), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
12. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 2 (1916), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
13. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 3 (1917), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
14. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 4 (1918), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
15. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 5 (1919), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
16. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 6 (1920/21), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
17. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 7 (1921/22), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
18. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 8 (1922/23), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
19. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 9 (1924/25), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
20. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 10 (1926), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
21. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 11 (1927/28), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
22. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 12 (1929), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
23. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 13 (1930/31), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
24. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 14 (1931/32), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.
25. 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον 15 (1933/35), φωτομηχανικὴ ἀνατύπωσις.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

1. Μ. Ἀνδρονίκου — Χ. Μακαρόνα — Ν. Μουτσοπούλου — Γ. Μπακαλάκη, Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Βεργίνας. 'Αθῆναι, 1961.
2. Κ. Χ. Φατούρου, Πατμιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ. Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. 'Αθῆναι, 1962.
3. Ἰ. Δ. Τριανταφυλλίδη, Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν Ἐκκλησιῶν. 'Αθῆναι, 1964.
4. Α. Ευγγουλόπουλου, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ὁρφανοῦ Θεσσαλονίκης. 'Αθῆναι, 1964.
5. Χ. Μπούρα, Βυζαντινὰ Σταυροθόλια με νευρώσεις. 'Αθῆναι, 1965.
6. D. Kallipolitis - Feytmans, Les «Loutéria» Attiques. Athènes, 1965.
7. Μ. Νυσταζοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. 'Αθῆναι, 1965.
8. Ἀγνῆς Σακελλαρίου, Ἡ Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία. 'Αθῆναι, 1966.
9. Ἐπιγραφὲς τῆς Πάτμου: Α' Σ.Α. Παπαδοπούλου, Ἐπιγραφὲς Ἰ. Μονῆς Ἀγ. Ἰ. Θεολόγου, Β' Κ.Χ. Φατούρου, Οἰκοδομικὲς ἐπιγραφὲς Ἰ. Μονῆς Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου, 'Αθῆναι, 1966.
10. Byzantine Art-An European Art. Lectures. Athens, 1965.
11. Χ. Μπούρα, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς Βραυρώνος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ της προβλήματα. 'Αθῆναι, 1967.
12. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1969 (ἐξηντλήθη).
13. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, Κατάλογος τῆς 9ης Ἐκθέσεως τοῦ Συμβουλίου Εὐρώπης. 'Αθῆναι, 1964.
14. L' art Byzantin-Art Européen, Catalogue. Athènes, 1964.
15. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. 1st edition. Athens, 1964.
16. Byzantine Art - An European Art, Catalogue. 2nd edition. Athens, 1965.
17. Κ. Η. Μπέρη, Αἱ τοπωνυμῖαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν, 'Αθῆναι, 1971.
18. Sp. Marinatos, Some Words about the Legend of Atlantis. Athens, 1971 (2nd edition).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ

1. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφρασις Γ. Ἀ. Παπαθανασοπούλου), Ἀθήναι, 1964 (2α ἐκδοσις) (ἐξηντλήθη).
2. Ἀγνῆς Σακελλαρίου - Γ. Ἀ. Παπαθανασοπούλου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Α'. Προϊστορικαὶ Συλλογαί. Σύντομος ὁδηγός. Ἀθήναι, 1964.
3. N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraklion. Athens, 1964.
4. N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion. Athen, 1964.
5. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum, I. Prehistoric Collections, A Brief Guide (translated into English by Helen Wace, Elisabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1964 (ἐξηντλήθη).
6. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1965 (ἐξηντλήθη).
7. A Concise Guide to the Acropolis Museum (translated by Helen Wace and Elisabeth Wace - French). Athens, 1965 (ἐξηντλήθη).
8. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὁδηγὸς τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφρασις Σ. Πλάτωνος). Ἀθήναι, 1965.
9. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Musée Archéologique National. I. Collections Préhistoriques. Guide Sommaire. Athènes, 1965.
10. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1966 (ἐξηντλήθη).
11. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, Archaeologisches Nationalmuseum. A'. Vorgesichtliche Sammlungen. Kurzführer (übersetzt von Maria Herrmann). Athen, 1966.
12. Kurzer Führer durch das Akropolis - Museum (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1967.
13. Σέμνης Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν. Περιγραφικὸς Κατάλογος. Ἀθήναι, 1967.
14. S. Karouzou, Musée Archéologique National. Collection des Sculptures. Catalogue descriptif (traduit par X. Lefcoparides). Athènes, 1968.
15. S. Karouzou, National Archaeological Museum. Collection of Sculpture (translated by Helen Wace). Athens, 1968.
16. Guida breve del Museo dell'Acropoli (trad. di Dina Peppas - Delmusu). Atene, 1967.
17. Στ. Ἀλεξίου - Ν. Πλάτωνος, Ὁδηγὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἀθήναι, 1968.
18. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὁδηγὸς τῆς Ἀρχαίας Κορίνθου (μετάφρασις Ἀθ. καὶ Σοφ. Καλογεροπούλου) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
19. St. Alexiou - N. Platon, A Guide to the Archaeological Museum of Heraklion. Athens, 1968.
20. Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν. Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (μετάφρασις Σ. Πλάτωνος) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
21. St. Alexiou - N. Platon, Guide du Musée Archéologique d'Héraklion (traduit par Cl. Papapavlou). Athènes, 1969.
22. St. Alexiou - N. Platon, Führer durch das Archaeologische Museum von Heraklion (übersetzt von G. Kokula). Athen, 1969.
23. S. Karusu, Archaeologisches Nationalmuseum. Antike Skulpturen (übersetzt von Char. Neumann). Athen, 1969.
24. S. Karusu, Museo Archeologico Nazionale. Sculture (trad. di D. Peppas - Delmusu) (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).
25. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, Ἀθήναι, 1967 (2α ἐκδοσις) (ἐξηντλήθη).
26. Guide Sommaire du Musée de l'Acropole. Athènes, 1966 (2α ἐκδοσις).
27. Agnes Sakellariou - G. A. Papathanasopoulos, National Archaeological Museum, I. Prehistoric Collections. A Brief Guide (translated by Helen Wace, Elisabeth Wace - French and Ariadne Koumari - Sanford). Athens, 1970 (3η ἐκδοσις).
28. Σύντομος Ὁδηγὸς τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀθήναι, 1970 (3η ἐκδοσις).
29. Carl Blegen - Marion Rawson, Τὸ Ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (μετάφρασις Γ. Α. Παπαθανασοπούλου). Ἀθήναι, 1970 (3η ἐκδοσις).
30. Γ. Δοντᾶ, Ὁδηγὸς Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Κερκύρας. Ἀθήναι, 1970.
31. Σπ. Μαρινάτου, Σύντομος Ὁδηγὸς Προσωρινῆς Ἐκθέσεως Ἀρχαιοτήτων Θήρας. Ἀθήναι, 1971.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

- Σπυρίδων Μαρινᾶτος* : Πρόεδρος τῆς Ε.Ε. τοῦ Α.Δ., Γεν. Ἐπιθεωρητῆς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων, Ἀκαδημαϊκός, Ὁμότιμος Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
- Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος* : Ἀκαδημαϊκός, Ὁμότιμος Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
- Σπυρίδων Ἰακωβίδης* : Καθηγητῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
- Γεώργιος Δοντᾶς* : Ἐφορος Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. Διευθυντῆς Μουσείου Ἀκροπόλεως
- Βαρβάρα Φιλιππάκη* : Ἐφορος Ἀγγείων καὶ Μικροτεχνίας τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου
- Κάντω Φατούρου* : Ἐφορος Νεωτέρων Μνημείων (εἰδικὸν μέλος)
- Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου* : Ἐφορος Δημοσιευμάτων τοῦ ΤΑΠ καὶ Γραμματεὺς τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Α.Δ. καὶ Α.Α.Α.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ: ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ Χρήστος Καρούζος ξεναγῶν τὸ 1961 εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον τὸν τότε Πρωθυπουργὸν τῆς Γαλλίας κ. Μ. Debré (νῦν Ὑπουργὸν Ἐθνικῆς Ἀμύνης).

Ο ΤΟΜΟΣ 24 (1969) ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ
Α Φ Ι Ε Ρ Ο Υ Τ Α Ι
ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΧΡΗΣΤΟΥ Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΥ (1900 - 1967)
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ, ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΦΟΡΟΥ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ,
ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ (1941 - 1964)
ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ Α.Δ.
ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ 1961 ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ 1967

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α Α' Μ Ε Ρ Ο Υ Σ

	Σελίς
E. VANDERPOOL, Three prize vases (Fig s. 1-2; Pl. 1-4)	1 - 5
E. VANDERPOOL, A palaistra in Kephissia (Pl. 5)	6 - 7
Μ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, Ἐκ τοῦ Δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος (Σχέδ. 1-5· Πί ν. 6-21).....	8 - 14
L. H. JEFFERY, An inscribed Attic Kouros - base (Fig. 1; Pl. 22)	15 - 17
ΑΙΓΓ. ΧΩΡΕΜΗΣ, Μαρμαρίνη κεφαλή ἐκ τοῦ λόφου τοῦ Φιλοπάππου (Πί ν. 23-25)	18 - 22
ΗΛ. ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ, Ἐπιθυμία στήλη ἐκ Πειραιῶς (Πί ν. 26)	23 - 27
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Λιθαρές Θηβῶν (Σχέδ. 1-14· Πί ν. 27-41).....	28 - 46
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Πλακίδιον μὲ ἐγχαράκτους παραστάσεις ἐκ Θηβῶν (Σχέδ. 1-2· Πί ν. 42)	47 - 50
Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Τὸ ἐν Κερκύρα ἱερὸν τῆς Ἀκράϊας Ἥρας (Σχέδ. 1).....	51 - 58
Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Τί ἴστατο ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ Βρυάξιδος (Σχέδ. 1)	59 - 65
Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, Δαιδαλικὸς κορμὸς ἐκ Τανάγρας (Σχέδ. 1· Πί ν. 43-45)	66 - 73
Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀγρινίου (Σχέδ. 1-4· Πί ν. 46-52).....	74 - 94
J. CASKEY, Lead weights from Ayia Irini in Kea (Fig s. 1-2; Pl. 53)	95 - 106
Ι. ΚΝΙΘΑΚΗΣ — Ε. ΣΥΜΒΟΥΛΙΔΟΥ, Νέα στοιχεῖα διὰ τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἀδριανοῦ (Σχέδ. 1-5· Πί ν. 54-57).....	107 - 117
Κ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ, Δύο ἀνάγλυφα ἐκ Μαρτίνου Λοκρίδος (Πί ν. 58-59)	118 - 131
Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Χαλκοὺς κρουνοὶ ἐξ Ὀλυμπίας (Σχέδ. 1-2· Πί ν. 60-75).....	132 - 142
GL. DAVIDSON - WEINBERG, Glass Manufacture in Hellenistic Rhodes (Fig s. 1-2; Pl. 76-88).....	143 - 151
Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Νέα στοιχεῖα περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ντίλιου εἰς τὴν Νῆσον τῶν Ἰωαννίνων (Σχέδ. 1· Πί ν. 89-100).....	152 - 175
ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ροδιακὰ ΠΙ. Σκέψεις περὶ τῶν πρώτων ἐν Ρόδῳ ἐγκαταστάσεων.....	176 - 180
Γ. ΔΟΝΤΑΣ, Εἰκονιστικὰ (Πί ν. 101-115)	181 - 202
Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἅγιος Δημήτριος Ἡλίδος (Σχέδ. 1-2· Πί ν. 116-117)	203 - 210
ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δύο ἀττικά ἐπιτόμια (Σχέδ. 1· Πί ν. 118-127).....	211 - 229
Κ. SCHEFOLD, Christos Karuzos' Aesthetik (A b b. 128-133)	230 - 239
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ.....	243 - 259

THREE PRIZE VASES

(Figs. 1-2; Plates 1-4)

This article concerns three bronze vases of the fifth century B.C. with identical inscriptions marking them as prizes given by the Athenians at games for those who died in the war. They must, in fact, have been prizes at the games known as the Epitaphia.

1. In the collection of Mr. Paul Kanellopoulos in Athens there is a large bronze lebes with an inscription on the mouth (Pl. 1 a-b, 2; Fig. 1). The vase was found a few years ago in the plain of Marathon. Mr. Kanellopoulos later visit-

Fig. 1. The Kanellopoulos lebes: drawing of inscription

ed the place of finding in the company of the late John Papadimitriou who was then Ephor of Attica and was shown a spot a short distance inland from the Soros. The vase is reported to have contained charred bones at the time it was found and had evidently been used as a burial urn. The vase was cleaned and consolidated in the workrooms of the National Museum. I thank Mr. Kanellopoulos for allowing me to study this vase and publish it. The photographs are by Mr. James R. McCredie, the drawing of the inscription is by Mrs. Helen Besi.

The vase is a lebes of generous size, being about 0.45 m. in diameter and so considerably larger than the average vase of this shape. It is over 0.30 m. deep and has a wide circular mouth and a broad shoulder from which the sides drop down steeply. The bottom is rounded and there is no base, a stand being required on which the vase could rest. Much of the lower part of the body is missing. There are two

moveable handles on the shoulder engaged in semi-cylindrical spools, and two similar spools without handles are set between them. The spools are carefully and rather elaborately moulded and have beaded decoration on the ridges. They are 0.07 m. in length and 0.04 m. in diameter. The mouth has a lip in the form of a flat ring of solid bronze 0.23 m. in diameter. When the vase was found the lip was covered by another similar ring of exactly the same size so that the actual lip ring did not show. This upper ring may have been the rim of a cover the rest of which had disintegrated¹. When the vase was cleaned the upper ring came off revealing the true lip underneath and the inscription written on it.

The inscription is written in letters made up of small punched dots (pointillé) and reads as follows:

Ἀθηναῖοι ἄλλα ἐπὶ τοῖς ἐν τῷ πολέμοι.

It is written in the early Attic alphabet with three barred sigma and Attic lambda. The alphas have sloping cross bars. The nus have the left hand stroke longer than the other two. The first epsilon has the vertical stroke extending below the lowest horizontal, and the horizontal strokes slightly raking; the other epsilons are more regular. The thetas are dotted. The letter forms would suit a date around or shortly after 480 B.C.

2. The Louvre has a vase similar to that of Mr. Kanellopoulos which was found at Ambelokipi near Athens in 1875 and is said to have contained charred bones². Mr. Devambez has kindly allowed me to study the vase and publish it with new photographs supplied by the Museum (Pl. 3 a - b).

The Louvre vase is somewhat smaller and less finely made than the Kanellopoulos vase. It is about 0.31 m. in diameter and 0.22 m. in height. The spools on the shoulder are less carefully moulded and are decorated with pairs of lines. They are also smaller, being only 0.05 m. long and 0.018 m. in diameter. The moveable handles are simpler. The mouth is 0.20 m. in diameter. The vase has a cover 0.22 m. in diameter, a fairly substantial sheet of bronze slightly concave-convex with no trace of a separate rim. A round hole at the center, about 0.017 m. in diameter, evidently served to attach a handle, now missing.

The inscription on the mouth ring is in pointillé and reads as follows:

Ἀθηναῖοι ἄλλ' ἐπὶ τοῖς ἐν τῷ πο[π]λέμοι.

The alphabet is archaic Attic, but the letter forms are a little more upright and regular than on the Kanellopoulos vase and probably therefore a trifle later.

These two lebetes belong to a class of pot which is fairly common but which has not been much studied as it has little or no decoration, and the bodies are generally found rather crushed so that their exact shape is hard to determine. Often nothing is left but the handles or the spools. These pots are found in ceme-

1. It must be admitted, however, that the other covers that I have been able to examine have no such ring at the outer edge, being merely slightly concave-convex sheets of bronze. The larger size and the more elaborate workmanship of the Kanellopoulos vase may, however, have made it an exception.

2. A. de Ridder, *Les Bronzes antiques du Louvre*, II, p. 101, no. 2590, pl. 93.

teries where they often contain the ashes of the deceased and they also occur in the great sanctuaries such as Olympia, Delphi, the Argive Heraion, and the Athenian Acropolis where they must have been votives. A few, like our two and one from Eretria in the National Museum in Athens, carry inscriptions on the mouth marking them as prize vases³.

3. The Archaeological Museum in Salonica has a bronze hydria⁴ which was found by chance a few years ago in the course of construction work at Karabournaki, a promontory in the southeastern outskirts of Salonica where a small ancient settlement and cemetery are known to have existed⁵ (Pl. 4 a-b; Fig. 2).

The vase is 0.345 m. high and 0.27 m. in diameter and its mouth is 0.152 m. in diameter. The vertical handle is missing but the two side handles are preserved. A few holes in the body have been filled out. There are tongues on the rim and foot and around the attachments for the horizontal handles. The shape of the vase resembles most nearly two hydrias in Istanbul illustrated by Erika Diehl, *Die Hydria*, plate 11, and dated in the second half of the fifth century B.C. (ibid. pp. 32 and 218).

The inscription reads:

Ἀθηναῖοι ἄλ[α] ἐπὶ τοῖς ἐν τῷ πολέμοι.

The scribe perhaps started to write the singular, ἄθλον, then changed to the plural. The letter forms are more developed than on the other two vases. Sigma has four bars. The cross bars of the alphas are nearly horizontal. The lambdas are still of Attic form, however, and omicron is still used for omega and epsilon for eta. The date therefore should be the second half of the fifth century B.C. which agrees with the date suggested above on the basis of shape⁶.

Our three vases, according to their inscriptions, were prizes given by the Athe-

3. The discussion of these vases by Furtwängler in the Olympia publication is still the *locus classicus* for vases of this shape: E. Curtius and F. Adler, *Olympia, IV, Die Bronzen*, bearbeitet von Adolf Furtwängler, pp. 134 - 136. The National Museum in Athens has a good number of such vases, some catalogued in A. de Ridder, *Catalogue des Bronzes de la Société archéologique d'Athènes* (Paris 1894), pp. 6-9, nos. 13-22, others acquired more recently. I was able to examine some of these vases through the courtesy of Mr. Kallipolitis and Mrs. Touloupa. There are a few words on vases of this and related shapes by K.A. Neugebauer in *RM* 38-39 (1923-1924), pp. 405-408. Humphry Payne in *Perachora*, I, pp. 160-163, discusses the poorly preserved vase fragments and the handles found at that site and adds a number of useful references. Some recent discoveries of similar vases: *Praktika*, 1935, pp. 88 - 89 and fig. 3 on p. 91 and fig. 3a on p. 94 (Marathon); *Praktika*, 1953, p. 81 and fig. 8 on p. 82 (Eleusis); *Praktika*, 1954, pp. 57-58 and fig. 7 (Eleusis); *BCH* 81 (1957), pp. 518-519 and fig. 17 (Draphi). There is a handsome example on display in the museum at Eretria.

4. Inv. 5243. For a preliminary notice by Mr. Petsas see *Μακεδονικά, Θ'*, (1969), *Χρονικά Ἀρχαιολογικά*, p. 135, Pl. 13, 14 α - β. I am grateful to Mr. Petsas for allowing me to study the vase and publish it here and for supplying photographs.

5. Excavation report, with references to earlier work, by K. A. Rhomaïos in *Epitymbion Chrestou Tsounta* (Athens 1941), pp. 358-387. Summary in *AJA* 45 (1941), pp. 631 - 632.

6. The vase has another inscription, what seems to be a ligature of Δ and Ε, incised under the foot. One of the two Istanbul hydrias cited above (Diehl p. 218, no B. 123) has a somewhat similar ligature in pointillé letters on the mouth.

nians at games for those who had fallen in the war. These games must be those about which we read in Diodorus Siculus (XI. 33.3):

ὁ τῶν Ἀθηναίων δῆμος ἐκόσμησε τοὺς τάφους τῶν ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ τελευτησάντων, καὶ τὸν ἀγῶνα τὸν ἐπιτάφιον τότε πρῶτον ἐποίησε, καὶ νόμον ἔθηκε λέγειν ἐγκώμια τοῖς δημοσίᾳ θαπτομένοις τοὺς προαιρεθέντας τῶν ῥητόρων.

«The people of Athens adorned the tombs of those who fell in the Persian War and held the funeral games then for the first time and passed a law that chosen

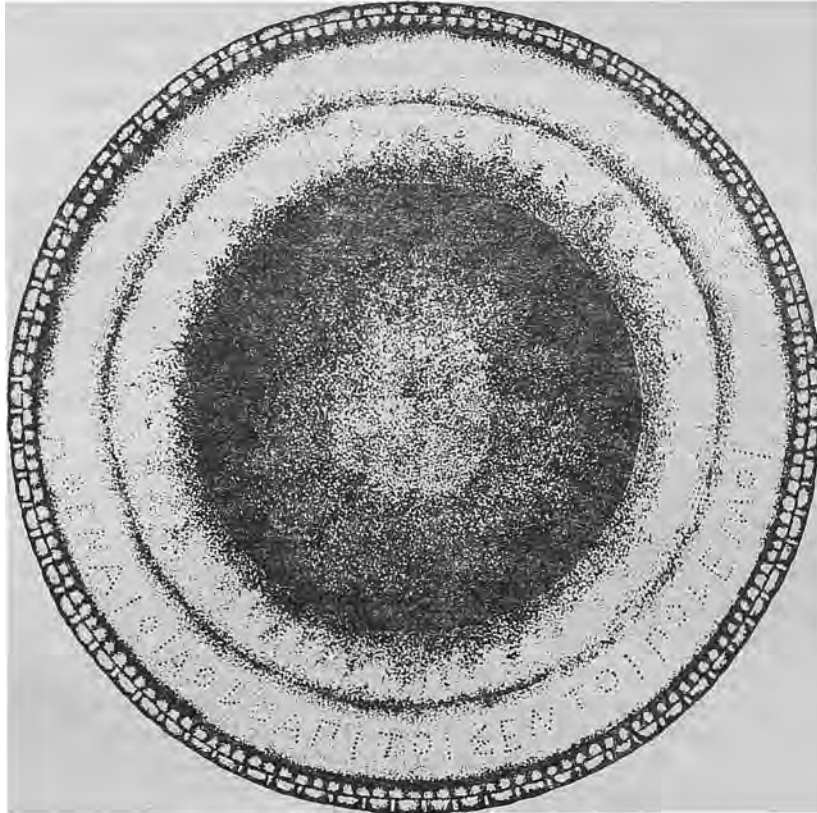

Fig. 2. The Salonica hydria. Drawing of inscription

orators should make speeches in praise of those who were given public burial».

These funeral games, which were later called the Epitaphia, were arranged by the Polemarch and continued to be celebrated throughout Classical antiquity; they were held at the Academy⁷.

7. Aristotle, *Ath. Pol.*, 58, 1; other references in J.E. Sandys' note *ad. loc.* and L. Deubner, *Attische Feste*, pp. 230-231. The text of the inscription on our pots, referring as it does to «games for those who fell in the war», seems to support that interpretation of the *Ath. Pol.* text in which the war dead are linked with the games rather than that in which they are linked with Harmodios and Aristogeiton. Pollux (8,91) also understood the *Ath. Pol.* passage in this way, as did Philostratos, *Vit. Soph.*, II, 30, *ad fin.*

The passage of Diodorus quoted above occurs in his account of the events of the year 479/8 B.C., and recent opinion has rightly come out strongly in favor of this date (or near it)⁸ and against the old view that these customs go back to the time of Solon and particularly against Jacoby's view that they were established in 464 B.C.⁹ The Kanellopoulos prize lebes with its inscription in early Attic characters obviously has a bearing on the problem and, although it cannot be dated exactly I feel that its inscription suits better the years 479 B.C. or shortly after rather than the years 464 B.C. or shortly after, thus fitting nicely with Diodorus' date and becoming one of the earliest prize vases from those games.

Ours are the first prize vases known from the Epitaphia, but many others must have been awarded and it is to be hoped that readers of this article may be able to identify some that may be preserved unrecognized in collections. These vases were valued by their owners during their lifetime and on their death the vases were buried with them or used as containers for their ashes, a custom well known from other prize vases, including Panathenaic amphorae, which have been found in tombs throughout the Greek world.

EUGENE VANDERPOOL

American School of Classical Studies, Athens

8. W. Kierdorf, *Erlebnis und Darstellung der Perserkriege*, p. 87; N.G.L. Hammond, *CR*, 82 (1968), p. 80 and *CQ*, 63 (1969), pp. 118 and 142; D.W. Bradeen, *CQ* 63 (1969), pp. 154-155.

9. «Patrios Nomos», *JHS* 64 (1944), pp. 37-66. Reprinted in F. Jacoby, *Abhandlungen zur griechischen Geschichtschreibung*, pp. 260-315.

A PALAISTRA IN KEPHISSIA

(Plate 5)

A deme decree found recently in Kephissia deserves a little more commentary than it received in the original brief notice of its discovery published in *Archaiologikon Deltion*, 21 (1966) : *Chronika*, p. 106. Through the efforts of Mrs. Kaloyeropoulou and the kindness of Messrs Kallipolitis and Themelis I have been able to examine the stone which is kept in the store rooms of the Ephorate of Attica in the National Museum and I am thus able to offer a fuller description of the stone, a slightly improved text, and a few comments on the substance of the decree. A new photograph has been supplied by the Archaeological Service (Pl. 5).

We have the upper left quarter of a small marble stele with rounded top. Preserved height, 0.19 m. Preserved width, 0.15 m. Thickness, 0.065 m. Height of letters, 0.004-0.007 m. The left edge of the stele is preserved, but a large chip has flaked off the left part of the face removing as many as five or six letters in some lines. The stele is broken below and at the right. The restoration of the formula in line 9 suggests that about half the width of the stele is missing. This restoration gives a line of 39 letters (or 36½ if iota is counted as half a space) which may be taken as an average length. The inscription is non-stoichedon. The letter forms suggest a date in the second half of the fourth century B.C.

	[Ε]πικλῆς εἶπεν· ἐπε(ι)δὴ Φρο[	— — — —	καλῶς καὶ]
	[φιλ]οτίμως τῶν ἱερῶν τῶ [	— — — — — — — —	]]
	[ἐν τῷ] αὐτοῦ χωρίῳ τῶ[	— — — — — — — —	]]
	[— — — — — — — —] κρήνην καὶ τό.	[— — — — — — — —	]]
5	[ἐπεσκ]εῦασε καὶ τῆς παλ[αίστρας	— — — — — — — —	]]
	[— — τὸ] ἀποδυτήριον τῆς πα[λαίστρας	— — — — — — — —	]]
	[καὶ τ]ὴν κρήνην ἔφραξεν ὥ[στε	— — — — — — — —	]]
	ἐναι εἰς αὐτὴν καὶ τᾶλλα φι[	— — — — — — — —	]]
	τὸν δῆμον τὸν Κ[ηφισ]ιέων· δ[εδόχθαι	τοῖς δημόται]	
10	[ς]ἐπαι[νέσαι] Φρο[	— — — — — — — —	]]

The name of the orator at the beginning of the first line appears to have been Epikles. The upper right corner of the pi and the top of the iota are preserved, and there is one letter space available at the beginning.

For ἐπειδὴ the stone has ΕΠΕΔΗ.

The name of the person honored began with the letters ΦΡΟ — —, preserved both in line 1 and line 10. Phro — — appears to have deserved well of the demesmen of Kephissia by looking out for their sacred chores, making his private estate available, repairing their palaistra and its dressing room, fencing off the fountain house to control entrance into it, and in various other ways, for which services

the demesmen resolve to praise him and no doubt to vote him various honors.

The name of the deme in line 9 is quite surely restored. The initial kappa shows the vertical stroke and the upper branch, and the last four letters are well enough preserved to be unmistakable. This, combined with the place of finding, makes the restoration certain.

At the edge of the break at the right end of line 9 I see the upper part of a triangular letter which I take to be the initial delta of δεδόχθαι.

The existence of a palaistra with dressing room and fountain house in Kephissia in the fourth century B.C. is a point of no little interest. This is the first instance of a palaistra in an Attic deme outside the immediate environs of the city, and gives us an interesting insight into the life of the country demes¹.

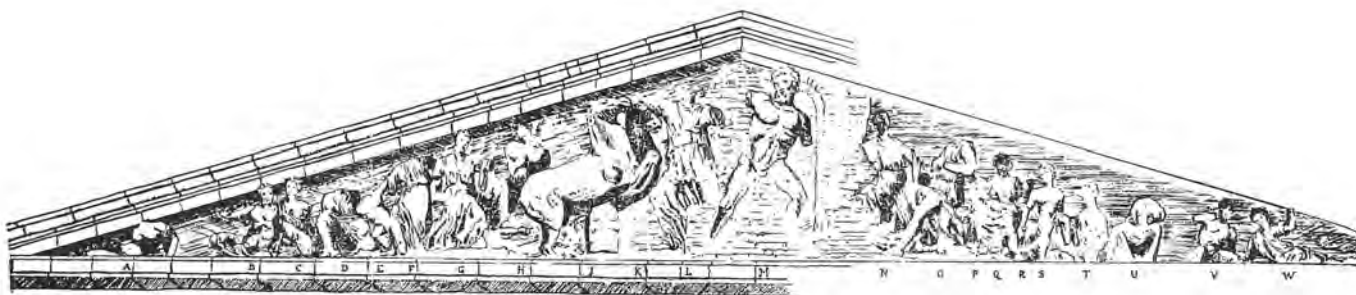
If the place of finding of the inscription may be taken to indicate the general location of the palaistra, we see that it was well situated. The intersection of Charilaou Trikoupi and Karaiskaki Streets where the stone was found by a schoolboy is three blocks, or about 400 meters, south of Kephalaria, the great flowing spring of Kephissia. A modern irrigation ditch which carries water from the spring passes just a block to the west of the intersection so that the fountain house of a palaistra located in this general area could easily be supplied with water from the spring. As far as I know, no remains of ancient foundations have been found in the area, but in the garden of No. 16A Karaiskaki Street, less than a block west of the intersection, there lies the bottom drum of an Ionic or Corinthian column of Pentelic marble.

EUGENE VANDERPOOL

American School of Classical Studies, Athens

1. Jean Delorme, *Gymnasion* (Paris 1960), knows of no palastras in Attica outside the city area. As for gymnasiums, he can only postulate one at Eleusis (p. 94) on the basis of the mention of a gymnasiarch in two inscriptions (*IG*, II², 1299 and 1303; an improved text of the latter in *Hesperia* II (1933), pp. 447-449). He also notes a gymnasium at Salamis (p. 147) which is more tangible since an inscription (*IG*, II², 1227) tells us something of the life there and mentions a stoa; but Salamis was a cleruchy, not a deme. Delorme rightly regards the gymnasiums that have been claimed for Marathon (p. 61) and Rhamnous (p. 231) as illusory. For a conspectus of palastras and gymnasiums, see his Table of Contents, pp. 535-536. In Isaeus, II, 42, there is also mention of a gymnasiarch serving in a deme.

Since the publication of Delorme's book, the existence of both a palaistra and a gymnasium at Brauron has become known through an inscription the substance of which has been published in *Ergon*, 1961, p. 25. But these and the other buildings mentioned in the inscription belong to the sanctuary at Brauron and are being cared for at the expense of the state, not of a deme or a private donor.

Σχέδ. 1. Τὸ δυτικὸν αἶτωμα τοῦ Παρθενῶνος κατὰ σχέδιον Carrey

ΕΚ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΑΙΤΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ *

(Σχέδ. 1-5· Πίν. 6-21)

...Καὶ ἦλθε κάποτε ἡ στιγμή, ὅταν ὅλοι ἐπιστεύσαμεν, ὅτι ὁ ἱερὸς βράχος τῆς Ἀκροπόλεως, ἐξηντλημένος ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἔρευναν μιᾶς ἑκατονταετίας καὶ πλέον, εἶχε παραδώσει εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ τελευταῖα τεμάχια τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ περιφημοτέρου μνημείου τῆς ἀρχαιότητος.

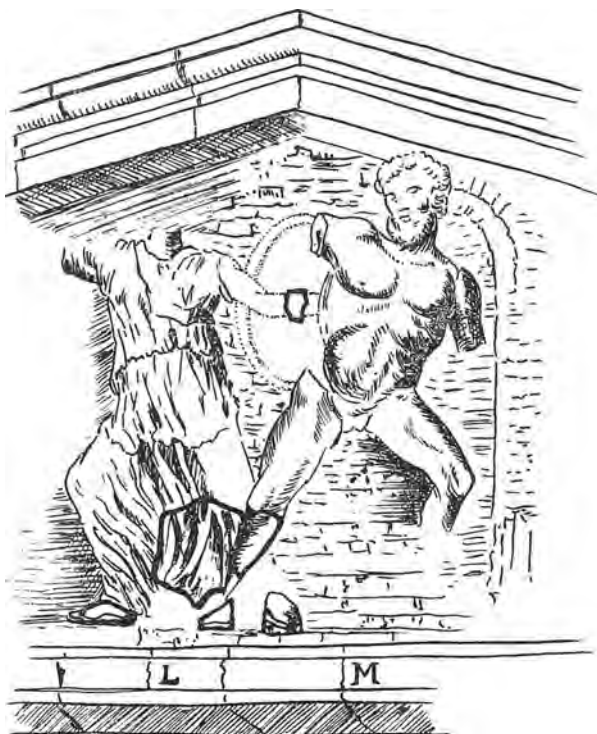
Ἴδου ὅμως ὅτι μὲ τὴν μεταπολεμικὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν τακτοποίησιν τῶν ἀποθηκῶν αὐτοῦ, ἀπεκαλύφθησαν ἢ μᾶλλον ἀνεπὶ-δησαν, θὰ ἔλεγον, πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας, τεμάχια γλυπτῶν, τῶν ὁποίων τὸ μέγεθος, ἢ ποιότης τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ὁμοιότης πρὸς τὰ ἤδη γνωστά, μᾶς ὥθησαν εἰς τὴν ἀπόδοσιν αὐτῶν εἰς τὸν Παρθενῶνα. Δὲν εἶναι παρὰ θλιβερά συντρίμματα, σώζοντα μικράς γλυπτὰς ἐπιφανείας, ἐφθαρμένα ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὴν «κακοπέρασιν» εἰς χεῖρας τῶν ἀνθρώπων, σιωπηλοὶ μάρτυρες ἑνὸς λαμπροῦ παρελθόντος.

Μερικὰ ἐκ τούτων θὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὰς μορφὰς τῶν αἰτωμάτων, παραμερίζοντες ὅλας τὰς θεωρίας, αἱ ὁποῖαι ἐπλέχθησαν κατὰ καιροὺς γύρω ἀπὸ τὴν σύνθεσιν αὐτῶν, στηριζόμενοι ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰ σχέδια τοῦ Carrey, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς αὐτὰ καθ'αυτὰ τὰ τεμάχια, τὰ ὁποῖα ἂν καὶ σκιαὶ τῆς ἀρχικῆς τῶν μορφῆς δὲν παύουν νὰ εἶναι

«Οἱ πηγές οἱ ἀθόλωτες τῆς Σκέψης,
οἱ ἀσυγγένφιαστοι τῆς Τέχνης οὐρανοί».

* Τὸν Διευθυντὴν τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως κ. Γεώργιον Δοντᾶν ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω, διότι ὄχι μόνον μοῦ ἐπέτρεψε τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ πολλαπλῶς ἐβοήθησε, θέτων εἰς τὴν διάθεσίν μου ἀμέριστον τὴν πείραν καὶ τὸν πολύτιμον χρόνον αὐτοῦ διὰ τὴν συστηματικὴν παρακολούθησιν τοῦ θέματος.

Ἐπίσης ὀφείλω εὐχαριστίας εἰς τὸν φύλακα τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως κ. Βασίλειον Καραγεωργίου, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς γνωστῆς του ἀφοσιώσεως καὶ τῶν γενικῶν του γνώσεων ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἐκ τοῦ χώρου περισυλλογὴν τῶν τεμαχίων.

Σχέδ. 2. Αί μορφαι L και M εκ του δυτικού αετώματος του Παρθενώνος

Ποσειδών και Ἀθηνᾶ

Εἰς αὐτάς τὰς δύο κεντρικάς μορφάς του δυτικού αετώματος ἀνήκουν χωρὶς ἀμφιβολίαν τὰ ἐξῆς τεμάχια :

Ποσειδών

α. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 7600 εὑρετηρίου Ἀκροπόλεως τεμάχιον δεξιοῦ ἀνδρικοῦ ποδός (ὕψ. 0,25, μήκ. 0,28, πᾶχ. 0,13 μ.) (Πί ν. 6 α - β). Διατηρεῖται κυρίως ἡ πτέρνα μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς κνήμης. Φέρει σανδάλιον, τοῦ ὁποίου τὸ πέλμα σώζεται κατὰ μήκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ποδός, ἐνῶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀφομοιοῦται πρὸς τὴν πλίνθον, διδομένης οὕτως ἰσχυρᾶς πρὸς τὰ μέσα κλίσεως. Ἐπὶ τοῦ ταρσοῦ φθορὰ ἐκ τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς. Κάτω, ἀδρά ἐργασία μὲ τὸ « βελόνι ». Τὸ ἀρχικὸν μήκος τοῦ ποδός ἦτο περίπου 0,44 μ., μέγεθος τὸ ὁποῖον ἀρμόζει εἰς μορφήν μεγαλυτέραν τῶν 3 μ.

Τὸ θραῦσμα τοῦτο μαρτυρεῖ διὰ μιᾶς ἄριστον καλλιτέχνην, « πρωτομάστοραν », ὅπως λέγομεν σήμερον, ἀγαπῶντα τὰς μεγάλας καὶ ἀπλᾶς ἐπιφανείας καὶ δίδοντα μὲ ἄνεσιν καὶ χωρὶς ἐπιτήδευσιν δύναμιν καὶ σφρίγος εἰς τὰς μορφάς του, ἕνα καλλιτέχνην ὃχι διάφορον τοῦ καλλιτέχνου τοῦ Ποσειδῶνος. Ἐξ ἄλλου, ἡ δύναμις μὲ τὴν ὁποίαν πατεῖ ὁ πούς ἐπὶ τῆς πλίνθου, ἡ ἰσχυρὰ πρὸς τὰ μέσα κλίσις, ἡ φορὰ τῆς διαβρώσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῇ τὸ τεμάχιον ἀπὸ τὴν βροχήν, καὶ τέλος αἱ μεγάλαι ἀναλογίαι, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀποδόσεως τοῦ τεμαχίου εἰς τὴν μορφήν τοῦ Ποσειδῶνος, ἐνῶ μία προσεκτικὴ σύγκρισις πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ Carrey προσθέτει ἐν ἀκόμῃ τεκμήριον εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀπόδοσιν (πρβλ. Σχέδ. 2).

β. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 9364 τεμάχιον δεξιᾶς ἀνδρικῆς κνήμης (ὕψ. 0,38 μ.) ἀπὸ τοῦ γόνατος μέχρι περίπου τοῦ μέσου αὐτῆς (Πί ν. 7).

Μὲ τὴν σφικτὴν, ἀλλὰ ἐλαστικὴν τῆς σάρκα, μὲ τοὺς ἰσχυροὺς, ἀλλὰ ρέοντας μυῶνας, μὲ τὸ μεγαλεῖον τῆς συλλήψεως, ἡ κνήμη αὕτη φανερῶνει ἀδιαμφισβητήτως τὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα.

Αἱ ἀναλογίαι της καὶ ἡ ὀρμητικὴ, σχεδὸν βιαία, κίνησίς της πείθουν ὅτι προέρχεται ἀπὸ μίαν γιγαντιαίαν, τιτανικὴν μορφήν, προφανῶς τὸν Ποσειδῶνα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος.

ἸΑθηνᾶ

α. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 7397 εὗρετηρίου Ἀκροπόλεως τεμάχιον δεξιοῦ κάτω ποδὸς γυναικείου ἀγάλματος, μεγαλυτέρου τοῦ φυσικοῦ (ὕψ. 0,15, πλ. 0,35 - 0,39, πᾶχ. 0,17 μ.) (Πί ν. 6 γ). Λεῖπουν οἱ δάκτυλοι ἐκτὸς τμήματος τοῦ μικροῦ δακτύλου καὶ τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀμέσως ἐπομένου. Ἡ μορφή φέρει σανδάλιον, ὕψ. 0,06 μ. Εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς πτέρνας διατηρεῖται κρᾶσπεδον ποδήρους χιτῶνος, τοῦ ὁποῦ διατηροῦνται ἵχνη καὶ κατὰ μήκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ποδός. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν αὐτοῦ (πρὸς τὸ τύμπανον) ἄμορφος μᾶζα μαρμάρου, προφανῶς τεθραυσμέναι πτυχαὶ χιτῶνος. Τὸ ἀρχικὸν μήκος τοῦ ποδός ἦτο περίπου 0,40 μ., ἄρα ὁ ποὺς ἀνῆκεν εἰς μορφήν, ὕψους 3 μ. περίπου.

Αἱ διαστάσεις τοῦ ποδός, κυρίως ὅμως ἡ ἐκλεκτὴ ποιότης τῆς ἐργασίας, τοποθετοῦν αὐτὸ μεταξὺ τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος. Σῶζονται μικραὶ μόνον ἀκέραιαι γλυπταὶ ἐπιφάνειαι, ἱκαναὶ ὅμως νὰ δείξουν ἔμπειρον καὶ σταθερὰν χεῖρα. Βαθὺς γνώστης τοῦ σχεδίου καὶ δεξιότηχης τῆς σμίλης, ὁ καλλιτέχνης του, ἀποδίδει μὲ μοναδικὸν τρόπον τὰς ἁλλεπαλλήλους ἐπιφανείας τοῦ γυμνοῦ ποδός. Ἡ σὰρξ ἀναφαίνεται ζωντανῇ κάτω ἀπὸ τὰς μόλις σωζομένας καὶ ἄριστα σχεδιασμένας πτυχὰς τοῦ χιτῶνος, αἱ ὁποῖαι ρέουν μὲ ἀφάνταστον ποικιλίαν εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς πτέρνας.

Παρατηροῦντες τὴν στάσιν τοῦ ποδός, τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον αἱ πτυχαὶ κατέρχονται ἐπ' αὐτοῦ καὶ εἰδικώτερον ἐπὶ τῆς πτέρνας, τὴν κίνησιν καὶ τὴν ὄλην σύλληψιν, διαπιστώνομεν ὁμοιότητα ἢ μᾶλλον ταυτότητα πρὸς τὸν δεξιὸν πόδα τῆς ἸΑθηνᾶς, ὅπως αὐτὸς ἀπεικονίζεται εἰς τὰ σχέδια τοῦ Carrey¹.

β. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2271 εὗρετηρίου Ἀκροπόλεως τεμάχιον ἀριστεροῦ ἄκρου ποδός, προφανῶς γυναικείου (ὕψ. 0,26, πλ. 0,18, πᾶχ. 0,20 μ.) (Πί ν. 8 α - γ). Διατηρεῖται τὸ ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ ταρσοῦ καὶ κάτω τμήμα. Ἡ μορφή ἔφερε σάνδαλον, τοῦ ὁποῦ σώζεται μόνον τὸ πέλμα, ἐνῶ οἱ ἱμάντες ἦσαν χαλκοῖ, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν διατηρουμένων ὀπῶν (δύο πλησίον τοῦ μικροῦ δακτύλου, μιᾶς παρὰ τὸν μεγάλον δάκτυλον, καθὼς καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀμέσως ἐπομένου, τέλος μιᾶς μικρᾶς ὀπῆς ἐπὶ τοῦ ταρσοῦ).

Τὰ δάκτυλα μόλις πατοῦν ἐπὶ τῆς πλίνθου, ἐνῶ τὸ ὀπίσθιον τμήμα τοῦ ποδός ἀνυψοῦται, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ἡ μορφή δὲν ἐστηρίζετο ἐπ' αὐτοῦ. Σαφὴ ἵχνη διαβρώσεως κατὰ μήκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ μεγάλου δακτύλου, καθὼς καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐπομένου. Ἡ μορφή πατεῖ ἐπὶ πλίνθου.

Τὸ ἐξαίρετον «φορμάρισμα» ὁλοκλήρου τοῦ ποδός, τὸ ἄνετον ἄπλωμα τῶν δακτύ-

1. Εἰς τὰ σχέδια δὲν ἀποδίδεται τὸ σάνδαλον. Μία τοιαύτη διαφορὰ εἶναι δυνατὴ, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς ἀποστάσεως, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐσχεδιάζεν ὁ Carrey.

λων, τὰ ὁποῖα ἀβίαστα ρέουν πρὸς τὰ κάτω μὲ ἀφανεῖς σχεδὸν τὰς ἀρθρώσεις, αἱ φροντισμένοι λεπτομέρειαι, δίδουν εἰς τὸ τεμάχιον ξεχωριστὴν θέσιν μεταξὺ τῶν γλυπτῶν τοῦ Παρθενῶνος καὶ φανερόνουν ἱκανὸν καλλιτέχνην, αὐτὸν εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 7397 δεξιὸς ποὺς τῆς Ἀθηνᾶς. Πράγματι, παρὰ τὰς ἐξωτερικὰς διαφορὰς², εἶναι ἰσχυρὰ ἡ ὁμοιότης τῶν ποδῶν. Καὶ οἱ δύο ἔχουν τὴν ἰδίαν ἀπαλὴν, σχεδὸν διαφανῆ σάρκα, τὴν ἰδίαν εὐγένειαν καὶ χάριν. Προφανῶς ἀμφοτέρω ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν μορφήν, τὴν Ἀθηνᾶν τοῦ δυτικοῦ αετώματος.

Ἡ ὅλη κίνησις τῆς Ἀθηνᾶς, μολονότι ὁ ἄκρος ἀριστερὸς ποὺς αὐτῆς λείπει τελείως ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Carrey, δεικνύει ὅτι ἡ θεὰ ἔρριπτε τὸ βάρος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδός, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς ἐστηρίζετο ἐλαφρῶς μὲ τὴν ἄκραν τῶν δακτύλων ἐπὶ τῆς πλίνθου. Ἡ δὲ διάβρωσις κατὰ μήκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ μεγάλου δακτύλου προσθέτει τέλος ἐν ἀκρόμῃ τεκμήριον, διότι κατὰ τὰ σχέδια τοῦ Carrey ἡ Ἀθηνᾶ εἰκονίζετο μὲ εὐρὺν διασκελισμόν, στρέφουσα τὸν δεξιὸν πόδα ἐντελῶς πλαγίως, ἐνῶ ὁ ἀριστερὸς ἐκκλινεν ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐκθέτων οὕτω τὸν μεγάλον δάκτυλον εἰς τὴν βροχὴν καὶ τὰς καιρικὰς συνθήκας (πρβλ. Σχέδ. 2).

γ. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 7799 εὐρετηρίου Ἀκροπόλεως τεμάχιον πτυχῶν (ὑψ. 0,35, πλ. 0,35, πᾶχ. 0,22 μ.) (Πί ν. 8 δ) ἀπὸ τὸ κράσπεδον χιτῶνος μορφῆς ζωηρῶς κινουμένης πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι πολὺ κατεστραμμένη, παρουσιάζει δὲ καὶ φαιὰν ὀξειδωσιν.

Ἐργασία ἀβίαστος, ἐλευθέρα. Ἡ χεὶρ τοῦ καλλιτέχνου χαράσσει χωρὶς σκέψιν, ὠδηγημένη μόνον ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴν ἔμπνευσιν τῆς στιγμῆς, πτυχᾶς, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε «στροβιλίζουν», παρακολουθοῦσαι τὴν βιαίαν κίνησιν τῆς μορφῆς καὶ ἄλλοτε ἡρεμοῦν εἰς φευγαλέας, μόλις κινουμένας ἐπιφανείας.

Καὶ ἐδῶ καμμία ἀμφιβολία ὅτι ἔχομεν ἔργον ἀρίστου καλλιτέχνου, πιθανώτατα τοῦ δημιουργοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ δυτικοῦ αετώματος. Ἡ κίνησις τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία προβαίνει εἰς βίαιον διασκελισμόν πρὸς τὰ ἀριστερά, δικαιολογεῖ μίαν κίνησιν πτυχῶν ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ τεμαχίου 7799. Ἴσως λοιπὸν δὲν εἶναι πολὺ τολμηρὰ ἡ ἀπόδοσις τοῦ τεμαχίου εἰς τὴν μορφήν τῆς Ἀθηνᾶς, ὑπὲρ τῆς ὁποίας συνηγοροῦν ἡ ἀρίστη ἐργασία, αἱ πτυχωσεις, ἡ φαιὰ ὀξειδωσις (παρομοία ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἔχει ὑποστῆ ἡ κνήμη ἡ ἀποδοθεῖσα ὑπὸ τῆς Perlzweig εἰς τὴν Ἀθηνᾶν), ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον τὸ τεμάχιον ἔχει ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα (ἐν κυρτῇ ἐπιφανείᾳ)³, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα τεμάχια προερχόμενα ἐκ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς (λ.χ. τὴν κεφαλὴν τῆς θεᾶς, τεμάχιον αἰγίδος κλπ.), κυρίως ὅμως ἡ σύγκρισις πρὸς τὸ σχέδιον τοῦ Carrey.

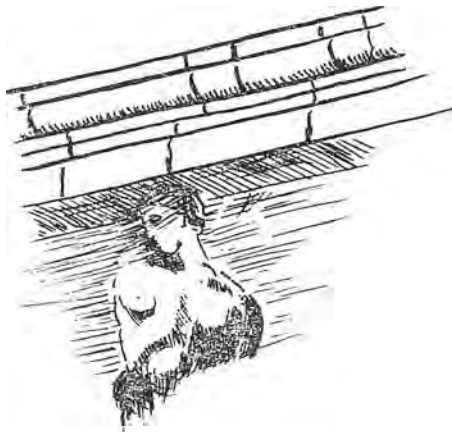
δ. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 9242 εὐρετηρίου Ἀκροπόλεως τεμάχιον ἀριστεροῦ πῆχεως (ὑψ. 0,18, πλ. 0,16, μήκ. 0,16 μ.) (Πί ν. 9 α - γ). Διατηρεῖται τὸ μεσαῖον τμήμα αὐτοῦ μετὰ ὀχάνου. Ὅπισθεν εἶναι λειασμένον μὲ τὴν ράσπαν. Διατηρεῖται ἐπίσης τὸ ἥμισυ ὀρθογωνίου ἐγκοπῆς γομφώσεως μεταξὺ χειρὸς καὶ ἀσπίδος, προφανῶς διὰ τὴν καλυτέραν

2. Οὕτως, ὁ μὲν εἰς ποὺς πατεῖ ἐπὶ ὑψηλῆς πλίνθου (ὑψ. 0,05 - 0,07 μ.), ἐνῶ ὁ ἕτερος ὄχι. Τοῦτο ὀφείλεται προφανῶς εἰς λόγους προοπτικῆς καὶ γενικῆς τοποθετήσεως τοῦ ποδός εἰς τρόπον, ὥστε οὗτος νὰ ἀνασηκωθῇ ὑψηλότερον. Ἀνάλογα παραδείγματα γνωρίζομεν καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν, πρβλ. τοὺς πόδας τοῦ πρὸ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ αετώματος τῆς Γίγαντομαχίας ἀνακεκλιμένου γίγαντος (ἀριθ. εὐρ. Ἀκροπ. 631). Ἐπίσης τὸ ὕψος τοῦ σανδάλου διαφορετικόν (τὸ ὑπ' ἀριθ. 7397 ἔχει ὕψος 0,06, ἐνῶ τὸ 2271 0,05 μ.).

3. Ὡς γνωστόν, τὰ τεμάχια τοῦ μαρμάρου ἀποσπῶνται ἀπὸ τὸν πυρῆνά των κατὰ τὸν ἴδιον συνήθως τρόπον.

συγκράτησιν αὐτῆς. Τὸ γυνὸν τμήμα τῆς χειρός, στρογγύλον, χωρὶς μῦς, πείθει ὅτι ὁ βραχίον εἶναι γυναικεῖος.

Ἡ ἐργασία εἶναι αὐστηρὰ χωρὶς « παιγνιδίσματα » τῶν ἐπιφανειῶν, τὰ περιγράμματα σαφῆ, τὸ τεμάχιον προέρχεται ἀπὸ θεϊκὴν μορφήν με κίνησιν ἀποφασιστικὴν, ὅπως εἶναι ἡ ἀγωνιζομένη διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς ἀττικῆς γῆς Ἀθηνᾶ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς ἐργασίαν παρουσιάζει καὶ ἡ αἰγὶς τῆς θεᾶς, τὸ περίγραμμά της εἶναι ἀπλοῦν, ἴδιον τὸ « ἀνασήκωμα » τοῦ περιθωρίου της. Ἀράγε αἱ ἐνδείξεις αὗται δὲν εἶναι ἀρκεταὶ διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ τεμαχίου 9242 εἰς τὴν Ἀθηνᾶν;

Σχέδ. 3. Ἡ μορφή Η ἐκ τοῦ δυτικοῦ
ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος

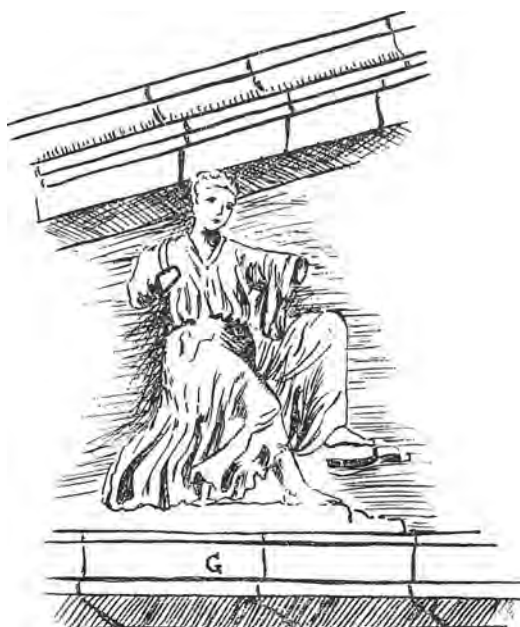
Ἑρμῆς (Η)

Ὁπίσθιον κάτω τμήμα κεφαλῆς καὶ μέρος τοῦ τραχήλου (ὑψ. 0,32, πλ. 0,27 μ. ἀριθ. Εὔρ. 2286). (Πί ν. 10 α - β· Σχ έ δ. 3). Ἡ κόμη σχηματίζει χωριστοὺς μηνοειδεῖς βοστρύχους, μεταξὺ τῶν ὁποίων διατηροῦνται ὀπαί, προφανῶς διὰ τὴν ἐνθεσιν κοσμημάτων ἢ βοστρύχων⁴. Ἡ κίνησις τοῦ τραχήλου (ὀλίγον διωγκωμένου εἰς τὸ δεξιόν του τμήμα) πιστοποιεῖ, ὅτι ἡ κεφαλὴ ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ της.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι τελείως κατεστραμμένη. Ἐχει διατηρηθῇ μόνον ὁ ἀρχικὸς πυρὴν τοῦ ἔργου, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ σαφῶς δι' ἓνα πλήρη συναισθήματος καὶ πάθους καλλιτέχνην, ὠθούμενον ἀπὸ ἐσωτερικὴν φλόγα πέραν τῶν διδαγμάτων τοῦ Φειδίου εἰς τὴν ἀπόδοσιν μιᾶς ρωμαλέας (ὅπως δύναται κανεῖς νὰ συμπεράνῃ ἀπὸ τὸν νευρώδη τράχηλον) μορφῆς, στρεφομένης με ἐντασιν πρὸς τὰ δεξιὰ της, ἐνῶ ἡ ἐσκεμμένη « ἀκαταστασία » τῆς κόμης τὴν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν ἥρεμον καὶ θεϊκὴν ἀνάτασιν τῶν μορφῶν τοῦ Φειδίου.

Ἡ κίνησις τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ παρεχομένη ἐντύπωσις ὅτι αὕτη ἀνῆκεν εἰς κάποιον « ἥσσανα » θεόν, ὁ ὁποῖος ἠσθάνετο ὀλιγώτερον θεὸς καὶ περισσότερον ἄνθρωπος, μᾶς ἄγει εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἑρμῆν τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος (Η).

4. Εἰς τι σημεῖον διατηρεῖται ὁμάς ἐκ τεσσάρων βαθειῶν καὶ τεσσάρων ἀβαθῶν ὀπῶν, ἡ περίξ τῶν ὁποίων ἐπιφάνεια εἶναι πολλὸ χαμηλότερα, ἐξ οὗ εἶναι προφανές ὅτι με τὴν τοποθέτησιν κοσμημάτων ἢ βοστρύχων αὕτη ἔφθανε τὸ ἐπίπεδον τῆς ὑπολοίπου κεφαλῆς.

Σχέδ. 4. Ἡ μορφή G ἐκ τοῦ δυτικοῦ αὐτώματος τοῦ Παρθενῶνος

Μορφή G

Τῆς μορφῆς ταύτης, γνωστῆς ἐκ τῶν σχεδίων τοῦ Carrey μόνον, θὰ ἡδυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι σώζεται τὸ ἐξῆς τεμάχιον :

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2246 τοῦ εὗρετηρίου τῆς Ἀκροπόλεως τεμάχιον δεξιᾶς χειρὸς, ἀσφαλῶς γυναικείας (ὑψ. 0,10, μήκ. 0,13 μ.) (Πί ν. 11 α - β). Διατηρεῖται τὸ περὶ τὸν καρπὸν τμήμα. Ἡ ἐλλείπουσα ἄκρα χεῖρ ἦτο ἐστραμμένη ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἔσω, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰς ἀναδιπλώσεις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἄκρον τοῦ καρποῦ, ὡς ἂν ἡ χεῖρ ἐκράτει κάτι. Ἡ κίνησις τῆς χειρὸς καὶ αἱ χαρακτηριστικαὶ διὰ τὴν προσάρτησιν χαλκῶν ἡνίων ὅπαι⁵ βεβαιώνουν ὅτι τὸ τεμάχιον ἀνῆκεν εἰς μορφήν ἡνιοχούσης. Ἐπάνω ὑπάρχει ἔντονος διάβρωσις ἐκ τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς, ἀποδεικνύουσα ὅτι τὸ τμήμα τοῦτο τῆς χειρὸς ἦτο ἐκτεθειμένον, ὅπως ἀκριβῶς συνέβαιnen εἰς τὴν μορφήν G (Σχέδ. 4).

Μορφή F

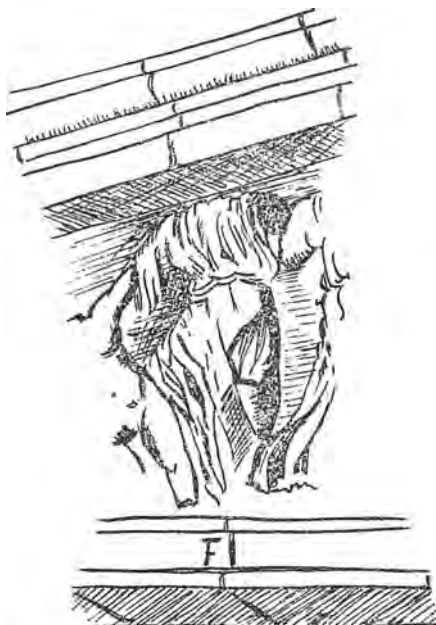
Τὸ ὑπ' ἀριθ. 7724 τοῦ εὗρετηρίου Ἀκροπόλεως εἶναι τεμάχιον ἀριστεροῦ μηροῦ γυναικείας μορφῆς (μήκ. 0,47 μ.) (Πί ν. 12 α - β). Ἡ μορφή φορεῖ λεπτὸν χιτῶνα μὲ κινουμένας πτυχάς, αἱ ὁποῖαι χύνονται λοξῶς ἀπὸ τὴν ρίζαν τοῦ μηροῦ πρὸς τὸ ἐλλείπον γόνυ, καθὼς ἡ μορφή προέβαιnen, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ μηροῦ ἐλευθέρως πιπτούσας πτυχάς, εἰς μεγάλον διασκελισμόν.

Ἔργασία μεγάλης πνοῆς, ὀμιλεῖ καὶ μόνη αὕτη διὰ τὴν θέσιν τοῦ τεμαχίου εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνος. Αἱ πτυχαὶ κυλοῦν πρὸς τὰ κάτω μὲ ἐστρογγυλωμένας ἀκμὰς καὶ «καλοδουλεμένα» βάθη, πότε ὅλαι μαζί συνθέτουσαι πολυφωνικὴν συμφωνίαν καὶ

5. Διατηροῦνται δύο ὅπαι εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς χειρὸς, τρίτη εἰς τὸ κάτω, τέλος τρεῖς ἐντελῶς ἀβαθεῖς εἰς τὸ ἄνω ἐσωτερικὸν τμήμα τῆς χειρὸς.

πότε αναλύομεναι εἰς χαμηλόφωνον τραγούδι, καθὼς μὲ λεπτολόγους ἐγχαράξεις δηλώνονται τὰ μικρότερα «ἀναδιπλώματα» ἢ «ζαρώματα» τοῦ ἐνδύματος. Παρ' ὅλον αὐτὸν τὸν χεῖμαρρον τῶν πτυχῶν, τὸ σῶμα διατηρεῖ τὴν ὑπόστασίν του, τὴν πλαστικὴν ἐπαλληλότητα τῶν ὄγκων, οἱ ὅποιοι συχνὰ μόνον διὰ τῆς ἀφῆς γίνονται ἀντιληπτοί.

Ἡ ἐργασία, αἱ ἀναλογίαι καὶ ὁ μέγας διασκελισμὸς ἀποκαλύπτουν μορφήν ἀνάλογον πρὸς τὴν F, εἰς τὴν ὁποίαν ἴσως ἀνῆκε τὸ τεμάχιον (Σχέδ. 5).

Σχέδ. 5. Ἡ μορφή F ἐκ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνος

Τέλος, νομίζω ὅτι ἀξίζει νὰ παρατεθῇ μία σειρά τεμαχίων (Πί ν. 13 - 21), τῆς ὁποίας ναὶ μὲν ἡ ἀκριβὴς τοποθέτησις εἰς τὰ ἀετώματα εἶναι δύσκολος, ἀλλ' ἡ ἐξ αὐτῶν προέλευσις βεβαία.

Δὲν ἔχουν τίποτε τὸ βιαστικόν, καὶ ἡ ἀφανεστέρα λεπτομέρειά των ἔχει ἀποδοθῇ μὲ «μεράκι». Ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ καθὲν ἀπὸ τὰ τεμάχια ἀποκαλύπτει τὴν μεγάλην καλλιτεχνικὴν πνοήν, ἡ ὁποία συνήρπαζε τοὺς καλλιτέχνας τοῦ Παρθενῶνος, τὸν βαθὺν ἔρωτα τῆς ἰδέας τοῦ κάλλους, ὁ ὁποῖος ἐσκίρτα εἰς τὰ στήθη των.

Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος τῆς ἀπεικονισεῶς των, ἡ βαθεῖα ὀπτικὴ καὶ πνευματικὴ χαρά, ἡ ὁποία μᾶς πλημμυρίζει κάθε φορὰν ποὺ ἀντικρύζομεν τὰ ἔργα τῆς πλέον εὐτυχισμένης στιγμῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης.

ΜΑΡΙΑ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΚΥΡΙΩΤΕΡΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μετὰ τὴν μνημειώδη ἐκδοσιν τοῦ συγγράμματος τοῦ Γερμανοῦ ἀρχαιολόγου, καθηγητοῦ κ. Frank Brommer, *Die Skulpturen der Parthenongiebel*, Mainz, 1963, πολὺ ὀλίγα προσετέθησαν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῶν ἀετωμάτων τοῦ Παρθενῶνος:

Jeppesen, *Acta Archaeologica* 34 (1963), 1 - 96. Marcadé, *BCH* 88 (1964), 623 - 646. Langlotz, *Festschr. v. Einem*, 123 - 128. Langlotz *AA* 20 (1965): Μέρος Α', 1 - 5. Fuchs, *AM* 1964, 127 - 136. Harrison, *AJA* 71 (1967), 27 - 58. Berger, *Antike Kunst* 10 (1967), 139. Harrison, *Essays Wittkower*, 1 - 9. Kneil Raggi 7 (1967), 59 - 62. Brommer, *AA* (1967). Becatti, *Arch. Clas.* 1965, 54 - 78.

AN INSCRIBED ATTIC KOUROS - BASE

(Fig. 1; Pl. 22 a - b)

In 1966 part of an archaic marble statue-base was found among a collection of other ancient stone fragments in the courtyard of the house Odos Klepsydras 2, which had been acquired by the Greek Archaeological Service. Its original provenance, therefore, is unknown. To Mr. E. Tsirivakos, then Head of the Second Ephorate of Attica, I owe the kind permission in 1967 to publish this base, and to Mrs. A. Kaloyeropoulou I owe my first knowledge of its existence, as well as much valuable information and the excellent photographs (Pl. 22 a - b). The stone now lies in the apotheke of the First Ephorate, where in October 1969 it was most kindly made available to me for a final study by Dr. G. Dontas, Head of that Ephorate. George Karipides, who had assisted when the stone was first found and removed from the courtyard, gave me every help in measuring and checking.

Base. Front half of a base of white (Pentelic?) marble, its back and bottom now lost (Pl. 23 a - b). Parts of the front (inscribed) face, top, and right side survive, and a very small fragment of the left side. All vertical faces are completely smoothed; the top is striated neatly with the drove. About half an oval cutting survives on top, its floor rough-picked, for the lost plinth of a marble statue, a little under lifesize, left foot advanced (Fig. 1 and Pl. 22 a). Measurements (* = incomplete): (1) Base : —*H. 0,125, W. 0,46, *Th. 0,295, letter-h. 0,025-0,028, o = 0,02, vert. space between lines 0,001-0,003. (2) Cutting: —D. 0,058, *L. 0,25, W. 0,235, dist. from front face 0,04, from L. side c. 0,10, from R. side c. 0,125. If the cutting was set roughly central front and back, then the original side-length (=Th.) of the base was c. 0,58 ($4 + (25 \times 2) + 4$ cms.), i.e., rectangular, the statue facing the narrower, inscribed face.

Inscription. The inscribed face has suffered badly; the breaks on the top front edge and at left suggest that the plinth was levered with difficulty out of the cutting, whether by Themistocles' wall-builders in 479/8, or at some later date. Since a fragment of the left side remains, it can be estimated that c. 6 letters are lost before the first (E) visible in the last line; so this line had originally c. 19 letters, and the line above had c. 22, of which only the last five (*αγαθο*) remain-enough, luckily, to show the standard epithet of a funerary inscription, and that the statue was a kouros, not a kore. There is plenty of space in the top break for a top line, presumably also c. 22 letters, which would make a total of c. 63 for the epitaph. It may have had only c. 41, if the top space were empty, or else occupied by a separate statement, e.g. the sculptor's signature or even the deceased's name; but to have a full line-depth or more vacant at the top is unusual for an archaic Attic base¹ and there seems no parallel in this period for a separate

1. For examples see *BSA* 57 (1962), pls. 32c, 33b, 35d. On plaques and stelai, where the lettering was on the monument itself, a *vacat* at the top was more usual.

sculptor's signature preceding the epithaph, or for the deceased's name excerpted from the following epitaph. I would therefore infer that the inscription contained c. 63 letters. This is rather less than the number contained in the average elegiac epitaph, but a single hexameter restored here would have c. 41 letters, which is above the average².

1 [c. 22]

2 [c. 17] αγαθο

3 [c. 6] ε[.]ιλοισι μονον *stoichedon*?

L. 2. ἀγαθός/ς, ἀγαθόν/ν, ἀγαθό/?

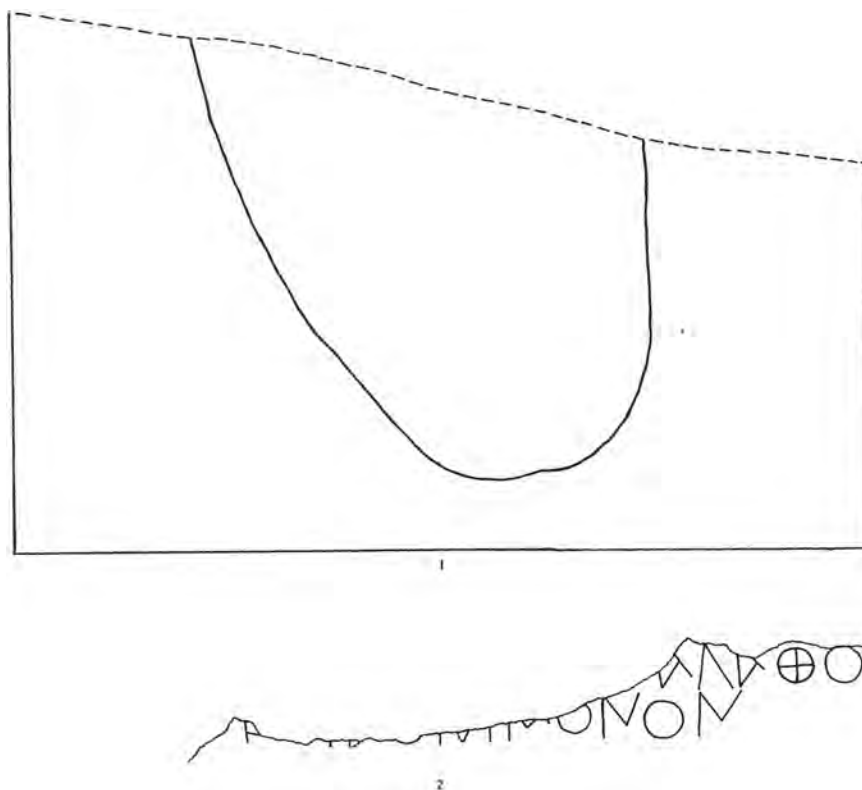

Fig. 1. Tracing to show (1) position of plinthcutting on top of base, (2) inscription

L. 3 is a puzzle. At the end -ιμονον seems certain, since only *iota* suits the damaged letter before *mu*, for position and for sense. The compound adjectives ἀείμονος, ἀνεπίμονος, ἐπίμονος, περίμονος are excluded, because the preceding letter-trace does not suit E, Γ, or Π (see below); it must then be -ιμονον. Among the known archaic verse epitaphs I can find no formula to fit such an ending. If the epitaph contained only c. 41 letters, it could not exceed one hexameter and, as final

2. Total number of letters in complete or restorable elegiac distichs, *IG* I² 970 and ff.: 72 (971, 972), 67 and 71 (976), 67 (982, 984, 987), 69 (986, 1037), 68 (1012), 63 (1014), 77 (1022), 67 and 62 (1034).

foot, $\mu\omicron\nu\nu$ would represent the Ionic form, whether $\mu\omicron\nu\nu$ or $\mu\omicron\nu\nu\omega$. In existing collections of epitaphs I have found only a few examples of $\mu\omicron\nu\varsigma$ in final position, all late³. If (as I believe) the epitaph contained c. 63 letters, presumably it contained the elegiac distich normal in archaic Attic epitaphs of the 6th century, and the pentameter ended - $\iota \mu\omicron\nu\nu$. For this I have found only one parallel, literary and late⁴.

The preceding letters are variously damaged. About 6 are lost at the start of the line, before the lower part of a long-tailed *epsilon*. The letter preceding this could, from the space left, have been $\mathcal{M}$ (less likely $\mathcal{N}$, Π , $\mathcal{P}$, $\mathcal{T}$; just possibly a circular letter). After *epsilon* came a lost letter which was probably circular, since, like the surviving *omikra*, it was set above the base-line on which the other letters were drawn up⁵; then comes the end of a vertical; then another, with possibly an oblique leading from it, as for $\mathcal{L}$; then the bottom of a circular letter; then another vertical; and lastly an oblique/. Damage to the stone gives the impression that here there were two strokes, forming an angle $\mathcal{V}$, but according to a squeeze the lefthand stroke is either hidden by the damage, or non-existent. Accordingly, I read provisionally: [- - -] ἀγαθὸ [c. 5] με [φίλοισι μόνον⁶.

Date. The long-tailed *epsilon* and crossed *theta* indicate a date before the Persian Wars, but hardly before c. 525, since *mu* and *nu* have not long tails, and the inscription may have been cut *stoichedon*. *Alpha* $\mathcal{A}$, common in Aigina and Megara but rare in Attic, occurs on stone in two Akropolis dedications, *DAA* 11, by Poseidonios, and 117 (upper dedication, by Theodoros, son of Onesimos), both c. 500-490?⁷. But others of their letter-forms look rather later than those of our base (as *epsilon*, *nu*), and in general appearance neither inscription suggests the work of our mason. As for the plinth-cutting, as far as can be judged from its present state, the shape of its plinth (Fig. 1) was fairly near than of NM 12, the kouros from the Ptoion which Dr. Richter has placed towards the end of her group of kouroi of c. 540-20 B.C.⁸ Such evidence as remains, therefore, would seem to date the monument c. 520. The base must have stood originally in one of the cemeteries immediately outside the many city-gates of sixth-century Athens, of which the Kerameikos is the largest and most famous⁹; and the nature of the breaks may suggest that it was re-used in the city-wall of Themistocles in 479/8. But we have no information as to where exactly it was found before it came into the collection gathered at Klepsydras 2 in the Plaka.

L. H. JEFFERY

3. *Anth. Graec.* vii, nos. 29, 278, 579, 698 (cf. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, 221, 302); $\mu\omicron\nu\varsigma$ not in final position, no. 544.

4. *Op. cit.* no. 320, a satirical mock-epitaph for Timon, which ends (the dead man speaking): οἰμῶζειν εἶπας πολλά, πάρελθε μόνον. Μόνος not in final position, nos. 234, 502.

5. No incised line exists, but a ruler laid at the ends of the letter-tails shows that they must have been alined in the draft made on the stone.

6. I have been unable to restore any suitable pentameter here, but am much indebted to Professor J. Kakrides, whose wide learning greatly helped my search.

7. The incomplete epitaph *IG* I² 970 (*BSA* 1962, pl. 35a) has this *alpha* once, but may be cut *boustrophedon*.

8. *Kouroi*² 113, 115, no. 145, fig. 437.

9. Cf. *BSA* 1962, 115 ff.

ΜΑΡΜΑΡΙΝΗ ΚΕΦΑΛΗ ΕΚ ΤΟΥ ΛΟΦΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΟΠΑΠΠΟΥ

(Π ί ν. 23 - 25)

Τὸν Αὐγουστον τοῦ 1965, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἔργων πρὸς διαμόρφωσιν χώρου σταθμεύσεως αὐτοκινήτων, παρὰ τὸ ὑπαίθριον θέατρον τῆς κ. Ντόρας Στράτου, ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ προωθητήρος μεγάλη μαρμαρίνη κεφαλὴ¹. Εὐθὺς ὡς αὕτη παρεδόθη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Στοᾶς Ἀττάλου, ἔσπευσα νὰ διαπιστώσω τὸν ἀκριβῆ τρόπον εὐρέσεως, πλὴν ὅμως ματαίως. Ἡ πλατεῖα εἶχεν ἰσοπεδωθῇ διὰ τοῦ ὁδοστρωτήρος καὶ πᾶσα πιθανὴ διαφώτισις ἐκ τοῦ τόπου εὐρέσεως εἶχεν ὀριστικῶς ἀπολεσθῇ. Δυστυχῶς ἡ Α΄ Ἐφορεῖα Ἀρχαιοτήτων δὲν εἶχεν εἰδοποιηθῇ ἐγκαίρως διὰ νὰ προβῇ εἰς ἀνασκαφικὴν ἔρευναν τοῦ πέριξ χώρου. Ὡς ἐκ τούτου ἠναγκάσθη νὰ ἀρκεσθῶ εἰς τὰ ἐκ τοῦ εὐρήματος προκύπτοντα στοιχεῖα.

Ἡ κεφαλὴ (Π ί ν. 23 α - β, 24 α - δ), μεγαλύτερα τοῦ φυσικοῦ μεγέθους², παριστᾷ ὄριμον γενειοφόρον ἄνδρα. Σώζεται σχεδὸν ἀκεραία μετὰ τοῦ λαιμοῦ. Ἐλλείπουν τὸ ἄκρον τῆς ρινός, μικρὸν τμήμα τοῦ αὐχένος ἐκ προσφάτου ἀποκρούσεως, ὡς καὶ μικρὸν τμήμα τοῦ δεξιοῦ κάτω χεῖλους. Προσφάτους ἀποκρούσεις παρουσιάζει ἐπίσης καὶ εἰς τὴν κάτω ἀριστερὰν παρεῖαν, ὡς καὶ εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ μετώπου. Ἡ κόμη, βραχεῖα, ἀκολουθεῖ τὸ σφαιρικὸν σχῆμα τοῦ κρανίου· εἶναι σχεδὸν ἄπεργος πλὴν τοῦ ἐμπροσθίου μέρους, ἄνωθεν τοῦ μετώπου καὶ πέριξ τῶν ὠτων, ἐνῶ εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος δηλοῦται ἄδρως. Πιθανῶς ἡ τοιαύτη ἀπόδοσις τῆς κόμης συνεπληροῦτο καὶ διὰ χρώματος, ἂν καὶ οὐδὲν ἴχνος τούτου σώζεται. Τὸ γένειον καὶ ὁ μύσταξ, εἰργασμένα με ἐπιμελημένην ἀδρότητα, ἔρχονται εἰς ἀντίθεσιν καὶ προβάλλουν περισσότερον τὴν θαυμασίως γλυφεῖσαν ἐπιδερμίδα τοῦ προσώπου. Τὰ μῆλα προβάλλονται ἐλαφρῶς, ὥστε νὰ δίδουν εἰς τὸ πρόσωπον ποῖαν τινα σαρκικὴν ὑπόστασιν. Οἱ ὀφθαλμοί, ἀμυγδαλωτοί, βαθύνουν εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ πλαισιοῦνται ὑπὸ τῶν βλεφάρων με ἔντονον πλάσιμον. Τὰ ἄνω βλέφαρα ἐξέχουν εἰς τὰς ἐξωτερικὰς τῶν ἄκρας καλύπτοντα πλαστικῶς καὶ γραμμικῶς τὰς ἀντιστοιχοῦς ἄκρας τῶν κάτω. Ἀπὸ τὸν ἐπὶ κανθον χωρίζονται δι' ἰσχυρὰς αὐλακώ-

1. Ὁ ἐργοδηγὸς κ. Πιττοῦρης, παλαιὸς τεχνίτης τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ κ. Σπ. Ἰακωβίδη, περισυνέλεξε τὸ γλυπτὸν με ἀγάπην καὶ μετ' ὀλίγας ἡμέρας εἰδοποίησε τὸν πρῶν προϊστάμενόν του. Τοιοῦτοτρόπως μέσῳ τοῦ κ. Ἰακωβίδη παρεδόθη ἡ κεφαλὴ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Στοᾶς Ἀττάλου, ὅπου τότε ὑπῆρτεον. Ὁ τότε διευθυντὴς Ἀκροπόλεως, Καθηγητὴς κ. Ν. Πλάτων, εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἀναθέσῃ τὴν δημοσίευσιν, ἀφοῦ παρητήθη ἀπὸ τὸ δικαίωμα τοῦτο ὁ Ἐπιμελητὴς κ. Ἡ. Τσιριβᾶκος. Τοὺς εὐχαριστῶ θερμῶς. Θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὸν Καθηγητὴν κ. Ν. Κοντολέοντα καὶ τὸν Ἐφορον κ. Ν. Γαλιούρη διὰ τὰς πολυτίμους συμβουλὰς τῶν κατὰ τὴν μελέτην μου ταύτην.

Εἰμαι βαθύτατα εὐγνώμων πρὸς τὸν ἀλυσιμόνητον Χρῆστον Καρούζον, τὴν κ. Σέμνην Καρούζου, τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Β. Καλλιπολίτην καὶ τὸν γλύπτην κ. Περαντινὸν διὰ τὴν συμπαράστασιν τῶν κατὰ τὴν στήριξιν τῆς κεφαλῆς ἐπὶ βάθρου εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴν δ. Κ. Φτωρᾶ διὰ τὴν μεταγλώττισιν τοῦ κειμένου.

Ἐνῶ ἡ παρούσα μελέτη ἐξετυπῶτο, ἐδόθη εἰς τὴν κεφαλὴν ἀριθ. Εὐρ. ΡΑ 1063.

2. Σωζ. ὕψος : 0,35, πλάτος κρανίου : 0,22, ἀνοιγμα κροτάφων : 0,25, μῆκος κρανίου (ἰνιακομετωπικὴ διάμετρος) : 0,256 καὶ ὕψος προσώπου μετὰ τοῦ γενείου : 0,215 μ.

σεως, ἥτις δημιουργεῖ φωτοσκιάσιν τινα προσδίδουσιν εἰς τὸ βλέμμα θερμήν, ἀλλὰ καὶ ἀπόκοσμον ἔκφρασιν. Ἄνωθεν αἱ ὀφρύες, «καλογραμμέναι», μόλις δηλοῦνται πλαστικῶς. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ μετώπου ἀυλακοῦται δι' ἐνὸς μόνον ἀυλακώματος, τὸ ὁποῖον σβήνει πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ βαθαίνει ἀπαλὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐνῶ τὸ κάτω μέρος κυρτοῦται ἐντόνως. Ἡ ρὶς εἶναι εὐθεῖα καταλήγουσα εἰς δύο μᾶλλον στενοὺς ρώθωνας, οἵτινες δίδουν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι νοσταλγοῦν μᾶλλον τὴν ἀναπνοὴν παρὰ ἀναπνεύουν. Κάτωθεν τῆς ρινὸς ὁ μύσταξ ἀκολουθεῖ σαφῶς τὸ σχῆμα τοῦ ἄνω χείλους. Εἰς τὰ ἄκρα πίπτει πρὸς τὰ κάτω, κατόπιν ἀνέρχεται ἄλιν καὶ συναντᾷ τὸ γένειον εἰς τὸ κάτω μέρος τῶν παρειῶν. Τὸ κάτω χεῖλος, μικρὸν καὶ σαρκῶδες, ἀποδίδεται μὲ ἐντονὸν γλυφὴν ἄνω καὶ κάτω καὶ βαθεῖαν χρῆσιν τρυπάνου ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ. Ὁ γλύπτης, διὰ τὴν τονίσιν περισσότερον τὴν σαρκίνην ὑπόστασιν τοῦ χείλους καὶ τὴν συμβολὴν τοῦ εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου, ἀφήνει τὸ ἀμέσως κάτωθεν μέρος ἄνευ οὐδενὸς χαράγματος, ἄνευ οὐδεμιᾶς γλυφῆς. Τίποτε δὲν ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἐντονὸν φωτοσκιάσιν τὴν περιβάλλουσιν τὸ κάτω χεῖλος. Τὸ γένειον, βραχὺ καὶ «καλοκομμένον», δηλοῦται μὲ πολλὰς μικρὰς γλυφὰς καὶ συνδέεται ἐλάχιστα μὲ τὴν κόμην πλησίον τῶν ὠτων. Ὁ λαιμὸς εἶναι δυνατὸς καὶ ἔχει τοὺς μῦς ἐξωγκωμένους εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευράν του, πρᾶγμα ποῦ δεικνύει μίαν στροφὴν καὶ κλίσιν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς.

Ἡ ὅλη δομὴ τῆς μορφῆς εἶναι κλειστή. Διέπεται ἀπὸ δύο βασικοὺς ἄξονας, τὸν κατακόρυφον, ὅστις ἀκολουθεῖ τὴν γραμμὴν τῆς ρινός, καὶ τὸν ὀριζόντιον, ὅστις ἀκολουθεῖ τὴν γραμμὴν τῶν ὀφθαλμῶν. Πλὴν τούτων δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν καὶ ἑτέρους δευτερεύοντας ἄξονας, συγκλίνοντας πρὸς ἓν κέντρον εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ρωθίων καὶ τοῦ στόματος. Δύο ἄξονες, ἀνὰ εἷς ἐξ ἐκάστου κροτάφου, ἀκολουθοῦν τὸ ἐξόγκωμα τῶν μῆλων καὶ καταλήγουν εἰς δύο ἀυλακώσεις ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τοὺς ρώθωνας. Ἀντιθέτως πρὸς αὐτούς, ἀλλὰ συγκλίνοντες εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον, ἕτεροι δύο ἄξονες ἀκολουθοῦν τὴν πορείαν τοῦ μύστακος, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ στόματος. Ὁλη ὅμως αὕτη ἡ κλειστὴ δομὴ δὲν προσδίδει εἰς τὴν μορφὴν τὴν ἐνδοστρέφειαν, τὴν ὁποίαν θὰ ἀνέμενε τις, διότι ὁ καλλιτέχνης τὴν διασπᾷ μὲ τὰς ζωντανὰς παρειὰς καὶ τὸ καθαρὸν βλέμμα ποῦ μετριάζουν τὴν γενικῶς ἀναφαινομένην πικρίαν τῆς ἐκφράσεως. Τὸ γένειον καὶ ἡ κόμη, λιτὰ καὶ διακριτικά, ἄνευ περιττῶν περισπουδάζων βοστρύχων, πλαισιώνουν τὴν «ἀρμονικὴν» ἀντίθεσιν, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν διαφορῶν στοιχείων τοῦ προσώπου. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη, ἐνῶ ἐκφράζεται βασικῶς εἰς τὴν σχέσιν ρινὸς - στόματος καὶ παρειῶν - ὀφθαλμῶν - μετώπου, ἐνυπάρχει καὶ εἰς ἕκαστον ἰδιαίτερον στοιχεῖον. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ζωηροὶ καὶ ταυτοχρόνως μελαγχολικοί. Τὸ μέτωπον εἶναι χαραγμένον ἀπὸ στοχασμόν, ἀλλὰ διὰ μιᾶς μόνον ἀυλακώσεως. Ἡ ἐπιδερμὶς εἰς τὰς παρειὰς ἔχει μὲν προφανῆ τὴν νεκρικὴν ἀκαμψίαν, ἀλλ' ἡ σὰρξ κάτωθεν αὐτῆς ἔχει ζωὴν. Ἡ ἔκφρασις τοῦ στόματος εἶναι κρᾶμα πικρίας, τονισμένης ἀπὸ τὴν κλίσιν τοῦ μύστακος, καὶ ἡδονικότητος, ἀποδιδομένης διὰ τῆς σαρκικότητος τοῦ κάτω χείλους καὶ τῶν ἐλαφρῶς ἡμιανοίκτων χειλέων. Γενικῶς ἡ ἔκφρασις διέπεται ἀπὸ ἐντονὸν αἴσθησιν τοῦ μέτρου. Οὐδὲν ὑπερβολικόν, οὔτε ἡ πικρία, οὔτε ἡ λάμψις, ἢ διὰ τὴν ἐκφρασθῶμεν ἄλλως, οὔτε ὁ θάνατος, οὔτε ἡ ζωὴ. Εἶναι μᾶλλον ἔκφρασις ἀνθρώπου, ὅστις ἀνήκει πλεον εἰς τὴν ἄχρονον ζωὴν, ποῦ ἀκολουθεῖ τὸν θάνατον.

Τὸ στοιχεῖον τοῦτο βασικῶς μᾶς ὁδηγεῖ νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἡ κεφαλὴ ἀνήκεν εἰς ἐπιτύμβιον ἄγαλμα. Πλὴν ὅμως τῶν ἐσωτερικῶν τούτων δεδομένων καὶ ἕτερα καθαρῶς ἐξωτερικά καὶ τεχνικά μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα. Ἡ σχεδὸν ἄπεργος ὀπισθία ἐπιφάνεια τῆς κόμης καὶ ἡ ἀδρὰ ἀπόδοσις τῆς ἐπιδερμίδος εἰς τὸν αὐχένα μαρτυροῦν,

ὅτι τὸ ἔργον δὲν ἦτο περίοπτον. Ἡ στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ, τὴν ὁποίαν εἶδομεν νὰ δηλοῦται μὲ τοὺς ἐξωγκωμένους μῦς τοῦ λαιμοῦ, ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ κόμη εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τῆς κεφαλῆς δὲν εἶναι ἐπιμελῶς εἰργασμένη. Διακρίνονται ἀκόμη τὰ ἴχνη τῆς γλυπτικῆς βελόνης. Τὸ ἀριστερὸν οὖς εἶναι περισσότερον ἐπιμελημένον ἀπὸ τὸ δεξιόν. Τὸ δεξιὸν μῆλον καὶ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ μύστακος προβάλλουν ὀλίγον περισσότερον τῶν ἀντιστοίχων ἀριστερῶν. Προφανῶς ἡ κεφαλὴ δὲν ἦτο ὁρατὴ ἐκ τῶν ὀπισθεν καὶ τοῦ συνεχομένου τμήματος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς. Τὸ γλυπτὸν ἴστατο πιθανῶς εἰς τὴν δεξιάν, διὰ τὸν θεατὴν, γωνίαν ἐνὸς ναῖσκου, ὁλόκληρον δὲ τὸ σῶμα θὰ εἶχε στροφὴν τινα πρὸς τὸ δεξιὰ του, τὴν ὁποίαν συνεπλήρωνεν ἡ ἀκόμη ἐντονωτέρα στροφή τῆς κεφαλῆς. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνηγορεῖ τὸ ἐλαφρὸν ἐξόγκωμα εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ λαιμοῦ, τὸ ὁποῖον δικαιολογεῖται μόνον λόγῳ στροφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ ἔντονος δῆλωσις τοῦ στερνοκλειδομαστοειδοῦς μυός, ὅστις ἀρχίζει κάτωθεν τοῦ ἀριστεροῦ ὠτός καὶ συνεχίζεται μέχρι τῆς κλειδός, μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου εἶχεν ὄχι μόνον στροφὴν, ἀλλὰ καὶ κλίσιν πρὸς τὰ δεξιὰ της. Μικρὰ δὲ ἀναδιπλωσις εἰς τὸ δέριμα, ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ γενείου, εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ λαιμοῦ, δεικνύει, ὅτι ἡ κεφαλὴ εἶχεν ἐλαφρὰν κλίσιν καὶ πρὸς τὰ κάτω. Ἡ κλίσις εἶναι καὶ τὸ μόνον βοήθημα, τὸ ὁποῖον ἔχομεν διὰ νὰ λύσωμεν τὸ πρόβλημα τῆς στάσεως τῆς μορφῆς. Ἐὰν δηλαδὴ ἦτο ὀρθία ἢ καθημένη. Οὐδὲν ἐπιτύμβιον ἔχω ὑπ' ὄψιν μου, εἰς τὸ ὁποῖον καθημένη μορφή νὰ κλίνη τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω, ἐκτὸς ἐὰν εἶναι γυνὴ καὶ ἀτενίζει ἀντικείμενόν τι. Συνήθως αἱ καθήμεναι μορφαὶ ὑψώνουν τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄνω διὰ νὰ δείξουν τὸ πρόσωπόν των εἰς τὴν ἔναντι ὀρθίαν μορφήν, ἐνῶ ἀντιθέτως αἱ ὀρθιαί κλίνουν πρὸς τὰ κάτω διὰ νὰ δείξουν τὸ πρόσωπόν των εἰς τὴν καθημένην. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἡ καθημένη μορφή δυνατὸν νὰ ἦτο γυνὴ ἢ ἀνὴρ γηραιότερος. Θεωρῶ πιθανώτερον τὸ δεύτερον, διότι, ὅταν ὁ σύζυγος ἴσταται πρὸ τῆς καθημένης συζύγου, νεκρὰ εἶναι ἡ σύζυγος, ἐνῶ ὁ υἱὸς καὶ νεκρὸς ἀκόμη παρίσταται ἰστάμενος πρὸ τοῦ καθημένου πατρός.

Νομίζω, ὅτι τὸ ἐπιτύμβιον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου, εἶχε παράστασιν ἀντίστοιχον πρὸς τὴν τοῦ Προκλέους καὶ Προκλείδου τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου³. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης, ὅτι ἡ κεφαλὴ δηλαδὴ εἶναι ἐπιτύμβιος, συνηγορεῖ καὶ ὁ τόπος εὐρέσεώς της, ἔξωθεν τοῦ τείχους καὶ πολὺ πλησίον τῆς πύλης, τῆς εὐρισκομένης εἰς τοὺς δυτικοὺς πρόποδας τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου⁴.

Ἐν ἀκόμῃ πρόβλημα πρέπει νὰ ἐξετασθῇ, τὸ τοῦ μεγέθους. Ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου εἶναι μεγαλυτέρα τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἀλέξου. Συνεπῶς λογικὸν εἶναι νὰ ὑποθέσῃ τις, ὅτι ἀνῆκεν εἰς μεγαλύτερον ἀνάγλυφον. Γεννᾶται ὁθεν τὸ ἐρώτημα, ἂν ὑπῆρχε κατ' ἀρχὴν τόσον μέγα ἐπιτύμβιον. Βεβαίως τὸ νὰ συμπεράνωμεν τὸ μέγεθος τοῦ μνημείου μόνον ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς κεφαλῆς εἶναι κάπως τολμηρόν, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (γ' τέταρτον τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. συμφώνως πρὸς τὴν χρονολόγησιν, ἣν προτείνωμεν κατωτέρω) δὲν τηροῦνται πλέον αὐστηρῶς αἱ κλασσικαὶ ἀναλογίαι. Ὁ Πλίνιος⁵ ἀναφέρει, ὅτι ὁ Εὐφράνωρ ἔγραψε βιβλίον περὶ συμμετρίας καὶ ὅτι ἐφήρμοσε νέον σύστημα ἀναλογιῶν διάφορον ἀπὸ τὸ μέχρι τότε παραδεκτόν. Ἐκ τοῦ Βιτρουβίου⁶ ἔχο-

3. G. Lippold, Griechische Plastik, Taf. 87,2.

4. Ἱ. Τραυλοῦ, Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 74, πίν. III.

5. Plinius XXX 128/129. Overbeck, Schriftquellen 1802.

6. Vitruvius VII, Praef. 14. Overbeck, Schriftquellen 1803.

μεν τὴν αὐτὴν πληροφορίαν. Σημαντικὸν εἶναι, ὅτι κατὰ τὸ σύστημα τοῦ Εὐφράνορος ἔχομεν μεγάλας σχετικῶς κεφαλὰς ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ σῶμα. Τοιαῦται ἀναλογίαι ὑπάρχουν εἰς ἄρκετὰ ἔργα⁷. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα εἶναι ἡ σχέσις κεφαλῆς - σώματος τοῦ πατρὸς εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Προκλέους καὶ Προκλείδου. Ὡσαύτως ἡ τῆς κεφαλῆς τοῦ πατρὸς, ἀλλὰ καὶ τοῦ υἱοῦ, ἐν μικροτέρῳ βαθμῷ βεβαίως, εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἰλισοῦ⁸. Ὁ Εὐφράνωρ ὁμοῦς ἀκμάζει κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ 4ου αἰῶνος, ἄρκετὰ ἔτι δηλαδὴ, πρὸ τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου, οὐχὶ ὁμοῦς τόσον πρὶν, ὥστε νὰ ἔχουν ἐγκαταλειφθῇ αἱ ἀντιλήψεις τοῦ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ. Ὑπ' αὐτάς τὰς συνθήκας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν ἔστω καὶ στοιχειώδη ἀκρίβειαν εἰς τὰς ὑποθέσεις μας διὰ τὰς διαστάσεις τοῦ μνημείου. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἦτο ἐν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα, πιθανῶς μεγαλύτερον τοῦ Ἀλέξου. Ὑπερφυσικοῦ μεγέθους κεφαλὰς γνωρίζομεν δύο εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Τεργέστης⁹ καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου εἰς τὸ Μουσεῖον Worcester¹⁰.

Ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ μόνον ἐν ἡ δύο περιστατικὰ ἐπιδεικτικοῦ πλούτου καὶ πολυτελείας ἐπιτυμβίων, ὅταν ἐξέδιδε τὸ διάταγμα περὶ «λιτότητος». Τὸ κακὸν θὰ εἶχε παραγίνει, ὥστε νὰ διεγείρῃ τόσον πολὺ τὸ κοινὸν αἶσθημα καὶ νὰ ἐξαναγκασθῇ ὁ Φαληρεὺς νὰ ἐκδώσῃ τὸ διάταγμα τοῦτο.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ὁμοιότητας πρὸς τὴν κεφαλὴν Φιλοπάππου καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν, εἶναι περιορισμένους. Ἡ κεφαλὴ 1054¹¹ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου ἐκ τοῦ Μουσουλίου Ἀλικαρνασσοῦ, περισσότερον «φινιρισμένη» ἀπὸ τὴν κεφαλὴν Φιλοπάππου καὶ κάπως παλαιότερα, εἶναι ἐν τούτοις ἀσφαλῶς τὸ συγγενέστερον ἔργον τῆς προηγουμένης δεκαετίας. Ὁ Buschor¹² ἀποδίδει τὴν κεφαλὴν ἀριθ. 1054 εἰς τὸν Σκόπαν. Διακρίνει δὲ σκοπαδικὰ χαρακτηριστικὰ εἰς μίαν ὁλόκληρον σειρὰν στηλῶν¹³, τὰς ὁποίας θεωρεῖ ὡς ἰδιαιτέραν ὁμάδα ἐντὸς τοῦ συνόλου τῶν ἐπιτυμβίων. Διὰ τὴν ὁμάδα ταύτην σημειώνει ὡς κοινὸν χαρακτηριστικὸν τὴν «δραματοποίησιν τοῦ γεγονότος», τὸ «ἀπόκοσμον» (Entrückung) καὶ τὴν «ἡρωοποίησιν» τοῦ νεκροῦ. Εἰς αὐτὴν τὴν ὁμάδα πιστεύω, ὅτι δύναται νὰ ἐνταχθῇ καὶ ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Προκλέους καὶ Προκλείδου. Εἰς τὴν περίπτωσίν μας δὲν ἔχομεν τὸ «γεγονός», τὴν παράστασιν, διὰ νὰ κρίνωμεν τὴν δραματοποίησιν. Ἐχομεν ὁμοῦς σαφῶς τὸν ἀφηρωϊσμόν καὶ τὸ ἀπόκοσμον τοῦ νεκροῦ.

Ἐτέρα συγγενὴς κεφαλὴ πρὸς τὴν τοῦ Φιλοπάππου εἶναι ἡ κεφαλὴ EM 3641¹⁴ (Πί ν. 25 β - γ), ἥτις κατεσχέθη ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἀρχαιοτήτων εἰς τὸν Πειραιᾶ. Ἡ πλα-

7. T. Dohrn, Attische Plastik, σ. 178.

8. Hirmer - Lullies, Griechische Plastik, Taf. 218.

9. Conze III 1207, 1298.

10. The Worcester Museum, Annual II (1936 - 1937), σ. 8, fig. 8.

Ὁ Καθηγητὴς κ. J. Frel εἶδε τυχαίως τὸ γλυπτὸν καὶ εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ γράψῃ ὅτι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ προέρχεται ἐκ τοῦ ἰδίου πλάστου μετὰ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Worcester. Ὅσον μοῦ εἶναι δυνατόν νὰ κρίνω ἐκ τῆς κακῆς φωτογραφίας, τὴν ὁποίαν ἔχω εἰς τὴν διάθεσίν μου, δὲν ἐσχημάτισα τὴν ἰδίαν γνώμην.

11. E. Buschor, Maussollos und Alexander, Taf. 9, 10.

12. Ἐ. ἀ., σ. 46.

13. Ἐ. ἀ., σ. 51.

14. ΑΔ 1926 (Παράρτημα), σ. 2, εἰκ. 2.

στική συγγένεια είναι καταφανής. Ἡ ἰδία αἴσθησις τῶν ὄγκων, ἡ ἰδία ἔκφρασις, ὄνειρική καὶ προσγειωμένη ταυτοχρόνως, ἡ ἰδία ἀμέλεια εἰς τὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα, στοχαστικά ἤθελημένα. Ἡ κεφαλὴ EM 3641 εἶναι βεβαίως γηραιότερου ἀνδρός. Ἡ διατήρησις τῆς ἐπιδερμίδος εἶναι κακὴ καὶ ἡ ρὶς τεθραυσμένη. Δυνάμεθα, ἐν τούτοις, παρ' ὅλας τὰς φθοράς νὰ ἴδωμεν τὸ αὐτὸ στοχαστικὸν ὕφος, τὴν ἰδίαν νοσταλγίαν ζωῆς, ἥτις ὥς γνωρίζομεν, ἀπετέλει τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν διὰ τὰ συναισθήματα τοῦ νεκροῦ¹⁵.

Μεγαλυτέραν ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου μὲ τὴν τοῦ πολεμιστοῦ ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Προκλέους καὶ Προκλείδου (Π ί ν. 25 α). Παρατηροῦμεν καὶ ἐδῶ τὴν αὐτὴν ἀδρὰν δῆλωσιν τῶν συμπληρωματικῶν στοιχείων (κόμης, γενείου, μύστακος), τὴν αὐτὴν συγκέντρωσιν τῆς προσοχῆς τοῦ πλάστου εἰς τὴν τελειότητα τοῦ προσώπου, τὴν αὐτὴν ἀγάπην διὰ τὴν οὐσιαστικὴν λεπτομέρειαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀμέλειαν διὰ τὰ ἐπουσιώδη στοιχεῖα. Ἐδῶ ὅμως αἱ ὁμοιότητες σταματοῦν. Ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου ἔχει περισσότερον τετράγωνον καὶ στερεὰν δομήν, ἡ δὲ ἔκφρασις τῆς εἶναι περισσότερον γαλήνια. Ἀνῆκει μὲν εἰς ἓνα « μεστωμένον », ὥριμον ἄνδρα, ἀλλὰ δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ τὸ προῶρως γηρασμένον « ἐκ τῶν κακουχιῶν τῶν ἐκστρατειῶν » πρόσωπον τοῦ πολεμιστοῦ (Προκλέους), ὥς πολὺ ὀρθῶς τὸ χαρακτηρίζει ὁ Collignon¹⁶. Δυνάμεθα ὅμως καὶ εἰς αὐτὸ νὰ ἴδωμεν ἀτομικὰ χαρακτηριστικά, ὥς καὶ πάλιν ὀρθῶς βλέπει ὁ Collignon εἰς τὸν Προκλήν¹⁷, βεβαίως ἐντὸς τοῦ γενικωτέρου ἰδεαλισμοῦ τῆς ἐποχῆς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον οἱ δύο καλλιτέχναι ἀντιμετωπίζουν τὸ ἀντικείμενόν των, ἡ προσπάθεια δηλαδὴ νὰ ἀποδοθῇ ἡ οὐσία τῆς μορφῆς, χωρὶς ὅμως νὰ ἀγνοηθῇ ἡ ἔκφρασις τῆς στιγμῆς, εἶναι ὁ αὐτός.

Πιστεύω, ὅτι τὰ τρία ἔργα, ἥτοι ἡ κεφαλὴ EM 3641, ἡ τοῦ Προκλέους καὶ ἡ ἐκ Φιλοπάππου, εἶναι σύγχρονα. Πρέπει συνεπῶς ἡ κεφαλὴ Φιλοπάππου νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὸ 330 π.Χ.

Ὀλυμπία, Μάρτιος 1967

ΑΓΓΕΛΟΣ Κ. ΧΩΡΕΜΗΣ

15. Ὅμηρου Ὀδύσσεια λ, 489 - 491.

*Βουλοίμην κ' ἐπάρουρος ἐὼν θητενέμεν ἄλλῳ
ἀνδρὶ παρ' ἀκλήρῳ, φ' μὴ βίοςτος πολὺς εἴη,
ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν.*

16. Collignon, St. Fun., σ. 155, εἰκ. 85, 86.

17. Ἐ.ἀ., σ. 154.

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΣΤΗΛΗ ΕΚ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

(Π ί ν . 27)

Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη στήλη (Π ί ν . 26)¹, ὕψ. 0,733, πλ. κάτω 0,468, ἄνω 0,465 καὶ πλάχ. κάτω 0,035, ἄνω 0,03 μ., εὐρέθῃ τυχαίως εἰς τὴν συνοικίαν τοῦ Πειραιῶς Ἀσπρα Χώματα καὶ συνεκολλήθη ὑπὸ τοῦ γλύπτου τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Σ. Τριάντη. Δυστυχῶς, παρὰ τὰς ἐπὶ τόπου προσπαθείας, δὲν ἀνευρέθησαν ἅπαντα τὰ ἐκ πεντελησίου μαρμάρου τεμάχια, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἄνω τμήμα τοῦ προσώπου τῆς καθημένης καὶ ὁ πῆχυς τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ ἱσταμένου.

Ἡ ἄνευ παραστάδων στήλη στέφεται ὑπὸ ἀετώματος, κοσμουμένου ἐξ ἐνὸς μεγαλυτέρου μεσαίου καὶ δύο μικροτέρων γωνιακῶν ἀκρωτηρίων. Ἡ μετάβασις ἀπὸ τῆς ἀναγλύφου πλακὸς εἰς τὴν ἐπίσπεψιν γίνεται δι' ἰωνικοῦ κυματίου. Ἀνωθεν τῆς παραστάσεως, ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου, εἶναι κεχαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν εἰκονιζομένων Λιττίας²-Χοιρίνη³-Λυσιστράτη⁴, καὶ κάτωθεν ταύτης, ἐπὶ τῆς βάσεως τῆς στήλης, τὸ ἀκόλουθον δίστιχον:

*Εὐδαίμων ἔθανον δεκάδας δεκ' ἐτῶν διαμείψας
ώραϊον πένθος παισὶν ἑμοῖσι λιπὼν*

Ἡ ἐπὶ τῆς στήλης ἀνάγλυφος παράστασις εἶναι μία κλειστὴ τρίμορφος σύνθεσις, ἥ ὁποία συνδέει τὸν ἀριστερὰ ἱστάμενον Λιττίαν μὲ τὴν πρὸ αὐτοῦ καθημένην Λυσιστράτην καὶ τὴν μεταξὺ τῶν ἱσταμένων παιδίσκην Χοιρίνην. Ὁ δεξιὰ ἐστραμμένος Λιττίας ἔχει ἀποδοθῆ ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ τοῦ πλαγίου. Εἰκονίζεται γενειοφόρος, ἀλλ' ὀλίγον φαλακρός, μὲ κεκυρτωμένην ράχιν καὶ ράβδον ὑπὸ τὴν ἀριστερὰν μασχάλην. Φορεῖ ἱμάτιον, τὸ ὁποῖον ἀφήνει ἀκάλυπτα μόνον τὸ ἄνω δεξιὸν τμήμα τοῦ κορμοῦ, τὴν δεξιὰν χεῖρα ἀπὸ τοῦ ὧμου καὶ τοὺς ἄκρους πόδας ἀπὸ τοῦ ταρσοῦ καὶ κάτω. Τὸ ἔνδυμα φέρεται ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς μασχάλης, ὑπὸ τὴν προτεινομένην δεξιὰν χεῖρα, πρὸς τὴν ράχιν καὶ ἐκείθεν πρὸς τὸν ἀριστερὸν ὦμον καὶ καταλήγει πάλιν εἰς τὴν ἀριστερὰν μασχάλην, ὅπου συγκρατεῖται τῇ βοηθείᾳ τῆς ράβδου, τῆς ὁποίας τὸ ἄνω τμήμα εἰκονίζεται εἰς διαφορετικὴν εὐθείαν ἀπὸ τὸ κάτω, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν στήλην τῶν Ἱππομάχου - Καλλίου. Ἡ μορφή στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ποδός, ἐνῶ τὸ υπόλοιπον βάρος

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν συνάδελφον κ. Κ. Δαβάραν διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς δημοσιεύσεως τῆς στήλης, ἥ ὁποία φυλάσσεται εἰς τὴν ἐν τῷ Ἑθνικῷ Μουσείῳ ἀποθήκην τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς καὶ φέρει ἀριθμὸν εὑρετηρίου 2371. Μνεῖα τῆς στήλης καὶ τοῦ ἐπιγράμματος ἐγένετο εἰς ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 120.

2. Τὸ ὄνομα εἶναι ἀμάρτυρον. Πιθανώτατα παράγεται ἐκ τοῦ ρήματος *λίσσεται - λίττωται*. Παράπλησιον ὄνομα *ΛΙΣΣΟΣ* συναντᾶται ἐπὶ τινος στήλης ἐκ Κεραμεικοῦ, βλ. ΑΜ 79 (1964), 98, πίν. 51.

3. Περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. Pape - Benseler. BCH 11 (1887), 346, 15. IG II² 13063. Conze 1189 b. ΑΕ 1958, 126.

4. Τὸ ὄνομα εἶναι κοινὸν καὶ συναντᾶται πολλάκις ἐπὶ ἐπιτυμβίων στηλῶν: Στήλη Ν. Ὑόρκης 06.287, G. Richter, Catalogue of Greek sculpture in the Metropolitan Museum of Art, ἀριθ. 86, πίν. LXIX b. Στήλη EM 721, Conze 241, πίν. 61. Στήλη EM 972, Conze 825, πίν. 159 καὶ IG II² 305, 3911 b. Στήλη EM 729, Conze 454, πίν. 108 καὶ στήλη EM 879, Conze 1110, πίν. 225.

τοῦ σώματος πίπτει ἐπὶ τῆς ράβδου καὶ ἐπὶ τοῦ ὀλίγον προβαλλομένου καὶ ἐλαφρῶς εἰς τὸ γόνυ λυγισμένου ἀριστεροῦ ποδός, κάτωθεν τοῦ πέλματος τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ ὑπὸ τὸ δεξιὸν πέλμα, εἶναι εὐδιάκριτα τὰ καττύματα τῶν ὑποδημάτων. Διὰ τῆς πρὸς τὰ κάτω ἀφειμμένης ἀριστερᾶς χειρὸς συγκρατεῖ ἐλαφρῶς τὴν ράβδον, ἐνῶ διὰ τῆς προτεινομένης δεξιᾶς δεξιούται τὴν ἔμπροσθέν του ἐπὶ κλισμοῦ καθημένην Λυσιστράτην. Αὕτη φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, τοῦ ὁποίου ἡ μία πολυπτυχος ἄκρα πίπτει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ καὶ ἐκείθεν πρὸς τὰ κάτω ἐπὶ τοῦ κλισμοῦ. Ἡ μορφή ἀποδίδεται ἐκ τοῦ πλαγίου. Μόνον ὅμως ἡ κεφαλὴ, τῆς ὁποίας ἡ κόμη εἶναι οὐλὴ καὶ βραχεῖα, εἰκονίζεται αὐστηρῶς κατὰ κρόταφον, ἐνῶ τὸ σῶμα παρίσταται κεκινημένον. Ἡ πρὸς τὰ ἔμπροσθ κινήσις τῆς δεξιᾶς χειρὸς, ἐνῶ ἡ ἀριστερὰ φέρεται ὀλίγον ὀπίσω καὶ εἶναι νωχελῶς ἀφειμμένη ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ, δίδει τὸν τόνον εἰς τὰς ἐπὶ μέρους κινήσεις, αἱ ὁποῖαι γίνονται φανεραὶ χάρις εἰς τὰς συνήθεις προοπτικὰς βραχύνσεις : οὕτως, ὁ δεξιὸς ὤμος εἰκονίζεται χαμηλότερον τοῦ ἀριστεροῦ, ὁ δεξιὸς μαστὸς προεξέχει περισσότερο ἀφ' ὅσον ἐὰν ἡ μορφή εἰκονίζετο ἐντελῶς ἐκ τοῦ πλαγίου, τὸ δεξιὸν γόνυ εἰκονίζεται ὀλίγον ἔμπροσθεν τοῦ ἀριστεροῦ, ὁ δεξιὸς ὀπίσω πούς τοῦ κλισμοῦ ἀποδίδεται προοπτικῶς ἐν προστυπωτέρῳ ἀναγλύφῳ. Ἐκ τῶν ἰσχυρῶς κεκαμμένων καὶ ὑποδεδεμένων ποδῶν, οἱ ὁποῖοι φέρονται ὀπίσω ὑπὸ τὸν κλισμὸν καὶ πατοῦν μόνον διὰ τῶν δακτύλων, φαίνεται μόνον ὁ ἀριστερός, ἐνῶ ὁ δεξιὸς καλύπτεται ὑπ' αὐτοῦ. Οἱ πόδες τῆς Λυσιστράτης καλύπτουν κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ τὴν εἰς τὸ βάθος ἐκ τοῦ πλαγίου εἰκονιζομένην παιδίσκην Χοιρίνην, ἡ ὁποία φορεῖ ἱμάτιον καὶ φέρει σάκκον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Μὲ τὴν τοποθέτησιν τῆς παιδίσκης - συνδετικοῦ κρίκου⁵ μεταξύ τῶν Λιττίου - Λυσιστράτης, ὁ τεχνίτης ἐπιτυγχάνει νὰ παρουσιάσῃ ὡς ἀλώβητον καὶ ἐκ τοῦ θανάτου τὴν ἐνότητα τῆς οἰκογενείας καὶ νὰ δώσῃ, παρὰ τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἀναγλύφου (μόλις 0,02 μ.), βάθος εἰς τὴν παράστασιν. Ἀφ' ἑνὸς αἱ χειρονομίαι τῶν μορφῶν, ὡς ἡ ἀποχαιρετιστήριος χειραψία⁶ τῶν Λιττίου - Λυσιστράτης καὶ τὸ κράτημα τῆς ράβδου τοῦ νεκροῦ ὑπὸ τῆς Χοιρίνης, ἡ ὁποία συγχρόνως ἐρείδει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἐπὶ τῆς καθημένης καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ προσήλωσις τῶν βλεμμάτων τῶν συγγενῶν ἐπὶ τοῦ νεκροῦ, ὁ ὁποῖος ρίπτει τὸ βλέμμα ἐπὶ τῆς Λυσιστράτης, καθιστοῦν φανερόν τὸν μεταξύ τῶν εἰκονιζομένων βαθύτερον ψυχικὸν καὶ οἰκογενειακὸν δεσμόν: ἡ σκηνὴ εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου

5. Ἡ μεταξύ δύο δεξιουμένων, ἀμφοτέρων ἰσταμένων ἢ ἰσταμένου καὶ καθημένου, ἀπεικονίσις παιδίου - συνδετικοῦ κρίκου τῆς παραστάσεως ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἀπὸ τοῦ 440 π.Χ. (Diepolder, πίν. 21) καὶ γίνεται σύνθετος φαινόμενον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (Conze 289, πίν. 67 καὶ Conze 280, πίν. 65). Συνήθως τὸ παιδίον βλέπει πρὸς τὸν νεκρὸν καὶ εἴτε ὑποὶ τὴν ἢ τὰς χεῖρας πρὸς αὐτόν (Conze 338, πίν. 86 - Conze 416, πίν. 100 - Conze 742, πίν. 130), εἴτε προσφέρει πτηνὸν ἢ καρπὸν εἰς αὐτόν (Conze 290, πίν. 68. Les antiquités du Musée de Mariemont 82, πίν. 29), εἴτε τέλος ψαύει τὴν χεῖρα ἢ τὴν ράβδον του. Ὁ διὰ τῶν ἀνωτέρω χειρονομιῶν ἐκφραζόμενος διάλογος δίδει ἀτμοσφαῖραν οικειότητος εἰς τὰ μὲ ἀνάλογον παράστασιν ταφικὰ ἀνάγλυφα καὶ ἀσφαλῶς ὁ τόνος αὐτὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς τῆς νέας ἐποχῆς.

6. Τὸ θέμα τῆς δεξιώσεως ἔχει ἰωνικὴν καταγωγὴν (Möbius, DLZ 1933, 335 καὶ Jacobsthal, *Melische Reliefs*, 192 κ.έ.) καὶ συμβολίζει τὴν ἐκ τοῦ θανάτου ἀλώβητον ἑνωσιν τῆς οἰκογενείας, τὸν δεσμόν νεκροῦ - ζώντων συγγενῶν (K. F. Johansen, *The Attic Grave - Reliefs*, 149 κ.έ. καὶ G. Neumann, *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*, 57 κ.έ.). Ἀκριβῶς ὅμοιον θέμα δεξιώσεως συναντᾶται ἐπὶ τῆς EM 2090 στήλης (Conze 416, πίν. 100) καὶ ἐπὶ μὴ εἰσέτι ἀπεικονισθείσης μαρμαρίνης ληκύθου τοῦ Μουσείου Πειραιῶς (AE 1961 (Χρονικά), 17), ἔργου τῶν αὐτῶν μὲ τὴν ἡμετέραν στήλην χρόνον, ὡς ἐκ τῆς στάσεως, τῆς διαθέσεως τοῦ ἐνδύματος, τῆς πτυχολογίας τοῦ ἐνδύματος, τῆς σχέσεως μορφῆς - βάθους τοῦ ἀναγλύφου.

καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ νεκρὸς πάππος ἀποχαιρετῶ θυγατέρα καὶ ἐγγόνην. Ἡ διὰ τῶν χειρονομιῶν καὶ τῶν βλεμμάτων τῶν Λυσιστράτης - Χοιρίνης ἐπιτυγχανομένη φορὰ κινήσεων δημιουργεῖ μετάβασιν πρὸς τὴν μορφήν τοῦ Λιττίου, τοῦ ὁποῦ ἡ, λόγῳ ἡλικίας καὶ δεξιώσεως, ἀπολύτως φυσικὴ καὶ μελετημένη στάσις (κεκυρτωμένη ράχις, ἐλαφρῶς κεκλιμένη κεφαλὴ, προσηλωμένον ἐπὶ τῆς Λυσιστράτης βλέμμα, βοηθοῦσα τὴν στήριξιν τοῦ ράβδος, προτεινομένη δεξιὰ χεὶρ), δημιουργεῖ μίαν ἀντίρροπον πρὸς τὴν προαναφερθεῖσαν φορὰν κινήσεων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ τονίζεται τὸ ἰσόρροπον καὶ τὸ κλειστὸν τῆς συνθέσεως, τῆς ὁποίας τὸ κέντρον ἀποτελεῖ ἡ ἀποχαιρετιστήριος χειραψία.

Παρόμοιος τύπος μὲ αὐτὸν τῆς ἡμετέρας στήλης συναντᾶται εἰς τὰ ἐπιτύμβια Φιλοκλέους - Δικαίου⁷, Ἑρασίου - Μειξίου⁸, Ἀριστύλλης⁹, Ξανθίππου¹⁰, Χαιρεστράτης - Λυσάνδρου¹¹, Μυννοῦς¹², ΕΜ 1822¹³ καὶ Μυρτίας¹⁴, ὅπου ὁμοίαι ἀναλογίαι πλάτους - ὕψους εἶναι 1 : 2, ἐνῶ εἰς τὴν ἡμετέραν στήλην εἶναι 1 : 1,5. Ἡ ἐξέλιξις ἀπὸ τοῦ στενοτέρου καὶ ὑψηλοτέρου τύπου πρὸς τὸν πλατύτερον καὶ χαμηλότερον ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ κυρίως κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα, γίνεται κανὼν ἡ ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων ἀπεικόνισις περισσοτέρων μορφῶν. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνὸς τύπου εἰς τὸν ἄλλον ἐνδιαμέσου βαθμίδος ἐξελίξεως ἀποτελεῖ ἡ στήλη 814 τοῦ Λούβρου¹⁵, ὅπου εἶναι φανερά ἡ διαπλάτυνσις τῆς ἀναγλύφου πλακός. Τέλος, ὁ τύπος τῶν στηλῶν 485 τοῦ Μονάχου¹⁶ καὶ 768 τοῦ Λούβρου¹⁷ εἶναι ἴδιος μὲ αὐτὸν τῆς ἡμετέρας στήλης.

Ἄν καὶ ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς τῶν παιδίων, λόγῳ κοινῆς τυπολογικῆς παραδόσεως, δὲν ὁδηγεῖ εἰς ἀσφαλῆ διὰ τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν χρονολόγησιν συμπεράσματα, ἐν τούτοις κρίνεται σκόπιμον ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ κεφαλὴ τῆς Χοιρίνης παρουσιάζει τὰς αὐτὰς ἀναλογίας καὶ ὁμοιάζει καὶ εἰς λεπτομερείας μὲ τὴν κατὰ μίαν περίπου δεκαετίαν παλαιότεραν κεφαλὴν τῆς κορασίδος τῆς στήλης 814 τοῦ Λούβρου ἐκ Γόρτυνος¹⁸. Αἱ πλατεῖαι, ἐπιπεδικαί, ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον πλαστικά, κεχωρισμένα κατὰ μῆκος δι' ἐλαφρῶς βαθείας αὐλακος πτυχαι τῶν ἱματίων τῶν ἐπὶ τῆς στήλης εἰκονιζομένων, ἔλκουν τὴν καταγωγὴν ἀπὸ ἔργα, ὥς ἡ κατὰ μίαν περίπου γενεὰν παλαιότερα στήλη τῆς Μνησαγόρας¹⁹. Τὴν ἰδίαν ἐπίσης ἀντίληψιν δεικνύει καὶ ἡ διάθεσις τῶν ἱμα-

7. BCH 73 (1949), πίν. XXXII, 526.

8. Johansen, ἔ.ἀ., εἰκ. 16. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs, πίν. 2^a.

9. Johansen, ἔ.ἀ., εἰκ. 18. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 1^a. Conze 115, πίν. 24.

10. Conze 696, πίν. 119. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 4. T. Dohrn, Attische Plastik vom Tode des Phidias bis zum Wirken der grossen Meister des IV. Jahrhunderts v. Chr., πίν. XXVII b.

11. Conze 893, πίν. 174.

12. Conze 38, πίν. 17. Johansen, ἔ.ἀ., εἰκ. 2. Blümel, K23, πίν. 33 καὶ αὐτόθι βιβλιογραφίαν.

13. AAA I (1968), σ. 86, ὅπου ἡ στήλη ἀπεικονίζεται ὁλόκληρος μετὰ τὴν συγκόλλησιν τῆς ἐπιστέψεως ὑπὸ τοῦ J. Frel.

14. Brückner, Ornament und Form, 66, ἀριθ. 3. Conze 67, πίν. 29. Johansen, ἔ.ἀ., 27, ὑποσημείωσις 1. Froener, Inscriptions du Louvre, 228.

15. T. Dohrn, ἔ.ἀ., πίν. XVII b.

16. Conze 78, πίν. 36. T. Dohrn, ἔ.ἀ., 144, πίν. VIII c.

17. Conze 193, πίν. 54. Froener, ἔ.ἀ., 206.

18. T. Dohrn, ἔ.ἀ., πίν. XVII b.

19. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 5. Johansen, ἔ.ἀ., εἰκ. 12. AM 79 (1964), πίν. 50, ὅπου ἡ στήλη ἀπεικονίζεται ἄνευ γυψίνων συμπληρώσεων.

τίων τῶν Λιττίου - Μνησαγόρας. Περί τὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνος, ὅποτε γίνεται λίαν ἀγαπητὸς ὁ τύπος τοῦ ἐπὶ ράβδου στηριζομένου²⁰, συναντῶνται συχνότερον ἐπὶ ταφικῶν ἢ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων μορφαί, τῶν ὁποίων αἱ ἐπὶ τοῦ σώματος προσαρμοζόμεναι καὶ τὴν στρογγυλότητά του ἀναδεικνύουσιν τεταμέναι πτυχαὶ τῶν ἱματίων ἐνθυμίζουσιν αὐτὰς τοῦ Λιττίου. Ἡ μορφή τοῦ σεβίζοντος τοῦ EM 1329 εἰς τὰς Νύμφας ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου²¹ δὲν συγγενεῖ μετὰ τὸν Λιττίαν μόνον κατὰ τὸν τρόπον ἀποδόσεως τοῦ ἐνδύματος²², ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ παραπλησίαν πρὸς αὐτὸν στάσιν καί, τὸ σημαντικώτερον, παραπλησίαν σχέσιν μορφῆς - βάθους τοῦ ἀναγλύφου. Παρὰ τὴν συγγένειαν τοῦ τρόπου ἀποδόσεως τῶν ἐνδυμάτων τῶν Λιττίου - Ἱππομάχου καὶ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Λυσιστράτης - Καλλίου (ἴδιον βαρὺ κάθισμα, ἴδια πτυχολογία εἰς τὰ γόνατα καὶ τὰς κνήμας, ἴδια διευθέτησις τῶν ποδῶν), ἡ πτυχολογία τῶν ἱματίων τῶν Ἱππομάχου - Καλλίου²³, λόγῳ διαφορᾶς τεχνοτροπίας καὶ καλλιτεχνικῆς ποιότητος, εἶναι πλουσιωτέρα καὶ πλαστικώτερον ἀποδοσμένη, ἐνῶ τῆς ἡμετέρας στήλης παρουσιάζει μεγαλυτέραν ἀπλότητα, γεγονὸς τὸ ὅποιον, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὴν ἐντονώτερον φανεράν, πλέον προκεχωρημένην προσπάθειαν ἀποδόσεως βάθους, ὁδηγεῖ εἰς ὀλίγον μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Εἰς τὰ ἴδια χρονολογικὰ συμπεράσματα ὁδηγεῖ ἡ σύγκρισις μετὰ τὴν Ἡγησώ²⁴, τῆς ὁποίας ἡ πτυχολογία εἶναι πλουσιωτέρα, ἔνεκα τῶν προαναφερθέντων εἰς τὴν στήλην τῶν Ἱππομάχου - Καλλίου λόγων, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ κοινὰ χαρακτηριστικὰ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν λεπτομερειακῶν στοιχείων, ὥς αἱ πτυχαὶ τοῦ χιτῶνος ἐπὶ τοῦ στήθους, αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου παρὰ τὸν τράχηλον, αἱ μεταξὺ στήθους καὶ ἀριστερᾶς χειρὸς δεδιπλωμέναι πτυχαί, ἡ καταπίπτουσα ἐπὶ τοῦ κλισμοῦ πολὺ-πτυχος ἄκρα τοῦ ἱματίου. Εἰς ἀκριβέστερον χρονολογικὸν προσδιορισμὸν ὁδηγεῖ ἡ σύγκρισις μετὰ τὰ ψηφισματικὰ ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς : οὕτως αἱ μορφαὶ τοῦ Λιττίου καὶ τοῦ Δήμου Ἀθηναίων τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἔτους 398 - 97²⁵ εἶναι συγγενικαὶ κατὰ τὸ γενικὸν σχῆμα, τὴν σχέσιν μορφῆς - βάθους τοῦ ἀναγλύφου, τὴν χαρακτηριστικὴν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ἀκαμψίαν τῆς στάσεως, τὸν τρόπον διαθέσεως τοῦ ἱματίου, τὰς καταπιπτούσας κατὰ μῆκος τῶν ποδῶν κατακορύφους πτυχάς. Ἐξ ἄλλου, ἡ σύγκρισις τῶν μορφῶν τῆς ἡμετέρας στήλης πρὸς αὐτὰς τοῦ εἰς τὸ ἔτος 390 χρονολογουμένου ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἀκροπόλεως²⁶ περιορίζει τὰ χρονικὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐποιήθη ἡ στήλη τοῦ Λιττίου. Αἱ μορφαὶ τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου εἶναι περισσότερον ἐστραμμέναι πρὸς τὸν θεατὴν, δεικνύουσιν μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν, ἔχουν

20. Τὸ θέμα ἐδημιουργήθη τὴν ἐποχὴν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (στήλη Ἀλεξήνορος). Ζωγράφοι λευκῶν ληκύθων, ἐπὶ τῶν ὁποίων πολλάκις ἐπαναλαμβάνεται, καὶ γλύπται (ψηφισματικά, ἀναθηματικά καὶ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα) τὸ ἐδανείσθησαν ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος. Ἐπ' ἐὐκαιρίᾳ ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ θέμα τῆς ἐπὶ κλισμοῦ καθημένης μετὰ ἀμφοτέρους τοὺς πόδας φερομένου ὀπίσω ὑπὸ τὸν κλισμὸν, ἐδημιουργήθη τὴν ἐποχὴν τοῦ Παρθενῶνος, εἰς τὸν κύκλον τοῦ Ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέως (βλ. Arias - Hirmer, Tausend Jahre Griechische Vasenkunst, πίν. 185).

21. Σβορώνος, Τὸ Ἑθνικὸν Μουσεῖον, πίν. 44.

22. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν τεχνοτροπίαν ἀποδόσεως τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὴν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος ἐκδηλουμένην ἀντίθετον πρὸς τὸν πλούσιον ρυθμὸν τάσιν, βλ. Diepolder, ἔ.ἀ., 29 κ.ἐ. καὶ Kaltenhäuser, Handwerkliche Tradition, 24 κ.ἐ.

23. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 23. Johansen, ἔ.ἀ., εἰκ. 20.

24. Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 20.

25. K. Süsserott, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Chr., πίν. 1,4. RM 47 (1932), πίν. 15,4. Σβορώνος, ἔ.ἀ., πίν. 107, ἀριθ. 1479.

26. Casson, Cat. Akrt. Mus. II, 231.

χαλαρωτέραν στάσιν. Χαρακτηριστική τῆς μικρᾶς χρονικῆς ἀποστάσεως τῶν δύο ἔργων εἶναι καὶ ἡ μακρὰ διπλῇ πτυχὴ²⁷, ἡ ἐξικνουμένη ἀπὸ τοῦ ταρσοῦ τοῦ ἀνέτου σκέλους πρὸς τὴν κοιλίαν τῶν ἐπὶ ράβδου στηριζομένων τῶν δύο ἀναγλύφων.

Τὴν εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνος χρονολόγησιν τῆς στήλης ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ ἐξέτασις τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων²⁸ τοῦ ἐπιγράμματος, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐλεγειακὸν δίστιχον μὲ τὸν πρῶτον στίχον ἐξάμετρον καὶ τὸν δεῦτερον πεντάμετρον :

*Εὐδαίμων ἔθανον // δεκάδας δεκ' ἐτῶν διαμείψας,
ώραῖον πένθος // παισὶν ἐμοῖσι λιπών.*

1. Ὁ στίχος οὗτος εἶναι σχεδὸν ἴδιος μὲ αὐτὸν ἑνὸς ἄλλου ἐπιγράμματος, κεχαργμένου ἐπὶ τινος στήλης εὐρεθείσης εἰς τὸν Κεραμικὸν καὶ χρονολογουμένης περὶ τὸ 360 π.Χ. Βλ. Peek, Grab - Epigramme, 1687 : *εὐδαίμων ἔθανον παίδων παῖδας καταλείπων*. Παραπλήσια ἐκφράσεις πρὸς τὴν *δεκάδας δεκ' ἐτῶν διαμείψας* εἶναι αἱ κατωτέρω, βλ. Peek, *ἔ.ἀ.* 386 : *ἐπτ' ἐτέων δεκάδας ζήσας*, 392 : *ἐννέα ἔχων δεκάδας*, 464 : *τρεῖς δεκάδας ἐτέων μὴ πληρώσασα*, 506 : *πλήσασα ἐπτὰ βίου δεκάδας*, 644 : *τρεῖς δεκάδας πλήσασα ἐτέων*, καὶ 930 : *ἐννέα ἐτῶν ἐβίων δεκάδας*.

2. Ἡ ἔκφρασις *λείπω πένθος* εἶναι λίαν συνήθης κατὰ τοὺς 5ον καὶ 4ον π.Χ. αἰῶνας, βλ. Peek, *ἔ.ἀ.* 95, 345, 697, 1462, 1534, 1889. Ἡ ἔκφρασις *ώραιον πένθος* σημαίνει ἐνταῦθα ἐπίκαιρον πένθος, εἶναι τὸ ἀντίθετον τοῦ ἄωρον (*ἄωρον*) πένθος.

Αἱ καλλιτεχνικαὶ ἀξιώσεις τοῦ ποιητοῦ τῆς στήλης δὲν εἶναι μεγάλαι. Ἐπιτυχάνει ὅμως νὰ δημιουργήσῃ « ἀτμοσφαῖραν » μὲ τὰς στάσεις, τὰς χειρονομίας καὶ τὸν διάλογον τῶν βλεμμάτων τῶν μορφῶν καὶ συγκινεῖ τὸν θεατὴν μὲ τὴν ἀντικαταστήσασαν τὴν παλαιότεραν πνευματικὴν ἀπλότητα ἄφωνον θλίψιν τοῦ Λιττίου, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ ἀναφωνῇ ὅτι ἀποθνήσκει « *εὐδαίμων* », φαίνεται, ἑκατοντούτης ὢν, νὰ εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι :

*Πάντα χθὼν φύει καὶ ἔμπαλιν ἀμφικαλύπτει
τοῦνεκα μὴ στονάχοι τις ἀπὸ χθονὸς εἰς χθόνα δύνων.
Ὅταν κάμῃς, τοῦτο τὸ τέλος²⁹.*

ΗΛΙΑΣ ΤΣΙΡΙΒΑΚΟΣ

27. Τὴν ἰδίαν πτυχὴν παρουσιάζει καὶ ἡ EM 1074 (Conze 1011, 197) μαρμαρίνη λήκυθος τοῦ Αὐτοδίκου, τῆς ὁποίας ὁ σχεδιαστικὸς τρόπος τῆς παραστάσεως, τὸ πρόστυπον τοῦ ἀναγλύφου, ἡ διαγραφὴ τῆς μορφῆς, ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς, ὁ τρόπος ἀποδόσεως τοῦ ἐνδύματος, συνάπτονται πρὸς τὴν ἡμετέραν στήλην.

28. Πρβλ. Kirchner, *Imagines Inscriptionum Atticarum*: ἀριθ. 44 (399/8 π.Χ.), ἀριθ. 48 (ἀρχαὶ 4ου π.Χ. αἰῶνος) καὶ ἀριθ. 49 (387/6 π.Χ.).

29. G. Pfohl, *Griechische Inschriften als Zeugnisse des privaten und öffentlichen Lebens*, σ. 20, ἀριθ. 14.

ΛΙΘΑΡΕΣ ΘΗΒΩΝ*

(Σ χ έ δ . 1 - 14· Π í ν . 27 - 41)

Α'. 'Η θέσις

"Εν μέγα ἀληθῶς κέντρον φέρει εἰς φῶς ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν θέσιν Λιθαρές, τῆς περιοχῆς Πυρίου Θηβῶν, παρὰ τὴν λίμνην Ὑλίκην. Ἡ θέσις ὀφείλει τὴν ὀνομασίαν της εἰς τὴν ἀφθονίαν τῶν ἀσβεστολιθικῆς συστάσεως λίθων, οἱ ὅποιοι, εἴτε ἐχρησιμοποιήθησαν, λατομηθέντες, ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, διάσπαρτοι νῦν εἰς τοὺς ἀγρούς, εἴτε καλύπτουν ὡς κῶνοι τοὺς χθαμαλοὺς λόφους πρὸς Ν. τῆς λίμνης. Ἡ θέσις Λιθαρές ἀπλοῦται ὡς εὐρεῖα λωρὶς γῆς μεταξὺ τῶν ὁρέων Στρούλογγο (414 μ .) πρὸς Δ. καὶ Κοκκινόβραχος (325 μ .) πρὸς Α. Πρὸς Ν. σχηματίζεται εὐρὺ πεδινὸν ἀνοιγμα συνεχιζόμενον πρὸς τὸν εὐφορον Θηβαϊκὸν κάμπον (Ἀόνιον πεδίον), ἐνῶ πρὸς Β. ἀνέχει βαθμιαίως μέχρι τῶν προμνησθέντων γηλόφων, οἱ ὅποιοι διὰ περισσότερον ἢ ὀλιγότερον ἀποτόμων κλίσεων κατέρχονται μέχρι τῆς στάθμης τῆς λίμνης. Τὴν λωρίδα τῶν Λιθαρῶν διατέμνει ρεῦμα, δεχόμενον τὰ ὕδατα τῶν χειμάρρων — τῶν ἄλλοτε ποταμῶν Ἰσμηνοῦ καὶ Θεσπιοῦ —, ἐκβάλλει δὲ εἰς τὴν λίμνην κατὰ τὴν θέσιν « Ἀνάκωλη »¹.

Β'. Ὁ Πρωτοελλαδικὸς Συνοικισμὸς

1. Γενικὰ - Ἔκτασις. Αἱ τελευταῖαι ἔρευναι (1968), αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπῆρξαν μεγάλης ἐκτάσεως, ἀπέβλεψαν κυρίως εἰς τὴν διὰ δοκιμαστικῶν τομῶν διαπίστωσιν τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἀποκαλυφθέντος συνοικισμοῦ τῶν ΠΕ χρόνων. Ἀρχικῶς, διενηργήθη μικρὰ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τμήμα τοῦ συνοικισμοῦ εὐρισκόμενον εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Π. Λιακοπούλου, ἐνῶ βραδύτερον συνεχίσθησαν, ἀφ' ἑνὸς μὲν αἱ προμνησθεῖσαι δοκιμαστικαὶ τομαί, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀνεσκάφη τμήμα τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐντοπισθέντος νεκροταφείου τοῦ συνοικισμοῦ.

"Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἔκτασιν τοῦ συνοικισμοῦ, δύναται αὕτη νὰ θεωρηθῇ βασίμως εὐρυτάτη, ἐὰν ἀποβλέψωμεν πρῶτον μὲν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὑλικοῦ καὶ δεύτερον εἰς τὰ διὰ τῶν δοκιμαστικῶν τάφρων συλλεγένητα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν κυρίως μὲν ὄστρακα καὶ λεπίδας ἢ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, ἀλλ' ἐπίσης καὶ οἰκοδομικὰ λείψανα, ἀποκαλυπτόμενα μετὰ μικρὰν ἐπίχωσιν εἰς πολλὰς ἐκ τῶν διανοιγιστῶν τάφρων. Αἱ τάφροι διηνοίγησαν εἰς εὐρυτάτην ἀκτῖνα μὲ κέντρον τὸν ἀγρὸν τοῦ Π. Λιακοπούλου, αἱ ἀπώταται δὲ τῶν τάφρων τούτων πρὸς Β. ἀπέχουσι πέραν τῶν 150 μ. ἀπὸ τοῦ προμνησθέντος ἀγροῦ. Τάφροι διηνοίγησαν ὡσαύτως κατὰ τοὺς πρὸς Α.

* Βλ. ἀνακοινώσεις τοῦ Καθηγητοῦ κ. Μαρινάτου ἐν ΑΑΑ Ι (1968), σ. 11, καὶ τοῦ ὑπογραφομένου ἐν ΑΑΑ Ι (1968), σ. 140 - 42.

1. Ἡ γῆ εἶναι παχεῖα καὶ εὐφορος καστανομέλαινα, παράγει δὲ σήμερον ἀφθονον σῖτον καί, ὅπου ἀρδεύεται, πλούσια ὀπωροκηπευτικά, ἐνῶ οἱ λόφοι δίδουν ἀρκετὴν τροφήν διὰ τὰ κτήνη καὶ ἡ λίμνη ἀφθόνους ἰχθῆς· τέλος, ὑπάρχουν καὶ σήμερον εἰς τὴν περιοχὴν μικρὰ θηράματα. Ἡ εὐσύννοπος αὕτη μορφολογικὴ σκιαγράφησις τῆς περιοχῆς παρέχει, ὑποθέτω, ἱκανὴν ἀντίληψιν τῶν προϋποθέσεων διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἀνθρώπων εἰς τὸν χώρον καὶ διὰ τὴν περαιτέρω συνοικιστικὴν ἀνάπτυξιν ἐν αὐτῷ.

τοῦ ρεύματος κειμένους ἀγροὺς καὶ ἐκεῖθεν δὲ πάλιν συνελέξαμεν πληθὺν ὁστράκων τῶν αὐτῶν πάντοτε χρόνων. Ταῦτα πάντα βεβαίως δὲν προεξοφλοῦν καὶ συνεχῆ κάλυψιν τῶν ἐνδιαμέσων ἐπιφανειῶν ὑπὸ κτηρίων, οὐχ ἥττον ὅμως δικαιολογοῦν τὴν ἐλπίδα διὰ μίαν ἐντυπωσιακὴν ἔκτασιν τοῦ ἀποκαλυπτομένου κέντρου τῶν Λιθαρῶν.

Ὡς προεῖπον, μικρὰ ἀνασκαφὴ διεξήχθη εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Π. Λιακοπούλου. Ὁ ἀγρὸς οὗτος, ἐκτάσεως 10 περίπου στρεμμάτων, σχήματος τραπεζίου, καλύπτει τμήμα τοῦ πρὸς Δ. τοῦ ρεύματος χώρου τῶν Λιθαρῶν, κείμενος πρὸ τοῦ πρὸς Ν. πρανοῦς τοῦ κυρίου τῶν γηλόφων, τῶν ἀπλουμένων εἰς ἡπίαν στεφάνην ἀπὸ τοῦ ὄρους Στρούλογγο μέχρι τῆς διασφάγος τοῦ ρεύματος. Τὸ ρεῦμα ἐνταῦθα διήνοιξε τὴν κοίτην του διὰ τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ἢ ψαμιτογενοῦς πετρώματος εἰς βάθος δεκάδων τινῶν μέτρων, συνεχίζον καὶ σήμερον τὴν διάβρωσιν, ἰδίᾳ ὅτε κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνας ἐπιφέρεται ὄγκη-ρὸν μέχρι τῆς συμβολῆς του πρὸς τὴν λίμνην.

Κατὰ πρῶτον συνελέγη ἐγκαίρως καὶ συστηματικῶς τὸ μετὰ τὴν βαθεῖαν ἄροσιν τοῦ ἀγροῦ ἐλθὼν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὑλικόν, ἐκπληκτικῆς κυριολεκτικῶς ἀφθονίας καὶ ποικιλίας, μεταφερθὲν πρὸς συγκόλλησιν καὶ μελέτην εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν. Τὸ ὑλικὸν τοῦτο περιλαμβάνει ἄρκετὰ ἀκέραια ἀγγεῖα, ἀπειρίαν ὁστράκων (Πί ν. 27 α - δ, 28 α), πρωτοφανεῖς ποσότητες ὀψιανοῦ εἰς λεπίδας, πυρῆνας καὶ λοιπὰ ἀπολεπίσματα (Πί ν. 28 β, 29 α), πλῆθος πηλίνων κωνικῶν σφονδυλίων (Πί ν. 29 β, 30 α), ἐπὶ τούτοις δὲ ἱκανὸν ἀριθμὸν λιθίνων ἐργαλείων καὶ λοιπῶν ἀντικειμένων, ὡς ἰγδία (ἢ ὄλμους θυρῶν), τριπτῆρας διαφόρων πετρωμάτων (Πί ν. 30 β), πλάνθανα, πεσσοὺς σφενδονῶν, ἀκόνας, σφύρας καὶ πελέκεις, πάντα ἐκ διαφόρων πετρωμάτων, ὡς ποταμίων λίθων, ἀσβεστολίθων, ὀφίων κλπ., πηλίνας ἀγνῦθας, πηλίνους κρατευτάς² (Πί ν. 30 γ). Ἡ χρησιμότης τοῦ ὑλικοῦ τούτου εἶναι βεβαίως μεγάλη διότι, καίτοι δὲν ἔχει στρωματογραφικὴν κατάταξιν, βοηθεῖ διὰ τῆς ἀφθονίας του εἰς τὴν μελέτην τῆς κεραμικῆς τοῦ συνοικισμού καὶ παραμένει πάντοτε διὰ περαιτέρω συγκολλήσεις καὶ ἀποκαταστάσεις σχημάτων, ἐν ὧσι τοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον θὰ φέρῃ εἰς φῶς ἢ μέλλουσα ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου. Τὸ σύνολον σχεδὸν τοῦ ἀγροῦ Λιακοπούλου ἦτο κατάμεστον τῶν προμνησθέντων ἀντικειμένων, μὲ ἰδιάζουσιν τὴν ἀφθονίαν, μετὰ τὴν κεραμικὴν, τῶν ἐξ ὀψιανοῦ ἐργαλείων, τὰ ὁποῖα, συλλεγόμενα ὁμοίως ἀφθονα καὶ ἐκ τῶν ἄλλων ἀγρῶν, πρέπει νὰ πιστευθῇ ὅτι ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰς ἐκφράσεις τῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ δραστηριοτήτων τῶν κατοίκων τοῦ συνοικισμού. Ἐξ ἄλλου, ἡ τόση ἀφθονία ὀψιανοῦ εἰς Λιθαρές ὑπεδείκνυν ἀρχῆθεν μίαν ἀξιοπρόσεκτον σχέσιν πρὸς τὴν Μῆλον καὶ τὰς Κυκλάδας γενικώτερον, ἐμπορικὴν τοῦλάχιστον, ὑπόθεσιν τὴν ὁποῖαν ἤλθον νὰ ἐνισχύσουν καὶ ἄλλα εὐρήματα εἰς τὸν χώρον, ὡς ἐκτίθεται κατωτέρω.

2. Ἡ ἀνασκαφὴ. Ἐπελέγησαν πρὸς ἀνασκαφὴν δύο θέσεις. Ἡ μία ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρότρου ἀναμοχλευθέντος ἀγροῦ καὶ μία ἄλλη εἰς τὸν πρὸς Α. ὄμορον τοιοῦτον, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχεν ὑποστῆ βαθεῖαν ἄροσιν, ἢ τελευταία βεβαίως μὲ σκοπὸν νὰ ἀνασκαφοῦν ἀδιατάρακτα ὀψωσοῦν στρώματα καὶ νὰ γίνουν κυρίως στρωματογραφικαὶ παρατηρήσεις.

Εἰς τὸν ἀγρὸν Λιακοπούλου διηνοίχθη μία τάφος, προεκταθεῖσα περαιτέρω πρὸς ἀποκάλυψιν τῶν μετὰ τὴν πρώτην δοκιμὴν ἀποκαλυφθέντων οἰκοδομικῶν λειψάνων (Πί ν. 31 γ). Μέχρι βάθους 0,40 μ. περίπου ἡ ἐπίχωσις εἶχεν ἐντελῶς ταραχθῆ ὑπὸ τοῦ

2. Πρβλ. π.χ. Aghios Kosmas, εἰκ. 172, 173.

ἀρότρου καὶ ἄλλως ἀναμοχλευθῇ. Τῶν τοίχων τῶν κτηρίων αἱ ἄνω σειραὶ εἶχον δια-
 παραχθῇ καὶ κρημνισθῇ ἢ μετατοπισθῇ καθὼς καὶ αἱ πλίνθοι, ὧν πολλὰ τεμάχια καὶ τινες
 ἐντελῶς ἀκεραίας, θαυμασίας διατηρήσεως, ὀρθογωνίους, συνελέξαμεν ἐκ τε τῆς ἐπιφα-
 νείας καὶ ἐκ τοῦ προμνησθέντος βάθους. Πέραν τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ὀστράκων ἐκ τῆς
 ἐπιφανείας καὶ τοῦ παραχθέντος στρώματος συνελέξαμεν καὶ πλήρη ἀγγεῖα (Σχέδ. 2),
 ὡς φιάλας ἀβαθεῖς ἁώτους³ καὶ ποτήρια μετὰ τοξωτῆς λαβῆς⁴ (Πί ν. 31 α), πολλὰ τε-
 μάχια βαθέων κωνικῶν σκύφων, ἁώτων μετ' ἐπιχρίσματος βερνικίου (Urfirnis) καὶ ἔσω
 νευόντων χειλέων, τυπικῶν τῆς πρωΐμου χαλκοκρατίας⁵ (Πί ν. 31 β), δύο ἀγκυροειδῆ
 ἀντικείμενα⁶ (Πί ν. 32 α), χαλκᾶς σμίλας - πελέκεις⁷ (Πί ν. 32 β). Αἱ τελευταῖαι ἀπε-
 καλύφθησαν εἰς βάθος 0,30 μ. (στρώσις 2) ἐπὶ τμήματος δαπέδου, ὡς ἡδυνήθημεν νὰ
 ἐξακριβώσωμεν ἐκ τῶν ὀλίγων σημείων, ὅσα ἀπέφυγον τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀρότρου.
 Ἐκ τῆς τετραγαμμένης λοιπὸν ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία δὲν ἔφθανε παντοῦ εἰς τὸ αὐτὸ βάθος,
 κυμαινομένη μέχρι βάθους καὶ 0,70 μ. εἷς τινες περιπτώσεις, προέρχεται τὸ μεγαλύτερον
 καὶ περισσότερον ἐνδιαφέρον ὑλικὸν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως ταύτης ἀπε-
 καλύφθησαν πλήρη ἢ σχεδὸν πλήρη ἀγγεῖα (Πί ν. 33 α - γ), μεγάλοι ποσότητες ὀψια-
 νοῦ καὶ ὁ λοιπὸς πλοῦτος τῶν εὐρημάτων, ὡς ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω. Δυστυχῶς ἡ ἀναμό-
 χλευσις δὲν ἐπέτρεψε στρωματογραφικὰς παρατηρήσεις, ἡ δὲ γενικωτέρα ἡμῶν προσ-
 πάθεια ἀπέβλεψεν εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ σωτηρίαν τοῦ ὑλικοῦ ἐκ Λιθαρῶν. Εἰς
 βάθος 0,45 μ. (στρώσις 3 - 4) ἀπηντήσαμεν τὸ πρῶτον βέβαιον δάπεδον τοῦ κτηρίου, τὸ
 ὁποῖον ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλην του τὴν ἔκτασιν ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ εἰς ὅλην τὴν τά-
 φρον Α (Πί ν. 34 β· Σχέδ. 1). Μερικὰ σημεῖα του μόνον ἔβλαψε τὸ ἄροτρον. Τὸ δά-
 πεδον εἶχε κατασκευασθῇ ὡς ἐξῆς. Ἐπεστρώθη εἰς πᾶχος περίπου 0,10 μ. ἡ ἐπιφάνεια
 διὰ λιθαρίων, ἄμμοχαλίκων, ἄμμου, ὀστράκων, ἐπὶ πάντων δὲ τούτων ἐπεστρώθη χῶμα,
 πάχους 0,80 μ. περίπου, τὸ ὁποῖον ἀκολούθως ἐπατήθη καὶ ἐκτυπήθη ἰσοπεδωθὲν καὶ ὁμα-
 λισθὲν. Αἱ λεπτομέρειαι αὗται φαίνονται εἰς τὸν Πί ν. 34 β καὶ τὸ Σχέδ. 1. Ἰχνη πυρᾶς
 ἐπὶ τοῦ δαπέδου εἰς σχῆμα ἀκανονίστως περιφερὲς εἶναι ἴσως σημεῖα χρήσεως τοῦ τμήμα-
 τος τούτου ὡς « ἐστίας » διὰ τὴν θέρμανσιν ἢ τὰς μαγειρικὰς ἀνάγκας τῶν διαιτωμένων εἰς
 τὸ κτήριον τοῦτο. Πλακωτὸς λίθος εὐρεθεὶς ἐκεῖ, ἴσως δὲ καὶ ἄλλος ἢ ἄλλοι κινηθέντες,
 ὑπηρετοῦν τὴν στερέωσιν τῆς χύτρας ἢ συναφές τι. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τούτου καὶ ἐντὸς
 τοῦ κυρίως κτηρίου εὗρομεν, καίτοι κεκινημένα ἐν πολλοῖς, τριπτῆρα ἐπιπεδόκυρτον
 μετὰ κομβιοσχήμου ἀποφύσεως ἄνω διὰ τὸν χειρισμὸν αὐτοῦ, γλωσσοειδὲς ἐργαλεῖον
 (μᾶλλον ἀκόνη) ἐκ ποταμολίθου, τραπεζοειδῆ κοιλόκυρτον λίθον καὶ ὕπερον, τὰ τελευ-
 ταῖα διὰ τὴν ἄλυσιν σπόρων (Πί ν. 34 α). Εὐρέθησαν ὡσαύτως ὀστᾶ ζώων καὶ βεβαίως
 πληθὺς ὀστράκων. Ἀνασκάψαντες ἔξω τοῦ κτηρίου κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν εἰς μεῖζον βά-
 θος ἐχωρήσαμεν, πάντοτε διὰ ΠΕ στρωμάτων, μέχρι νέου δαπέδου εἰς βάθος 0,90 μ. (στρώ-
 σις 6), κατασκευασμένου βασικῶς κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ὡς καὶ τὸ ἀμέσως ἀνωτέρω
 περιγραφὸν τοιοῦτον. Εἰδικώτερον περὶ τῆς ἐρεῦνης μας εἰς τὸ τμήμα τοῦτο καὶ ἀπὸ
 βάθους 0,45 καὶ μέχρι βάθους 1 μ. δίδομεν ἐνταῦθα εἰκόνα τινὰ διαδοχῆς στρώσεων καὶ
 εὐρημάτων (πρβλ. Σχέδ. 3). Ἡ εἰκὼν αὕτη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὀριστικὴ διὰ

3. Eutresis, εἰκ. 128, 1, 2, ΠΕ II.

4. Πρβλ. Eutresis, εἰκ. 105, ΠΕ I.

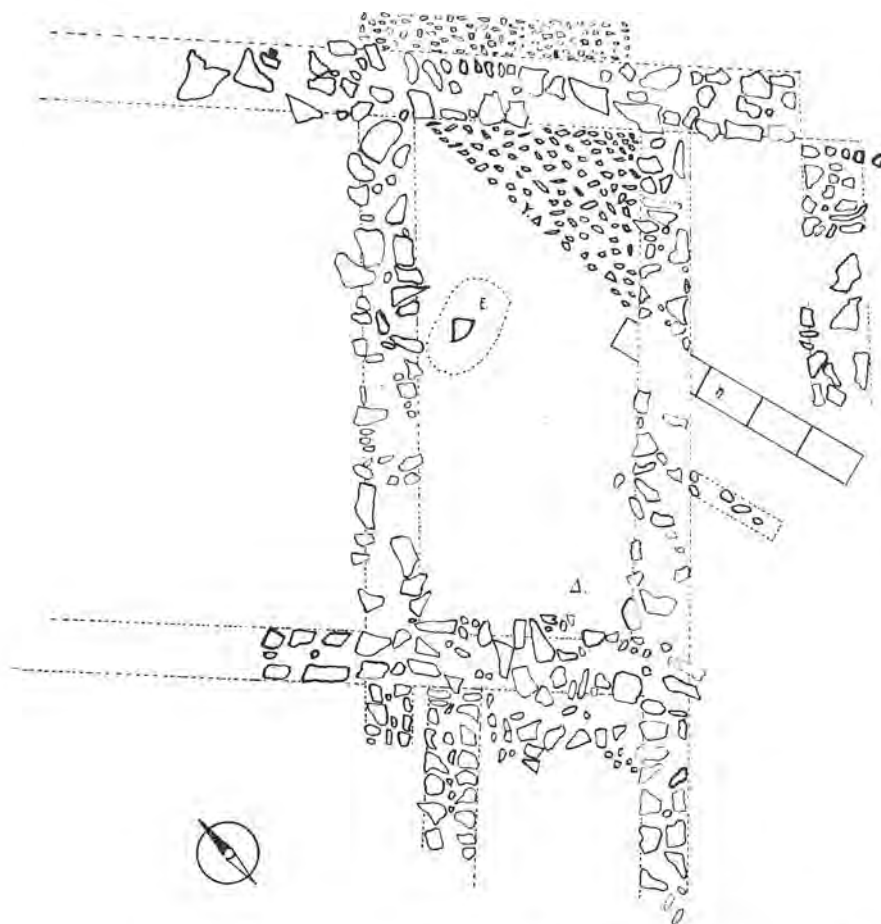
5. Πρβλ. Milošević, JdI 1956, AA, σ. 155, εἰκ. 10.

6. Βλ. π.χ. Eutresis, εἰκ. 269, 1.

7. Eutresis, σ. 215, εἰκ. 286, 1 - 2.

τὴν στρωματογραφικὴν ἀκολουθίαν τῶν Λιθαρῶν, πρὶν γίνῃ ἐξαντλητικὴ ἢ μελέτη τοῦ ὅλικοῦ, οὐχ ἥττον παρέχει στοιχεῖα τινα χρήσιμα, νομίζω, διὰ μίαν γενικωτέραν κατάταξιν. Ὑπενθυμίζω πάλιν ὅτι δάπεδα εὑρομεν εἰς τὰ βάθη 0,45 καὶ 0,90 μ. (πρβλ. καὶ Σχέδ. 3).

Α2 Στρώσις 4 (Πί ν. 35 α). Ὅστ᾽ αὖ ζῶων καὶ ὄστρακα ἀγγείων. Τὰ τελευταῖα ἀνή-

Δ : δάπεδον πεπατημένου χώματος

Ε : Ἑστία

Υ.Δ. Ὑπόστρωμα δαπέδου

Π. Πλίνθοι

Ἐκτέλεσις σχεδίων : Γιάννης Ἀσηρᾶ

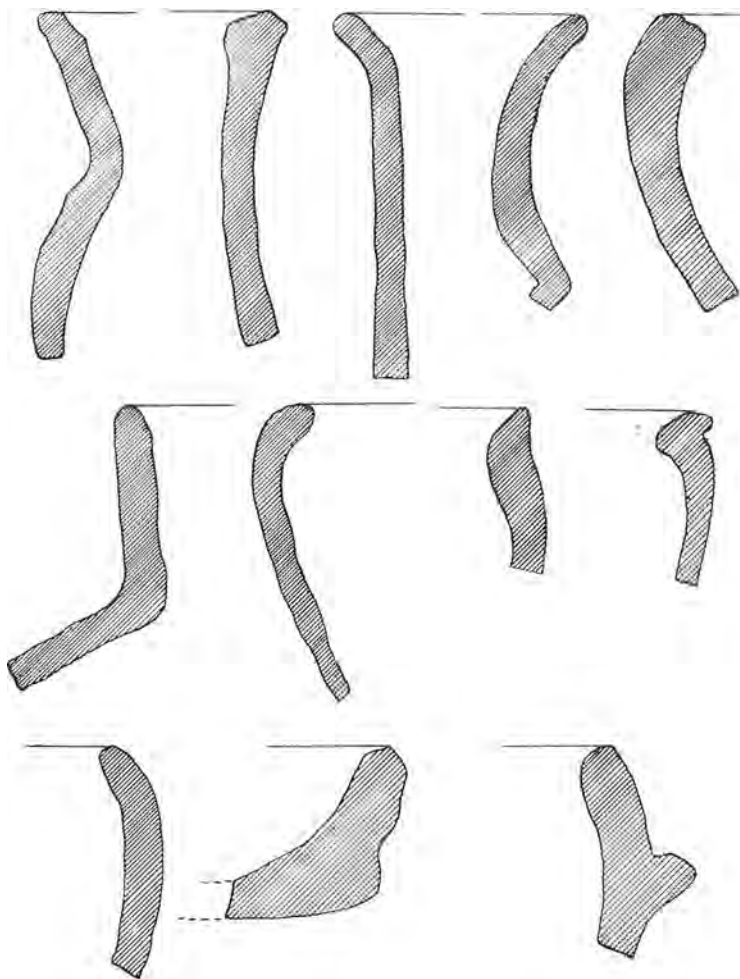
Σχέδ. 1. Λιθαρές. Μέγαρον ΠΙΕ χρόνων

κουν εἰς τὰς κατηγορίας τῶν μετ' ἐπιχρίσματος στιλβωτῶν, στιλπνῶν καὶ ἄνευ ἐπιχρίσματος Coarse Ware. Τὰ στιλβωτὰ ἀνήκουν κυρίως εἰς ἀγγεῖα - σκύφους μετὰ λεπτῶν σχετικῶς τοιχωμάτων⁸. Τὸ ἐπίχρισμα διατηρεῖται κατὰ κανόνα εἰς καλὴν κατάστασιν,

8. Βλ. Eutresis, σ. 100 καὶ εἰκ. 128, 1, τῆς ΠΙΕ ΙΙ περιόδου.

ένιαχοῦ ἔχει διαρραγῇ καὶ ἀπολεπισθῇ, εἶναι δὲ κερασόχρουν. Εἰς ὠρισμένα δείγματα εἶναι στιλπνὸν καὶ λεῖον ὡς ἐπιφάνεια ἐπεξεργασμένου δέρματος. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας, «κηλίδες» ἐκ τῆς ὀπτήσεως. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, κατὰ κανόνα καθαρός, ἀλλ' ἐνίοτε μετὰ ψηγμάτων ἄμμου. Ἡ ὀπτησις μετρία πρὸς καλήν (πρβλ. Σχέδ. 4).

Α2 Στρώσις 5 (Πί ν. 35 β). Ποσοτικὴ ἀναλογία ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς στρώ-

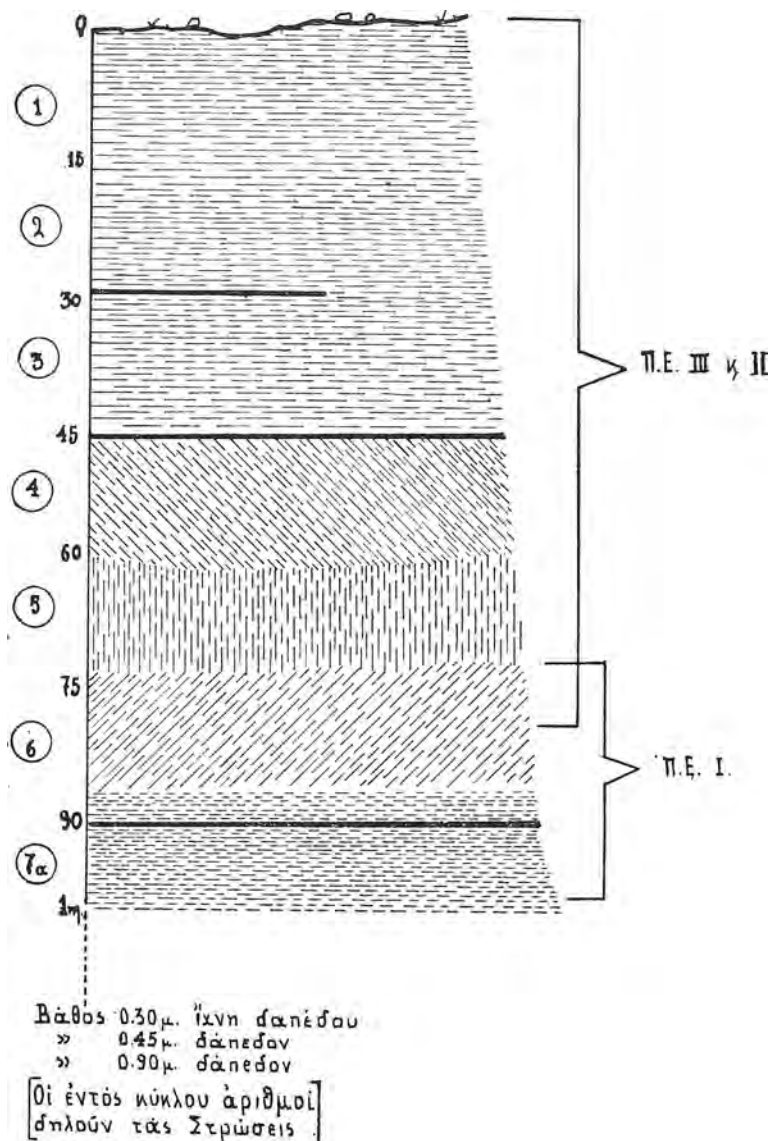

Σχέδ. 2. Λιθάρες. Τομαί ΠΕ ἀγγείων ἐκ διαφόρων στρωμάτων

σεως 4. Ἰκανὰ ὀστᾶ ζώων καὶ ὀστρακα ἀγγείων, τῶν αὐτῶν κατηγοριῶν κεραμεικῆς ὡς καὶ προηγουμένως (στιλβωτὰ - στιλπνὰ - Coarse Ware). Πηλὸς καὶ ὀπτησις τὰ αὐτὰ ὡς καὶ εἰς τὴν στρώσιν (Stratum) 4. Τὸ ἐπίχρισμα εἰς τὰ εὐρύστομα σκεύη - σκύφους καλύπτει τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν ἢ ταινίαν μόνον παρὰ τὰ χεῖλη, καθὼς καὶ τὴν ἐσωτερικὴν τοιαύτην. Τὰ θραύσματα ἀγγείων τῆς κατηγορίας Coarse Ware ἔχουν πηλὸν ζυμωθέντα μετὰ ἄμμου καὶ ψηγμάτων χαλαζίου.

Σχήματα. Θραύσμα ἐκ τοῦ σώματος μετὰ τῆς λαβῆς ἀγγείου, τῆς κατηγορίας τῶν Coarse Ware⁹.

Θραύσματα ἐκ τοῦ λαιμοῦ ὑδρίας μετὰ στιλπνοῦ ἐπιχρίσματος¹⁰. Ἰκανὸς ἀριθμὸς

Σχέδ. 3. Λιθαρές. Στρωματογραφικὴ τομὴ ἀνασκαφῆς

θραυσμάτων σκύφων μετὰ στιλβωτοῦ καὶ στιλπνοῦ, ἀνοικτοῦ ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς. Χεῖλη ἐλαφρῶς νεύοντα ἔσω εἰς ἀρκετὴν ποικιλίαν.

9. Πρβλ. Eutresis, σ. 80, εἰκ. 96, Bowl with loop handle crowing out of rim (ΠΕ I).

10. Eutresis, εἰκ. 102, 2 (ΠΕ I).

Θραύσμα πινακίου¹¹.

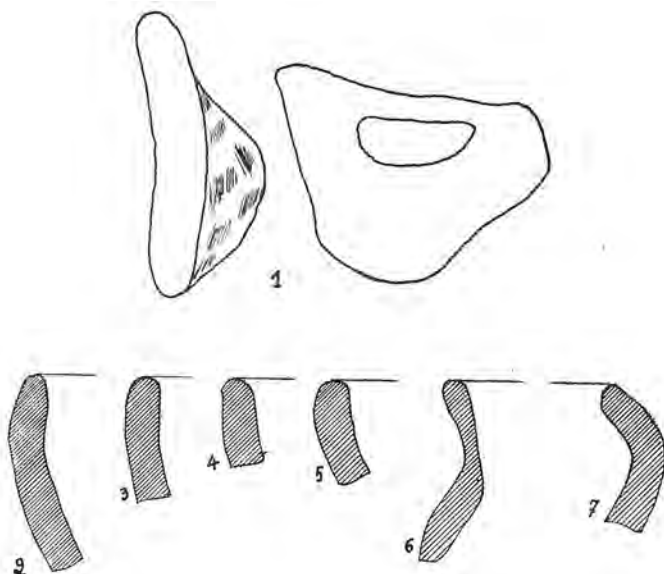
Θραύσμα ἐκ μικρᾶς πυξίδος μετὰ λεπτῆς ὀριζοντίου λαβῆς, τεχνικῆς, σχήματος καὶ χρώματος ἀκριβῶς ἀναλόγου πρὸς τὸ ἐν Eutresis, σ. 109, εἰκ. 144 (ΠΕ II).

Θραύσματα ἐκ μικρῶν μονώτων (;) ἀγγείων γενικῶς τοῦ τύπου Eutresis, σ. 86 (Spoons, εἰκ. 105) (ΠΕ I) (πρβλ. γενικῶς Σχέδ. 5).

Ἐκ τοῦ στρώματος τούτου προέρχεται σφονδύλιον ἀκέραιον, κωνικόν, μετὰ κοίλης βάσεως.

A2 Στρώσις 6 (Πί ν. 36 α). Ἐκ τοῦ στρώματος τούτου προήλθον πάλιν ὅστ᾽ αἰτινα ζῶων καὶ ὄστρακα ἀγγείων εἰς μικροτέραν ποσότητα ἢ εἰς τὰ προηγούμενα στρώματα. Κατηγορία κεραμεικῆς: Στιλβωτά, στιλπνά, Coarse Ware, ἐπίχρισμα ἐρυθρόν, ἐνίοτε καστανομέλαν. Ἀπὸ ἀπόψεως κατασκευῆς καὶ ὀπτήσεως τὰ αὐτὰ ὡς ἀνωτέρω.

Ἀπαντοῦν πάλιν παραδείγματα εὐρυστόμων σκύφων μὲ τοιχώματα κατὰ τὸ μᾶλλον

Σχέδ. 4. Λιθαρές. Τομαὶ καὶ σχηματικὴ ἀπόδοσις ὀστράκων ἀγγείων (A2 στρώσις 4)

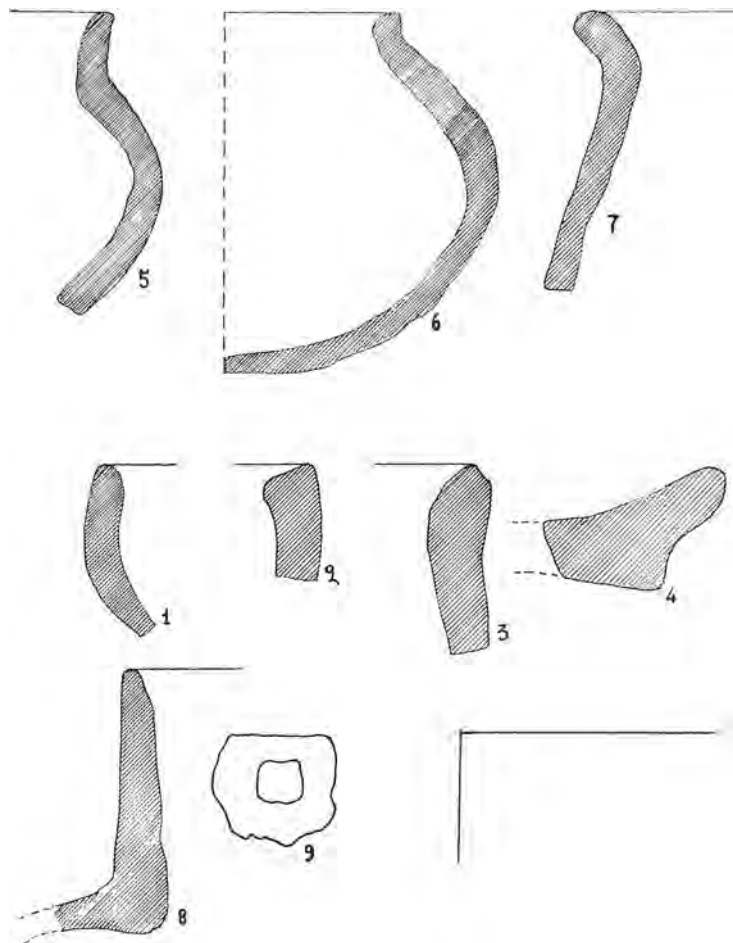
ἢ ἦττον κυρτὰ καὶ χεῖλη νεύοντα πρὸς τὰ ἔσω, ἐπίχρισμα ἐρυθρόν, ἐστιλβωμένον ἔξω καὶ ἔσω. Μίαν ἄποψιν ἀπὸ πλευρᾶς σχημάτων δίδει τὸ Σχέδ. 6 (τομαὶ ἀγγείων).

Ἡ κεραμικὴ τῆς παρούσης στρώσεως ἀνήκει εἰς ΥΕ I χρόνους. Δύο ὄστρακα φέρουν ἐξωτερικῶς καστανὸν καὶ τεφρόφαιον ἐπίχρισμα ἀντιστοίχως, καλῶς ἐστιλβωμένον, ἐσωτερικῶς δὲ μέλαν τοιοῦτον, ἀλαμπές. Ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς τῶν ἐπιφανείας φέρουν ἐγγάρακτον διακόσμησιν ἐξ ἀβαθῶν, αὐλακωτῶν γραμμώσεων (Σχέδ. 6, ἀριθ. 8-9).

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 (βλ. Σχέδ. 6) ἐκ πυξίδος μετὰ στιλβωτοῦ ἐπιχρίσματος. Μίαν ἀκεραίαν τοιαύτην ἔχομεν ἐκ τῆς τομῆς Β ἐκ βάθους 0,90 μ. (ΠΕ I πρβλ. γενικῶς Eutresis, εἰκ. 104 καὶ 102, 3). Διὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 7 πρβλ. Eutresis, εἰκ. 102, 2 (ΠΕ I). Τοῦτο εὑρέθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου εἰς βάθος 0,90 μ. (βλ. στρωματογραφικὴν τομὴν, Σχέδ. 3).

11. Eutresis, εἰκ. 143, 2 (ΠΕ II).

Α2 Στρώσις 7α. Τὰ δοστράκα καὶ τινὰ δοστὰ γίνονται σπανιώτερα (περίπου τὸ ἡμισυ τῶν εὐρεθέντων εἰς τὴν στρώσιν 6). Ἀπαντοῦν πᾶσαι αἱ προμνησθεῖσαι κατηγορίαι (στιλβωτά, στιλπνά, Coarse Ware), εὐρίσκονται δὲ καὶ ἐδῶ οἱ εὐρύστομοι σκύφοι μὲ τὴν νεῦσιν τῶν χειλέων πρὸς τὰ ἔσω καὶ ἐπίχρισμα ἐρυθρὸν ἔξω καὶ ἔσω, ἐστιλβωμένον ἑξωτερικῶς καὶ μερικῶς ἐσωτερικῶς. Ἀπὸ πλευρᾶς κατασκευῆς, πηλοῦ καὶ ὀπτήσεως, δὲν παρατηροῦνται ἀξιοσημεῖοι διαφοραί. Διὰ τὰ σχήματα τῶν σκευῶν, ΠΕ I χρόνων, βλ. τομὰς αὐτῶν (Σχέδ. 7).

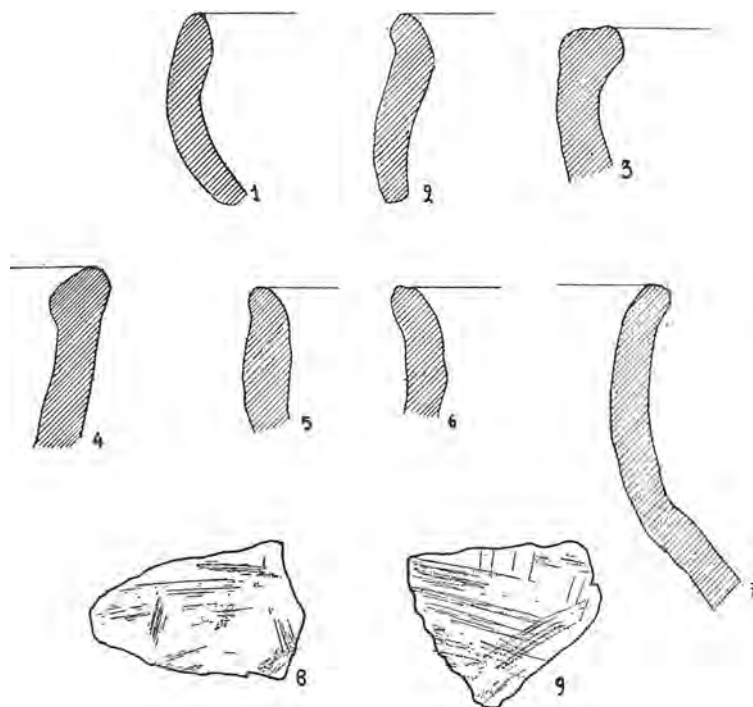
Σχέδ. 5. Λιθαρές. Τομαὶ δοστράκων ἀγγείων (Α2 στρώσις 5)

Πλείονα περὶ τῆς διαδοχῆς τῶν στρωμάτων καὶ τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων θὰ ἐκτεθοῦν συντόμως, ἐλπίζω, καὶ πλέον ἀναλυτικῶς, οὐχ ἥττον δύναμαι νὰ ἀναφέρω νῦν ὅτι τὰ ἀνασκαφέντα ἀνήκουν εἰς τοὺς ΠΕ χρόνους καὶ κυρίως τὰς φάσεις I καὶ II (Πί ν. 35 α - β, 36 α· Σχέδ. 3). Εἰκόνα τῶν ἀποκατασταθέντων σχημάτων καὶ τῶν κατηγοριῶν τῆς κεραμικῆς τῶν Λιθαρῶν δίδουν οἱ Πί ν. 31 α - β, 32 α, 33 α - γ.

Διὰ τὴν μελέτην τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ἀκολουθεῖται ἡ ταξινόμησις τοῦ Blegen διὰ

τὴν Πελοποννησιακὴν κεραμεικὴν¹², πᾶσαι δὲ αἱ ἐκεῖ ἀπαντῶσαι κατηγορίαι ἀπαντοῦν καὶ εἰς Λιθαρεὺς πλὴν μιᾶς, τοῦλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος, δηλαδὴ τῶν γραπτῶν (patterned) ἀγγείων. Περὶ τῆς τύχης τοῦ συνοικισμοῦ δυνάμεθα τοῦτο νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι δηλαδὴ ἔχνη τινὰ πυρᾶς, ἀληθῶς οὐχὶ ἐκτεταμένα, οὐχ ἦττον ὅμως σαφῆ, ἐνετοπίσθησαν εἰς τὴν πρὸς Ν. προέκτασιν τῆς τάφρου Α καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ πρώτου δαπέδου. Μέχρι τῆς ὁριστικῆς μελέτης τοῦ πράγματος καὶ τῆς βεβαιώσεως τοῦτου διὰ νέας ἀνασκαφῆς, μετ' ἐπιφυλάξεως μόνον, ἐπιτεινομένης ἐκ τῆς διαταραχῆς τῶν στρωμάτων εἰς τὸν ἄγρὸν τοῦτον, δυνάμεθα νὰ πιθανολογήσωμεν καταστροφὴν τοῦ συνοικισμοῦ ἐκ πυρᾶς, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν τι περὶ τῶν αἰτίων ἢ τῶν φορέων αὐτῆς.

Εἰς τὸν πρὸς Α. τοῦ ἀγροῦ Λιακοπούλου τοιοῦτον ἡδυνήθημεν νὰ παρακολουθή-

Σχέδ. 6. Λιθαρεὺς. Τομαὶ καὶ σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις ὀστράκων ἀγγείων (Α2 στρώσις 6)

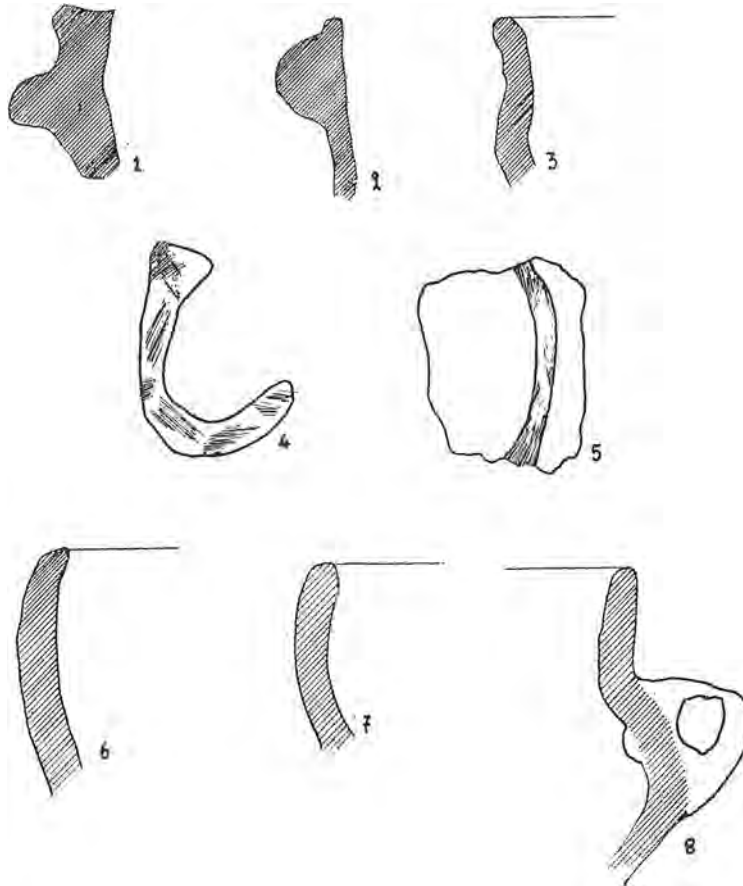
σωμεν ἐκ νέου τὰς στρωματογραφικὰς ἐνδείξεις, ὥς θὰ ἐκθέσωμεν ἐκτενέστερον ἀλλαχοῦ (τάφος Β). Ἀπηντήσαμεν καὶ ἐδῶ δάπεδα εἰς βάθος 0,32 καὶ 0,45 μ. ὥς καὶ εἰς τὸν ἄγρὸν τοῦ Π. Λιακοπούλου, καθὼς ἐπίσης καὶ οἰκοδομικὰ λείψανα (Πί ν. 36 β - γ). Τὸ κύριον ὅμως χαρακτηριστικὸν τῆς ἐδῶ ἀνασκαφῆς ὑπῆρξεν ἡ ἀποκάλυψις καὶ μερικὴ ἀνασκαφὴ μεγάλου « βόθρου - ἀποθέτου », ἀρχομένου εἰς βάθος 0,25 μ. καὶ ἀνασκαφέντος εἰς μῆκ. 2.10, πλάτ. 0,60, βάθ. 0,95 μ., γέμοντος δὲ τέφρας καὶ καταλοιπίων πυρᾶς ὀστέων, ἐργαλείων ἐξ ὀψιανοῦ καὶ ὀστοῦ, πλήθους ὀστράκων καὶ ἀκεραίων ἀγγείων (Πί ν. 36 δ).

Γ'. Τὸ Νεκροταφεῖον

Ἡ γενικωτέρα ἔρευνα τοῦ χώρου τῶν Λιθαρῶν ὠδήγησε πρὸ ἐνὸς εὐτυχοῦς εὐρή-

12. BSA XXII, σ. 176 κ.έ., Korakou, σ. 64 κ.έ.

ματος, δηλαδή τοῦ νεκροταφείου τοῦ συνοικισμοῦ. Τὸ νεκροταφεῖον εἶχεν ἐξοικονομηθῇ ἐπὶ τῆς πρὸς Δ. ὁρώσης κλιτύος βουνοειδοῦς προβολῆς τοῦ ὄρους Κοκκινόβραχος, κατερχομένης πρὸς τὴν λίμνην καὶ ἐχούσης πρὸς Δ. τὸ προμνησθὲν ρεῦμα (Πί ν. 37 α). Πρὸς Β. ἀπλοῦται ἡρεμον καὶ κυανοὺν τὸ κάτωπυρον τῆς λίμνης, ἐντὸς τοῦ ὁποίου βυθίζονται τὰ λιτὰ περιγράμματα τῶν λόφων τῆς στεφάνης τοῦ Πτόφου (Πί ν. 37 β). Ἡ θέσις μὲ τὰς ἀποτόμους ὄχθας τῆς λίμνης εἶναι πλήρης εἰδυλλιακῆς γραφικότητος, λιτότητος καὶ βουκολικῆς ἡρεμίας. Τὸ πέτρωμα τοῦ λόφου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐλαξεύθησαν οἱ τάφοι, εἶναι ψαμμιτικὸν καὶ εὐαπόσαθρον. Οἱ ὄμβροι καὶ τὰ ἐπιφερό-

Σχέδ. 7. Λιθαρές. Τομαὶ καὶ σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις ὀστράκων ἀγγείων (Α2 στρώσις 7α)

μενα πρὸς τὴν λίμνην ὕδατα, πρὸς δὲ καὶ ἡ αὐξομείωσις τῆς στάθμης τῆς Ὑλίκης διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐπενήργησαν καταστρεπτικῶς ἐπὶ τοῦ νεκροταφείου. Τὸ χαλικοπαγὲς πέτρωμα ἀπεσαθρώθη, ὥστε πλείστων τάφων, εἰ μὴ ὅλων, ἡλλοιώθη ἡ ἀρχικὴ μορφή, τινῶν μάλιστα, τῶν πλησιέστερον πρὸς τὴν λίμνην κειμένων, εἶχεν ἀπομείνει μόνον τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου ὡς ἐπιπολαία βάθυνσις, ἐνῶ οὐδὲν ἐσώζετο ἐκ τῶν τοιχωμάτων τοῦ τάφου, τοῦ δρόμου ἢ τῆς ὀροφῆς. Κατὰ τὴν ἑκτασιν τῆς κλιτύος περισυνελέγησαν ἐν ἀφθονίᾳ ὄστρακα ἀγγείων ΠΕ χρόνων διαφόρων σχημάτων, λεπίδες τινὲς ὀψιανοῦ καὶ ἀρκετὰ τμήματα λιθίνων ἀγγείων. Οἱ τάφοι εἶναι λελαξευμένοι ἐντὸς τοῦ πετρώματος εἰς

σειράς πυκνὰς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἡ ἀνασκαφή ἤρχισεν ἀπὸ τὴν κατωτάτην πρὸς τὴν λίμνην ἐλάχιστα σωζομένην σειράν καὶ ἐχώρησε πρὸς τὰ ἄνω. Τῆς κατωτάτης σειράς οἱ τάφοι οὐδὲν σχεδὸν ἔδωσαν πλὴν ὀστράκων τινῶν καὶ τινων ἀπολύτως σαθρῶν καὶ τεταραγμένων ὀστῶν. Ἀρκεταὶ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι πολλοὶ τῶν τάφων ἐσυλήθησαν κατὰ τὸ παρελθόν. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὕψους τῆς στάθμης τῆς λίμνης φαίνεται μᾶλλον βάσιμον ὅτι ἐκάλυψε τμήμα τοῦ νεκροταφείου. Ὅ,τι σώζεται ἐκ τῶν τάφων τούτων, ὡς ἀνέφερον ἤδη, εἶναι μία ἀβαθὴς λάξευσις περιφεροῦς κατόψεως, μὴ ἐπιτρέπουσα συμπερασμὸν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ τάφου καὶ τῆς τομῆς αὐτοῦ. Ὡσαύτως λίθοι τινὲς ἐντὸς τῆς κοιλότητος τινῶν τῶν τάφων τούτων, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων πρὸς τὰ ἀνωτέρω κειμένων, δὲν πιστοποιοῦν βασίμως τὴν χρησιμοποίησιν των εἰς τοὺς τάφους, διὰ τοὺς λόγους τοῦ τεταραγμένου τοῦ χώρου γενικώτερον· οὐχ ἥττον πολλοὶ πλακωτοὶ ἀσβεστόλιθοι εὑρέθησαν ἀπερριμμένοι καὶ μετακεκινημένοι ἐπὶ τῆς κλιτύος, οὗτοι δὲ προήρχοντο ἀσφαλῶς ἐκ τῶν δρόμων τῶν τάφων ὡς θὰ ἐκτεθῇ ἀμέσως. Γενικῶς παρατηρῶ ὅτι οἱ ἀνασκαφέντες εἰς Λιθαρές ΠΕ τάφοι ἔχουν τὴν κάτοψιν γενικῶς περιφερῇ ἢ ἐλλειψοειδῇ ἢ ἄλλως ἀκανόνιστον, πλησιάζουσιν πρὸς τετράπλευρον ἢ τραπεζιοειδῇ, τὴν δὲ τομὴν, εἰς ὀρισμένους μερικῶς σωζομένους τοῦλάχιστον, κριβανοειδῇ, μὲ τὸν θάλαμον προοδευτικῶς διευρυνόμενον ἀπὸ τῆς ὀροφῆς πρὸς τὸ δάπεδον. Κατὰ τὰ γνωρίσματά των ταῦτα ὁμοιάζουσι πρὸς τοὺς εἰς Μάνικαν Χαλκίδος ἀνασκαφέντας τάφους¹³. Ἐκ τῶν 50 περίπου τάφων, οἱ ὁποῖοι ἀνεσκάφησαν ἢ ἐκαθαρίσθησαν ἐφέτος εἰς Λιθαρές, ἐλάχιστοι ἔσωζόν πως τὸ ἀρχικόν των σχῆμα διὰ τὰ συμπεράνωμεν ἀκριβῶς περὶ τῆς τομῆς καὶ τῶν λεπτομερειῶν κατασκευῆς των. Γενικῶς δυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν τοὺς πλείστους τῶν ἐδῶ τάφων ὡς συνισταμένους ἐκ τοῦ καθ' αὐτὸ τάφου, δηλαδὴ τοῦ ἐντὸς τοῦ πετρώματος σπηλαιοειδοῦς λαξεύματος, βάθους εἰς τοὺς καλύτερον σωζομένους 1 μ. περίπου καὶ δρόμου μήκους μέχρις 1 μ., ἐνίοτε ἀπλοῦ ἀυλακωτοῦ, ἀκανονίστου λαξεύματος (Σ χ ε δ. 8 - 12), κειμένων εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν περιπτώσεων πρὸς Δ. τοῦ τάφου, ἀπαξ δὲ ὄντος βαθμιδωτοῦ¹⁴, γενικῶς δὲ λελαξευμένου μὲ ἀμέλειάν τινα, ἣν ἐπιτείνει καὶ ἡ ἐπιγενὴς ἀλλοίωσις αὐτοῦ, τὸ δάπεδόν του δὲ εὑρίσκεται ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου περὶ τὰ 0,40 μ. Εἰς τὸ τέρμα τοῦ δρόμου μορφοῦται ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου ὡς τραπεζιοειδὴς ὀπή, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας ὁ βράχος προδίδει ἐνιαχοῦ ἀπόπειραν δημιουργίας « μνημειωδεστέρας » ἐμφανίσεως, ἥτοι κατασκευῆς « παραστάδων », καὶ φρασσομένη ὑπὸ πλακὸς κεκλιμένης πρὸς τὸν τάφον καὶ κατὰ κανόνα συγκρατουμένης ἢ συμπληρουμένης ὑπὸ μικροτέρων πλακῶν ἢ λιθαρίων. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου ἔχει λαξευτῇ προχείρως, μὲ δάπεδον πολλάκις ἀνισοῦψές¹⁵, ἐνίοτε δὲ τμήμα τοῦ βράχου ἀφήνεται ὡς προβολὴ ἐντὸς αὐτοῦ. Τὸ τοιοῦτον θὰ ὑπερέτει, ὑποθέτω, τὴν στήριξιν τοῦ νεκροῦ, εἴτε ἐὰν οὗτος ἀπετίθετο καθήμενος ἢ ὀκλάζων, ὡς δὲν εὑρομεν ἐνδείξιν, εἴτε ἐὰν κεκλιμένος ἐστήριζε τὴν κεφαλὴν καὶ μέρος τοῦ κορμοῦ ἐπὶ τοῦ ἀφεθέντος τμήματος τοῦ βράχου (Π ί ν. 38 α). Ἀπαξ εὑρέθη καὶ λίθος ὡς προσκεφάλαιον ὑπὸ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ, ἕτεροι δὲ λίθοι ἐντὸς τῶν τάφων ἐχρησιμοποιήθησαν ἴσως διὰ τὴν συγκράτησιν τοῦ σκελετοῦ¹⁶. Σωζόμενοι τάφοι κυκλικοὶ κτιστοὶ (« θολωτοὶ ») δὲν εὑρέθησαν, τοῦλάχιστον ἐπὶ τοῦ παρόντος. Εἰς μίαν περίπτωσιν ἀνεσκάφη τάφος τετράπλευρος, φέρων κατὰ τὰς τρεῖς

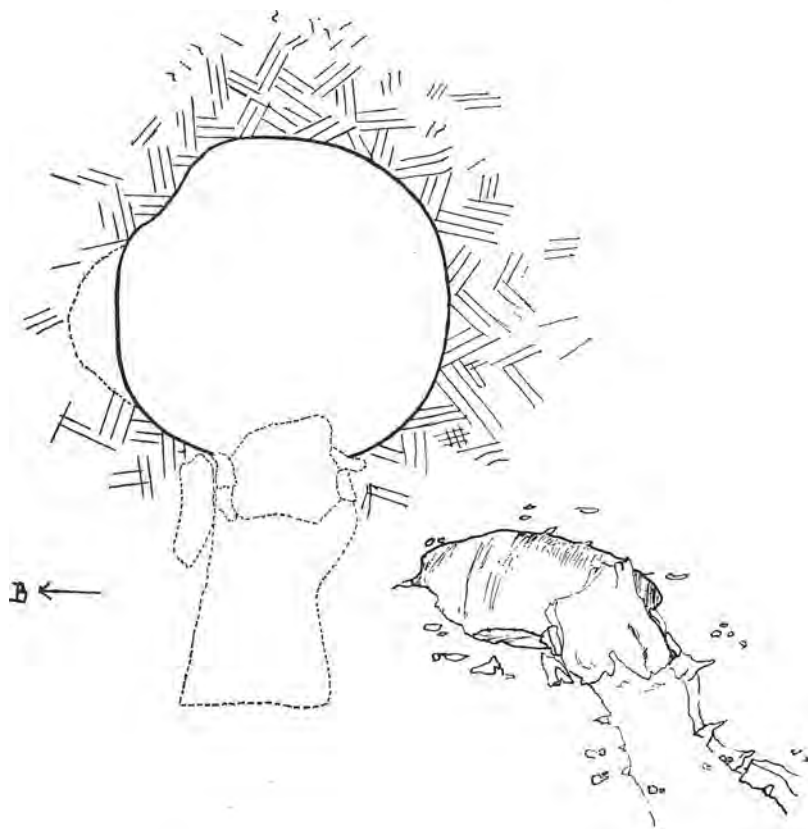
13. Βλ. Παπαβασιλείου, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, σ. 8, πίν. Δ, δευτέρα συστάς.

14. Βλ. Παπαβασιλείου, ἑ.ἀ., σ. 2, πίν. Α καὶ Γ, συστάς πρώτη, καὶ Σ χ ε δ. 9.

15. ΑΕ 1898, στ. 149.

16. Τσουντας, ΑΕ 1898, στ. 148.

του πλευράς μίαν σειρὰν λίθων, ἀνήκουσαν πιθανῶς εἰς κατασκευὴν σκοποῦσαν τὴν στήριξιν καλυπτηρίων πλακῶν ἢ λίθων, ὧν τινες ἐσώθησαν ἐντὸς τοῦ λάκκου, ὑπ' αὐτοὺς δὲ οἱ σκελετοί (Σχ ἐ δ. 13). Ὁ τάφος οὗτος δύναται νὰ ταξινομηθῇ μετὰ τῶν περιβόλων - κιβωτισσάμων¹⁷, τινὲς δὲ τῶν τάφων εἶχον λελαξευμένας ἐν τῷ θαλάμῳ κόγχας ὥς καὶ πολλοὶ κυκλαδικοί¹⁸.

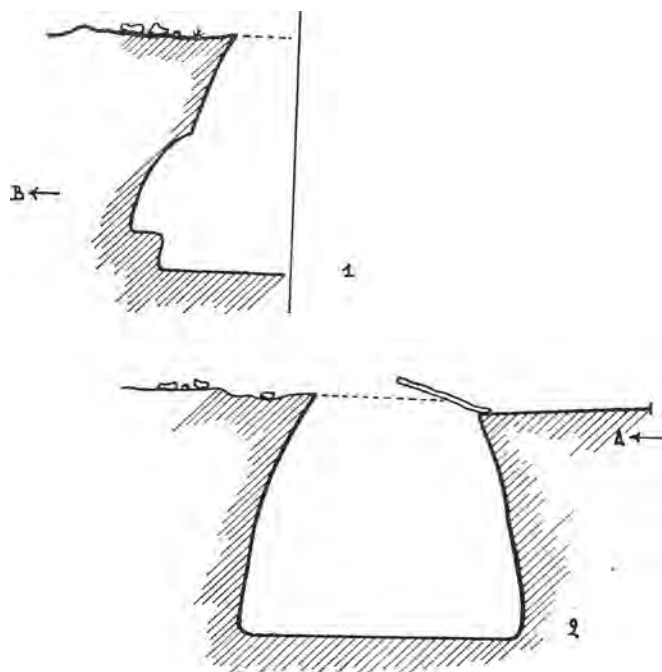
Σχέδ. 8. Λιθάρες. Κάτοπις κυκλοτεροῦς τάφου μετὰ τοῦ δρόμου του (τ. Β)

Εἰς τοὺς περισσοτέρους τῶν τάφων εἶχον ταφῇ περισσότεροι τοῦ ἑνὸς νεκροί, εἰς τὰς πλείστας τῶν περιπτώσεων ἀτελέστατα διατηρούμενοι. Ὁ κανὼν φαίνεται νὰ εἶναι κατάκλισις ἐπὶ τοῦ δαπέδου μὲ συνεσταλμένα τὰ γόνατα, τὰς δὲ χεῖρας, τὴν μὲν φερομένην πρὸς τὴν κεφαλὴν, τὴν δὲ πρὸ τῶν γονάτων, ἢ ἀμφοτέρως πρὸ τῶν γονάτων (Π ἰ ν. 38 β). Τὰ κτερίσματα τῶν ταφῶν συνίστανται κυρίως εἰς πυξιδοειδῆ πήλινα ἀγγεῖα (τὸ

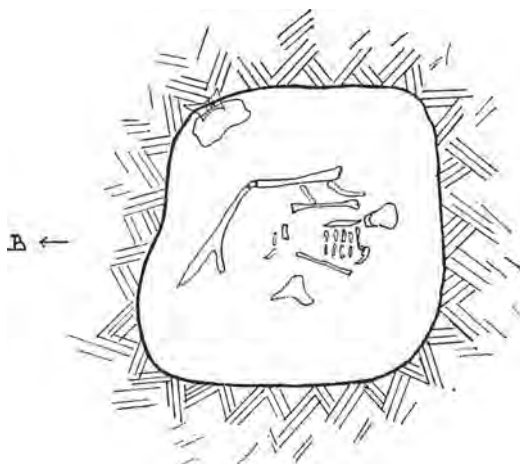
17. Συριόπουλος, Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, σ. 238, II, γ, ὅπου καὶ παραπομπαί, καὶ εἰκ. 4, 5.

18. AE 1899, στ. 83.

χαρακτηριστικώτερον καὶ συνηθέστερον τῶν εὐρημάτων), σώματος σφαιρικοῦ πεπλα-
τυσμένου μετὰ ἢ ἄνευ λαβῶν (τὸ ὀρθότερον προσφύσεων εἰς τοὺς ὤμους) καὶ ταπεινῶν
χειλέων (μᾶλλον περιχειλώσεων), ἄνευ δὲ βάσεως κατὰ κανόνα καὶ χωρὶς ἐγγάρακτον

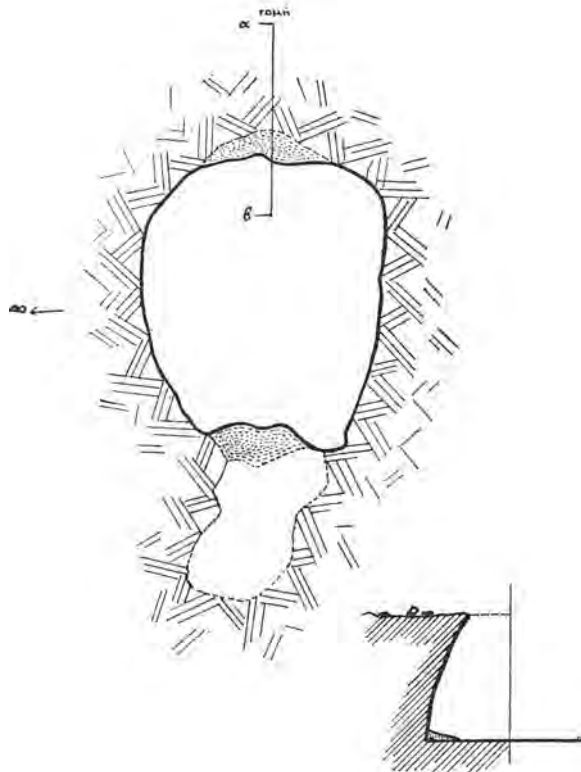
Σχέδ. 9. Λιθαρές. Τομαὶ τάφου Β (πρβλ. Σχέδ. 8)

Σχέδ. 10. Λιθαρές. Κάτωπις τάφου Υ

διακόσμησιν. Ἡ ὀπτησίς των δὲν εἶναι ἀρίστη, ἐξωτερικῶς δὲ φέρουν ἐρυθρὸν ἐπίχρι-
σμα (ἀλοιφήν) ἐστιλβωμένον, νῦν κατὰ τόπους ἀποπεσόν (Πί ν. 39 α). Κτέρισμα τα-
φῆς εἶναι ἀγγεῖον μὲ ὠραῖον ροδόχρουν πηλόν. Ἐξ ἄλλου τάφου πάλιν προέρχονται τὰ
ἀγγεῖα τοῦ Πί ν. 39 β, ἥτοι σκύφος μετὰ τοξωτῶν λαβῶν ὑπὲρ τὰ χεῖλη, σχῆμα ἐνθυ-

μίζον ΜΕ άγγεῖα καὶ θήλαστρον¹⁹, ὁμοίως μὲ ἐστιλβωμένον ἐπίχρισμα. Ἐξ ἄλλου τάφου προῆλθε τμήμα άγγείου μὲ ἐγγάρακτον διακόσμησιν, ἐξ ἄλλου τάφου προῆλθε τὸ ἥμισυ μαρμαρίνου ποτηρίου, πιθανώτατα κυκλαδικοῦ εἰσηγμένου, μὲ ἐγγαράκτους γραμμὰς ἐξωτερικῶς. Πάντα τὰ ἀνευρεθέντα άγγεῖα ἀνήκουν εἰς τοὺς ΠΕ χρόνους, εἰς ἓνα ἐν τούτοις τάφον (κανονικῆς ἐλλειψοειδοῦς κατόψεως ἀλλὰ μὲ ἐλαφρῶς εὐθυγραμμισμένην τὴν Δ. πλευράν του) ἀπήντων πλείονα τεμάχια μινυείων ΜΕ άγγείων τοῦ τύπου τῶν φρουτοδοχείων μὲ ὕψηλὴν βάσιν, ἐφ' ἧς δακτυλιοειδεῖς ἐπάλληλοι ἐσοχαί²⁰, ἐξ ὧν ἀποκατεστάθη πλήρως ἓν.

Σχέδ. 11. Λιθαρές. Κάτοψις τάφου Σ καὶ τομὴ τμήματος αὐτοῦ

Νεώτερα ὄστρακα ἢ άγγεῖα δὲν εὑρομεν εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῶν Λιθαρῶν. Ὁ Παπαδημητρίου ἀνέφερεν, ὅτι εὑρεν ἐδῶ καὶ μυκηναϊκὰ ὄστρακα²¹. Ἄλλα κτερίσματα πλὴν τῶν πηλίνων άγγείων δὲν εὑρομεν εἰς τοὺς τάφους, πλὴν τινων λεπίδων ὀψιανοῦ, τὴν πενίαν δὲ ταύτην, πλὴν τῆς γενικωτέρας πενίας τῶν ΠΕ τάφων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος²², δέον νὰ ἀποδώσωμεν ἐδῶ εἰς τὴν σύλησιν καὶ τὴν ἄλλην ζημίαν τοῦ νεκροταφείου. Ἀλλαχοῦ θὰ εἴπωμεν πλείονα περὶ τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ καὶ τῶν προβλημάτων του,

19. Διὰ τὸ σχῆμα τοῦ τελευταίου, πρβλ. Zygouries, εἰκ. 89.

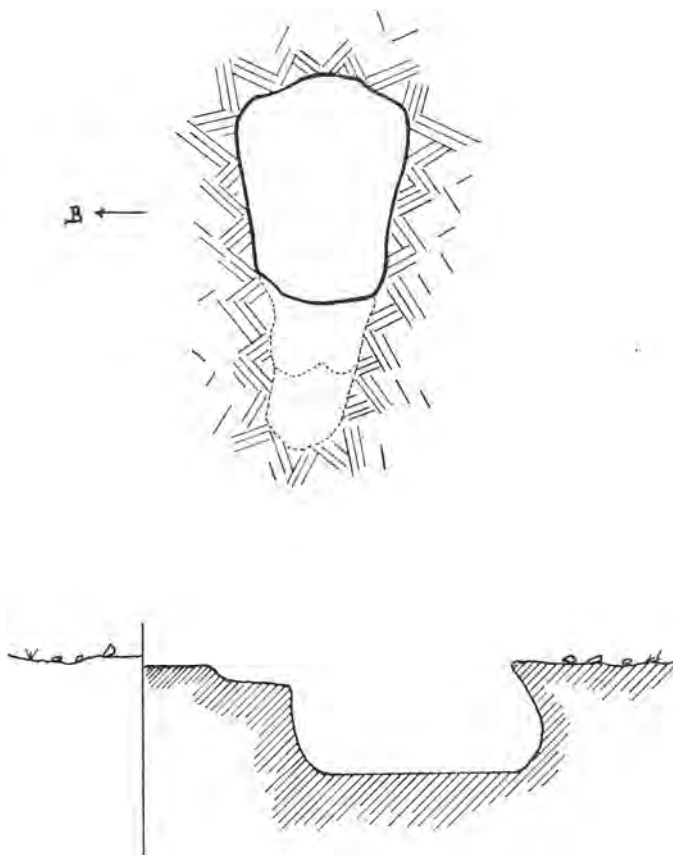
20. Πρβλ. Eutresis, σ. 136, εἰκ. 184, 3.

21. ΠΑΑ 1931, σ. 275, βλ. καὶ κατωτέρω.

22. Συριόπουλος, ἑ.ά., σ. 239 - 240.

ὡς ἐπίσης καὶ περὶ τινων ἐνδείξεων περὶ ταφικῶν ἐθίμων καὶ νεκρικῆς λατρείας εἰς Λιθαρές. Ὅλως ἀκροθιγῶς ὅμως θὰ ἐκτεθῶσιν ἐνταῦθα παρατηρήσεις τινὲς ἀφορῶσαι εἰς ζητήματα ταφικῶν ἐθίμων κλπ.

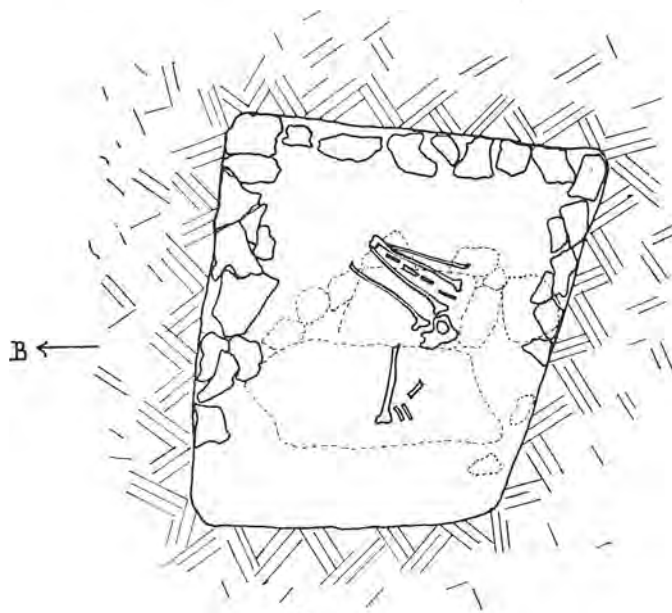
Ὅλως ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι βεβαίως ἡ ἐντὸς τοῦ « θαλάμου » ἐνὸς τῶν τάφων (τάφος I) ἀνεύρεσις κεκαυμένων ὀστέων. Ὁ τάφος οὗτος ἀνήκει εἰς τοὺς ὑποστάντας σχεδὸν πλήρη καταστροφὴν ἐκ τῆς διαβρώσεως (βλ. ἀνωτ.), ἀνήκει δὲ εἰς τὴν σειρὰν τὴν πλησιεστέραν πρὸς τὴν λίμνην, ἡ ὁποία καὶ ἐπανειλημμένως θὰ ἐκάλυπεν αὐτόν, ὡς συνέβη καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρέχοντος ἔτους, μετὰ τὰς συνεχεῖς βροχοπτώσεις. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου εἶχε κάτωσιν ἐλλειψοειδῆ (ἄξων Α.-Δ. 1.39, Β.-Ν. 1.28, πιθανὸν

Σχέδ. 12. Λιθαρές. Κάτωσις καὶ τομὴ ΠΕ τάφου μετὰ βαθμιδατοῦ δρόμου (τ. Θ)

ἀρχικὸν ὕψος ὀροφῆς 1.10 μ.). Σαφὴ ἴχνη αἰθάλης συνελέξαμεν ἐκ τμήματος τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, κειμένου πρὸς Ν., ἐπιμήκους, διαστ. $0,90 \times 0,50$ μ. Ἡ διατάραξις τῆς ταφῆς, ἀναγομένη εἰς τὴν προειρημένην αἰτίαν, πιθανῶς δὲ καὶ εἰς σύλησιν, δὲν ἐπέτρεψεν ἀκριβῆ προσδιορισμὸν τοῦ τρόπου καταθέσεως τοῦ νεκροῦ (ἢ τῶν νεκρῶν ;) ἐντὸς τοῦ θαλάμου. Ἡ διατήρησις τῶν ὀστέων ἦτο μετριωτάτη. Τμῆμα κρανίου εὗρέθη κατὰ τὴν ΝΑ. πλευρὰν τοῦ τάφου, τμήματα ὀστέων λεκάνης πρὸς ΒΔ., ἀμέσως μετὰ ὀστᾶ ἐκ τῶν πλευρῶν καὶ τινες ὀδόντες, ἐνῶ λείψανα κνημῶν διηυθύνοντο ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΑ. Τινὰ τῶν ὀστέων ἐδείκνυν φανερά τὰ σημεῖα πυρᾶς (ἰσχυρὰ μελάνωσις, ὑπερλεύ-

κανσις, ἀσβεστοποιήσις), ἐνῶ τὰ λοιπὰ ἔφερον τὸ σύννηθες χρῶμα. Ἐννοεῖται ὅτι ἀπεκομίσθησαν καὶ φυλάσσονται εἰς τὸ Μουσεῖον τὰ ὀστᾶ τοῦ τάφου τούτου. Ἐὰν πρόκειται ἐνταῦθα διὰ καὺσιν νεκροῦ — μερικὴν — ἢ περίπτωσις εἶναι μεμονωμένη καὶ δὲν διεσταυρώθη δι' ἄλλου παραδείγματος κατὰ τὴν περυσινήν ἀνασκαφήν. Μίαν ἄλλην ἰδιομορφίαν σημειῶ ἐνταῦθα, ἐπιφυλασσόμενος νὰ ἐπανεέλθω ἀργότερον ἐπ' αὐτῆς. Ἐφαπτομένη κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρὸς τὴν ἀπόληξιν τῆς Ν. « παραστάδος » τῆς εἰσόδου ἐνὸς τῶν τάφων (τάφος Β, Σχέδ. 8-9) καὶ ἔχουσα πρὸ αὐτῆς ἐλλειψοειδῆ κοιλότητα τοῦ πετρώματος, διαστ. $0,35 \times 0,20$ μ. καὶ ὕψους 0,13 μ., διήκουσα δὲ μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου, ὑπάρχει αὐλαξ λελαξευμένη ἐπὶ τοῦ πετρώματος, ἀνοίγματος $0,07 \times 0,01$ μ. Κατὰ τὸ τέρμα τῆς εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου καὶ ἀκριβῶς κάτωθι τῆς θέσεως τῆς εἰσόδου, καταλήγει αὕτη εἰς τραπεζιοειδῆ κοιλότητα, διαστάσεων $0,21 \times 0,18 \times 0,07$ μ. (βάθος). Ἡ αὐλαξ καὶ τὸ εἰς τὸ πέρας αὐτῆς λάξευμα εἶναι σκοπίμως κατεσκευασμένα καὶ σχε-

Σχέδ. 13. Λιθαρές. Κάτωσις ΠΕ τάφου (τ. Δ)

τίζονται ἴσως μὲ προσφορὰν ἐναγισμάτων εἰς τοὺς νεκρούς. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀποφράσσουσα τὴν εἴσοδον πλὰξ ἄφηνεν ἐλευθέραν τὴν δίοδον τῆς αὐλακος.

Τέλος, εἰς ἄλλον τάφον (τάφος Υ), μετὰ λειψάνων τοῦ ὀπώσοῦν τεταραγμένου σκελετοῦ, εὗρέθη μέγα κέρας ἐλάφου (Πί ν. 39 γ' Σχέδ. 10). Ἡ παρουσία τοῦ κέρατος ἐνταῦθα ἴσως σχετίζεται πάλιν πρὸς θυσίαν ἐπὶ τοῦ νεκροῦ²³.

Δ'. Τοπογραφικά. Ἡ Ὀμηρικὴ Ὑλη

Αἱ ἔρευναι μας τοῦ ἔτους 1968 εἰς τὸν χῶρον τῶν Λιθαρῶν (Σχέδ. 14) ἀπεκάλυψαν πέραν τῶν ἤδη περιγραφέντων καὶ τὰ ἐξῆς. Κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ἀγροῦ τοῦ Π. Λιακοπούλου, μικρὰ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε μετὰ μικρὰν ἐπίχωσιν τοίχους ἐλληνι-

23. Βλ. καὶ Zygouries, σ. 39-42. Παπαβασιλείου, Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, σ. 17-18.

στικῶν κατασκευῶν καὶ ὄστρακα μελαμβαφῇ τῶν αὐτῶν χρόνων, καὶ χαλκῆν λαβὴν ὑδρίας καὶ τινα ἐλάσματα χαλκοῦ. Ἑλληνιστικὰ ὄστρακα συλλέγονται ἀφθονά ἐπίσης ἐκ μικροῦ γηλόφου πρὸς ΒΔ. τοῦ προμνησθέντος ἀγροῦ καὶ παρὰ τὸ ἀντλιοστάσιον τοῦ Π. Λιακοπούλου. Εἰς τὴν τελευταίαν θέσιν ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς ἀξιόλογός τις κατασκευὴ (ἴσως ναός), ἥς τὰ λείψανα ἠφάνισεν ἀπὸ τινων ἐτῶν ὁ ἰδιοκτήτης διὰ τοῦ ἀρότρου, σωρεύσας τοὺς πωρίνους δόμους παρὰ τὸ ἀντλιοστάσιον. Περαιτέρω πρὸς ΒΑ. γίνονται

Σχέδ. 14. Τοπογραφικὸν σχεδιογράφημα ἐμφαίνειν τὴν θέσιν τοῦ ΠΕ συνοικισμοῦ

ἐνιαχοῦ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα ὀστράκων τῶν αὐτῶν χρόνων, ἀπαντοῦν δὲ πλείονα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ πρὸς Α. τοῦ ὄρους Στρούλογγο λόφου, τῆς ἀκροπόλεως τοῦ ὅλου χώρου, ὅπου καὶ ἀνασκάψαντες εὗρομεν, πέραν τῶν ΠΕ, ὄστρακα καὶ κατασκευὰς ἐλληνιστικάς (Πί ν. 40 α - β). Ἐν τῇ θέσει ταύτῃ εὗρομεν καὶ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, τοῦτέστιν περὶ τοὺς δέκα πόδας ὑψιπόδων κυλίκων, ἀβαφῶν καὶ μῆ.

Ὅμοια ὄστρακα καὶ κατασκευαῖ (ἑλληνιστικά, ρωμαϊκά) ἀπαντοῦν καὶ πρὸς Α. τοῦ ρεύματος εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Κοκκινόβραχου, πρὸς Δ. δὲ τοῦ ρεύματος καὶ κατὰ τὰς κλιτύς τοῦ κατερχομένου πρὸς τὴν λίμνην λόφου, ὅπου τὸ γεῶδες τῶν ἀγρῶν ἐπιτρέπει τὴν ἄροσιν, ὑπάρχουν μεγάλαι ποσότητες κεραμεικῆς, χονδροειδοῦς κατασκευῆς, τῶν αὐτῶν ὑστέρων ἄλλιν, νομίζω, χρόνων. Τέλος, δυτικώτερον τῶν ἀγρῶν τούτων καὶ εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς λίμνης, ἀνέσκαψα ἐφέτος τμῆμα νεκροταφείου τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων καὶ ἔδρον παρὰ τοὺς τάφους καὶ τοίχους συγχρόνους πρὸς αὐτοὺς. Τὸ λοιπὸν νεκροταφεῖον ἐκάλυπεν ἔδω ἢ ἀνελθοῦσα στάθμη τῆς λίμνης (βλ. Πί ν. 41 α - β). Τάφους λελαξυμένους εἰς τὸν βράχον, λακκοειδεῖς ὀρθογωνίους, βλέπει τις εὐχερῶς καὶ σήμερον εἰς τὴν πρὸς Α. τοῦ ρεύματος ἀκτὴν τῆς λίμνης, πάντας ὅμως δυστυχῶς σεσυλημένους ἢ ἄλλως κατεστραμμένους.

Ἀσφαλῶς πολλὰ ὑπόσχεται ἡ μέλλουσα ἔρευνα εἰς Λιθαρές, πέραν τῶν ἄλλων καὶ διὰ τὴν περαιτέρω ἐνίσχυσιν τῆς εὐλόγου ὑποθέσεως ὅτι εἰς Λιθαρές ἔχομεν μίαν τῶν Ὀμηρικῶν πόλεων τῆς Βοιωτίας καὶ δὴ τὴν Ὑλην. Τὸ πρόβλημα, εὐρύτατον, θὰ ἀναπτυχθῇ ἀκροθιγῶς ἐνταῦθα, ὡς πρώτη ἐπὶ τοῦ θέματος συμβολή.

Ἡ Ὑλη ἀναφέρεται εἰς τὰ χωρία Β 500, Ε 708 καὶ Η 221, εἰς τὴν δευτέραν θέσιν ὡς πατρίς τοῦ Ὀρεσβίου, *ὅς ἐν Ὑλῃ ναίεσκε, μέγα πλούτοιο μεμηλώς, λίμνη κεκλιμένος Κηφισίδι*, εἰς τὴν τελευταίαν δὲ ὡς πατρίς τοῦ Τυχίου, τοῦ κατασκευαστοῦ τοῦ *ἑπταβοείου σάκου* τοῦ Αἴαντος. Τὴν ταυτότητα τῶν τριῶν τούτων κωμῶν καὶ τὴν ἐν Βοιωτίᾳ ὕπαρξιν αὐτῶν ἀποδέχονται πολλοὶ ἀρχαῖοι καὶ νέοι ἐρευνῶνται²⁴. Εἰς τὴν θέσιν τῆς Ὀμηρικῆς Ὑλης τοποθετεῖται, ἐξ ἄλλου, ἡ ἑλληνιστικὴ κώμη Ὑλαι, κατὰ πληθυντικόν²⁵.

Ὁ Ulrichs πιθανολογεῖ, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἡ Βοιωτικὴ κώμη ἢ θέσις Κυνὸς Κεφαλαί, ἢ πατρίς τοῦ Πινδάρου, τὴν ὁποίαν μνημονεύουν αἱ ἀρχαῖαι πηγαι ὡς κειμένην εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Θηβῶν²⁶, δύναται νὰ τοποθετηθῇ εἰς Λιθαρές καὶ δὴ μεταξὺ τῶν λόφων Στρούλογγο καὶ Κοκκινόβραχος (ὁ Ulrichs τὰ ὀνομάζει αἱ δύο Ἑλεοῦσαι, *die die boeotischen Hundeskoepe sind*)²⁷.

Τὸ τρίτον πρόβλημα εἶναι ποῦ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν Ὀμηρικὴν Ὑλην, ἢ ὁποία ἔδωκε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν λίμνην καὶ τὴν κώμην Ὑλας τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ θεωρητικὴ κυρίως συζήτησις τοῦ αἰτήματος τούτου δὲν ἀπέδωκε μέχρι τοῦδε σπουδαίους καρπούς, παρουσίασε δὲ καὶ διαφόρους ἀπόψεις καὶ προέτεινε διαφόρους θέσεις. Ὡρισμένοι ἀνεζήτησαν αὐτὴν εἰς τὴν Κωπαῖδα, ἐρμηνεύοντες κατὰ γράμμα τὸ Ὀμηρικὸν χωρίον Ε 708 (ἀνωτέρω). Ὁ Ἀπολλόδωρος καὶ ὁ Στράβων ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς Ὑλίκης, ὅπου καὶ τοποθετοῦν τὰς Ὑλας²⁸.

24. Ἀπολλόδωρος, παρὰ Στράβωνι IX, 408, βλ. καὶ κατωτέρω καὶ Boelte, RE λ. Hyle.

25. Στράβων IX, 407 κ.έ. ἀπὸ τῆς πλησίον κώμης, ἣν καλοῦσιν Ὑλας, Σχόλια εἰς Ὀμήρου Ἰλιάδα Β 500 : νῦν δὲ καλοῦνται Ὑλαι πληθυντικῶς, Plinius H.N. IV 26. Βλ. καὶ RE ἐν λ. Hyle (Boelte) καὶ Ulrichs, Reisen und Forschungen in Griechenland, σ. 256.

26. Ξενοφῶντος Ἑλληνικά, V, 4,15 : Ἐπεὶ δὲ εἰς Θεσπιάς ἀφίκετο, ἐκεῖθεν ὀρμηθεὶς εἰς Κυνὸς Κεφαλάς, οὐσας Θηβαίων, ἐστρατοπεδεύσατο. Βλ. καὶ Στέφανον Βυζάντιον λ. Κυνὸς Κεφαλαί : ἦν δὲ καὶ χωρίον Θηβῶν, ἀφ' οὗ « Πινδάρους Δαιφάντου παῖς, Βοιώτιος ἐκ Κυνὸς Κεφαλῶν, μελῶν ποιητής ».

27. Αὐτόθι, σ. 257 - 258.

28. Στράβων IX, 2, 20 : οὗ γὰρ λίμνην τὴν Κωπαῖδα βούλεται λέγειν, ὡς οἶονταί τινες, ἀλλὰ τὴν Ὑλίκην προσαγορευομένην ἀπὸ τῆς πλησίον κώμης, ἣν καλοῦσιν Ὑλας . . . ἡ μὲν γὰρ ἐστὶ μεγάλη καὶ οὐκ ἐν τῇ Θηβαΐδι, ἡ δὲ μικρά, ἐκεῖθεν δι' ὑπονόμων πληρουμένη, κειμένη μεταξὺ Θηβῶν καὶ Ἀνηδόνος. Βλ. καὶ συζήτησιν παρὰ Boelte, ἔ.ά.

Ὁ Πανσανίας οὐδεμίαν μνησίαν ποιεῖται τῆς κώμης ἢ τῆς λίμνης²⁹.

Οἱ νεώτεροι ἀναζητοῦν τὴν Ὑλιν ἢ εἰς τὴν Κωπαῖδα ἢ εἰς τὴν Ὑλίκην. Εἰς τὴν πρώτην ἢ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ὑλίκης, χωρὶς ἐν τούτοις πειστικὰς ἐνδείξεις, ὁ Leake³⁰, ὁ Bursian³¹.

Ὁ Lolling τοποθετεῖ τὴν Ὑλιν εἰς τὴν Β. ἀκτὴν τῆς λίμνης ὑπὸ τὸ Πτόν, εἰς τὸν Κληματαριᾶν³². Πάντες οὗτοι ἀναζητοῦν τὴν Ὑλιν μεταξὺ Κωπαῖδος καὶ Ὑλίκης³³, ἔχοντες κατὰ νοῦν τὸ προμνησθὲν Ὀμηρικὸν χωρίον, προσπαθοῦντες ἐν ταύτῃ νὰ συμβιβάσουν τὸ αἷτημα περὶ ὑπάρξεως τῆς Ὑλιν καὶ τῶν Ὑλῶν εἰς τὴν Θηβαϊκὴν περιόχην.

Εἰς τὴν ἀκτὴν τῆς Ὑλίκης, καὶ μάλιστα εἰς τὸν χώρον τῶν Λιθαρῶν, ἐντοπίζουσι τὴν Ὑλιν ἄλλοι ἐρευνῆται καὶ δὴ ὁ Dodwell (A Classical and Topographical Tour through Greece, II, σ. 53), ὁ Gell (The Itinerary of Greece, σ. 149), ὁ Vischer (Erinnerungen und Eindrücke, σ. 569), κυρίως δὲ ὁ Ulrichs, ἔ.ἀ.

Πάντες σχεδὸν οὗτοι εἶδον κτήρια πρὸς Α. τοῦ ἐκβάλλοντος εἰς τὴν λίμνην χειμάρρου καὶ παρὰ τὴν ἐκβολὴν αὐτοῦ, ὁ Dodwell μάλιστα ἀναφέρει καὶ τάφους. Συνοικισμόν, τάφους καὶ πιθανώτατα «μυκηναϊκὰ κτίσματα» ἀναφέρει ἐκ τῆς αὐτῆς θέσεως ὁ Παπαδημητρίου³⁴. Πάντες οὗτοι τοποθετοῦν ἐνταῦθα τὴν Ὑλιν. Οὐδεὶς αὐτῶν ἀπέβλεψεν εἰς τὴν πρὸς Δ. τοῦ χειμάρρου πλευράν, ἐνθα ἡμεῖς ἀνεσκάψαμεν τμήμα τοῦ συνοικισμοῦ καὶ ἐνετοπίσαμεν διαφόρους ἀρχαιότητας (βλ. ἄνωτ.). Εἰς τὴν παρούσαν ἀπλὴν σκιαγράφειν καὶ τὸ παρὸν στάδιον ἐρεύνης δὲν ἐξαντλεῖται τὸ θέμα, οὐχ ἥττον πιστεύω ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν τὴν ἀρμοδιωτέραν θέσιν διὰ τὴν Ὑλιν καὶ τὰς Ὑλας³⁵.

Τὰ μέχρι τοῦδε γενόμενα εὐρήματα εἰς Λιθαρές δύνανται νὰ στηρίξουν τὴν ἐν λόγῳ ὑπόθεσιν, θὰ διεκινδύνεον μάλιστα περαιτέρω τὴν ἐξήγησιν τοῦ κατὰ πληθυντικὸν ὄρου Ὑλαι, ἐκ τοῦ ὅτι ἐν μέρος τῆς κώμης ἢ ἡ μία Ὑλη ἔκειτο πρὸς Α. τοῦ ρεύματος καὶ ἡ ἑτέρα πρὸς Δ. αὐτοῦ (ἄνωτέρω), ἥτο δηλαδὴ ἡ κώμη ἀμφίπολις ἐκατέρωθεν τοῦ ρεύματος.

Πάντα τὰ προβλήματα, ὅσα περιληπτικῶς καὶ προσωρινῶς ἐθίγησαν ἐνταῦθα, ἀπαιτοῦν βεβαίως περαιτέρω ἐρευναν καὶ τεκμηρίωσιν, δυνάμεθα πάντως νὰ εἰπώμεν ἀπὸ τοῦδε, ὅτι οἱ Λιθαρές Θηβῶν ἀποδεικνύονται εἰς τόπος ἄξιος πάσης προσοχῆς καὶ συστηματικῆς ἐρεύνης.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

29. Βοιωτικά, XXIII, 3.

30. Travels in Northern Greece, σ. 313 - 314.

31. Geographie von Griechenland, σ. 213.

32. Lolling, Hellenische Landeskunde, Handbuch, III, σ. 124. Ἐκεῖ δὲ τοποθετεῖ τὴν Ὑλιν καὶ ὁ Kiepert, Formae Orbis Antiqui, χάρτης XIV, βλ. καὶ Wheler, A Journey, σ. 468.

33. Βλ. γενικῶς Boelte, RE ἐν λ. Hyle, σ. 119.

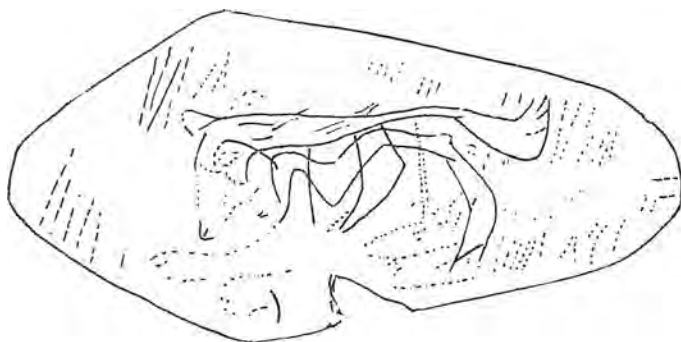
34. ΠΑΑ 1931, σ. 274 - 276.

35. Περαιτέρω περὶ Ὑλιν βλ. P. Roesch, Thespies et la Confédération Béotienne, σ. 33, σημ. 2 παραπομπαί. Ἡ κώμη Ὑλαι ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὴν : «Κώμη Ὑλλέων», εὐρεθεῖσαν ἐσχάτως εἰς Ξηρονομήν Θηβῶν, τῆς περιοχῆς Θεσπιῶν, τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

ΠΛΑΚΙΔΙΟΝ ΜΕ ΕΓΧΑΡΑΚΤΟΥΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΚ ΘΗΒΩΝ

(Σχέδ. 1-2· Πί ν. 42)

Περὶ τὰ μέσα Δεκεμβρίου τοῦ 1967 ἀνασκαφὴ εἰς τὸ οἰκόπεδον Κ. Δούρου ἐν Θήβαις¹ ἔφερεν εἰς φῶς ἀξιολόγους ἀρχαιότητας (ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, σ. 180). Τὸ δημοσιευόμενον ἐνταῦθα πλακίδιον ἀπεκαλύφθη ἐντὸς στρώματος, τὸ ὁποῖον ἔδωκε κυρίως ΜΕ ὄστρακα ἀλλὰ καὶ τινὰ μυκηναϊκά, δυστυχῶς ὅμως ὅχι εἰς καλὴν κατάστασιν. Μετὰ τὴν προσεκτικὴν ἀποκατάστασίν της² ἡ πλάξ αὕτη, ἐκ τεφροπρασίνου, μαλακοῦ καὶ εὐθρύπτου σχιστολίθου, παρουσιάζει τὴν ἐξῆς εἰκόνα. Εἶναι τετράπλευρος (ρομβοειδῆς) μὲ ἐστρογγυλωμένας τὰς γωνίας, ἰδίᾳ ἐκείνας τοῦ μείζονος ἄξονος, ἔχει ἐπιπεδωθῇ κατὰ τὰς δύο κυρίας ὄψεις μὲ ἐπιμέλειαν καὶ στρογγυλωθῇ κατὰ τὰς ἀκμάς³ (Πί ν. 42 α - β). Ἐφ' ἑκατέρας τῶν ὄψεων τῆς ἐχαράχθη, δι' αἰχμηροῦ τινος ἐργαλείου, ἀνὰ μία εἰκὼν (pictograph), τοῦτέστιν ἐπὶ τῆς μιᾶς δυσδιάγνωστον, τόσον διὰ τὴν ἀπαργνώριστον σχηματοποίησιν, ὅσον δυστυχῶς καὶ διὰ τὴν προμνησθεῖσαν τῆς πλακὸς ζημίαν, ἔμ-

Σχέδ. 1. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις πλακιδίου ἐκ Θηβῶν (α' ὄψις)

ψυχον, περὶ τοῦ ὁποίου δύναμαι νὰ εἶπω μόνον ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον, ὅτι βαίνει πρὸς τὰ ἀριστερὰ μὲ τὴν κεφαλὴν, ἀτυχῶς ὅχι εὐκρινῇ, πρὸς τὸ πλατύτερον μέρος τῆς πλακὸς. Δύναται τις νὰ διακρίνῃ ἴσως τὴν ἀνυψωμένην « θυσανωτὴν » οὐρὰν (;) καὶ τὰ σκέλη εἰς βηματισμόν (Πί ν. 42 α' Σχέδ. 1). Πρόκειται περὶ κυνὸς ὁμοίου πρὸς τὸν ἐγγάρακτον ἐπὶ ΠΕ ΙΙΙ πίθου ἐκ Ραφῆνος⁴; ἴσως εὐλογώτερον θὰ ἐπιθανολόγει τις παράστασιν λέοντος⁵.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν ὄψεων παράστασις εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα μὲ τὴν ἀπό-

1. Τὸ οἰκόπεδον κεῖται πρὸς ΝΔ. τῆς Μητροπόλεως Θηβῶν καὶ ἀπέχει περὶ τὰ 500 μ. πρὸς ΝΑ. τοῦ Καδμείου.

2. Εἰς ταύτην ἐβοήθησαν εἰς Θήβας ὁ κ. Χατζηνικολῆς, εἰς τὸ Ἔθν. Μουσεῖον ὁ κ. Κασσανδρῆς.

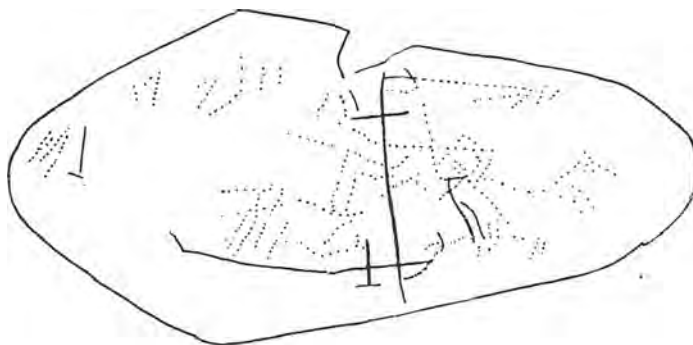
3. Διαστάσεις : μέγ. μήκ. 0,0905, πλ. 0,045, πάχ. 0,003 - 0,007 μ.

4. Θεοχάρης, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἀραφῆνι, ΠΑΕ 1954, σ. 111 καὶ εἰκ. 8.

5. Οὕτως ὁ κ. Μαρινάτος· πρβλ. δῆλωσιν « χαίτης ».

δοσιν πλοίου (Πί ν. 42 β' Σχέδ. 2), ὡς τοῦλάχιστον ἐρμηνεύω αὐτὴν ἐδῶ. Ἡ ἐπὶ τῆς πλακὸς μας ἀπεικόνισις πλοίου εἶναι βεβαίως, ὡς γίνεται ἄλλως τε εἰς τὰς πλείστας περιπτώσεις⁶, ἐντελὼς σχηματική. Νομίζω ὅτι ἐκ τῶν σωζομένων εἰσέτι χαραγμάτων⁷ μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἴδω τὸ πλοῖον εἰς τὸ ἀριστερὸν πλατύτερον ἥμισυ τῆς πλακὸς μὲ τὴν πρῶράν του εἰς γωνίωσιν, τὴν τρόπιν (καρίναν) ἐλαφρῶς κυρτὴν⁸ καὶ καταλήγουσαν δεξιὰ εἰς «ἐμβολοειδῆ προεξοχήν»⁹, πρὸ αὐτῆς δὲ τὴν ὑψηλὴν πρύμνην, ὑψουμένην κατακορύφως καὶ διατεμνομένην ὑπὸ τὸ ἀκροστόλιον σταυροειδῶς, τέλος δὲ πρὸ τῆς τελευταίας μίαν κώπην¹⁰.

Τὰ ἐκ τῶν κυκλαδικῶν «τηγανίων» πλοῖα¹¹ μοῦ φαίνονται τὰ πλησιέστερα πρὸς τὸ παράδειγμά μας, ἔτι δὲ μεγαλυτέρας ὁμοιότητος, εἰς τινὰς λεπτομερείας τοῦλάχιστον¹², παρουσιάζει νομίζω τὸ ἐπὶ τοῦ δίσκου τῆς Φαιστοῦ ἐπτάκις παριστώμενον πλοῖον¹³.

Σχέδ. 2. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις πλακιδίου ἐκ Θηβῶν (β' ὄψις)

Ἡ παράστασις τοῦ ἰδικοῦ μας εἶναι βεβαίως ἐντελὼς σχηματική, γραμμική. Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ πλακιδίου μας καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ παραστάσεων, θὰ ἐπεθύμουν νὰ παρατηρήσω ὅτι τὸ προμνησθὲν κεραμεικὸν περιβάλλον δὲν εἶναι ἀναγκαίως δεσμευτικὸν διὰ τυχὸν συγχρονισμόν κατασκευῆς τοῦ πλακιδίου καὶ ἐγχαράξεως τῶν ἐπ' αὐτοῦ παραστά-

6. Sp. Marinatos, *La Marine Créto - Mycénienne*, BCH 57 (1933), σ. 170 «le κατατηξίτεχνον» de l'art Oriental et spécialement de l'art Egyptien est tout à fait étranger au tempérament «impressionniste» des minoens. C'est pourquoi les représentations des bateaux, bien que nombreuses, ne nous aident guère à éclaircir les problèmes, même les plus élémentaires». Χαρακτηριστικὸν γενικότερον τῆς αἰγαιακῆς τέχνης, τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἀπόδοσιν πλοίων· πρβλ. τὰ Κυκλαδικὰ (κατωτέρω).

7. Καταφανῶς ἐνίων ἐπιγενῶν ἢ ἄλλως ἀσχέτως πρὸς τὴν παράστασιν.

8. Μαρινᾶτος, Αἱ Κυκλάδες ὡς παράγων τοῦ Μεσογειακοῦ πολιτισμοῦ, Ἑπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας τῶν Κυκλαδικῶν Μελετῶν (ΕΕΚΜ) 2 (1962), σ. 234 κ.ε., ἰδίᾳ 235 καὶ εἰκ. 1.

9. Μαρινᾶτος, αὐτόθι, σ. 236 - 37. Πρβλ. τὸ πλοῖον ἐκ Παλαιοκάστρου, αὐτόθι, εἰκ. 2· βλ. καὶ BCH ἔ.α., σ. 183 καὶ σημ. 4.

10. Ὁ ἀριθμὸς εἶναι μοναδικός. Εἶναι γνωστὰ παραδείγματα μὲ δύο τοῦλάχιστον κώπας καὶ πλέον, BCH, ἔ.α., σ. 198. Μήπως πρόκειται περὶ οἴακος; BCH, ἔ.α., σ. 200. Ἀνάλογον ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ πλοίου τοῦ δίσκου ἐκ Φαιστοῦ. Ὁ Μαρινᾶτος παρατηρεῖ περὶ τοῦ τελευταίου: «Un appendice singulier est montré sur l'une des extrémités et un autre apparaît au-dessus du pont». Χαραγμάτων λοξὰ ἑκατέρωθεν τῆς πρύμνης παρὰ τὸ ἀκροστόλιον ἴσως δηλοῦν εἶδος σημαίας, ὡς εἰς τὰ Κυκλαδικὰ. AE 1899, εἰκ. 11.

11. Τσουντας, Κυκλαδικὰ, AE 1899, σ. 89 κ.ε., εἰκ. 11 καὶ 16 - 22. Μαρινᾶτος, ΕΕΚΜ, ἔ.α.

12. Πρβλ. π.χ. τὴν κατακόρυφον πρύμνην.

13. Schachermeyr, *Die Minoische Kultur des alten Kreta*, σ. 246, εἰκ. 131, 25.

σεων, αὐτὰ δὲ τὰ τελευταῖα ἴσως καὶ ἀπέχουν χρονολογικῶς μεταξύ των, ἂν ἀποβλέψωμεν ἰδίᾳ εἰς τὸν προορισμὸν τοῦ πλακιδίου μας (κατωτέρω). Οὐχ ἦττον, διὰ τὴν παράστασιν τοῦ πλοίου τοῦλάχιστον, θὰ ἀνεφερόμην πάλιν εἰς τὰς παραστάσεις τῶν προμνησθέντων μνημείων καὶ ἰδίως ἐπὶ τοῦ δίσκου ἐκ Φαιστοῦ, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται νῦν εἰς τοὺς 1700 - 1600 π.Χ. χρόνους¹⁴.

Ὡς πρὸς τὰς ἐπὶ τοῦ πλακιδίου μας παραστάσεις παρατηρῶ ὅτι ἡ ἐγγάραξις εἰκονογραφικῶν παραστάσεων (pictographs) εἶναι γνῶρισμα τῶν πρώτων πολιτισμῶν γενικῶς¹⁵. Ἐν τῇ παραστάσει θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἴδωμεν «ἐπιγραφὴν» μόνον ὑπὸ τὴν γενικωτέραν σημασίαν τῆς λέξεως¹⁶. Δὲν δύναμαι νὰ εἶπω, ποῖος ὁ ἀκριβὴς συμβολισμὸς τῶν παραστάσεων, ἐὰν ὑπάρχῃ ἐνταῦθα τοιοῦτος (ιδεογράμματα)¹⁷.

Τὸ ἐπὶ τοῦ πλακιδίου μας πλοῖον¹⁸ εἶναι ἀναμφιβόλως σημαντικὸν διὰ μίαν μεσόγειον περιοχὴν, ὡς αἱ Θῆβαι. Πρὸς τὰς Κυκλάδας μᾶς προσανατολίζει βεβαίως καὶ ἡ παράστασις τοῦ πλοίου καὶ τὸ εἶδος τοῦ σχιστολίθου¹⁹, οὐχ ἦττον εἴτε εἶναι εἰσηγμένον τὸ πλακίδιον, εἴτε κατεσκευάσθη εἰς τὴν Βοιωτίαν²⁰, τὸ θέμα τῆς ἐτέρας τῶν ὄψεων τοῦ ὁμιλεῖ περὶ σχέσεων τοῦ κατόχου τοῦ μὲ τὰς ἀσχολίας τῆς θαλάσσης ἢ πάντως δηλοῖ γνωριμίαν μὲ τοὺς θαλασσοπόρους τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τοὺς Μινωῖτας καὶ τοὺς ἄλλους νησιώτας τοῦ Αἰγαίου.

Ὡς πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ πλακιδίου θὰ παρατήρουν ὅτι τὸ γενικὸν τοῦ σχῆμα θὰ μᾶς ὑπέβαλλε τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐσχηματοποιημένου καὶ ἀμόρφου εἰδωλίου²¹. Ἀνήκει εἰς τὸν σανιδόσχημον τύπον, ἡ δὲ σχηματοποιήσις, καίτοι μεγάλη, δὲν ἔχει

14. N. Platon, Führer durch das Archäologische Museum von Heraklion, σ. 68.

15. Βλ. H. Müller - Karpe, Handbuch der Vorgeschichte, διὰ τὴν ὑστέραν παλαιολιθικὴν περίοδον ἐν Εὐρώπῃ - passim. Evans, Scripta Minoa, I, σ. 3 κ.ἐ.· δι' ἄλλας παραπομπὰς AE 1965 : Χρονικά, σ. 1 κ.ἐ. (Γ. Κορρές), Vermeule, Greece in the Bronze Age, σ. 40, εἰκ. 6, κ.ο.κ.

16. Βλ. π.χ. M. Guarducci, Epigrafia Greca I, σ. 2. Evans, SM, I, σ. 3 «The practise of picture Writing or «Pictography», to use the word in its most comprehensive sense, as covering carving on rocks and other materials, whether or not overlaid with colour, is almost universal among savage races. It is therefore incumbent on us to believe that the elements out of which all more developed systems of writing grew must have been diffused in Europe, as in other quarters of the globe, from the primitive period».

17. Ὑπενθυμίζω ἄποψιν τοῦ Δ. Θεοχάρη, ὅτι ὁ ἐπὶ τοῦ προμνησθέντος πίθου παριστώμενος κύων παρουσιάζεται ὡς ὁ φύλαξ τοῦ ἐν αὐτῷ ἀποταμιεύματος. Διὰ τὰς MM σφραγίδας μὲ παράστασιν πλοίου παρατηρεῖ ὁ Μαρινῶτος, ὅτι ὑπαινίσσονται τὰς ἀσχολίας τοῦ κατόχου τῆς σφραγίδος (BCH, ἔ.ἀ., σ. 181).

18. Ἡ παράστασις πλοίων ἐπὶ διαφόρων μνημείων καλύπτει βεβαίως μακροτάτην περίοδον (Μαρινῶτος, BCH, ἔ.ἀ., σ. 170 κ.ἐ.). Μνημονεύω ἐνταῦθα παραστάσεις πλοίων ἐξ Ὑρίας (Δράμεσι) ἐπὶ ὀρθογωνίου παραστάδος μυκηναϊκοῦ τάφου (:) (Blegen, Hyria, Hesperia, Suppl. 8, σ. 39 κ.ἐ., πίν. 7, εἰκ. 6) καὶ ἐτέραν ἐπὶ θραύσματος ἀγγείου, χρονολογουμένου ἀπὸ τῶν ΜΕ πρὸς τοὺς ΥΕ χρόνους, ἐξ Ἰωλκοῦ (D. Theochares, Iolkos, Archaeology 1958, σ. 13 κ.ἐ.). Καίτοι ἡ χρονολογία τῶν μνημείων τούτων φαίνεται κατ' ἀρχὴν σύμφωνος πρὸς τὸ κεραμεικὸν περιβάλλον τοῦ πλακιδίου μας, τὰ παριστώμενα ἐπ' αὐτῶν πλοῖα εἶναι πλέον «ἐξειλιγμένα» τοῦ ἰδιοῦ μας. Τὴν παράθεσιν τῶν παραπομπῶν τούτων ὀφείλω εἰς τὸν συνάδελφον κ. Ἰωάν. Σακελλαράκη.

19. «Καὶ τὸ σχῆμα αὐτοῦ» θὰ προσέθετον μετὰ τοῦ Ξανθουδίδου, AD 1918, σ. 162.

20. Δι' ἀνάλογα ἐκ Θεσσαλίας, βλ. Τσουντα, Αἱ Προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, στ. 289.

21. Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν φίλον κ. Ἀντ. Ζώην, καθὼς καὶ τὴν παραπομπὴν διὰ τὰ ἀρκετὰ ὅμοια ἐκ Κρήτης παρὰ Ξανθουδίδη, Μέγας Πρωτομινωϊκὸς τάφος Πύργου, AD 1918, σ. 162, εἰκ. 14.

φθάσει μέχρι πλήρους άμορφίας²². Δυσχερής βεβαίως γίνεται ή εξήγησις τών ἐπ' αὐτοῦ ἐγχαράκτων παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι, ὡς ὑπέθεσα ἀνωτέρω, δέν εἶναι ἴσως σύγχρονοι μέ τήν ἀρχικήν κατασκευήν τοῦ πλακιδίου - « εἰδωλίου ». Ἐάν αἱ τελευταῖαι ἐπηνέχθησαν βραδύτερον, ἴσως συνεδέθησαν μέ ἐπεξεργασίαν τινά τοῦ πλακιδίου μας²³, ή ἀκριβής των ὁμως ἐρμηνεία μοῦ διαφεύγει.

Ἡ ἀπόδοσις τοῦ ζώου εἶναι ἀπλῇ σκιαγραφία²⁴, μή στερουμένη πάντως ἀκριβείας κατὰ τήν δήλωσιν τοῦ περιγράμματος, ἀπλουστέρα δέ καί στοιχειωδεστέρα εἶναι ή ἐγχάραξις τοῦ πλοίου τῆς ἐτέρας ὄψεως²⁵. Ἰσως δοθῇ εὐκαιρία νά ἐπανέλθωμεν προσεχῶς ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

22. Ὡς π.χ. τὰ παρὰ Τσουντα, Αἱ Προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις, στ. 306 καὶ εἰκ. 230.

23. Μετὰ τών εἰδωλίων πρέπει νά καταριθμηθοῦν μάλλον καὶ τὰ ἐκ Σέσκλου, βλ. Τσουντα, Αἱ Προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις, στ. 338, εἰκ. 268 καὶ 269. Ἡ σχηματοποιήσις τοῦ ἰδικοῦ μας δέν δύναται νά πιστευθῇ μεγαλυτέρα ἐκείνων, ὧν τὸ δεύτερον φέρει ἴσως καὶ ἀνατομικὰς λεπτομερείας (Τσουντας, αὐτόθι, εἰκ. 269).

24. Πρβλ. Θεοχάρην, Πρακτικά, ἔ.ά.

25. Βλ. ἀνωτέρω. Ἡ κατεύθυνσις τοῦ πλοίου εἶναι πρὸς δεξιὰ, ὡς καὶ διὰ τὰ πλείστα τών Κυκλαδικῶν, ΑΕ 1899, στ. 91. Ἐάν ή μετὰ τήν φθοράν τοῦ πλακιδίου πρὸς τὰ ἀριστερὰ λοξή ἐγχαράκτος γραμμὴ ἀνήκῃ εἰς τήν παράστασιν τοῦ πλοίου, ἴσως δηλοῖ αὕτη τήν ἀπόληξιν τῆς πρύρας, εἰς ἣν περίπτωσιν ή γραμμὴ τῆς τρύπιδος θά συνεχίζετο ἔως ἐκεῖ διὰ κυρτώσεως, ὡς γίνεται εἰς τὰ Κυκλαδικά. Λεπτότεραι ἐγχαράξεις μετὰ τήν γωνίωσιν τῆς πρύρας, λοξαὶ πρὸς τήν τρύπιν καὶ θλώμεναι ἄνω, διακρίνονται τοῦλάχιστον τρεῖς, καταλήγουσαι δέ εἰς γραμμὴν τῆς αὐτῆς διευθύνσεως πρὸς τήν τῆς τρύπιδος, ἀλλὰ μόνον μέχρι μικρᾶς ἀποστάσεως ἀπὸ τῆς γωνιώσεως, ἴσως δηλοῦν μέρος τοῦ πλοίου, ἀλλ' εἶναι ἀσαφεῖς καὶ μεμονωμένοι διὰ συμπερασμόν.

ΤΟ ΕΝ ΚΕΡΚΥΡΑ ΙΕΡΟΝ ΤΗΣ ΑΚΡΑΙΑΣ ΗΡΑΣ

(Σχέδ. 1)

Αί ἔρευναι τῆς τελευταίας δεκαπενταετίας προήγαγον σημαντικῶς τὰς γνώσεις μας περὶ τὴν τοπογραφίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς σπουδαίας ἀρχαίας ναυτικῆς πολιτείας τοῦ Ἰονίου, τῆς Κερκύρας. Ὡς ἐν ὅμως ἐκ τῶν βασικῶν προβλημάτων τῆς κερκυραϊκῆς τοπογραφίας παρέμενεν ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἡρας.

Τὸ ἱερὸν μνημονεύεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ ἡ σπουδαιότης του διαφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τοῦτο κατέφυγον ὡς ἰκέται οἱ Ἐπιδάμνιοι πρέσβεις (τὸ 436 π.Χ.) καὶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ Κερκυραῖοι (τὸ 427 π.Χ.)¹.

Ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει ἐπανειλημμένως τὸ ἱερὸν ὡς « Ἡραῖον », ἐνδειξίς ὅτι ἐπρόκειτο περὶ σημαντικοῦ καὶ ὀργανωμένου ἱεροῦ. Τὸ μέγεθος τοῦ ἱεροῦ καταφαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐντὸς τούτου εὗρον καταφύγιον 400 περίπου ὀλιγαρχικοί, εἰς στιγμὰς ἐμφυλίου κρίσεως². Ὁ Διόδωρος ὀνομάζει³ τὸ ἱερὸν « τέμενος » καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος δύναιται νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ Θουκυδίδου περὶ ὑπάρξεως δένδρων ἐντὸς αὐτοῦ⁴.

Ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Διοδώρου καθίσταται φανερόν ὅτι τὸ Ἡραῖον ἔκειτο πλῆσιον τῆς θαλάσσης καὶ ὅτι ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἐσχηματίζετο ὄρμος ἱκανὸς διὰ τὴν ναυλόγησιν στόλου, ὡς τοῦ Κόνωνος, τὸ 410 π.Χ.⁵. Ἡ σχέσις αὕτη τοῦ Ἡραίου πρὸς τὴν θάλασσαν ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τῆς παρὰ τοῦ Θουκυδίδου μνείας νήσου εὕρισκομένης « πρὸ τοῦ Ἡραίου »⁶.

Τὴν μελέτην τοῦ προβλήματος, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς φιλολογικὰς πηγὰς, ὑπεβοήθησε σημαντικῶς παλαιὸν ἐπιγραφικὸν εὑρημα : εἰς τὰς βορείους ὑπαρείας τοῦ λόφου τῆς Ἀγίας Εὐφημίας, πρὸς ΒΑ. τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς (σημερ. Παλαιόπολιν), εἶχεν εὑρεθῇ τὸν παρελθόντα αἰῶνα κυλινδρικός ὅρος, φέρων ἐπιγραφὴν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (IG, IX, I, 698)⁷:

ΟΡΦΟΣ ΙΑΡΟΣ / ΤΑΣ ΑΚΡΙΑΣ

Οἱ ἐρευνηταὶ συνέδεσαν προσφυῶς τὴν ἐπιγραφὴν πρὸς τὴν Ἡραν, τῆς ὁποίας ἡ προσωνομία Ἀκρία-Ἀκραία εἶναι γνωστὴ ἐκ τοῦ ἀργολιδοκορινθιακοῦ κύκλου. Ὅτε ὅμως προσεπάθησαν νὰ ἐντοπίσουν τὴν θέσιν τοῦ ὑψώματος, ἐνθα ἔκειτο τὸ Ἡραῖον, τοῦτο ἀπεδείχθη ἀδύνατον καὶ ἀνεπιτυχὲς ἀνευ συστηματικῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν⁸.

1. Θουκ. Ἱστορίαι, Α, 24 καὶ Γ, 75.

2. Θουκ. Γ, 75.

3. Διοδῶρου, ΙΓ 49,6.

4. Θουκ. Γ, 81.

5. Διοδ. ΙΓ, 49,6.

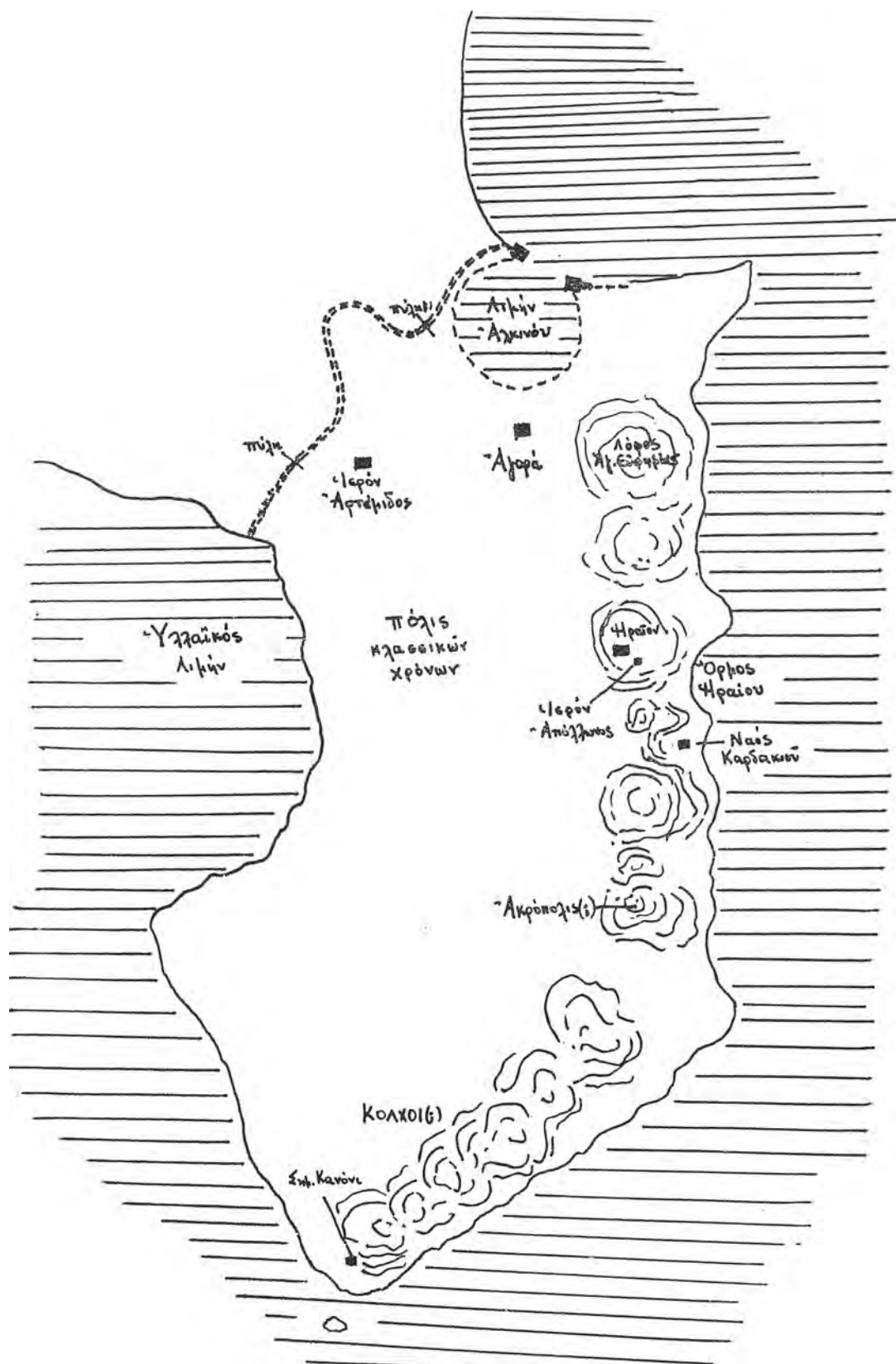
6. Θουκ. Γ, 75.

7. G. Rhomaios, Les premières fouilles de Corfou, BCH 49 (1925), σ. 213. Jeffery, The Local Scripts, σ. 234, No 18.

8. α) J. Partsch, Ἡ νῆσος Κέρκυρα (μετάφρ. Π. Βέγια), Κέρκυρα 1892, σ. 198 κ.έ.

β) B. Schmidt, Κερκυραϊκαὶ Μελέται (μετάφρ. Σ. Παπαγεωργίου), Κέρκυρα 1891, σ. 37 κ.έ.

γ) O. Riemann, Corfou (Bibl. d. Éc. Fr.), Paris 1879, σ. 14.

Σχέδ. 1. Σχεδιογράφημα περιοχῆς ἀρχαίας Κερκύρας

Ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων ἐν Κερκύρᾳ ἱερῶν, ὁ μέγας ναός, ὁ εὐρεθεὶς πλησίον τῆς σωζομένης ΒΔ. πύλης τῶν τειχῶν (γνωστῆς ὡς τῆς Νεραντζίχας), ἀπεδόθη ἐπιγραφικῶς εἰς τὴν Ἄρτεμιν⁹ (Σχέδ. 1). Ὁ μικρὸς δωρικός ναός, ὁ ἀνασκαφείς ὑπὸ τῶν Ἀγγλῶν τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ εὕρισκόμενος εἰς τοὺς λόφους τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς χερσονήσου, ἄνωθεν τῆς πηγῆς τοῦ Καρδακιοῦ, δὲν ἐπετεύχθη νὰ ἀποδοθῇ εἰς συγκεκριμένην τινὰ θεότητα¹⁰. Ἴσως ὅμως πρόκειται περὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἡ λατρεία φαίνεται ὅτι ἦτο χθονία.

Τρίτος ναός μεγάλων διαστάσεων ἐπεσημάνθη τὸ 1914 ὑπὸ τοῦ Dörpfeld¹¹ ἐπὶ λόφου, βορείως τοῦ μικροῦ δωρικοῦ ναοῦ τοῦ Καρδακιοῦ. Αἱ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1962 γενόμεναι¹² εἰς τὸν χώρον τοῦτον (κεῖμενον ἐντὸς τοῦ σήμερον γνωστοῦ ὡς Βασιλικοῦ κτήματος « Mon Repos ») ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἐπεβεβαίωσαν τὰς πρώτας διαπιστώσεις τοῦ Dörpfeld καὶ ἀπεκάλυψαν τὰ λείψανα ἐνὸς σημαντικωτάτου ἱεροῦ. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εὐρημάτων προκύπτει ὅτι τὸ ἱερόν τοῦτο ἦτο τὸ σημαντικώτερον ἴσως τῆς Κερκύρας καὶ εἶχε πανελλήνιον ἀκτινοβολίαν.

Ἡ ἐκτεταμένη καταστροφή τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους ἔχει δυσχεράνει τὴν ἀσφαλῆ ἀπόδοσιν τῆς λατρευομένης θεότητος. Ἡ μεγαλύτερα δυσκολία ἦτο ἡ ἀπουσία μέχρι τοῦ 1967 ἐπιγραφικῶν στοιχείων, δυναμένων νὰ λύσουν τὸ βασικὸν τοῦτο πρόβλημα. Ἦδη πάντως, ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἔτους τῶν ἀνασκαφῶν, ὑπετέθη ὅτι γυναικεία ἦτο ἡ κυρία θεότης, εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο ἀφιερωμένον τὸ ἱερόν¹³, κατὰ δὲ τὸ 1965 ἡ μελέτη ὠδήγησε μετὰ τινος ἐπιφυλακτικότητος εἰς τὴν Ἥραν¹⁴.

Ὅλα τὰ στοιχεῖα συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἀνασκαπτομένου ἱεροῦ εἰς τὴν Ἥραν Ἀκραίαν καὶ ἡ σύμπτωσης τῶν ἀρχαίων περιγραφῶν πρὸς τὸν χώρον ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοσιν ταύτην, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἱερόν ἐπιγραφικῶς παραμένει εἰσέτι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ βωβόν.

Σήμερον, τὰ νέα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ θέρους τοῦ 1967, ἔρριψαν γενικῶς φῶς εἰς τὰ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς καὶ λόγοι ἐσωτερικοί, καθὼς καὶ ἡ ἐπισταμένη μελέτη τοῦ χώρου, ἐπιτρέπουν τὴν ὀριστικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν Ἀκραίαν Ἥραν.

Ὁ λόφος, ἐπὶ τῆς ἰσοπεδωθείσης κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἀνεσκάφησαν τὰ λείψανα τοῦ μεγάλου λιθίνου περιπτέρου ναοῦ, εὕρσκεται εἰς τὸ στενότερον σημεῖον τοῦ μέσου τῆς χερσονήσου, ἐφ' ἧς ἔκειτο ἡ ἀρχαία πόλις. Εὕρισκόμενος εἰς τινὰ ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πρὸς Β. κειμένης Ἀγορᾶς ἐπώπτευσεν ὅλην τὴν περιοχὴν τοῦ προφυλαγμένου Ὑλλαϊκοῦ λιμένος πρὸς Δ. Ἐνταῦθα ἔκειτο κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ ἐλληνιστικοὺς

9. Korkyra I, 163 κ.έ. (Klaffenbach).

10. Fr. Johnson, The Kardaki Temple, AJA XL (1936), σ. 46 κ.έ.

11. Dörpfeld, AM 1914, σ. 171.

12. Ἐκθέσεις : α) ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 161 κ.έ.

β) ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 217 κ.έ.

γ) ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 318 κ.έ.

δ) ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 317 κ.έ.

ε) ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 360 κ.έ.

ς) ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σ. 303 κ.έ.

13. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 328.

14. Γ. Δοντάς, ΑΕ 1965, σ. 139, σημ. 3. Ἐνταῦθα προτείνεται καὶ λύσις διὰ τὴν σημερινὴν ἐξαφάνισιν τῆς « πρὸ τοῦ Ἡραίου » νήσου.

χρόνους ή κυρίως πόλεις, πέριξ τοῦ λιμένος διατεταγμένη, πρὸς Δ. βλέπουσα καὶ ὑπὸ τῶν ἀνατολικῶν λόφων προφυλαγμένη¹⁵. Ὅδοι ἄγουσαι ἐκ τῆς Ἀγορᾶς θὰ ἔφερον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τοὺς πιστοὺς πρὸς τὸ ὕψωμα, ὅπου ὁ μέγας ναὸς μὲ τὴν πολυχρωμον ἀρχαϊκὴν πηλίνην κεράμωσιν καὶ τὰ πλούσια ἀναθήματα, τὰ προερχόμενα ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τῆς Ἑλλάδος. Μεγάλα καὶ ὑψηλὰ δένδρα καλύπτουν σήμερον τὰς κλιτῦς τοῦ λόφου καὶ ἴσως δυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν, ὅτι λόγφ τῶν ὁμοίων κλιματολογικῶν συνθηκῶν ὁμοία βλάστησις ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Ἡπείρου ὁ λόφος πίπτει ἀποτόμως πρὸς τὴν θάλασσαν, ἔνθα ἀκριβῶς κάτωθεν τοῦ ἱεροῦ σχηματίζεται μικρὸς ὄρμος. Εἰς τὸν λιμενίσκον τοῦτον θὰ κατέπλεον οἱ προσκυνηταὶ διὰ νὰ ἀνέλθουν ἀκολούθως εἰς τὸ ἱερόν. Ὑψηλά, ἐπιβλητικὸς ἐπὶ τοῦ λόφου, ὁ μέγας ναὸς μετὰ τοῦ βωμοῦ του θὰ ἐφαίνετο καὶ ἐξ ἀποστάσεως εἰς τὸν εἰσπλέοντα : τὸ ἱερόν τῆς Ἥρας Ἀκραίας.

Ὁ ἀρχαῖος προσκυνητής, ὁ ἐκ τῆς πόλεως προερχόμενος ἢ ὁ ἐκ τοῦ ὄρμου ἀνερχόμενος, εἰσῆρχετο εἰς τὸ ἱερόν πιθανῶς ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἐκεῖθεν θὰ προσέβλεπε τὸν μέγαν ναὸν ἐκτεινόμενον ἐκ Δ. πρὸς Α., εἰς τὸ κέντρον τοῦ λόφου. Εἰς τὸ βάθος ὀπισθεν προβάλλουν αἱ κερατοειδεῖς κορυφαὶ τοῦ σημ. ὄρους τοῦ Παντοκράτορος (βλ. τὰς ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις περὶ τοῦ θέματος τούτου, καὶ τὰς σχέσεις τῶν Ἡραίων πρὸς τὸ τοπίον, ἐν V. Scully, *The Earth, the Temple and the Gods* (1962), σ. 41 κ.έ.).

Τοῦ ἱεροῦ ἔχουν ἀναγνωρισθῇ δύο οἰκοδομικαὶ φάσεις, ἡ μία τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ ἡ νεωτέρα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸν κυρίως ναὸν (ἐξωτερικῶν διαστάσεων 45 × 20 μ.) περιέβαλλε καλῶς ἐκτισμένος περίβολος. Τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον τοῦ ἱεροῦ θὰ ἐπλήρουν μικρότεροι ναοὶ καὶ στοαί, τῶν ὁποίων ὅμως σήμερον μόνον τμήματα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς ἀνωδομῆς τῶν ἐσώθησαν, ἐνῶ τὰ θεμέλια ἔχουν ἐξαφανισθῇ τελείως.

Ἐντὸς ἀποθέτου (;), ἀνασκαφέντος τὸ 1967, εὐρέθη ἱκανὸς ἀριθμὸς μικρῶν ἀπλῶν πηλίνων ἀγγείων, καλῶν. Οἱ κάλαθοι ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἀργεῖαν Ἥραν ὡς μᾶς κατέδειξαν καὶ αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Περachώρας¹⁶.

Εἰς τὰς κλιτῦς τοῦ λόφου, καθὼς καὶ εἰς τὰς τῶν παρακειμένων, ὑπάρχουν ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ ἐκ ψαμμολίθου βράχου σπήλαια, δυστυχῶς ἀνεξερευνήτα εἰσέτι.

Κατὰ τὸ 1966, εἶχε διαπιστωθῇ εἰς τὴν ἀνατολικὴν παρυφὴν τοῦ λόφου τοῦ Ἡραίου τμήμα ἐτέρου μικροῦ ἱεροῦ μετὰ βωμοῦ. Κατὰ τὸ 1967 ἀνεσκάφη καὶ κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς του ὁ περίβολος τοῦ μικροῦ τούτου ἱεροῦ, καθὼς καὶ ὁ ἐκ παρωλίσθων τετράγωνος βωμὸς εἰς τὸ μέσον. Τὸ ἱερόν εὐρίσκεται ἐξωθι τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ περιβόλου τοῦ Ἡραίου καὶ φαίνεται νὰ κατεχώσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν νέων διαμορφώσεων καὶ διευρύνσεων τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἀπὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἡραίου μέχρι τοῦ πρὸς Α. κειμένου περιβόλου τοῦ μικροῦ ἱεροῦ, ἀνεσκάφη τὸ 1967 ἐκτεταμένον στῶμα τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἀσφαλῶς συνδεόμενον πρὸς τὸ μικρὸν ἱερόν. Περιεῖχεν ἄνθρακας καὶ τεμάχια διαφόρων ἀναθημάτων, τὰ κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι : Σιδηραὶ αἰχμαὶ δοράτων. Ἀναθηματικὴ μικρὰ χαλκὴ ἀσπίς. Μικρὸν πήλινον ὁμοίωμα τεθρίππου ἄρματος μετὰ τοῦ ἀναβάτου. Χαλκᾶ

15. Ἡ μνημονεύουσα τὴν « Ἡραῖδα » ἐπιγραφή IG IX, 1, 693, δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν κερκυραϊκὴν τοπογραφίαν, καθότι προέρχεται ἐκ Χανίων Κρήτης (ἐ.ἀ. Add., σ. 212).

16. Perachora II, σ. 87 κ. ἐ.

φύλλα δάφνης. Πήλινοι δίσκοι μετ' ἀναγλύφων διακοσμήσεων (πλακοῦντες;), ὡς καὶ πήλινα ἀνάγλυφα πλακίδια εἰκονίζοντα πετεινούς¹⁷. Πήλιναι ἀνδρικάι προτομαὶ κλπ.

Ἐπὶ τινων τῶν χαλκῶν ἀφιερωμάτων ἀνεγνώσθη ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Κορκυραίου¹⁸.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφικῶν τούτων μνημείων εἶναι προφανές ὅτι εὕρισκόμεθα ἐνώπιον ἐνὸς μικροῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ τέλους τοῦ βου π.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. Ὁ θεὸς φέρει τὴν ἄλλως ἄγνωστον προσωνομίαν Κορκυραῖος καὶ τοῦτο μαρτυρεῖ τὴν ἐξέχουσαν θέσιν τῆς κερκυραϊκῆς ταύτης λατρείας. Ἡ διαπιστωθεῖσα διακοπὴ τῆς λατρείας εἰς τὸ ἀνασκαφὲν ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ., λόγῳ τῶν οἰκοδομικῶν διαρρυθμίσεων τοῦ μεγάλου ἱεροῦ, ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς τὴν λίσαν ἀποσπασματικὴν εἰκόνα τοῦ ἱεροῦ, τὴν ὁποίαν ἔχομεν. Πιθανώτατα, μετὰ τὴν ἐπίχωσιν τῆς περιοχῆς ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος θὰ συνετελεῖτο εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον, ἔνθα καὶ θὰ ἰδρῦθη νέος βωμός.

Δέον νὰ τονισθῇ ἡ θέσις τοῦ μικροῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ μεγάλου ἱεροῦ τῆς Ἡρας. Ἡ θέσις ἐπιτρέπει τὴν συσχέτισιν τῆς λατρείας πρὸς τὴν τοῦ Ἀγνιέως¹⁹, θεότητος λατρευομένης γενικῶς εἰς τὴν βορειοδυτικὴν Ἑλλάδα.

Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Κερκύρᾳ πληροφορούμεθα ἐκ τῶν « Ἀργοναυτικῶν » τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου, ὅστις ἐπαναλαμβάνει πληροφορίας τοῦ Τιμαίου. Οὗτοι ἀναφέρουν παραλλήλως καὶ περὶ ἐτησίας, καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν των εἰσέτι τελουμένης, θυσίας εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἐντὸς σπηλαίου τελεσθέντων γάμων τῆς Μηδείας καὶ τοῦ Ἰάσωνος: *Τίμαιος περὶ τῆς θυσίας ἱστορεῖ, ἔτι καὶ νῦν λέγων ἀγεσθαι κατ' ἐνιαυτόν, Μηδείας πρῶτον θυσάσης ἐν τῷ Ἀπόλλωνος ἱερῷ· καὶ βωμοὺς δέ φησι μνημεῖα τῶν γάμων ἰδρῦσασθαι σύνεγγυς μὲν τῆς θαλάσσης, οὐ μακρὰν δὲ τῆς πόλεως*²⁰.

Ἐκ τῆς ὅλης διηγήσεως τοῦ Ἀπολλωνίου (Δ', 1128 κ.έ.) προκύπτει, ὅτι α) τὸ ἱερὸν σπηλαῖον, β) ὁ τόπος, ἔνθα ἐξεδίκησεν ὁ βασιλεὺς τῶν Φαιάκων Ἀλκίνοος τὴν ὑπόθεσιν τῆς Μηδείας, προηγηθείσης λαμπρᾶς θυσίας πρὸς τιμὴν τῆς Ἡρας, καὶ γ) τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οἱ ἰδρυθέντες ὑπὸ τῆς Μηδείας εὐχαριστήριοι βωμοὶ τῶν Νυμφῶν, εὕρισκοντο ἅπαντα εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς Σχερίας (Κερκύρας).

Ἡ περιοχὴ, ὡς ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ σπηλαίου, διαφαίνεται ὅτι ἦτο ἐκτὸς τῆς πόλεως. Ἐνταῦθα, ἀσφαλῶς ἐν ἀλσεί δεινρήνῃ²¹, ἦτο τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἐπιβεβαιώσις τούτων εἶναι τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου, ὅτι ἡ κρίσις τοῦ Ἀλκινόου ἐγένετο ἔκτοθι πύργων (Δ', 1182).

Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ἤδη καθίσταται φανερόν, ὅτι ἡ φυσιογνωμία τοῦ τοπίου τῆς λοφώδους ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς σημερινῆς χερσονήσου Κανονίου, τὰ μετέωρα τοῦ Θουκυδίδου (Γ, 72.3) συγκεντροῖ τὰς περισσοτέρας πιθανότητας διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου ἀναφερομένων χώρων, ὡς ἀνταποκρινομένη πλήρως πρὸς τὴν περιγραφὴν αὐτοῦ. Εἶναι πλέον φανερόν, ὅτι ὁ Ἀπολλώνιος ἔχει ἐνσωματώσει εἰς τὰ

17. Πρβλ. ἐπίγραμμα Θεοδωρίδου, Anth. Gr. I, VI, 155.

18. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 311 κ.έ.

19. Περὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἀγνιέως: J. Six, AM XIX (1894), σ. 340 κ.έ. Πιθανῶς πρὸς τὴν λατρείαν ταύτην συνδέονται καὶ τὰ εὐρεθέντα χαλκᾶ ὑποδήματα (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 313). Ὁμοία ἐκ τάφου εἰς Ἄργος (BCH 91 (1967), σ. 825, fig. 25) καὶ ἐξ Ἰταλίας, ἐπίσης ἐκ τάφου (Arch. Rep. 1967-68, p. 42, fig. 20).

20. Σχολ. Ἀπολλ. Ροδ. Δ', 1217/19-β'.

21. Ὁμηρ. Ὑμν. εἰς Ἀπόλλωνα, 385.

« Ἀργοναυτικά » τοπικούς κερκυραϊκούς μύθους, τοὺς ὁποίους μόλις σήμερον — διὰ τῶν ἀνασκαφῶν — δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν.

Ἡ φαινομενικὴ ἀντίθεσις πρὸς τὰ γνωστὰ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν, ὅτε ἀσφαλῶς τὸ Ἑραῖον ἦτο ἐντὸς τῆς ὀχυρωμένης περιοχῆς τῆς πόλεως, ἀπηχεῖ πιθανώτατα παλαιότεραν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Εἶναι βεβαιωμένον σήμερον ἀνασκαφικῶς, ὅτι ἡ πρώτη πόλις (τῆς ὑστερογεωμετρικῆς - πρωτοκορινθιακῆς περιόδου) κατελάμβανεν ἀρχικῶς τὴν περιοχὴν πέριξ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῶν δύο λιμένων, καὶ ὅτι μόνον κατὰ τοὺς κλασσικοὺς καὶ μεταγενεστέρους χρόνους ἐπεξετάθη πρὸς Ν., ἐπὶ τῆς χερσονήσου²². Κατὰ τὴν πρώτην, λοιπόν, φάσιν ἡ λοφώδης περιοχὴ τοῦ Ἑραίου θὰ ἔκειτο ἐκτὸς τῶν τειχῶν. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ θέσις, ἣν ἔλαβον οἱ Κόλχοι διδῶνται ἐν ἀναμονῇ τῆς κρίσεως τοῦ βασιλέως Ἀλκινόου, εἰς τὸ ἄκρον (πέρας) τῆς χερσονήσου (σημ. Κανονίου, τότε τῆς Μάκριδος): ... οἱ δὲ ἀποτηλοῦ Κόλχοι Μακριδῆς ἐπὶ πείρασι χερνήσοιο (Δ', 1174 - 75).

Τὸ σπῆλαιον, ἐντὸς τοῦ οὐοίου ἐτελέσθη ὁ γάμος Μηδείας καὶ Ἰάσωνος, ἦτο, ὡς μᾶς διηγεῖται ὁ Ἀπολλώνιος καὶ ὁ Σχολιαστὴς, ἀφιερωμένον πρότερον εἰς τὴν εὐβοϊκὴν νύμφην - τροφὸν Μάκριν, κόρην τοῦ Ἀρισταίου (Δ', 1131 - 33) καὶ τὸν Διόνυσον - Διθύραμβον, τελουμένης ἀσφαλῶς ἐντὸς αὐτοῦ σημαντικωτάτης λατρείας. Ἡ σημαντικὴ θέσις τῆς λατρευομένης Μάκριδος προδίδεται ἐκ τῆς ἐξ αὐτῆς ὀνομασίας ὀλοκλήρου τῆς χερσονήσου ὡς Μακριδίας.

Ἡ εὐβοϊκὴ προέλευσις τῆς λατρείας ἀπηχεῖ ἱστορικὴν πραγματικότητα. Γνωστὴ εἶναι ἡ παρουσία τῶν Ἑρετριέων ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.²³. Ἡ νύμφη Μάκρις καὶ ὁ Ἀρισταῖος, ὁ Ἀπόλλων (καὶ ὁ Διόνυσος - Διθύραμβος;) συνδέονται μὲ τὴν Εὐβοίαν. Ἀνήκουν, ὡς φαίνεται, εἰς τὸ ἀρχικὸν στρῶμα τῶν λατρειῶν καὶ ἔχουν σχέσιν μὲ τὸν πρῶτον ἀποικισμόν τῆς πόλεως, ὑπὸ τῶν Ἑρετριέων, περὶ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.

Κατόπιν ὅμως τῆς ἐμφάνισεως τῆς Μηδείας (καὶ τῆς τελέσεως ἱεροῦ γάμου), ἡ παλαιὰ θεότης ἐκτοπίζεται, ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς νέας καὶ ὡς σημειοὶ πλέον ὁ ποιητῆς: *κεῖνο* (= σπῆλαιον) καὶ *εἰσέτι νῦν ἱερὸν κληίζεται Ἀντρον Μηδείης* (Δ', 1153 - 54). Ἡ ἡμιθεϊκὴ μορφή τῆς Μηδείας εἶναι γνωστὴ κορινθιακὴ θεότης, λατρευομένη ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀκραίας Ἡρας²⁴. Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ Κορίνθιοι ἀποικιστὰς τῆς Κερκύρας (κατὰ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.) ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν εἰς τὴν νήσον τὰς ἰδικὰς τῶν λατρείας, ὡς τῆς Ἀκραίας Ἡρας καὶ τῆς Μηδείας.

Ἡ ἔξωσις τῆς λατρείας τῆς εὐβοϊκῆς Μάκριδος καὶ ἡ ἀντικατάστασις ταύτης διὰ τῆς κορινθιακῆς Μηδείας, σαφῶς ὑποκρύπτουν τὴν διαμορφωθείσαν τότε νέαν ἱστορικὴν πραγματικότητα, κατόπιν τῆς ἐκτοπίσεως τῶν Ἑρετριέων ὑπὸ τῶν Κορινθίων.

Ἡ παρὰ τῷ Ἑραίῳ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι εὐβοϊκῆς προελεύσεως καὶ ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν πρώτων ἀποικιστῶν. Ἡ διήγησις τοῦ Ἀπολλωνίου ὑποδηλοῖ ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος προϋπῆρχε τῆς ὑπὸ τῆς Μηδείας ἰδρύσεως τῶν βωμῶν. Ἐκ τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι σαφές ὅτι ὁ Ἀπόλλων ἐλατρεύετο ἐνταῦθα

22. α) ΠΑΕ 1955, σ. 190 κ.έ. (ἀνασκαφαὶ Παλαιοπόλεως),

β) ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 395 κ.έ. (ἀνασκαφαὶ κτήματος Εὐελπίδης).

23. Πλουτ. Αἰτ. Ἑλλην., 11· Α. Graham, Colony and Mother City in Ancient Greece (N. York 1964), σ. 221.

24. Σχολ. εἰς Μήδειαν Εὐρ.

ὡς πολεμικὴ θεότης. Τοῦτο τὸν συνδέει πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα Ἀρχηγέτην, εἰς τὸν ὅποιον ἀνήγειρον εἰς Νάξον τῆς Σικελίας βωμὸν οἱ ὑπὸ τὸν Θεοκλέα Χαλκιδεῖς οἰκισταί²⁵. Μάλιστα καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τονίζεται ὅτι ὁ βωμὸς ἰδρύθη ἐκτὸς τῆς πόλεως (τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς).

Πάντως, θὰ πρέπει νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὴν μεγάλην ἐρετριακὴν θεότητα, τὸν Ἀπόλλωνα Δαφνηφόρον. Ἄλλ' ἢ παρουσία τῶν Ἐρετριέων ἐν Κερκύρᾳ δέον νὰ ἐρευνηθῇ περαιτέρω²⁶ ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς ἕτερα στοιχεῖα, ὡς π.χ. τὰ ἐπιγραφικά²⁷.

Ὁ Ἀπόλλων - Ἀρισταῖος ἐλατρεῦετο καὶ ὡς ποιμενικὴ θεότης. Ἡ σύνδεσις τοῦ Διονύσου - Διθυράμβου (Σχολ. Ἀργον.) μετὰ τὰς τελουμένας πρωταρχικὰς αὐτὰς λατρεῖας ἔχει πιθανῶς σχέσιν μετὰ τὴν ἐτησίαν ἀναγέννησιν τῆς φύσεως. Ἡ μορφή τῆς λατρεῖας ἐπιρρύνεται διὰ τῆς σχέσεως πρὸς τὰς Νύμφας (Ἀργ. Δ', 1218).

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἀπὸ μακροῦ ἤδη διατυπωθεῖσαι παρατηρήσεις τοῦ Per. Gardener²⁸, ἐνθα οἱ περίφημοι «Κῆποι τοῦ Ἀλκινόου» τῶν πρωϊμῶν κερκυραϊκῶν νομισμάτων θεωροῦνται ὡς ἄνθη δηλωτικὰ τοῦ Ἀπόλλωνος - Ἀρισταίου. Πρὸς τὰ ἄνθη αὐτὰ σχετικοὶ πρέπει νὰ εἶναι καὶ οἱ ἀνευρεθέντες ἀφιερωματικοὶ εἰς τὸν Ἀπόλλωνα πῆλινος δίσκος μετὰ τὰ ἀνθέμια καὶ τοὺς λατοῦς. Ἡ παρουσία ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς τῶν νομισμάτων τούτων τῆς εὐβοϊκῆς θηλαζούσης ἀγελάδος δηλοῖ ὅτι, παρὰ τὸ ὀλιγόχρονον τῆς παρουσίας των, οἱ Εὐβοεῖς ἄφησαν ἀναμνήσεις ἐν Κερκύρᾳ²⁹.

Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Borrell³⁰ ἀναφερόμενον ἱερὸν σπήλαιον τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπὶ νομισμάτων τῆς Ἀπολλωνίας, τὸ ὅποιον ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Gardener³¹, δύναται νὰ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἱερὸν σπήλαιον τῆς Μάκριδος - Ἀρισταίου ἐν Κερκύρᾳ (ἐνθεν ὁ τύπος τοῦ νομίσματος).

Ὁ ἀποικισμὸς τῶν Κορινθίων καὶ ἡ ἔξωσις τῶν Ἐρετριέων (συμβατικὴ χρονολογία 734 π.Χ.)³² ἐπέφερεν ἀσφαλῶς ἀλλαγὰς καὶ εἰς τὰς τελουμένας λατρεῖας. Ἡ εὐβοϊκὴ Μάκρις ἐξώσθη καὶ ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς κορινθιακῆς Μηδείας. Ἡ ἔμφασις τῆς λατρεῖας ἐδόθη νῦν εἰς τὴν μεγάλην κορινθιακὴν - ἀργολικὴν θεότητα, τὴν Ἥραν Ἀκραίαν/Ἀκρίαν, τοῦ Ἀπόλλωνος περιορισθέντος εἰς δευτέραν μοῖραν. Πάντοτε ὁμως παρέμεινεν ἡ λατρεία του ἐν ἰσχύϊ καὶ μάλιστα ὑπὸ τὸν γενικὸν τοπωνυμικὸν χαρακτηρισμὸν: Κερκυραῖος. Ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος θὰ ἐκάλυπτε πολλὰς πτυχὰς λατρεῖας: τὴν πολεμικὴν (ὡς Ἀρχηγέτης - Δαφνηφόρος;), τὴν ποιμενικὴν (ὡς Ἀπόλλων - Ἀρισταῖος, Νόμιος) καὶ τὴν μορφήν τοῦ Ἀγυῖως Ἀπόλλωνος. Δύναται νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ ὁ Ἀπόλλων, ὡς καὶ ἡ Ἥρα, λατρεῖται εἰς τὰ «ἄκρα»³³ καὶ ὡς Ἀκρίτας ἐν Λακωνίᾳ³⁴. Ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ Νομίου ὁ Ἀπόλλων ἔχει σχέσιν πρὸς τὰς Μοῖρας (Ἀργον. Δ', 1218) καὶ πιθανῶς τὴν πρωτόγονον ὀργάνωσιν τῶν κοινωνιῶν: Νόμος - νομὴ - μοῖρα³⁵.

25. Θουκ. ΣΤ 3, 1.

26. Ν. Κοντολέοντος, Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἐρετρίας, ΑΕ 1963, ἰδιαιτ. σ. 18 κ.έ.

27. Πρβλ. ὄνομα Ξενάρης - IG, IX I, 869 (Κερκύρας) καὶ ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 256, ἀριθ. 3 Πίν. 316 α (Εὐβοίας).

28. P. Gardener, Floral Patterns on Archaic Greek Coins, Numismatic Chronicle 1881, σ. 1 κ.έ.

29. A. Blakey, Prolegomena to the Study of Greek Commerce, BSA 33 (1932-33), σ. 205.

30. H. Borrell, Num. Chr. VII (1845), σ. 126 κ.έ. Σχετικῶς Ἡρόδ. IX, 92-95.

31. P. Gardener, ἔ.α., σ. 6-7.

32. Διὰ πιθανοὺς λόγους βλ. J. Boardman, Early Euboean Pottery and History, BSA 52(1957), σ. 29.

33. Ὅμηρ. Ὕμν. εἰς Ἀπόλλωνα, στίχ. 143-45.

34. Πausan. III (Λακ.) XII, 8.

35. W. Greene, Moira (1963), σ. 14 καὶ παράρτ. 4.

Τὸ ταυτισθὲν τὸ 1967 μικρὸν ὑπαίθριον ἱερὸν - τέμενος τοῦ Ἀπόλλωνος ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸν κρίκον τῆς ἀλλεπαλλήλου ταυτίσεως τῶν ὑπολοίπων λατρειῶν τῆς περιοχῆς (Ἦρας - Μηδείας).

Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Κερκύρα, ὡς κατεφάνη ἀνωτέρω, εὐρίσκετο πλησίον τοῦ ἄντρου τῆς Μηδείας. Ἡ γνωστὴ ἄλλοθεν λατρευτικὴ σχέσις τῆς Μηδείας πρὸς τὴν Ἦραν Ἀκραίαν ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι καὶ ἐν Κερκύρα τὸ ἄντρον τῆς Μηδείας ἦτο παρὰ τῷ Ἠραίῳ. Οὕτω, νομίζω, ταυτιζομένου τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν τριῶν σημείων — τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος — κερδίζομεν τὰ ἔτερα δύο.

Ἡ λατρεία τῆς Μηδείας εἰς Κόρινθον ἐτελεῖτο ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀκραίας Ἦρας³⁶ καὶ ἀσφαλῶς ἡ σχέσις αὕτη θὰ ἐτηρήθη καὶ ἐν τῇ ἀποικίᾳ.

Ἡ λατρεία τῆς Μηδείας καὶ ἡ σχέσις της πρὸς τὴν Ἀκραίαν Ἦραν μᾶς ἐπαναφέρει εἰς τὴν λατρείαν τῆς μεγάλης αὐτῆς θεᾶς. Ἐνδιαφέρουσα νύξις τῆς τελουμένης λατρείας τῆς Ἦρας εἶναι ἡ περιγραφομένη ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου (Δ', 1195 κ.ἐ.) λαμπρά καὶ μεγαλοπρεπὴς πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς θυσία τῶν Φαίακων, πρὸ τῆς κρίσεως τοῦ Ἀλκινόου.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ 1967, νομίζω ὅτι ἐπεβεβαίωσαν, ἔστω καὶ ἐμμέσως, τὴν ἀπόδοσιν τοῦ μεγάλου κερκυραϊκοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν Ἦραν Ἀκραίαν. Συγχρόνως ἀπεκάλυψαν πλῆθος παραλλήλων λατρειῶν καὶ γειτονικῶν ἱερῶν τόπων, ὡς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἀναζητητέοι βεβαίως παραμένουν ἀνασκαφικῶς οἱ βῶμοι τῶν Νυμφῶν, καὶ τὸ ἄντρον τῆς Μηδείας. Διὰ τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν νομίζω, προσέτι, ὅτι ἐνισχύεται τὸ ἱστορικὸν βάρος τῆς διηγήσεως τοῦ Ἀπολλωνίου Ροδίου καὶ τῶν πηγῶν του, καὶ διανοίγεται γενικῶς νέος ὁρίζων ἐρεῦνης τῶν κερκυραϊκῶν προβλημάτων.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

36. B. Will, *Korinthetaika* (1955), σ. 81 κ.ἐ.

ΤΙ ΙΣΤΑΤΟ ΕΠΙ ΤΗΣ ΒΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΡΥΑΞΙΔΟΣ

(Σχέδ. 1)

Τὸ ἔτος 1891 κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῆς κοίτης διὰ τὸν Ἡλεκτρικὸν Σιδηρόδρομον Ἀθηνῶν - Πειραιῶς, βορειοανατολικῶς τοῦ Θησείου, εὑρέθη ἡ περίφημος πλέον βάσις, ἡ φέρουσα τὴν μόνην σωζομένην « ὑπογραφὴν » τοῦ Βρυάξιδος¹.

Πρόκειται περὶ μαρμαρίνου βάθρου ἔχοντος ὕψος 0,325, πλάτος 0,76 καὶ μῆκος 0,74 μ. Ἡ προσθία ὄψις φέρει ἐπιγραφὴν πληροφοροῦσαν, ὅτι τὸ μνημεῖον ἐστήθη εἰς ἀνάμνησιν τῶν νικῶν, εἰς τὸ ἀγώνισμα τῆς ἀνθιππασίας, τῶν *Δημαινέτου Δημέου Παιανιέως* καὶ τῶν υἱῶν τοῦ *Δημέου* καὶ *Δημοσθένους* καὶ ὅτι δημιουργὸς τοῦ ὑπῆρξεν ὁ Βρυάξις². Ἐπὶ τῶν τριῶν λοιπῶν πλευρῶν ὅμοιαι μεταξὺ των παραστάσεις ἐφίππου βαίνοντος πρὸς τρίποδα. Ἐπὶ τοῦ μέσου τῆς ἄνω ἐπιφανείας ὑπάρχει κυκλικὸν ἔξαρμα, τομῆς ἡμίσεος τροχίλου καὶ ὕψους 0,05 μ. Ἡ κάτω διάμετρος τούτου εἶναι 0,42 μ., ἡ δὲ κατὰ τὴν ἄνω ἐπιφανείαν τοῦ 0,48 μ.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἐξάρματος ὑπάρχει ἀκανόνιστος ἐκβάθυσις, ἐκ τῶν ὑστέρων δημιουργηθεῖσα, ὥς παρατηρεῖ ὁ Καββαδίας³, διὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ μολύβδου τοῦ γόμφου, ὅστις συνέδεε τὸ βάθρον πρὸς ἕτερον τεμάχιον ἄνωθεν. Ἀξίον προσοχῆς τυγχάνει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ τοιαύτη ἐκβάθυσις ἐκτείνεται ἐπὶ τοῦ περὶ τὸ κέντρον τοῦ κύκλου τμήματος, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ ἐκκέντρως, οὐχὶ τυχαίως, ἐφ' ὅσον κατὰ τὴν ἑκκεντρον ταύτην ἐπέκτασιν τῆς, ὥς καὶ περίξ τοῦ κέντρου, δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ τὰ ἴχνη τοῦ ἐργαλείου τοῦ χρησιμοποιηθέντος κατὰ τὴν δημιουργίαν τῆς. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐνισχύει βεβαίως τὴν ἀνωτέρω ἐρμηνείαν ὑπὸ Καββαδίου, διότι ἡ μολυβδοχόησις πράγματι θὰ ἔδει νὰ καταλαμβάνῃ τὸ κέντρον καὶ μίαν ἀκτῖνα, ὅπου εὐρίσκετο ἡ αὐλαξ ἡ ὁδηγοῦσα τὸ μέταλλον εἰς τὸ κέντρον, ἐφ' ὅσον ὁ μολύβδος πηγνύται ταχύτατα καὶ ἦτο ὥς ἐκ τούτου ἀναγκαῖον νὰ χύνεται μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἄνω μέλους. Ἐδῶ ὁμως

1. Ἀθῆναι, Ἑθνικὸν Μουσεῖον, ἀριθ. 1733. Βλ. Th. Homolle BCH XV (1891), 369 κ.έ. Π. Καββαδίας, AD 1891, 34 κ.έ., εἰκ. 1. Wolters, AM 1891, 252. L. Couve, BCH XVI (1892), 550 κ.έ., πίν. 3, 7. Π. Καββαδίας, AE 1893, 43 κ.έ., πίν. 6, 7. Collignon - Baumgarten, Gesch. d. Griech. Plast. II 1898, 329, εἰκ. 156. I.N. Σβορώνος, Ἑθν. Μουσεῖον I, 1908, ἀριθ. 15, πίν. 26, 5, 27, 1-2. Κατάλ. Καστριώτου, 1908, ἀριθ. 1733. Κατάλ. Στάν, 1910, 54 κ.έ., ἀριθ. 1773. Thieme - Becker V, 1911, 164. Winter, KIB. 1922^a, 300, 10. Κατάλ. S. Papaspyridi 1927, 71 κ.έ., ἀριθ. 1733. B. Schröder, D. Sport. in Altert., 1927, πίν. 80, 2. W. Judeich, Topogr., 1931, 363. Bossert - Zschietzschmann, Hellas und Rom, 1936, πίν. 301, 2. G. Lippold, Handb. d. Arch. III, 1, 1950, πίν. 94, 1. G. Richter, Sc. and Sc. 1950³, εἰκ. 723-24. RE, III, 918 κ.έ., V, 1685. C. Picard, Man. d' Arch., La Sculpt., IV, 2, 1963, 859 κ.έ., εἰκ. 358 - 361.

2. IG II 5, 1305β=II² 3130. H. Lolling, Δελτίον 1891, 55 κ.έ. Syll³. III, 1920, 1074 :

Φυλαρχοῦντες ἐνίκων ἀνθιππασίᾳ

Δημαίνετος Δημέου Παιανιέδς

Δημέας Δημαινέτου Παιανιέδς

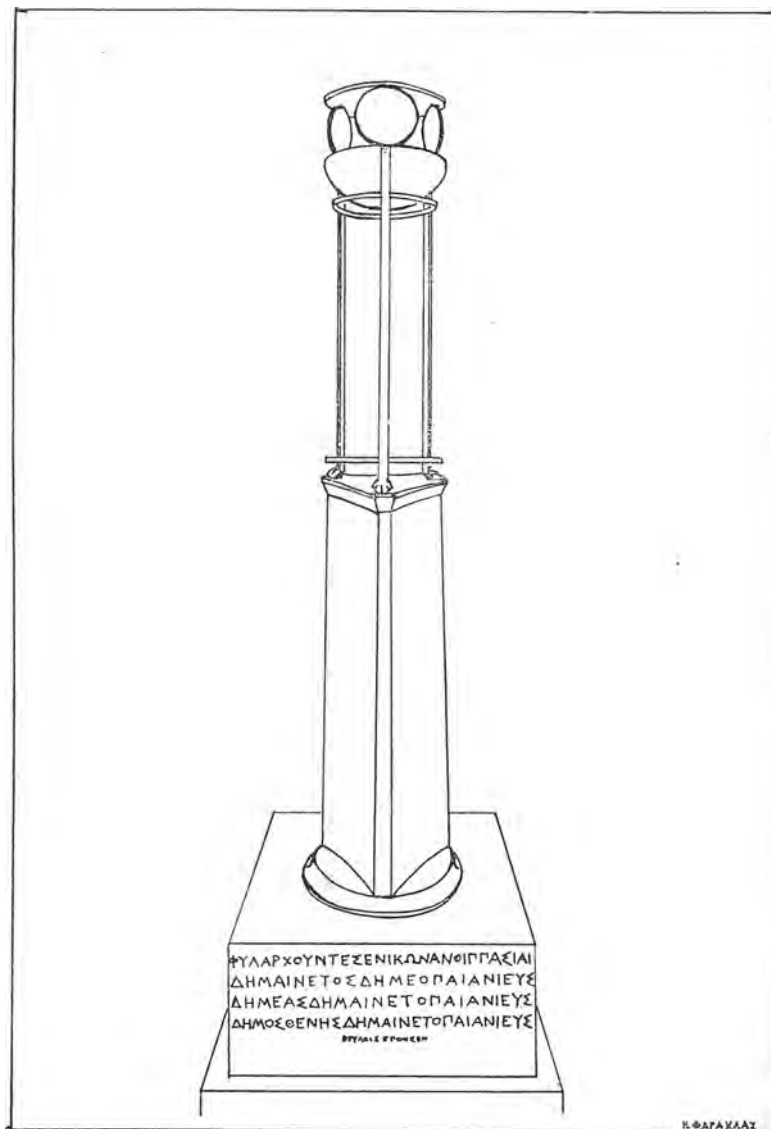
Δημοσθένης Δημαινέτου Παιανιέδς

Βρυάξις ἐποίησεν

Πρβλ. J. Kirchner, Pros. Att., ἀριθ. 3596.

3. AE 1893, 46.

πρέπει νὰ σημειωθῇ τὸ ἑξῆς: Ἡ ἑκκεντρος ἐπέκτασις τῆς ἐκβαθύνσεως ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἀντικειμένου καταλαμβάνει μέρος μόνον τῆς ἀκτίνος, δὲν φθάνει δηλαδὴ μέχρι τῆς περιφερείας. Ἡ μόνη πιθανὴ ἐξήγησις τοῦ φαινομένου εἶναι, ὅτι ἡ μία τοῦλάχιστον

Σχέδ. 1. Γραφικὴ ἀναπαράστασις τοῦ μνημείου

πλευρὰ τοῦ μέλους τοῦ ἱσταμένου ἐπὶ τοῦ βάθρου δὲν ἔφθανε μέχρι τῆς περιφερείας τούτου.

Τὸ βάθρον εὑρέθη «κατὰ χώραν» καὶ «ἐδράζετο ἐπὶ τετραγώνου πειραϊκοῦ λίθου, ἔχοντος ὕψος 0,29 μ. Οὗτος ἔχει καὶ τὰς τέσσαρας πλευράς λείας, ὥστε φαίνεται, ὅτι δὲν ἦτο ὁλόκληρος ἐμπεπηγμένος τῷ ἐδάφει⁴ καὶ ἵστατο ἀκριβῶς παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν

4. Ἑ.ἀ., 48.

ἐνοῦσαν τὴν Ἀγορὰν πρὸς τὴν Ἱερὰν Πύλιν, πλησίον δηλαδὴ τῆς πύλης τῆς Ἱππομαχείας καὶ τῆς ἀφέσεως τῆς ἀνθιππασίας καὶ τῶν λοιπῶν ἀγωνισμάτων τῶν Παναθηναίων, ἅτινα, ὡς φαίνεται, ἐλάμβανον χώραν ἐπὶ τοῦ « δρόμου » τῆς Ἀγορᾶς, δηλαδὴ εἰς τὴν ἰδανικωτέραν τῶν θέσεων διὰ μνημεῖον νίκης ἀνθιππασίας»⁵.

Τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ εἶναι τὸ τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, μέρος τοῦ ὁποίου ἦτο ἡ ἀνάγλυφος βάσις, δηλαδὴ τί ἵστατο ἐπ' αὐτῆς καὶ πῶς ἐστηρίζετο.

Ἐπαθλον τῆς ἀνθιππασίας ἡ φιλολογικὴ παράδοσις δὲν ἀναφέρει τί ἐδίδετο, ἀλλ' αἱ παραστάσεις ἐπὶ τοῦ ἰδίου τοῦ βάθρου δεικνύουν, ὅτι πιθανῶς ἦτο τρίπους, ἢ ὅτι ὡς μνημεῖον τῆς νίκης εἰς τὸ ἀγώνισμα τοῦτο τοῦλάχιστον ἠδύνατο νὰ ἐγερεθῇ τρίπους. Ἡ ἄποψις ἐνισχύεται καὶ ὑπὸ παραστάσεως ἐπὶ Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως⁶, ὅπου, ὅπισθεν τοῦ ἵππου τοῦ ἵππευομένου ὑπὸ παιδός, προχωρεῖ ἀνὴρ γυμνός, ὁ ἰδιοκτῆτης - νικητῆς πιθανώτατα, μεταφέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του τρίποδα, τὸ ἔπαθλον, κατὰ τὰ φαινόμενα, τῆς νίκης του.

Βεβαίως αἱ ἐνδείξεις αὗται οὐδόλως ἀποκλείουν τὴν δυνατότητα νὰ ἵστατο ἀγαλμα ἐπὶ τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος βάσεως, διότι, καὶ ἐὰν ἀκόμη θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ἔπαθλον τῆς ἀνθιππασίας ἐδίδετο τρίπους, τίποτε δὲν φαίνεται νὰ ἡμπόδιζε τοὺς νικητὰς νὰ ἀπαθανατίσουν τὴν νίκην των διὰ τῆς ἀνιδρύσεως ἀγάλματος.

Ὁ Καββαδίας κατὰ τὴν πρώτην ἀνακοίνωσιν περὶ τοῦ εὐρήματος προβαίνει εἰς τὰς δύο κατωτέρω ὑποθέσεις :

α. Ὅτι ἐπὶ τῆς βάσεως κατ' εὐθείαν ἵστατο « τρίπους χαλκοῦς μετὰ συμφυοῦς περιφερικῆς βάσεως, ὑπὸ τὴν ὁποίαν προεξεῖχεν ἔμβολον ἐμπηγνύμενον ἐν τῇ νῦν σωζομένῃ ἐπὶ τοῦ βάθρου ὀπῇ »⁷.

Ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἀμέσως σχεδὸν ἐγκατελείφθη καὶ ὑπὸ τοῦ διατυπώσαντος καὶ ὑπ' οὐδενὸς πλέον ὑπεστηρίχθη, ἐφ' ὅσον τοιοῦτον ἀντικείμενον θὰ ἦτο μοναδικόν, ἐξ ὅσων τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἀλλὰ καὶ δὲν ἐνεφανίσθη οὐδὲ κἀν κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς ἀποκαλύψεως οὐδὲν ἶχνος, ὡς παρατηρεῖ ὁ Homolle⁸, τοῦ πρασίνου ἐκείνου χρώματος, ὅπερ καταλείπει ὁ χαλκὸς καὶ ἐπ' ὀλίγον ἐὰν μείνῃ εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸ μάρμαρον καὶ δὴ ὅταν τὸ ἔργον εἶναι ἐκτεθειμένον εἰς τὴν βροχὴν.

Ἡ δευτέρα αὕτη παρατήρησις ἔχει, νομίζω, σχετικὴν μόνον ἀξίαν, ἐφ' ὅσον κατέχομεν πολλὰ παραδείγματα βάθρων χαλκῶν ἀγαλμάτων μὴ ἐμφανιζόντων οὐδὲν ἶχνος τοιοῦτου χρώματος. Ἀντίθετον ὅμως πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐρμηνείαν εἶναι καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ὀλικὸν ὕψος τοῦ οὕτω ἀποκαθιστωμένου μνημείου θὰ ἦτο πολὺ μικρόν, περίπου 1.50 μ.⁹, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ παρεχόμενη ὑπὸ τοῦ στενοῦ τρίποδος, ἵσταμένου ἐπὶ τόσον εὐρείας βάσεως, ἐντύπωσις θὰ ἦτο ὀπωσδήποτε δυσάρεστος.

β. « Δυνατὸν ὅμως νὰ ἵστατο ἐπὶ τοῦ βάθρου τούτου καὶ στήλη ἰωνικοῦ ρυθμοῦ (μετ' ἀττικουργοῦς σπείρας), ἐφ' ἧς θὰ ἀνέκειτο τὸ κυρίως ἀνάθημα, ὅπερ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἄγνωστον ἂν θὰ ἦτο τρίπους ἢ ἄλλο τι »¹⁰.

5. Βλ. Ἱ. Τραυλοῦ, Πολεοδ. Ἐξέλ., 1960, 39 κ.ἑ. *Hesperia*, Suppl. VIII 1949, 389. Πρβλ. B. Meritt, *Hesperia* 15 (1946), 176, ἀριθ. 24. H. Thompson, *Hesperia* 22 (1953), 49 κ.ἑ.

6. Gerhard, *Auserlesene Vasenbilder*, IV, 17, πίν. CCXLVII.

7. *ΑΔ* 1891, 35.

8. *BCH* 15 (1891), 373.

9. Reisch, *Weihgeschenke*, 1870, 70 κ.ἑ.

10. *ΑΔ* ἑ.ἑ.

Ἡ ἄποψις αὕτη ὑπεστηρίχθη καὶ ἀργότερον ὑπὸ τοῦ Καββαδίου, συμπληρωθεῖσα διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως ἐπὶ τοῦ κιονίσκου τοῦ γυναικείου ἀγάλματος — Νίκης κατὰ τὴν γνώμην του — τοῦ εὐρεθέντος πλησίον¹¹. Τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἐδέχθη καὶ ὁ Σβορώνος ὑποστηρίζων ὁμῶς ὅτι τὸ ἄγαλμα παριστᾷ Νηρηίδα¹².

Τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἀγάλματος, ὅπερ διὰ τῆς τοιαύτης συνδέσεως εἶχε γίνοι γενικῶς ἀποδεκτὸν ὡς πρωτότυπον ἔργον τοῦ Βρυάξιδος, ἀπέρριπεν ὁ Studniczka¹³ κατὰ τρόπον τόσον πειστικόν, ὥστε οὐδεὶς φαίνεται ὑποστηρίζων πλέον ταύτην. Ὁ ἐρευνητὴς οὗτος ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι ὁ κιονίσκος ὑπῆρχεν, ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ ἴστατο τρίπους, ἀντικρούσας τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Σβορώνου, ὅτι τὸ τοιοῦτον θὰ ἀπετέλει μονοτονίαν, ἐπειδὴ τρεῖς εἰσέτι τρίποδες εἰκονίζοντο ἐπὶ τῶν ἀναγλύφων τῆς βάσεως, διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτους, τὸ ὁποῖον ἀναμφιβόλως ἐστέφετο ὑπὸ τρίποδος, καὶ ὁμῶς ἔφερεν ἀναγλύφους παραστάσεις δώδεκα ἀκόμη τριπόδων.

Ἀμφότεραι ὁμῶς αἱ ἀνωτέρω ἀπόψεις, μετὰ τρίποδος δηλαδὴ ἢ μετ' ἀγάλματος, εἰάν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἀντικείμενον τοῦτο θὰ ἔβαινον ἐπὶ κιονίσκου ἔχοντος κάτω διάμετρον (τοῦ ἰδίου ἢ τῆς « ἀττικουργοῦς σπείρας » του) ἴσην πρὸς τὴν ἄνω διάμετρον τοῦ κυκλικοῦ ἐξάρματος, προσκρούουν εἰς τὴν αὐτὴν τεχνικὴν, τρόπον τινά, δυσκολίαν· οἱ κίονες ἐν πρώτοις κανονικῶς δὲν συνδέονται, κατὰ τοὺς κλασσικοὺς τοῦλάχιστον χρόνους, διὰ γόμφων καὶ μολυβδοχοήσεως, ἀλλὰ διὰ χαλκῶν πόλων καὶ κυβικῶν περιπυ, ξυλίνων ἐμπολίων¹⁴, γεγονὸς ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὴν παρούσαν περίπτωσιν, διότι ἄλλως θὰ παρέμενεν ἀνεξήγητος ἡ σκόπιμος ἐκβάθυνσις, περὶ ἧς ἀνεφέρθη ἀνωτέρω. Ἡ μολυβδοχοήσις φαίνεται βεβαία, ἀλλ' εἰάν συνέβαινε μὲ τὰς διαμέτρους ὅ,τι ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, ἡ αὐλαξ τῆς μολυβδοχοήσεως θὰ ἔδει νὰ φθάνη μέχρι τῆς περιφερείας. Τοῦτο ὁμῶς δὲν συμβαίνει.

Ἐάν, ἐξ ἄλλου, ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ κίων ἦτο στενότερος τοῦ ἐξάρματος, θὰ πρέπει νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὸ μνημεῖον ἢ ὑπερβολικῶς ραδινὸν ἢ ἱκανῶς χαμηλόν, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τοιαύτη ἰδιομορφία — εὐρύτερος κύκλος καὶ ἀποτόμως στενότερος κίων — θὰ παρέμενεν ἀνεξήγητος.

Ἐτέρα λύσις θὰ ἦτο ἡ παραδοχὴ πολὺ μικροτέρου κιονίσκου βαστάζοντος τὸν λέβητα τοῦ τρίποδος, τοῦ ὁποῖου οἱ πόδες θὰ ἔβαινον ἐπὶ τοῦ κυκλικοῦ ἐξάρματος. Ἡ λύσις αὕτη ὁμῶς προσκρούει καὶ εἰς τὰ παρατηρηθέντα ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν πρώτην ὑπόθεσιν τοῦ Καββαδίου καί, τὸ σπουδαιότερον, εἰς τὸ ὅτι εἶναι πολὺ ἀπίθανον οἱ πόδες τοῦ τρίποδος νὰ ἤπτοντο ἀπλῶς τοῦ κυκλικοῦ ἐξάρματος καὶ νὰ μὴ ἐγομφοῦντο ἐπ' αὐτοῦ, ὅπου ὁμῶς σχετικὰ ἴχνη δὲν ὑπάρχουν.

Ἡ ὑπόθεσις, ἐξ ἄλλου, ὅτι κιονίσκος μὲ κάτω διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν ἄνω τοιαύτην τοῦ ἐξάρματος θὰ ἐβάσταζε λέβητα μεγάλου τρίποδος, οὗτινος οἱ πόδες θὰ ἔβαινον ἐπὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ ἐξάρματος ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βάθρου, δίδει μὲν ἱκανοποιητικὸν ὕψος, προσκρούει δὲ εἰς τὴν εἰς ἣν ἡ ἀνωτέρω λύσις δυσκολίαν περὶ τὴν γόμφωσιν τῶν ποδῶν, ὡς καὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς μολυβδοχοήσεως, οἷον ἐξετέθη.

Ἐτέρα, τέλος, λύσις θὰ ἦτο ἴσως ἡ ἀποκατάστασις ἀγάλματος τινος εὐθέως ἐπὶ τοῦ ἐξάρματος ἄνευ παρεμβολῆς ἐτέρου μέλους μεταξύ των. Ἐν τοιαύτῃ, ὁμῶς, περιπτώσει

11. AE 1893, 43 κ.έ.

12. Ἐθν. Μουσείον, 164 - 168.

13. Studniczka, Kalamis (Abh. d. Sächs. Ges. d. Wissensch., 1907, 51, πίν. 5).

14. Βλ. Ἄ. Ὀρλάνδου, Ὑλικά Δομῆς, τεύχος 2 (1958), 192 κ.έ., 195, σημ. 3.

παραμένει ανερμήνευτον αὐτὸ τοῦτο τὸ κυκλικὸν ἑξάρμα, γνωστοῦ ὄντος, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἐγείροντες ἀγάλματα ἐπὶ τετραπλεύρων βάθρων οὐδέποτε παρενέβαλλον μεταξύ τούτων καὶ τῶν βάθρων τοιοῦτόν τι.

Ἡ μόνη ἐρμηνεία ἢ μὴ ἀντιμετωπίζουσα τοιαύτας, σχεδὸν ἀνυπερβλήτους δηλαδὴ, δυσκολίας, εἶναι ἡ ἀποκατάστασις ἐπὶ τοῦ κυκλικοῦ ἑξάρματος μέλους τριγωνικῆς τομῆς ἐγγεγραμμένου εἰς τὸν κύκλον¹⁵. Λαμπρὸν παράδειγμα τοιούτου ἀντικειμένου τῆς αὐτῆς περίπου ἐποχῆς εἶναι πραξιτελείου τέχνης βάσις τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου¹⁶.

Ἡ ἀναπαράστασις αὕτη παρουσιάζει τὸ ἐλάττωμα ὅτι ἐν μέρος τοῦλάχιστον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κυκλικοῦ ἑξάρματος, ἥτις δὲν εἶναι ἀπολύτως λελεασμένη, θὰ ἔμεινεν ἀκάλυπτον καὶ ὁρατόν. Ἡ δυσκολία αὕτη ὅμως δὲν εἶναι ἀνυπέρβλητος, ἐὰν π.χ. ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἐπιφανείας ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἐπιχρίσματος.

Ὅμως διὰ τῆς λύσεως αὐτῆς δίδεται ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεία καὶ τῆς ἐκκέντρον ἐπεκτάσεως τῆς ἐκβαθύνσεως καὶ τοῦ ὅτι αὕτη δὲν φθάνει μέχρι τῆς περιφερείας, ἐφ' ὅσον ἡ πλευρὰ τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ τριπλεύρου μέλους βαίνει φυσικὰ πλησιέστερον τοῦ κέντρου τοῦ κύκλου¹⁷.

Ἡ ἀποδοχή, ἐξ ἄλλου, τῆς τριπλεύρου βάσεως ἐνισχύει τὴν ἄποψιν, ὅτι τρίπους ἦτο τὸ ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἔστεφε τὸ μνημεῖον. Πάντως θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ οὗτος δέον ὅπως ἀναπαρασταθῇ ἰστάμενος ἐπὶ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ τριγωνικοῦ μέλους, διότι ἀναπαράστασις καθ' ἣν τὸ τριγωνικὸν μέλος θὰ ἐβάσταζε τὸν λέβητα μόνον τοῦ τρίποδος, λύει βεβαίως τὸ πρόβλημα τῆς μολυβδοχορήσεως, προσκρούει ὅμως εἰς τὸ γεγονός μὴ ὑπάρξεως ἰχνῶν γομφώσεων τῶν ποδῶν τοῦ τρίποδος ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ βάθρου ἐκτὸς τοῦ ἑξάρματος.

Ἔτερον πλεονέκτημα τῆς ὡς ἄνω λύσεως εἶναι, ὅτι ἡ ὅλη κατασκευὴ κερδίζει εἰς ὕψος, γεγονός τὸ ὁποῖον ἀρμόζει κάλλιον εἰς τὴν ἀντίληψιν περὶ μνημείου, ὅπερ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ εἶναι τρόπον τινὰ περιφανές. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου φαίνεται προκριτέα ἡ ἀναπαράστασις ὑψηλῆς καὶ οὐχὶ χαμηλῆς τριπλεύρου βάσεως, καὶ ἐκ τοῦ προσθέτου λόγου, ὅτι θὰ ἐφαίνετο ἄχρηστος ἡ χρησιμοποίησις χαμηλῆς βάσεως, ἐφ' ὅσον ἐν τρίπλευρον κατὰ τινὰ τρόπον ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον προϋποθέτει ἡ τοιαύτη βάσις, θὰ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ ἐγερθῇ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ κυκλικοῦ ἑξάρματος ἄνευ παρεμβολῆς ἐτέρου μέλους.

Διὰ τῆς προτεινομένης λύσεως παρέχονται καὶ ἐπιφάνειαι πρόσφοροι διὰ γλυπτικὴν κόσμησιν, γεγονός ὅπερ θὰ ἐδικαιολόγει κάλλιον τὴν « ὑπογραφὴν » τοῦ Βρυάξιδος,

15. Τὰ τρίπλευρα αὐτὰ στηρίγματα δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν ἀναλόγως τοῦ ὕψους τῶν εἰς ὕψηλὰ καὶ χαμηλά· τὰ δευτέρα, μὲ ὕψος μικρότερον τοῦ πλάτους τῶν, συνήθως χρησιμεύουν ὡς βάσεις τῶν πρώτων. Τὰ ὕψηλὰ πάλιν εἶναι δύο κατηγοριῶν· τὰ κρατοῦντα τὸν λέβητα τοῦ τρίποδος μεταξύ τῶν ποδῶν τοῦ καὶ τὰ φέροντα ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν τρίποδα συνήθως ἢ ἕτερον ἀντικείμενον, λ.χ. ἀγαλμα ἢ γλυπτικὸν σύμπλεγμα. Πρόκειται περὶ λιθίνων ἀντικειμένων, τῶν ὁποίων αἱ πλευραὶ συνήθως συγκλίνουν ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἡ ὀριζοντία τομὴ τῶν εἶναι κανονικῶς ἰσόπλευρον τρίγωνον μὲ ἀποκεκομμένας τὰς γωνίας καὶ ἐλαφρῶς κοίλας τὰς πλευράς. Δύναται τις νὰ ἴδῃ προχείρως ἱκανὰ τοιαῦτα συγκεντρωμένα εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Ε. Στίκα, Τρίπλευρα κιονόκρανα, κορυφώματα καὶ μνημεῖα, ΑΕ 1961, 159-179.

16. Ἑθν. Μουσεῖον, ἀριθ. 1463. Καταλ. S. Papaspyridi, 73. Πρβλ. ὉJh, 1899, πίν. V - VII, 225. Σβορώνος, Ἑθν. Μουσεῖον, πίν. XXIX.

17. Ὅμοιαν σύνδεσιν κυκλικοῦ χαμηλοῦ μέλους πρὸς τρίπλευρον ὕψηλὴν στήλην βλέπομεν ὅστερον τὴν στήλην τοῦ Θέρμου, τὴν φέρουσάν ποτε, κατὰ Ρωμαῖον, τὸ ἀγαλμα τοῦ Πλευρωνίου Λύκου, τρόπαιον τῆς νίκης τῶν Αἰτωλῶν ἐπὶ τῶν Γαλατῶν τὸ 273 π.Χ. Βλ. Κ. Ρωμαῖος, ΠΑΕ 1931, 66. Ε. Στίκας, ἔ.ἀ., 175, εἰκ. 24.

ἂν καὶ τοῦτο οὐδόλως εἶναι ἀπαραίτητον, ἐφ' ὅσον ἱκανὸς λόγος διὰ τὴν θέσιν ὁ καλλιτέχνης τὴν ὑπογραφὴν τοῦ ἡδύνατο νὰ εἶναι ἢ κατασκευὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ μνημείου, καὶ δὴ καὶ τοῦ τρίποδος, διότι, ὡς γνωρίζομεν, ὁ Βρύαξις ἦτο καὶ χαλκοπλάστης¹⁸, καὶ ὁ ἐκτεθειμένος τρίπους δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔπαθλον, ἐφ' ὅσον διηγωνίζετο τὴν δόξαν καὶ τῶν τριῶν ἱππικῶν νικῶν τῆς οἰκογενείας. Εἶναι δυνατὸν δηλαδὴ νὰ ἐπρόκειτο περὶ ἐξαιρέτου τρίποδος, ἀξίου τῆς ὑπογραφῆς τοῦ δημιουργοῦ του.

Ἐκ πρώτης ὥψεως, ὅμως, διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς προτεινομένης λύσεως ἐμφανίζεται μία προσέτι δυσκολία: ποῖος ὁ λόγος ὑπάρξεως τοῦ κυκλικοῦ ἐξάρματος; Ἡ μετὰ μεγαλότητας προσοχῆς, ὅμως, ἀντιμετώπισις τοῦ προβλήματος ἀποκαλύπτει, ὅτι ὁ καλλιτέχνης μεταχειριζόμενος τὴν μορφήν ταύτην λύει ἐν δύσκολον αἰσθητικὸν τρόπον τινὰ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον συνήντων οἱ ἀρχαῖοι πάντοτε, ὅταν ἤθελον νὰ ἐγείρουν τρίποδα ἐπὶ τετραγώνου βάσεως (διότι ἐδῶ οὐσιαστικῶς πρόκειται περὶ τετραγώνου). Οἱ πόδες τοῦ τρίποδος σημειοῦν τὰς γωνίας ἰσοπλεύρου τριγώνου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐγγραφῇ εἰς τὸ τετράγωνον. Μία τοιαύτη ἐγγραφὴ, ὅμως, δὲν παρέχει ἱκανοποιητικὴν λύσιν: Ἐὰν ὁ εἰς τῶν ποδῶν τεθῇ ἔναντι τοῦ μέσου τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου, οἱ ἕτεροι δύο ἀναγκαιῶς θὰ τεθοῦν πέραν τῶν μέσων τῶν παρ' αὐτὴν πλευρῶν ἐκατέρωθεν καὶ εἰς ἀπόστασιν διάφορον. Ἐὰν πάλιν τροποποιηθῇ τὸ σχῆμα τῆς βάσεως εἰς παραλληλόγραμμον, οὕτως ὥστε οἱ δύο πόδες νὰ τεθοῦν εἰς ἀπόστασιν ἐκ τῶν γωνιῶν τῆς ἴσην πρὸς τὴν ἀπόστασιν τοῦ πρώτου ποδὸς ἐκ τοῦ μέσου τῆς προσθίας πλευρᾶς, τὸ κέντρον τοῦ τριγώνου θὰ εὑρεθῇ ὀπισθεν τοῦ κέντρου τοῦ ὀρθογωνίου καὶ οὕτως ἡ σχέσις τοῦ κύκλου τοῦ λέβητος πρὸς τὴν προσθίαν πλευρὰν τοῦ ὀρθογωνίου θὰ εἶναι πολὺ διάφορος τῆς σχέσεώς του πρὸς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τούτου. Καθίσταται οὕτω φανερόν, ὅτι ἐγείροντες τρίποδα ἦσαν ἠναγκασμένοι οἱ ἀρχαῖοι νὰ τοποθετοῦν τοὺς πόδας τοῦ ἐπὶ τῆς περιφερείας νοητοῦ κύκλου, ἔχοντος κέντρον τὸ κέντρον τοῦ βάθρου κείμενον ἐπὶ τῆς αὐτῆς κατακορύφου πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου τοῦ λέβητος. Τοῦτο ἐρμηνεύει καὶ τὴν προτίμησιν διὰ κυκλικὰς βάσεις ἢ κιονίσκους καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς τῆς ἀρχαιότητος, ὅταν ἰδρύνοντο τρίποδες, ἐνῶ τὸ τοιοῦτον εἶναι τόσον σπάνιον εἰς περιπτώσεις ἀνιδρύσεως ἄλλου εἶδους ἀντικειμένων.

Εἶναι φυσικὸν τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα νὰ ἰσχύουν καὶ διὰ τὰ τριγωνικὰ στηρίγματα, ὅταν βεβαίως ἐπρόκειτο νὰ βαστάσουν τρίποδα, ὅποτε ὑπάρχει ὁ κύκλος τοῦ λέβητος. Ἄλλως φυσικὰ ἀνέτως ἡδύνατο, εἴτε τὸ βάθρον νὰ εἶναι ὀρθογώνιον, εἴτε τὸ στηρίγμα — ἢ τριγωνικὴ στήλη — νὰ ἀποκτήσῃ ὀριζοντίαν τομὴν ἰσοσκελοῦς καὶ οὐχὶ ἰσοπλεύρου τριγώνου ἢ ἀκόμη καὶ ἰσοπλεύρου ἐγγραφομένου εἰς τὸ τετράγωνον, μὲ κέντρον ὅμως διάφορον τοῦ κέντρου τοῦ τετραγώνου.

Εἰς τὴν ἐξεταζομένην περίπτωσιν ἡ τετράπλευρος βάσις ἐξυπηρετεῖ τὸν τεχνίτην, διότι παρεῖχεν εἰς τοῦτον τὴν εὐχέρειαν, καὶ τὴν ἐπιγραφὴν νὰ προβάλῃ καὶ νὰ τιμῇ δι' ἰδιαιτέρας παραστάσεως ἕκαστον τῶν τριῶν νικητῶν. Τὸ πρόβλημα τῆς συνθέσεως τοῦ τετραγώνου πρὸς τὸ τρίγωνον ἔλυσεν κατασκευάζων τὸ κυκλικὸν ἐξάρμα εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀναφερθέντος νοητοῦ κύκλου· οὕτως ἐνέγραψε τὸν κύκλον εἰς τὸ τετράγωνον — συνδυασμὸς ἄνετος, ἐφ' ὅσον ἡ περιφέρεια ἀπέχει ἴσον τῶν μέσων τῶν τεσσάρων πλευρῶν, ὡς καὶ τῶν τεσσάρων γωνιῶν — καὶ τὸ τρίγωνον εἰς τὸν κύκλον — συνδυασμὸς ἐπί-

18. Plin. 34, 42.

σης ἄνετος, ἐφ' ὅσον αἱ μὲν γωνίαι βαίνουν ἐπὶ τῆς περιφερείας, τὰ δὲ μέσα τῶν πλευρῶν ἀπέχουν ἴσον ταύτης. Ταῦτα δὲ θέτων ἐπὶ τῆς αὐτῆς κατακορύφου τὰ κέντρα τοῦ τετραγώνου, τοῦ κύκλου, τοῦ τριγώνου καὶ τοῦ κύκλου τοῦ λέβητος.

Ἡ τοιαύτη λύσις παρέσχε καὶ μορφικῶς ἐπιτυχὲς ἀποτέλεσμα, διότι ἡ ὑπὸ τοῦ τριπλεύρου στήριγματος, βαίνοντος ἐπὶ τοῦ κυκλικοῦ ἐξάρματος, παρεχομένη μορφή εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀντίστροφος τῆς γενικῆς μορφῆς τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἐγειρομένου τρίποδος, ἥτοι ὀρθὸν ὑψηλὸν τρίπλευρον μέλος ὀριζόμενον διὰ τῶν ποδῶν, ἐφ' οὗ βαίνει ὁ κυκλικὸς λέβης.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων ἐσχεδιάσθη ἡ ἀναπαράστασις (Σχέδ. 1). Τὸ τριγωνικὸν στήριγμα ἀπεδόθη εἰς ἀπλὴν μορφήν, ἄνευ κυματίων ἄνω ἢ κάτω, χωρὶς βεβαίως τοῦτο νὰ σημαίνει, ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ τυχὸν ὕπαρξις των. Ὑπὸ ἀπλὴν μορφήν ἐσχεδιάσθη καὶ ἡ ἐπίστεψίς του. Διὰ τὸ ὕψος προεκρίθη τὸ τοῦ τρίποδος, καὶ πάλιν βεβαίως ἄνευ ἀπαιτήσεων ἀκριβείας, ἐξαχθὲν βάσει τῶν ἀναλογιῶν τῶν παρεχομένων ὑπὸ τῶν ἀναγλύφων τριπόδων ἀπ' αὐτῆς ταύτης τῆς βάσεως. Τέλος καὶ διὰ τὸν τρίποδα προεκρίθη ἀπλὴ μορφή.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

ΔΑΙΔΑΛΙΚΟΣ ΚΟΡΜΟΣ ΕΚ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

(Σχέδ. 1· Πίν. 43 - 45)

Κατὰ τὸ ἔτος 1960 εὐρέθη τυχαίως εἰς Τανάγραν καὶ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ τότε κατασκευαζομένου ἀεροδρομίου ὁ κορμὸς παρίνου ἀγάλματος (Πίν. 43 α - β, 44 α - β). Τὸ εὑρημα μετεφέρθη εἰς Θήβας, ὅπου ὁ ἀείμνηστος Ἰ. Θρεψιάδης, Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων τότε εἰς Θήβας, τὸ περιέλαβεν εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς πρώτης Αἰθούσης τοῦ νέου Μουσείου, ἡ ἐτοιμασία τῆς ὁποίας εἶχε καταστή κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τὸ κύριον μέλημά του. Ὁ Θρεψιάδης ἔδωκεν ὀλίγα στοιχεῖα περὶ τοῦ ἔργου εἰς τὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου τοῦ ἔτους ἐκείνου¹, σημειώσεις δέ τινες εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ λόγου, τὸν ὁποῖον ἠτοίμαζε διὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου Μουσείου, λόγον τὸν ὁποῖον ἡ σκληρὰ μοῖρα δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐκφωνήσῃ. Τὸ κείμενον τοῦτο ἐδημοσιεύθη φροντίδι τῆς κυρίας Ἀντ. Ἰ. Θρεψιάδου εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα τοῦ 1963².

Αἱ γνώμαι τοῦ Θρεψιάδου περὶ τοῦ γλυπτοῦ δύνανται νὰ συνοψισθοῦν εἰς τὰ κατωτέρω :

α. Πρόκειται περὶ ἔργου δαιδαλικῶν χρόνων (δὲν ἐπιχειρεῖ ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν).

β. Πιθανώτατα τὸ ἄγαλμα ἦτο ἐπιτύμβιον.

γ. Κρατεῖ διὰ τῶν χειρῶν ταινίαν ἐνθυμίζουσαν τὰς ταινίας τὰς φερομένας ὑπὸ τῶν μορφῶν τῶν λευκῶν ἀττικῶν ληκύθων.

Εἰς τὰ Χρονικά τοῦ Δελτίου διατυπώνει τὴν γνώμην, ὅτι πρόκειται περὶ γυναικείας μορφῆς, εἰς τὸν λόγον ὅμως, ὅστις φαίνεται ὅτι ἔχει γραφῇ ὑστερώτερον, παρουσιάζεται ἐπιφυλακτικώτερος καὶ δὲν ἐκφέρει γνώμην περὶ τοῦ φύλου τῆς μορφῆς.

Νεώτερος φαίνεται ὁ λόγος καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, ἐνῶ εἰς τὸ Δελτίον δὲν παρέχεται ἀνάγνωσις τῆς ἐπὶ τοῦ ἀγάλματος ἐπιγραφῆς, εἰς τὸν λόγον προτείνεται ἡ ἀνάγνωσις :

ΙΜΑΡΟΥ

Φυσικὰ αἱ διατυπούμεναι ὑπὸ τοῦ Θρεψιάδου γνώμαι εἶναι ἀποτελέσματα συντόμου μελέτης τοῦ ἔργου, ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστόν, ὅτι ἐλάχιστον διαθέσιμον χρόνον κατέλειπον εἰς τοῦτον αἱ τοσαῦται ὑποχρεώσεις, αἵτινες τὸν ἀπασχόλουν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἰσως ἐσκόπευε βραδύτερον νὰ μελετήσῃ ἐπισταμένως τὸ σημαντικώτατον τοῦτο μνημεῖον. Ὅτι εἶχεν ἐξ ἀρχῆς ἀντιληφθῇ τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἔργου καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι εὐθὺς τὸ περιέλαβεν εἰς τὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου.

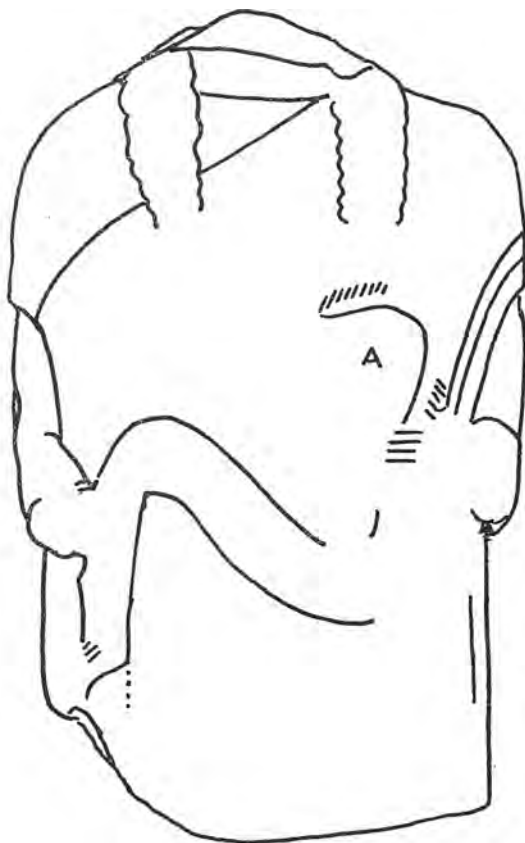
Πρόκειται περὶ κορμοῦ ἐνδεδυμένης μορφῆς, φέροντος πολλὰς ἐκκρούσεις καὶ ἀποκρούσεις. Σῶζεται τὸ ἀπὸ τοῦ κατωτάτου τμήματος τοῦ λαιμοῦ μέχρι σημείου ἱκανῶς χαμηλότερον τῆς ὀσφύος· ὕψος σωζόμενον 0,64 μ. Ἡ κόμη μορφοῦται ὀπισθεν εἰς « ὀροφωτὴν » φενάκην, ἐνῶ κατὰ τὸ πρόσθιον ἀνὰ εἰς πλόκαμος πίπτει ἐκ τῶν πλαγίων

1. ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 148 κ.έ., Πίν. 127 β (ἀριθ. ΒΕ 36).

2. ΑΕ 1963, Χρονικά, σ. 9.

ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ. Ὅπισθεν ἡ κόμη πίπτουσα ἐπὶ τῆς ράχεως δὲν κατέρχεται πολὺ ἐπ' αὐτῆς, ἐνῶ οἱ πλόκαμοι φέρονται πολὺ χαμηλότερον ἐπὶ τοῦ στήθους, μέχρι σημείου, ὅπου θὰ πρέπει νὰ εἰκάσωμεν τὸ ἄνω μέρος τῶν μαστῶν. Ἐκ τοῦ ἐπὶ τῆς ράχεως τμήματος τῆς κόμης σώζονται δύο τῶν ὀριζοντίων τμημάτων καὶ μέρος τρίτου. Τῶν πλοκάμων ὅλον σχεδὸν τὸ ἔξαρμα ἔχει ἀποσπασθῇ, ἐκ τοῦ περιγράμματος ὅμως καὶ τῶν ὀλίγων σωζομένων ἰχνῶν φαίνεται ὅτι ἀπεδίδοντο στρεπτοί, οἷον δηλαδὴ οἱ ἀντίστοιχοι πλόκαμοι εἰς τὸ ἄγαλμα ἐκ Λιάτανης.

Ὁ κορμὸς ἴσταιται φυσικὰ κατ' ἐνώπιον, αἱ δὲ χεῖρες, ἐφαπτόμεναι τῶν πλευρῶν, ἔχουν τὸν ἀγκῶνα ὀλίγον πρὸς τὰ ὀπίσω, κάμπτονται κατόπιν εἰς ὀρθὴν σχεδὸν γωνίαν

Σχέδ. 1. Σκαρίφημα τῆς κυρίας ὄψεως τοῦ ἀγάλματος

καὶ οἱ πήχεις πλάθονται ἀνάγλυφοι, ὀριζόντιοι ἐπὶ τῶν πλαγίων ὄψεων, φέροντες τὰς ἄκρας χεῖρας κατὰ τὴν προσθίαν. Τῆς δεξιᾶς χειρὸς πολλὰ τμήματα ἐλλείπουν, τῆς ἀριστερᾶς τὸ κατώτερον τοῦ πήχεως μετὰ τῆς ἄκρας χειρὸς. Τὰ σωζόμενα ἴχνη δεικνύουν, ὅτι ἀμφότεραι αἱ χεῖρες ἐκράτουν ἀντικείμενόν τι, ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὁ Θρεψιάδης ἡρμήνευσεν ὡς ταινίαν. Τὸ ἔξαρμά του ὁμοίως ἐλλείπει σχεδὸν τελείως, ἐκ τῶν ἰχνῶν ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ τὸ παρακολουθήσωμεν κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ μήκους του πολὺ καθαρά. Κάτωθεν τῆς δεξιᾶς ἄκρας χειρὸς κατέρχεται κατακορύφως μέχρι τοῦ κατωτάτου ἐκεῖ σωζομένου σημείου τοῦ ἀγάλματος· ἄνωθεν τῆς χειρὸς ταύτης φέρεται ἐπ'

ὀλίγον πρὸς ἄνω καὶ δεξιὰ καὶ κατόπιν διαγράφον διπλὴν καμπύλην, ὡς κεκλιμένον ἀντίστροφον S, φέρεται εἰς τὴν ἀριστερὰν ἄκραν χεῖρα ἐκ τῶν κάτω. Ἐπισταμένη παρατήρησις δεικνύει, ὅτι ἡ ἐπιφάνεια ἡ δηλουμένη εἰς τὸ Σχέδ. 1 διὰ τοῦ σημείου Α εἶναι ἡ ἀρχικὴ καὶ οὕτω βεβαιοῦται ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων, ὅτι τὸ περὶ οὗ ἀντικείμενον συνεχίζεται καὶ ἄνωθεν τῆς ἀριστερᾶς ἄκρας χειρὸς καὶ φέρεται ἀρχικῶς πρὸς ἄνω καὶ δεξιὰ, κατόπιν καμπυλοῦται πρὸς ἀριστερὰ καὶ διαγράφει ἡμικύκλιον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους τοῦ στήθους καὶ χαμηλότερον τοῦ ἄκρου τοῦ ἀριστεροῦ πλοκάμου.

Ἡ μορφή φέρει ἄζωστον ἔνδυμα καταλείπον ἀκαλύπτους μόνον τὰς χεῖρας πλὴν τοῦ ἀνωτάτου τῶν βραχιόνων. Αἱ πτυχαὶ τοῦ ἐνδύματος καὶ αἱ παρυφαὶ δηλοῦνται δι' ἀβαθῶν αὐλακώσεων, σχεδὸν χαράξεων ἐπὶ τῆς ὁμαλῆς ἐπιφανείας. Ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως παρακολουθεῖται μία τοιαύτη γραμμὴ ἀπὸ τῆς δεξιᾶς μασχάλης μέχρι τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ λαιμοῦ. Ἐπὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς δύο γραμμαὶ παράλληλοι παρακολουθοῦνται καθ' ἅπαν τὸ ὕψος πρὸς τὴν προσθίαν ὄψιν· καμπτόμεναι ἀκολουθοῦν τὸ ἄκρον τοῦ ἐνδύματος ἐπὶ τοῦ βραχίονος καὶ κατέρχονται ὀπισθεν καθ' ὅλον τὸ ὕψος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς συναντήσεως τῆς δεξιᾶς καὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως.

Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως, ἀπὸ σημείου ὀλίγον δεξιώτερον τοῦ μέσου τοῦ ὀριζοντίου ὀρίου τῆς κόμης, ἄρχονται δύο αὐλακώσεις ἀπομακρυνόμεναι ἐπ' ὀλίγον ἀλλήλων, φέρονται δεξιὰ καὶ κάτω καὶ κατόπιν κατέρχονται σχεδὸν κατακορύφως μὲ ἑλαφρὰν μόνον πρὸς δεξιὰ ἀπόκλινσιν. Συνεχίζοντο καὶ ἐπὶ τοῦ ἐλλείποντος κάτω μέρους τοῦ ἀγάλματος.

Δύο ἐρμηνεῖαι εἶναι δυνατόν νὰ προταθοῦν διὰ τὸ ἔνδυμα. Κατὰ τὴν πρώτην δηλοῦται χιτῶν διακρινόμενος ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου, κάτωθεν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, ὡς καὶ κατὰ μικρὸν τμήμα τῆς παρυφῆς ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος, καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον φερόμενον ἐκ τῶν ὀπισθεν διὰ τῆς δεξιᾶς μασχάλης, καλύπτον τὸ στήθος καὶ πίπτον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, ἐκεῖθεν δὲ κατερχόμενον καὶ καλύπτον τὸ πλεῖστον τῆς ράχεως. Ἀντίρρησις εἰς τὴν ἐρμηνείαν ταύτην εἶναι τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει γραμμὴ διακρίνουσα κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ὀπισθίας ὄψεως τὸν χιτῶνα ἀπὸ τοῦ ἱματίου, ὡς ὀφείλειεν.

Κατὰ τὴν ἐτέραν ἐρμηνείαν πρόκειται περὶ ἐνὸς μόνου μεγάλου ἐνδύματος, ὃπερ ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς ὀπισθίας ὄψεως, φέρεται ἔμπρὸς διὰ τῆς ἀριστερᾶς μασχάλης, καλύπτον τὴν πλευράν, τὸ στήθος καὶ τὸν δεξιὸν ὤμον, ἀπλοῦται ἐπὶ τῆς ράχεως κατὰ τὸ δεξιὸν αὐτῆς, στρέφεται ἀκολούθως πάλιν πρὸς τὸ στήθος ὑπὸ τὴν δεξιάν μασχάλην καὶ πίπτει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ τῆς ράχεως σχεδὸν κατακορύφως. Ἀντιρρήσεις δύνανται νὰ διατυπωθοῦν, τὸ ὅτι δὲν δηλοῦται παρυφή ἀπὸ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὸ στήθος καὶ τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει γραμμὴ ἐνοῦσα τὴν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος παρυφήν πρὸς τὸ ζεῦγος τῶν πλαισιουσῶν τοῦτον αὐλακώσεων.

Προκριτέα φαίνεται ἡ πρώτη ἐρμηνεία, διότι ἡ δευτέρα καὶ πολὺ περίπλοκος εἶναι καὶ δὲν ἀρμόζει πληρέστερον εἰς τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα.

Φυσικὰ δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι τοιαῦται ἀσάφεια δὲν ἀπησχόλουν ἰδιαίτερος τὸν ἀρχαῖον τεχνίτην, ἐξ ἄλλου δὲ τὰ ἀσφαλῶς ὑπάρχοντα χρώματα (ἵχνη ἐρυθροῦ διεπιστάθησαν κατὰ τὸ ἀριστερὸν τῆς ὀπισθίας ὄψεως) θὰ καθίστων σαφὲς τὸ ἔαν ἡ μορφή ἔφερεν ἓν ἢ δύο ἐνδύματα.

Αἱ αὐλακώσεις ἐκτὸς τῶν παρυφῶν θὰ ἐδήλουν ἢ κοσμήματα ἢ πτυχάς. Τῆς πρώτης τῶν τοιούτων χρήσεων λαμπρὸν παράδειγμα ἔστω ἡ κυρία τῆς Auxerre³, τῆς δευτέρας

3. Louvre 3098. Collignon, RA 11 (1908), 153. Mon. Piot. 2,1. KiB. 197, 7. Rodenwaldt, KA. 170. Lippold, Gr. Pl. 22, πίν. 2,3.

ἡ Ἥρα τοῦ Χειραμύου⁴. Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν φαίνεται, ὅτι πρέπει νὰ προκριθῇ ἡ ἄποψις ὅτι δηλοῦνται πτυχαί, ἐφ' ὅσον αἱ δύο αὐλακώσεις κατὰ τὸ δεξιὸν τῆς ὀπισθίας ὄψεως ἐνοῦνται πρὸς ἀλλήλας κατὰ τὸ ἄνω ἄκρον τῶν.

Ἐκ πρώτης ὄψεως τὸ ἀγαλμα φαίνεται χονδροειδές, πλέον προσεκτικὴ παρατήρησις ὅμως ἀποκαλύπτει ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν κακὴν διατήρησιν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ ὅτι ἀπωλέσθησαν κύρια στοιχεῖα τῆς συνθέσεως, οἷον ἡ κεφαλὴ.

Εἰς τὴν κυρίαν ὄψιν καὶ παρὰ τὸ ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τοῦ συνήθους εἰς τὰ δαιδαλικά ἀγάλματα θέματος τῆς ἱσταμένης, ἐξωσμένης γυναικείας μορφῆς, αἱ βασικαὶ γραμμαὶ τῆς συνθέσεως τῶν δαιδαλικῶν ὑπάρχουν: ἀνάστροφον τρίγωνον ὃ ἄνω κορμός, ὀρθὸν ὃ κάτω καὶ ἐκεῖ, ὅπου συνήθως εὐρίσκεται ἡ ζώνη ἀρθροῦσα τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω, αἱ συνεσφιγμέναι ἄκραι χεῖρες καὶ ἡ κυματοειδὴς γραμμὴ τοῦ ὑπ' αὐτῶν κρατουμένου ἐπιμήκους ἀντικειμένου.

Ἡ αἴσθησις τοῦ τριγώνου κατὰ τὸν ἄνω κορμὸν τονίζεται προσέτι διὰ τοῦ ὅτι δὲν ἐτηρήθη ἐδῶ σαφῶς ἡ διάκρισις τῆς προσθίας ἀπὸ τῶν πλευρικῶν ὄψεων, ὡς συμβαίνει μὲ τὸ κάτω μέρος τῆς μορφῆς: λοξὰ ἐπίπεδα μορφοῦνται πρὸ τῶν βραχιόνων καὶ οὕτως αἱ περιοχαὶ αὗται ἐνοποιοῦνται πρὸς τὴν προσθίαν πλευρὰν τοῦ στήθους. Δύο δυναμικαὶ καμπύλαι ἀνοίγουν ἀπὸ τῶν ἄκρων χειρῶν πρὸς τοὺς βραχίονας (κατὰ τὴν ἀριστερὰν μάλιστα πλευρὰν τονίζεται ἡ καμπύλη αὕτη καὶ διὰ τῶν αὐλακώσεων). Καὶ κατ' ἀντίστροφον ἔννοιαν κλείνουν αἱ καμπύλαι τῶν περιγραμμάτων ἀπὸ τῶν μυῶν τῶν ὤμων πρὸς τὸν λαιμόν, χωρὶς ὅμως νὰ φθάνουν εἰς τὸ ὀριζόντιον, μορφοῦσαι οὕτω φυσικὸν ἰσχυρὸν βάθρον διὰ τὴν κεφαλὴν. Τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς πάλιν συνεχίζετο πρὸς τὸ στήθος, ἐνσφηνούμενον τρόπον τινὰ εἰς αὐτὸ διὰ τῶν δύο πλοκάμων, οἵτινες προχωροῦν ἐπὶ τοῦ στήθους συγκλίνοντες ἐλαφρῶς πρὸς ἀλλήλους.

Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγάλματος μορφοῦται εἰς τετράπλευρον ἰσχυρὸν βάθρον, ἐξ οὗ ἀλληλοδιαδόχως φέρονται πρὸς τὰ ἄνω πλήρεις δυναμισμοῦ αἱ καμπύλαι. Ὑπάρχει ἐδῶ ἔντασις καὶ βαρύτης καὶ τι τὸ δαιμονικὸν καὶ ὑπερφυσικόν, ὅπερ συνδυαζόμενον πρὸς τὴν ἄκραν οἰκονομίαν περὶ τὴν χρῆσιν τῶν καλλιτεχνικῶν μέσων, ἐπιτυγχάνει, ὥστε τὸ μικρότερον τοῦ φυσικοῦ τοῦτο ἔργον νὰ δίδῃ τὴν αἴσθησιν τοῦ μεγάλου. Αἱ διαστάσεις εἶναι εἰς μικρὰν κλίμακα, ἡ σύλληψις ὅμως καὶ ἡ ἐκτέλεσις εἰς μεγάλην.

Τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο καὶ μόνον θὰ ἦρκει διὰ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς χρονολόγησιν ἐντὸς τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ὡς συνιστῶν τὸ κυριώτερον ἴσως γνώρισμα τῆς ἐποχῆς ἀναφορικῶς πρὸς τὴν πλαστικὴν αἴσθησιν (καὶ ὅχι μόνον ὡς πρὸς αὐτήν).

Ἡ διακατέχουσα τὸ ἔργον ἐσωτερικὴ ἔντασις ἀποκαλύπτεται καὶ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν πλαγίων ὄψεων. Τὸ ὀπίσθιον περίγραμμα διαγράφει ἐλαφρῶς δις καμπυλωμένην ἐλαστικὴν γραμμὴν, συνεχιζομένην διὰ τῶν μικρῶν ἀλλεπαλλήλων καμπυλῶν τῆς κόμης καὶ εὐρίσκουσιν ἀνταπόκρισιν εἰς τὴν ὁμαλὴν καμπύλην τὴν διαγραφομένην ὑπὸ τοῦ περιγράμματος τοῦ στήθους. Αἱ χεῖρες, εἰς πρόστυπον ἀνάγλυφον καὶ φέρουσαι τοὺς ἀγκῶνας ὀλίγον πρὸς τὰ ὀπίσω, ἐμφυσοῦν ζωὴν εἰς τὴν στάσιν, δίδουσαι τὴν αἴσθησιν ὅτι κρατοῦν τι ἰσχυρῶς καὶ τὸ σύρουν, τὴν αἴσθησιν τῆς πλήρους δυνάμεως ζωῆς.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἔργου παρουσιάζει δυσκολίας ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι δὲν σώζεται ἡ κεφαλὴ, τὰ στοιχεῖα τῆς ὁποίας ἀποφασιστικῶς θὰ ἐξυπηρέτουν. Τώρα, μὲ μόνον τὸν κορμὸν ἢ σύγκρισις εἰς ὀλίγα μόνον τεμάχια δύναται νὰ στηριχθῇ, καὶ δὴ μόνον

4. Louvre 686. BCH 4, 483. BrBr. 56. KiB. 201,2. Bulle, Der schöner Mensch, εἰκ. 5. Langlotz, Bildhauerschulen πίν. 57b. Buschor, Altsamische Standbilder, εἰκ. 86 - 89, 107. Lippold, ἔ.ἀ. 56, πίν. 14,1.

εἰς τὰ ἀγάλματα. Τὰ εἰδώλια σπανίως ἔχουν ἐπιμελῶς πεπλασμένον τὸν κορμὸν καὶ ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἀναγλύφων δὲν προσφέρεται εἰς σύγκρισιν. Ὡσαύτως, τὰ ἄλλα ἔργα μικροπλαστικῆς παρουσιάζουν ἐν προκειμένῳ τὸ μειονέκτημα, ὅτι ἀσφαλῶς διάφορον πνεῦμα θὰ ἐπρυτάνευε κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κορμοῦ ἐνὸς ἔργου, τοῦ ὁποῖου ὁ σκοπὸς ἦτο τόσον διάφορος τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀγάλματος, δὲν προωρίζετο δηλαδὴ διὰ νὰ ἰδρυθῇ εἰς ἐλεύθερον χώρον καὶ νὰ φαίνεται ἐξ ἴκανῆς ἀποστάσεως. Δυσκολίαι ὅμως παρουσιάζονται καὶ μετὰ τὰ ἀγάλματα. Τὴν ἰδίαν, λόγου χάριν, σημασίαν θὰ εἶχον αἱ πλάγια ὄψεις ἐνὸς ἀγάλματος προοριζομένου νὰ προβάλλεται εἰς τὸν ἐλεύθερον χώρον, ἐνὸς προοριζομένου νὰ προβάλλεται εἰς ἓν εἶδος τοίχου ἢ ἐνὸς προοριζομένου νὰ φαίνεται ὑπὸ γωνίαν, ὡς π.χ. αἱ καθήμεναι μορφαὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Πρινιᾶ⁵;

Πράγματι, αἱ πλάγια ὄψεις τοῦ ἐξεταζομένου ἀγάλματος ἔχουν μεγαλυτέραν ὑπόστασιν ἢ εἰς οἷονδῆποτε ἄλλο δαιδαλικὸν ἄγαλμα καὶ τοῦτο θὰ ὠδήγει, ἐὰν ἤθελεν ὑπολογισθῇ μεμονωμένως, εἰς χρονολόγησιν πολὺ ὑστέραν. Ἄλλα στοιχεῖα ὅμως ὑποδεικνύουν, ὅτι πρέπει νὰ εἴμεθα ἰδιαιτέρως ἐπιφυλακτικοὶ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τοῦ στοιχείου τούτου. Ἐχομεν τμήματά τινα τῆς κόμης. Ἐὰν ὡς πρὸς αὐτὴν συγκρίνωμεν τὸ ἔργον πρὸς τὸ ἄγαλμα ἐκ Λιάτανης⁶, σύγκρισις, ἢ ὅποια κατὰ τὴν γνώμην μου εἶναι ἡ ὀρθότερα, ἐφ' ὅσον καὶ ἐκ τοῦ ἰδίου τόπου προέρχονται (ὁ λόφος Κοκκάλι, ὅπου εὐρέθη τὸ ἄγαλμα τῆς Λιάτανης, δὲν ἀπέχει κἄν χίλια μέτρα ἐκ τοῦ σημείου εὐρέσεως τοῦ ἀγάλματός μας) καὶ ὅμοιον σχῆμα κομμώσεως ἔχουν τὰ δύο ἔργα, παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ κόμη ὀπίσω πίπτει μαλακώτερον καὶ φυσικώτερον εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς Λιάτανης καὶ ἐπίσης ἐκεῖ τὸ κάτω ὄριόν της διαγράφει διπλὴν καμπύλην, ἥτοι καὶ κατὰ τὴν ὀριζοντίαν καὶ κατὰ τὴν κατακόρυφον ἑννοίαν, ἐνῶ εἰς τὸ νέον ἄγαλμα ἡ κόμη εἶναι σκληροτέρα καὶ πλεον γεωμετρικὴ τὸν χαρακτήρα, τὸ δὲ κάτω ὄριόν της διαγράφει καμπύλην μόνον κατὰ τὴν ὀριζοντίαν ἑννοίαν ἐνῶ κατὰ τὴν κατακόρυφον ὀρίζεται ὑπὸ σκληρᾶς ἀκάμπτου εὐθείας (ἥτις μάλιστα, ἐὰν τοποθετήσωμεν τὸ κέντρον τῆς ὁράσεως κατὰ τὸ μέσον τοῦ σωζομένου ὕψους, ὡς εἰς τὴν φωτογραφίαν, ἐξ αἰτίας τῆς καμπυλότητος τῆς ράχεως φαίνεται κυρτὴ πρὸς τὰ ἄνω).

Ἡ ἀπόδοσις τῆς κόμης λοιπὸν ἐμφανίζει πρωϊμώτερον τὸ ἄγαλμά μας τοῦ τῆς Λιάτανης καὶ δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ «ἀρχαϊσμοῦ» ἢ συντηρητικότητος, ἐφ' ὅσον ἡ σύγκρισις γίνεται πρὸς ἔργον συνδεόμενον πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον διὰ τῆς αὐτῆς προελεύσεως, τῆς ταυτότητος τοῦ ὕλικου, τῆς ὁμοιότητος τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν (κόμμωσις) καὶ δι' ἄλλων στοιχείων περὶ ὧν κατωτέρω. Ἀντιθέτως ἡ μεγαλυτέρα σημασία, τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ πλάγια ὄψεις τοῦ νέου κορμοῦ ἢ αἱ ἀντίστοιχοι τοῦ ἀγάλματος τῆς Λιάτανης, δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τοῦ διαφόρου χώρου, ὅπου εὐρίσκοντο ἀνιδρυμένα τὰ δύο ἀγάλματα (π.χ. τὸ ἄγαλμα ἐκ Λιάτανης πρὸ τοίχου τινός, τὸ νέον εἰς τὸν ἐλεύθερον χώρον).

Οὕτω, νομίζω, ὅτι δὲν λανθάνομεν ἐὰν θεωρήσωμεν τὸν νέον κορμὸν ὀλίγον πρωϊμώτερον τοῦ ἀγάλματος τῆς Λιάτανης. Ὀλίγον, διότι ὅπωςδῆποτε θὰ ἦτο πολὺ τολμηρὰ ἢ ὑπόθεσις, ὅτι ἐν ἔργον μετὰ τόσον ἀνεπτυγμέναις τὰς πλαγίας ὄψεις δύναται νὰ χρονολογηθῇ ὑψηλότερον τῆς δεκαετίας 630 - 620, ὅπου μᾶς ὀδηγεῖ ὁ συσχετισμὸς πρὸς τὸ ἄγαλμα ἐκ Λιάτανης.

5. Pernier, ASAtene I, 21 κ.έ., εἰκ. εἰς σ. 56, 57, 87 κλπ. Jenkins, Dedalica, 679 κ.έ., πίν. X, 3.

6. Pierce, AJA 28 (1924), 267. Deonna, Dédale 2, πίν. 23. Jenkins, ἔ.ἀ. 71 κ.έ., Καροῦζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, 11, εἰκ. 1, 2. F. Grace, Archaic Sculpt. in Boeotia, 52 κ.έ., εἰκ. 68.

Ἔτερον πρόβλημα γεννᾶται σχετικῶς μὲ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ φύλου τῆς μορφῆς. Εἶδομεν ὅτι ὁ Θρεψιάδης ὀμιλεῖ ἀρχικῶς περὶ κόρης, κατόπιν ὅμως καθίσταται ἐπιφυλακτικώτερος καὶ δὲν ἀναφέρει τὸ φύλον. Ἡ ἀρχικὴ γνώμη ἦτο φυσικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος, ὅτι οὐδεμίαν ἀνδρικήν μορφήν γνωρίζομεν μέχρι σήμερον μεταξὺ τῶν λιθίνων ἀγαλμάτων τοῦ 7ου αἰῶνος π.Χ. Τὰ δύο ἀρχαιότροπα ἀγάλματα τῆς Σπάρτης⁷ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 6ον αἰῶνα, ὥς καὶ αἱ καθήμεναι μορφαὶ τοῦ Διδυμαίου⁸. Ὅμως ἡ παρατήρησις τοῦ ἀγάλματος, κυρίως ἐκ τῶν πλαγίων ὄψεων, δεικνύει ὅτι τὸ στῆθος οὐδόλως διογκοῦται πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἀλλὰ φέρεται εἰς ἐνιαίαν καμπύλην ἀπὸ τῆς κοιλίας μέχρι τοῦ λαιμοῦ. Ἀνδρικὰς μορφάς, ἡ καὶ ὀλιγωτέρας τὸν ἀριθμόν, δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι δὲν ἐπλαθον οἱ γλύπται τοῦ 7ου αἰῶνος. Ἐχομεν τοιαύτας, ὥς τὴν χαλκὴν σφυρήλατον τῆς Δρήρου⁹ ἢ τὰς μεσαίας μορφάς τῶν δύο μεγάλων τριπροσώπων ἀναγλύφων τῆς Γόρτυνος¹⁰. Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι περὶ ἀνδρὸς πρόκειται. Ἀλλωστε ἅς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ἐλάχιστα σχετικῶς ἔργα τῆς δαιδαλικῆς λιθοπλαστικῆς ἐσώθησαν μέχρι σήμερον. Ἡ σημασία τῆς διαπιστώσεως ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι πρόκειται περὶ τῆς παλαιότερας σωζομένης ἀνδρικῆς μορφῆς τῆς μεγάλου μεγέθους περιόπτου λιθοπλαστικῆς.

Ἔτερον σημαντικὸν πρόβλημα γεννᾶται μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ θέματος τοῦ ἔργου, κυρίως μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ὑπὸ τῆς μορφῆς κρατουμένου ἀντικειμένου. Ἡ ἀποψις ὅτι πρόκειται περὶ ταινίας θὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ, ἀφοῦ παρετηρήθη, ὅτι ἄνωθεν τῆς ἀριστερᾶς ἄκρας χειρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἀνέρχεται καὶ καμπυλοῦται πρὸ τοῦ μαστοῦ. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τινος ὀργανικοῦ. Νομίζω ὅτι μόνον δύο πιθανότητες δύνανται νὰ ἐξετασθοῦν: Πρόκειται ἢ περὶ ὄφεως ἢ περὶ οὐρᾶς ζώου μεγάλου (ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ πιθανώτερον εἶναι ὁ λέων).

Ἡ παραδοχὴ τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἀντικειμένου ὡς ὄφεως εἰς δύο δυσκολίας προσκρούει: ὅτι κάτωθεν τῆς δεξιᾶς ἄκρας χειρὸς τὸ ἀντικείμενον φαίνεται κατερχόμενον κατακορύφως, καὶ ὅτι τὸ τοιοῦτον θέμα (μορφή ἀνθρωπίνῃ μὲ ὄφιν) ἐλάχιστα παράλληλα ἐμφανίζει μεταξὺ τῶν ἔργων τῆς πρωίμου ἐλληνικῆς πλαστικῆς. Ἐν ἀγαλμάτιον εὐρίσκεται εἰς Κοπεγχάγην¹¹, ἐπὶ πλακιδίου ἐξ Ὁρθίας παρίσταται ὄφιν μὴ κρατούμενος ὅμως ὑπὸ τῆς παραπλεύρως εἰκονιζομένης μορφῆς¹², εἰς ἀνάγλυφον πλακίδιον ἐκ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς ἀνὰ εἰς ὄφιν παρίσταται ἐκατέρωθεν θεᾶς, ἥτις ὅμως ὁμοίως δὲν ἄπτεται τούτων¹³. Εἰς πάντα τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα, ἐξ ἄλλου, αἱ ἀνθρώπιναι μορφαὶ εἶναι γυναικεῖαι. Πάντως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν τελείως τὴν πιθανότητα τοιαύτης ἐρμηνείας, διότι ὁ συνδυασμὸς ἀνθρωπίνης μορφῆς πρὸς ὄφιν καθίσταται πολὺ πιθανὸς ἐξ ὑστερωτέρων ἔργων, ἰδιαιτέρως ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦτο ἐπιτύμβιον.

Ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι πρόκειται περὶ οὐρᾶς λέοντος, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ λέων θὰ παρίστατο ἀνάγλυφος ἐπὶ τοῦ κάτω τῆς προσοφίας ὄψεως τῆς μορφῆς, καί, πάν-

7. 1. Tod - Wace, Sparta Museum 325, Lippold, ἔ.ἀ. 31. 2. Tod - Wace, αὐτόθι 600.AZ 39 (1881), 297, πίν. 17, 3, 32, εἰκ. 69. Lippold, ἔ.ἀ. 31.

8. Τὸ παλαιότερον: BrM.B 271. BrBr. 141a. Rodenwaldt KA. 193. Lippold, ἔ.ἀ. 53. Τὸ Εὐδήμου: BrM.B 273. BrBr. 141r IGB3. RE VI 905, ἀριθ. 20. Lippold αὐτόθι.

9. ASAtene 2, 312, 10 - 12, 701. RE Suppl. VII, 438. Lippold, ἔ.ἀ. 22, πίν. 3,2.

10. ASAtene NS 1 - 2, 236. AA 1936, 160 Lippold, ἔ.ἀ. 22. ASAtene NS 17 - 18, 302, εἰκ. 15 - 17.

11. Βλ. Lindos II, 402.

12. AO., σ. 207.

13. A. Rumpf, Malerei und Zeichnung, 29, πίν. 8, 4. Hesperia 2 (1933), 604, ἀριθ. 277.

τως ὅτι θά ἐκρέματο ἀπὸ τῆς οὐρᾶς ἀπτόμενος τοῦ ἐδάφους ἴσως μόνον διὰ τῶν προσθίων ποδῶν. Ἡ παρουσιαζομένη δυσκολία διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐρμηνείας ταύτης εἶναι τὸ ὅτι φαίνεται πολὺ μακρὰ ἡ οὐρά, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα ὅτι ὁ λέων ἦτο συμβατικὸν θέμα διὰ τοὺς Ἑλληνας, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς καὶ ἡ ἀπόδοσις μιᾶς μακροτάτης οὐρᾶς δὲν ἦτό τι, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς θὰ ἀπεφεύγετο, ὅτε τὸ ἀπῆτει ἡ σύνθεσις τοῦ ἔργου.

Εἰς τὴν πρώτῃμον ἑλληνικὴν θεματογραφίαν ἡ κρατοῦσα λέοντα μορφή πᾶν ἄλλο ἢ ἄγνωστος εἶναι. Ἐπὶ παραδείγματι δυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὸ ἐλεφάντινον πλακίδιον τῆς Περαιχώρας¹⁴, τὸ τῆς Ἐφέσου¹⁵, τὸ ὑποκρατήριον τῆς Ὀλυμπίας¹⁶, τὴν στήλην τοῦ Δορυλαίου¹⁷ μὲ γυναικείας μορφᾶς (ποτνίας θηρῶν) κρατούσας λέοντας ἀπὸ τῆς οὐρᾶς, ἢ τὰ πῆλινα εἰδῶλια τῆς Ὀρθίας¹⁸, ὅπου ἡ πότνια κρατεῖ τὸν λέοντα ὄρθιον, ἀναγλύφως ἀποδεδομένον ἐπὶ τοῦ κάτω τμήματος τῆς μορφῆς. Ἡ ἀντίστοιχος ἀνδρική μορφή εἶναι ὁμοίως γνωστὴ κρατοῦσα ἑτέρα ζῶα, ὡς εἰς ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα τῆς Σπάρτης¹⁹ ἢ λέοντα ἀπὸ τῆς οὐρᾶς καὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ὡς εἰς τὰ ἀγαλμάτια ἐκ Καμείρου²⁰ καὶ Λίνδου²¹, ἢ ἐκ τῶν προσθίων ποδῶν, ἢ πάντως ὄρθιον, ὡς εἰς ἑτέρα ἐκ Λίνδου²², ἐνίστε μάλιστα σαφῶς ἀναγλύφως ἀποδεδομένον ἐπὶ τῶν ποδῶν τῆς, ὡς εἰς τὸ ἐλεφάντινον ἀγαλμάτιον ἐκ Δελφῶν²³ (Πί ν. 45 α).

Μήπως ὁμως ἡ τοιαύτη ἐρμηνεία ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ ἔργου ὡς ἐπιτυμβίου;

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ ἐνθυμούμεθα, ὅτι ἡ τοιαύτη χρῆσις δὲν εἶναι βεβαία. Εὐρέθη τὸ ἄγαλμα εἰς τὸν χώρον τοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Τανάγρας, ἀλλὰ τυχαίως καὶ ὄχι κατὰ τὴν πραγματοποιήσιν ἀνασκαφῆς, οὐδὲ ὑπάρχει ἔγκυρός τις μαρτυρία περὶ τῶν συνθηκῶν εὐρέσεως. Τίποτε ὅθεν δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ὅτι πρόκειται περὶ ἀναθηματικοῦ γλυπτοῦ εἰς τι ἱερὸν ἢ ἀκόμη καὶ περὶ λατρευτικοῦ. Δὲν ἦτο ἀναγκαῖα εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ εὗρεσις ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, διότι τὸ ἱερὸν δὲν προϋποθέτει ἀναγκαστικῶς ναόν, οὐδὲ ὁ ναὸς κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα τὴν ὑπαρξιν λιθίνων μελῶν. Τίποτε ἄλλωστε δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα μεταφορᾶς τοῦ ἔργου ἄλλοθεν εἰς ἄγνωστον χρόνον. Ἀλλὰ καὶ ἐπιτύμβιον ἡδύνατο νὰ εἶναι. Ἡ εἰκὼν τῆς χθονίας θεότητος, τοῦ ποτνίου θηρῶν ἀσφαλῶς ἦτο δυνατόν νὰ ἰδρυθῇ ἐπὶ τάφου, ὡς δεικνύει ἡ στήλη τοῦ Δορυλαίου μὲ τὴν παράστασιν τῆς ποτνίας θηρῶν ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν ὀψεων.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ τρόπου ἐργασίας. Εὐκόλως διαπιστοῦμεν ὅτι ἡ ὅλη ἐπεξεργασία παρουσιάζει αἰχμηρὰς ἀκμὰς καὶ ἐσοχάς, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ ἐργασίας διὰ μαχαίρας ἐπὶ μαλακωτέρου ὕλικου. Τοῦτο φαίνεται σαφῶς κατὰ τὴν ἔνω-

14. Perachora II, A2 404, πίν. 172.

15. Hogarth, Exc. in Ephesus, 166, πίν. 26,6.

16. Ol. III, πίν. 5. H. Kenner, ÖJh 29, 140. Lippold, ἔ.ἀ. 31, πίν. 9,2.

17. Κωνσταντινούπολις 526. Schede, Meisterwerke, πίν. 3. Rodenwaldt, Relief, εἰκ. 10. Langlotz, Bildhauerschulen, 139. Lippold, ἔ.ἀ., 66, πίν. 18,1. BCH 1894, πίν. 4.

18. AO., εἰκ. 108, πίν. 32, 1 - 3.

19. Π.χ. AO., 992, σ. 235.

20. BrM.B 335 - 337, πίν. 36 - 37, εἰκ. 200.

21. Lindos II 437 κ.ἔ. (ἀριθ. 1772, 1775, 1776), πίν. 73. Πρβλ. BrM.B 448, 449, πίν. 40.

22. Lindos II 438 (ἀριθ. 1773, 1774), πίν. 73.

23. Amandry, BCH 63 (1939), 86 κ.ἔ., πίν. 37. JHS 64 (1944), πίν. 11. Richter, Arch. Gr. Art 126, εἰκ. 196.

σιν τοῦ λαιμοῦ πρὸς τὸ στήθος, τὰ περιγράμματα τῶν χειρῶν, τὰς ἐνώσεις τῶν ἐξαρμάτων τῶν βοστρύχων καὶ τοῦ ἐπιμήκους ἀντικειμένου πρὸς τὸν κορμὸν καὶ κυριώτατα κατὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κάτω ὀρίου τῆς κόμης κατὰ τὴν ὀπισθίαν ὄψιν. Ὅμοία ἐργασία ἔχει παρατηρηθῇ εἰς τὸ ἄγαλμα ἐκ Λιάτανης²⁴ καὶ εἰς τὸ σύμπλεγμα τοῦ Δέρμυος καὶ Κιττύλου²⁵.

Ἐτερον στοιχεῖον συνδέον, πλὴν τοῦ τρόπου ἐργασίας καὶ τοῦ τόπου προελεύσεως, τὸν νέον κορμὸν πρὸς τὸ ἄγαλμα ἐκ Λιάτανης, εἶναι ὁ τύπος τῆς κομμώσεως. Ὡς ἤδη παρατηρήθη εἶναι ἀκριβῶς ὁ αὐτός. Σημαντικὴ εἶναι ἡ παρατήρησις ὅτι ὁ τύπος οὗτος δὲν συναντᾶται ἀλλαχοῦ πλὴν σπανιωτάτων περιπτώσεων εἰς ἀνάγλυφα ἢ εἰς ἔργα ὑστερώτερα ἐκ χωρῶν μὴ ἑλληνικῶν, ἀκολουθοῦντα παλαιότερους ἑλληνικοὺς τρόπους, ὡς εἰς τὸ ἐτρουσκικὸν ἀγαλμάτιον κενταύρου²⁶ (Πί ν. 45 β).

Συγγενὴς εἶναι καὶ ὁ τύπος τῆς κομμώσεως εἰς τὸν Δέρμυν καὶ Κίττυλον, ὅπου διατηρεῖται τὸ διμερὲς σχῆμα καὶ αἱ διαιρέσεις μόνον κατὰ τὴν ὀριζοντίαν ἔννοιαν.

Σημειωτέον ὅτι τὸ σύμπλεγμα τοῦ Δέρμυος καὶ Κιττύλου συνδέεται πρὸς τὸ ἄγαλμα ἐκ Λιάτανης καὶ διὰ τῆς εὐρέσεως εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον.

Αἱ ὁμοιότητες αὗται εἰς τὴν τεχνικὴν καὶ τὸν τύπον τῆς κομμώσεως μεταξὺ τοῦ ἀγάλματος ἐκ Λιάτανης καὶ τοῦ νέου κορμοῦ, ὡς καὶ ἡ διαπίστωσις, ὅτι δι' ἀμφοτέρα ἐχρησιμοποιήθη τὸ αὐτὸ ὕλικόν, ὅπερ μάλιστα φαίνεται λατομούμενον εἰς Τανάγραν (ὁ ἴδιος παρετήρησα ἔξωθεν τοῦ Σχηματαρίου χῶρον ἐξ οὗ εἶχε προσφάτως λατομηθῇ ὁμοιος πῶρος, ὡς καὶ μίαν τοῦλάχιστον οἰκίαν εἰς Σχηματᾶριον ἐκτισμένην διὰ τοῦ αὐτοῦ ὕλικου), νομίζω, ἀπορρίπτει πλήρως τὴν ἄποψιν τοῦ Jenkins, ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς Λιάτανης εἶναι ἔργον εἰσηγμένον²⁷.

Ἐτι περαιτέρω ἡ διαπίστωσις τῆς συγγενείας καὶ τῆς ἐπὶ τόπου δημιουργίας τριῶν ἔργων καλυπτόντων περίοδον τριάκοντα περίπου ἐτῶν (καὶ τρία μεγάλα λίθινα γλυπτὰ τοῦ 7ου αἰῶνος εἶναι πολλὰ) ἀπὸ τοῦ νέου κορμοῦ μέχρι τοῦ Δέρμυος καὶ Κιττύλου, νομίζω ἐπιτρέπει νὰ πιστεῦμεν, ὅτι εἰς Τανάγραν, ἢ τοῦλάχιστον εἰς τὴν βορειοανατολικὴν Βοιωτίαν, δυνάμεθα νὰ ἐντοπίσωμεν ἓν ἐργαστήριον δαιδαλικῆς λιθοπλαστικῆς.

N. ΦΑΡΑΚΛΑΣ

24. F. Grace, ἔ.ἀ., 52 κ.έ.

25. Körte, AM 3 (1878), 309 κ.έ. Καστριώτης, Γλυπτὰ, ἀριθ. 56. Papaspyridi, Musée National, 22. Buschor, Fr. J. 32 κ.έ., εἰκ. 37, 38. Richter, Kouroi, ἀριθ. 11, σ. 48 κ.έ., πίν. 76 - 77.

26. Hus, Statuaire en pierre Etrusque Archaïque, 44 κ.έ., πίν. 23 (Vulci 17).

27. Jenkins, ἔ.ἀ. 73, πρβλ. F. Grace, ἔ.ἀ. 52.

ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΕΚ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

(Σ χ έ δ. 1 - 4 • Π ί ν. 46 - 52)

Όμᾱς ἔκ 40 πηλίνων ἄγγείων, ἔξ ὧν τὰ 38 σαφῶς πρωτογεωμετρικά, περιῆλθεν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ κ. Μίμη Ἰ. Οἰκονόμου, ἐκπαιδευτικοῦ, κατοικοῦ Ἰωαννίνων, προερχομένη « ἔκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου ». Ταῦτα ἐδωρήθησαν προσφάτως ὑπὸ τοῦ συλλογέως εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων καταγραφέντα εἰς τὸ εὐρετήριο αὐτοῦ. Παρὰ τὴν ἔλθειν οἶασθῆποτε ἄλλης συγκεκριμένης πληροφορίας, πλὴν τοῦ ὅτι εὐρέθησαν ἐντὸς τάφων, ἢ ἔξ Ἀγρινίου προέλευσις εἶναι λίαν πιθανή, διότι ἔκ πρώτης ὄψεως καθίσταται τελείως φανερόν, ὅτι τὰ ἄγγεῖα ταῦτα εἶναι ἀδελφὰ τῶν μέχρι τοῦδε εὐρεθέντων εἰς Αἰτωλοακαρνανίαν¹. Ὡς ἐκ τούτου, ἐντάσσονται εἰς τὴν ὁμάδα τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἄγγείων τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος², ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει τὴν Αἰτωλίαν, Ἀκαρνανίαν, Ἀχαΐαν, Ἡλίδαν, Μεσσηνίαν καὶ Ἰθάκην. Τὰ περισσότερα εὐρήματα προέρχονται ἐκ τῆς Ἀχαΐας, τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῆς Ἰθάκης, ἰδιαίτερος δὲ συγγενεὺς μεταξὺ τῶν τὰ ἔκ τῶν δύο πρώτων περιοχῶν.

Τὰ ἔξ Ἀγρινίου ἄγγεῖα εἶναι τροχήλατα, ἔχουν δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον μικρὸν μέγεθος καὶ θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι πρόκειται δι' ὁμοιώματα ἄγγείων πρὸς ταφικὴν χρῆσιν. Τὸ ὅτι πράγματι θὰ ἦσαν κτερίσματα τάφων ἐνισχύεται ἐκ τῶν ἀναλόγων συνθηκῶν εὐρέσεως τῶν ἄγγείων ἐκ Παλαιομανίνης, Ξηρομέρου καὶ ἐκ Πυλῆνης Αἰτωλικοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχον ἀποτεθῆ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ταφικῶν πίθων (βλ. ὑποσημ. 1). Εἶναι δὲ τὰ κάτωθι :

Α'. ΚΑΝΘΑΡΟΙ

1. Κάνθαρος μὲ γωνιώδεις ἀπὸ τοῦ χείλους λαβᾶς, ἀριθ. εὐρ. 4572 (Π ί ν. 46 α, τὸ α)

Ύψος 0,137, διάμ. χείλεων 0,123, διάμ. βάσεως 0,06, διάμ. κοιλίας 0,12 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος περιέχων τρίμματα λίθων. Γάνωμα μέλαν (καστανέρυθρον ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄψεως λόγῳ κακῆς ὀπτήσεως), ὀλίγον στιλπνὸν καὶ εὐκόλως ἀπολεπιζόμενον. Βαίνει ἐπὶ κωνικοῦ ποδός, ἢ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου σχηματίζει ἡμισφαιρικὴν κοιλότητα. Εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν τὰ τοιχώματα τοῦ ἄγγείου σχηματίζουν ἀμβλεῖαν γωνίαν. Αἱ γωνιώδεις ἀπὸ τοῦ χείλους ταινιωταὶ λαβαὶ φέρουν κατὰ μῆκος τῆς ράχεως, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀντίστοιχον πρὸς τὸ ἄγγεῖον ἐπιφάνειάν των, κοίλην αὐλακάν. Περὶ τὸν κωνικὸν πόδα ἀνάγλυφος δακτύλιος.

Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ γανώματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιροῦνται ἢ ἡμισφαιρικὴ κοιλότης τῆς βάσεως καὶ ζώνη εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν κοσμουμένη δι' ὀριζοντίου τεθλασμένης (ζιγκ - ζάγκ) γραμμῆς.

1. Εὐθ. Μαστροκάστας ἐν ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, σ. 184, Πίν. 212 α (πρωτογεωμετρικὸς κάνθαρος ἐκ Καλυδῶνος καὶ γεωμετρικὰ ἄγγεῖα ἐκ Παλαιομανίνης Ξηρομέρου) καὶ ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 320, Πίν. 228 ε (πρωτογεωμετρικὸς κρατὴρ Πυλῆνης Αἰτωλικοῦ καὶ ἄλλα ἄγγεῖα).

2. J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968, σ. 220 - 232, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ κατὰ τόπους βιβλιογραφία. Ἐφεξῆς : Coldstream.

Διὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν προσφέρεται ἀμέσως πρὸς σύγκρισιν ὁ ἐκ Δερβενίου Ἀχαΐας πρωτογεωμετρικὸς κἀνθάρος εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν Πατρῶν³. Οὗτος δὲν ἔχει τὰς δυναμικὰς γωνίας τοῦ ἐξεταζομένου εἰς τὰς λαβάς καὶ τὴν κοιλίαν, ἀλλ' εἶναι εὐρύτερος καὶ χαλαρώτερος. Ὁμοίος μὲ τὸν τοῦ Δερβενίου εἶναι ὁ ἐκ Καλυδῶνος πρωτογεωμετρικὸς κἀνθάρος εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀγρινίου⁴. Ἡ τάσις πρὸς στρογγυλότηρας μορφὰς ἐντείνεται εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς κανθάρους τῆς Παλαιομανίνης Ξηρομέρου⁵ καὶ ἐπιτείνεται εἰς τοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς ἐκ Φαρῶν Ἀχαΐας⁶, μὲ τὴν ἰσχυρῶς καμπυλουμένην κοιλίαν καὶ τὸ ἐξέχον χεῖλος.

Ὁ ἐξεταζόμενος κἀνθάρος πρέπει νὰ εἶναι ὁ παλαιότερος τῆς σειρᾶς, τοποθετούμενος εἰς τὴν ὥριμον ἢ τὴν ὑστέραν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, διότι, συμφώνως πρὸς τὴν παρατήρησιν τοῦ M. Robertson⁷, τὸ περίγραμμά του σχηματίζει διπλὴν καμπύλην, κοίλην ἄνω καὶ κυρτὴν κάτω, χαρακτηριστικὴν τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Ἰθάκης, τὰ ὁποῖα ἐντάσσονται εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα τῆς ΒΔ. Ἑλλάδος⁸, λόγῳ συγγενείας ὡς πρὸς τὰ σχήματα καὶ τὴν διακόσμησιν. Ἀντιθέτως τὸ περίγραμμα τῶν γεωμετρικῶν εἶναι κυρτὸν μὲ ἐξέχον χεῖλος. Ἡ κυριαρχία ἐξ ἄλλου τοῦ μελανοῦ γανώματος εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς ὑστέρας πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, ὁ μέλας δὲ αὐτὸς ρυθμὸς κατὰ τὸν Desborough ὀφείλεται εἰς ἐπίδρασιν τοῦ ἀττικοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ⁹.

2. Ἀριθ. εὐρ. 4573 (Πί ν. 46 α, τὸ β)

Ύψος 0,14, διάμ. χειλῶν 0,122, κοιλίας 0,13, βάσεως 0,057 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανὸς μὲ ροδίζουσιν ἀπόχρωσιν. Γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεπισμένον ἢ ἐξίτηλον. Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1, ἀπὸ τὸν ὁποῖον εἶναι ὀλίγον εὐρύτερος κατὰ τὴν κοιλίαν.

3. Ἀριθ. εὐρ. 4574 (Πί ν. 46 α, τὸ γ)

Ύψος 0,107, διάμ. χειλῶν 0,09, κοιλίας 0,102, βάσεως 0,046 μ.

Πηλὸς κιτρινοπράσινος, κατὰ τόπους ροδόχρους. Γάνωμα μέλαν, ἀλαμπές, ἐξίτηλον. Τὸ ἀμφικωνικὸν σῶμα φέρει ἔξω νεῦον χεῖλος. Αἱ ταινιωταὶ λαβαὶ κοιλαίνονται κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς ράχεως. Ἐκαλύπτετο ὅλος ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης λεπτῆς ὑπὸ τὰς λαβάς. Νεώτερος τῶν προηγούμενων. Τὸ σχῆμά του, ὡς καὶ ἡ καμπύλη τοῦ λαιμοῦ του, πλησιάζουν τὰς τῶν γεωμετρικῶν κανθάρων Παλαιομανίνης Ξηρομέρου (βλ. ἄνωτ. ὑποσημ. 5).

4. Ἀριθ. εὐρ. 4575 (Πί ν. 46 β, τὸ α)

Ύψος 0,078, διάμ. χειλῶν 0,07, κοιλίας 0,072, βάσεως 0,04 μ. Ἑλλιπὴς τὴν μίαν λαβὴν.

3. Coldstream, πίν. 48 c.

4. AD 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 184, Πίν. 212 α, ἀριθ. 1.

5. Αὐτόθι, Πίν. 212 α, ἀριθ. 6, 8, 9.

6. Coldstream, σ. 228 κ.έ., πίν. 50 c-d-e-f. Ν. Ζαφειροπούλου, Ἀνασκαφαὶ Φαρῶν Ἀχαΐας, ἐν ΠΑΕ 1952, σ. 402 - 3, εἰκ. 10 - 12. ΠΑΕ 1956, πίν. 92 β.

7. M. Robertson, Excavations in Ithaca V, ἐν BSA 43 (1948), σ. 104.

8. Coldstream, σ. 220.

9. V. Desborough, Proto-geometric Pottery, Oxford 1952, σ. 280. Ἐφεξῆς Desborough.

Πηλός ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν, ἐλαφρῶς στυλπνόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα (εὐρὺ στόμιον, ἔξω νεῦον χεῖλος, ἡ μεγαλυτέρα διάμετρος τῆς κοιλίας χαμηλὰ) πλησιάζει τοὺς ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2. Ἡ λαβὴ παρουσιάζει ἐπιπεδόκυρτον τομήν. Ἐσωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ γανώματος. Ἡ μεταξὺ τῶν λαβῶν ζώνη κοσμεῖται κατὰ τὸ σύστημα μετοπῶν - τριγλύφων: ὁμάδες ἐκ τριῶν κατακορύφων γραμμῶν ὀρίζουν τρεῖς μετόπας· ἡ μεσαία φέρει δύο κατὰ κορυφὴν δικτυωτὰ τρίγωνα, ἐνθ' αὐτῶν κενὸν πληροῦν ἀνὰ ἓν τριγωνίδιον· αἱ δύο πλάγαι φέρουν κατακόρυφον πυκνῶς τεθλασμένην γραμμὴν. Κάτωθεν τῶν λαβῶν δύο ὀριζόντιοι ταινία καὶ κατόπιν εὐρεῖα ζώνη γανώματος. Γάνωμα περὶ τὴν περιφέρειαν τοῦ κωνικοῦ ποδός.

Ἡ διακόσμησις τῆς κυρίας ζώνης ἀπαντᾷ μὲ μικρὰν παραλλαγὴν ὡς πρὸς τὴν διάταξιν τῶν τριγώνων τῆς κεντρικῆς μετόπης ἐπὶ πρωτογεωμετρικοῦ κανθάρου ἐκ Δερβενίου Ἀχαΐας¹⁰.

5. Χαμηλὸς κανθαρίσκος, ἀριθ. εὐρ. 4576 (Πί ν. 46 β, τὸ β)

Ύψος 0,058, διάμ. χειλέων 0,08, βάσεως 0,04 μ.

Πηλός ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν ἕως ἐρυθρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους. Ἀμελοὺς κατασκευῆς. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς καλύπτεται ὑπὸ τοῦ γανώματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιροῦνται μία ζώνη κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τῶν χειλέων, ἑτέρα κατὰ τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν, καθὼς καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσεως.

Ὁ τύπος τοῦ χαμηλοῦ κανθάρου¹¹ ἀπαντᾷ παραλλήλως πρὸς τὸν τοῦ ὑψηλοῦ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν πρωτογεωμετρικῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος, φέρει δὲ κωνικὸν πόδα, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ὑστερογεωμετρικὴν περίοδον μετατρέπεται εἰς δακτυλιοειδῆ.

Β'. ΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ ΜΕ ΛΑΒΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΧΕΙΛΟΥΣ

Εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς τὸ σχῆμα ἀκολουθεῖ τὸ τῶν κανθάρων. Ἡ στενότης ὅμως τοῦ στομίου καὶ τὸ ἄβαφον ἐσωτερικὸν ἐντάσσει τὰ ὑπ' ἀριθ. 6 - 12 εἰς τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα, εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμφορίσκων.

6. Ἀριθ. εὐρ. 4577 (Πί ν. 46 γ, τὸ α)

Ύψος 0,132, διάμ. χειλέων 0,085, βάσεως 0,05, κοιλίας 0,103 μ.

Ἀποκεκρουμένος εἰς τι σημεῖον τοῦ χείλους καὶ τμήματα τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας του. Πηλός ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἀμαυρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους.

Ραδινώτερος τῶν κανθάρων, ἔχει ἀμφικωνικὸν περίγραμμα μὲ στενὸν στόμιον, χαμηλὸν πόδα καὶ ἰσχυρῶς πρὸς τὰ ἔξω νεῦον χεῖλος. Τοῦτο καλύπτεται ὑπὸ γανώματος· ἀκολουθεῖ τεθλασμένη ζιγκ-ζάγκ γραμμὴ ἄνωθεν τῆς κυρίας διακοσμητικῆς ζώνης: ἐφ' ἐκάστης ὀψεως, μεταξὺ δύο ὀριζοντίων ταινιῶν, τρία ὀξυκόρυφα δικτυωτὰ τρίγωνα. Κατακόρυφοι γραμμαὶ φερόμεναι ἀπὸ τῆς ἄνω πρὸς τὴν κάτω πρόσφυσιν τῶν λαβῶν πλαισιοῦν τὰς διακεκοσμημένας ζώνας, ὥστε νὰ σχηματίζεται εἶδος μετόπης. Τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ἀγγείου καλύπτεται ὑπὸ γανώματος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιρεῖται ζώνη κοσμουμένη δι' ὀριζοντίου γραμμῆς. Γάνωμα ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν λαβῶν.

10. Coldstream, πίν. 48 β.

11. Αὐτόθι, σ. 221.

Φαίνεται να είναι ο παλαιότερος της σειράς, όπως προκύπτει από την εξέταση των επομένων, εύρίσκεται δε εγγύτερον εκείνων πρὸς τὸ σχῆμα τῶν κανθάρων.

7. Ἀριθ. εὐρ. 4578 (Πί ν. 46 γ, τὸ β καὶ 46 δ, τὸ α)

Ύψος 0,126, διάμ. χειλέων 0,085, βάσεως 0,052, κοιλίας 0,103 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, λεπτῆς ὑφῆς. Γάνωμα μέλαν, ἀμαυρόν.

Τὸ σχῆμα παρουσιάζει τὰς κάτωθι ἐξελίξεις ὡς πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 6: διαμορφοῦται εἰς ἴδιον ὀργανικὸν τμήμα τοῦ ἀγγείου ὃ λαιμός, καθὼς καὶ οἱ ὅμοι· τὸ χεῖλος σχηματίζει ὀριζόντιον ἐπιφάνειαν φέρουσιν διακόσμησιν· ἡ ράχιν τῶν λαβῶν κοίλη. Ἡ διακόσμησις ἀποτελεῖ ἐμπλουτισμὸν τῆς τοῦ προηγουμένου, τὸ χεῖλος ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς φέρει γάνωμα, ἐπὶ δὲ τῆς ὀριζοντίου ἐπιφανείας τοῦ ἐγκάρσια γραμμίδια εἰς τέσσαρας ὁμάδας. Εἰς τὸν λαιμὸν κυριαρχεῖ ἡ τεθλασμένη γραμμὴ συνεχιζομένη ἀδιασπᾶστος περὶ αὐτόν· ὑπὸ ταύτην εὐρεῖται ταινία γανώματος. Τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα, ἕξ ἑφ' ἐκάστης ὀψεως, περιορίζονται εἰς τὴν ζώνην τῶν ὤμων. Εἰς τὴν κοιλίαν, μεταξὺ δύο εὐρειῶν ταινιῶν γανώματος, τρεῖς ὀριζόντιοι γραμμαί. Γάνωμα κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ ποδός, ἢ ὑπὸ τὸν ὅποιον ἐπιφάνεια ἔχει σχῆμα κολούρου κώνου. Γάνωμα ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν λαβῶν.

Διὰ τὸ σχῆμα πρβλ. τὸν ἐκ Δερβενίου ἐν Coldstream, πίν. 48 g, ὃ ὁποῖος φέρει παραπλησίαν διακόσμησιν ἐκ δικτυωτῶν τριγῶνων ἐντὸς μετοπῶν. Ἐντυπωσιακὴ ἡ ὁμοιότης πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ἀμφορίσκον τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Mainz¹². Προέρχεται ἐκ τάφου τῆς Β. Πελοποννήσου· τὸ γεγονός ὅτι ἀναμφισβητήτως ἀνήκει εἰς τὴν ὁμάδα τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Ἀχαΐας - Αἰτωλοακαρνανίας, βοηθεῖ εἰς τὸν ἀκριβέστερον ἐντοπισμὸν του, εἰς τὴν Ἀχαΐαν. Μὲ τὸν ἐξεταζόμενον συμμερίζεται ὅχι μόνον τὴν διακόσμησιν, ἢ ὁποία εἶναι ἡ αὐτὴ εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας πλὴν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δικτυωτῶν τριγῶνων, ἀλλὰ καὶ τὰς λεπτομερείας τοῦ σχήματος καὶ τὸ ὕψος (ἀμφότεροι ἔχουν ὕψος 0,126 μ.). Ἡ ὁμοιότης αὐτὴ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸν πηλὸν καὶ τὸ γάνωμα, δὲν εἶναι δὲ δυνατόν νὰ εἶναι συμπτωματικὴ· τὰ δύο ἀγγεῖα πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον καὶ πιθανώτατα ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀγγειοπλάστην.

8. Ἀριθ. εὐρ. 4579 (Πί ν. 46 γ, τὸ γ καὶ 46 δ, τὸ β)

Ύψος 0,128, διάμ. χειλέων 0,102, βάσεως 0,05, κοιλίας 0,115 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς ὑπ' ἀριθ. 7. Εἶναι εὐρύτερος ἐκείνου. Ὁ λαιμός ἔχει χάσει ὕψος πρὸς ὄφελος τῆς κοιλίας, οὕτως ὥστε ἡ μεγαλυτέρα διάμετρος εὐρίσκεται ὑψηλότερον τῆς τῶν προηγουμένων. Ὁ ἐξεταζόμενος ἀμφορεὺς παρουσιάζει ἀρκετὴν ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐκ διαγράμμων τριγῶνων διακόσμησιν πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 911 τοῦ Κεραμεικοῦ¹³, προερχόμενον ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 48 πρωτογεωμετρικοῦ τάφου. Εἰς ἀμφότερα τὰ ἀγγεῖα τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα κατέχουν τὴν αὐτὴν θέσιν καὶ ἔχουν τὴν αὐτὴν λειτουργικότητα εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς διακοσμῆσεως, τὸν τονισμὸν τῆς πρὸς τὰ ἄνω φορᾶς τῶν ὤμων. Ἐτερον κοινὸν στοιχεῖον αἱ ἀπὸ τοῦ χεῖλους λαβαί, σχῆμα σπάνιον εἰς τὸν ἄττικὸν Κεραμεικόν.

12. CVA Mainz, I, πίν. 3, ἀριθ. 1 - 2, σ. 12 - 13.

13. Desborough, πίν. 6, κάτω δεξιὰ.

9. Ἀριθ. εὑρ. 4580 (Πί ν. 47 α, τὸ α)

Ύψος 0,115, διάμ. χειλέων 0,077, βάσεως 0,047, κοιλίας 0,083 μ.

Ἐλλιπὴς τὴν μίαν λαβὴν καὶ ἀπολεπισμένοις τμήματα τῆς ἐπιφανείας τοῦ χεῖλους καὶ τοῦ ἄνω ἡμίσεος τοῦ σώματος. Πηλὸς ὠχροκάστανος· γάνωμα ἄμαυρόν καστανομέλαν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον.

Σχήμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 7 καὶ 8. Ραδιώτερος ἐκείνων, φέρει κατὰ τὴν ἔνωσην λαιμοῦ καὶ ὤμων κοίλην αὐλακα. Ἐπὶ τῆς ὀριζοντίου στεφάνης τοῦ χεῖλους τὰ γραμμίδια συντάσσονται εἰς ὁμάδας ἐκ τριῶν. Ἐφ' ἐκάστης ὀψεως τέσσαρα δικτυωτὰ τρίγωνα μεταξὺ δύο ὀριζοντίων γραμμῶν.

10. Ἀριθ. εὑρ. 4581 (Πί ν. 47 α, τὸ β)

Ύψος 0,08, διάμ. χειλέων 0,058, κοιλίας 0,067, βάσεως 0,036 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα μέλαν, ἐλαφρῶς στιλπνόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως.

Κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν ἀποτελεῖ μικρογραφίαν τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7. Τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα εἶναι ἕξ ἑφ' ἐκάστης ὀψεως.

11. Ἀριθ. εὑρ. 4582 (Πί ν. 47 α, τὸ γ)

Ύψος 0,103, διάμ. χειλέων 0,074, κοιλίας 0,08, βάσεως 0,04 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος. Γάνωμα ἄμαυρόν καστανομέλαν.

Ἀνήκει εἰς τὸν ραδιὸν τύπον. Πλαστικὸς δακτύλιος κοῖλος περὶ τὸν λαιμόν καὶ ἕτερος κυρτὸς περὶ τὴν βάσιν. Τὸ γάνωμα εἶναι ἐξίτηλον, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῆς διακοσμήσεως, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους ἐκοσμεῖτο διὰ τριῶν ὀριζοντίων ταινιῶν.

12. Ἀριθ. εὑρ. 4583 (Πί ν. 47 α, τὸ δ)

Ύψος 0,105, διάμ. χειλέων 0,078, κοιλίας 0,087, βάσεως 0,05 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἄμαυρόν, σχεδὸν τελείως ἐξίτηλον.

Ραδιοῦ τύπου μὲ χαμηλὴν βάσιν. Περί τὸ χεῖλος φέρει γάνωμα. Ἐφ' ἐκάστης ὀψεως τοῦ λαιμοῦ μετόπη κοσμουμένη διὰ τριῶν ὁμάδων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου ἐκαλύπτετο ὑπὸ γανώματος, ἐξαιρουμένης λεπτῆς ζώνης κατὰ τὸ μέσον ὕψος του.

Γ'. ΑΜΦΟΡΙΣΚΟΙ ΜΕ ΚΑΘΕΤΟΥΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΩΜΩΝ ΛΑΒΑΣ**13. Ἀριθ. εὑρ. 4584 (Πί ν. 47 β, τὸ α)**

Ύψος 0,10, διάμ. χειλέων 0,078, κοιλίας 0,09, βάσεως 0,045 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα μέλαν ἄμαυρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους. Εἰς μερικὰ σημεῖα τμήματα τῆς ἐπιφανείας ἔχουν ἀπολεπισθῇ.

Ἀμφικωνικοῦ σχήματος, μὲ ἕξω νεῦον χεῖλος καὶ μικρὰν κωνικὴν βάσιν, φέρει καθέτους ἐπὶ τῶν ὤμων λαβὰς ὀρθογωνίου τομῆς μὲ κοίλην ράχιν.

Διακόσμησις: περὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λαιμοῦ εὑρεῖται ταινία γανώματος ἐπαναλαμβανομένη καὶ ἐξωτερικῶς. Εἰς τὴν ζώνην τῶν λαβῶν καὶ ἑφ' ἐκάστης ὀψεως τέσσαρα συστήματα ἐκ πέντε καθέτων ὀφιοειδῶν γραμμῶν μεταξὺ δύο ὀριζοντίων ταινιῶν. Περί τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου δύο ζῶναι γανώματος περικλείουν ἐτέραν ἐδαφόχρουν,

κοσμουμένην διὰ ζεύγους ὀριζοντίων γραμμῶν. Γάνωμα περὶ τὴν περιφέρειαν τῆς βάσεως.

Τὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς διακοσμήσεως εὐρίσκουν στενὴν ἀντιστοιχίαν εἰς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ἀμφορίσκον ἐκ Πλατυκάμπου Λαρίσης¹⁴, καθὼς καὶ εἰς πρῶτον πρωτογεωμετρικὸν θεσσαλικὸν ἀμφορίσκον ἀγνώστου προελεύσεως¹⁵.

14. Ἀριθ. εὐρ. 4585 (Πίν. 47 β, τὸ β)

Ύψος 0,102, διάμ. χειλέων 0,065, κοιλίας 0,076, βάσεως 0,037 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός. Γάνωμα καστανόν, ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὸν προηγούμενον, τοῦ ὁποίου εἶναι ραδιώτερος. Εἰς τὴν ζώνην τῶν λαβῶν ἔχομεν τρία συστήματα ἐκ τεσσάρων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν.

15. Ἀριθ. εὐρ. 4586 (Πίν. 47 β, τὸ γ)

Ύψος 0,115, διάμ. χειλέων 0,07, κοιλίας 0,09, βάσεως 0,047 μ.

Πηλὸς ὥχροκίτρινος, γάνωμα πορτοκαλεόχρουν. Λίαν λεπτὰ τοιχώματα, ὥστε ἐδημιουργήθησαν ὅπαι εἰς τὸν πυθμένα καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος.

Τὸ περίγραμμα τοῦ σώματος σχηματίζει διπλὴν καμπύλην, αἱ δὲ κάθετοι ἐπὶ τῶν ὤμων λαβαὶ εἶναι ἐλαφρῶς ἀπεστρογγυλωμένα.

Περὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χείλους γάνωμα. Ἐξωτερικῶς ἐκαλύπτετο ὅλος ὑπὸ γανώματος πλὴν λεπτῆς ζώνης εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν. Διὰ τὸ σχῆμα πρβλ. τὸν ὑπ' ἀριθ. 10 γεωμετρικὸν ἀμφορίσκον ἐκ Παλαιομανίνης Ξηρομέρου ἐν ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, Πίν. 212 α. Εἰς τὸν ἐξεταζόμενον, ὡς καὶ εἰς τὸν ἐκ Παλαιομανίνης, παρατηρεῖται ἀντικατάστασις τῆςγωνιώδους κατασκευῆς διὰ μαλακωτέρας μὲ διπλὴν καμπύλην εἰς τὸ περίγραμμα. Πιθανῶς νεώτερος τῶν ἄλλων, δηλ. γεωμετρικῶν χρόνων. Σύγκρισις εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ καὶ πρὸς πρῶτους πρωτογεωμετρικοὺς ἀμφορίσκους ἐκ Θεσσαλίας¹⁶, τῶν ὁποίων εἶναι καταφανῶς νεώτερος λόγῳ τῆς πλέον τεκτονικῆς διαρθρώσεως.

16. Ἀριθ. εὐρ. 4587 (Πίν. 47 β, τὸ δ)

Ύψος 0,087, διάμ. κοιλίας 0,07, χειλέων 0,035, βάσεως 0,036 μ.

Ἐλλιπὴς τὰς λαβάς, αἱ ὁποῖαι ἐφέροντο καθέτως ἐπὶ τῶν ὤμων. Πηλὸς κιτρινωπός. Γάνωμα ἀμαυρόν, τελείως ἐξίτηλον, σῶζονται ἔχνη μόνον αὐτοῦ.

Ἐκοσμεῖτο διὰ πυκνῶν ὀριζοντίων γραμμῶν. Τελείως διαφόρου τύπου ἀπὸ τοὺς προηγούμενους, μὲ στενὸν ληκυθοειδὲς στόμιον, συγκρίνεται εὐκολώτερον, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, μὲ πρωτογεωμετρικὰ ληκύθια (βλ. κατωτέρω ἀριθ. 24). Χεῖλος, λαιμὸς καὶ βάσις εἶναι λίαν συγγενῇ πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τμήματα πρωτογεωμετρικοῦ ἀμφορίσκου μὲ λαβὰς ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ λαιμοῦ εἰς Mainz¹⁷, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὸν αὐτὸν τά-

14. Μ. Δ. Θεοχάρη, Πρωτογεωμετρικὰ Θεσσαλίας, ἐν Θεσσαλικά, Ε' (1966), σ. 38, εἰκ. 2.

15. Ν. Βερδελῆ, Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας, 1958, πίν. 3, ἀριθ. 10. Ἐφεξῆς Βερδελῆς.

16. Βερδελῆς, πίν. 3, ἀριθ. 9-10.

17. CVA Mainz I, πίν. 3, ἀριθ. 3.

φον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ ὁ ὅμοιος πρὸς τὸν ὑπ' ἀριθ. 7 ἀμφορίσκος μὲ λαβὰς ἀπὸ τοῦ χεῖλους.

Δ'. ΠΡΟΧΟΪΣΚΑΙ

17. Γαστρώδης πρόχους, ἀριθ. εὐρ. 4588 (Πί ν. 47 γ, τὸ α)

Ύψος 0,12, διάμ. χειλέων 0,063, κοιλίας 0,112, βάσεως 0,055 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος περιέχων τρίμματα λίθων. Γάνωμα καστανομέλαν, ἐξίτηλον. Ἐπιφάνεια κατὰ τὸ ἥμισυ ἀπολεπισμένη. Τὰ τοιχώματα ἔχουν συμπίεσθῃ πρὸ τῆς ὀπτήσεως. Ὑπὸ τὸν πυθμένα ἐγχάρακτος σπεῖρα.

Δὲν ὑπάρχει διάκρισις ὤμων - λαιμοῦ, ἀλλὰ κυριαρχεῖ ἡ καμπύλη τῆς κοιλίας· μικρὰ ταινιωτὴ λαβὴ φέρεται ἀπὸ τοῦ χεῖλους πρὸς τὸ μέσον τοῦ ὕψους αὐτῆς. Ὑπὸ τὸ χεῖλος, περὶ τὴν μεγαλυτέραν διάμετρον τῆς κοιλίας καὶ περὶ τὸ κατώτερον μέρος τοῦ ἀγγείου εὐρεῖται ταινία γανώματος περικλείουν δύο ἐδαφόχρους ζώνας, κοσμουμένας διὰ 3 - 4 ὀριζοντίων γραμμῶν, δι' ἐλευθέρας χειρὸς ἐξωγραφημένων (δὲν εἶναι παράλληλοι).

Συγγενὴς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν ἡ ἀγνώστου προελεύσεως θεσσαλικὴ ἐν Ν. Βερδελῇ, Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς Θεσσαλίας, πίν. 5, ἀριθ. 35.

18. Ληκυθοειδὴς προχοῖσκη, ἀριθ. εὐρ. 4589 (Πί ν. 47 γ, τὸ β)

Ύψος 0,09, διάμ. χειλέων 0,047, κοιλίας 0,07, βάσεως 0,04 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα καστανὸν - ἰώδες, ἐξίτηλον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως. Ἀμφικωνικοῦ σχήματος. Περὶ τὸ χεῖλος ταινία γανώματος. Περὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος, μεταξὺ δύο ὀριζοντίων γραμμῶν, 7 - 8 συστήματα ἐκ τεσσάρων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν. Περὶ τὸν κάτω κῶνον γάνωμα διακοπτόμενον ὑπὸ στενῆς ἐδαφόχρου ζώνης κοσμουμένης δι' ὀριζοντίου γραμμῆς. Περίγραμμα σώματος καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 14 ἀμφορίσκον. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα λίαν συγγενὴς ἡ ἐξ Ἀετοῦ Ἰθάκης πρωτογεωμετρικὴ προχοῖσκη¹⁸. Ἐπίσης συγγενὴς ἐτέρα ἐκ Καπακλῆ Θεσσαλίας¹⁹.

19. Ἀριθ. εὐρ. 4590 (Πί ν. 47 γ, τὸ γ)

Ύψος 0,09, διάμ. χειλέων 0,049, κοιλίας 0,072, βάσεως 0,04 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανέρυθρον, ἐν μέρει ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διαστάσεις ὡς εἰς ὑπ' ἀριθ. 18. Ὑπὸ τὴν βάσιν δύο ἐγχάρακτοι ὁμόκεντροι κύκλοι. Καλύπτεται ὁλόκληρος ὑπὸ γανώματος πλὴν λεπτῆς ζώνης ὑπὸ τὴν κάτω πρόσφυσιν τῆς λαβῆς.

20. Ἀριθ. εὐρ. 4591 (Πί ν. 47 γ, τὸ δ)

Ύψος 0,09, διάμ. χειλέων 0,051, κοιλίας 0,073, βάσεως 0,047 μ.

Ἀποκεκρουμένη μικρὸν τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τῆς βάσεως. Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα καστανομέλαν, ἁμαυρόν.

Ἐντόνως ἀμφικωνικοῦ σχήματος, φέρει ἰσχυρῶς ἔξω νεύον χεῖλος σχηματίζον ὀριζόντιον στεφάνην, ἀντίστοιχον τῆς τῆς χαμηλῆς βάσεως. Ἡ λαβὴ εἶναι ταινιωτὴ, ἐλαφρῶς κοίλη κατὰ τὴν ράχιν.

18. W. Heurtley, Excavations in Ithaca I, ἐν BSA 33 (1932 - 33), σ. 47, εἰκ. 22, ἀριθ. 71.

19. Βερδελῆς, σ. 18 καὶ 94, πίν. 5, ἀριθ. 33.

Ἐπὶ τοῦ χεῖλους περιφέρεια κύκλου. Ὅλον τὸ σῶμα καλύπτει γάνωμα, πλὴν ταινίας περὶ τὸν λαιμόν, κοσμουμένης διὰ ζιγκ-ζάγκ γραμμῆς, καὶ ἐτέρας ἐδαφόχρου εἰς τὸν κατώτερον κῶνον.

Συγγενὴς ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴν διακόσμησιν ἡ ὑπ' ἀριθ. 290 ἐξ Ἄλου Θεσσαλίας²⁰: στερεῖται βάσεως, ἔχει γωνιώδη τμήσιν εἰς τὴν κοιλίαν καὶ καλύπτεται ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης ἐπὶ τῶν ὤμων κοσμουμένης διὰ ζιγκ-ζάγκ γραμμῆς. Ἔτερον, συγγενέστερον μάλιστα, παράδειγμα ἔχομεν ἐκ τοῦ Ἀετοῦ Ἰθάκης²¹, πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Τὴν πιθανότητα προελεύσεως ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἐργαστήριον μὲ τὸ τῶν κανθάρων ὑποστηρίζει τόσον τὸ γωνιώδες τοῦ σχήματος, ὅσον καὶ ἡ ἀπλότης τῆς διακοσμήσεως διὰ τῆς τεθλασμένης γραμμῆς.

Ε'. ΑΗΚΥΘΙΑ

21. Ἀριθ. εὑρ. 4592 (Πί ν. 47 δ, τὸ α)

Ύψος 0,135, διάμ. χειλέων 0,048, κοιλίας 0,083, βάσεως 0,043 μ.

Ἀποκεκρουμένον τμήμα τῆς ἐπιφανείας. Πηλὸς ροδόχρους ἕως ὠχροκίτρινος. Γάνωμα καστανομέλαν, ἁμαυρόν, σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐξίτηλον.

Κοῖλος δακτύλιος κατὰ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ· ἡ ταινιωτὴ λαβὴ ὀρθογωνίου τομῆς. Εἰς τὸ μέσον τῆς προσθίας ἐπιφανείας μαστοειδῆς ἀπόφυσις. Καθ' ὅλον τὸ ὕψος του ἐκοσμεῖτο διὰ πυκνῶν παραλλήλων ὀριζοντίων γραμμῶν. Τὸ σχῆμα πλησιάζει ἐγγύτατα τὸ τοῦ ἀττικοῦ ληκυθίου ἐκ τοῦ τάφου Α' τοῦ Κεραμεικοῦ²², τοποθετουμένου εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῶν ὑπομυκηναϊκῶν εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἰς Ἀττικὴν ἐξαφανίζεται πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς γεωμετρικῆς περιόδου²³. Ἡ καταγωγὴ του ὑπομυκηναϊκή.

22. Ἀριθ. εὑρ. 4593 (Πί ν. 47 δ, τὸ β)

Ύψος 0,103, διάμ. χειλέων 0,045, κοιλίας 0,082, βάσεως 0,043 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος. Γάνωμα καστανόν, σχεδὸν τελείως ἐξίτηλον.

Κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸ προηγούμενον: τὸ σχῆμα εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖά του (πλὴν τῆς μαστοειδοῦς ἀποφύσεως) καὶ ἡ διακόσμησις. Αἱ ἀναλογίαι εἶναι τελείως διάφοροι.

Λίαν συγγενὲς εἶναι τὸ σχῆμα τῶν ὑπ' ἀριθ. 1081 - 1085 πρωτογεωμετρικῶν πρόχων τῆς Ἑλευσίνος²⁴.

ς'. ΤΡΙΦΥΛΛΟΣΤΟΜΟΙ ΟΙΝΟΧΟΑΙ

23. Ἀριθ. εὑρ. 4594 (Πί ν. 48 α, τὸ α)

Ύψος 0,21, διάμ. κοιλίας 0,143, βάσεως 0,075 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός. Γάνωμα καστανομέλαν, ἁμαυρόν καὶ ἐξίτηλον.

Λαβὴ στρογγύλης τομῆς. Βάσις ὀρθὴ καὶ χαμηλὴ. Ἡ ἔνωσις λαιμοῦ - ὤμων δη-

20. Desborough, πίν. 20 (6).

21. BSA 33 (1932 - 33), σ. 47, εἰκ. 22, ἀριθ. 72.

22. Desborough, πίν. 9, ἀριθ. 526.

23. Αὐτόθι, σ. 69.

24. Αὐτόθι, πίν. 9, κάτω δεξιὰ.

λοῦται διὰ πλαστικοῦ δακτυλίου. Ἐκαλύπτετο ὁλόκληρος ὑπὸ γανώματος πλὴν δύο λεπτῶν ἑδαφοχρόων ζωνῶν περὶ τὸ κάτω ἥμισυ τῆς κοιλίας. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα συγκρίνεται πρὸς τὰς ὠρίμου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τριφυλλοστόμους οἰνοχόας τοῦ Κεραμεικοῦ²⁵, καὶ πρὸς θεσσαλικὰς πρωτογεωμετρικὰς οἰνοχόας, ὡς ἡ ἐκ τῆς Θεοτόκου²⁶. Ἡ κυριαρχία τοῦ γανώματος τὴν ἐντάσσει εἰς τὰ μελανὰ ἀγγεῖα τῆς ὑστερας πρωτογεωμετρικῆς περιόδου. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ διὰ τὰς δύο ἐπομένας οἰνοχόας.

24. Ἀριθ. εὐρ. 4595 (Πί ν. 48 α, τὸ β)

Ύψος 0,197, διάμ. κοιλίας 0,13, βάσεως 0,067 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον. Σχῆμα (πλὴν τῆς ὑψηλοτέρας κωνικῆς βάσεως) καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὴν προηγουμένην.

25. Ἀριθ. εὐρ. 4596 (Πί ν. 48 β, τὸ β)

Ύψος 0,237, διάμ. κοιλίας 0,153, βάσεως 0,085 μ.

Ἀποκεκρουμένη τμήματα τοῦ χεῖλους. Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἀμαυρὸν, εἰς τι σημεῖον ἐρυθρὸν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Σχῆμα καὶ διακόσμησις ὡς εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 23, πλὴν τοῦ ὅτι ἐξαιρεῖται μία μόνον ζώνη εἰς τὴν κοιλίαν.

26. Ἀριθ. εὐρ. 4597 (Πί ν. 48 β, τὸ α)

Ύψος 0,225, διάμ. κοιλίας 0,137, βάσεως 0,062 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος, γάνωμα καστανομέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον. Τμήματα τῆς ἐπιφανείας ἔχουν ἀποκρουσθῇ, ὥστε εἰς τι σημεῖον σχηματίζεται ὀπή.

Περὶ τὸ χεῖλος, τὸ μέσον ὕψος τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴ βάσιν αὐτοῦ φέρει ἐγχαράκτους παραλλήλους γραμμάς. Ἐκαλύπτετο ὅλη ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης εἰς τὴν κοιλίαν, κοσμουμένης διὰ τριῶν ὀριζοντίων ταινιῶν. Ἡ ραδινότης τοῦ σχήματος ἔχει ἀντίστοιχα εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 2068 καὶ 2072 οἰνοχόας τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 48 τοῦ Κεραμεικοῦ²⁷. Διὰ τὰς ἐγχαράξεις πρβλ. τὴν ἐκ Δερβενίου Ἀχαΐας²⁸, ἡ ὁποία φέρει τρεῖς ἀναγλύφους δακτυλίου περὶ τὸν λαιμόν. Ἡ αὐτὴ οἰνοχόη παρουσιάζει καὶ ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα πρὸς τὰς ἐκ τοῦ Ἀγρινίου: τὸν πλαστικὸν δακτύλιον εἰς τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ καὶ τὴν διακόσμησιν τοῦ κάτω ἥμισυος τῆς κοιλίας, ὅπου ἐξαιρεῖται τοῦ γανώματος ζώνη φέρουσα τρεῖς ὀριζοντίους ταινίας.

Γενικῶς αἱ οἰνοχόαι συγκρίνονται ἀμέσως πρὸς τὰς τριφυλλοστόμους οἰνοχόας Παλαιομανίνης Ξηρομέρου, αἱ ὁποῖαι ὅμως, ἂν καὶ φέρουν τὰ αὐτὰ στοιχεῖα διακοσμῆσεως (γάνωμα, ἀφ' οὗ ἐξαιροῦνται ὀλίγαι ταινίαι), εἶναι βραχύτεραι καὶ εὐρύτεραι, τοποθετοῦνται δὲ εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους. Περὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ἡ ἐξ αὐτῶν ὠοειδὴς φέρει πλαστικὸν δακτύλιον. Ὁ πηλὸς ὠχροκίτρινος, τὸ γάνωμα ὡς εἰς τὰς ἐξεταζομένας²⁹.

25. Αὐτόθι, πίν. 7, κάτω σειρά.

26. Βερδελλῆς, πίν. 15, ἀριθ. 3.

27. Desborough, πίν. 8.

28. Coldstream, πίν. 48 j.

29. Εὐθ. Μαστροκώστας ἐν ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 184, Πίν. 212 α.

Ζ'. ΟΙΝΟΧΟΓ-ΣΚΑΙ

27. Ἀριθ. εὑρ. 4598 (Πί ν. 48 γ, τὸ α)

Ύψος 0,138, διάμ. κοιλίας 0,09, βάσεως 0,047 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα ἐξίτηλον, ἔχει ἀφήσει μόνον τὸ ἶχνος του. Ἡ λαβὴ ἔχει ἀτελῆ σχοινοειδῆ μορφήν. Περὶ τὸ χεῖλος, τὸ μέσον ὕψος καὶ τὴν βάσιν τοῦ λαιμοῦ ἐγγάρακτοι γραμμαί. Ἐμπρός, κάτωθεν τῆς ἐκροῆς, μικρὰ μαστοειδῆς ἀπόφυσις.

Ἐκοσμεῖτο διὰ πυκνῶν παραλλήλων ὀριζοντίων ταινιῶν. Αἱ ἐγγάρακτοι γραμμαὶ τοῦ χεῖλους καὶ τὸ σχῆμα ἐνθυμίζουν τὴν ὑπ' ἀριθ. 26 οἶνοχόην.

28. Ἀριθ. εὑρ. 4599 (Πί ν. 48 γ, τὸ β)

Ύψος 0,17, διάμ. κοιλίας 0,109, βάσεως 0,055 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν ἁμαυρόν, λίαν ἐξίτηλον.

Ἀμφικωνικοῦ σχήματος, φέρει ταινιωτὴν λαβὴν καὶ ἐγγαράκτους γραμμάς περὶ τὸ χεῖλος.

Ἐκαλύπτετο ὅλη ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης περὶ τὴν κοιλίαν κοσμουμένης διὰ τριῶν ὀριζοντίων ταινιῶν.

29. Ἀριθ. εὑρ. 4600 (Πί ν. 48 γ, τὸ γ)

Ύψος 0,105, διάμ. κοιλίας 0,08, βάσεως 0,045 μ.

Ἑλληνικῆς τὴν λαβὴν. Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα ἁμαυρόν καστανομέλαν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον.

Ἐπὶ τῶν ὦμων τρεῖς ὀριζόντιοι ταινίαι· τὸ ὑπόλοιπον ἀγγεῖον καλύπτεται ὑπὸ γανώματος ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξαιρεῖται λεπτὴ ταινία περὶ τὴν κοιλίαν.

30. Ἀριθ. εὑρ. 4601 (Πί ν. 49 α, τὸ α)

Ύψος 0,135, διάμ. κοιλίας 0,089, βάσεως 0,046 μ.

Ἀποκεκρουμένη τὸν μεσαῖον λοβὸν τοῦ χεῖλους. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, γάνωμα μέλαν ἁμαυρόν καὶ ἀπολεπισμένον.

Καλύπτεται ὑπὸ γανώματος πλὴν τῆς ζώνης τῶν ὦμων, κοσμουμένης διὰ τεσσάρων ὀριζοντίων γραμμῶν, καὶ δύο ἐδαφοχρῶν ταινιῶν περὶ τὸ κάτω μέρος τῆς κοιλίας.

31. Ἀριθ. εὑρ. 4602 (Πί ν. 49 α, τὸ β)

Ύψος 0,142, διάμ. κοιλίας 0,87, βάσεως 0,047 μ.

Ἀπολεπισμένη κατὰ τμήμα τῆς ἐπιφανείας τῆς κοιλίας. Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανομέλαν ἁμαυρόν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξίτηλον. Καλύπτεται ὑπὸ γανώματος πλὴν ζώνης ἐπὶ τῶν ὦμων, κοσμουμένης διὰ τριῶν ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ ἑτέρας περὶ τὴν κοιλίαν, ὅπου δύο ταινίαι.

32. Ἀριθ. εὑρ. 4603 (Πί ν. 49 β, τὸ γ)

Ύψος 0,132, διάμ. κοιλίας 0,085, βάσεως 0,041 μ.

Πηλὸς ὠχροκίτρινος. Γάνωμα ἁμαυρόν καστανομέλαν, κατὰ τόπους ἐξίτηλον.

Μελαμβαφῆς· σῴζεται καὶ τὸ περὶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ χεῖλους γάνωμα, τοῦ ὁποίου ἶχνη μόνον διατηροῦνται εἰς τὰς ὑπολοίπους. Ἐξαιρεῖται ζώνη ἐπὶ τῶν ὦμων κοσμουμένη διὰ ζῖγκ - ζᾶγκ γραμμῆς καὶ ἑτέρα ἐδαφόχρους περὶ τὴν κοιλίαν.

Ἡ ἀνωτέρω ὁμάς τῶν οἰνοχοϊσκῶν φέρει διακόσμησιν ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν ὑπ' ἀριθ. 17, 19 καὶ 20 πρόχων.

Η'. ΔΙΑΦΟΡΑ ΣΧΗΜΑΤΑ

33. Κύαθος, ἀριθ. εὐρ. 4604 (Πί ν. 49 β, τὸ α)

Ύψος 0,092, διάμ. χειλέων 0,095, κοιλίας 0,088, βάσεως 0,045 μ.

Ἑλλιπής τμήματα τοῦ χείλους. Πηλὸς ὠχροκίτρινος, γάνωμα μέλαν, ἀλαμπές, ἐξίτηλον.

Ἔχει τὸ σχῆμα τῶν ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 κανθάρων, ἀντὶ δὲ δύο φέρει μίαν λαβὴν. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος κυκλικὴ ὀπὴ δημιουργηθεῖσα κατὰ τὸ πλάσιμον τοῦ ἀγγείου. Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἦτο μελαμβαφής, πλὴν ὀριζοντίου ζώνης εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῆς λαβῆς.

Δι' ἀντίστοιχα ἀττικά, πρβλ. Desborough, πίν. 1 α καὶ 11. Διὰ βοιωτικόν, ἔ.ἀ., πίν. 17,2. Διὰ θεσσαλικόν ἔ.ἀ., πίν. 21 ε. Δι' ἀργολικά, ἔ.ἀ., πίν. 27. Πάντες ἔχουν κωνικὸν πόδα καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον στρογγύλην κοιλίαν.

34. Κρατήρίσκος, ἀριθ. εὐρ. 4605 (Πί ν. 49 β, τὸ β)

Ύψος 0,142, διάμ. χειλέων 0,12, κοιλίας 0,128, βάσεως 0,06 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος, γάνωμα μέλαν ἀμαυρόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους.

Τὸ σχῆμα τοῦ σώματος μετὰ τὴν ὑπὸ τὰς λαβὰς ἀμβλεῖαν γωνίαν τῶν τοιχωμάτων καὶ ἡ βάσις μετὰ τὸν ἐλαφρὸν πλαστικὸν δακτύλιον, ὡς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1 κἀνθαρον, ἀλλ' ἀντὶ κατακορύφων φέρει λοξὰς ἐπὶ τῆς κοιλίας λαβὰς. Ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου μελαμβαφής πλὴν τῆς κάτω ἐπιφανείας τῆς βάσεως καὶ ὀριζοντίου ζώνης περὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος.

35. Ὑδρίσκη, ἀριθ. εὐρ. 4606 (Πί ν. 49 β, τὸ γ)

Ύψος 0,127, διάμ. κοιλίας 0,089, βάσεως 0,047 μ.

Πηλὸς λευκοκίτρινος ἕως ροδόχρους. Γάνωμα μέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον.

Περὶ τὸν λαιμὸν γάνωμα. Ἐπὶ τῶν ὤμων ἐξ συστήματα ἐκ τεσσάρων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν μεταξὺ δύο ὀριζοντίων ταινιῶν. Ἡ ζώνη τῶν λαβῶν ὀρίζεται ὑπὸ δύο εὐρειῶν ταινιῶν γανώματος καὶ κοσμεῖται διὰ δύο ἐλαφρῶς κυματοειδῶν γραμμῶν. Εἰς τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ ἀγγείου ἐξαιρεῖται ἀπὸ τοῦ γανώματος ἐδαφόχρους ζώνη, φέρουσα δύο παραλλήλους ὀριζοντίους γραμμάς. Συγκρίνεται πρὸς τὰς πρωτογεωμετρικὰς ὑδρίας Θεσσαλίας³⁰. Ἡ ἐξεταζομένη νεωτέρα ἐκείνων ἐκ τῆς ἐμφανοῦς ἐξελίξεως τοῦ σχήματος.

36. Ὁμοίωμα χαλκοῦ τρίποδος, ἀριθ. εὐρ. 4607 (Πί ν. 50 α - β)

Ύψος 0,142 (μετὰ τῆς λαβῆς 0,17 μ.), διάμ. χειλέων 0,12 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα καστανέρυθρον ἕως μέλαν, ἀμαυρὸν καὶ ἐξίτηλον. Συμπεπληρωμένος κατὰ τὸν ἕνα πόδα.

Ἐξωτερικῶς ἐκαλύπτετο ὅλος ὑπὸ γανώματος· ἐσωτερικῶς φέρει γάνωμα μόνον περὶ τὸ χεῖλος.

Αἱ δύο κάθετοι ἐπὶ τοῦ χείλους κυκλικαὶ λαβαὶ εἶναι ὀρθογωνίου τομῆς, κάτωθεν

30. Βερδελῆς, σ. 12, πίν. 3, ἀριθ. 13 - 15.

δὲ αὐτῶν ἐκκινουῖν ἀνὰ μία ἡμικυκλικὴ κατακόρυφος λαβή· οἱ πόδες ραβδόμορφοι, τετράπλευροι, μὲ κοίλην διαμήκη αὐλακα ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς, πλὴν τῆς ἐσωτερικῆς.

Ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν τριποδικῶν λεβήτων³¹, τὴν δευτέραν καὶ μεγαλυτέραν ὁμάδα τῶν τριπόδων. Ἡ πρώτη καὶ παλαιότερα εἶναι ἡ τῶν ἐπὶ τριποδικῶν κρατεντῶν λεβήτων³². Ἀμφότεραι ἔχουν πρότυπα εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον.

Ἀποδίδει τὸν τύπον τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ χαλκοῦ τριποδικοῦ λέβητος, τοῦ ὁποῖου ἐλάχιστα παραδείγματα σώζονται³³: δύο σχεδὸν ὅμοιοι χαλκοὶ τρίποδες εἰς Ἀθήνας (ἐκ Μυκηνῶν προερχόμενοι) καὶ εἰς Βερολίνον, καθὼς καὶ οἱ πόδες τρίτου ἐκ Τίρυνθος. Εἰς αὐτὰ προστίθενται δύο πήλινα ὁμοιώματα ἐκ τοῦ πρωῒμου πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 4 τοῦ Κεραμεικοῦ³⁴. Μὲ τὴν ἐν λόγῳ ὁμάδα ἔχει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα: τοὺς συμπαγεῖς γωνιώδεις πόδας, τὸ σχῆμα τοῦ λέβητος, τὴν μορφήν καὶ τὸ μικρὸν μέγεθος τῶν διπλῶν λαβῶν. Ἰδιαιτέρως πλησιάζει τὰ πήλινα ὁμοιώματα τοῦ Κεραμεικοῦ, ὡς πρὸς τὸν τρόπον προσαρμογῆς τῶν ποδῶν εἰς τὸν λέβητα, διάφορον τοῦ τῶν χαλκῶν, ὅπου οἱ πόδες ἐκκινουῖν ἀπὸ τοῦ χεῖλους τοῦ λέβητος. Ἡ ἰδιορρυθμία αὕτη πρέπει νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν διαφορὰν τοῦ ὕλικου. Οἱ πόδες ὅμως εἶναι κατακόρυφοι καὶ δὲν ἐμφανίζουν τὴν πρὸς τὰ ἔξω κλίσιν τῶν πρωῒμων πρωτογεωμετρικῶν τριπόδων, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἐπιδιώξιν ἀποφυγῆς βλάβης τῶν ἀπὸ τὴν πυρὰν, ἐφ' ὅσον ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ τριποδικοῦ λέβητος ἦτο ἡ οἰκιακὴ. Τὸ γεγονὸς αὐτό, καθὼς καὶ ἡ ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς πρωῒμους πρωτογεωμετρικοὺς τρίποδας Μυκηνῶν καὶ Κεραμεικοῦ αὐστηροτέρα τεκτονικὴ διαμόρφωσις, ὡς καὶ τὸ μεγαλύτερον βάθος τοῦ λέβητος, ὀφείλονται εἰς τὸ ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος τρίπους πρέπει νὰ εἶναι ἄρκετὰ νεώτερος τῶν ἀνωτέρω, ἀλλὰ νὰ ἀνήκῃ ἀκόμη εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν. Διότι, ἐὰν συγκριθῇ πρὸς τὸν πρωῒμον γεωμετρικὸν ἀκέραιον χαλκοῦν τρίποδα ἐξ Ὀλυμπίας (ἀριθ. εὐρ. Β. 1240)³⁵, δύο στοιχεῖα πείθουν ὅτι εἶναι παλαιότερος ἐκείνου: ἡ ἀναλογία μεγέθους λαβῶν καὶ λέβητος εἰς τὸν ἐξεταζόμενον εἶναι οἷα ἡ τῶν πρωῒμων πρωτογεωμετρικῶν λεβήτων, ἐνθ' εἰς τὸν τρίποδα τῆς Ὀλυμπίας αἱ διπλαῖ λαβαὶ κερδίζουν εἰς μέγεθος. Ὁ λέβης ἐπίσης, ὡς πρὸς τὸ ὕψος, κεῖται μεταξὺ τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τοῦ τῆς Ὀλυμπίας. Ἐπομένως πιθανώτερα εἶναι ἡ τοποθέτησις του εἰς τὸν ὕστερον πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν.

Ὡς πρὸς τὴν παρουσίαν τοῦ πηλίνου ὁμοιώματος ἐντὸς τάφων, ὁ B. Schweitzer³⁶ παρατηρεῖ ἐν σχέσει πρὸς τὰ ὁμοιώματα τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ τὰ ὕστερογεωμετρικὰ τῆς Ἐλευσίνος³⁷, ὅτι ἐκπληροῦν τὸν αὐτὸν προορισμόν, ὅπως καὶ οἱ ἐπὶ τριποδικοῦ κρατεντοῦ κρητοκυπριακοὶ λέβητες τοῦ 12ου - 8ου αἰ., οἱ ὅποιοι εὐρέθησαν ἀποκλειστι-

31. Dreifußkessel, 1075 - 700 π.Χ. Βλ. σχετικῶς ἐν B. Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands*, Köln 1969, σ. 178 - 198 καὶ ἐν Fr. Willemsen, *Dreifußkessel von Olympia*, Berlin 1957.

32. Stabdreifuß, 1200 - 700 π.Χ. Schweitzer, ἔ.ἀ., σ. 174 - 178.

33. Willemsen, ἔ.ἀ., πίν. 1 κάτω. Schweitzer, ἔ.ἀ., σ. 340, σημ. 33. Karo ἐν AM 55 (1930), σ. 137 κ.έ., εἰκ. 7 α. H. A. Cahn, *Münzen und Medaillen. Auktion XXII, Kunstwerke der Antike* (1961) 30, Nr. 52, πίν. 15.

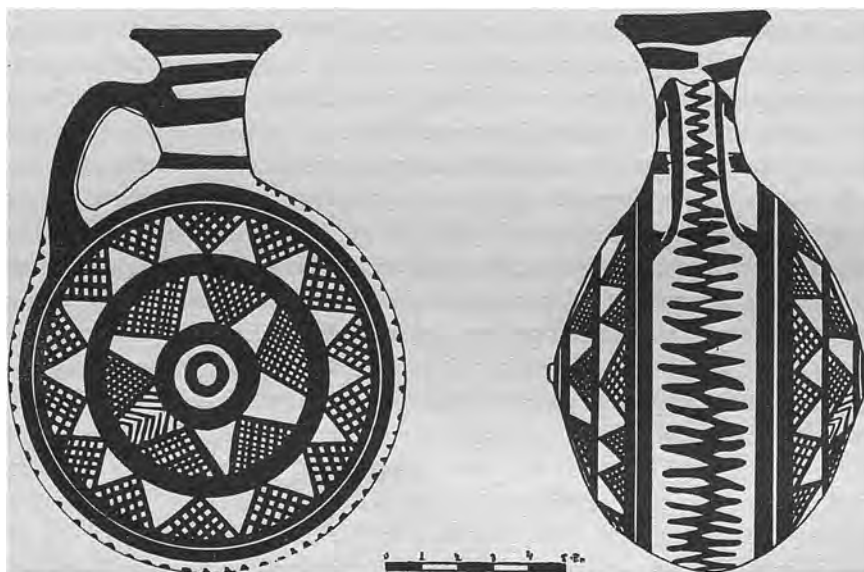
34. Schweitzer, ἔ.ἀ., πίν. 209. Desborough, πίν. 14. Kerameikos I, W. Kraiker - K. Kübler, *Die Nekropole des 12. bis 10. Jahrhunderts*, Berlin 1939, σ. 95, πίν. 63 (ἀριθ. 554).

35. Willemsen, ἔ.ἀ., πίν. 1, κάτω. Schweitzer, πίν. 208.

36. Ἐ.ἀ., σ. 194 - 95.

37. Ἀ. Σκιᾶ, *Παναρχαία ἐλευσινιακὴ νεκρόπολις*, ἐν AE 1898, σ. 107 κ.έ., εἰκ. 28. CVA Athènes, Mus. National I, III Hd, πίν. 6, ἀριθ. 13 - 14.

κῶς ἐντὸς τάφων. Σημειωτέον ὅτι ὁ τριποδικὸς λέβης (Dreifußkessel) ἐμφανίζεται ἀργότερον τοῦ ἐπὶ ἰδιαιτέρου τριποδικοῦ κρατευτοῦ βαίνοντος λέβητος (Stabdreifuß), ἀρχικῶς μὲν (κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους) ὡς σκευὸς οἰκιακῆς χρήσεως, ἐν συνεχείᾳ δέ, ἀπὸ τῆς πρωΐμου γεωμετρικῆς περιόδου, ὡς ἐπαθλὸν ἀγώνων ἀνατιθέμενον κατόπιν εἰς τὰ ἱερά. Διὰ τὴν νέαν αὐτὴν χρῆσιν ὁ τριποδικὸς λέβης ἀπέκτησε μνημειώδη μορφήν. Τὸ ὅτι δὲν ὑπάρχουν κλειστὰ ὅρια εἰς τὴν χρῆσιν τῶν δύο τύπων λεβήτων δεικνύεται ἀπὸ τὴν σχέσιν ἀμφοτέρων πρὸς τὴν νεκρικὴν λατρείαν: οἱ μὲν ἐπὶ κρατευτοῦ λέβητες εὐρέθησαν μόνον ἐντὸς τάφων, οἱ δὲ τριποδικοὶ δὲν εὐρέθησαν μὲν αὐτοῦσι, ἀλλ' ὁμοιώματα αὐτῶν ὡς κτερίσματα, ἢ χρησιμοποίησιν τῶν ὁμοῦς ὡς

Σχέδ. 1. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις διακοσμήσεως φλασκίου (Σχέδιον κ. Ken Wardle)

ἐπάθλων εἰς ἐπιτύμβια ἄθλα³⁸ προσδίδει σαφῶς καὶ εἰς τούτους τὸν ἰδιαίτερον νεκρικὸν χαρακτήρα.

37. Φλασκίον, ἀριθ. εὐρ. 4608 (Σχέδ. 1· Πίν. 50 γ-δ)

Ύψος 0,151, διάμ. 0,11, πλάτος 0,091 μ.

Πηλὸς ὠχροκάστανος. Γάνωμα μέλαν, ἐλαφρῶς στιλπνόν, ἐξίτηλον κατὰ τόπους.

Ἐκάστη κυρία ὄψις ἔχει σχῆμα ἐλαφρῶς διογκουμένου μαστοῦ. Ἡ ταινιωτὴ λαβὴ ἔχει κοίλην ράχιν.

Ἐπὶ τοῦ χείλους καὶ περὶ τὸν λαιμὸν ὀριζόντιοι ταινίαι. Ἀπὸ τῆς ράχεως τῆς λα-

38. S. Benton, The evolution of the Tripod-lebes, ἐν BSA 35 (1934 - 35), σ. 102 κ.έ. διὰ παραστάσεις ἐπὶ γεωμετρικῶν νεκρικῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ εἰς σ. 114 διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν παριστανομένων τριπόδων ὡς βραβείων ἐπιτυμβίων ἄθλων. Ἡ ἐν συνεχείᾳ χρῆσις τῶν ὡς ἐπάθλων τῶν μεγάλων πανελληνίων ἀγώνων πρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τὰ ἐπιτύμβια ἄθλα, δεδομένου ὅτι ὁ πρωταρχικὸς χαρακτήρ τῶν ἀγώνων ἦτο χθόνιος, διότι ἐτελοῦντο πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ ἥρωος ἐκάστου ἱεροῦ, ὡς ἦτο ὁ Πέλοψ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὁ Παλαίμων - Μελικέρτης εἰς τὴν Ἰσθμίαν, ὁ Ὀφέλτης - Ἀρχέμορος εἰς τὴν Νεμέαν καὶ ὁ Πύθων εἰς τοὺς Δελφοὺς (πρβλ. Eitrem, Heros, ἐν RE VIII 1, στήλη 1126).

βῆς ἐκκινεῖ πυκνῶς θλωμένη ζιγκ-ζάγκ γραμμὴ καὶ συνεχίζεται καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ ἀγγείου. Ἐφ' ἐκάστου μαστοῦ ὁμόκεντροι κύκλοι περιβάλλουν δύο ζώνας διακοσμῆσεως μὲ δικτυωτὰ ὀξυκόρυφα τρίγωνα, τῶν ὁποίων ἡ κορυφὴ στρέφεται πρὸς τὸ κέντρον τῶν κύκλων. Μεταξὺ δύο τριγώνων τῆς ἐσωτερικῆς ζώνης διακρίνεται στήλη ἐπαλλήλων γωνιῶν, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ μεταβολὴν τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ διακοσμητοῦ τοῦ φλασκίου.

Ὑπάρχει ἓν παράδειγμα ἐκ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 1 τοῦ Κεραμικοῦ³⁹, τοῦ μελανοῦ ρυθμοῦ, μὲ τριφυλλόστομον στόμιον. Τὸ αὐτὸ πνεῦμα εἰς τὴν διακόσμησιν ὁ τοῦ Ἀγρινίου ἔχει ἀντίθετον χρωματικὸν τόνον: κυριαρχεῖ τὸ λευκὸν ἐξοχῶς (παλαιότερον;).

Διακοσμητικὰ θέματα τοῦ φλασκίου, ὡς ἡ τεθλασμένη γραμμὴ τῆς ράχεως καὶ τὰ δικτυωτὰ τρίγωνα εὐρίσκουν ἀκριβῆ ἀντίστοιχα εἰς τὰ ἀγγεῖα τοῦ Δερβενίου Ἀχαΐας⁴⁰ καὶ εἰς τὰ πρωτογεωμετρικὰ Ἰθάκης⁴¹. Μεταξὺ τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τοῦ Ἀετοῦ περιλαμβάνεται καὶ φλασκίον ὁμοιον κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τὸ ἐξεταζόμενον⁴², μὲ διαφορετικὴν ἀπλουστεράν διακόσμησιν (συγκεντρικοὶ κύκλοι καὶ διάχωρα).

Ἡ καταγωγὴ τοῦ σχήματος μυκηναϊκῆ: φλασκία μὲ δύο λαβὰς καὶ βάσιν εὐρέθησαν εἰς τὸν θολωτὸν τάφον Σερεμέτι Ἀγ. Ἡλία Μεσολογγίου⁴³ τῆς ΥΕ ΠΑ περιόδου κοσμοῦνται δι' ὁμοκέντρων κύκλων καὶ ζώνης ὁμορρόπων γωνιῶν μεταξὺ δύο παραλλήλων γραμμῶν. Ἐτερον παράδειγμα μυκηναϊκῶν χρόνων, ἐπίσης μὲ δύο λαβὰς, ἔχομεν ἐξ Ἀττικῆς⁴⁴.

38. Ἀμφορεὺς, ἀριθ. εἰδρ. 4609 (Πί ν. 51 α - β)

Ὑψος 0,41, διάμ. κοιλίας 0,348, βάσεως 0,155 μ.

Ἐπιφάνεια ἐφθαρμένη ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως τῆς κοιλίας. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, γάνωμα καστανὸν στιλπνόν, κατὰ τόπους ἀπολεπισμένον, ἐπίχρισμα ὑπόλευκον.

Ἐπὶ τῶν ὤμων, εἰς δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα σημεία, ἐκφύεται ἀνὰ μία μαστοειδὴς ἀπόφυσις. Ὁ ἀμφορεὺς φέρει δύο λοξὰς λαβὰς εἰς τὴν κοιλίαν. Ὁ λαιμὸς καὶ τὸ κατώτερον ὑπεράνω τῆς βάσεως τμήμα καλύπτονται ὑπὸ γανώματος· τὸ μεταξὺ τούτων διάστημα φέρει πυκνὰς ὀριζοντίους παραλλήλους ταινίας ἀνίσου πάχους. Ὅπωςδὴποτε ἐξαιροῦνται διὰ μεγαλυτέρου πλάτους αἱ περιβάλλουσαι τὴν ζώνην τῶν λαβῶν ταινίαι, καθὼς καὶ ἑτέρα περὶ τὸ μέσον τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ ἀγγείου. Ἡ ζώνη τῶν λαβῶν κοσμεῖται διὰ κυματοειδοῦς ταινίας. Ἐπὶ τῆς ράχεως τῶν λαβῶν καὶ ἐπὶ τῆς ὀριζοντίου στεφάνης τοῦ χεῖλους γάνωμα.

Τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι συνηθέστατον εἰς τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν μὲ τὸν ἐξεταζόμενον τὸ μέλαν γάνωμα περὶ τὸν λαιμόν καὶ αἱ κυματοειδεῖς ταινίαι τῆς ζώνης τῆς κοιλίας⁴⁵. Καὶ ἐδῶ ἡ καταγωγὴ, τόσον τοῦ σχή-

39. Desborough, σ. 117, πίν. 14, ἀριθ. 2034 (48).

40. Coldstream, πίν. 48.

41. Ἐ.ἀ., πίν. 47. BSA 33 (1932 - 33), πίν. 3.

42. BSA 33 (1932 - 33), σ. 48, εἰκ. 24 - 25.

43. Εὐθ. Μαστροκώστας ἐν ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 297, Πίν. 330 α.

44. BSA 42 (1947), πίν. 16, ἀριθ. 5 - 6.

45. Kerameikos I, πίν. 43 - 44 - 54 - 55 - 56 καὶ 58. Desborough, πίν. 4 - 5.

ματος, ὅσον καὶ τῆς ἐκ κυματοειδῶν γραμμῶν διακοσμήσεως, ἀνάγεται εἰς τοὺς ὑστάτους Μυκηναϊκοὺς χρόνους⁴⁶.

Ἐκ τῶν λοιπῶν ὀλιγαρίθμων ἀγγείων τῆς συλλογῆς Οἰκονόμου ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ κάτωθι δύο, ἔχοντα τὴν αὐτὴν προέλευσιν μὲ τὰ προηγούμενα :

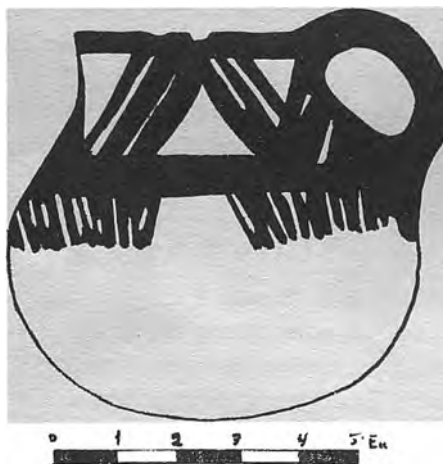
1. Προχοῖσκη, ἀριθ. εὐρ. 4610 (Σχέδ. 2· Πίν. 52α)

Ύψος 0,065, διάμ. κοιλίας 0,065, χειλέων 0,037 μ.

Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, λεπτῆς ὕφης. Γάνωμα καστανόν, ἐλαφρῶς στιλπνόν. Ἐπιφάνεια λελεασμένη διὰ τριβῆς. Σῶμα σφαιρικὸν ἄνευ βάσεως, λαβὴ ταινιωτὴ ἀπὸ τοῦ χείλους ἀρχομένη. Χειροποίητον.

Περὶ τὸν λαιμὸν γραμμαὶ παχεῖαι καὶ στεναὶ εἰς ἀντιθετικῶς συγκλινούσας πρὸς ἀλλήλας ὁμάδας. Βαίνουν ἐπὶ ὀριζοντίου ταινίας, ἀπὸ τῆς ὁποίας κρέμονται συστήματα πυκνῶν λοξῶν γραμμιδίων. Περὶ τὸ χεῖλος καὶ ἐπὶ τῆς λαβῆς γάνωμα.

Ὅμοιά πρόχους εὐρέθη ἐντὸς πρωτογεωμετρικοῦ τάφου τῆς Καλυδῶνος⁴⁷· μεγα-

Σχέδ. 2. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις διακοσμήσεως προχοῖσκης (Σχέδιον Ken Wardle)

λυτέρων διαστάσεων τῆς ἐξεταζομένης, ἔχει εἰς τὰς γενικὰς γραμμὰς τὸ αὐτὸ σχῆμα μὲ ἰδιαίτερον τονισμόν τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ χείλους. Ἐντύπωσιν προξενεῖ ἡ ταυτότης τῆς διακοσμήσεως : τὰ αὐτὰ θέματα χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν. Τὰς συγκλινούσας ὁμάδας λοξῶν γραμμῶν εὐρίσκομεν ἐπὶ τῶν γεωμετρικῶν ὀστράκων τοῦ Θέρμου⁴⁸. Αἱ δύο πρόχοι ἐκ Καλυδῶνος καὶ Ἀγρινίου ἴσως νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὴν παράδοσιν ἐγγωρίου προϊστορικῆς καταγωγῆς κεραμικῆς ἐντὸς τῆς πρωτογεωμετρικῆς

46. Πρβλ. τοὺς ἐκ Περαιῆς, ἐν ΠΑΕ 1958, πίν. 24 α (Σπ. Ἰακωβίδου, Ἀνασκαφὴ μυκηναϊκῶν τάφων Περαιῆς), ὅπου ἀπαντοῦν εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, καθὼς καὶ τοὺς ὀμομυκηναϊκοὺς ἐκ τοῦ Κεραμικοῦ, ἐν Kerameikos I, πίν. 21 (ἐκ τοῦ τάφου 33) καὶ πίν. 16-18. Διὰ τὸ σχῆμα, βλ. A. Furumark, Analysis, σ. 36, εἰκ. 8, ἀριθ. 58 τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ' 1 περιόδου. Βλ. ἐπίσης Desborough, σ. 20.

47. Εὐθ. Μαστροκάστας ἐν ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 320, Πίν. 228 ζ'. Πρωτοελλαδικῶν χρόνων κατὰ τὸν ἀνασκαφέα.

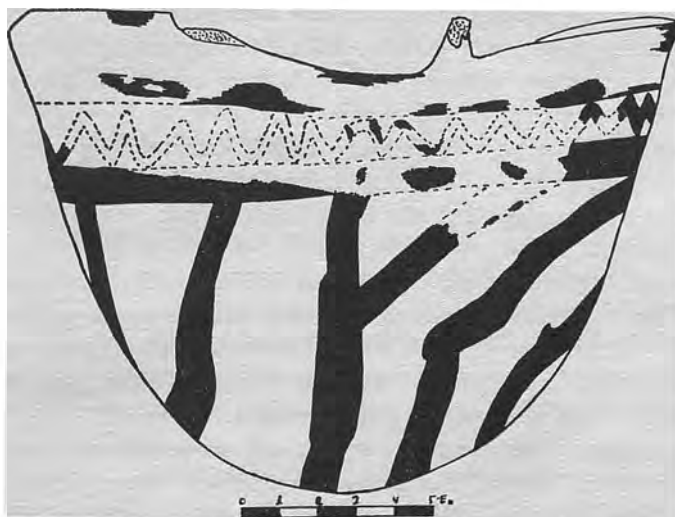
48. Κ. Ρωμαίου, Ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ Θέρμου, ἐν ΑΔ 1 (1915), σ. 265, εἰκ. 31.

περιόδου, διότι δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις αὗται σχετίζονται ἀμέσως πρὸς πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὴν γειτονικὴν Ἑπείρον σχήματα ἀγγείων τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ μὲ ἀμαυρόχρωμον διακόσμησιν τύπου Μπουμποῦσι (τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου) ἀπαντοῦν μέχρι καὶ τῶν προκεχωρημένων γεωμετρικῶν χρόνων⁴⁹.

2. Ἀσκός, ἀριθ. εὐρ. 4611 (Σχ ἐ δ. 3· Πί ν. 52 β)

Ύψος 0,11, μῆκος 0,177, πάχος 0,10 μ.

Ἑλλιπὴς τὴν ἡμικυκλικὴν λαβὴν. Ἐπιφάνεια ἐφθαρμένη κατὰ τόπους. Πηλὸς ἀνοικτὸς καστανός, καθαρός. Γάνωμα καστανέρυθρον, στιλπνόν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος δύο ὀριζόντιοι ταινίαι πλαισιοῦν ἐτέραν κυματοειδῆ. Κάτωθεν τούτων ἀκανόνιστως θλώμεναι ταινίαι. Δὲν φέρει βάσιν καὶ ὥς ἐκ τούτου ἀνηρτᾶτο ἐκ τῆς λαβῆς.

Σχέδ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοσις διακοσμήσεως ἀσκοῦ (Σχέδιον κ. Ken Wardle)

Μυκηναϊκὸς ὥς πρὸς τὸ γάνωμα καὶ τὸν πηλόν⁵⁰. Λίαν συγγενὲς τὸ σχῆμα ἀσκοῦ ἐκ λακκοειδοῦς τάφου τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου ἐξ Ἀλυκῆς Γλυφάδος⁵¹, ὁ ὁποῖος φέρει ἐπίσης ἀπλὴν γραμμικὴν διακόσμησιν.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ὁ **κάνθαρος** μὲ τὰς γωνιώδεις ἀπὸ τοῦ χεῖλους ἐκκινούσας λαβὰς εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα σχήματα τῶν ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων, ἀγαπητὸν καὶ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς γεωμετρικῆς περιόδου⁵². Ἀπὸ τοῦς κανθάρους τῆς Ἀχαΐας

49. Βλ. ἐκθέσεις ἀνασκαφῆς εἰς Βίτσαν Ζαγορίου ἐν ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 289 - 90. ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 346 - 49. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σ. 287 - 91.

50. Πρβλ. μικροσκοπικὰ ὁμοιώματα ἐξ Ἀττικῆς παρὰ F. H. Stubbings, *The Mycenaean Pottery of Attica*, ἐν BSA 42 (1947), πίν. 16, ἀριθ. 11 - 12.

51. Ἰ. Παπαδημητρίου, *Μυκηναϊκοὶ τάφοι Ἀλυκῆς Γλυφάδος*, ἐν ΠΑΕ 1957, σ. 31, πίν. 5 α.

52. Coldstream, σ. 221, 224, πίν. 47 - 50.

καὶ τῆς Ἰθάκης, οἱ ὑπ' ἀριθ. 1, 2 καὶ 4 τῆς συλλογῆς Οἰκονόμου διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ἐντόνως ὀξεῖαν γωνίαν τῶν λαβῶν καὶ τὸν τονισμόν τῆς ἀμβλείας γωνίας τῆς κοιλίας· αἱ λαβαὶ ὁμῶς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰς τῶν ἀχαϊκῶν, ὁπότε δὲν πρόκειται δι' ἐπικρατήσασαν ιδιορρυθμίαν. Τὸ σχῆμα τοῦ ΒΔ. κανθάρου ἐμφανίζεται ριζικῶς διάφορον τοῦ ἀττικοῦ⁵³, ὅπου αἱ λαβαὶ εἶναι ἡμικυκλικαί, τὸ δὲ περίγραμμα τῶν τοιχωμάτων σχηματίζει ἐνιαίαν κυρτὴν καμπύλην. Ἡ καταγωγή του ἀνάγεται εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περίοδον, ἰδιαιτέρως δὲ συγγενεῖς εἶναι οἱ βαθεῖς κρατῆρες μὲ λαβὰς καθέτους ἀπὸ τοῦ χείλους ἐκ τῶν τάφων τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας, ΥΕ ΙΙΓ περίοδου⁵⁴.

Ὁ ἀμφορίσκος εἶναι ἡ μὲ στενὸν στόμιον παραλλαγή τοῦ κανθάρου καὶ ἀποτελεῖ ἰδιάζον σχῆμα τῆς ἐξεταζομένης ομάδος. Εἰς τὴν Ἀττικὴν ὁ ἀμφορεὺς μὲ τὰς ἀπὸ τοῦ χείλους λαβὰς εἶναι σπανιώτατον σχῆμα τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου⁵⁵. Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ὁ ὑπ' ἀριθ. 911 ἀμφορεὺς ἐκ τοῦ ὑστέρου πρωτογεωμετρικοῦ τάφου 28 τοῦ Κεραμικοῦ φέρει διακόσμησιν ἐξ ὑψηλῶν δικτυωτῶν τριγώνων, σπανίαν ἐπίσης εἰς τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν, ἀλλὰ λίαν συγγενῇ πρὸς τὴν τῶν αἰτωλικῶν ἀμφορίσκων. Ἡ μυκηναϊκὴ καταγωγή τοῦ σχήματος ἀπεδείχθη ἀπὸ τὸν Stubbings⁵⁶ καὶ δὲν ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Desborough⁵⁷.

Οἱ ἀμφορεῖς μὲ καθέτους ἐπὶ τῶν ὧμων λαβὰς ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλους πρωτογεωμετρικοὺς τοπικοὺς ρυθμούς (ἀττικόν, θεσσαλικόν, εἰς Κυκλάδας). Συγγενεῖς εἶναι οἱ μὲ λοξῶς τοποθετημένας ἐπὶ τῶν ὧμων λαβὰς ἐκ τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας⁵⁸ τῆς ΥΕ ΙΙΓ περιόδου.

Ὁ ἀμφορεὺς μὲ ὀριζοντίους εἰς τὴν κοιλίαν λαβὰς γνωρίζει μεγάλην διάδοσιν κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Ἀττικὴν τῶν ὑστάτων μυκηναϊκῶν καὶ τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων (βλ. ἀνωτ. σ. 87 - 88, ὑποσημ. 45 - 46) καὶ τὰ ὀλίγα παραδείγματα εἰς τοὺς λοιποὺς τοπικοὺς πρωτογεωμετρικοὺς ρυθμούς — Κρήτης, Ρόδου — εἶναι ἐμφανεῖς ἀπομιμήσεις τῶν ἀττικῶν, ὅπως πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ ἐξ Ἀγρινίου.

Ὁ μόνωτος κύαθος εἶναι ἀγαπητὸν σχῆμα τοῦ συγγενοῦς πρωτογεωμετρικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἰθάκης⁵⁹. Εἰς τὸν ἐξεταζόμενον παρατηροῦμεν, ὅπως καὶ διὰ τοὺς κανθάρους, τὴν ὑπαρξιν ἀμβλείας γωνίας εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κάτω προσφύσεως τῶν λαβῶν, ὡς ἐκ τούτου δὲ διαφέρει ριζικῶς ἀπὸ τοῦς τῆς Ἰθάκης.

Ὁ κρατηρίσκος ἔχει τὸ σχῆμα τῶν κανθάρων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαφέρει μόνον κατὰ τὰς λαβὰς. Ἡ σχέσις του πρὸς τοὺς ἀττικοὺς πρωτογεωμετρικοὺς εἶναι οἷα ἡ τῶν κανθάρων πρὸς τοὺς ἀντιστοιχοὺς ἀττικούς. Τὸ σχῆμα ἔχει σαφῶς μυκηναϊκὴν καταγωγήν. Πρβλ. τοὺς ἐκ Λακκίθρας Κεφαλληνίας ἐν ΑΕ 1932, πίν. 11.

Αἱ ληκυθοειδεῖς προχοῖσαι ἐμφανίζουν ἐντονὸν ιδιορρυθμίαν ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς τῶν ἄλλων τοπικῶν ἐργαστηρίων λόγῳ τοῦ ἀμφικωνικοῦ των σχήματος. Πλη-

53. Desborough, πίν. 12 καὶ 15.

54. Σπ. Μαρινάτου, Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἐν ΑΕ 1932, πίν. 4, ἀριθ. 1, 3, 8, 9. Desborough, *The last Mycenaeans and their successors*, Oxford 1964, σ. 104.

55. Desborough, σ. 40 - 42 καὶ πίν. 6.

56. Stubbings, ἔ.ἀ., σ. 46, πίν. 13, ἀριθ. 2 - 6, class E 1.

57. Desborough, σ. 40.

58. ΑΕ 1932, πίν. 7, κάτω.

59. Coldstream, πίν. 47 καὶ 49.

σιέστεραι πρὸς αὐτὰς εἶναι αἱ θεσσαλικάι προχοῖσκαί⁶⁰, ὅπου ἐνίστε ὑπάρχει καὶ τὸ ἀμφικωνικὸν σχῆμα. Περί τῆς μυκηναϊκῆς καταγωγῆς τοῦ σχήματος βλ. ἐν Desborough, *Protogeometric Pottery*, σ. 66, καθὼς καὶ τὰς πολυαρίθμους προχοῖσκας ἐκ Λακκίθρας Κεφαλληνίας (ἐ.ἀ., πίν. 12 καὶ 13).

Τὸ **ληκύθιον** ἀκολουθεῖ τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν τύπον⁶¹. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖ καὶ ὁ Desborough διὰ τὸ ἐξ Ἰαετοῦ Ἰθάκης⁶². Τὸ σχῆμα τοῦτο ἦτο εὐρέως διαδεδομένον εἰς τοὺς ὑστέρους μυκηναϊκοὺς χρόνους⁶³.

Ἡ **ὕδρις** ἔχει τὸ ἀμφικωνικὸν σχῆμα τῶν περισσοτέρων ἀγγείων τῆς συλλογῆς Οἰκονόμου (πρβλ. τὰς προχοῖσκας καὶ οἰνοχοῖσκας). Ἡ ὕδρία ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλους πρωτογεωμετρικοὺς ρυθμούς, ὥς εἰς τὸν ἀττικὸν⁶⁴ καὶ εἰς τὸν θεσσαλικόν⁶⁵, ἡ καταγωγή δὲ τοῦ σχήματος ἀνάγεται εἰς τὴν ΥΕ ΠΒ - Γ περίοδον⁶⁶.

Ἡ **τριφυλλόστομος οἰνοχόη** ἀποδεικνύει μὲ τὸ πλῆθος τῆς τὴν δημοτικότητα τοῦ σχήματος εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν σπάνιν του κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφάνισέας του (ΥΕ ΠΓ 1 - 2 περίοδον), ὅποτε μάλιστα εἶχε καὶ μικρὸν μέγεθος — ὕψος ἕως 0,15 μ. — ὥς αἱ οἰνοχοῖσκαί τῆς ἐξεταζομένης ομάδος⁶⁷. Τὸ σχῆμα τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ εἰς τοὺς τάφους τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας.

Τὸ **φλασκίον** εἶναι μὲν σπάνιον σχῆμα, ἀλλὰ μὲ εὐρείαν τοπικὴν διάδοσιν. Εὐρέθῃ εἰς τὸν Κεραμεικόν⁶⁸, εἰς τὴν Ἰθάκην⁶⁹ καὶ εἰς Αἰτωλοακαρνανίαν, ἡ δὲ καταγωγή του εἶναι μυκηναϊκή (βλ. ἀνωτ. σ. 87 - 88).

Ὁ **τρίπους** ἀποδίδει μεταλλικὸν σκεῦος καὶ εἶναι σπάνιον σχῆμα εἰς τὸν πηλόν, ὥς ἀνωτέρω εἶδομεν. Οἱ χαλκοὶ τρίποδες ἔχουν κρητομυκηναϊκὴν προέλευσιν.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω σχήματα, νέα διὰ τὴν ομάδα τῶν δημοσιευθέντων μέχρι τοῦδε ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν εἶναι αἱ ληκυθοειδεῖς προχοῖσκαί, αἱ οἰνοχοῖσκαί, ἡ ὕδρις καὶ ὁ τρίπους. Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῶν ἀγγείων τοῦ Ἀγρινίου εἶναι αἱ ἔντονοι γωνίαί τῶν λαβῶν καὶ τῆς κοιλίας. Ἡ καταγωγή ὅλων τῶν σχημάτων ἀνάγεται εἰς τοὺς ὑστέρους μυκηναϊκοὺς χρόνους.

Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῶν βάσεων τῶν ἐξεταζομένων ἀγγείων ἀφήνεται κατὰ κανόνα ἄβαφος. Οὐδέποτε εἶναι ἐπίπεδος: τὸ ἀγγεῖον βαίνει ἐπὶ τῆς στεφάνης τῆς περιφερείας τῆς βάσεως, πλάτους 0,006 - 0,015 μ., ἡ δὲ ὑπὸ ταύτης περικλειομένη ἐπιφάνεια εἰσέχει (Πί ν. 52 γ). Συνήθως σχηματίζεται ἡμισφαίριον ἢ κῶνος ἢ κόλουρος κῶνος, ἄλλοτε πάλιν ἡ ἐσοχὴ ἔχει περισσότερον ἐπίπεδον μορφήν καὶ εἰς τὸ κέντρον ἐξέχει ὀμφαλός. Τὸ βάθος τῆς ἐσοχῆς εἶναι ἄσχετον ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ κωνικοῦ ποδός, ἥτοι βαθύτατος κόλουρος κῶνος εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς χαμηλὴν βάσιν, ὥς εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 46 ἀμφορίσκον τῆς συλλογῆς. Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις τῶν βάσεων οὐδόλως διαφέρει

60. Βερδελῆς, πίν. 5, ἀριθ. 30 - 35. Desborough, πίν. 20, ἀριθ. 6.

61. Desborough, πίν. 1.

62. Αὐτόθι, σ. 279.

63. Αὐτόθι, σ. 69.

64. Αὐτόθι, πίν. 14.

65. Βερδελῆς, πίν. 3, ἀριθ. 13 - 15.

66. A. Furumark, *Analysis*, σ. 604· σ. 35, εἰκ. 7.

67. Desborough, σ. 46.

68. Αὐτόθι, πίν. 14.

69. Heurtley, ἐν BSA 1932 - 33, σ. 48, εἰκ. 24 - 25.

ἀπὸ τὴν τῶν πρωτογεωμετρικῶν κανθάρων καὶ σκύφων τῆς Ἰθάκης⁷⁰, ἀποδεικνυομένης καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τῆς ἐνότητος τῆς ΒΔ. ομάδος.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ (Σχέδ. 4)

Εἰς τὴν ομάδα τῶν ἀγγείων τοῦ Ἀγρινίου ἀπαντοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν διακοσμητικὰ θέματα: ἡ κάθετος ὀδοντωτὴ γραμμὴ (ράχις τοῦ φλασκίου), τὰ δικτυωτά, ἀπλᾶ ἢ κατὰ κορυφὴν τρίγωνα καὶ ἡ ὀριζόντιος τεθλασμένη γραμμὴ. Ταῦτα δὲν λείπουν ἀπὸ τὸν ἀττικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν, ἀλλὰ δὲν εἶναι συνήθη: ἡ ὀδοντωτὴ γραμμὴ, κατὰ τὸ πλεῖστον ὀριζόντιος, ἀπαντᾷ ἐπὶ οἰνοχοῶν καὶ καλάρων⁷¹. Τὰ δικτυωτά τρίγωνα μὲ τὴν αὐτὴν λειτουργικότητα εὐρίσκομεν ἐπὶ τῶν

Σχέδ. 4. Διακοσμητικὰ θέματα πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων περιοχῆς Ἀγρινίου
(Σχέδιον δ. Ὀλγας Γεωργοπούλου)

ὧμων τοῦ ὑπ' ἀριθ. 911 ἀμφορέως τοῦ Κεραμεικοῦ (βλ. ἀνωτέρω, σ. 77 καὶ 90) καὶ ἐπὶ τῶν ὧμων ληκυθίων καὶ πρόχων. Ἀντιθέτως εἶναι λίαν συνήθη ἐπὶ τῶν ὧμων τῶν θεσσαλικῶν πρωτογεωμετρικῶν πρόχων⁷².

Ἐκ τῶν ἄλλων κοσμημάτων, ἡ τεθλασμένη γραμμὴ ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἀττικὴν ἤδη ἀπὸ τῆς μεταβατικῆς πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν ἐποχῆς περὶ τὸ χεῖλος κυάρων⁷³

70. Heurtley, ἔ.ἀ., σ. 44, εἰκ. 17.

71. Desborough, πίν. 7 - 8.

72. Βερδελῆς, πίν. 4 - 6.

73. Desborough, πίν. 1.

και κατόπιν αποβαίνει σύνηθες κόσμημα τῆς περὶ τὸ χεῖλος ἀνοικτῶν ἀγγείων ζώνης, καθὼς και τῆς τῶν λαβῶν. Δὲν λείπει και ἀπὸ τοὺς ἄλλους τοπικοὺς πρωτογεωμετρικοὺς ρυθμοὺς. Αἱ ὁμάδες τῶν κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν ἀπαντοῦν εἰς τὰ ὕστερογεωμετρικά ἀγγεῖα τῆς αὐτῆς ΒΔ. ὁμάδος, κυρίως εἰς τὴν Ἀχαΐαν⁷⁴, ἀλλ' εἰς χαρακτηριστικὴν ἀραιὰν διάταξιν μὲ φανεράν, ὑπὸ κορινθιακὴν ἐπίδρασιν τελοῦσαν, καλλιγραφικὴν διάθεσιν. Εἰς τὰ ἀγγεῖα τοῦ Ἀγρινίου αἱ ὀφιοειδεῖς γραμμαὶ εἶναι δυναμικαὶ και κατέχουν τὴν κυρίαν διακοσμητικὴν ζώνην, δεικνύουν δὲ ποία ἦτο ἡ ἀρχικὴ λειτουργικότης τῶν ἐξεζητημένων καλλιγραφημάτων τῆς ὕστερογεωμετρικῆς περιόδου. Ἴσως νὰ πρόκειται διὰ χαρακτηριστικὸν κόσμημα τῆς ὁμάδος ταύτης, δεδομένου ὅτι δὲν ἀπαντᾷ εἰς οὐδένα ἄλλον πρωτογεωμετρικὸν ἢ γεωμετρικὸν ρυθμόν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀνασκαφικά δεδομένα δυσχεραίνει τὴν ἀκριβῆ χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν ἀγγείων τοῦ Ἀγρινίου. Σχήματα, διακόσμησις και ἄμεσος σχέσις πρὸς τὰ ΒΔ. πρωτογεωμετρικά ἀγγεῖα πείθουν, ὅτι πρόκειται δι' ὁμάδα πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ τοποθέτησις τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τέλος τοῦ 10ου π.Χ. αἰ. δίδει μίαν βᾶσιν χρονολογήσεως. Φυσικὰ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἢ εἰς Ἀττικὴν ἐπιβίωσις τοῦ ἐντοπίου πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν διακρίνεται ἰδιαιτέρα πρῶτος και μέση γεωμετρικὴ περίοδος, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμόν διαδέχεται ὁ ὕστερογεωμετρικός⁷⁵. Ἔτερον στοιχεῖον χρονολογικῆς τοποθέτησεως εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον εἶναι τὸ περίγραμμα τῶν τοιχωμάτων τῶν ἀγγείων, τὸ ὁποῖον εἰς τὰ πλεῖστα τούτων σχηματίζει διπλὴν καμπύλην, κοίλην ἄνω και κυρτὴν κάτω· τοῦτο εἶναι κατὰ τὸν M. Robertson χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν ἰθακησίων πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων⁷⁶. Ἀντιθέτως εἰς τὰ γεωμετρικά τὸ περίγραμμα εἶναι κυρτὸν και τὸ χεῖλος ἐξέχει ἐντόνως. Ἀλλὰ και ἡ κυριαρχία τοῦ μελανοῦ χρώματος εἰς πλεῖστα ἐξ αὐτῶν τὰ τοποθετεῖ εἰς τὸν « μέλανα ρυθμόν » τῆς ὑστέρως πρωτογεωμετρικῆς περιόδου (960 - 900 π.Χ.).

Ὁ Coldstream (ἔ.ἀ., σ. 330) τοποθετεῖ ἐπίσης ὅλην τὴν ὁμάδα τῶν ΒΔ. πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων εἰς τὸ β' ἡμῖς τοῦ 10ου αἰ., ἐνῶ περὶ τὸ 900 π.Χ. χρονολογεῖ ἡ E. Vermeule⁷⁷ τὰ ἀγγεῖα τοῦ Δερβενίου Ἀχαΐας.

Μεταξὺ τῶν ἐξετασθέντων πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων διεκρίναμεν μερικά, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι παλαιότερα τῶν ἄλλων, ὅπως εἰς τοὺς ἀμφορίσκους (βλ. ἄνωτέρω σ. 77), βάσει τῆς μορφῆς τοῦ σχήματος. Δυστυχῶς εἶναι αἰσθητὴ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἡ ἑλλειψις ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Ἡ ἄμεσος συγγένεια σχημάτων και διακοσμήσεως μεταξὺ Αἰτωλίας, Ἀκαρνανίας και Ἀχαΐας — ἡ Ἰθάκη ἔχει κάποιαν αὐτοτέλειαν — ὀφείλεται ἀφ' ἐνός μὲν εἰς τὴν γεωγραφικὴν γειτνίασιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ἐκ τῶν πηγῶν μαρτυρουμένην κίνησιν ΒΔ. φύλων μέσῳ Αἰτωλίας πρὸς τὴν Ἀχαΐαν και Ἡλείαν. Ἡ δευτέρα εἰσβολὴ τῶν Δωριέων εἰς Πελοπόννησον, 60 ἔτη μετὰ τὰ Τρωϊκά,

74. Coldstream, πίν. 50 g, h.

75. Αὐτόθι, σ. 220.

76. Βλ. ἄνωτέρω, σημ. 7.

77. E. T. Vermeule, The Mycenaeans in Achaia, ἐν AJA 64 (1960), σ. 16 - 17.

ἐγένετο ἀπὸ τὸ Ρίον διὰ θαλάσσης, μὲ ὁδηγὸν τὸν Αἰτωλὸν Ὁξύλον⁷⁸, ὁ ὁποῖος ὠδήγει καὶ πολλὸν λαὸν ἀπὸ τὴν Αἰτωλίαν⁷⁹. Ὁ Ὁξύλος κατέλαβε τὴν Ἥλιδα καὶ οἱ ἀπόγονοί του Ὁξυλίδαι ἦσαν Ἑλλανοδίκαι. Τὴν ἄμεσον συγγένειαν ΒΔ. Πελοποννήσου καὶ Αἰτωλίας ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιοχὰς ὠμιλεῖτο ἡ βορειοδυτικὴ διάλεκτος.

Ἡ ἐκ τῆς Ἀχαΐας εἰσαγωγή τῶν ἀγγείων τούτων εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ Ἀκαρνανίαν πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ εὐρέσεως αὐτῶν ἐπὶ τόπου. Περιπτώσεις ὅμως, ὅπως ἡ ταυτότης σχήματος, ὕψους καὶ διακοσμήσεως τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 ἀμφορίσκου ἐξ Ἀγρινίου μὲ τὸν ἐκ Β. Πελοποννήσου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Mainz (βλ. ἀνωτ. σ. 77) κλονίζουσιν τὸ ἀνωτέρω ἐπιχείρημα, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἐγγωρία κεραμικὴ παράδοσις, προσκεκολλημένη εἰς σχήματα καὶ διακόσμησιν τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἀλλὰ καὶ πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ ταυτότης τῶν δύο ἀμφορίσκων ἀποδεικνύει ἐμπορικὴν ἐπικοινωνίαν τῶν δύο κατέναντι περιοχῶν, ἐνῶ ὁ πιεστικὸς ὄγκος τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Αἰτωλοακαρνανίας ἔχει ἐντοπίαν προέλευσιν, στενῶς συνδεόμενος μὲ τὰ τῆς ΒΔ. Πελοποννήσου, λόγῳ ἀμέσου φυλετικῆς συγγενείας τῶν κατασκευαστῶν των.

Ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους τοπικοὺς ρυθμούς, τοὺς ἐκτὸς τῆς βορειοδυτικῆς ομάδος, παρατηρήθη συγγένεια ὡς πρὸς τὰ σχήματα (προχοῖσκαί, οἶνοχοαί, ὑδρίαι) καὶ τὴν διακόσμησιν (δικτυωτὰ τρίγωνα) πρὸς τὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν τῆς Θεσσαλίας. Ἐπίσης ὑπάρχουσιν ἄρκετὰ σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὴν Ἀττικὴν: φλασκίον, τρίπους, ἀμφορεῖς, τὸ κόσμημα τῆς ὀδοντωτῆς γραμμῆς κ.ἄ. δεικνύουν ὅτι ἡ σχέσις πρὸς τὴν Ἀττικὴν εἶναι μεγαλυτέρα ἀφ' ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται.

ΙΟΥΛΙΑ Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

78. Διὰ τὴν γραφὴν Ὁξύλος = ὀξύδερκῆς, ἀντὶ τοῦ Ὁξύλος βλ. RE XVIII 2, στήλη 2036 (Müller-Graup).

79. V. Desborough - N. Hammond, The end of the Mycenaean civilization and the Dark Age, Cambridge 1964, σ. 33.

LEAD WEIGHTS FROM AYIA IRINI IN KEOS

(Figs. 1-2; Pl. 53)

Objects made of lead are not rare at this site¹ in the debris of the final period of extensive occupation — the period, that is, which began with the building of the major fortifications in the time of Middle Minoan III and ended with an earthquake in that of Late Minoan IB and Late Helladic II, about two centuries later. Clamps used for the mending of cracked pottery are plentiful, and flat circular disks, which almost certainly served as weights in balances, are found throughout the inhabited area. There has been speculation whether lead was mined on the island; mines have not been found but they may exist, and in any case there is an abundant source of the metal at Laurion on the Attic coast only a few miles away.

Disks of the same sort have been recovered from excavations in other nearby regions, notably Melos, Thera and Crete, and in the Peloponnese at Vaphio. They deserve a careful metrological study, since they provide information about common standards of weight and may shed light on wider commercial and economic relationships. Our purpose for the moment is to present a catalogue of the pieces which have been found at Ayia Irini, making them known to specialists who may want to pursue the inquiry. Since the current excavations on this site are drawing to a close, it is not probable that many more objects of this kind will be found here in the near future. The following report should be taken as preliminary, however; if pertinent discoveries and observations are made during our continuing study of the ancient settlement they will be published in due course.

All the disks have been brushed and washed in water. About half of them showed traces of calcareous deposits and were immersed briefly in a solution of hydrochloric acid (HCl), which removes the lime but tends to whiten the surfaces. A few were given an additional cleaning with sodium hydroxide (NaOH), but facilities in the field were not sufficient to carry the process through with completely satisfactory results. In the course of the cleaning some of the disks lost from one-tenth of a gram to a little more than one gram in weight; others were not affected. Many still bear some incrustation of oxides, which we intend to remove when proper methods can be fully applied.

CATALOGUE

In the following catalogue 46 disks are listed progressively by weight; then follow notes on 13 other pieces of different shapes which may or may not be related to the series of disks. Under each entry are given the excavators' inventory num-

1. Preliminary reports in *Arch. Deltion*, *Chronika*, 1961 - 1969 (vols. 16, 17, 19, 20, 22 - 24) and in *Hesperia* XXXI (1962), pp. 263 - 283; XXXIII (1964), pp. 314 - 335; XXXV (1966), pp. 433 - 449. See also *Proceedings of the American Philosophical Society*, 113 (1969), pp. 433 - 449.

ber; the diameter (D.) and thickness (Th.) in metric decimals, with maximum and minimum measurements for those which are irregular; the weight (Wt.) in grams; abbreviated notes on the condition and peculiarities; mention of the treatment applied, in parentheses; the area (capital letter) and, where applicable, the room (Roman numeral) in which the object was found; and the relative date of the associated remains. Since not all the pottery has been analysed in detail as yet, some further refinement of the dating may be possible hereafter.

It appears that most of the disks from secure contexts belong to the latest major period of occupation, which corresponds chronologically in general with that of the later palaces in Crete. In our reports we shall refer to this stage of habitation at Ayia Irini as Period III (Period I being that of the Early Bronze Age, Period II that of the first part of the Middle Bronze Age with lesser fortifications which preceded the building of the great defensive walls and towers). It seems best at present to avoid specific designations of subdivisions within the periods, but we add an indication, where possible, of the early (E), middle (M), and late (L) phases of Period III. Pottery of Late Helladic III A styles is found in a few places on the site, representing, we think, a limited reoccupation after the great earthquake. Seven of the disks, as noted, came from deposits containing sherds of these styles and may still have been in use at that time. The word «surface» in the catalogue refers to earth at or near the modern surface of the ground, certainly or probably disturbed in late antiquity or more recently.

Disks

1. (K6.192) D. 0.023, Th. 0.004; Wt. 12.5. Part eroded, part incrustated; underweight. (HCl 1969). From Area G, IV. III (L).
2. (K0.35) D. 0.021, Th. 0.005; Wt. 13.1. Incrustated, corroded. From Area L. III (M to L).
3. (K6.385) D. 0.02, Th. 0.005; Wt. 13.85. Nicked, incrustated; small indentation on one face. From surface, found by a workman.
4. (K7.93) D. average 0.019, Th. 0.004; Wt. 15.2. Solid; clean (NaOH 1967). From Area J, surface; pottery chiefly III (L).
5. (K7.317) D. 0.022, Th. 0.005; Wt. 15.6. Solid, with some incrustation (HCl 1967). Indented areas on both faces. From Area J, XIV. Probably III (E).
6. (K7.320) D. 0.02, Th. 0.005; Wt. 15.9. Solid, with some incrustation; scratched. Small irregularity on one face. From Area J. III (E).
7. (K8.32) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.024, Th. 0.005; Wt. 20.1. Solid, with slight erosion and incrustation (HCl 1969). Signs on both faces. From Area J, XIV. III (E).
8. (K1.402) D. 0.025, Th. 0.006; Wt. 29.0. Lightly incrustated. From Area A, XIV. III (L?).
9. (K7.284) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.025, Th. 0.006, Wt. 30.2. Solid. (NaOH 1967). Crescent-shaped mark on one face, probably intentional. From Area R, surface.
10. (K4.52) D. average 0.031, Th. 0.004 - 0.005; Wt. 31.5. Solid; clean (NaOH 1966). Indented area on one face. From Area N. III (M to L).

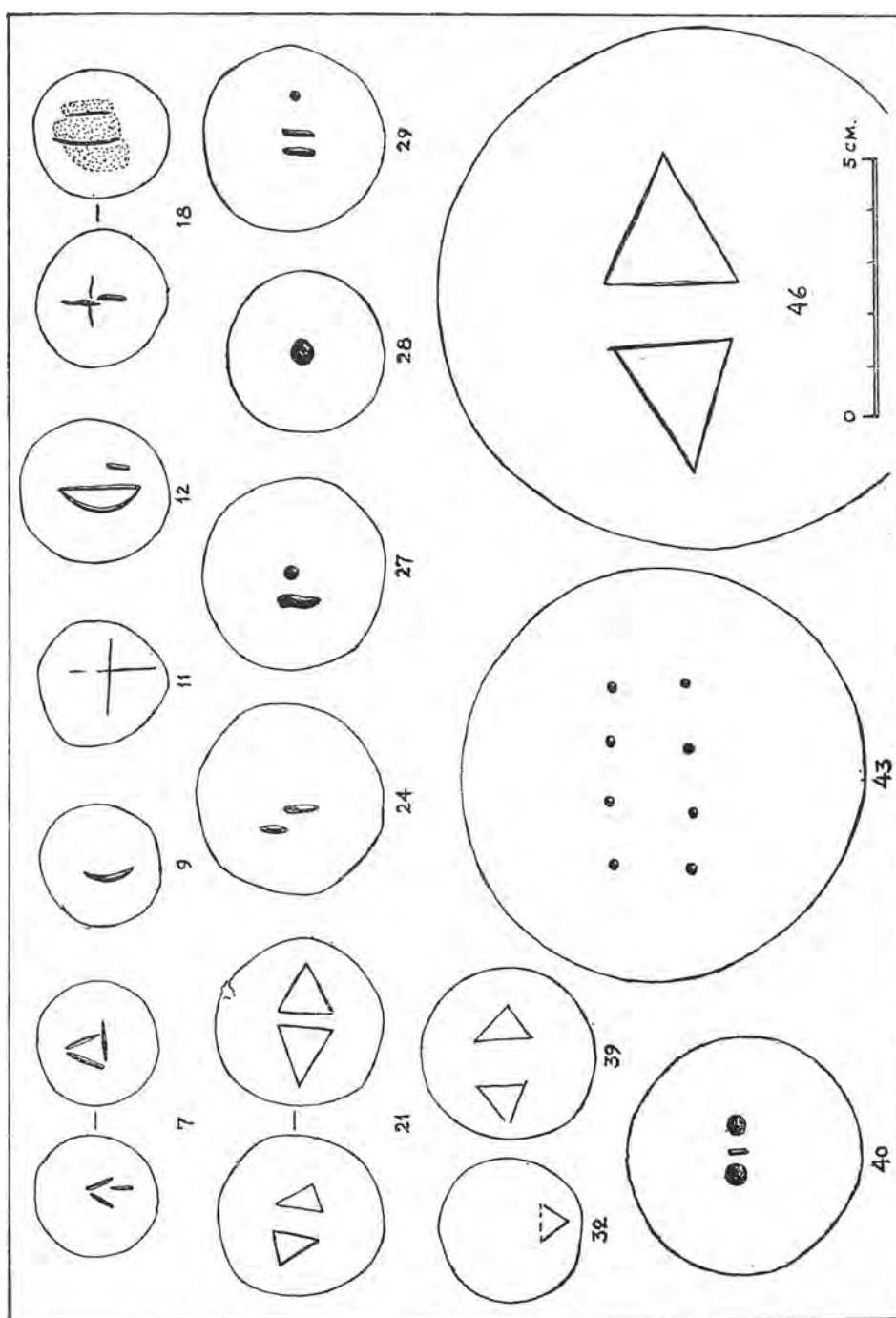

Fig. 1. Marked lead disks from Keos

11. (K1.60) (Fig. 1). D. average 0.0255, Th. 0.006 - 0.007; Wt. 31.85. Moderately incrustated (HCl 1968); scratched by pick. Cross lightly incised on one face. From Area A, surface.

12. (K6.323) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.028-0.03, Th. 0.005; Wt. 32.0. Sound, with some incrustation (HCl 1969). Signs on one face. From Area G, I. III (L), with possibility of contamination.

13. (K1.24) D. 0.025, Th. 0.0075; Wt. 34.7. Probably eroded slightly; thin greenish incrustation. Indented areas on both faces. From Area A, VIII. L.H. III A.

14. (K4.465) D. 0.025, Th. 0.0075; Wt. 35.5. Slightly chipped; incrustated. Small rectangular indentation on one face. From Area N, near surface. III (M to L).

15. (K7.379) D. average 0.027, Th. 0.006-0.008; Wt. 35.6. Solid; clean (NaOH 1967); apparently chipped slightly. From Area R, surface.

16. (K6.194) D. 0.033-0.035, Th. 0.0025 at rim to 0.007 near center; Wt. 40.0. Partly incrustated (HCl 1969). An unusually irregular piece, perhaps unfinished. From Area L, XXV. III (M to L).

17. (K3.721) D. 0.0345, Th. 0.0055; Wt. 41.2. Incrustated; eroded at rim; probably underweight. From Area L, IX. III (M).

18. (K1.409) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.025-0.026, Th. 0.009 - 0.01 at rim, ca. 0.007 at center; Wt. 43.2. Solid, with some incrustation (HCl 1969). Cross on one face, two deep cuts in indented area on the other. From Area C, XVII. III (L).

19. (K3.114) D. 0.034-0.035, Th. 0.007; Wt. 56.5. Metal spongy, eroded; some incrustation on one face; partly cleaned (NaOH 1969). From Area A, XXXII. III (M? - L).

20. (K1.404) D. 0.028, Th. 0.013; Wt. 56.7. Metal in poor condition, eroded; bits missing. Circular (cylindrical?) piece of bronze inserted in one face, surrounded by green corrosion; not visible on opposite face. From Area C, II. III (L), possibly with intrusion from L.H. III A.

21. (K4.45) (Fig. 1). D. 0.034, Th. 0.007, Wt. 57.5. Solid; struck by pick; slightly incrustated (NaOH 1969). Sign of two triangles on either face. From Area A, XXVII. III (L).

22. (K1.405) D. average 0.03, Th. 0.009; Wt. 58.8. Sound; lightly incrustated (HCl 1969). Small indentation in larger indented area on one face. From Area C, XVII, near surface. III (L).

23. (K8.43) D. average 0.034, Th. 0.009; Wt. 59.5. Metal solid, greenish gray; slightly incrustated; partly cleaned (HCl 1969). From Area J, surface.

24. (K4.467) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.037, Th. 0.006; Wt. 60.35. Metal slightly eroded and showing small excrescences; partly incrustated (HCl 1969). Two strokes on one face, probably intentional. From sounding in lane between House A and the temple. III (L).

25. (K3.150) D. average 0.038, Th. 0.0055 - 0.007 at rim, ca. 0.005 at center; Wt. 61.2. Slightly eroded and incrustated. From Area A, IX. III (L), possibly with slight intrusion of L.H. III A.

26. (K6.325) D. 0.035, Th. 0.0065; Wt. 61.95. Nicked; solid; incrustated. From Area D, surface.

27. (K7.105) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.037, Th. 0.006; Wt. 62.4. Slight damage at rim; solid; partly incrustated (HCl 1969). Marked with stroke and dot on one face. From Area R, surface.

28. (K3.100) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.032-0.033, Th. 0.0075 - 0.008; Wt. 64.3. Solid; slightly incrustated. Marked with large deep dot on one face. From Area L, VIII. III (M to L).

29. (K3.491) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.036, Th. 0.0065; Wt. 64.3. Slightly eroded (?); incrustated, greenish gray. Marked with two strokes and a dot on one face. From Area A, XXXII. III (L) or L.H. III A.

30. (K6.196) D. 0.04, Th. 0.006-0.007; Wt. 64.55. Eroded; rough, partly incrustated (NaOH 1969). From Area G, VII. III (E to M).

31. (K6.195) D. average 0.0385, Th. 0.005 - 0.006; Wt. 65.8. Sound; slightly incrustated (HCl 1969). Scratches apparently accidental. From Area G, VII. III (E to M).

32. (K7.17) (Fig. 1) D. 0.028, Th. 0.01; Wt. 66.5. Solid; slightly incrustated (NaOH 1969). Marked near the rim on one face with two converging strokes, a third stroke, closing the triangle, being faint but detectable; no trace of a second triangle. From Area R. Probably III (L), possibly with L.H. III intrusion.

33. (K4.466) D. 0.027 - 0.029, Th. 0.011 at rim, ca. 0.01 at center; Wt. 67.35. Chipped at rim; lightly incrustated (HCl 1969). Small indentation on one face. From Area N, surface.

34. (K4.469) D. 0.032 - 0.034, Th. 0.017 - 0.019; Wt. 71.5. Slightly eroded; partly incrustated (NaOH 1969). From Area E, near surface. III (L).

35. (K1.403) D. 0.033 - 0.034, Th. 0.009 - 0.011; Wt. 83.05. Surface pitted, partly incrustated (NaOH 1969). From Area C, II, near surface. III (L) with L.H. III A intrusion.

36. (K3.413) D. 0.036-0.039, Th. 0.005 - 0.012; Wt. 83.5. Cupped by bending; excrescences, probably from corrosion, on concave face; partly incrustated (NaOH 1969). Pierced near center with a hole which is wider at the concave face than at the convex. From a wall in Area A. Late Bronze Age; phase uncertain.

37. (K1.407) D. 0.046, Th. 0.002 at rim, 0.007 at center (lentoid); Wt. 86.15. Nicked in antiquity and by pick; metal sound, very slightly eroded and incrustated. From Area A, XII. III (M).

38. (K1.406) D. average 0.039, Th. average 0.0085; Wt. 91.8. Bent and misshapen; possibly eroded; incrustated. From Area A, XVIII. III (L).

39. (K6.193) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.035, Th. 0.01 - 0.011 at rim, ca. 0.0085 at center; Wt. 97.9. Sound; partly incrustated (HCl 1969). Marked with two triangles on one face. From Area M, II. III (M to L).

40. (K1.23) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.045-0.047, Th. average 0.008 at rim, 0.007 at center; Wt. 121.3. Nicked at rim twice by pick; sound; slightly incrustated (HCl 1969). Marked on one face with two dots, a small stroke between them. From Area A, VIII. L.H. III A, with some pottery of III (L).

41. (K4.471) D. 0.065, Th. 0.009 at rim, ca. 0.006 in central part; Wt.

223.6. Much eroded; bits missing from rim; certainly underweight. Rough indentation on one face. From Area J, surface.

42. (K6.191) D. 0.072 - 0.073, Th. 0.011; Wt. 418.9. Slightly eroded; some incrustation (NaOH 1969). From Area G, VIII. III (E? - M).

43. (K6.11) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.079-0.081, Th. 0.01; Wt. 517.0. Sound; very slightly eroded and incrustated (HCl 1967). Marked on one face with eight small dots in two rows of four each. From Area L, XX. III (M to L).

44. (K1.22) D. average 0.075, Th. 0.016 - 0.017; Wt. 648.5. Corroded and incrustated; slightly eroded; may be slightly underweight. Roughly triangular indentation on one face. From Area C, surface.

45. (K1.401) D. 0.097, Th. 0.0135; Wt. 1035.8. Sound; slightly incrustated HCl 1967). From Area C, XVII. III (L).

46. (K7.101) (Fig. 1 and Pl. 53). D. 0.102, Th. 0.015 at rim, 0.014 at center; Wt. 1162.7. Solid; intact; remnants of incrustation (NaOH 1967). Marked on one face with two triangles. From Area G. III (L).

Other shapes, possibly related

47. (K1.48). Button (?) or spindle whorl (?). Truncated - conical; D. 0.013 and 0.017, Th. 0.009; Wt. 14.1. Solid; incrustated (HCl 1969). Sides irregularly concave. Pierced aslant, off-center. From Area A, VIII. L.H. III A.

48. (K7.145). Section of cylinder. D. 0.017, Length 0.014; Wt. 28.7. Sound; rough (NaOH 1967). From Area E. III (M).

49. (K3.264). Section of cylinder. D. 0.018 - 0.019, Length 0.018; Wt. 41.7. Incrustated. From Area L. III (M to L).

50. (K6.324). Roughly circular object, domed on one face, flat on the other. D. 0.042 - 0.044, Th. 0.008 at rim, 0.018 at center; Wt. 87.7. Incrustated (NaOH 1969). The metal, possibly copper rather than lead, appears greenish brown, the incrustation green. From Area D, surface.

51. (K6.367). Lump of lead. Truncated - conical; D. 0.045 and 0.067, Th. 0.044; Wt. 1024.3. Heavily incrustated; probably eroded; broader face very rough. From Area G, I. III (E).

Spherical objects

The following were all found on or very near the surface of the ground or in other disturbed earth, and all may be of recent origin:

52. (K3.185). Sphere. D. 0.014; Wt. 14.4. From Area A.

53. (K3.184). Sphere. D. 0.014; Wt. 14.8. From Area A.

54. (K1.16). Sphere. D. 0.015; Wt. 19.6. From Area C.

55. (K4.433). Sphere with projecting rod. D. 0.014, total length preserved 0.02; Wt. 9.55. Damaged; part missing. From Area M.

56. (K1.408) (Pl. 53, with Nos. 57, 58). Sphere with projecting knob. D. 0.014, total length 0.018; Wt. 17.1. From Area N.

57. (K4.473). Like No. 56 (Pl. 53). D. 0.014, total length 0.019; Wt. 17.3. From Area M.

58. (K8.176). Like No. 56 (Pl. 53). D. 0.014, total length 0.02; Wt. 17.7. From Area C.

59. (not inventoried). Like No. 56. D. 0.014, total length 0.018; Wt. 18.3. From surface, found by a workman.

COMMENTARY

The form of the objects

A number of the disks are quite regular and smooth, as if perfect sections of cylinders. Many, however, are slightly flanged at their rims, which rise a little higher than the central surfaces. These pieces were not cast in moulds; it is clear that their outer edges were folded in and then shaped to the circular form. One guesses that a specific quantity of the molten metal was poured onto a flat surface, assuming the mounded shape suggested in Fig. 2, A, and then crimped and hammered as in Fig. 2, B. Irregular indented areas on the faces of some disks may

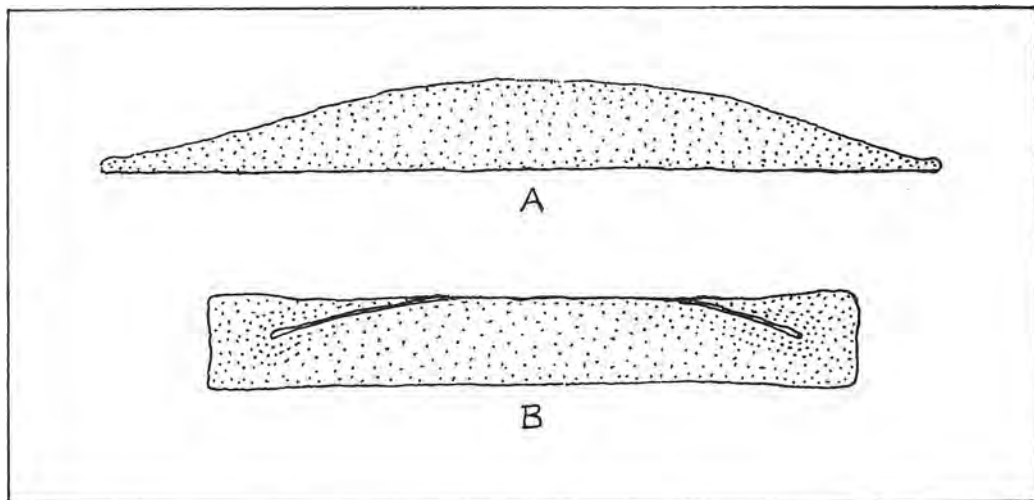

Fig. 2. Possible method of forming certain lead disks

have been produced by the hammering; or a little of the metal may have been chiselled out if the disk was found to be overweight (see No. 18).

The spherical objects, with or without projecting rod and knob (Nos. 52-59), were at first taken by us to be ancient, but certain features of the whole class make this seem improbable. It can scarcely be a coincidence that none are from securely stratified contexts. Furthermore, slight ridges on either side of almost all these pieces show that they were cast in moulds, and a number of them have marks as of scraping on the face of the sphere, opposite the projection, indicating perhaps that the mould produced a row of them which could be cut apart. Why some of the knobs were left attached has not been explained. The objects have not yet been examined by a gunsmith; he might be able to tell us whether the balls were home-made bullets for a somewhat primitive musket.

The weights

The weights of the disks and other objects were measured by us with a balance accurate to one-tenth of a gram. A brief calculation, first made by my colleague A.E. Osborne, showed that a great number of the pieces may fit a system based on a unit around 65.5. grams. Since many are slightly eroded and a few more are seriously damaged, one may assume that most of them are now underweight. It would be difficult, though perhaps not impossible for an expert, to calculate the original weights². Further efforts will be made if methods can be found which promise more accurate results. In any case one ought probably to assume, with Tsountas³, that lead was more plentiful and less valuable than other metals, and hence that it was not so carefully weighed as, for example, gold.

Tentatively accepting a unit of ca. 65.5. grams, and presuming that fractions and multiples would follow a decimal or duodecimal system (or both), one may make a few preliminary observations.

Four disks, Nos. 28 - 31, fall very near the unit weight; nine, Nos. 19-27, are ca. 14% to 5% light; and two, Nos. 32 - 33, are very slightly heavy. These 15 pieces, nearly one-third of the total number found, may be taken as designed to represent the unit.

Nos. 1 and 2 might be classed as one-fifth or one-quarter units; Nos. 4 - 6 almost certainly as one-quarter. No. 7 at 20.1 grams is strikingly close to one-third (21.667). Nos. 8 - 12 are nearly one-half. Nos. 13 - 15 seem a little too heavy for one-half, but fractions nearer their present weights like seven twelfths or three fifths of the unit, though not to be excluded as impossible, may better be left out of consideration for the moment. Nos. 16 - 18 at 40.0 to 43.2 grams fit the scale very well at two-thirds (43.33).

No. 34, in fairly good condition, weighs 71.5 grams. This would be surprisingly heavy for the unit but, again, one scarcely looks for weights like one and one-tenth.

Nos. 35 - 37 adequately meet the standard as weights of one and one-third units, and Nos. 38-39 as one and one-half.

No. 40, slightly damaged, is only a little light for two units, a weight suggested also by its marking of two dots. No. 41, more extensively damaged, is too heavy for three and one-third and should probably be taken as a weight of four units. No. 42 may well represent six and two-thirds.

No. 43 with its eight dots is remarkably close to the weight of eight units, No. 44 to that of ten, No. 45 to that of sixteen, and No. 46 to that of eighteen.

The disks are listed in a table with a note of the deviations in weight from the assumed norm.

2. The simple process devised by Sir Arthur Evans in the case of the smooth stone weights at Knossos (*The Palace of Minos*, IV, 2, p. 653, note 1) could scarcely be applied to metal disks with pitted, bent, and broken surfaces.

3. *Eph. Arch.* 1889, columns 156-157.

TABLE

Actual deviations from the assumed norm (based on a unit of 65.5. grams)

Norm	Catalogue No.	Weight	Deviation
$\frac{1}{4}$ (16.375)	1.	12.5	-3.875 (23.7%)
	2.	13.1	-3.275 (20 %)
	3.	13.85	-2.525 (15.4%)
	4.	15.2	-1.175 (7.2%)
	5.	15.6	-0.775 (4.7%)
	6.	15.9	-0.475 (2.9%)
$\frac{1}{3}$ (21.833)	7.	20.1	-1.733 (7.9%)
$\frac{1}{2}$ (32.75)	8.	29.0	-3.75 (11.5%)
	9.	30.2	-2.55 (7.8%)
	10.	31.5	-1.25 (3.8%)
	11.	31.85	-0.9 (2.7%)
	12.	32.0	-0.75 (2.2%)
Uncertain	13.	34.7	
	14.	35.5	
	15.	35.6	
$\frac{2}{3}$ (43.667)	16.	40.0	-3.667 (8.4%)
	17.	41.2	-2.467 (5.6%)
	18.	43.2	-0.467 (1.1%)
Unit (65.5)	19.	56.5	-9.0 (13.7%)
	20.	56.7	-8.8 (13.4%)
	21.	57.5	-8.0 (12.2%)
	22.	58.8	-6.7 (10.2%)
	23.	59.5	-6.0 (9.2%)
	24.	60.35	-5.15 (7.9%)
	25.	61.2	-4.3 (6.6%)
	26.	61.95	-3.55 (5.4%)
	27.	62.4	-3.1 (4.7%)
	28.	64.3	-1.2 (1.8%)
	29.	64.3	-1.2 (1.8%)
	30.	64.55	-0.95 (1.5%)
	31.	65.8	+0.3 (0.5%)
	32.	66.5	+1.0 (1.5%)
	33.	67.35	+1.85 (2.8%)
Uncertain	34.	71.5	

Norm	Catalogue No.	Weight	Deviation
$1\frac{1}{3}$ (87.333)	35.	83.05	-4.283 (4.9%)
	36.	83.5	-3.833 (4.4%)
	37.	86.15	-1.183 (1.4%)
$1\frac{1}{2}$ (98.25)	38.	91.8	-6.45 (6.6%)
	39.	97.9	-0.35 (0.4%)
2 (131)	40.	121.3	-9.7 (7.4%)
4 (262)	41.	223.6	-38.4 (14.7%)
$6\frac{2}{3}$ (436.667)	42.	418.9	-17.767 (4.1%)
8 (524)	43.	517.0	-7.0 (1.3%)
10 (655)	44.	648.5	-6.5 (1%)
16 (1048)	45.	1035.8	-12.2 (1.2%)
18 (1179)	46.	1162.7	-16.3 (1.4%)

For the time being we may omit the other pieces, Nos. 47-59, except to note that the lump, No. 51, which looks like a quantity of lead poured into a conical cup or other vessel, weighs 1024.3 grams, corresponding roughly with sixteen of the standard units.

The fractions $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$ and $\frac{2}{3}$ and the larger quantities $1\frac{1}{3}$, $1\frac{1}{2}$, 4,8,16, and 18 suggest that the system in use was duodecimal rather than decimal, though the weights of $6\frac{2}{3}$ units (equal to ten times $\frac{2}{3}$ or to one-third of twenty units) and that of 10 units would help to coordinate the two systems.

In the grave pit of the Vaphio tomb Tsountas found nine disks⁴. His report of the weights, if the same standard is applied, would permit us to see one piece of unit weight (somewhat light at 56 grams) and one each approximating two, four, eight, and twelve units. Professor Marinatos in a preliminary report of the campaign of 1968 at Akrotiri in Thera refers to seven of these disks from Vaphio, which have recently been reweighed at the National Museum⁵. Most of them are now lighter, but one is heavier, than Tsountas's record showed; yet in the greater number of cases they remain roughly in the same relationship to the series of weights from Ayia Irini.

4. *Ibid.* (note 3).

5. *Excavations at Thera II* (Athens, 1969), pp. 49-50, note 1.

Nearly two dozen weights had been found at Akrotiri itself by the end of 1968. Eighteen are shown in a photograph in *AAA I* (1968), on p. 220, fourteen in *Thera II*, Figure 37. Marinatos reports the results of a preliminary weighing of 13 relatively well-preserved examples. The first seven in his list correspond very closely to the Ayia Irini scale, giving approximately $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $1\frac{1}{3}$, and 2 times the unit; whereas the other six, ranging from 178 to 737 grams, seem not to fit this system in any obvious relationship. A disk of gray stone with the triangular sign on one face weighed 20.2 grams, close to one-third of our unit (cf. our No. 7). As Marinatos points out, however, these are only provisional observations. Thera will undoubtedly furnish many more examples and much more information.

Evans at Knossos records stone weights which might be equated with one-eighth, one-fifth, five, and twenty-four units, of ca. 65.5 grams⁶. Four disks of lead, presumably like ours, were found at Phylakopi, but the weights are not given in the publication⁷.

The signs

Twelve of the disks bear signs on one face; two certainly and perhaps a third (No. 18) are marked on both faces. These are illustrated in the drawing (Fig. 1). It is possible but not probable that signs may become visible on one or two other disks after further cleaning.

The significance of these symbols is not clear in most cases. As indications of weight one may take the single dot on No. 28, a disk of unit value; two dots on No. 40, of double the unit; and, most conspicuously, eight dots on No. 43, of eight times the unit. There, however, the obvious interpretation ceases. To summarize the occurrences: signs appear on the single example of one-third unit weight, on three of the eight which may be classed as one-half units, on one of the three classed as two-thirds, on six of the fifteen with unit value, on one of the two weighing one and one-half units, as well as on the single pieces of eight and eighteen units respectively; but no consistent pattern is evident.

Nor do the signs themselves shed much light on the problem. Triangles (L near A sign L 18) are the most frequent, occurring singly on Nos. 7 and 32 but in pairs on Nos. 21, 39, and 46, all of different weights; crosses (L 22 or Lm 19) on Nos. 11 and 18; and a sign possibly related to L 78 or L'14 on one face of No. 7. The signs on Nos. 9 and 12 and the combinations of strokes and dots on Nos. 18, 24, 27, and 29 appear only once each.

For the moment we must be content to observe that a graduated system of weights is wholly appropriate to the activities of a community like the one at Ayia Irini. Since the early years of the excavation it has become increasingly evident that this town with its splendid harbor was an important center of maritime trade.

6. *The Palace of Minos* IV, 2, pp. 653 ff.

7. Atkinson *et al.*, *Excavations at Phylakopi in Melos*, p. 192.

It brought in goods from the Mycenaean mainland, from Crete, and from the other islands, in exchange either for its own products or for services rendered by its ships. When further information about its history and commerce has been gathered and when the lead weights from various places in the Aegean have been examined in detail⁸, some of the puzzles mentioned above may find easy solutions.

University of Cincinnati

JOHN L. CASKEY

8. A thorough presentation and analysis of weights found in the wreck of an ancient ship off Cape Chelidonia on the south coast of Asia Minor are given by G.F. Bass, « Cape Gelidonya : A Bronze Age Shipwreck, in *Transactions of the American Philosophical Society*, n.s., vol. 57 (Philadelphia, 1967), chapter X, pp. 135 - 142. Fifty of the sixty weights listed are of stone, ten of metal, but none of lead. The range is from 3.5 to 501 grams, in a system quite different from the one seen at Ayia Irini. Bass mentions (p. 131) only one « irregular lead disk, probably scrap ».

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΝ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

(Σ χ έ δ. 1 - 5 · Π ί ν. 54 - 57)

Αί κατωτέρω αναπτυσσόμεναι παρατηρήσεις αποτελοῦν μικρὸν τμήμα τῆς ὑπὸ τῶν ὑπογραφομένων κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ παρελθόντος ἔτους ἐκπονηθείσης ἐπὶ διπλώματι ἐργασίας, εἰς τὸ Σπουδαστήριον Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Ἡ ἐργασία αὕτη εἶχεν ὡς θέμα τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἐνδεχομένας ἐντὸς αὐτῆς ἀναστηλώσεις. Περιλαμβάνει σύντομον περιγραφὴν, σχέδια ὑπαρχούσης καταστάσεως καὶ ἀποκαταστάσεως, ὡς καὶ πλήρες ἀρχεῖον φωτογραφήσεων, ἐπιπροσθέτως δὲ σχέδια ταυτισθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς α' καὶ β' φάσεως τοῦ μνημείου.

Αἱ παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν, δύνανται νὰ ἀποτελέσουν μικρὰν συμβολὴν εἰς τὸ θέμα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, διότι προσφέρουν νέα στοιχεῖα χρήσιμα διὰ τὴν ἀναπαράστασίν της καὶ τὴν κατανόησιν τῆς λειτουργίας της. Τὰ νέα στοιχεῖα δίδονται κυρίως εἰς σχέδια καὶ ἀφοροῦν εἰς δύο σημεῖα, ἥτοι εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τῆς αἰθούσης ἀκροατηρίου καὶ τὴν ταύτισιν διασπάρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν.

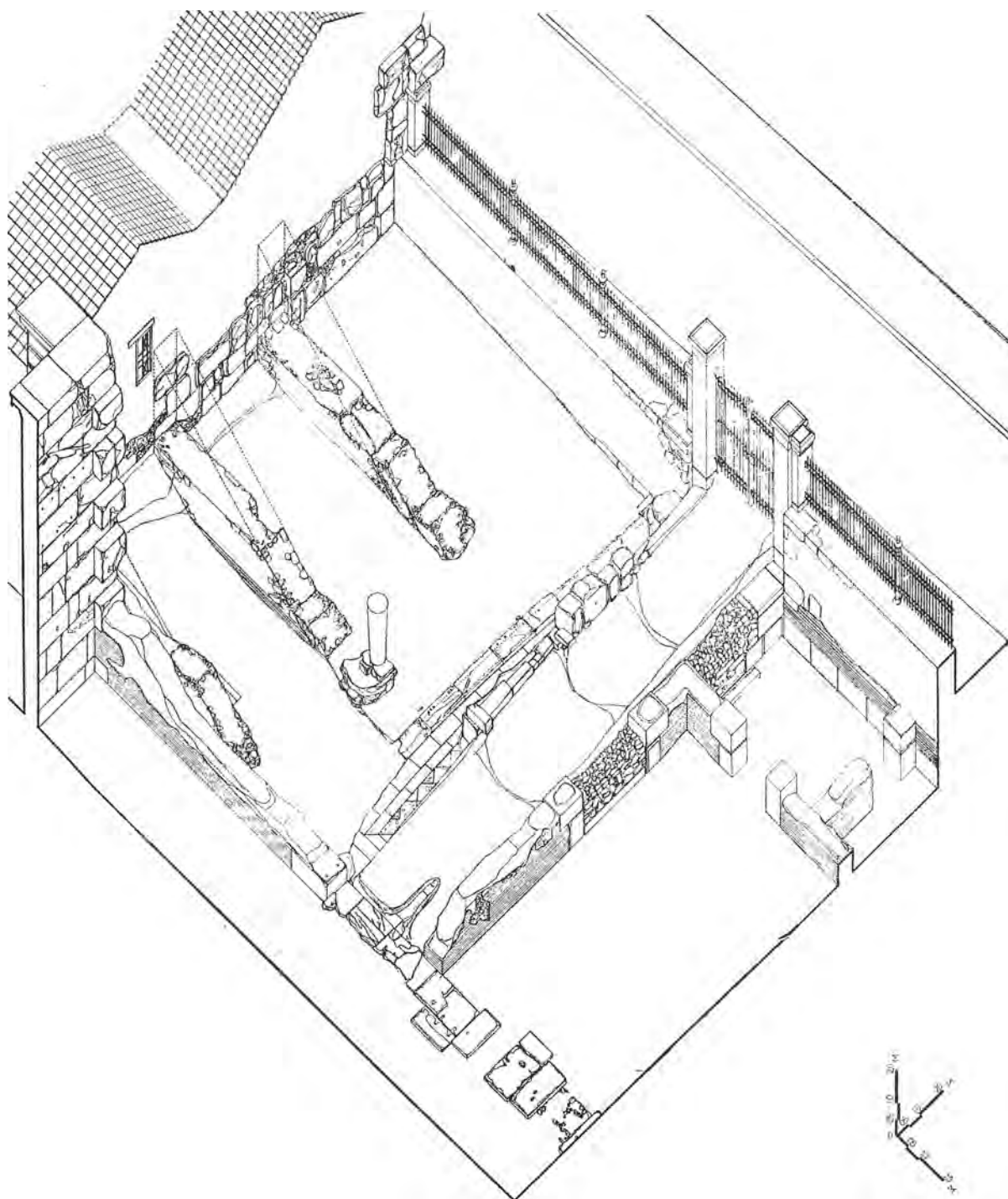
ΑΙΘΟΥΣΑ ΑΚΡΟΑΤΗΡΙΟΥ

Ἡ αἴθουσα αὕτη, διαστάσεων 16×14.55 μ., κεῖται εἰς τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ, εἰς τὴν συμβολὴν τῶν σημερινῶν ὁδῶν Αἰόλου καὶ Πανδρόσου (Σ χ έ δ. 1).

Σώζονται εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν, εἰς μικρὸν ὅμως ὕψος οἱ δύο τοῖχοι ἐξ opus testaceum, ὁ δυτικὸς μὲ μέγιστον σωζόμενον ὕψος 2.40 μ., εἰς τὸν ὁποῖον εὗρίσκειται ἡ κυρία εἰσόδος τῆς αἰθούσης ταύτης, καὶ ὁ νότιος μετὰ τῶν δύο δευτερευουσῶν εἰσόδων καὶ μέγιστον σωζόμενον ὕψος 1.50 μ. Ὁ κείμενος πρὸς Β. ἐκ πωρίνων λιθοπλίνθων τοῖχος, κατεστραμμένος εἰς τὸ μέγιστον αὐτοῦ τμήμα καὶ συντιθέμενος σήμερον ἐκ λιθοπλίνθων τοποθετημένων ἀτάκτως καὶ προερχομένων ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ μνημείου, ὀρίζεται ἐκ προσκτισμάτων τῆς ὁδοῦ Πανδρόσου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, συντιθέμενος ἐξ opus testaceum ἐσωτερικῶς καὶ ἐκ πωρίνων λιθοπλίνθων ἐξωτερικῶς, ὀρίζεται ἐκ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου τῆς ὁδοῦ Αἰόλου, ὅστις ἀκολουθεῖ τὸ ἴχνος τοῦ παλαιοῦ ρωμαϊκοῦ θεμελίου.

Τὸ νότιον τμήμα τῆς αἰθούσης ταύτης, ὅπου ἀπεκαλύφθησαν τὰ περιγραφόμενα κατωτέρω τμήματα τοῦ ὑποποδίου τῆς πρώτης σειρᾶς ἐδωλίων ἢ προεδριῶν καὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου, καταλαμβάνεται ἐξ ἐνὸς κεκλιμένου ἐπιπέδου ἐκ χώματος, κειμένου εἰς τὴν θέσιν τῆς μοναδικῆς ἐξ Α. σημερινῆς εἰσόδου εἰς τὸν χώρον.

* Αἰσθανόμεθα τὴν ὑποχρέωσιν, ὅπως καὶ ἐκ τῆς θέσεως ταύτης ἐκφράσωμεν τὰς θερμὰς μας εὐχαριστίας πρὸς τοὺς κκ. Γ. Δοντᾶν, Διευθυντὴν τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, καὶ Ἰ. Τραυλόν, Δρ. ἀρχιτέκτονα - ἀρχαιολόγον, τὴν κ. Ἀλ. Σολωμοῦ, ἀρχαιολόγον, καὶ τὴν δ. Α. Φίλιππίδου, ἀρχιτέκτονα, διὰ τὴν βοήθειαν, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέσχον, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιτοπίου ἐρεῦνης καὶ τῆς ἐκπονήσεως τῆς μελέτης.

Σχέδ. 1. Βιβλιοθήκη του Ἀδριανού. Αίθουσα ακροατηρίου. Ίσομετρική ἀπεικόνις τῆς ὑπαρχούσης καταστάσεως

Ἐκ τῶν τεσσάρων ὑπαρξάντων πάσαι παραλλήλων πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοιχίων, ἅτινα ὑπεβάσταζον τοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους τοὺς φέροντας τὰ ἐδῶλια, σήμερον σώζονται τὰ τρία (ἀρχῆς τῆς μετρήσεως γενομένης ἐκ Δ.), καθὼς καὶ ἔχνη τοῦ τετάρτου, τὰ ὅποια περιγράφονται κατωτέρω.

Αἱ ἀπόψεις μέχρι πρό τινας διΐσταντο ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς αἰθούσης ταύτης. Ὁ Σ. Κουμανούδης ἐν ἔτει 1885¹ ἀνέφερεν ὅτι ἡ αἴθουσα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μὲ τὴν ὑπαρξίν τοιχίων, ἅτινα διαιροῦν αὐτὴν εἰς τρία τμήματα· τὰ τοιχία ταῦτα πιθανῶς νὰ ἦσαν, κατ' αὐτόν, ὑποδομὴ θολωτῆς κατασκευῆς, ἣτις ἔφερε τὸ κεκλιμένον ἐπίπεδον τῶν θόλων.

Ὁ W. Dörpfeld, ἀρχιτέκτων συνεργάτης τοῦ Σ. Κουμανούδου εἰς τὰς ἀνασκαφάς, ὅστις ἐσχέδιασε τὸ πρῶτον τὴν κάτοψιν² τοῦ ἀνασκαφέντος κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος χώρου, ἐμελέτα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην τὸ θέατρον τοῦ Διονύσου ὡς καὶ ἄλλα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ θέατρα (δημοσίευσίς τῆς μελέτης³ τὸ ἔτος 1896). Οὗτος ὑπέθεσεν ὅτι τὰ εὑρεθέντα τρία παραλλήλως κείμενα πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοιχία, ἀπέβλεπον εἰς τὴν διαμόρφωσιν κλίσεων θόλων, οἱ ὅποιοι ἔφερον ἐπίπεδον μετὰ τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐδωλίων. Ἡ ἄποψις αὕτη τοῦ W. Dörpfeld ἐνισχύθη, κατ' αὐτόν, ἐκ τῆς εὐρέσεως κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐκείνην δύο πωρίνων ἐδωλίων⁴ προσομοιζόντων πρὸς τὰ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου.

Εἰς τὸ προαναφερθὲν σχέδιον τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1885, ὁ W. Dörpfeld σημειώνει τὰς κατακλίσεις τῶν ὑπαρξάντων τὸ πάσαι ποτὲ θόλων (βέβαιος ὢν περὶ τῆς ὑπάρξεώς των), δὲν σημειώνει ὅμως τὸ προσφάτως ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ ὑποποδίου καὶ τὸ μαρμαρίνον δάπεδον. Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε φθάσει, ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον, εἰς τὸ βάθος αὐτό. Τὸ σχέδιον τοῦ W. Dörpfeld ἀναδημοσιεύει ὁ W. Judeich⁵, ὀνομάζων τὴν αἴθουσαν ταύτην « αἴθουσαν ἀκροατηρίου » (Hörsaal).

Ἡ ἄποψις τῆς ὑπάρξεώς ποτε αἰθούσης ἀκροατηρίου ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ἀπορρίπτεται κατηγορηματικῶς ὑπὸ τοῦ M. A. Sisson. Εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ ἐν ἔτει 1929⁶ μοναδικὴν μέχρι σήμερον μονογραφίαν σχετικὴν μὲ τὸ μνημεῖον, ἀποκρούει κατηγορηματικῶς τὴν ἄποψιν τῶν Σ. Κουμανούδου - W. Dörpfeld. Θεωρεῖ ὅτι τὰ τρία εὑρισκόμενα σήμερον τοιχία εἶναι ὑπολείμματα θεμελιώσεως ἀσχέτου πρὸς τὸ μνημεῖον, ἡ δὲ εὐτέλεια τῆς κατασκευῆς των ἐκ σκύρων ἀποδεικνύει, κατ' αὐτόν, ὅτι πιθανῶς εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς. Ἀναφέρει ἐξ ἄλλου ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι εἰς ὑπάρχοντα σύγχρονα παραδείγματα αἱ αἴθουσαι διαλέξεων συνδυάζονται λειτουργικῶς μὲ βιβλιοθήκας, εἶναι ἐσφαλμένον νὰ δεχθῇ τις τὴν ἄποψιν τῆς ὑπάρξεως αἰθούσης ἀκροατηρίου, διότι οἱ σοφισταὶ καὶ οἱ καθηγηταὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐδίδον διαλέξεις εἰς ἰδιωτικὰς αἰθούσας γειτνιαζούσας πρὸς τὰς κατοικίας των.

Εἰς τὴν γραφικὴν ἀποκατάστασιν⁷ τῆς κατόψεως τοῦ μνημείου, ὁ M. A. Sisson τοποθετεῖ αὐθαιρέτως εἰς τὴν ἐνιαίαν κατ' αὐτόν αἴθουσαν πλακόστρωσιν μὲ μαρμαρίνας

1. Σ. Κουμανούδης, ΠΑΕ 1885, Περὶ τῶν ἐν Ἀκροπόλει ἀνασκαφῶν, σ. 21.

2. Ἐ.ἀ., Πίν. 1.

3. W. Dörpfeld - E. Reisch, Das griechische Theater, Athen, 1896.

4. Σ. Κουμανούδης, ἔ.ἀ., σ. 21, σημ. 1.

5. W. Judeich, Topographie von Athen, München, 1905, σ. 336, εἰκ. 12.

6. M. A. Sisson, The Stoa of Hadrian at Athens, Papers of the British School at Rome XI (1929), σ. 50 - 72, Πίν. XVII - XXVI. Διὰ τὴν αἴθουσαν εἰδικῶς βλ. σ. 62.

7. M. A. Sisson, ἔ.ἀ., Πίν. XXI.

ὀρθογωνικὰς πλάκας, διαστάσεων $1 \times 0,70$ μ. Τὴν γραφικὴν ταύτην ἀποκατάστασιν στηρίζει εἰς λανθασμένην ὑπ' αὐτοῦ περιγραφὴν⁸ τῆς τότε καταστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξέλαβε τὸ πρῶτον σωζόμενον εἰς τὴν θέσιν ταύτην μαρμάρινον τμήμα τοῦ ὑποποδίου, ὡς τμήμα πλακὸς μαρμαροστρώσεως.

Ὁ P. Graindor⁹ εἰς μελέτην του ἐν ἔτει 1934 ἀποδέχεται, προκειμένου περὶ τῆς χρήσεως τῆς αἰθούσης, τὴν ἄποψιν τοῦ M. A. Sisson. Ἐκτοτε δὲ ἐνεφανίσθη νεωτέρα μελέτη διὰ τὸ ἀρχικὸν Ἀδριάνειον οἰκοδόμημα, μέχρι δὲ προσφάτως ἀποδεκτὴ παρέμενεν ἡ διατυπωθεῖσα ἄποψις τοῦ M. A. Sisson, ἐγκαταλειφθεῖσης τῆς ἀρχικῆς ὑποθέσεως τῶν Σ. Κουμανούδη καὶ W. Dörpfeld.

Κατὰ τὰς γενομένας ὑφ' ἡμῶν τὸ παρελθὸν ἔτος ἐρεῦνας παρατηρήθησαν τὰ ἑξῆς :

Ἐκ τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν ἐδωλίων ἢ προεδριῶν σώζονται *in situ* ἕξ τεμάχια ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσωμεν ἐπακριβῶς τὴν μορφήν τῆς καμπύλης, ἣν εἶχον τὰ ἐδῶλια. Ἡ καμπύλη αὕτη εἶναι τμήμα κύκλου μὲ ἀκτῖνα 6.25 μ. περίπου (Σ χ ε δ. 2).

Ἐκ τοῦ ὑποποδίου ἐλλείπουν τελείως, μὲ κατεστραμμένον τὸ ὑπ' αὐτῶν ὑπόστρωμα, τὰ τρία ἢ τέσσαρα πρῶτα τεμάχια, ἀρχῆς τῆς μετρήσεως γενομένης ἐκ τῆς εἰσόδου (εἰς μῆκος 3.80 μ.). Ἐν συνεχείᾳ σώζεται τὸ ἐκ κουρασανίου διαμορφωμένον ὑπόστρωμα ἐνὸς ἐλλείποντος τεμαχίου. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τῶν σωζομένων μαρμαρίνων τεμαχίων, ἐχόντων μέσον ὅρον μήκους 1.37 καὶ μέσον ὅρον πλάτους 0,60 μ., καὶ εἰς ἀποστάσιν σταθεράν 0,44 μ. ἐκ τῆς διαμορφουμένης εἰς ἓν εἶδος « κύματος » ἀκμῆς του (Π ι ν. 54 α), σώζεται τὸ ἵχνος τῆς ὑπεράνω αὐτῶν σειρᾶς (Π ι ν. 54 β). Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ὑποποδίου σώζονται ἵχνη γόμφων καὶ μοχλοβόθρια εἰς τὸ πρῶτον καὶ τέταρτον τεμάχιον, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Ἡ ὑπὸ μορφήν « κύματος » κάθετος παρειὰ παρουσιάζει μεγάλας ὁμοιότητας πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὑποποδίου τῶν προεδριῶν τοῦ Ὡδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ (Π ι ν. 54 γ καὶ δ).

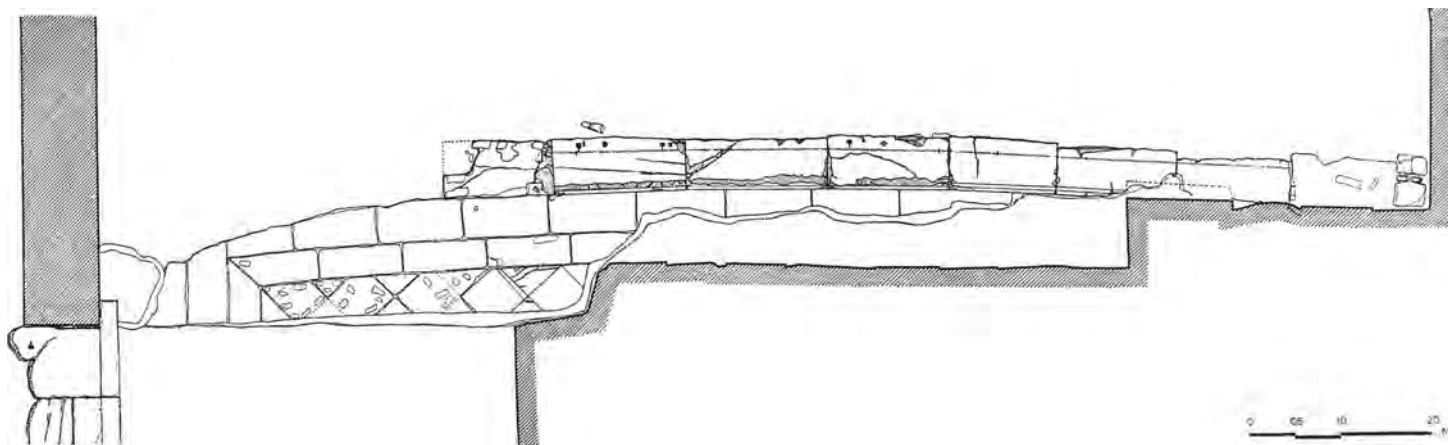
Ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν ὑφ' ἡμῶν δάπεδον, εἶναι καὶ τοῦτο πολυτελοῦς μορφῆς παρομοίας πρὸς τὴν τοῦ Ἡρωδείου· ἐμφανίζεται ὡσαύτως μία περιμετρικὴ μαρμαρίνη ταινία, πλάτους 0,78 μ., ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλην μορφήν τοῦ ὑποποδίου, ἀπέχουσα τοῦ κατωφλίου τῆς δυτικῆς κυρίας εἰσόδου 0,90 μ. (Π ι ν. 55 α), ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῆς γενομένης εἰς τὴν θέσιν ταύτην τομῆς. Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ δύο παραλλήλων ταινιῶν μὲ πλάτη 0,44 καὶ 0,34 μ. ἀντιστοίχως, συντιθεμένων ἐκ πλακῶν κοινοῦ μήκους 0,94 μ. περίπου· τεμάχια τούτων δὲν διεσώθησαν εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα, πιθανῶς δὲ ἡ πρώτη νὰ ἦτο ἐγχρωμος, ἀνοικτοτέρου δὲ χρώματος ἢ λευκῆ ἢ ἐτέρα.

Ἡ ταινία αὕτη περιβάλλει τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ δαπέδου, τὸ ὅποion ἀποτελεῖται ἐκ διαγωνίως τοποθετημένων ἐγχρῶμων τετραγώνων πλακῶν, πλευρᾶς 0,50 μ. (Π ι ν. 55 β). Σήμερον σώζονται *in situ* 5 πλάκες, εἰς τὸ ὑπόλοιπον δὲ ἀνεσκαμμένον τμήμα σώζονται τὰ ἵχνη μόνον ἄλλων πλακῶν ἀποτυπωμένα ἐπὶ τοῦ χυτοῦ ὑποστρώματος, ὡς καὶ μικρὰ μαρμάρινα τεμάχια τοποθετημένα « κολυμβητὰ » ἐντὸς αὐτοῦ. Αἱ πλάκες, χρώματος βαθέος ἐρυθροῦ μὲ φλέβας ἀνοικτοτέρου χρώματος, εἶναι τοποθετημέναι ἐναλλάξ μὲ πλάκας χρώματος πρασίνου πρὸς τὸ κυανοῦν μὲ φλέβας λευκάς (cipollino).

Ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα, μέγα μέρος τοῦ ἀποκαλυφθέντος δαπέδου

8. Ἐ.ἀ., σ. 62.

9. P. Graindor, Athènes sous Hadrien, Le Caire, 1934, σ. 240.

Σχέδ. 2. Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ. Αἴθουσα ἀκροατηρίου. Κάτοπις ὑπαρχούσης καταστάσεως τοῦ εὑρεθέντος ὑποποδίου τῆς πρώτης σειρᾶς ἐδωλίων ἢ προεδριῶν καὶ τὸ δάπεδον

ἐκαλύφθη μεταγενέστερον, πιθανῶς λόγῳ ἀλλαγῆς χρήσεως τῆς αἰθούσης, ὑπὸ στρώματος ἐκ χώματος καὶ ὀλίγης ἀσβέστου, πάχους 0,10 μ., τὸ ὁποῖον ἂν καὶ ἐμφανίζει μικρὰν ἀντοχήν ἢ το ἱκανὸν νὰ προστατεύσῃ τὸ δάπεδον ἀπὸ μίαν περαιτέρω καταστροφήν (Πί ν. 55 γ).

Τὰ τοιχία εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ λιθοδομῆς με ὀριζοντίους στρώσεις πλίνθων κατ' ἀποστάσεις 1.10 μ. Ἡ κατασκευή, ὡς διεπιστώθη ἐκ τῆς γενομένης τομῆς παραλλήλως πρὸς τὸ πρῶτον τοιχίον (τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται ἐν ἐπαφῇ μετὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου), συνελίξεται εἰς βάθος ἡ ἴδια, εἶναι δὲ ἀρίστης δομῆς καὶ συντηρήσεως. Ὡς καὶ ἡ ὑπόλοιπος κατασκευή, φαίνεται ἱκανὴ νὰ φέρῃ μεγάλα φορτία. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ μεγάλου βάθους τῆς θεμελιώσεως, ἡ ὁποία δὲν ἐνεφάνισε διαπλάτυνσιν εἰς τὸ βάθος τῶν 2 μ. περίπου, ἔνθα ἡ τομὴ διεκόπη. Τὰ τοιχία ταῦτα (Πί ν. 56), μεγίστου μήκους 8 μ., διατηροῦνται εἰς ὕψος 0,70 μ., πλὴν τοῦ πρώτου ἐκ Δ. τὸ ὁποῖον σώζεται εἰς μέγιστον ὕψος 1.20 μ. Ἔχουν πλάτος κοινὸν 1 μ., ἐκτὸς τοῦ πρώτου, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζει πλάτος 0,80 μ. Ἐκ τοῦ χυτοῦ ὕλικου (opus cimenticium) τοῦ διαμορφούντος τοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους, ὑπολείμματα μόνον σώζονται εἰς τὰ κατώτερα τμήματα τῶν τριῶν τοιχίων, ἔνθα ἡ κλίσις φθάνει τὴν στάθμην τοῦ σημερινοῦ ἐδάφους. Εἰς τὸ πρῶτον καὶ τρίτον τοιχίον ὑπάρχουν ἐνδείξεις, αἵτινες μαρτυροῦν ὅτι οἱ θόλοι ἀπετελοῦντο ποτε ἐκ δύο ἐπαλλήλων στρώσεων χυτοῦ ὕλικου (Πί ν. 57 α καὶ β).

Ἡ γωνία α κλίσεως τῶν θόλων ὠρίσθη ἐπακριβῶς κατόπιν λεπτομερῶν μετρήσεων (Σχ ἐ δ. 3) ἐπὶ τῶν ὑπαρχόντων τοιχίων ὡς κάτωθι :

εἰς τὸ πρῶτον τοιχίον εἰς ὀριζόντιον μήκος 0,92 μ. ἔχομεν ὕψος 0,47 μ.

$$\text{ἐξ αὐτῶν προκύπτει } \varepsilon\varphi\alpha_1 = \frac{0,47}{0,92}$$

εἰς τὸ δεύτερον τοιχίον εἰς ὀριζόντιον μήκος 1.70 μ. ἔχομεν ὕψος 0,87 μ.

$$\text{ἐξ αὐτῶν προκύπτει } \varepsilon\varphi\alpha_2 = \frac{0,87}{1,70}$$

εἰς τὸ τρίτον τοιχίον εἰς ὀριζόντιον μήκος 1.11 μ. ἔχομεν ὕψος 0,56 μ.

$$\text{ἐξ αὐτῶν προκύπτει } \varepsilon\varphi\alpha_3 = \frac{0,56}{1,11}$$

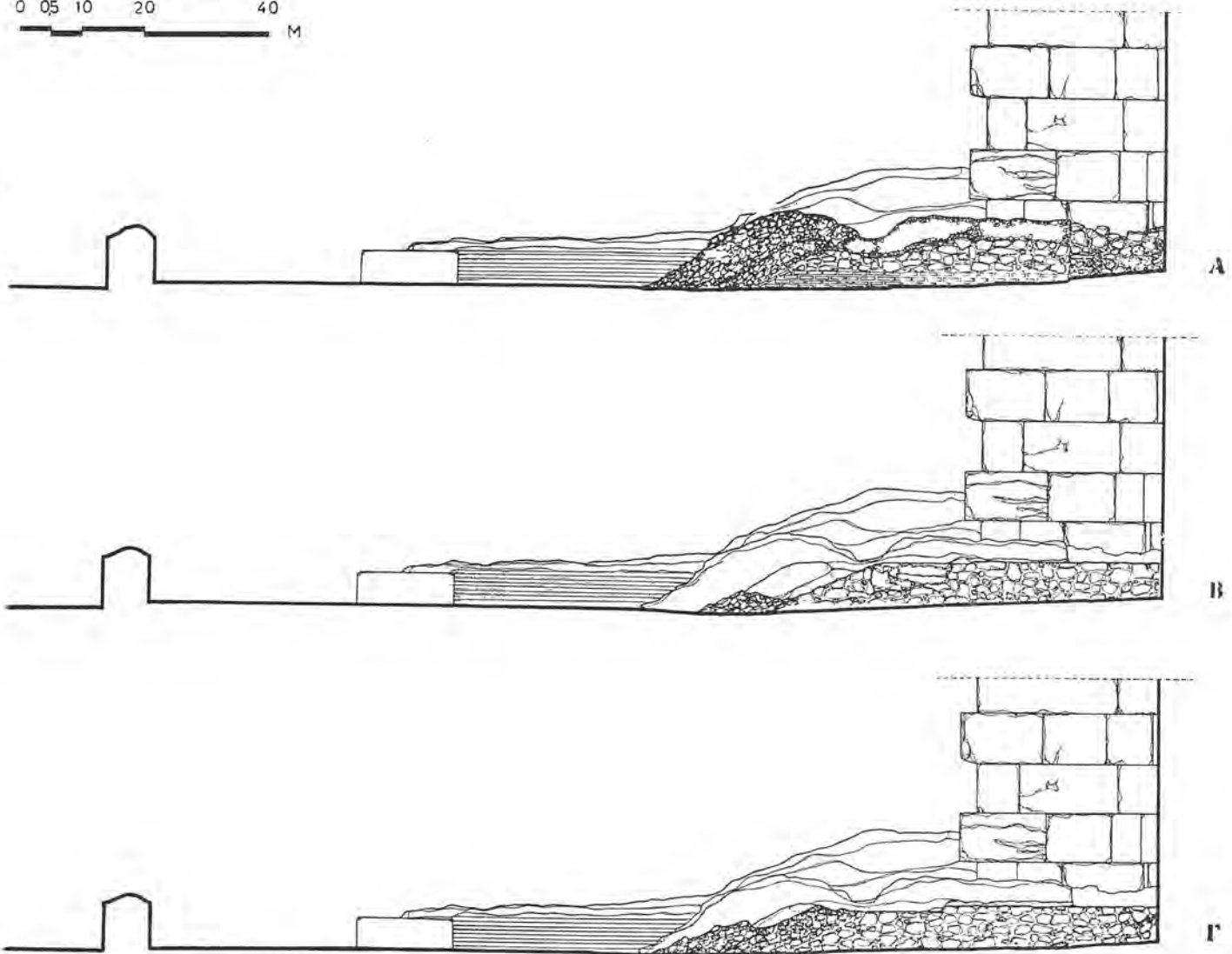
Ἐκ τῶν μετρήσεων τούτων προκύπτει ὅτι $\hat{\alpha}_1 = \hat{\alpha}_2 = \hat{\alpha}_3 = \hat{\alpha}$ καὶ ὅτι ἡ γωνία κλίσεως εἶναι περίπου 27°.

Ἐκ τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων προκύπτει διὰ τὴν αἵθουσαν ἀκροατηρίου ἡ μορφή ἐνὸς ὀρθογωνίου χώρου με καμπύλας ἐν κατόψει σειρὰς ἐδωλίων, πιθανῶς με μίαν σειρὰν προεδριῶν ὁμοίως καμπύλην καὶ με κλίμακας (Σχ ἐ δ. 4). Ἀνάλογος μορφή χώρου ὀρθογωνικοῦ με καμπύλας σειρὰς ἐδωλίων, με εἴσοδον ὁμῶς ἐκ τοῦ ἀνωτέρου σημείου τοῦ κοίλου, ἀπαντᾶται εἰς τὸ Ὡδεῖον τῆς Τερμεσσοῦ¹⁰.

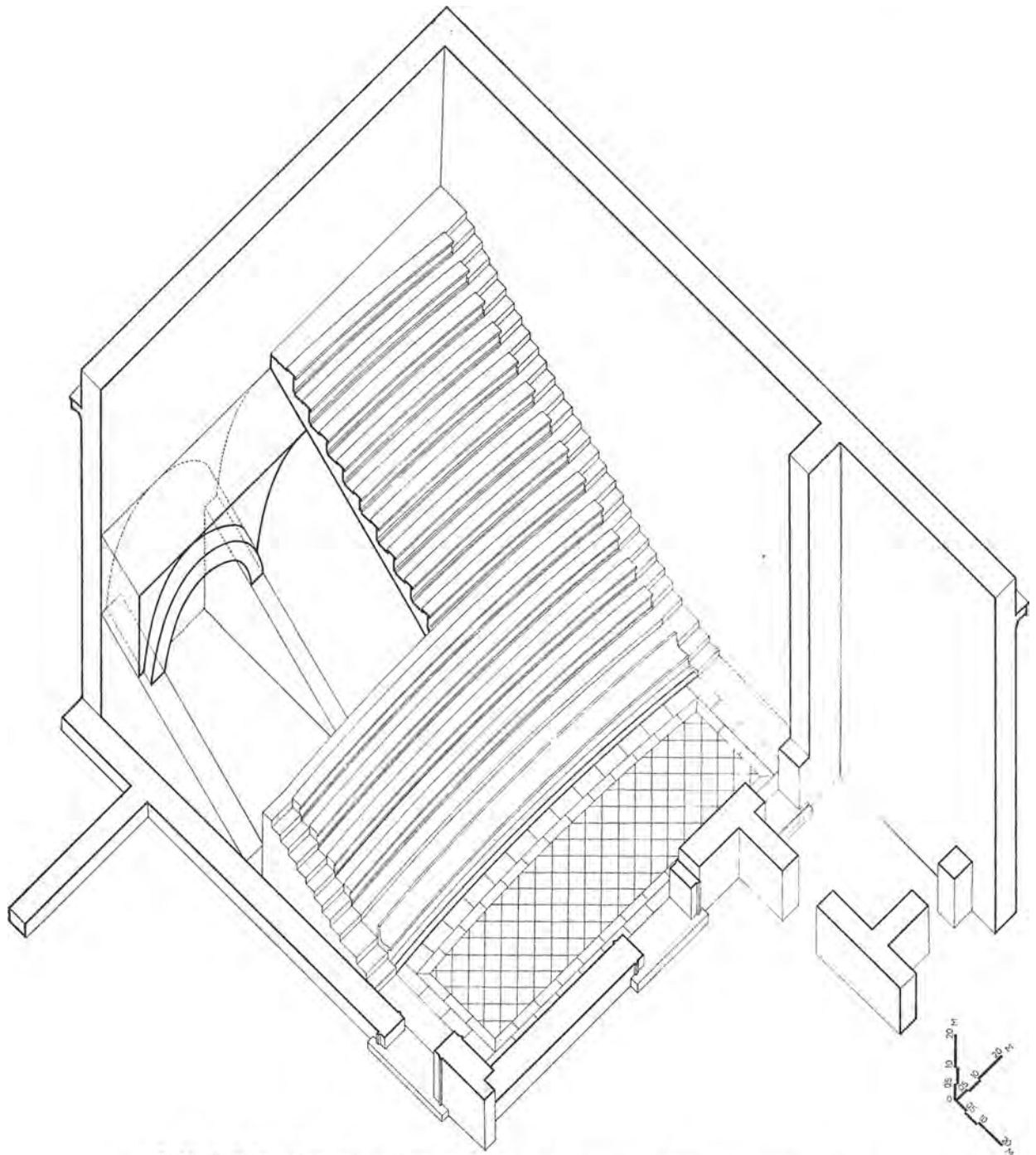
Ἡ θέσις τῶν κλιμάκων ἀναβάσεως εἶναι ἄγνωστος. Ἀρχικῶς, βάσει τριῶν ἐκ τῶν τεσσάρων ὑπαρξασῶν ποτε συμμετρικῶν ἀνὰ δύο μικρῶν ἐγκοπῶν ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου, διετυπώθη ὑφ' ἡμῶν ἡ πιθανότης τοποθετήσεως τῶν κλιμάκων εἰς δύο θέσεις συμμετρικὰς ὡς πρὸς τὸν κεντρικὸν ἄξονα, διαιρούσας εἰς τρία μέρη τὸ κοῖλον. Κατόπιν ἐκτεταμένης ἐρεῦνης ἀνεθεωρήθη ἡ ἄποψις αὕτη, γενομένης παραδεκτῆς τῆς τοποθετήσεως τῶν κλιμάκων ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν πλευρὰν τῆς αἰθούσης βάσει

10. L. Crema, L' architettura Romana, Enciclopedia Classica III, v. XII, Torino 1959, σ. 426, εἰκ. 529.

0 05 10 20 40 M

Σχέδ. 3. Βιβλιοθήκη του Ἀδριανού. Αἶθουσα ἀκροατηρίου. Ὑπάρχουσα κατάστασις τῶν τριῶν τοιχίων διαμορφώσεως τῶν κλίσεων τῶν θόλων

Σχέδ. 4. Βιβλιοθήκη του Ἀδριανού. Αἴθουσα ἀκροατηρίου. Ἴσομετρικὴ ἀπεικόνισις τῆς γραφικῆς ἀποκαταστάσεως

τῶν κάτωθι στοιχείων: Ἡ ἀπόληξις τοῦ ὑποποδίου γίνεται διὰ κύματος, ἄνευ διαφοροποιήσεώς¹¹ τινος εἰς τὰς θέσεις, ὅπου κατὰ τὴν προηγουμένην ἄποψιν ἔδει νὰ ὑπάρχουν αἱ κλίμακες. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὰς αὐτὰς θέσεις ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας οὐδόλως ἐμφανίζεται φθορά, ἥτις θὰ ἀπετέλει ἔνδειξιν τῆς χρησιμοποίησός του ὡς βαθμίδος κλίμακος, ἔστω καὶ ἐπ' ὀλίγον χρόνον. Τὸ μικρὸν ὕψος του ἄλλωστε, 0,12 μ., εἶναι ἀπαράδεκτον δι' ὕψος βαθμίδος. Ὡσαύτως, ἡ τοποθέτησις δύο κλιμάκων εἰς τὸ μέσον ἑνὸς χώρου σχετικῶς μικροῦ, ὡς ὁ χῶρος τῆς αἰθούσης ταύτης, τὸν διασπᾷ καὶ μειώνει τὴν λειτουργικὴν καὶ αἰσθητικὴν του ἀξίαν. Πρὸς τούτοις, ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης συνηγορεῖ καὶ ἡ ὑπαρξίς πρὸ τοῦ κατωφλίου τῆς κυρίας εἰσόδου καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς περιμετρικῆς ταινίας τοῦ δαπέδου, μιᾶς ταινίας πλάτους 0,90 μ., ἥτις ἐφαπτομένη τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατέληγε πιθανῶς ἔμπροσθεν τῆς δυτικῆς κλίμακος. Δυστυχῶς ἐπαλήθευσις τῆς ὑποθέσεως ταύτης δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὴν ἀντίστοιχον συμμετρικὴν θέσιν, ἥτις σήμερον καλύπτεται ὑπὸ τοῦ προρρηθέντος κονιάματος.

Κατόπιν τούτων τοποθετοῦμεν δύο κλίμακας μὲ βαθμίδας, πλάτους 0,35 καὶ ὕψους 0,20 μ., ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν τοῖχον ἀντιστοίχως, οὕτως ὥστε τὸ «πάτημα» ἐκάστης δευτέρας βαθμίδος νὰ ταυτίζεται πρὸς τὸ ἐπίπεδον τοῦ ὑποποδίου τῆς ἀντιστοίχου σειρᾶς ἐδωλίων.

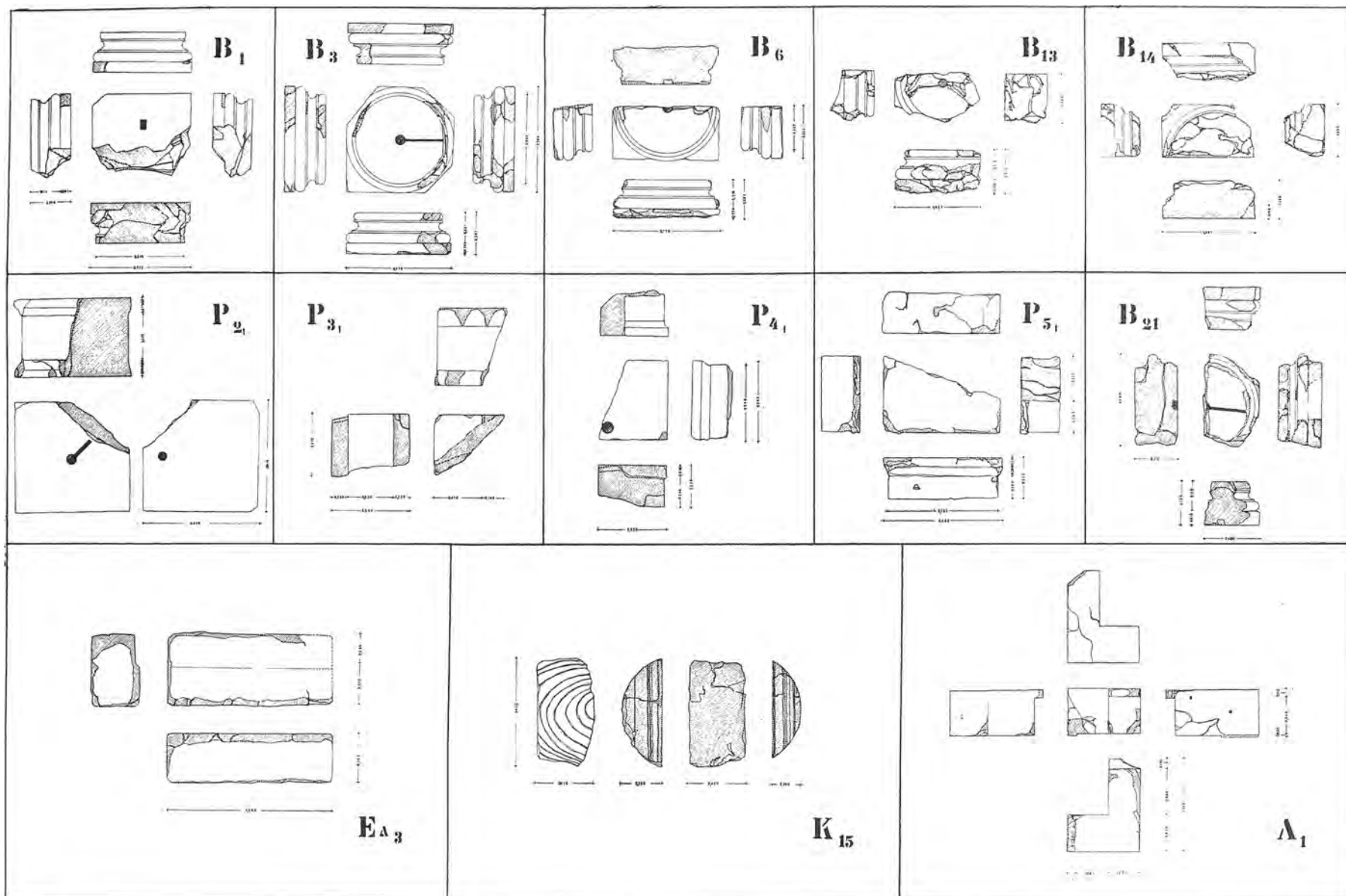
Ὁ διάδρομος εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα τοῦ κοίλου προκύπτει εἰς τὸ κέντρον (λόγῳ τῆς καμπυλότητος τῶν σειρῶν τῶν ἐδωλίων) μὲ ἐλαχίστην διάστασιν πλάτους 0,70 μ., ἥτις αὐξανομένη μεταβάλλεται εἰς 1.15 μ. ἔμπροσθεν τῶν κλιμάκων, ἔνθα ὁ χῶρος μεγαλύτερας συγκεντρώσεως πλήθους.

Ὡς ἤδη ἐλέχθη, εἰς τὸν ἀνεσκαμμένον χῶρον εὐρέθησαν δύο πώρινα ἐδῶλια, τὰ $E_{Δ1}$ καὶ $E_{Δ2}$ καὶ τμήμα ἑνὸς μαρμαρίνου, τὸ $E_{Δ3}$. Τὸ εὐτελὲς τοῦ ὕλικου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ σχετικὴ προχειρότης τῆς ἐπεξεργασίας τῶν πωρίνων ἐδωλίων ἀφ' ἑτέρου, εἶναι ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν πολυτελεῖ κατασκευὴν τοῦ προσφάτως ἀποκαλυφθέντος μαρμαρίνου ὑποποδίου μετὰ τῆς μαρμαροστρώσεως, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῆς προσόψεως τοῦ κτηρίου. Ἡ φθορά, ἐξ ἄλλου, τοῦ μαρμαρίνου ἐδωλίου εἶναι μεγίστη, ὥστε νὰ ἀποτρέπη πᾶσαν προσπάθειαν πρὸς ὑπολογισμόν τῶν ἀρχικῶν διαστάσεών του καὶ τὴν εὑρεσιν τῆς μορφῆς του. Ὁμοίως, δὲν εἶναι γνωστόν, ἂν ὑπῆρχεν ἡ ὄχι σειρά προεδριῶν. Κρίνοντες ἐκ τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, θεωροῦμεν πιθανὴν τὴν ὑπαρξιν μιᾶς σειρᾶς προεδριῶν.

Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν, χρῆσιν ποιούμενοι τῶν ἀναλογιῶν τῶν ἐδωλίων τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, προσαρμόζομεν αὐτὰ εἰς τὴν κλίσιν αὐτῆς τῆς αἰθούσης καὶ εἰς τὴν καμπυλότητα τοῦ ὑπάρχοντος ὑποποδίου, θέτοντες πρὸ αὐτῶν διάδρομον, πλάτους 0,70 μ., καὶ μίαν καμπύλην σειρὰν προεδριῶν μὲ διαστάσεις ὁμοίως ἀναλόγους τῶν τοῦ Ἡρωδείου.

Ὡς ἐλέχθη, ἔμπροσθεν τοῦ ὑποποδίου τῆς πρώτης σειρᾶς ἐδωλίων ἡ προεδριῶν ἀπεκαλύφθησαν ἐπὶ τοῦ χυτοῦ ὑποστρώματος ἴχνη μαρμαρίνης ταινίας, ἀποτελουμένης ἐκ δύο παραλλήλων ταινιῶν, συνεχιζόμενα καὶ εἰς τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Θεωρεῖται λίαν πιθανὸν ὅτι ἐσχημάτιζον περιμετρικὸν πλαίσιον περιβάλλον τὸ ἐκ μαρμαρίνων,

11. Εἰς τὸ Ὁδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, ἡ διαμορφωμένη ἐν εἴδει «κύματος» ἀπόληξις τοῦ ὑποποδίου διακόπτεται εἰς τὰς θέσεις τῶν κλιμάκων ἀναβάσεως, ἐμφανιζομένης τῆς κατακορύφου παρειᾶς ἐπιπέδου.

Σχέδ. 5. Βιβλιοθήκη του Ἀδριανού. Ταυτισθέντα ἀρχιτεκτονικά μέλη: Τμήματα βάθρων κιόνων (ποσταμέντων) (P₂₁-P₅₁), τμήματα βάσεων (B₁, B₃, B₆, B₁₃, B₁₄, B₂₁), τμήμα κίονος τῆς Δ. ὄψεως (K₁₅), πωρήνη λιθόπλινθος (Λ₁), τμήμα μαρμαρίνου ἐδωλίου (E_{Δ3})

διαγωνίως τοποθετημένων, πλακῶν κεντρικὸν τμήμα τοῦ δαπέδου. Τὴν μορφήν αὐτὴν ἀποκαθιστῶμεν κατὰ τὴν ἀναπαράστασιν τῆς αἰθούσης.

Τὰ ὕψη, τόσον τῶν ἀνοιγμάτων ὅσον καὶ τῶν τοίχων, εἶναι ἄγνωστα. Ὁ Μ. Α. Sisson ἀρνούμενος ἄγνωστον πόθεν τὰς διαστάσεις, χρησιμοποιεῖ ἀναλογίας ἀνοιγμάτων 1 : 2. Εἰς τὴν προκειμένην ἐργασίαν, λόγῳ παντελοῦς ἐλλείψεως ἐνδείξεων περὶ αὐτῶν, δὲν προβαίνομεν εἰς οὐδεμίαν ἀποκατάστασιν ὕψων.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΕΛΗ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐργασίας ἐταυτίσθη ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν α' καὶ β' φάσιν τοῦ μνημείου, ἅτινα θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσουν μετὰ καταλλήλων συμπληρώσεων εἰς ἐνδεχομένην μελλοντικὴν ἀναστήλωσιν. Κατωτέρω παραθέτομεν ἀριθμὸν τινα ἐκ τῶν ταυτισθέντων μελῶν τῶν εὐρισκομένων εἰς τὸ ὕψ' ἡμῶν καταρτισθὲν ἀρχεῖον ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (Σχέδ. 5).

α'. *Βάθρα κίωνων (ποσταμένα)* (β' φάσις ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας). Ἐκ λεπτομερῶν μετρήσεων γενικῶν καὶ ἐπὶ μέρους καὶ ἐκ τῶν καταρτισθέντων πινάκων¹² ἐταυτίσθησαν τμήματα βάθρων κίωνων (ποσταμένων), βάσει τῶν διαστάσεων καὶ τῆς μορφῆς τῶν ὑπαρχόντων ἔξ κατὰ χώραν εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Ἐπίσης τέσσαρα τμήματα ποσταμένων (Σχέδ. 5), τὰ ὅποια συντιθέμενα ἀνὰ δύο δίδουν :

τὸ ποσταμέντο $P_{2,1}$ $P_{3,1}$ πλήρες,

τμήμα τοῦ ποσταμέντου $P_{4,1}$ $P_{5,1}$, τὸ ὅποιον μετὰ καταλλήλου συμπληρώσεως δίδει ἕν πλήρες μέλος.

β'. *Βάσεις* (β' φάσις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας). Ὁμοίως ἐκ τῶν λεπτομερῶν γενικῶν καὶ ἐπὶ μέρους μετρήσεων καὶ ἐκ τῶν μετρήσεων τῶν σωζομένων ἐπὶ τῶν προαναφερθέντων ποσταμένων ἔξ in situ βάσεων, ἐταυτίσθησαν τὰ κατωτέρω B_1 , B_3 , B_6 , B_{13} , B_{14} , B_{21} (Σχέδ. 5) ἔξ τμήματα βάσεων, δυνάμενα νὰ ἀποκαταστήσουν πέντε βάσεις (τὰ B_6 καὶ B_{21} συντίθενται εἰς μίαν βάσιν)¹³.

γ'. *Τμήμα κίονος* (K_{15}) ἐκ καρυστίου λίθου, ἀνῆκον εἰς τὸν 4ον σωζόμενον κίονα τῆς δυτικῆς κυρίας ὀψευς τοῦ μνημείου. Τὸ τμήμα τοῦτο (Σχέδ. 5) μετὰ καταλλήλου συμπληρώσεως ἐκ τοῦ ὡς ἄνω ὕλικου, δύναται νὰ συμβάλῃ οὐσιωδῶς εἰς τὰς γενικὰς ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τῆς μορφῆς τοῦ κίονος τούτου¹⁴.

δ'. *Πωρίνη λιθόπλινθος* (Λ_1) εἰς σχῆμα Γ, ἀνήκουσα εἰς τὸν τοιχοβάτην τῆς δυτικῆς ὀψευς τῶν ἀνατολικῶν αἰθουσῶν, δυναμένη νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν¹⁵ τῆς ὀψευς τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου τῆς κεντρικῆς αἰθούσης τῆς Βιβλιοθήκης (Σχέδ. 5).

ε'. *Τμήμα μαρμαρίνου ἐδωλίου* ($E_{\Delta 3}$). Τοῦ ἐδωλίου τούτου (Σχέδ. 5) δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἀρχικὴ μορφή (δηλαδή νὰ γίνῃ ἐμφανὴς ἡ ὑπαρξίς καμπυλότητος, ὅποτε πιθανῶς νὰ ἀνῆκεν εἰς τὴν αἶθουσαν ταύτην), λόγῳ τῶν μικρῶν του διαστάσεων.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΝΙΘΑΚΗΣ - ΕΛΕΝΗ ΣΥΜΒΟΥΛΙΔΟΥ

Θεσσαλονίκη

12. Πίνακες ἀποκαταστάσεως βάθρων κίωνων (ποσταμένων) τῆς ἡμετέρας μελέτης, ἀριθ. Π₁ - Π₅.

13. Πίνακες ἀποκαταστάσεως βάσεων τῆς ἡμετέρας μελέτης, ἀριθ. Β₁ - Β₆.

14. Πίνακες ἀποκαταστάσεως κίονος δυτικῆς ὀψευς τῆς ἡμετέρας μελέτης, ἀριθ. Ι₁ - Ι₃.

15. Πίνακες ἀποκαταστάσεως δυτικῆς ὀψευς ἀνατολικῶν αἰθουσῶν τῆς ἡμετέρας μελέτης, ἀριθ. Σ₃ - Σ₄.

ΔΥΟ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΕΚ ΜΑΡΤΙΝΟΥ ΛΟΚΡΙΔΟΣ

(Πί ν. 58 - 59)

Ἐντὸς τῆς πρώτης αἰθούσης τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Θηβῶν ἐκτίθενται τὰ δύο κατωτέρω δημοσιευόμενα¹ ἀνάγλυφα ἐκ Μαρτίνου, γνωστὰ ὡς «κόκκινα ἀνάγλυφα», ἐκ τοῦ χρώματός των, ἐρυθροῦ ἐπιστρώματος καθολικοῦ, ὑποδηλοῦντος καὶ τὸν κοινὸν τόπον προελεύσεως: «Παλαιοχώριον Μαρτίνου»² σημειοῦται δι' ἀμφοτέρα εἰς τὸν κατάλογον τοῦ Μουσείου. Διὰ τὸ ἀνάγλυφον ὑπ' ἀριθ. 242 ὑπάρχει ἡ πρόσθετος ἔνδειξις ὅτι ἀπεκαλύφθη τὸ ἔτος 1938 εἰς τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Ὀδυσσέως Γκ. Ζάχαρη. Τὸ 243, συμφώνως πρὸς τὸ ἡμερολόγιον τῆς ἀνασκαφῆς, εὑρέθη ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ Κ. Δουδούμη, ὁμοῦ μετὰ τριῶν ἐνεπιγράφων ταφικῶν στηλῶν (Μ. Θηβῶν ΒΕ 62, 63, 64).

Ἀνάγλυφον Μαρτίνου ἀριθ. 243 (Πί ν. 58)

Δύο τμήματα συγκολληθέντα ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον τῆς θραύσεώς των, ἀποτελοῦν τὸ κάτω ἥμισυ μικρᾶς πλατείας στήλης ἐκ λευκοῦ λεπτοκόκκου, ὡς τὸ πεντελικόν, μαρμάρου. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου διατηρεῖται καλῶς, πλὴν μερικῶν, αἰσθητῶν εἰς τὸ ἀριστερὸν κυρίως μέρος, ἀποκρούσεων.

Ὑψος μέγιστον 0,377 μ., πλάτος κάτω 0,56 μ., πλάτος ἄνω 0,55 μ., πάχος κατὰ τὴν βάσιν 0,11 μ., πάχος ἄνω μέρους στήλης 0,06 μ.

Ἀνδρική μορφή κάθηται πρὸς δεξιὰ ἐπὶ ὀκλαδίου δίφρου, μικρὸν δὲ ἐλάφι, στηριζόμενον ἐπὶ τῶν ὀπισθίων σκελῶν του, ἀνορθοῦται πρὸς αὐτήν. Λεῖψανα τῆς δεξιᾶς χειρὸς τοῦ ἀνδρός, μετὰ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἄνω, προβάλλονται ἄνωθεν τοῦ ὑψηλότερου παριστωμένου ἀριστεροῦ μηροῦ καὶ τοῦ γόνατος. Καθὼς διὰ σαφοῦς λαξεύσεως δηλοῦνται ὁ σωζόμενος παράμεσος, τόσον εἰς τὸ κάτω, ὅσον καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς χειρὸς, ὥστε νὰ εἶναι φανερόν, ὅτι τίποτε δὲν ἐκρατεῖτο ἐντὸς αὐτῆς, κερδίζεται διὰ τὴν παράστασιν, ἐκτὸς τῶν μορφῶν ποὺ ἀπεικονίζονται εἰς αὐτήν, καὶ ἡ ἐσωτερικὴ τῆς δρᾶσις. Ὁ κύριος θὰ ἐχάϊδευε τὸ μικρὸν του ζῶον κάτω ἀπὸ τὸ ρύγχος. Καὶ αὐτὸ σκιρτᾷ καὶ δέχεται. Ἐλλείπει ὁλόκληρον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ ἀνδρός, ἀπὸ τῆς ὀσφύος περίπου, μετὰ τῶν χειρῶν, τοῦ δὲ ζώου ἡ κεφαλὴ μετὰ τοῦ λαιμοῦ. Ἡ ὅλη παράστασις βαίνει ἐπὶ βαθμίδος³, πάχους 0,04 μ., ἴσου πρὸς τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ ἀναγλύφου.

1. Εἶναι εὐρήματα ἐξ ἀνασκαφῶν τοῦ πρώην Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Βοιωτίας Καθηγητοῦ κ. Ν. Πλάτωνος, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ θερμῶς διὰ τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν κ. Σ. Καρούζου δι' ὀρισμένας παρατηρήσεις της καὶ τὴν δ. Α. Ruckert διὰ τὴν βοήθειάν της εἰς τὴν σύνταξιν τῆς περιλήψεως.

2. Τὸ Μαρτίνον, χωρίον τῆς Ἀνατ. Λοκρίδος, κεῖται πρὸς Δ. τῆς Λαρύμνης. Ἡ θέσις Παλαιοχώριον εἶναι κλιτὺς ὑψώματος ἀμπελόφυτος, κειμένη πρὸς Α. τοῦ χωρίου. Τάφοι τινὲς εἶχον ἐνταῦθα ἀναφανῆ τυχαίως καὶ παλαιότερον κατὰ τὴν καλλιέργειαν καὶ ἀνασκαφῇ, πλῆθος δὲ ἄλλων ἐσύλησαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι. Τὸ νεκροταφεῖον σχετίζεται πιθανῶς μετὰ τὴν ἀρχαίαν Βουμελιτείαν, βλ. Oldfather, AJA 20 (1916), σ. 34 κ.έ., 154 κ.έ. RE Suppl. III, 219 κ.έ.

3. Τὸ ὕψος της εἶναι 0,082 - 0,093 μ. Ἡ ἐπιφάνειά της, ὡς καὶ ἡ τῶν πλαγίων πλευρῶν τῆς στήλης, εἶναι εἰργασμένη μετὰ τὸ ντισιλίδικο. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τῆς στήλης εἶναι εἰργασμένη μετὰ τὸ βελονάκι.

Ἐπὶ τῆς προσθίας, ὡς καὶ ἐπὶ τῶν δύο πλαγίων πλευρῶν τῆς βαθμίδος, εἰς ὕψος 0,02-0,025 μ. ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους αὐτῆς, χαρακτὴ ὀριζόντιος γραμμὴ ἐχρησίμευσε πιθανώτατα ὡς ὄριον καὶ ἀποτελεῖ ἔνδειξιν ὅτι ἡ στήλη ἐνετίθετο μέχρις αὐτοῦ εἰς βάσιν.

Εἰς ὁλόκληρον τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τῆς στήλης κυριαρχεῖ καθ' ὕψος καὶ πλάτος ἡ ἀνθρωπίνη μορφή, ἐνῶ διὰ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς εἰσέρχεται μὲ ἀρχοντικὴν ἄνεσιν καὶ εἰς τὸ δεξιὸν μέρος, τὸ ὀρισθὲν διὰ τὸ μικρὸν ἐλάφι. Ἡ ἀριστερὰ κνήμη εἰκονίζεται σχεδὸν κατακόρυφος εἰς τὸ μέσον τῆς στήλης, σχηματίζουσα τὸν κεντρικὸν ἄξονα τῆς παραστάσεως, ὅπου κορυφοῦται καὶ ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ ζῶον. Μικρὸν ἱμάτιον τυλίσσει μὲ ἐπ'ἀλλήλων πτύχωσιν τὴν περιφέρειαν τοῦ κορμοῦ καὶ διπλοῦται πρὸς τὰ δεξιὰ, καλύπτον μὲ ἀπλὴν διευθέτησιν τὰ ὑπερβολικῶς μακρὰ καὶ λεπτοῦρθρωτα σκέλη μέχρι τοῦ μέσου περίπου τῶν κνημῶν· ἡ ἄκρα του, πτυσσομένη πρὸ τῆς κοιλίας, πίπτει δεξιὰ εἰς βραχεῖαν δέσμην καθέτων ἐπιπέδων πτυχῶν, κατερχομένων μόνον ἕως τὸ ἄνω δεξιὸν σκέλος τοῦ ὀκλαδίου, χωρὶς νὰ τὸ καλύπτουν.

Τοῦ τελευταίου οἱ πόδες ἀπεδόθησαν ὡς νευρώδη σκέλη αἰγὸς μὲ ὀπλήν. Τὸ ἰδιαίτερον κάλυμμά του πίπτει εἰς τὴν πλαγίαν καὶ ὀπισθίαν πλευρὰν αὐτοῦ βαρὺ καὶ ἥτο πιθανῶς μὲ χρώματα κεντημένον. Εἰς τὸ σῶμα τοῦ ζώου δύο μόνον πολὺ μαλακὰ βυθίσματα τοῦ ἀναγλύφου δηλοῦν τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ὀπισθίου σκέλους πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἰς τὴν κοιλίαν καὶ ἀπὸ τοῦ ἰσχίου εἰς τὴν ράχιν. Αὐταὶ εἶναι αἱ μόναι ἐνδείξεις ὀργανικῆς ἀντιλήψεως, ποὺ ἔδωσεν ὁ τεχνίτης. Ἡ ἀδιαφορία του διὰ τὰς ἀνατομικὰς λεπτομερείας εἶναι φανερά καὶ ἔδω τόσον, ὅσον καὶ εἰς τὸ σῶμα τοῦ ἀνδρός, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ γυμνοῦ μέρους τῆς ὀσφύος, τοῦ διατηρηθέντος ἄνωθεν τοῦ ἱματίου.

Ἡ στήλη θὰ ἀπέληγεν εἰς χαμηλὸν ἀέτωμα, διότι ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψις δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰς ἀναλογίας τῆς⁴. Ἐπίπεδον τελείωμα ἀπαντᾶται εἰς μεμονωμένας περιπτώσεις μεταγενεστέρων χρόνων καὶ ἰδίως εἰς ἀναθηματικά ἀνάγλυφα⁵, ἐνῶ ἡ ἐκ Μαρτίνου στήλη ἐλαττοῦται μὲ τόσῃ ἐπιμέλειαν κατὰ πλάτος καὶ πάχος ἐν ὅσῳ ἀνέρχεται, ὥστε ἡ τάσις διὰ μίαν ἀετωματικὴν κορύφωσιν εἶναι φανερά. Ἡ ἀετωματικὴ ἐπίστεψις ἦτο ἀπὸ μακροῦ χρόνου γνωστὴ εἰς τὴν ἐπαρχιακὴν αὐτὴν περιοχὴν. Ἡ ἐμφάνισις τῆς σημειοῦται μὲ τὴν στήλην τοῦ Ἀγασίνου⁶. Ὁλόκληρος ἡ στήλη μετὰ τοῦ ἀετώματος θὰ εἶχε περίπου τὴν μορφήν τῶν στηλῶν μὲ τὴν μεταγενεστέραν ἐπιγραφὴν τῆς Διοδώρας καὶ Ἀφροδισίας⁷. Ἄλλο εἶδος ἐπιστέψεως, ὅπως π.χ. τῆς στήλης ἐκ Λιάτανης εἰς Ν. Ὑόρκην⁸, δὲν εἶναι πολὺ πιθανὸν διὰ τὴν στήλην μας.

4. Βλ. Ἀνδρόνικον, ΑΕ 1956, σ. 203 καὶ σημ. 1.

5. Βλ. Weickert, Mus. Helv. 8 (1951), σ. 149. Möbius, Ornamente der griech. Grabstelen^a (1968), σ. 103.

6. Körte, AM 3 (1878), σ. 313 καὶ AM 4 (1879), σ. 270 κ.έ. Πίν. 14 b. C. Karuzos, BCH 62 (1938), σ. 97. Lippold, Plastik, σ. 113, σημ. 10. Johansen, The Attic Grave - Reliefs, σ. 125, σημ. 3. Akurgal, 111 BWPr. (1955), σ. 16 καὶ 27, ἀριθ. 21. Frel, Studia Antica (1955), σ. 165. Λαζαρίδης, ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 164, Πίν. 177 γ.

7. Στήλη Διοδώρας Ἑθν. Μ. 818: Rodenwaldt, JdI 28 (1913), σ. 332 κ.έ., πίν. 29. Diepolder, Att. Grabreliefs, σ. 15, πίν. 8, 1. Στήλη Ἀφροδισίας Μ. Θηβῶν BE 21: Θρεψιάδης, ΑΔ 16 (1960), σ. 147 κ.έ., Πίν. 125 β καὶ ΑΕ 1963, Χρονικά, σ. 11, Πίν. Θ καὶ Ι.

8. Diepolder, Att. Grabreliefs, σ. 8, πίν. 1, 1. Richter, Catalogue of the Metropolitan Museum, ἀριθ. 74, πίν. 60. Παρομοίου τύπου εἶναι καὶ αἱ στήλαι Κριτοῦς καὶ Τιμαρίστας (Jacopi, Cl. Rh. 4, σ. 37 καὶ Cl. Rh. 5, 1, σ. 31. Lippold, Plastik, σ. 206, πίν. 64, 3. Schlörb, AM 79 (1964), σ. 103), καθὼς καὶ ἡ στήλη τοῦ Μ. Θηβῶν ἐκ Παλαιοκαρναντῆς (Ἑ. Τουλούπα - Σ. Συμεώνογλου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 243, Πίν. 290 γ). Διὰ τὴν σπανιότητα τοῦ τύπου βλ. Möbius, RE III A 2, 2318.

Δυστυχῶς ἡ στήλη δὲν ἐσώθη ἀκεραία, διὰ τὴν παρουσίαν τὸν τρόπον καὶ τὰ μορφικὰ στοιχεῖα, τὰ ἐπιλεγέντα ὑπὸ τοῦ τεχνίτου διὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς πλακὸς εἰς τὴν ἐπίστεψιν, ἴσως καὶ ἐπιγραφὴν, ἡ ὁποία θὰ ἐπέλυεν αὐτομάτως καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸν πρόβλημα τοῦ ἀναγλύφου.

Ἐξ ἀρχῆς γίνεται φανερόν ὅτι ὁ κόσμος τοῦ τεχνίτου δὲν εἶναι ἀκόμη ὁ κλασσικός. Τὸ τύλιγμα τῆς κοιλιακῆς χώρας καὶ τῶν γλουτῶν μὲ παραλλήλως πτυχωμένον ἱμάτιον, ἀρχαϊκὴ κληρονομία, συναντᾶται ἐπὶ καθημένων μορφῶν τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ τόσο ἐν τῇ πλαστικῇ ὅσον καὶ ἐν τῇ ἀγγειογραφίᾳ. Κατὰ τὸν πρῶτον ἐρυθρόμορφον ἀθροίζονται αἱ πτυχαὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἱματίου, ὡς πολὺπτυχος ζώνη πέριξ τῆς ὀσφύος ἢ ὀλίγον κατωτέρω⁹. Κατὰ τοὺς χρόνους περὶ τὸ 480 π.Χ. τὸ ὕφασμα ἔχει ἀναλυθῇ εἰς πλατείας ἰσοπαχεῖς πτυχὰς πέριξ τοῦ κάτω κορμοῦ¹⁰. Αἱ ἀναδιπλώσεις τοῦ ἱματίου τοῦ Ἰφίτου εἰς τὸν σκύφον τοῦ Πιστοξένου παρουσιάζουν ἤδη κάποιαν διαφοροποίησιν¹¹. Τὸ ἱμάτιον, ποὺ περιβάλλει τὸν Ἀκεστορίδην εἰς τὴν κύλικα τῆς Ν. Ὑόρκης¹², πλησιάζει εἰς χρονολογίαν ἐκεῖνο τοῦ ἀναγλύφου μας· διατηρεῖ ἀκόμη τὸ παλαιὸν σχῆμα, ἀλλὰ τὸ ἄνω μέρος ἔχει κερδίσει πολὺ εἰς ἐλευθερίαν. Ἀπλοὺν σχηματισμὸν πτυχώσεως ἱματίου περὶ τὴν περιφέρειαν τοῦ κορμοῦ συναντῶμεν γενικῶς εἰς συντηρητικὰ ἔργα πλαστικῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ¹³, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἔργων, ὅπου ἤδη ἔχουν ἐξευρεθῇ λύσεις, ποὺ προαγγέλλουν μελλοντικούς σχηματισμούς¹⁴. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος ἡ πτύχωσις γίνεται πλουσία εἰς τόνους¹⁵.

Τὸ δίπλωμα τῆς παρυφῆς τοῦ ἄνω μέρους τοῦ ἱματίου εἰς τὴν στήλην Borgia τῆς Νεαπόλεως¹⁶ εἶναι ἀκόμη ἀρχαϊκῆς ἀντιλήψεως, ἀλλ' ἤδη εἰς τὴν στήλην τοῦ Ἀλξή-

9. Πρβλ. κύλικα Ὁλτου εἰς Ταρκυνίαν (Arias - Hirmer, Tausend Jahre griech. Vasenkunst, πίν. 102 κάτω), στάμνον Σμίκρου εἰς Βρυξέλλας (Arias - Hirmer, ἔ.ἀ., πίν. 105 - 106), καλυκωτὸν κρατῆρα τοῦ ζωγράφου τοῦ Κλεοφράδου εἰς Ταρκυνίαν (Arias - Hirmer, ἔ.ἀ., πίν. 120 - 121). Πρβλ. ἐπίσης τὸ ἀνάγλυφον τῆς βάσεως Πουλοπούλου (Lullies - Hirmer, Griech. Plastik, πίν. 64).

10. Πρβλ. τὸ ἱμάτιον τοῦ Πριάμου ἐπὶ τῆς ὕδρας τοῦ Κλεοφράδου εἰς τὴν Νεάπολιν (Arias - Hirmer, ἔ.ἀ., πίν. 125 κάτω), τῶν μορφῶν τῆς κύλικος τοῦ Δούριδος εἰς Βερολίνον (Pfuhl, MuZ, εἰκ. 468), τοῦ αὐλητοῦ ἐπὶ τῆς κύλικος τοῦ ζωγράφου τῆς Βρισηίδος (CVA Berlin 2, πίν. 74, 1), τῶν καθημένων μορφῶν ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς κύλικος τοῦ Μάκρωνος (CVA Berlin 2, πίν. 90, 1 καὶ 3), τῆς καθημένης εἰς ἀλάβαστρον Βρυξελλῶν τοῦ ζωγράφου τῆς Villa Giulia (CVA Bruxelles 3, πίν. 20, 5b) καὶ τῶν καθημένων ἀνδρικών μορφῶν ἐπὶ τῆς ὕδρας CVA Oxford 1, πίν. 31, 4.

11. Βλ. Arias - Hirmer, ἔ.ἀ., πίν. 166. Πρβλ. ἐπίσης τὴν καθημένην ἐπὶ πελίκης. ἔργου πιθανῶς τοῦ ζωγράφου τῶν χοίρων (CVA Schloss Fasanerie 1, πίν. 31, 1) καὶ τὴν καθημένην ἐπὶ λευκῆς ληκύθου (Neugebauer, Antiken in deutschem Privatbesitz, σ. 40, ἀριθ. 166, πίν. 71).

12. Richter - Hall, Red - figured Athenian Vases, πίν. 107, εἰκ. 106. Πρβλ. καὶ τὸ ἱμάτιον τοῦ λυρικοῦ ἐπὶ τῆς κύλικος CVA Karlsruhe 1, πίν. 25, 4.

13. Πρβλ. π.χ. τὸ ἀνάγλυφον τῆς Λευκοθέας (Johansen, ἔ.ἀ., σ. 143, εἰκ. 74), τὴν στήλην ἀπὸ τὸ Γεράκι (βλ. κατωτέρω σημ. 25), τὰ μηλιακὰ ἀνάγλυφα (Jacobsthal, Melische Reliefs, ἀριθ. 76, 79, 87, 89, 90, πίν. 38, 40, 49, 51, 50) κ.ἀ.

14. Πρβλ. π.χ. τὴν καθημένην τοῦ νεκροδείπνου τῆς Θάσου (Lippold, Plastik, σ. 116, σημ. 6, πίν. 40, 3), τὴν ἀριστερὰν μορφήν τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ θρόνου τῆς Βοστῶνης (Lippold, ἔ.ἀ., πίν. 42, 2), τὴν Πηνελόπην τοῦ Βατικανοῦ (Lippold, ἔ.ἀ., σ. 134, σημ. 1, πίν. 47, 3) κ.ἀ.

15. Βλ. π.χ. τὸν Ὀρφέα τοῦ κιονοσχήμου κρατῆρος τοῦ Βερολίνου (Pfuhl, MuZ, εἰκ. 554), τὰς μορφὰς τοῦ ὀστέρου ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέως (Buschor, Grab eines attischen Mädchens, σ. 33 κ.ἐ.), τὴν Φιλίδα τοῦ θασιακοῦ ἀναγλύφου (Lippold, ἔ.ἀ., σ. 116, σημ. 7, πίν. 41, 4), τὸν Κινέα τοῦ ἀναγλύφου τῶν Φερῶν (Biesantz, Thessalische Grabreliefs, σ. 18, ἀριθ. 30, πίν. 19) κ.ἀ.

16. Lippold, ἔ.ἀ., σ. 123, σημ. 4. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 125, σημ. 2. Akurgal, 111 BWPr. (1955), σ. 26, ἀριθ. 3.

νορος¹⁷ παρουσιάζει τὴν ἀπλότητα τὴν παρατηρουμένην καὶ ἐπὶ τῆς στήλης τοῦ Ἀναξάνδρου¹⁸. Ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς μορφῆς τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ θρόνου τῆς Βοστώνης¹⁹ ἔχει ἀποδοθῇ μὲ φυσικὴν ἄνεσιν καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφόν μας ἔχει σχεδὸν λυθῇ τὸ αὐστηρὸν σχῆμά του.

Ἡ ὕλικότης τοῦ ὑφάσματος καὶ τὸ βάρος τοῦ σώματος, ὡς καὶ ἡ πολύπτυχος ἄκρα τοῦ ἱματίου, ἡ πίπτουσα καθέτως καὶ μετριάζουσα τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὑπερβολικοῦ μήκους τῶν μηρῶν, εἶναι στοιχεῖα ἀνευρισκόμενα καὶ εἰς τὰ μηλιακὰ ἀνάγλυφα τῆς δευτέρας ὁμάδος τοῦ Jacobsthal²⁰. Μερικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀναγλύφου, ὅπως ὁ ἄκρος ποὺς μὲ τὸ δυσανάλογον μήκος καὶ τὰ κυματοειδῆ δάκτυλα, ἐνθυμίζουν ἀνάλογα παραδείγματα παλαιότερων χρόνων, ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ δι' ἐν ἐπαρχιακὸν ἐργαστήριον, ὡς τὸ βοιωτικόν. Λαμβανομένου τούτου ὑπ' ὄψιν, μία χρονολόγησις τοῦ ἀναγλύφου μας περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, εἰς τὸ τέλος τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, φαίνεται πιθανωτέρα.

Ἡ σύγκρισις μὲ τὰ μηλιακὰ μᾶς ὁδηγεῖ κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν ἰωνικὸν – νησιωτικὸν κύκλον. Ἐν τούτοις, παρ' ὅλον ὅτι προκύπτουν ὁμοιότητες ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν ἐπὶ μέρους μορφικῶν στοιχείων τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὰ μηλιακὰ²¹, κατὰ γενικὴν θεώρησιν, ἡ ὀλιγοστὴ αἴσθησις τῆς σαρκὸς καὶ ἡ ἀνυπαρξία τῶν σωματικῶν γραμμῶν ἀφ' ἐνός, ἄσχετα μὲ τὸ σφρίγος καὶ τὴν ζωτικότητα τῶν παριανῶν ἔργων, καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς ἐσωτερικῆς πνευματικῆς ἐντάσεως τῶν ἀττικῶν ἀφ' ἑτέρου, μᾶς κατευθύνουν, τοῦλάχιστον ὡς ἐμάθομεν μέχρι σήμερον, περισσότερον πρὸς τὸν τρόπον ἐκφράσεως τοῦ ναξιακοῦ ἐργαστηρίου²², μὲ τὸ ὅποιον ὑπάρχουν καὶ ἐπιγραφικῶς μαρτυρημένοι δεσμοὶ τῆς βοιωτικῆς περιοχῆς²³. Συγχρόνως ὁμοῦς ὁ τρόπος λαξεύσεως ὑπὸ τοῦ τεχνίτου τῶν περιγραμμάτων μὲ ἀποτόμους καὶ καθέτους πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πλακὸς τομᾶς, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ χαμηλότερα μέρη, καθὼς καὶ ἡ ἀδυναμία προσαρμογῆς τοῦ σχεδίου ἐπὶ τῆς ἀναγλυφικῆς ἐπιφανείας, πρᾶγμα ποὺ ὁδηγεῖ εἰς ἀδεξίους λύσεις, φανερόνουν τὴν προέλευσιν τοῦ ἀναγλύφου ἐκ τοῦ βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου²⁴.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἀναγλύφου παρουσιάζει ὀρισμένα προβλήματα. Καθήμεναι μοναχικαὶ μορφαὶ ἀνδρῶν ἐπὶ ταφικῶν ἀναγλύφων πρὸ τῶν κλασσικῶν χρόνων εἶναι ὀλίγα²⁵.

17. Lippold, ἔ.ἀ., σ. 114, σημ. 5, πίν. 38, 1. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 124, εἰκ. 59.

18. Lippold, ἔ.ἀ., σ. 118, σημ. 4. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 125, σημ. 1. Akurgal, ἔ.ἀ., σ. 26, ἀριθ. 2. Buschor, *Plastik der Griechen*³ (1958), σ. 53. *Kunstschätze in Bulgarischen Museen und Klöstern* (Katalog Villa Hügel, Essen 1964), σ. 36, 108, ἀριθ. 56.

19. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 14.

20. Jacobsthal, *Melische Reliefs*, σ. 173. Πρβλ. Fuchs ἐν EAA IV, σ. 988 κ.έ.

21. Διὰ τὸ ἐργαστήριον τῶν μηλιακῶν ἀναγλύφων βλ. Jacobsthal, ἔ.ἀ., σ. 153 κ.έ., 174 κ.έ. Ὁ Κοντολέων, *Entretiens Hardt* X (1963), σ. 59, σημ. 3, τὸ ἐντοπίζει εἰς τὴν Πάρον.

22. Βλ. σχετικῶς Langlotz, FB, σ. 128 κ.έ. X. Καροῦζον AE 1953/54 Γ', σ. 20 κ.έ. Ἀνδρόνικον, AE 1956, σ. 205.

23. Πρβλ. τὴν στήλην τοῦ Ναξίου Ἀλξήνορος ἐξ Ὁρχομενοῦ, βλ. ἀνωτέρω σημ. 17.

24. Βλ. γενικῶς Rodenwaldt, JdI 28 (1913), σ. 314 κ.έ. X. Καροῦζον, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, σ. 7 κ.έ. Schlörb, *Untersuchungen zur Bildhauergeneration nach Phidias*, σ. 71, σημ. 71.

25. Στήλη Βερολίνου ἐκ τῆς συλλ. Klinger (Blümel, *Die archaisch griechischen Skulpturen*, σ. 35, ἀριθ. 24, εἰκ. 66), στήλη Λεβαδείας (Körte, AM 3 (1878), σ. 317 κ.έ., ἀριθ. 9. Schmidt, AM 5 (1880), σ. 141. Möbius, AM 41 (1916), σ. 172, πίν. 12. Langlotz, FB, σ. 138, ἀριθ. 19. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 114, εἰκ. 56. Κοντολέων, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον*, Α', σ. 373, 374, σημ. 87), στήλη ἀπὸ Γεράκι (Schröder, AM 29 (1904), σ. 47 κ.έ., πίν. 3. Buschor, *Olympia*, σ. 34. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 88, εἰκ. 40. Langlotz, AM 77 (1962), σ. 116), ἀνάγλυφον ἐκ Θράκης μὲ λυρῶδόν (Μπακαλάκης, Προανα-

Ὁ λόγος θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν σημασίαν τῆς στήλης αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, καθὼς καὶ εἰς τὰς νεκρικὰς ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ θέματος τῶν ταφικῶν ἀναγλύφων κατὰ τὰς διαφόρους περιοχάς. Εἰς τὴν Ἀττικὴν ἡ ὑψηλὴ στενὴ στήλη, προῦπάρξασα ὡς ταφικὸν μνημεῖον τῆς μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως²⁶, συνεδέθη πιθανῶς μὲ δοξασίας²⁷ καὶ καθιερώθη ὡς σχῆμα, πρὸς τὸ ὁποῖον ἐνηρμόνισαν οἱ Ἀττικοὶ καλλιτέχναι τὴν πλαστικὴν παράστασιν. Αἱ διαστάσεις τῆς δὲν προσεφέροντο διὰ τὴν παράστασιν καθημένης μορφῆς²⁸. Εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος, ὡς π.χ. εἰς τὸν νησιωτικὸν χῶρον, διαφορὰ ἴσως ἀντιλήψεων ἐπέτρεψε τὴν χρησιμοποίησιν σχημάτων ταφικῶν μνημείων, προσφερομένων διὰ τὸ θέμα τῆς καθημένης μορφῆς²⁹. Τὸ θέμα τοῦτο πράγματι ἐμφανίζεται ἐνωρίτατα εἰς τὸν ἀνωτέρω χῶρον διὰ τῆς στήλης τῆς Πάρου³⁰, χρονολογουμένης ἐντὸς τῶν δαιδαλικῶν ἀκόμη χρόνων, συναντᾶται δὲ καὶ εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν διὰ τῶν στηλῶν τῆς Θάσου καὶ τῆς συλλογῆς Klinger³¹. Εἶναι ἀξιοσημεῖον ὅτι ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου προέρχονται ἐπίσης τὰ ἀνάγλυφα Λούβρου ἀριθ. 3103³², Ince Blundell Hall ἀριθ. 263³³ καὶ Ny Carlsberg ἀριθ. 1996³⁴, τῶν ὁποίων ἀμφισβητεῖται ὁ χαρακτήρ. Ἡ εἰκονογραφικὴ συγγένεια τῶν τελευταίων πρὸς τοὺς καθημένους τῶν λακωνικῶν « ἡρωϊκῶν » ἀναγλύφων θὰ ἡδύνατο νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἄποψιν περὶ τοῦ ταφικοῦ τῶν χαρακτήρος. Γενικῶς εἰς

σκαφικὰς ἐρευνες, σ. 42 κ.έ., ἀριθ. 5, πίν. 8, 1 - 4). Καθήμενος πρέπει πιθανώτατα νὰ συμπληρωθῇ καὶ ὁ ἀνὴρ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Κύθνου Ἐθν. Μ. 44 (βλ. JdI 41 (1926), σ. 132. Buschor, Olympia, σ. 36, εἰκ. 26. Jacobsthal, ἔ.α., σ. 157, σημ. 2), ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ὅλης στάσεως, τῆς πρὸς τὰ ὀπισθεν ὠθημένης ράχεως καὶ ἐκ τῆς γραμμῆς τοῦ στήθους, βαينوῦσης λοξῶς πρὸς τὰ ἔξω ἐν ὅσῳ κατέρχεται. Διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ δὲ παρίστατο μᾶλλον μόνος.

26. Βλ. Kübler, AA (1936), σ. 185 κ.έ., εἰκ. 14. Johansen, ἔ.α., σ. 88 κ.έ. Richter, AGA, σ. 9 καὶ 14, εἰκ. 27 καὶ 28. Διὰ τὴν στήλην εἰς τὸν Ὀμηρον βλ. Johansen, ἔ.α., σ. 67.

27. Διὰ τὴν σημασίαν γενικῶς τῆς στήλης καὶ τοῦ ταφικοῦ ἀναγλύφου βλ. Johansen, ἔ.α., σ. 68 κ.έ. καὶ 111 κ.έ. E. van Hall, Over den Oorsprong van de Grieksche Grabstelle, κεφ. 2 καὶ 3. Lippold, Phil. Wochenschrift 1944, σ. 223 κ.έ. X. Καροῦζον, Ἀριστόδικος, σ. 34. Himmelmann - Wildschütz, Studien zum Ilissos - Relief, σ. 34.

28. Himmelmann - Wildschütz, ἔ.α., σ. 35.

29. Διὰ περαιτέρω προέλευσιν τοῦ θέματος τῆς καθημένης μορφῆς ἐκ τῆς ἀνατολικῆς περιοχῆς βλ. Möbius, AM 41 (1916), σ. 122, 171 κ.έ. Herdejürgen, Thronende Göttin aus Tarent, σ. 20 κ.έ.

30. Βλ. Ζαφειρόπουλον, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 245, Πίν. 215, ὁ ὁποῖος τὴν χρονολογεῖ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

31. Στήλη Θάσου εἰς τὸ Μουσεῖον Θάσου: Picard, Mon. Piot. 32 (1932), σ. 21 κ.έ., πίν. 2. Johansen, ἔ.α., σ. 117 καὶ 136. Himmelmann - Wildschütz, ἔ.α., σ. 35, σημ. 40. Guide de Thasos, σ. 117, ἀριθ. 7, εἰκ. 56. Στήλη Βερολίνου τῆς συλλογῆς Klinger ἐκ Πάρου: βλ. ἀνωτέρω σημ. 25. Ὁ Blümel τὴν ἐχαρακτήρισεν ἀναθηματικὴν ἀνευ τεκμηριώσεως. Στάχυνες ἀπαντῶνται καὶ ἐπὶ ταφικῶν στηλῶν, πρβλ. στήλην Λυσία, βλ. Κοντολέοντα, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, Α', σ. 373, σημ. 87.

32. BCH 24 (1900), σ. 554 κ.έ., πίν. 16. Mon. Piot. 32 (1932), σ. 25, εἰκ. 1. Schefold, Meisterwerke der griech. Kunst, σ. 174, εἰκ. 168. Himmelmann - Wildschütz, ἔ.α., σ. 35, σημ. 40. Παπαποστόλου, ΑΔ 21 (1966): Μέρος Α', σ. 112, σημ. 63. Κύβοι μὲ ἀνάγλυφον παράστασιν ἀπαντοῦν ὡς ταφικὰ μνημεῖα καὶ ἀργότερον ἐπὶ τάφων τῆς Θήρας, βλ. σχετικῶς Γ. Δεσπίνην, ΑΕ 1963, σ. 67 κ.έ.

33. Ashmole, A Catalogue of the Ancient Marbles at Ince Blundell Hall, σ. 96, ἀριθ. 259, πίν. 41. Michaelis, Ancient Marbles in Gr. Br., σ. 385, ἀριθ. 259, εἰκ. 3. Möbius, AM 41 (1916), σ. 171. Langlotz, FB, σ. 139, ἀριθ. 16. Roesch, Altertümliche Marmorwerke aus Paros, σ. 10. Johansen, ἔ.α., σ. 136. Lippold, ἔ.α., σ. 69, σημ. 9. Schuchhardt, Ant. Pl. VI, σ. 16.

34. F. Poulsen, Cat. sculpture (1951), σ. 31, ἀριθ. 13. Billedtavler, πίν. II. Möbius, ἔ.α., σ. 172. Roesch, ἔ.α., πίν. III. Lippold, ἔ.α., σ. 67. Schuchhardt, ἔ.α., σ. 16.

τὸν νησιωτικὸν χῶρον παρατηρεῖται ἴσως μία προτίμησις διὰ τὴν παράστασιν τῆς καθημένης μορφῆς ἐπὶ ταφικῶν μνημείων, ἀνάλογος πρὸς ἐκείνην, τὴν ὁποίαν δεικνύει ὁ ἀττικὸς κόσμος διὰ τὴν παράστασιν τοῦ ὀρθίου ἀνδρός³⁵. Ἡ ἀναζήτησις τοῦ λόγου διὰ τὴν προτίμησιν αὐτὴν εἶναι ζήτημα τὸ ὁποῖον ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ἐργασίας. Ὅταν διερρήχθησαν οἱ δεσμοὶ μετὰ τὰς παλαιὰς ἀντιλήψεις, τότε ποὺ εἰς τὸ πεδῖον τῆς στήλης ἐνεφανίσθη ἡ παράστασις τοῦ ἀπλοῦ πολίτου, ἤρχισε πιθανῶς καὶ ἡ ἀνεξαρτήτως περιοχῆς χρησιμοποίησις τῶν διαφόρων εἰκονογραφικῶν θεμάτων. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἔχομεν ἤδη ἄρκετὰ παραδείγματα ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος μετὰ τὸ θέμα τῆς καθημένης μορφῆς ἐπὶ ταφικῶν στηλῶν, πρωϊμώτατα δὲ ἐμφανίζεται τοῦτο εἰς τὴν Βοιωτίαν, ὅπου μετὰ τὴν διακοπὴν τῆς ἀττικῆς ταφικῆς τέχνης εἶναι μεγαλυτέρα ἢ νησιωτικὴ - ἰωνικὴ ἐπίδρασις. Διὰ τὸν ταφικὸν χαρακτήρα τῆς στήλης μετὰ τὴν καθημένην τοῦ Μουσείου Θηβῶν³⁶ δὲν γεννᾶται ἀμφιβολία. Ἡ στήλη τῆς Λεβαδείας³⁷ διετήρησε καὶ λείψανα ἐπιγραφῆς διευκολύνοντα τὴν ἐρμηνείαν της. Ἡ ἐκ Πειραιῶς στήλη καθημένης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου³⁸ εἶναι σαφῶς ταφικὴ, ὁ δὲ κόσμος τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὸ Γεράκι καὶ τοῦ τῆς Θράκης μετὰ τὸν λυρῶδον δὲν διαφέρει εἰς χαρακτῆρα ἀπὸ τὸν ἐκφραζόμενον εἰς τὰς παραστάσεις τῶν συγχρόνων λευκῶν ληκύθων³⁹. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ., λέγει ὁ Möbius, πᾶς Ἀθηναῖος πολίτης δύναται νὰ παρίσταται ἐπὶ τοῦ ταφικοῦ τοῦ μνημείου καθήμενος⁴⁰.

Παρὰ ταῦτα τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀναγλύφου ἐκ Μαρτίνου δὲν ἐλύθη εἰσέτι. Ὁ ὀκλαδίας δὲν βοηθεῖ ἐπίσης ἀποφασιστικῶς. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ καθίσματος εἶναι γνωστὸς εἰς τὴν Αἴγυπτον ἀπὸ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα π.Χ. καὶ διεδόθη πολὺ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τὴν εὐκόλον χρῆσίν του⁴¹. Ὁ τύπος μετὰ σκέλη αἰγὸς εἶναι σπανιώτερος⁴², ἀλλ' ἄνευ διαφορᾶς εἰς σημασίαν καὶ γνωστὸς περισσότερον

35. Σχετικῶς μετὰ τὴν ἀπεικόνισιν καθημένης καὶ δὴ γυναικείας μορφῆς εἰς τὴν Ἀττικὴν, εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐκ τῶν ἀναφερομένων εἰς γυναῖκας δύο ἐπιγραφῶν ἐπὶ βάθρων στήλης, ἐδρεθέντων εἰς Ἀττικὴν, ἡ Λαμπιτῶ ἀναφέρεται ξένη, ἡ δὲ Κλειτῶ ἐθεωρήθη ὡς ξένη (βλ. Milchhöfer, AM 5 (1880), σ. 169 κ.ἐ. Kirchoff Hermes V, σ. 54. X. Καροῦζον, Ἀριστόδικος, σ. 73 κ.ἐ. Γ6. Παπαποστόλου, AD 21 (1966): Μέρος Α', σ. 113. Jeffery, BSA 57 (1962), σ. 130 κ.ἐ., ἀριθ. 24 καὶ 27, εἰκ. 11 καὶ σ. 149 κ.ἐ.). Διὰ τὴν στήλην ἐξ Ἀναβύσσου (Richter, AGA, ἀριθ. 59, εἰκ. 151 - 153. Jeffery, ἔ.ἀ., σ. 145) βλ. σχετικῶς X. Καροῦζον, ἔ.ἀ., σ. 61 κ.ἐ. Παπαποστόλου, ἔ.ἀ., σ. 112. Homann - Wedeking, Das archaische Griechenland, σ. 139 κ.ἐ. Σχετικῶς πρβλ. καὶ τὴν περίπτωσιν τῆς στήλης Πειραιῶς (Biesantz, Thess. Reliefs, σ. 6 K 54, πίν. 1). Τὸ ἀνάγλυφον Ἐθν. Μ. 88 (βλ. Παπαποστόλου, ἔ.ἀ., σ. 102 κ.ἐ.) εἶναι ἀμφίβολον, ἐάν εἶναι ταφικόν (βλ. Jeffery, ἔ.ἀ., σ. 141). Ὁ Himmelmann, ἔ.ἀ., σ. 35, ὀδηγούμενος ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς τῆς Λαμπιτοῦς καὶ τῆς Κλειτοῦς ὑποθέτει ὅτι καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν ὑπῆρχον ταφικὰ ἀνάγλυφα μετὰ καθημένας μορφάς.

36. Μ. Θηβῶν 230: X. Καροῦζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, σ. 14, εἰκ. 10. Θρεψιάδης, AE 1963, Χρονικά, σ. 12.

37. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 25.

38. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 35 καὶ Johansen, ἔ.ἀ., σ. 137, εἰκ. 69. Möbius, Ornamente² (1968), σ. 105.

39. Πρβλ. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 156, εἰκ. 80. Möbius, AM 41 (1916), σ. 121. Διὰ τὸν νησιωτικὸν - ἰωνικὸν χαρακτῆρα τῆς στήλης ἀπὸ τὸ Γεράκι βλ. τελευταίως Langlotz, AM 77 (1962), σ. 116. Διὰ τὸ ἀνάγλυφον λυρῶδου ἐκ Θράκης ἀναφέρεται ὅτι εἶναι ἐκ μαρμάρου Θάσου, διατηρεῖ δὲ λείψανα ἐπιγραφῆς εἰς ἀλφάβητον Πάρου - Θάσου (βλ. Μπακαλάκη, Προανασκαφικὲς ἐρευνες, σ. 43 καὶ 46).

40. AM 41 (1916), σ. 121.

41. RE IV A 1, 412. Richter, Furniture², σ. 43.

42. RE ἔ.ἀ., 413. Θεωρεῖται ὅτι ἔχει ὡς πρότυπα ἀσσυριακὰ καθίσματα καὶ μικρὰς τραπέζας, βλ. Baker, Furniture of the Ancient World, σ. 277, εἰκ. 289 - 290, καὶ 217 - 218. Περὶ τοῦ δίφρου γενικῶς βλ. βιβλιογραφίαν παρὰ Μπακαλάκη, Ἑλλ. Ἀμφίγλυφα, σ. 14, σημ. 1 καὶ σ. 15, σημ. 1.

ἐκ τῆς ἀγγειογραφίας. Εἰς τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν ἀναφέρεται κυρίως ὡς δίφρος ὀκλαδίας⁴³, ἀλλὰ καὶ δίφρος περιακτός⁴⁴. Ὁ Ἡσύχιος ἐρμηνεύει: «θρόνος πτυκτός, δίφρος ταπεινός, ὃν οἱ ἀκόλουθοι φέρονται τοῖς εἰς τὰς ἀγορὰς ἐξιούσι πλουσίοις». Τὴν χρῆσιν διὰ τὸ ὑπαιθρον δεικνύουν ὅλαι σχεδὸν αἱ παραστάσεις, ἀκόμη καὶ ὅταν κáθηνται ἐπ' αὐτοῦ θεοὶ ἢ ἥρωες. Φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὑπὸ διαφόρων τεχνιτῶν, ὅταν λόγῳ τοῦ εἶδους τῆς ἀπασχολήσεώς των εἰργάζοντο καθήμενοι. Οὕτως ἐξηγοῦνται τὰ ἀφιερῶματα ὀκλαδίου εἰς τὴν Ἀθηνᾶν⁴⁵, τὰ ὅποια εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀναθήματα εἰς τὴν θεὰν ὑπὸ τὴν ιδιότητά της τῆς Ἐργάνης. Ὁ Διόνυσος, περισσότερον παντὸς ἄλλου συνδεόμενος μὲ τὸ ὑπαιθρον, συχνὰ κáθηται ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἄνευ ἄλλης τινὸς ἐνδείξεως δὲν ἀναγνωρίζεται⁴⁶. Ὁκλαδίας ἀπαντᾷ καὶ εἰς παραστάσεις μὲ Ἀσκληπιόν⁴⁷, τὸν δεῦτερον μετὰ τὸν Διόνυσον θεὸν ἐρχόμενον εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ εὐρὺ κοινόν. Πάντως αἱ θεότητες χαρακτηρίζονται γενικῶς δι' ἄλλων τρόπων, ἀνάλογοι δὲ ἐνδείξεις εἶναι ἀπαραίτητοι καὶ διὰ τὰς παραστάσεις ἡρώων⁴⁸. Τοῦ ἀναγλύφου μας δὲν σώζεται βεβαίως τὸ ἄνω μέρος, ὃ ὀκλαδίας ὅμως δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ σκεφθῶμεν, ὅτι ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ταφικὴν στήλην, ἐφ' ὅσον ἄλλωστε οὗτος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ ταφικῶν μνημείων⁴⁹. Ἀντιθέτως δυνάμεθα νὰ τὸν χρησιμοποιήσωμεν κατωτέρω ὡς χρήσιμον ἐνδειξιν, ὅτι ἐδῶ εὐρισκόμεθα πρὸ παραστάσεως πλουσίου ἀνδρός.

Ἡ παράστασις ἀνθρώπου μὲ ζῶον ἐπὶ ταφικῶν στηλῶν ἔχει καὶ πρὸ τοῦ ἀναγλύφου μας πολὺχρονον παράδοσιν, ἐλάφι δὲν ἀπαντᾷ ὅμως ἐπ' αὐτῶν. Ἐπειδὴ εἰς τὴν περίπτωσιν μας δὲν διατηρεῖται ἡ κεφαλὴ, θὰ ἡδύνατο νὰ σκεφθῇ τις καὶ ἄλλο ζῶον. Ἡ ὑπαρξίς ἐν τούτοις τῆς οὐρᾶς ἀποκλείει τὴν δορκάδα, τὸ δὲ σχῆμα τῶν ὀπλῶν καὶ ἡ μορφή τῶν σκελῶν δὲν εὐνοεῖ τὴν ἐκδοχὴν περὶ ἐριφίου⁵⁰. Τὸ ἐλάφι εἶναι συνηθισμένον ζῶον τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀποτελεῖ δὲ στοιχεῖον καὶ τοῦ Διονυσιακοῦ κύκλου. Ἀλλ' εἴτε ἐκ τῶν συμβόλων εἴτε ἐκ τῆς παρουσιάσεως τῆς σκηνῆς⁵¹, εἶναι ἐμφανὲς ἐκάστοτε ὅτι ἡ παριστῶμένη μορφή εἶναι θεότης. Γνωρίζομεν ἐκ παραδόσεως ὅτι ἔλαφοι ἀνε-

43. Ἀριστοφ., Ἰππ. 1384. Λουκ. Λεξιφ. 6. Πaus. I, 27, 1. Ἀθην. XII, 512. Αἰλιαν., Ποικ. Ἰστ. IV, 22. Πολυδ., X, 47. IG I², 276 (15), 277 (31), 280 (83), 288 (216). Σοῦδα ἐν λ. ὀκλαδίας.

44. Ἀρτέμιον παρ' Ἀθην. XIV, 637, C - D.

45. Βλ. IG ἑ.ἄ. καὶ Πaus. I, 27, 1 διὰ τὸ ἀφιέρωμα τοῦ Δαιδάλου.

46. Πρβλ. τὰ δύο μαρμάρινα ἀγάλματα, Ἐθν. Μ. 3711 (Jeffery, BSA 57 (1962), σ. 133. Schuchhardt, Ant. Pl. VI, σ. 13 κ.ἑ.) καὶ Κεραμικοῦ (AA 49 (1934), σ. 225 κ.ἑ., εἰκ. 20. Karo, An Attic Cemetery, σ. 20, πίν. 20). Τὸ ἐν χαρακτηρίζεται ὡς Διόνυσος, τὸ ἕτερον εἶναι ταφικόν.

47. Πρβλ. νόμισμα Τρίκκης (BMC Thessaly, Πίν. XI, 13) καὶ ἀνάγλυφον Ἐθν. Μ. 2399 (Σβορώνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθν. Μουσείον, σ. 492, πίν. 147. Schöne, Griech. Reliefs, σ. 51, ἀριθ. 102, πίν. 25).

48. Πρβλ. τὸ ἀνάγλυφον ἐκ Σαμοθράκης μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Ἀγαμέμνονος (Lippold, ἑ.ἄ., πίν. 18, 2).

49. Π.χ. εἰς τὴν στήλην Ἀθηνῶν Ἐθν. Μ. 40 - Κομοτηνῆς (Μπακαλάκης, Ἑλλ. Ἀμφίγλυφα, σ. 12 κ.ἑ., πίν. 2, ἀριθ. 2 - 3) καὶ εἰς τὴν παλαιότεραν βάσιν Πουλοπούλου (βλ. ἀνωτέρω σημ. 9).

50. Τὰ σκέλη τῆς αἰγὸς εἶναι βραχύτερα καὶ ὁ σκελετός των ἰσχυρότερος καὶ χονδρός. Γενικῶς διὰ τὴν ἔλαφον βλ. Studniczka, Artemis und Iphigenie, σ. 121 κ.ἑ. A. Cabrera, Fauna Iberica, σ. 331 κ.ἑ., πίν. 21 - 22. Hainard, Mammifères Sauvages d'Europe, σ. 174, πίν. 23 - 24. Διὰ τὰς αἰγας βλ. A. Cabrera, ἑ.ἄ., σ. 301 κ.ἑ., πίν. 16 - 19. L. von Lorenz - Liburnau, Die Wildziegen der Griech. Inseln, πίν. 26 - 27.

51. Πρβλ. π.χ. ἀνάγλυφον Ἀρτέμιδος εἰς Kassel (Bieber, Die antiken Skulpturen in Kassel, σ. 36, ἀριθ. 74, πίν. XXXII καὶ AM 35 (1910), σ. 9 κ.ἑ., πίν. 11), ἄλλο εἰς Βερολίνον (Blümel, Die klassisch griechischen Skulpturen, σ. 71, ἀριθ. 82, εἰκ. 117), εἰς Ἑθνικὸν Μουσείον (ÖJh 13 (1910), Beibl. 237, εἰκ. 145), εἰς Μουσείον Ἀκροπόλεως (ÖJh, ἑ.ἄ., εἰκ. 146).

τρέφοντο διά λατρευτικάς ανάγκας εἰς διάφορα τεμένη⁵², διά σχετικὴν ὁμως ἐρμηνείαν τῆς παραστάσεως τοῦ ἀναγλύφου μας οὐδὲν στοιχεῖον προσφέρεται. Ἀντιθέτως ἡ σκηνὴ ἔχει μεγάλην ἐσωτερικὴν συγγένειαν μὲ ἀναλόγους ταφικὰς σκηνὰς τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Σχετικὰ χωρία τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τοῦ Θεοκρίτου ἀναφέρουν τὴν ἀρπαγὴν νεβρῶν ἐκ τῆς μητρὸς των, οἱ ὅποιοι ἐστολίζοντο κατόπιν μὲ πολύχρωμα περιδέραια καὶ προσεφέροντο ὡς δῶρον⁵³. Ἡ συνήθεια ἔρχεται βεβαίως ἀπὸ τὴν ἔντονον ἀσκησιν κυνηγίου ἐλάφου, τὸ ὅποιον ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ὑπῆρξε τόσον ἀγαπητὸν καὶ ἐκτεταμένον, ὥστε ὁ Ὅμηρος νὰ ὀνομάζῃ «ἐλαφηβόλον ἄνδρα» τὸν κυνηγὸν γενικῶς⁵⁴. Ἡ ἐξημέρωσις μικρῶν ἐλάφου καὶ δορκάδων ἐσημείωσεν ἰδιαίτεραν ἐπίδοσιν καὶ ἔφθασε μέχρι καλλιέργειας τοῦ εἴδους κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Ἀρχοντες ἀνέτρεφον μικρὰ εἰς τοὺς κήπους των καὶ ὑπῆρχεν ἀνεπτυγμένον ἐμπόριον διὰ τὴν προμήθειαν ἐξημερωμένων⁵⁵.

Ἡ περιοχή τῆς Βοιωτίας εἶναι γνωστὴ διὰ τὴν ἀγάπην της εἰς τὸ κυνήγιον, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν παραστάσεων κυνῶν ἐπὶ ταφικῶν μνημείων⁵⁶, τὴν δὲ ἰδιαίτεραν ἐπίδοσιν εἰς τὸ κυνήγιον ἐλάφου φανερώνει ὁ μῦθος τοῦ Ἀκταίωνος. Φαίνεται πολὺ φυσικὸν νὰ ὑπῆρχον καὶ ἐδῶ ἔλαφοι ἐξημερωμένοι. Ὁ καθημένοσ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου μας, στηριζόμενος πιθανῶς διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐπὶ ράβδου, μὲ τὸ ἐλάφι, τὸν ὀκλαδιαν, τὴν ἡγεμονικὴν στάσιν καὶ τὴν εὐγένειαν, δέχεται μίαν ἐξιδανίκευσιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην παραστάσεων ἵππέων καὶ κυνηγῶν⁵⁷.

Ἡ κίνησις τῆς θωπείας εἶναι αὐθόρμητος χειρονομία, ἡ ὁποία προκαλεῖται εἰς τὴν θέαν τῆς τρυφερᾶς ὑπάρξεως τοῦ ζώου, ὡς τοῦτο γίνεται φανερόν καὶ ἐξ ἄλλων παραστάσεων μὲ ἔλαφον⁵⁸, συναντᾶται δὲ καὶ εἰς παραστάσεις μὲ ἄλλα ζῶα ἐπὶ ἀττικῶν ταφικῶν στηλῶν⁵⁹. Ἡ σκηνὴ τοῦ ἀναγλύφου Μαρτίνου ἔχει συγγένειαν μὲ ἐκεῖνας ἐπὶ στηλῶν τοῦ τύπου τοῦ Ἀλξήνορος. Δὲν πρόκειται ὁμως ἐδῶ περὶ ἀποτυπώσεως ἀπλῶς μιᾶς σκηνῆς ἐκ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ἐχει μονιμότητα τὸ σταθερὸν κάθισμα ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς ἐπιφανείας τοῦ δίφρου μὲ ὄρθιον τὸν κορμόν· τὰ πέλματα, καθὼς

52. Βλ. RE VIII, 2, 1947 ἐν λ. Hirsch. Ἐξημερωμένοι θὰ ἦσαν καὶ αἱ ἔλαφοι, αἱ σύρουσαι τὸ ἄρμα μὲ μίαν παρθένον, κατὰ τὰς εἰς Πάτρας ἐορτὰς πρὸς τιμὴν τῆς Ἀρτέμιδος, κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Παιουσιανίου (VII, 18, 12). Ἡμερὸς φαίνεται ἡ ἔλαφος, ποὺ ὁδηγεῖται διὰ θυσίαν εἰς τὸ ἀνάγλυφον Ἐθν. Μ. 2463 (AE 1901, σ. 113, πίν. 6. AA 53 (1938), σ. 534 κ.ε., εἰκ. 49), ἀκριβῶς δὲ τὴν ἀνατροφὴν ἐλάφων εἰς ἱερὸν δεικνύει καὶ ἡ σκηνὴ ἐπὶ τοῦ ληκυθίου, σχήματος βαλανιδίου, εἰς Βερολίνον (Greifenhagen, Antike Kunstwerke, σ. 39, εἰκ. 48 - 49. Langlotz, Aphrodite in den Gärten, SB Heidelberg 2. Abh. 1953/54, σ. 10, σημ. 7, πίν. 3 - 2).

53. Ξεν., Κυνηγ. IX, Θεοκρ. XI 40, 41.

54. Ἰλ. Σ 319.

55. L. Iunius Moderatus Collumella, IX, 1. Keller, Die Antike Tierwelt I, σ. 279. Keller, Tiere, σ. 103. Διὰ περαιτέρω βιβλιογραφίαν βλ. RE VIII 2, 1944 ἐν λ. Hirsch.

56. Π.χ. κύβος Θηβῶν (Χ. Καροῦζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, σ. 22, ἀριθ. 44, εἰκ. 18), στήλη (ἐ.ἀ., ἀριθ. 43), ἀνάγλυφον κυνηγοῦ (ἐ.ἀ., σ. 22 κ.ε., ἀριθ. 33, εἰκ. 20). Πρβλ. ἐπίσης τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Μονάχου (Despinis, Marb. WPr. 1962, σ. 45. Möbius, Ornamente² (1968), σ. 106), τὸ ὅποιον ὑπετέθη ὅτι προέρχεται ἐκ Βοιωτίας.

57. Βλ. Despinis, ἐ.ἀ., σ. 48.

58. Π.χ. εἰς τὸ ληκύθιον τοῦ Βερολίνου, βλ. ἀνωτέρω σημ. 52. Ἐλαφον θωπεύει ἡ Μαινάς εἰς τὸν κωδωνόσχημον κρατῆρα Goluchow (Beazley, Greek Vases in Poland, πίν. 25) καὶ ἡ Ἀρτεμις ἐπὶ οἰνοχόῃς τοῦ ζωγράφου τοῦ Dutuit εἰς Pet. Palais τῶν Παρισίων (CVA Pet. Palais, πίν. 19, 4).

59. Βλ. Conze, Att. Grabreliefs I, πίν. 27, ἀριθ. 62, 64 καὶ 65.

πατούν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους μὲ ὅλην τὴν ἐπιφάνειάν των, ἐκφράζουν μίαν χαλαρότητα μὲ σημασίαν· τὸ ἄπλωμα τῆς παλάμης ἄνευ ἐκτάσεως τοῦ βραχίονος, μίαν παθητικότητα. Χαλάρωσις καὶ ὑποταγὴ δίδουν ἀπροσδιόριστον διάρκειαν εἰς τὴν σκηνὴν καὶ γίνονται ὁ ἐκφραστικὸς φορεὺς τῆς λύπης, ποὺ βαραίνει τὰ μέλη⁶⁰.

Ἐν τούτοις ἡ μοναξιά δὲν ἔχει γίνεαι ἀκόμη αὐτοσυνειδήσις καὶ ἡ σκηνὴ δὲν ἔχει ὑψωθῆ εἰς δὶγλωσσον παράστασιν. Ὅχι π.χ. ἡ κόρη μὲ περιστερὰς τῆς Ν. Ὑόρκης, ἀλλ' ἐκείνη μὲ τὴν πυξίδα εἰς Βερολίνον⁶¹ ἀρμόζει ἐδῶ νὰ συγκριθῇ διὰ τὸ ἐσωτερικὸν νόημα. Ἡ στήλη ἀνήκει εἰς τὸ τέλος μιᾶς σειρᾶς ταφικῶν ἔργων, ποὺ ἔδωσεν ὁ αὐστηρὸς ρυθμός. Δὲν ἔχει συντελεσθῇ ἡ πρὸς τὰ ἔσω στροφὴ καὶ ἀπομόνωσις. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ ἀνάγλυφον τοποθετεῖται πρὸ τῆς στήλης τοῦ Γερακιοῦ καὶ τοῦ ἀναγλύφου ἐκ Θράκης μὲ λυρωδόν⁶², ἀλλ' εὐρίσκεται εἰς τὸ τελευταῖον σημεῖον τῆς φάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀπόστασις τοῦ νεκροῦ ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, μειωθεῖσα εἰς τὸ ἐλάχιστον, μετρεῖται ἀκόμη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς πλακὸς⁶³. Ἀμέσως κατόπιν ἡ ἀπόστασις πραγματοῦται εἰς τὴν διάστασιν τοῦ ψυχικοῦ βάθους.

Ἡ στήλη εἶναι ἀναμφισβητήτως ταφικὴ. Ἀλλωστε δὲν ὑπάρχουν κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν ἀναθηματικαὶ αὐτοῦ τοῦ σχήματος, ἐνῶ ἀντιθέτως εἶναι πολλαὶ αἱ ταφικαὶ⁶⁴. Τὸ δὲ γεγονός ἐστὶ εὐρέθῃ εἰς ἀρχαῖον νεκροταφεῖον ὁμοῦ μετ' ἄλλων στηλῶν, πασῶν ταφικῶν, ἀποτελεῖ μίαν καλὴν ἔνδειξιν.

Ἀνάγλυφον Μαρτίνου ἀριθ. 242 (Πίν. 59)

Τμῆμα πωρίνης ταφικῆς στήλης μετὰ μέρος τοῦ ὀρίζοντος τὴν δεξιὰν πλευρὰν αὐτῆς ραβδωτοῦ κιονίσκου⁶⁵. Ἐκ τῆς ἀναγλύφου παραστάσεως σώζεται τὸ ἐπάνω μέρος ἕως τὴν ἀρχὴν τῶν μηρῶν ὀρθίου, πρὸς δεξιὰ καὶ εἰς καθαρῶς ἐκ τοῦ πλαγίου ὄψιν ἐφήβου, φέροντος χλαμύδα καὶ πέτασον.

Μέγ. ὕψος 0,50 μ., μέγ. πλάτος 0,35 μ., μέγ. πάχος στήλης 0,075 μ., πάχος κιονίσκου 0,05 μ., ὕψος ἀναγλύφου 0,03 - 0,035 μ.

Τὸ ἐπάνω πέρας τῆς στήλης, τὸ ἀριστερὸν καὶ τὸ κάτω εἶναι τεθραυσμένα. Τοῦ νέου ἐλλείπει ὅλος σχεδὸν ὁ γῦρος τοῦ πετάσου καὶ τὸ ὀπισθεν τῆς κορυφῆς αὐτοῦ, τὸ ἔμπροσθεν μέρος τοῦ προσώπου μετὰ τῆς ρινός, τοῦ στόματος καὶ τοῦ πώγωνος, τὸ μεγαλύτερον τμῆμα τῶν ἄκρων χειρῶν, ὡς καὶ τὰ σκέλη ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τῶν μηρῶν. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου παρουσιάζει τραυμάτα τινα καὶ φθορὰς κατὰ τὰς ἀκμάς, διατηρεῖται ὅμως κατὰ τὰ ἄλλα καλῶς. Ἡ δεξιὰ σωζομένη πλευρὰ εἶναι εἰργασμένη μὲ ντισιλίδικο καὶ τὸ ὀπισθεν μέρος, ἀδρομερῶς, μὲ τὸ βελονάκι. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς πλακὸς εἰς ἔφηβος μόνος βυθίζεται εἰς συλλογὴν κρατῶν ἀντικείμενα σχετικὰ μὲ ταφικὰς παραστάσεις. Ἀπὸ τὸν σφικτοφορεμένον πέτασον σώζεται ἔμπρὸς μικρὸν τμῆμα τοῦ γύρου μὲ περιφερειακὸν τελείωμα. Ἡ βαθεῖα τομὴ εἰς τὸ περίγραμμα τῆς κό-

60. Himmelmann, ἔ.ἀ., σ. 15.

61. Στήλη Ν. Ὑόρκης : Richter, Catalogue of the Metropolitan Museum, ἀριθ. 73, πίν. 60 a. Lippold ἔ.ἀ., πίν. 64, 1. Στήλη Giustiniani εἰς Βερολίνον : Blümel, Cat. Berlin III K19, πίν. 27 - 28. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 132, εἰκ. 66.

62. Δι' ἀμφοτέρω βλ. ἀνωτέρω σημ. 25.

63. Βλ. τὴν στήλην τῆς Αἰγίνης μὲ νέον καὶ παῖδα : AD I, πίν. 33, 3. Lippold, ἔ.ἀ., 100, σημ. 16. Buschor, AM 74 (1959), σ. 7. Καροῦζος, AM 76 (1961), σ. 115, σημ. 2.

64. Hausmann, Griech. Weihreliefs, σ. 29, 35.

65. Οἱ ἀναφερόμενοι εἰς τὸ ἐξῆς κιονίσκοι εἶναι βεβαίως κατ' οὐσίαν ἡμικίονες.

μης, κατὰ τὴν ρίζαν τοῦ κρανίου, ὑπαινίσσεται πιθανῶς καὶ ταινίαν, δι' ἧς ἐστερεοῦτο ὁ πέτασος. Ἡ κεφαλὴ κλίνει πρὸς τὰ κάτω, ὁ δὲ ὀφθαλμός, εἰς τὴν κανονικὴν κατὰ τομὴν ὕψιν λαξευμένος, προσηλοῦται χωρὶς τόνον ἐμπρός. Ἡ χλαμὺς πορποῦται κανονικῶς ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὄμου καὶ κοσμεῖ τὸ στήθος, εἰς μὲν τὸ ἀριστερόν του μέρος, διὰ τῆς γωνιώδους πτυχώσεως τοῦ ὑφάσματος, εἰς δὲ τὸ δεξιὸν διὰ τριῶν ρευστῶν ταινιοσχήμων πτυχῶν, αἱ ὁποῖαι διαλύονται κάτωθεν τῆς μέσης. Ἡ παρυφὴ τοῦ ὀπισθίου μέρους τῆς χλαμύδος, κατερχομένη ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ ὄμου, ὀρίζει ἀριστερά, ὡς κατακόρυφος παραστάς, τὸ ὑφασμάτινον βάθος, ὅπου προβάλλεται ἡ διακοσμητικὴ καμπύλη τοῦ περιγράμματος τοῦ ὀπισθίου μέρους τῆς ράχεως καὶ τοῦ γλουτοῦ, ἀποκαλυπτομένων γυμνῶν εἰς τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἐνδύματος. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ἡ χλαμὺς καλύπτει τὸν βραχίονα μέχρι τοῦ ἀγκῶνος, ἐκεῖ δὲ ἡ παρυφὴ τῆς ἀναδιπλοῦται, διαγράφουσα κατερχομένη, ἐλεύθερον τελικὸν σίγμα.

Διὰ τῆς ἀριστερᾶς του χειρὸς ὁ νέος ὑψώνει ἀντικείμενόν τι ἔμπροσθεν τοῦ προσώπου, δυσκαθόριστον σήμερον λόγῳ τῶν ἀποκρούσεων. Ἴσως ἐκράτει μικρὸν πτηνὸν ἐντὸς τῆς παλάμης, ὡς ἀπαντᾷ εἰς σύγχρονά του ἀττικά παραδείγματα, ἀλλ' ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιον ἡ χεὶρ ὑψώνεται, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐδῶ ἐκρατεῖτο ἴσως δόρυ, δηλωθὲν διὰ χρώματος. Δύο κάθετοι σωληνοειδεῖς ὅπαι ἐντὸς τῆς ἀριστερᾶς παλάμης καὶ ὀπισθεν τοῦ καρποῦ τῆς δεξιᾶς χειρὸς δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀπεικονίζετο ὁ νέος κρατῶν δόρυ ἐξ ἄλλου ὕλικου. Αἱ ὅπαι ἐν τούτοις ἔχουν μὲν τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν, δὲν εὐρίσκονται ὅμως εἰς τὴν αὐτὴν εὐθείαν, ἔχουν δὲ διατηρηθῇ κατὰ μίαν ζιγκ - ζάγκ πορείαν, ὥστε δὲν διαπερῶνται εὐθέως. Ἡ δεξιὰ χεὶρ φέρεται χαμηλότερον ἐμπρός καὶ ἐκράτει, εἰς τὸ ὕψος περίπου τῆς κοιλίας, πτηνὸν ἀπὸ τῶν πτερύγων του. Σήμερον σώζεται μόνον ἡ οὐρὰ καὶ τὸ ὀπισθεν μέρος τοῦ σώματος τοῦ πτηνοῦ.

Στάσιμον σκέλος, συμφώνως καὶ πρὸς τὰς περισσοτέρας παρομοίας παραστάσεις, ἦτο τὸ ἐξωτερικόν, ἐδῶ τὸ δεξιόν. Διατηρεῖται εἰς τὸ κάτω σωζόμενον μέρος τῆς στήλης μικρὸν τμήμα τοῦ ἀνέτου ἀριστεροῦ, προβαλλομένου ἐμπρός, ἔξωθεν τῆς χλαμύδος.

Ἄν ὑπῆρχε συμπληρωματικὸς τῆς παραστάσεως παῖς δὲν βεβαιοῦται ἐκ τοῦ σωθέντος τμήματος. Ὅχι βεβαίως δοῦλον, ἀλλὰ νήπιον ἀναζητοῦν νὰ παίξῃ μὲ τὸ πτηνόν, ὡς εἰς ἀττικὰς στήλας, ἐπιτρέπει ὁ χώρος· ἐν τούτοις καὶ εἰς σχετικὰς παραστάσεις αὐτῆς τῆς Ἀττικῆς δὲν ἀπεικονίζονται ἔφηβοι, ἀλλὰ συνήθως ἄνδρες ἢ νεανίσκοι μετὰ νηπίων⁶⁶. Εἶναι πιθανώτερον ὅτι ὁ ἔφηβος παρίστατο ἐδῶ μόνος εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν στάσιν νέων ἐπὶ νησιωτικῶν - ἰωνικῶν παραδειγμάτων⁶⁷, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλας παραστάσεις νεκρῶν ἐπὶ βοιωτικῶν στηλῶν⁶⁸, ἴσως δὲ συνωδεύετο ἀπὸ

66. Πρβλ. Conze, ἔ.ἀ. II, ἀριθ. 1048 πίν. 209, ἀριθ. 1059 πίν. 213, ἀριθ. 1050 πίν. 203, ἀριθ. 1043 πίν. 206.

67. Πρβλ. π.χ. τὰς στήλας Ρεθύμνου (JHS 57 (1937), σ. 42, πίν. 4), Νισύρου (Johansen, ἔ.ἀ., σ. 127, εἰκ. 62), Πάρου (Buschor, Olympia, σ. 36, εἰκ. 30), Σάμου (Blümel, Kat. Berlin III K20, πίν. 29) καὶ Ἀνδρου εἰς Ermitage (Pfuhl, JdI 50 (1935), σ. 22, εἰκ. 11).

68. Πρβλ. π.χ. τὴν στήλην Ἀγαθοκλέους (Rodenwaldt, JdI 28 (1913), σ. 315 κ.ἐ.), τὴν στήλην ἐκ Λιάτανης εἰς Ν. Ὑόρκην (βλ. ἀνωτέρω σημ. 8) καὶ τὰς στήλας Ἀμφοττοῦς (Johansen, ἔ.ἀ., σ. 135, εἰκ. 68) καὶ κόρης μὲ πόλον τοῦ Μουσείου Θηβῶν (Χ. Καρούζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, σ. 17, ἀριθ. 12, εἰκ. 11).

τινα κύνα, ὡς π.χ. εἰς τὰς ἐκ Βοιωτίας προερχομένας στήλας τοῦ Ἀγαθοκλέους, τοῦ Στεφάνου, καὶ τοῦ νέου τῆς στήλης Ἐθν. Μ. ἀριθ. 829⁶⁹.

Ἀπαραγνώριστος εἶναι ἡ νησιωτικὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου μας. Ἡ παράστασις τοῦ νέου μόνου, ὀρθίου εἰς τὸ κέντρον τῆς στήλης καὶ εἰς τὴν ἐκ τοῦ πλαγίου ὄψιν, εἶναι τυπικὴ τῆς ἀνωτέρω περιοχῆς⁷⁰, ἀνεγνωρίσθη δὲ ὡς τοιαύτη καὶ ἐπὶ ἄλλων βοιωτικῶν παραδειγμάτων⁷¹. Ὑπὲρ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς συνηγοροῦν καὶ μεμονωμένα τινὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεως. Ἰωνικὴ αἴσθησις ὑπαγορεύει τὴν συνεχῆ ἔντονον καμπύλην γραμμὴν τῆς ράχews, ἄνευ ἀνατομικῶν δηλώσεων⁷². Τὸ ἀνοιγμα ἐπίσης, διὰ τοῦ ὁποίου ἀποκαλύπτεται γυμνὸν τὸ σῶμα, ἐνθυμίζει ἐκεῖνο τοῦ πέπλου τῶν κορῶν τῆς Πάρου⁷³. Ἡ χλαμὺς αὐτῇ καθ' ἑαυτὴν ἐπιτρέπει μεγαλυτέραν ἐλευθερίαν καὶ φορεῖται καθ' ὅμοιον πρὸς τὸν τοῦ νέου τοῦ ἀναγλύφου μας τρόπον ὑπὸ τοῦ λυρφοῦ τῆς στήλης ἐκ Βονίτσης Ἀκαρνανίας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τῆς ὁποίας αἱ σχέσεις μὲ τὴν νησιωτικὴν τέχνην ἔχουν ἤδη σημειωθῆ⁷⁴. Ἡ ἀναδιπλούμενη παρυφὴ τῆς χλαμύδος ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς εἰς σχῆμα τελικοῦ σίγμα ἔχει τὴν ἀνάλογόν της εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀποπτύγματος τοῦ πέπλου τῆς κόρης μὲ περιστεράς εἰς τὴν στήλην τῆς Ν. Ὑόρκης. Ἡ ταινιόσχημος πτύχωσις ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ ἐφήβου, εἶναι ἐπίσης νησιωτικῆς, ὡς ἀπὸ καιροῦ παρατηρήθη, καταγωγῆς⁷⁵, καὶ ἔχει συγγένειαν, ὡς πρὸς τὴν πλαστικὴν ἀντίληψιν, μὲ ἐκείνην τοῦ χιτῶνος τῆς ὀρθίας μορφῆς τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἀνδρου⁷⁶. Τὸ ἐστερημένον, τέλος, ὀργανικῆς διαμορφώσεως σῶμα μὲ τὴν ἀγύμναστον καὶ μαλακὴν σάρκα ἐνθυμίζει περαιτέρω τὸν ἰωνισμόν τῶν κυκλαδικῶν νήσων.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω, ἐν τούτοις, στοιχεῖα εἶναι ἐντελῶς ἐξωτερικά, τὸ δὲ ἀνάγλυφόν μας, συγκρινόμενον μὲ νησιωτικὰ ἔργα, ὡς π.χ. ἡ ὡς ἄνω στήλη τῆς Ἀνδρου, οὐδεμίαν ἐκ τῶν πλαστικῶν δυνάμεων ἐκείνων μαρτυρεῖ. Ὁ ἐπαρχιακὸς τεχνίτης τοῦ ἐλάξευσε τὸ ἔργον τοῦ συμφῶνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ βοιωτικοῦ ἐργαστηρίου. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἐπίπεδον, ὁ πλαστικὸς σχηματισμὸς κενός, μεταβάσεις δὲν ὑπάρχουν καὶ τὸ ἔνδυμα ἀποδίδεται μὲ ζωγραφικὸν τρόπον. Ἐπὶ τῶν νησιωτικῶν ἔργων ἡ ἀναγλυφικὴ ἔξαρσις κατὰ τὰ περιγράμματα ἐλαττοῦται ὁμαλῶς καὶ συνεχῶς μέχρι τῆς ἐπιφανείας τῆς πλακός, ἐπὶ τῶν βοιωτικῶν ὁμως, ὡς παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου μας, τὰ περιγράμματα τέμνονται ἀποτόμως καὶ κατέρχονται σχεδὸν καθέτως πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν ταύτην.

69. Στήλη Στεφάνου ἐκ Τανάγρας, Ἐθν. Μ. 2578 (Stais, *Guide du Musée Nat.*, σ. 158 μετὰ εἰκόνας. Möbius, *Ornamente*² (1968), σ. 54), στήλη νέου ἐκ Θεσπιῶν (Rodenwaldt, *JdI* 28 (1913), σ. 316 κ.έ., πίν. 25 a. Σ. Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ Γλυπτῶν, σ. 106, ἀριθ. 829).

70. Βλ. Diepolder, ἔ.ά., σ. 8. Möbius, *Ornamente*² (1968), σ. 105.

71. Βλ. Χ. Καρούζον, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, σ. 36 κ.έ. διὰ τὴν στήλην νέου ἀριθ. 118.

72. Πρβλ. τὴν στήλην Κύθνου Ἐθν. Μ. 37 : Lippold, ἔ.ά., σ. 175, σημ. 13. Schuchhardt, *Essays in Memory of K. Lehmann*, σ. 298, σημ. 27.

73. Πρβλ. στήλην Giustiniani (Johansen ἔ.ά., σ., 132, εἰκ. 66) καὶ στήλην κόρης μὲ περιστεράς εἰς Ν. Ὑόρκην (Richter, *Catalogue of the Metropolitan Museum*, σ. 49, ἀριθ. 73, πίν. 60a. Lippold, ἔ.ά., σ. 176, σημ. 2, πίν. 64, 1). Σχετικῶς βλ. Chr. Karusos, *AM* 71 (1956), σ. 248 κ.έ. Schefold, *Festschrift Boehrer*, σ. 559.

74. Βλ. Langlotz, *FB*, σ. 127, 20. Johansen, ἔ.ά., σ. 126, εἰκ. 61. Ἀνδρόνικον, *AE* 1956, σ. 205.

75. Βλ. Μπακαλάκη, Προανασκαφικὲς ἔρευνες, σ. 19 κ.έ., πίν. 3 - 6. Chr. Karusos, *AM* 71 (1956), σ. 252. Despinis, *Ant. Pl. VII*, σ. 83.

76. Despinis, ἔ.ά., σ. 81 κ.έ., πίν. 36.

Χρονολογικῶς ἐξεταζόμενον τὸ ἀνάγλυφόν μας παραβάλλεται, ὡς πρὸς τὴν ὕψην καὶ τὴν μαλακὴν αἰσθησιν τοῦ ὑφάσματος, καθὼς καὶ τὴν ρευστότητα τῶν πτυχῶν τοῦ ἐνδύματος, μὲ ἐκεῖνο τῆς δούλης τοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἀνδρου. Συγκρινόμενον καὶ μὲ ἐνδύματα ἐπὶ βοιωτικῶν ἔργων, τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος⁷⁷, ἐκ τοῦ ἄβροῦ τρόπου γενικῶς, διὰ τοῦ ὁποῖου καλύπτει τοῦτο τὸ σῶμα, μὲ μετρημένην πτύχωσιν καὶ ἀνεξαρτησίαν, ὁδηγεῖ εἰς μεταγενεστέρους τῶν ἀνωτέρω ἔργων χρόνους καὶ εἰς παραστατικούς τρόπους τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁷⁸

Μὲ τὰς δύο συγκλινούσας κινήσεις τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς περι-ορίζει ὁ τεχνίτης τὸν ὥρον ὅπου ἀναπνέει ἡ μορφή, ἐνθ', εἰς ἀντιστοιχίαν μὲ τὸ ἀπλανὲς βλέμμα, ἀφήνει τὴν ἐκφράζουσαν σχέσιν τινὰ μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον δεξιὰν χεῖρα ἔξω, ἄνευ οὐσιαστικῆς δράσεως καὶ ἀμέτοχον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν βίωμα. Ἡ δημιουργου-μένη οὕτως εἰκὼν ψυχικῆς ἀπομονώσεως, χαρακτηριστικῆ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς⁷⁹, ὁδηγεῖ πέραν τῶν γυναικείων μορφῶν, αἵτινες κρατοῦν κάτοπτρον ἐπὶ τῶν στηλῶν εἰς Βοστώ-νην, Ἑθνικὸν Μουσεῖον καὶ Μουσεῖον Πειραιῶς⁸⁰, καθὼς καὶ τῆς κόρης ἐπὶ τῆς στή-λης ἐκ Λιάτανης εἰς Ν. Ὑόρκην⁸¹, ὅπου ὑπάρχει φανερόν εἰσέτι ἄνοιγμα τῆς μορφῆς πρὸς τὰ ἔξω. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως δύναται νὰ συγκριθῇ ὁ νέος τῆς στήλης Μαρτί-νου μὲ τὴν μορφήν τῆς Πausaniᾶς ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀττικῆς στήλης⁸², ἃν καὶ ὁ παρα-στατικὸς τύπος τοῦ πρώτου εἶναι ἀκόμη τῆς παλαιότερας ἀντιλήψεως, πρὶν ἀπομονωθῇ ἡ μορφή ἐκ τοῦ περιβάλλοντός της διὰ τῆς στροφῆς πρὸς τὰ ἔμπρός. Ἐπίσης ἡ ἐκλογή τῆς διὰ κιονίσκων ἀρχιτεκτονικῆς πλαισιώσεως ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὰς γενικω-τέρας τάσεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς⁸³, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ὁ τεχνίτης μας ἀντε-λήφθη ἔστω καὶ εἰς τὸ ἐλάχιστον τὸ βαθύτερον νόημα καὶ τὴν σημασίαν τῆς μεγάλης ἀλλαγῆς εἰς τὴν Ἀττικὴν.

Πρὸς τὸν σκοπὸν πιθανώτατα δευτέρας χρήσεως τῆς στήλης ἐλήφθη φροντίς διὰ τὸν εὐτρεπισμὸν τῆς ἐπιφανείας αὐτῆς καὶ ἀφηρέθησαν ἐπιμελῶς τὰ λείψανα ἐκ τῶν παλαιότερον θραυσθέντων μερῶν τῶν δύο χειρῶν καὶ τοῦ προσώπου. Ἀνάλογα παρα-δείγματα ἔχομεν καὶ ἄλλα ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Βοιωτίας⁸⁴.

Ἰωνικὰ κιονόκρανα καὶ ἀετωματικὴ ἐπίστεψις διὰ τὴν στήλην μας εἶναι μᾶλλον βέβαια στοιχεῖα, ὡς συνάγεται ἐξ ὅλων τῶν πρωΐμων⁸⁵, καθὼς καὶ ἐκ τῶν βοιωτικῶν

77. Πρβλ. τὰς στήλας τῆς Διοδώρας καὶ Ἀφροδισίας (βλ. ἀνωτέρω σημ. 7), ἢ τὴν στήλην τῆς Λιάτανης (Diepolder, ἔ.ἀ., σ. 8, πίν. 1,1. Richter, The Catalogue of the Metropolitan Museum, σ. 50, ἀριθ. 74, πίν. 60b. Schuchhardt, Gnomon 30 (1958), σ. 491).

78. Βλ. Diepolder, ἔ.ἀ., σ. 29 - 30. Süsserott, Griech. Plastik des 4. Jhts v. Chr., σ. 37 καὶ 125. Lip-pold, ἔ.ἀ., σ. 203.

79. Βλ. Diepolder, ἔ.ἀ., σ. 29 κ.ἐ. Himmelmann, ἔ.ἀ., σ. 14.

80. Diepolder, ἔ.ἀ., σ. 24, εἰκ. 5, πίν. 10 - 11.

81. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 77.

82. BCH 73 (1949), σ. 526 κ.ἐ., πίν. 32, 2.

83. Βλ. Diepolder, ἔ.ἀ., σ. 28.

84. Βλ. στήλην Διοδώρας Ἑθν. Μ. 818 καὶ Ἀφροδισίας Μ. Θηβῶν BE 21 (βλ. ἀνωτέρω σημ. 7), Ἀγαθοκλέους Ἑθν. Μ. 742 (βλ. σημ. 68), Θεομνήστου Μ. Θηβῶν 45 (X. Καρούζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, σ. 21, εἰκ. 16), νεκρόδειπνον τοῦ ὡς ἀνω Μουσείου 129 (X. Καρούζος, ἔ.ἀ., σ. 44 κ.ἐ.).

85. Στήλη Τεγέας (Le Bas, Voyage Archéologique III, πίν. 103. Furtwängler, AM 8 (1883), σ. 366, 370 - 371. Akurgal, 111 BWPr. (1955), σ. 16, 18 καὶ 27), στήλη Σινώπης (Akurgal, ἔ.ἀ., σ. 5 κ.ἐ., 18 καὶ 27, εἰκ. 1), στήλη Φιλοῦς εἰς τὸ Μουσεῖον Πειραιῶς (AE 1916, σ. 6 κ.ἐ., εἰκ. 2. Diepolder, ἔ.ἀ., σ. 25 καὶ 31, πίν. 18. X. Καρούζος, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Γ', σ. 260, σημ. 5). Παρομοία θὰ ἦ-

έλληνιστικῶν παραδειγμάτων στηλῶν με κιονίσκους εἰς τὰ πλάγια⁸⁶. Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῶν πρωϊμωτέρων μνημείων, ἐχόντων συνεπέστερον τὸν ἀρχιτεκτονικὸν χαρακτῆρα καὶ πλησιεστέρων χρονολογικῶς εἰς τὴν στήλην ἐκ Μαρτίνου, εἶναι κανονικὴ ἡ παρουσία ἐπιστυλίου⁸⁷, τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι καὶ ἐπ' αὐτῆς ὑπῆρχεν ἐπιστύλιον.

Πρὸς τὸ παρόν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βοιωτίας, ἡ στήλη μας παραμένει τὸ πρῶτον παράδειγμα εἰς μίαν σειρὰν παρίνων ταφικῶν στηλῶν με κιονίσκους, αἱ ὁποῖαι διαδίδονται εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν κυρίως περίοδον. Ὁ παρόλιθος, ὑλικὸν τῆς πρωΐμου ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, δὲν ὑπῆρξεν ἰδιαίτερος ἀγαπητὸς διὰ ταφικὰ ἀνάγλυφα. Εἰς τὴν Βοιωτίαν, ἀφοῦ ἐδοκιμάσθη ἐπ' ὀλίγον, ὡς μαρτυρεῖ ἡ στήλη τοῦ Κιττύλου καὶ Δέρμου⁸⁸, ἐγκατελείφθη κατόπιν χάριν τοῦ ξένου μαρμάρου⁸⁹, ἐκτὸς τῆς Τανάγρας, ὅπου συνεχίσθη ἡ χρήσις του μέχρι τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. διὰ ταφικοὺς βωμίσκους⁹⁰. Ἡδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος ἔχομεν δείγματα χρησιμοποίησεως τοπικῶν λίθων⁹¹, ἀλλὰ ἀπὸ τὰς τελευταίας δεκαετίας αὐτοῦ, μίαν περίοδον ἱστορικῶς κρίσιμον καὶ διὰ τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα, ἡ βοιωτικὴ περιοχὴ στρέφεται πρὸς τὸν ἑαυτὸν της καὶ ἀντλεῖ ἀποφασιστικῶς ἐκ τῶν ἰδικῶν της πηγῶν διὰ τὰ ταφικὰ της μνημεῖα⁹². Ἐκτὸς τῆς τοπικῆς φαιᾶς⁹³ καὶ τῆς θεσπιακῆς πέτρας⁹⁴, τὸ μαῦρον μάρμαρον γεμίζει ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰ νεκροταφεῖα τῶν Θηβῶν καὶ τῆς Τανάγρας, με τὰς γνωστὰς χαρακτὰς στήλας εἰς πρώτην ἐντυπωσιακὴν ἐμφάνισίν του⁹⁵, ἐνῶ ὁ πῶρος προσφέρεται ἐπίσης, ὡς δεικνύει ἡ στήλη μας, ὡς ὑλικόν⁹⁶, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ χρήσις ἐπιβάλλεται ὀριστικῶς

το καὶ ἡ στήλη τοῦ Αὐλῶνος (Ugolini, Albania Antica, σ. 79 κ.έ., πίν. XLII - XLIII. Μπακαλάκης, Ἑλλ. Ἀμφίγλυφα, σ. 55, ἀριθ. 11), ἐξ ἧς σώζεται μόνον τὸ κάτω τμήμα.

86. Μερικὰ παραδείγματα: Haussoullier, Quomodo Sepulcra Tanagraei decoraverint, σ. 18 κ.έ., πίν. 11. Rodenwaldt, JdI 28 (1913), σ. 317 κ.έ. Στήλαι εἰς τὸ Μουσεῖον Σχηματαρίου ἀριθ. 1666, 1668 - 1669, 1671, 1267 καὶ 1270, ἄλλη εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν ἀριθ. BE 91. Παρομοίου τύπου εἶναι καὶ ἡ ἐνεπιγραφὸς στήλη τοῦ Ἑθν. Μουσείου ἐκ Τανάγρας ἀριθ. Εδρ. Ἀρχ. Ἑτ. (λίθινα) 3739.

87. Στήλη Τεγέας, Σινώπης, Φιλοῦς (βλ. ἀνωτέρω σημ. 85) καὶ ἐκ τῶν ἑλληνιστικῶν αἱ ὑπ' ἀριθ. 1267 καὶ 1666 στήλαι τοῦ Μουσείου Σχηματαρίου. Ἡ στήλη 1666 παρουσιάζει ὀδόντας, ὡς ἡ στήλη τῆς Σινώπης.

88. Grace, Archaic Sculpture in Boeotia, σ. 52. Richter, AGA, σ. 13, ἀριθ. 9, εἰκ. 31 - 33. Johansen, ἔ.ἀ., σ. 105, εἰκ. 55.

89. Κυρίως τοῦ πεντελικοῦ, πρβλ. Rodenwaldt, JdI 28 (1913), 312. Ἐκ πεντελικοῦ μαρμάρου εἶναι ἡ στήλη τοῦ Μ. Θηβῶν ἀριθ. 13 (Richter, AGA, ἀριθ. 68, εἰκ. 161), ἡ ἐπ' Ἀγάθωνι καὶ Ἀριστοκράτει τοῦ Ἑθν. Μουσείου (Richter, ἔ.ἀ., ἀριθ. 75, εἰκ. 171) καὶ ἡ στήλη τῆς Βοστώνης (Richter, ἔ.ἀ., ἀριθ. 28, εἰκ. 81).

90. Pfuhl, AM 28 (1903), σ. 331 κ.έ. Rodenwaldt, JdI 28 (1913), σ. 311. Möbius, Ornamente² (1968), σ. 54, 115. Fraser - Rönne, Boeotian and West Greek Tombstones, σ. 37 κ.έ.

91. Π.χ. εἰς τὴν στήλην τῆς καθήμενης Μ. Θηβῶν ἀριθ. 230 (Χ. Καροῦζος, Τὸ Μουσεῖο τῆς Θήβας, σ. 14, εἰκ. 10), τὴν στήλην τοῦ Ἀλεξήνορος καὶ τὴν στήλην τῆς Λεβαδεῖας (Johansen, ἔ.ἀ., σ. 114 καὶ 122).

92. Δὲν ἐλλείπουν βεβαίως καὶ παραδείγματα ἐκ πεντελικοῦ μαρμάρου, ὡς π.χ. εἶναι ἡ στήλη τοῦ Στεφάνου ἐκ Τανάγρας Ἑθν. Μ. 2578 καὶ ἡ στήλη ἐκ Λιάτανης εἰς Ν. Ὑόρκην.

93. Ἐχρησιμοποιήθη εὐρύτατα δι' ἀπλᾶς ἀνθεματὰς στήλας κυρίως ἀπὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. κ.έ., βλ. Möbius, Ornamente² (1968), σ. 54 κ.έ., 115.

94. Ἐχρησιμοποιήθη κυρίως εἰς τὰς Θεσπιάς. Διὰ τὰ ἐκτὸς τῶν Θεσπιῶν εὑρεθέντα παραδείγματα βλ. Rodenwaldt, JdI 28 (1913), σ. 311 κ.έ.

95. Βλ. Κεραμόπουλλον, AE 1920, σ. 1 κ.έ. Χ. Καροῦζος, ἔ.ἀ., σ. 28 κ.έ. Fraser - Rönne, ἔ.ἀ., σ. 35 κ.έ.

96. Λατόμησις πῶρος ἐγένετο καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Θηβῶν, ἀλλὰ γενικῶς ὁ παρόλιθος τῆς ταναγραϊκῆς περιοχῆς ἦτο καλυτέρας ποιότητος, βλ. Pfuhl, AM 28 (1903), σ. 331. Rodenwaldt, JdI 28 (1913) σ. 311. Fraser - Rönne, ἔ.ἀ., σ. 37 καὶ 43.

κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν μὲ δύο χαρακτηριστικοὺς τύπους στηλῶν, οἱ ὅποιοι ἐπιχωριάζουν εἰς τὰς Θήβας καὶ τὴν Τάναγραν. Ὁ εἷς δίδει τὴν ἐντύπωσιν καθαρῶς ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους καὶ εἶναι, ὥς φαίνεται, τοπικὸν δημιούργημα⁹⁷. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ κοινὸς τῆς ναῖσκομόρφου στήλης μετὰ παραστάδων ἢ ἰωνικῶν κιονίσκων, ἀπλῶν ἢ μετὰ ραβδώσεων. Τοῦ τελευταίου τύπου πρῶτον ἀντιπροσωπευτικὸν δεῖγμα ἀποτελεῖ ἡ στήλη μας.

Κ. ΚΩΣΤΟΓΛΟΥ

97. Βλ. Χ. Καροῦζον, ἔ.ἀ., σ. 31 κ.ἐ. Fraser - Rönne, ἔ.ἀ., σ. 39 κ.ἐ.

ΧΑΛΚΟΥΣ ΚΡΟΥΝΟΣ ΕΞ ΟΛΥΜΠΙΑΣ*

(Σ χ έ δ. 1 - 2· Π í ν. 60 - 75)

*Ἄλφεδός ἄρρεν ὕδωρ, Ἀρεθοῦσιόν ἐστι τὸ θῆλυ·
καὶ γάμον εὖρεν Ἔρωσ, κίρναμένων ὑδάτων
(Παλατ. Ἀνθολογ. 2, IX, 683)*

Ἡ χαλκοθήκη τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας ἐπλουτίσθη, κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ ἔτους 1969, μὲ ἔν ἀκόμη ἐξαίρετον καὶ μοναδικὸν ἀπόκτημα, τὸ ἱστορικὸν τῆς εὐρέσεως τοῦ ὁποίου ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ὁ Χρῆστος Δουβιώτης, κάτοικος τοῦ γειτονικοῦ μὲ τὴν ἀρχαίαν Ὀλυμπίαν χωρίου Φλόκα, εἰδοποίησε τὸ Μουσεῖον ὅτι, κατὰ τὴν διάρκειαν σκαπτικῶν ἐργασιῶν, ἀνεφάνη « ἀντικείμενον εἶδους ἀρχαιολογίας », ἐνῶ συνεργεῖον ἐργατῶν ἡσυχολεῖτο μὲ τὴν διὰ νοξιν χάνδακος διὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ρεῖθρων τῆς ἐπαρχιακῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία συνδέει τὴν ἀρχαίαν Ὀλυμπίαν μετὰ τῆς κοινότητος Φλόκα.

Πρόκειται διὰ τὸν εἰκονιζόμενον εἰς τοὺς Π í ν. 61 - 75 χαλκοῦν ἀνθρωποταυρικὸν κρουνὸν μετὰ τοῦ καταλήγοντος εἰς αὐτὸν χαλκοῦ ἐπίσης σωλήνος¹.

Μετέβην εἰς τὴν ὑποδειχθεῖσαν θέσιν ὅπου, ὑπὸ ἐλαφρὰν βροχήν, συνεχίζετο ἡ ἐκσκαφὴ ἐκατέρωθεν τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεσημάνθη τὸ ἀντικείμενον. Πράγματι, εἰς τὰ κατακορύφως ἀνεσκαμμένα χαμηλὰ πρηνῇ τοῦ ἐκεῖ ὑπάρχοντος ἀποτόμου λοφίσκου καὶ μεταξὺ λελαξευμένων ὀρθογωνίων λίθων παλαιόθεν διαλελυμένου ἀρχαίου κτίσματος (Π í ν. 60 α - β), διεπιστώθη ἡ ὑπαρξὶς ἀρχαίου χαλκοῦ σωλήνος, ἐγκαρσίως εἰσερχομένου εἰς τὴν ἐπίχωσιν, ὅπου διεκρίνετο ἡ περίμετρος τοῦ ἐνὸς ἄκρου αὐτοῦ.

Αἱ σκαπτικαὶ ἐργασίαι διεκόπησαν ἀμέσως, διὰ νὰ διενεργηθῇ, μόλις θὰ τὸ ἐπέτρεπον αἱ καιρικαὶ συνθήκαι, ἡ ἐπιβαλλομένη σωστικὴ ἀνασκαφή. Ἐξ αἰτίας ὅμως σφοδρᾶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς νυκτὸς νεροποντῆς, παρεσύρθησαν τὴν πρωΐαν τῆς ἐπομένης, καὶ ὀλίγον πρὸ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συνεργεῖου, τὰ μαλακὰ χώματα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ πρानοῦς, κάτωθεν τοῦ σημείου ἐπισημάνσεως τοῦ ἀρχαίου ἀντικειμένου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψιν ὀλοκλήρου τοῦ σωλήνος καὶ τοῦ κρουνοῦ, τὴν ὑπαρξὶν τοῦ ὁποίου βεβαίως, οὐδεὶς ἦτο δυνατόν προηγουμένως νὰ ὑποψιασθῇ. Κατόπιν συντόμου προχείρου ἐρεύνης τοῦ χώρου, τὸ ἀπόκτημα μετεφέρθη ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργεῖου εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ὀλυμπίας. Αἱ ἐργασίαι τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς συντηρήσεως ἤρχισαν ἀμέσως καὶ διήρκεσαν ἐπὶ δέμηνον². Εἰς τοὺς Π í ν. 62 - 63, 66 α καὶ 72 α

*Τὸν Διευθυντὴν τῆς Ἀκροπόλεως κ. Γεώργιον Δοντὰν θερμῶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν φιλικὴν συμβολὴν του ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀντικειμένου. Ἐπίσης, εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν Ἐπιμελήτριαν Ἀρχαιοτήτων δ. Δέσποιναν Χατζῆ, ἡ ὁποία ἐπιμελῶς κατηύθυνεν εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας τὰς ἐργασίας τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς συντηρήσεως τοῦ κρουνοῦ.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὴν Προϊσταμένην τῆς Ἐφορείας τῆς Ὀλυμπίας δ. Θεοδώραν Καράγιωργα διὰ τὴν ἐπιβεβαίωσιν καὶ συμπλήρωσιν τῶν παλαιότερων μετρήσεών μου.

1. Κατεγράφη εἰς τὸ Βιβλίον Εἰσαγωγῆς τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας ὑπ' αὐξ. ἀριθ. Β.Ε. 1555.

2. Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρησις τοῦ κρουνοῦ ἐγένοντο μετὰ προσοχῆς ὑπὸ τοῦ πεπειραμένου τεχνίτου καὶ αὐτοδιδάκτου καλλιτέχνου κ. Χρήστου Γιαννακοπούλου, εἰς τὸ ἐργαστήριον χαλκῶν τοῦ Μουσείου τῆς Ὀλυμπίας.

φαίνεται ή κατάστασις τοῦ ἀντικειμένου πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ, εἰς δὲ τοὺς Πί ν. 64 α - β καὶ 66 β κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτοῦ· αἱ λοιπαὶ φωτογραφίαι ἐλήφθησαν μετὰ τὸν πλήρη καθαρισμὸν τοῦ ἀντικειμένου³.

Ὁ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἀποκτηθεὶς χαλκοὺς κρουνοὺς⁴ καὶ ὁ ἐπίσης χαλκοὺς ὕδαταγωγὸς σωλὴν διατηροῦνται εἰς ἀρίστην κατάστασιν, προφανῶς δὲ προέρχονται ἐκ μνημειώδους κρήνης καὶ συνθέτουν ἓν μοναδικὸν μέχρι στιγμῆς εὑρημα τοῦ εἵδους αὐτοῦ, ἀναγόμενον εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος.

Ὁ κρουνοὺς εἶναι καλλιτεχνικὸν δημιούργημα ποιότητος, τὸ δὲ ὅλον εὑρημα εἶναι τέλειον τεχνικῶς ἔργον ἐκ χυτοῦ χαλκοῦ.

ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ

ΣΩΛΗΝ

Μῆκος	0,550 μ.
Διάμετρος τοῦ κυλίνδρου εἰς τὸ στενὸν ἄκρον	0,048 μ.
Διάμετρος τοῦ κυλίνδρου εἰς τὸ πλατὺ ἄκρον	0,100 μ.
Διάμετρος τοῦ κυλίνδρου περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους	0,069 μ.
Διάμετρος τοῦ δισκοειδοῦς δακτυλίου	0,151 μ.
Πάχος τοῦ δισκοειδοῦς δακτυλίου	0,008 μ.
Διάμετρος ὀπῆς τοῦ στενοῦ ἄκρου	0,040 μ.
Διάμετρος ὀπῆς πλατέος ἄκρου	0,067 μ.
Μῆκος τοῦ προσηλωμένου τμήματος εἰς τὸ στενὸν ἄκρον	0,100 μ.
Πλάτος τοῦ προσηλωμένου τμήματος εἰς τὸ στενὸν ἄκρον	0,047 μ.
Διαστάσεις ὠοειδοῦς κεφαλῆς ἡλου ἐπὶ τῆς α' πλευρᾶς	0,040 × 0,045 μ.
Διαστάσεις ὠοειδοῦς κεφαλῆς ἡλου ἐπὶ τῆς β' πλευρᾶς	0,030 × 0,037 μ.
Πάχος τῶν τοιχωμάτων σωλήνος	0,006 — 0,015 μ.

ΚΕΦΑΛΗ

Ύψος	0,172 μ.
Πλάτος εἰς τὸ ὕψος τῶν κροτάφων	0,150 μ.
Ἀπόστασις ἀπὸ τοῦ πώγωνος μέχρι τοῦ ὀπισθίου κάτω ἄκρου τοῦ λαιμοῦ	0,141 μ.
Μῆκος τῆς ὀπισθίας λοξοτμήτου πλευρᾶς, κατακορύφως	0,160 μ.
Μεγίστη διάστασις τοῦ στόματος ὀριζοντίως	0,037 μ.
Μεγίστη διάστασις τοῦ στόματος κατακορύφως	0,020 μ.
Μῆκος τοῦ ἐξέχοντος κάτω χεῖλους	0,045 μ.
Μῆκος τῆς ρινός	0,040 μ.
Διαστάσεις τῆς ἐπιπεδωμένης ἐπιφανείας τοῦ κρανίου	0,149 × 0,110 μ.
Διαστάσεις τοῦ μὴ ἐπεξεργασμένου μέρους ἐκ τῆς ἐπιπεδωμένης ἐπιφανείας τοῦ κρανίου	0,090 × 0,090 μ.
Ἀπόστασις μεταξὺ τῶν κεράτων	0,110 μ.
Διαστάσεις τῶν τετραπλεύρων ὀπῶν τοῦ λαιμοῦ	0,015 × 0,022 μ.
Διάμετρος τῶν δύο ἐστρογγυλωμένων ὀπῶν ἐπὶ τοῦ ἐπιπεδωμένου κρανίου (καθ' ὑπολογισμόν)	0,011 μ.
Πάχος τῶν τοιχωμάτων εἰς τὸ κατώτερον μέρος τοῦ λαιμοῦ	0,006 μ.
Πάχος τῶν τοιχωμάτων εἰς τὸ κέντρον τοῦ κρανίου	0,005 μ.
Πάχος τῶν τοιχωμάτων κατὰ τὰς παρεῖας εἰς τὸ ὕψος τοῦ στόματος	0,013 μ.
Πάχος τῶν τοιχωμάτων ἐπὶ τῆς κόμης εἰς τὸ ὕψος τῶν κροτάφων	0,016 μ.

ΤΟ ΟΛΟΝ ΜΕ ΤΟΝ ΣΩΛΗΝΑ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΡΟΥΝΟΥ

Μῆκος	0,580 μ.
-------------	----------

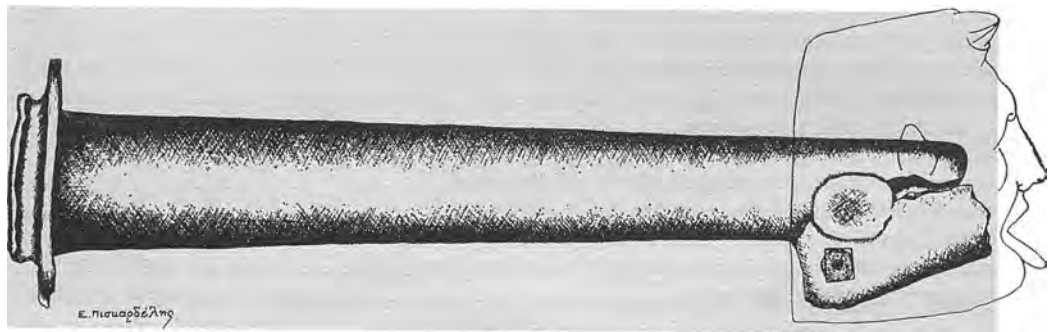
3. Αἱ φωτογραφίαι τῶν πινάκων, πλὴν τῶν ὑπ' ἀριθ. 60 α καὶ β, ἐγένοντο εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ὀλυμπίας καὶ ὀφείλονται εἰς τὸν φωτογράφον κ. Παναγιώτην Ἀλεξόπουλον.

4. Χρησιμοποιούμεν τὸν ὄρον *κρουνοὺς* ἀντὶ τοῦ ὄρου *κρήνη*, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ ἔννοια τῆς λέ-

Προτάσσομεν τὴν περιγραφὴν τοῦ σωλήνος, διὰ νὰ καταλήξωμεν εἰς τὴν παρουσίαν τῆς ἀνθρωποταυρικής μορφῆς τοῦ κρουνοῦ.

Ὁ κυλινδρικός σωλήν εἶναι κατὰ διάφορον τρόπον διαμορφωμένος εἰς ἑκάτερον τῶν ἄκρων καὶ παρουσιάζει βαθμιαίαν μείωσιν πρὸς τὸ μετὰ τοῦ κρουνοῦ συναπτόμενον στενότερον πέρας αὐτοῦ (Πί ν. 72 α - β καὶ Σχέδ. 1).

Τὸ πλατύτερον ἄκρον τοῦ σωλήνος, ὅπου τὸ ἄνοιγμα τῆς ὀπῆς ἔχει διάμετρον 0,067 μ., εἶναι καταλλήλως διαμορφωμένον διὰ νὰ προσαρμόζεται μετὰ τοῦ ἐπομένου σωλήνος· οὕτω 0,02 μ., πρὸ τοῦ πέρατος τοῦ κυλίνδρου, ὅπου καὶ τὰ χεῖλη ἐλαφρῶς ἐξέχουν, ὑπάρχει δισκοειδὴς δακτύλιος (Πί ν. 61 α - β καὶ 75 α - β). Εἰς τὸ στενὸν ἄκρον τοῦ σωλήνος καὶ πρὸς τὴν μίαν μόνον πλευρὰν τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, ἐκεῖ ὅπου ἀκριβῶς οὗτος ἔχει σκοπίμως ἀποκοπῇ, ὑπάρχει στερεῶς καὶ καταλλήλως προσηλωμένον πρόσθετον, συμπαγὲς καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ μετάλλου ἀμφικλι-

Σχέδ. 1. Ὁ μηχανικὸς τρόπος προσαρμογῆς τοῦ σωλήνος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κεφαλῆς τοῦ κρουναίου Ἀλφειοῦ

νὲς ἐξάρτημα, σχήματος ἀκανονίστου τριγωνικοῦ, μὲ ὀξεῖαν ράχιν ἐξωτερικῶς καὶ κοῖλον εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὡς ὁ σωλήν, τὸν ὁποῖον ἐξ ἄλλου καὶ συμπληροῖ εἰς τὸ ἀποκοπὲν μέρος (Πί ν. 73 β, 74 α - β). Τὸ ὡς ἄνω ἐξάρτημα χρησιμεύει ὡς βᾶσις διὰ τὴν στήριξιν τοῦ σωλήνος εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ κοίλου τῆς κεφαλῆς, ὅπου τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῶν παρειῶν συγκλίνουν ἰσχυρῶς, σχηματίζοντα κατάλληλον ὑποδοχὴν τριγωνικοῦ περιγράμματος, ἀντίστοιχον δηλαδὴ πρὸς τὸν ὄγκον καὶ τὸ σχῆμα τῆς τριγωνικῆς βάσεως τοῦ σωλήνος. Διὰ τῆς κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοποθετήσεως τοῦ σωλήνος ἐντὸς τοῦ κοίλου τοῦ κρουνοῦ, ἐπιτυγχάνεται πλήρως, τόσον ἢ στερεώσις, ὅσον καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀντιστοιχία καὶ ἡ προσαρμογὴ αὐτοῦ πρὸς τὸ χαῖνον στόμιον τοῦ ἀνθρω-

ξεως κρήνη εἶναι εὐρύτερα, ὡς περιλαμβάνουσα καὶ ὑπονοοῦσα καὶ τὸ περικλεῖον τὴν πηγὴν τοῦ ἀναβλύζοντος ὕδατος κτίσμα. Πρβλ. Arian - Hirmer, A History of Greek Vase Painting, εἰκ. 44 ἄνω, ὅπου εἰς ἀπεικονιζομένην λεπτομέρειαν ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς τετάρτης ζώνης τοῦ κρατήρος τοῦ Ἑργατίμου καὶ Κλειτίου « François vase », ὑπάρχει μνημεῖός τε κτίσμα κρήνης ἔχον εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δύο κρουνοὺς καὶ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *KPENE*. Ἀντιθέτως, ὁ ὅρος *κρουνοὺς* ἔχει ἔννοιαν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν συνεχὴ καὶ μεθ' ὁρμῆς ἐκροὴν ἀναβλύζοντος ὕδατος, εἰδικώτερον δέ, τὴν κατάλληλον τεχνικὴν διαμόρφωσιν τοῦ στομίου, πρὸς τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖται τὸ πηγαῖον ὕδωρ.

Βεβαίως ὁ ὅρος ὑδρορρόη ἀποκλείεται ὁπωσδήποτε, διότι περιορίζεται ἐννοιολογικῶς ὡς προσδιορίζων εἰδικώτερον τὰς κατασκευάς, διὰ τὴν ἐκροὴν τῶν ἐκ τῶν στεγῶν τῶν οἰκοδομημάτων ὀμβρίων ὑδάτων. Οὕτως ἐν οἰκοδόμημα κρήνης εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη καὶ κρουνοὺς καὶ ὑδρορρόας.

ποταυρικού κρουνοῦ. Ὡς δὲ μαρτυροῦν δύο τετράγωνοι ὀπαί, διαστ. $0,015 \times 0,022$ μ., εὐρισκόμενοι ἐκατέρωθεν ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου μέρους τοῦ λαιμοῦ τοῦ κρουνοῦ, ὑπῆρχε καὶ πρόσθετος ἐτέρα διὰ μεγάλων ἤλων στερέωσις, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ ἄκρου τοῦ σωλήνος ὑπαρχόντων ὑπολειμμάτων δύο σιδηρῶν ἤλων, ἀντιστοιχοῦντων πρὸς τὰς προαναφερθείσας ὁπὰς προσηλώσεως τοῦ λαιμοῦ. Σημειωτέον, ὅτι διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ ὕδατοστεγοῦς ἐχρησιμοποιήθη μολυβδοχόησις. Τοῦτο ἐβεβαιώθη καὶ κατὰ τὸν καθαρισμόν, ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κεφαλῆς λειψάνων χυτοῦ μολύβδου, πέριξ τῶν σημείων ἐπαφῆς τῶν χειλέων τοῦ σωλήνος μετὰ τῶν ἀντιστοίχων τοιχωμάτων τοῦ κρουνοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, ἐπὶ τοῦ σωλήνος, ἀκριβῶς εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὀπισθίου λοξοτμήτου ἀνοίγματος τῆς κεφαλῆς, ὅπου ἦτο ἀνάγκη νὰ φραχθοῦν τὰ σχηματιζόμενα κενά.

Πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐπίσης βέβαιον, ὅτι μολυβδος ἐχρησιμοποιήθη καὶ διὰ τὴν κάλυψιν τῶν μὴ ὁρατῶν ἐπιφανειῶν τοῦ κρουνοῦ, δηλαδὴ τῆς ἀδρομερῶς εἰργασμένης ἐπιπέδου κορυφῆς τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν πρὸς τὰ ὀπίσω μερῶν τῶν ἐπεκτάσεων τῶν παρειῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ, ὅπου καὶ αἱ προηγουμένως ἀναφερθεῖσαι τετράγωνοι ὀπαί. Τοῦτο διεπιστώθη κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ εὐρήματος εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας καὶ εἶναι καταφανὲς καὶ ἐκ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν ἐγκοπῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο διὰ κοπέως, εἰς σημεῖα τῶν παρειῶν κάτωθεν τῶν ὧτων καὶ ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς κορυφῆς, ἰδίᾳ μετὰ τῶν κεράτων, προφανῶς διὰ τὴν καλυτέραν στερέωσιν τῆς χυτῆς μολυβδίνης μάζης. Ὅμοιαι ἐγκοπαί, ἐξ ἄλλου, ὑπάρχουν καὶ περὶ τὸ πλατὺ ἄκρον τοῦ σωλήνος τόσον ἐπὶ τοῦ δισκοειδοῦς δακτυλίου, ὅσον καὶ πλησίον τῆς βάσεως αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ σωλήνος.

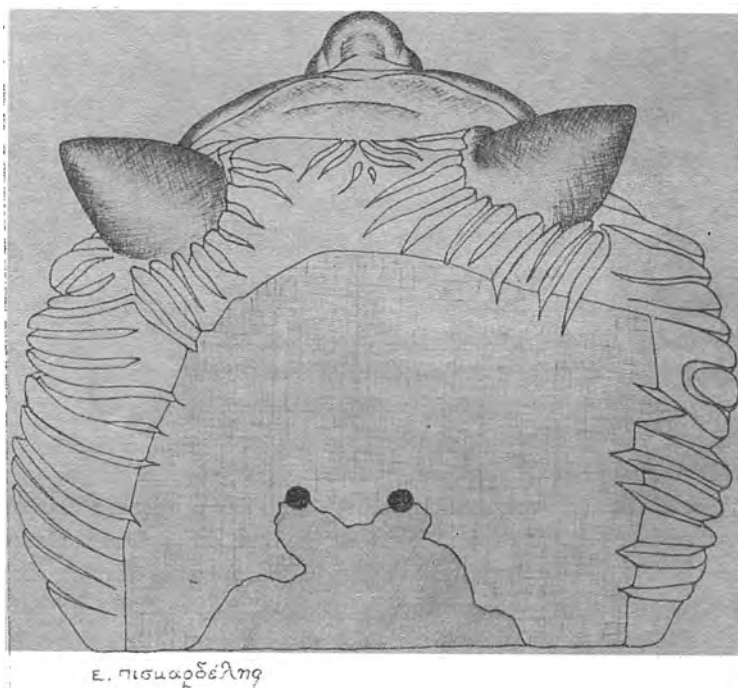
Εἰς σημεῖον τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας τοῦ σωλήνος, καὶ περὶ τὸ μέσον αὐτοῦ, ἔχει γραφῇ, ὡσαύτως διὰ κοπέως, τὸ γράμμα Δ (Πί ν. 72 γ), δι' ἐκάστην κεραίαν τοῦ ὁποῖου ἐγένοντο δύο ἕως τρία κτυπήματα τοῦ ἐργαλείου.

Ὁ κρουνὸς ἔχει σχῆμα κεφαλῆς ἀνδρός, φερούσης ἐκ παραλλήλου καὶ χαρακτηριστικὰς δηλώσεις τῆς ζωώδους ἀνθρωποταυρικῆς ὑποστάσεως τῆς προσωποποιημένης μορφῆς. Ὀλόκληρος ἡ κεφαλὴ εἶναι κοίλη ἐσωτερικῶς, ἀνοικτὴ εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος, τὸ δὲ περίγραμμα αὐτῆς εἶναι τριγωνικόν, ἰδιαιτέρως αἰσθητὸν εἰς τὴν τομὴν τῆς ὀπισθίας ὀψεως (Πί ν. 62 α, 68, 69 α). Ἡ κεφαλὴ ἔχει ὕψος 0,172 μ., ἀπὸ τοῦ κατωτέρου σημείου τοῦ λαιμοῦ ἕως τὴν ἐπιπεδωμένην ἐπιφάνειαν τοῦ κρανίου, ἥτοι εἰς μέγεθος εἶναι τὰ $3/4$ τοῦ φυσικοῦ. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων κατὰ τὰς παρειὰς εἶναι 0,013 μ. Ταῦτα δὲ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι εὐθέα καὶ μόλις ὑποδηλώνουν τὰς ἀντιστοίχους βαθύνσεις καὶ ἐξογκώσεις τῆς προσθίας ἐπιφανείας τοῦ προσώπου. Ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ μετώπου καὶ ἐκ τῆς κόμης ἐκφυόμενα, ἐξέχουν δύο μικρὰ κέρατα, τὰ ὅποια εὐρίσκονται εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐπιπεδωμένης κορυφῆς τοῦ κρανίου, κατευθυνόμενα λοξῶς ἔμπροσθεν καὶ πλαγίως, ἐνῶ τὸ ὀπισθεν τῶν κεράτων τμήμα τῆς κεφαλῆς εἶναι ἐπιπεδωμένον καὶ ἀδρομερῶς εἰργασμένον, οὐδόλως δὲ ἐπ' αὐτοῦ δηλοῦται ὑπαρξίς κόμης, πιθανῶς διότι, ὡς δεικνύουν ὑπολείμματα δύο ὀπῶν, θὰ ἦτο εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο προσηλωμένον ἕτερον ἀντικείμενον (Πί ν. 67). Μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ ὀπῶν καὶ τοῦ ὀπισθίου πέρατος τῆς κεφαλῆς ἐλλείπει μικρὸν τμήμα, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ καὶ τὴν μόνην φθορὰν τοῦ ὅλου εὐρήματος (βλ. Σχέδ. 2). Τὸ ἀνοικτὸν στόμα μὲ τὴν ἐπιμήκυνσιν τοῦ κάτω χεῖλους, διαμορφωμένον οὕτω διὰ τὴν ἐκροὴν τοῦ ὕδατος, εἶναι βεβαίως τὸ κέντρον τῆς κινήσεως τῆς μορφῆς. Μὲ ἀφετηρίαν τὴν κίνησιν ταύτην, δροῦν καὶ συσπῶνται οἱ μύες τῆς στοματικῆς χώρας, τῶν ὀφρῶν καὶ τοῦ μετώπου. Τὴν σύσπασιν τοῦ στόματος τονίζουν αἱ πέριξ αὐτοῦ δηλωθεῖσαι βαθεῖαι ρυτιδώσεις, ἰδιαιτέρως ἔντονοι κατὰ τὸ ἄνω χεῖλος ἐκατέρωθεν τῆς

ρινός, αἱ ὁποῖαι μετὰ τῶν ἀντιστοίχων τοῦ κάτω χείλους σχηματίζουν ἔντονον ρομβοειδὲς περίγραμμα, τὸ ὁποῖον προσδίδει ἐλαφρῶς δαιμονικὴν ἐκφρασιν εἰς τὴν ἀνθρωποταυρικὴν μορφήν τοῦ κρουνοῦ (Πί ν. 69 α).

Αἱ ἀνθρώπιναι παρειαὶ καὶ ὁ μετ' αὐτῶν ἡνωμένος ταυρικὸς λαιμός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ὑπόλοιπον πρόσωπον, ἀποτελοῦν ἡρέμους ἐνιαίας ἐπιφανείας μὲ ἐλαχίστας διαφοροποιήσεις, αἱ ὁποῖαι δηλοῦνται μόνον διὰ τῆς ἐλαφρᾶς ἐξάρσεως τῶν μῆλων τῶν παρειῶν καὶ τῶν ἀπαλῶν ἀναγλυφικῶν κυματοειδῶν ἀναδιπλώσεων τοῦ δέρματος τοῦ λαιμοῦ. Σημειοῦμεν ὅτι μέγα τμήμα τῆς δεξιᾶς παρειᾶς, ἀπὸ τοῦ ὠτὸς μέχρι καὶ τῆς κάτω γνάθου, εἶχεν ἐπισκευασθῇ δι' ἀναλόγου προσθήκης κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, προφανῶς κατὰ τὴν ἐξαγωγήν τοῦ κρουνοῦ ἐκ τῆς μήτρας (Πί ν. 70 καὶ 73 α).

Ἡ εὐρίσκομένη εἰς εὐθείαν σχεδὸν γραμμὴν πρὸς τὸ μέτωπον ρίς, ἐνοῦται μετὰ τῶν ὀφρύων εἰς ἔντονον χαρακτηριστικὴν γραμμικὴν σαφήνειαν, αἱ δὲ ἀπολήξεις τῶν

Σχέδ. 2. Τὸ ἐπίπεδον μέρος τῆς κεφαλῆς τοῦ χαλκοῦ κρουνοῦ ἐξ Ὀλυμπίας

ἰσχυρῶς καμπυλωμένων ὀφρύων, ἐκατέρωθεν, ὑπερβαίνουν τοὺς κανθοὺς τῶν ὀφθαλμῶν. Εἰς τὰς οὕτω σχηματιζόμενας κόγχας, αἱ ὁποῖαι εἶναι χαρακτηριστικῶς βαθεῖαι, ἐδηλώθησαν οἱ ἐστραμμένοι πρὸς τὰ ἄνω μικροὶ ἀνοικτοὶ ὀφθαλμοί, οἵτινες, φέροντες ἐγγαράξεις, διὰ τὰ ἀποδοθοῦν αἱ κόραι καὶ αἱ βλεφαρίδες, δέχονται ἔντονον σκίασιν ὑπὸ τῶν βαρειῶν ὀφρύων.

Εἰς τὴν προσθίαν ὄψιν, ἡ κόμη κατευθύνεται ἐκ τοῦ μετώπου πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὰ πλάγια, δηλουμένη διὰ λεπτῶν πυκνῶν ἀβαθῶν ἐγγαράξεων, αἱ ὁποῖαι μὲ συμμετρικὴν ἀντιθετικὴν διάταξιν σχηματίζουν φυτικὸν κόσμημα εἰς τὸ κέντρον τοῦ μεταξὺ τῶν κεράτων τμήματος τοῦ μετώπου, ἐνῶ ἀντιθέτως, ἐκ τῶν ἄκρων τῆς ἐπιπεδωμένης ἐπιφανείας τοῦ κρανίου, ἡ κόμη κατέρχεται εἰς κατακορύφους καὶ ἐλαφρῶς πλαγίους βοστρύ-

χους. Οὗτοι φθάνουν μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ κάτω μέρους τῶν ὠτων, τὰ ὅποια καὶ περιβάλλουν διὰ τῶν καμπυλουμένων ἀπολήξεων αὐτῶν.

Οἱ βόστρυχοι, ἀκολουθοῦντες αὐστηρῶς τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς, ἀπεδόθησαν μὲ μικρὰς διαφοροποιήσεις εἰς τὸν ὄγκον καὶ τὸ σχῆμα, διὰ βαθειῶν καὶ πυκνῶν αὐλακώσεων. Ἐπιμελέστερον καὶ μὲ ἐλικώσεις εἰς τὰ ἄκρα, ἀπεδόθησαν οἱ βόστρυχοι εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν, ὅπου καὶ τὸ ἀνθρώπινον οὖς, τὸ ὅποιον κατὰ μέγα μέρος καλύπτουν, ἐνῶ ἀφήνουν ἀκάλυπτον τὸν λοβὸν καὶ τὸ ὀπίσθιον περίγραμμα τοῦ ὠτός. Εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν ἡ κόμη, ἀπλουστέρα εἰς τὴν διάταξιν καὶ τὴν μορφήν τῶν βοστρύχων, ἀφήνει τὸ τριγωνικὸν περίγραμμα τοῦ ζωώδους ὠτός τελείως ἐλεύθερον (Πί ν. 71 α-β).

Ὁ λαιμός, τὰ κέρατα, ἐν μέρει ἡ κόμη καὶ ἡ ζωώδης ἀπόδοσις τοῦ δεξιοῦ ὠτός, δηλώνουν τὸν ταυρικὸν χαρακτήρα τῆς παριστωμένης μορφῆς, ἅπαντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὁποίας ὁδηγοῦν εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι πρόκειται περὶ κεφαλῆς προσωποποιημένου ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος, ἐκ τῆς θέσεως τῆς εὐρέσεώς του, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἀλφειόν. Ἡ ὅλη μορφή μὲ τὰς ἐντόνους φωτοσκιάσεις, τὰς βαθύνσεις, τὰς αὐλακώσεις, τὰς ἐλικώσεις τῆς κόμης καὶ τὸ ἥρεμον τῶν εὐρειῶν ἐπιφανειῶν τῶν παρειῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀντικατοπτρίζουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἰσχυροῦ καὶ μεγάλου ποταμοῦ, μὲ τὰς ἡρέμους ἐπιφανείας, τὴν ὀρμητικὴν ροήν, ὡς καὶ τὰς περιδινήσεις καὶ τοὺς κυματισμοὺς τῶν ὑδάτων αὐτοῦ.

Ἀτυχῶς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, πλὴν διασπάρτων τινῶν παρίνων ὀρθογωνίων λίθων, προερχομένων ἐκ τοῦ ἐν μέρει διαλελυμένου κτίσματος τῆς κρήνης, δὲν βοηθοῦν διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ κρουνοῦ, ἐλλείπουν δὲ παντελῶς καὶ ὅμοια παράλληλα ἔργα πρὸς σύγκρισιν.

Οὕτως, εἰς τὴν προσπάθειαν διὰ τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν τοῦ ἔργου, θὰ στηριχθῶμεν εἰς τὰ μορφικὰ καὶ μόνον δεδομένα, χρησιμοποιοῦντες ὡς κριτήρια ἂν ἑνὸς μὲν τὴν θαυμασίαν ἀπόδοσιν τῶν λεπτομερειῶν καὶ τῶν πλαστικῶν ὄγκων εἰς τὸ μέταπον καὶ τὸ περὶ τοὺς βαθυκόγχους ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν ρίνα τμήμα τοῦ προσώπου, ἂν ἑτέρου δὲ τὴν ιδιάζουσαν μορφήν τῆς κόμης.

Ἡ κρουναία κεφαλὴ τοῦ Ἀλφειοῦ ἰδιαιτέρως διακρίνεται διὰ τὸ ρεμβῶδες τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὴν ἐν γένει σπογγώδη ὕφην τῆς σαρκὸς τοῦ προσώπου. Ἡ ὕψις αὕτη εἶναι διάχυτος καὶ προσδίδει ἐλαστικὴν ἀπαλότητα εἰς τὴν διαδοχὴν καὶ τὴν ἔνωσιν τῶν ὄγκων καὶ τῶν βαθύνσεων τῶν ἐπὶ μέρους ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν. Ἐπίσης τὴν ρίνα, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικῶς μικρά, διακρίνει ἡ αὕτη ἐλαστικὴ ἀπαλότης. Εἰς τὴν ἀνήσυχον ἔκφρασιν τοῦ προσώπου τοῦ Ἀλφειοῦ ἀναγνωρίζομεν τὸ ψυχικὸν περιεχόμενον τῶν στοχαζομένων μορφῶν τῶν χρόνων τῆς ὑστέρας Ἑλληνιστικῆς περιόδου.

Τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα γνωρίσματα τῆς μορφῆς τοῦ Ἀλφειοῦ, θεωρῶ ὡς ἐπεκτάσεις τῶν ἐκφραστικῶν μέσων καὶ τοῦ τρόπου διὰ τοῦ ὁποῖου ἡ περγαμνὴ τέχνη ὕλοποίησεν εἰς ἰδιάζον πνευματικὸν ἐπίπεδον, τὸν ψυχικὸν κόσμον τοῦ, παθητικῶς ἢ ἐνεργητικῶς, πάσχοντος ἀνθρώπου.

Τὸ πρόσωπον τοῦ κρουναίου Ἀλφειοῦ τῆς Ὀλυμπίας εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν ἐκ Δήλου χαλκὴν ἀνδρικήν κεφαλὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀριθ. Εδρ. X 14612), χρονολογουμένην εἰς τὸ τέλος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος⁵. Ἐξ ἄλλου, ἡ πάσχουσα ἔκφρασις, τὸ ρεμβῶδες τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὸ σπογγῶδες τοῦ προσώπου τῶν νεανικῶν

5. Βλ. Exploration de Délos XIII (1932), Πί ν. 1 - 6, καὶ Laurenzi, Ritratti, No 92.

μορφῶν τοῦ ὑστεροελληνιστικοῦ συμπλέγματος τοῦ Λαοκόοντος⁶, ἀποδίδονται εἰς μειωμένην ἔντασιν καὶ εἰς τὸν κρουνὸν τῆς Ὀλυμπίας.

Αἱ πέριξ τῶν ὧτων ἀπολήξεις τῶν βοστρύχων τοῦ κρουνοῦ, ἰδιαιτέρως δὲ ἐκεῖναι τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς, ὅπου τὸ ἀνθρώπινον οὖς, πλησιάζουν πρὸς τὴν ἀνάλογον διευθέτησιν τῆς κόμης, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὴν γενειοφόρον μορφήν τοῦ διπλοῦ Ἑρμοῦ τῆς Κοπεγχάγης⁷, καθὼς καὶ εἰς προτομὰς τῶν πρωϊμῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἰδίως δὲ εἰς τὰς τοιαύτας τοῦ Αὐγούστου (31 π.Χ. - 14 μ.Χ.)⁸. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, χαρακτηριστικὴ πρὸς σύγκρισιν διὰ τὰς πλευρικὰς ἐπιφανείας τῆς κόμης τοῦ Ἀλφειοῦ, εἶναι ἡ ἀπόδοσις τῆς κόμης εἰς τὴν πηλίνην προτομήν τοῦ Δρούσου (39 - 8 π.Χ.) τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου⁹, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τὴν ἐπίπεδον μᾶζαν τῆς κόμης τοῦ Ἀλφειοῦ, τὴν διακρίνει διάχυτος τόνος ὑγρότητος. Τοῦτο βεβαίως ἀπαιτεῖ ἡ ὑδατίνη ιδιότης τῆς προσωποποιηθείσης ποταμίας μορφῆς.

Ἡ τοιαύτη μορφή τῆς κόμης ὁδηγεῖ εἰς τὴν σύγκρισιν καὶ τὸν παραλληλισμὸν μὲ τὴν παραδοσιακὴν ἀπόδοσιν αὐτῆς εἰς τὰ ἐτρουσκικὰ καὶ πρώϊμα ρωμαϊκὰ πορτραῖτα¹⁰.

Βάσει τῶν ἀνωτέρω ὁ κρουναῖος Ἀλφειὸς τῆς Ὀλυμπίας εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰ πλαίσια τῶν ἔργων τῆς ὑστέρας ἑλληνιστικῆς τεχνοτροπίας, χρονολογούμενος εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος.

Ἀναμφισβητήτως, ὁ φιλοτεχνήσας τὸν προσωποποιημένον κρουνὸν τῆς Ὀλυμπίας καλλιτέχνης ἐπέδειξε φανεράν διάθεσιν νὰ σεβασθῇ τὴν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν τοῦ Ἀλφειοῦ ἀποδίδων, μετὰ καταφανοῦς διακριτικότητος, τὰ δηλωτικὰ τῆς παραδεδομένης ταυρικῆς ζωόδους μορφῆς τοῦ ποταμοῦ, ταυτιζομένου ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν χῶρον τῆς ἱερᾶς Ἀλτεως.

Ὁ Πausanias, ἐξ ἄλλου, ἀναφέρει, ὅτι εἰς τὴν Ἀλτιν ὑπῆρχον ἀναθηματικὰ ἀγάλματα τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ τοῦ Πέλοπος, ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διός.

*Τούτου δὲ αὐθις ἄλλο ἄγαλμα ἔχεται Διός, τὸ δὲ ἐπίγραμμα τὸ ἐπ' αὐτῷ τοὺς ἐν Κνίδῳ Χερρονήσιους ἀπὸ ἀνδρῶν ἀναθεῖναι πολεμίων φησὶν· ἀνέθεσαν δὲ ἐκατέρωθεν παρὰ τὸν Δία Πέλοπά τε καὶ τὸν Ἀλφειὸν ποταμόν*¹¹.

Διὰ τῆς παρούσης ἐργασίας βεβαίως δὲν ἐπιχειρεῖται ἡ ἐξάντλησις τοῦ θέματος τῆς ἀποδόσεως εἰς τὴν τέχνην τῆς μορφῆς τῶν ποταμῶν, ἀλλὰ καταβάλλεται προσπάθεια διὰ τὴν παρουσίαν καὶ ἐρμηνείαν τοῦ χαλκοῦ ἀνθρωποταυρικοῦ κρουνοῦ, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀλφειόν.

Σχετικῶς ἐπισημαίνομεν τὰ ἀκόλουθα:

Ὅμιλῶν ὁ Αἰλιανὸς εἰς τὸ περὶ τῶν ἀγαλμάτων ποταμῶν κεφάλαιον τῆς Ποικίλης Ἱστορίας του, λέγει:

*Ὅμως δὲ οἱ τιμῶντες αὐτοὺς (τοὺς ποταμοὺς) καὶ τὰ ἀγάλματα αὐτῶν ἐργαζόμενοι, οἱ μὲν ἀνθρωπομόρφους αὐτοὺς ἰδρύσαντο, οἱ δὲ βοῶν εἶδος αὐτοῖς περιέθηκαν*¹².

6. Βλ. Schuchhardt T., Die Epochen der griechischen Plastik, σ. 126, εἰκ. 102.

7. Πρβλ. German Hafner, Das Bildnis des Q. Ennius, σ. 6, εἰκ. 2, ἐπίσης εἰς E. Buschor, Das Hellenistische Bildnis (1949), σ. 46, εἰκ. 38.

8. Πρβλ. προτομὰς αὐτοκράτορος Αὐγούστου εἰς G. Rodenwaldt, Kunst um Augustus (1942).

9. Βλ. Charbonneaux, Drusus l'ancien et Drusus le jeune εἰς Festschrift Bernhard Schweitzer (1954), σ. 331-333, πίν. 72.

10. Βλ. ἄρθρον Kaschnitz - Weinberg, Studien zur etruskischen und frühromischen Portraitkunst, εἰς RM 41 (1926), σ. 133-211.

11. Πausan. V, 24, 7.

12. Αἰλ. Ποικ. Ἱστ. 2, 33.

Ἐν συνεχείᾳ, ἐπεξηγῶν κατὰ ποῖον τρόπον παρεστάθησαν οἱ κυριώτεροι ποταμοὶ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῶν διαφόρων περιοχῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου, λέγει διὰ τὸν Ἀλφειόν: *ἐν εἶδει δὲ ἀνδρῶν Ψωφίδιοι τὸν Ἐρύμανθον, τὸν δὲ Ἀλφειὸν Ἑρραεῖς, Χερρονήσιοι δὲ οἱ ἀπὸ Κνίδου καὶ αὐτοὶ τὸν αὐτὸν ποταμὸν ὁμοίως.*

Ὁ Αἰλιανὸς δὲν ἀναφέρεται εἰς συγκεκριμένα μνημεῖα τῆς τέχνης· ἐν τούτοις, ἡ πληροφορία του διὰ τὸ ὅτι οἱ Χερρονήσιοι, ὅπως καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Ἑρραίας, ὁμοίως ἀνθρωπόμορφον ἀπεικονίζον τὸν Ἀλφειόν, εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσα καὶ ἴσως καὶ ὑπαινιγμός, διὰ τὸ γνωστὸν ἀφιέρωμα τῶν Χερρονησίων εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, τὴν ὑπαρξίν τοῦ ὁποῖου, ὡς εἴπομεν, μνημονεύει ὁ Παυσανίας, ὅστις περιγράφων, ὅτι ἐκατέρωθεν τοῦ ἀγάλματος τοῦ Διὸς ὑπῆρχον ἀγάλματα τοῦ Πέλοπος καὶ τοῦ Ἀλφειοῦ ποταμοῦ, θὰ παρετήρει καὶ ἐπομένως θὰ ἐσημείωνε τυχὸν μὴ ἀνθρωπόμορφον παράστασιν αὐτοῦ.

Αἱ πληροφορίες τοῦ Αἰλιανοῦ εἶναι σαφεῖς. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς Στυμφαλίους, τοὺς Λακεδαιμονίους, τοὺς Σικωνίους, τοὺς Φλιασίους καὶ τοὺς Ἀργεῖους, οἵτινες ἀπεικονίζον τοὺς ποταμοὺς τῆς περιοχῆς των ὑπὸ μορφήν ταύρου, οἱ κάτοικοι τῆς Ψωφίδος, τῆς Ἑρραίας, τῆς Κνίδου, τῶν Συρακουσῶν, τῆς Ἑγέστης καὶ τοῦ Ἀκράγαντος παρέστησαν αὐτοὺς ὡς ἄνδρας, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι, τὸν *Κηφισὸν ἄνδρα μὲν δεικνύουσιν ἐν προτομῇ, κέρατα δὲ ὑποφαίνονται* (Αἰλ. ἔ.ἀ.).

Αἱ πληροφορίες βεβαίως εἶναι γενικαὶ καὶ κατὰ μέγα μέρος ἐλλιπεῖς διὰ τὸ θέμα· ἐν τούτοις εἶναι λίαν χαρακτηριστικαὶ καὶ ἐπιβεβαιοῦνται ὑπὸ τῶν πάσης φύσεως διασωθέντων μνημείων τῆς τέχνης.

Σχετικῶς ὑπενθυμίζομεν τὴν παράστασιν τοῦ Ἀλφειοῦ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς εἰς Ὀλυμπίαν, καθὼς καὶ τὴν ἀπεικονίσιν αὐτοῦ μετὰ τῆς Ἀρεθοῦσης εἰς ψηφιδωτὸν τοῦ Μουσείου τῆς Ἀλεξανδρείας. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ὁ Ἀλφειὸς εἰκονίζεται ὡς ἀγένειος νέος, ὅπως ἀσφαλῶς θὰ παρίστατο οὗτος καὶ εἰς τὸ προαναφερθὲν ἄγαλμα τοῦ ἀφιερώματος τῶν Χερρονησίων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀχελῷον, ὁ ὁποῖος παρίσταται κατὰ κανόνα ὡς γενειοφόρος. Χαρακτηριστικὰς ἀπεικονίσεις τοῦ Ἀχελῷου ὡς γενειοφόρου καὶ συνήθως ἐν προτομῇ μετὰ τῶν δηλωτικῶν σημείων τῆς ζωώδους ὑποστάσεως αὐτοῦ, ἔχομεν εἰς μερικὰ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ἐξ Ἀττικῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου¹³, ὡς τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ξενοκρατείας (ἀριθ. Εὐρ. 2756), ὅπου ὑπάρχει πρόσθιον ἀνθρωπόμορφον σῶμα ταύρου (Ἀχελῷου) τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος, σειρὰν ἑπτὰ μικρῶν ἀναγλύφων σχήματος σπηλαίου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (ἀριθ. Εὐρ. 3874, 1445, 1447, 1448, 2012, 1859 καὶ 2008)¹⁴, εἰς τὰ ὅποια εἰκονίζεται ὁ Ἀχελῷος μὲ νύμφας, καὶ τὸ ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον τοῦ Διὸς Μειλιχίου (ἀριθ. Εὐρ. 1778) τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ὅπου εἰκονίζεται προσωπεῖον τοῦ Ἀχελῷου.

Διὰ τὰς περιπτώσεις πρωϊμωτέρων ἀπεικονίσεων τοῦ Ἀχελῷου, σημειοῦμεν τὴν μετόπην ἀπὸ τὸν Σελινοῦντα¹⁵, τῶν μέσων τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, καθὼς καὶ τὴν ἔτι παλαιότεραν ἀπεικονίσιν αὐτοῦ τῆς κορινθιακῆς κύλικος τοῦ Μουσείου τῶν Βρυξελλῶν (590 π.Χ.)¹⁶, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ποταμὸς ἀποδίδεται μὲ σῶμα ταύρου καὶ ἀνθρω-

13. Περὶ τῶν ἀναφερομένων ἀναγλύφων μὲ παραστάσεις τοῦ ποταμοῦ Ἀχελῷου βλ. Σέμνης Καρούζου, Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν.

14. Διὰ τὰ ὅπ' ἀριθ. 1859 καὶ 2008 ἀνάγλυφα βλ. Π. Καστριώτου, Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, Κατάλογος περιγραφικός.

15. A. Salina, Nuove Metope Arcaiche Selinuntine, Mon. Ant. Lincei I, 1889, στήλη 957 κ.ε., Πίν. 3.

16. K. Schefold, Frühgriechische Sagenbilder (1964), 21, Πίν. 58 b.

πίνην κεφαλὴν μετὰ κεράτων, ἀπόδοσις δηλαδή, ἡ ὁποία ἐκφράζει γενικώτερον τὰς παλαιότερας ἀντιλήψεις σχετικῶς μὲ τὰς μυθικὰς μορφάς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν διπλὴν, ζώωδη καὶ ἀνθρωπίνην, ὑπόστασιν. Σχετικῶς ὁ Καθηγητὴς Schefold, ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἀρχαιότεραν γνωστὴν παράστασιν Θησέως καὶ Μινωταύρου μὲ ἀνθρωπόμορφον κεφαλὴν, εὐρισκομένην ἐπὶ τοῦ ἀναγλύπτου ἀμφορέως τῆς Basel (670-660 π.Χ.), λέγει χαρακτηριστικῶς¹⁷: «Minotaurus ist noch wie ein Flussgott mit Stierleib und gehörntem Menschenkopf gebildet, nicht wie später als Mensch mit Stierhaupt». Ἐπὶ τοῦ προκειμένου χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι εἰς τὴν προαναφερθεῖσαν κορινθιακὴν κύλικα, παραλλήλως πρὸς τὴν παράστασιν τοῦ Ἀχελϋοῦ μὲ σῶμα ταύρου καὶ κεφαλὴν ἀνθρωπίνην, εἰκονίζεται ὁ Θησεὺς φονεύων τὸν Μινώταυρον, ὅστις παρεστάθῃ μὲ σῶμα ἀνδρὸς καὶ κεφαλὴν ταύρου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον, διὰ τὸν Ἀχελϋόν, συναντῶμεν ἀργότερον εἰς νομίσματα τοῦ Μεταποντίου (480-440 π.Χ.)¹⁸.

Χωρὶς, ὥς ἐδηλώθη, νὰ ἐπιχειρήται ἐξάντλησις τοῦ θέματος τῶν παραστάσεων τῶν ποταμῶν, ἀναφερόμεθα εἰς μίαν χαρακτηριστικὴν ὁλόσωμον ἀνθρωπόμορφον ἀπεικόνισιν τοῦ Κηφισοῦ, ἱσταμένου εἰς κεντρικὴν θέσιν ἐν μέσῳ θεῶν καὶ νυμφῶν, εἰς τὴν ἄλλην ὅψιν τοῦ γνωστοῦ ἐκ Φαλήρου ἀμφιγλύφου τοῦ ἥρωος Ἐχέλου καὶ τῆς νύμφης Βασίλης, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνος¹⁹: Ὁ κερασφόρος ποταμός, γενειοφόρος ὄριμος ἀνὴρ, κατ' ἐνώπιον, εἰς σκηνὴν «ἱερᾶς συνομιλίας» ἐνθυμίζει, κατὰ παρατήρησιν τοῦ Καθηγητοῦ U. Hausmann, τὴν παράστασιν τοῦ Διὸς εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τῆς Ὀλυμπίας²⁰.

Ὁ ποταμὸς Ἀλφειὸς ἀναφέρεται ἐπτάκις εἰς τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη (δὶς εἰς τὴν Ὀδύσειαν²¹ καὶ πεντάκις εἰς τὴν Ἰλιάδα²²), αἱ δὲ σχετικαὶ μνεῖαι παρέχουν περὶ αὐτοῦ γεωγραφικά, γενεαλογικά καὶ θρησκευτικὰ στοιχεῖα. Οὕτω, εἰς τὴν Ἰλιάδα ὁ Νέστωρ, διηγούμενος τὰ κατορθώματα τῆς νεανικῆς ἡλικίας του, λέγει πρὸς τὸν Πάτροκλον:

*ἔστι δέ τις ποταμὸς Μινυήϊος εἰς ἅλα βάλλων
ἐγγύθεν Ἀρήνης, ὅθι μείναμεν Ἡῶ δι᾿αν
ἱππῆες Πυλίων, τὰ δ' ἐπέρρεον ἔθνεα πεζῶν.
ἔνθεν πανσυδίῃ σὺν τεύχεσι θωρηχθέντες
ἐνδίοι ἰκόμεσθ' ἱερὸν ρόον Ἀλφειοῖο.
ἔνθα Διὶ ρέξαντες ὑπερμενεῖ ἱερὰ καλὰ,
ταῦρον δ' Ἀλφειῷ, ταῦρον δὲ Ποσειδάωνι,
αὐτὰρ Ἀθηναίῃ γλαυκώπιδι βοῶν ἀγελαίην,
δόρπον ἔπειθ' ἐλόμεσθα κατὰ στρατὸν ἐν τελέεσσι,
καὶ κατεκοιμήθημεν ἐν ἔντεσιν οἴσιν ἕκαστος
ἀμφὶ ροὰς ποταμοῖο....²³.*

Οἱ στίχοι οὗτοι εἶναι ἐξόχως διαφωτιστικοὶ διὰ τὰς ἀντιλήψεις τῶν συγχρόνων περὶ

17. K. Schefold, ἔ.ἀ., σ. 37, Πίν. 25 a.

18. K. Regling, Die Antike Münze als Kunstwerk (1924), 129, ἀριθ. 366, Πίν. XVI.

19. Εἰδ. Ἐθν. Μουσ. 1783, Σ. Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ Γλυπτῶν, σ. 53 καὶ 95, Πίν. 27.

20. Ulrich Hausmann, Griechische Weihreliefs (1960), 39-40, εἰκ. 18-19.

21. Ὅμηρος γ 489 καὶ ο 187.

22. Ὅμηρος B 592, E 545, A 712, 726, 728.

23. Ὅμηρος A 722-732.

τοῦ Ἀλφειοῦ. Τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ θεωρεῖται ὡς ἱερὸν. Εἶναι δὲ τοῦτο καὶ ἡ παλαιότερα σχετικὴ γνωστὴ μνεῖα καὶ συγχρόνως ἰδιαιτέρως ἀξιόλογος, διότι ὁ χαρακτηρισμὸς ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀλφειὸν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας, τὸ ὁποῖον ἐξ ἄλλου, δὲν μνημονεύεται εἰς τὰ ἔπη. Ἐπίσης, πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ τονισθῇ, ὅτι εἰς τὸν Ἀλφειὸν προσφέρεται ὡς θυσία ταῦρος, πρῶτος δὲ μετὰ τὸν Δία, ἀναγράφεται οὗτος καὶ ἀκολουθοῦν οἱ θεοὶ Ποσειδῶν καὶ Ἀθηνᾶ, εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς προσφορᾶς τῶν θυσιῶν, ἴσον μερίδιον τῶν ὁποίων λαμβάνουν ἀπὸ τὸν στρατὸν τοῦ Νηλέως, ὁ ποταμὸς καὶ οἱ θεοί. Ἐνῶ δὲ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκφράζεται ὁ Ὅμηρος διὰ τὸν Ἀλφειὸν, παρατηροῦμεν, εἰς τοὺς ἰδίους καὶ πάλιν στίχους, νὰ ὁμιλῇ δι' ἄλλον ποταμὸν, λέγων ἀορίστως: «ἔστι δὲ τις ποταμὸς Μινυήϊος» κλπ. Ὁ Ἀλφειὸς λοιπὸν, εἶναι ὁ μόνος ποταμὸς τῆς Ἑλλάδος, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ ὁ Ὅμηρος ἱερὸν. Ἐξ ἄλλου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ταυρικὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἀλφειοῦ ποταμοῦ, ἔχομεν τὴν πληροφορίαν τοῦ Εὐριπίδου, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν τὸ πλοῖον τοῦ Νέστορος, ὅτε ὁ στόλος τῶν Ἑλλήνων ἦτο συγκεντρωμένος εἰς τὴν Ἰωλκόν, ἔτοιμος νὰ ἀναχωρήσῃ διὰ τὴν Τροίαν, εἶχεν εἰς τὴν πρύμνην τοῦ ταυρόποδα Ἀλφειὸν²⁴. Ἐπίσης, καὶ ἐτυμολογικῶς ἐξεταζόμενον τὸ ὄνομα Ἀλφειός, ἔχει σχέσιν μὲ τὴν παραγωγὴν, τὴν ἀπόκτησιν καὶ τὴν προσφορὰν βοῶν²⁵.

Ἐπομένως, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία διὰ τὸ γεγονὸς, ὅτι διὰ τοῦ χαλκοῦ ἀνθρωποταυρικοῦ κρουνοῦ τῆς Ὀλυμπίας δεχόμεθα κατὰ τὸν Πίνδαρον «ἄμπνευμα σεμνὸν Ἀλφειοῦ»²⁶.

Ἡ φιλολογικὴ παράδοσις γνωρίζει πλήρως τὸ ἐρωτικὸν πάθος τοῦ Ἀλφειοῦ πρὸς τὴν ἀκόλουθον τῆς Ἀρτέμιδος νύμφην τῆς Ὀρτυγίας, Ἀρέθουσαν, τὸ ὁποῖον καὶ μετεμόρφωσε τελικῶς τοῦτον μὲν εἰς ποταμὸν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πίσης, ἐκείνην δὲ εἰς πηγὴν ἐν Σικελίᾳ. Εἰς τὸν προσωποποιημένον χαλκοῦν Ἀλφειὸν τῆς Ὀλυμπίας, διακρίνομεν τὴν διάθεσιν τοῦ καλλιτέχνου νὰ προσδώσῃ εἰς τὸ ἔργον τοῦ τὸν ὀρμητικὸν πόθον καὶ τὴν ἄφατον θλίψιν τοῦ ποταμοῦ διὰ τὸν σφοδρὸν ἔρωτα πρὸς τὴν Σικελὴν νύμφην, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπετεύχθη εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου καὶ συγκεκριμένως εἰς τοὺς ὀφθαλμούς, ὅπου ἐκδηλοῦται ὁ στοχασμὸς καὶ τὸ ἐσωτερικὸν πάθος τοῦ Πισαίου ποταμοῦ.

Παρατηροῦντες τὸ ἀνοικτὸν στόμα καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Ἀλφειοῦ εἰς τὸν χαλκοῦν κρουνόν, ἀναπολοῦμεν τὰ ἐπιγράμματα τοῦ ἀγνώστου ποιητοῦ τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, γνωστὰ πιθανῶς εἰς τὸν καλλιτέχνην:

24. Εὐρ., Ἰφιγ. ἐν Αἰδλ. 273 - 6.

ἐκ Πύλου δὲ Νέστορος
Γερηνίου κατειδόμεν
πρύμνας σῆμα ταυρόπουον ὄραν,
τὸν πάροικον Ἀλφειόν.

25. Βλ. Λεξικὸν Lidell - Scott εἰς τὰς λέξεις: ἄλφε-σίβοιος, ἀλφέω.

26. Πίνδαρ., Νέμεα 1, 1 - 6.

Ἄμπνευμα σεμνὸν Ἀλφειοῦ,
κλεινᾶν Συρακοσσᾶν θάλος Ὀρτυγία,
δέμνιον Ἀρτέμιδος,
Δάλου κασιγνήτα, σέθεν ἀδνεπῆς
ὕμνος ὀρμᾶται θέμεν
αἶνον ἀελλοπόδων μέγαν ἱππων, Ζηνὸς Αἰτναίου
χάριν

*Ἄλφειοῦ στόμα φεῦγε· φιλεῖ κόλπους Ἀρεθούσης,
πρηνῆς ἐμπίπτων ἄλμυρόν ἐς πέλαγος*²⁷.

Ἐπίσης, διὰ τὴν θείαν ἐπαφὴν τοῦ ποταμοῦ μετὰ τῆς νύμφης:
*Ἱμερόεις Ἀλφειέ, Διὸς στεφανηφόρον ὕδωρ,
ὃς διὰ Πισαίων πεδίων κεκονιμένος ἔρπεις,
ἡσύχιος τὸ πρῶτον, ἐπὴν δ' ἐς πόντον ἵκηται,
ὃξὺς ἀμετρήτοιο πεσὼν κύμα θαλάσσης,
νυμφίος αὐτοκέλευθος ἔῶν ὀχετηγὸς ἐρώτων,
ἐς Σικελὴν Ἀρέθουσιν ἐπείγει ὕγρὸς ἀκοίτης.
Ἡ δέ σε κεκμηῶτα καὶ ἀσθμαίνοντα λαβοῦσα,
φῶκος ἀποσμήξασα καὶ ἄνθεα πικρὰ θαλάσσης,
χείλεα μὲν στομάτεσσι συνήρμωσεν· οἷα δὲ νύμφη
νυμφίον ἀμφιχυθεῖσα περίπλοκον ἡδέϊ δεσμῷ
κείμενον ἐν κόλποισιν Ὀλύμπιον εὔνασεν ὕδωρ*²⁸.

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς εἰς Ὀλυμπίαν, ὁ προσωποποιημένος Ἀλφειὸς εἶναι ὁ ἀδρανὴς θεατὴς τοῦ ἐπικειμένου δράματος, ἐνθ' εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἀνθρωποταυρικῆς μορφῆς τοῦ χαλκοῦ κρουνοῦ, οὗτος δρᾷ ἐπὶ τῆς πηγῆς τῶν «εὐδένδρων» λοφοσειρῶν τῆς Ὀλυμπίας εἰς τὸ σημεῖον ὅπου καὶ σήμερον ἀκόμη ἀναβλύζει ὕδωρ. Ἐπομένως ἐπιτρέπεται νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ πηγή αὕτη, καὶ ἡ κρήνη, ἐξ ἧς προέρχεται ὁ κρουνός, εἶναι συμβολικὴ παρουσίασις εἰς τὸν ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας χῶρον, τῆς ἐκ Σικελίας νύμφης Ἀρεθούσης, τὸ ὕγρὸν στοιχεῖον τῆς ὁποίας διὰ τοῦ κρουνοῦ φαίνεται ὅτι δαμάζει ὁ ἐραστὴς ποταμός.

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

27. Παλατινὴ Ἀνθολογία 2, XI, 220.

28. Παλατινὴ Ἀνθολογία 2, IX, 362, στ. 1-11.

GLASS MANUFACTURE IN HELLENISTIC RHODES*

(Figs. 1-2; Plates 76-88)

«The richest and most influential city of the Hellenistic world» is the phrase used by Rostovtzeff to describe Rhodes, and his extensive discussion¹ emphasizes its importance. Besides serving as a prominent center of commerce, the island was a large-scale exporter, as is testified by the thousands of distinctive amphoras found all over the ancient world². To the Rhodian products already known we can now add another, thanks to a chance find in the city of Rhodes itself.

In 1966 I postulated the existence of a glass-making industry in Rhodes, from admittedly slight evidence³, and the following year I was fortunate enough to see this theory corroborated by more concrete evidence – the discovery of the debris of a glass factory⁴. This debris was found during the excavation of a lot on Athenagoras A' street belonging to Mr. G. Kakoulas, in preparation for the construction of a new building. The area is located south of the medieval walled town, one block south of the modern stadium. Here were found the foundations of an ancient private house, facing on the ancient street now designated as P 19. The house was of the

* Note: Sizes of beads are indicated by centimeter scales wherever possible. Where scales are not present in the photographs, the beads are of actual size or slightly larger.

1. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford 1941), II, pp. 676 – 677.

2. The latest publication on amphora stamps, both from Rhodes and elsewhere, is included in *Exploration archéologique de Délos, XXVII* (Paris 1970): Virginia R. Grace and Maria Savvati-anou-Petropoulakou, *Les timbres amphoriques grecs*, pp. 277 – 382, Pls. 53 – 62.

3. G. D. Weinberg, *Evidence for Glassmaking in Ancient Rhodes*, in *Mélanges offerts à K. Michalowski* (Warsaw 1966), pp. 709-712. The argument was based upon the finding of poorly made cored vessels in Rhodian graves, particularly an extremely defective amphoriskos from Kameiros (Clara Rhodos IV, p. 263, no. 6, fig. 287).

4. Mr. Gregory Konstantinopoulos, Ephor of the Dodecanese Islands, kindly invited me to publish this find. With the cooperation and financial assistance of the Museum of Art and Archaeology of the University of Missouri and of the Corning Museum of Glass, study of the finds was begun in the autumn of 1967. Photographs are by Paul N. Perrot, Director of the Corning Museum of Glass, by Prof. Saul S. Weinberg and the author. Drawings are by Jörg Schmeisser. Analyses of samples exported by permission of the Archaeological Service are being undertaken by Dr. Robert H. Brill, Administrator of Scientific Research, Corning Museum of Glass.

Sincere thanks are offered to Mr. Konstantinopoulos and his staff for excellent cooperation and friendly assistance. A brief note on the factory is included in the *ADelt.* 23 (1968): *Chronika*, pp. 441 – 442 and Pls. 409, 410. A paper on the subject was presented by Paul N. Perrot and Gladys D. Weinberg at the VIIIth International Congress on Glass, London 1968 (*Studies in Glass History and Design*, p. 1) and a brief mention is included in *Bulletin de l'Association internationale pour l'histoire du verre*, No. 5 (1967 – 70): G. D. Weinberg, *Glass Finds in Greece 1963 – 1968*, p. 139 and figs. 118, 119. Discussions, both personal and through correspondence, with a number of scholars working on ancient glass, have been of great value, but it seems best to reserve acknowledgments for the final report.

usual Rhodian plan, and in some of the rooms as well as the courtyard were found extensive remains of glass manufacture and its products. The fill containing the glass debris appears to have been used to raise the floor level in certain places. In view of the importance of the material, both because of its great quantity and its uniqueness, a preliminary report is offered here. Eventually it must all be more carefully studied and analyzed from several points of view. There must be detailed descriptions of the beads and vessels found and of the techniques of manufacture; there must be further study of the chronological problem, and not least, there must be laboratory examination of typical glass specimens⁵. For the present, however, a relatively brief summary and a discussion of this important addition to our knowledge of the history of glass are all that can be attempted.

PRODUCTS OF THE FACTORY

The main production was evidently devoted to bead-making. It is estimated that 10,000 individual beads were found, and in this number are not included hundreds of defective beads which had been discarded for one reason or another. The beads were fashioned in a variety of ways – folded, drawn, pressed, wound, or cut. In the following list of the main types, the method of manufacture is indicated where it is obvious; some of the beads were made by a combination of methods⁶.

Monochrome Beads

« Melon » beads (P l. 76 a - b), nearly 700. They vary greatly in size and shape. More than half are dark blue; others are aquamarine, green, yellow, or opaque white, and a few blue examples have applied threads of red, yellow or white.

« Heart-shaped » beads (P l. 76 c), more than 400. These were folded and pressed. They are largely aquamarine in color, but there are also many green, brown, blue and colorless. A few are blue striped with white. Most are about the same size, ca. 0.015 m. in length.

Biconical beads (P l. 76 d), about 300. These were made by folding and pressing. More than half are dark blue; others are aquamarine, yellow, brown, light blue, purple, or colorless. A few are striped blue and white. The length varies from 0.005 m. to 0.015 m.

Bipyramidal beads (P l. 76 e), about 450. These were folded and pressed. Nearly

5. When applying for permission to export samples of the glass beads and debris, Dr. Brill wrote: « The experiments planned include spectrographic and quantitative chemical analyses, x-ray diffraction, petrographic and microscopic examination, and lead isotope determinations. These experiments should be useful for learning more about how these beads were made, what colorants were used and what chemical relationships might be found with glasses from other places and of other dates ». X-ray diffraction has already been used to identify the opacifier in some examples of cullet from the Rhodian factory (see R. H. Brill, *The Scientific Investigation of Ancient Glasses*, in *Proceedings of the VIIIth International Congress on Glass 1968*, p. 59, Table 7).

6. Beck's terminology (Horace C. Beck, *Classification and Nomenclature of Beads and Pendants*, in *Archaeologia* 77 (1928), pp. 1 – 74) is purposely avoided, for its use here would inevitably involve technical and chronological discussions into which we cannot enter.

half are aquamarine; others are blue, brown, colorless, or light green. Two are made up of several colors. All are about the same length, ca. 0.025 m.

Spherical and fusiform beads (Pl. 77 a), about 100. Most of these are opaque-green, blue, white or yellow; a few are transparent green, brown or colorless. They vary greatly in size.

Cylindrical beads (Pl. 77 b), about 1500. These were cut from tubes. The colors are blue, green, yellow, colorless (the last is rare). All are tiny: the smallest has a diameter of 0.002 m. In the illustration can be seen some which melted together during manufacture.

Pendant-like beads (Pl. 77 c), about 600. Most of these are shaped like small bottles; more than half are aquamarine, the others blue, brown or light green. Variant shapes number only about fifteen. Most of the beads are 0.015 m. to 0.02 m. in length.

Cut and polished beads of various shapes (Pl. 78 a - b). This small group includes the shapes illustrated as well as others. Cylindrical: about 16 — green, colorless, opaque white, purple. Biconical: 7 — emerald green and dark blue. Polygonal with convex top, pierced vertically: 7 — brown, aquamarine, emerald green, purple.

Bichrome and Polychrome Beads

Spherical and elliptical beads (Pl. 78 c), about 130. These were made by winding around a metal rod. The colors are blue, red and yellow, with contrasting spiral threads marvered into the surface. In addition, there are spherical beads with a single thread marvered in horizontally — about 280 of these, mostly blue or brown with a white thread. They vary in size from 0.01 to 0.02 m.

Cylindrical beads (Pl. 78 d), about 75. These are wound, with spiral threads marvered into the surface. Most are blue with white threads, a few blue with yellow, red or aquamarine threads, one red with aquamarine threads. There are also about fifteen cylindrical beads with a single horizontal thread marvered in (blue or brown with white threads). Most are 0.01 — 0.02 m. in length.

Flattened circular beads (Pl. 78 e), about 50, same colors, size and decoration as the spherical beads. Most are blue with white stripes.

«Splatter» beads (Pl. 78 e, bottom row), spherical or sometimes elongated, about 140. Most of them are blue with spots of various colors (yellow, white, red, aquamarine, green) marvered into the surface. Flattened circular beads of the same kind, about 20. The sizes are similar to the spherical beads.

«Eye» beads (Pl. 79 a), about 1700 – 1800. These form by far the greatest number and exhibit many varieties. 700 – 800 are dark blue with white and blue «eyes»; about 150 are aquamarine and the same number yellow, also with blue and white «eyes». The others are white, aquamarine, green, with «eyes» of various colors cut from canes (Pl. 79 c; see also Pl. 84 c), and at least 250 are so weathered that their colors can no longer be determined. Variation in size is considerable; the diameters extend from 0.007 m. to nearly 0.04 m., but most of the specimens are 0.01 to 0.02 m. in diameter.

Fusiform beads (Pl. 79 b), with dragged, marvered-in threads of various colors, and coils in relief at the ends, nearly 40, some fragmentary. All of these are blue,

and all are about 0.03 m. long, except for one larger bead. The threads are red, yellow and white, each bead showing slightly different combinations.

Sandwich gold-glass beads (P l. 79 d), about 200 of various shapes, short and long cylinders, and spheres. They vary greatly in size. Almost all are of colorless glass and consist of two tubes with gold leaf between them. Besides the common types there are a few unusual gold-glass beads: one having two emerald green layers with gold between, one brown bead with gold apparently beneath a colorless layer, and one cylindrical bead with an interior blue layer and a gold spiral beneath the colorless exterior layer.

Miscellaneous Beads and Other Objects

In addition to the types listed, of which large numbers were found, there are many rarer kinds: beads in the shape of dolphins, spools, cubes, mosaic beads, beads with stripes marvered in vertically, spacer beads, etc.

Another category consists of pendants: these are in the shape of human heads, oinochoai, amphoras, birds and some unidentifiable objects (P l. 80 a).

There are about 75 pinheads, pear-shaped or spherical, in various colors — blue, yellow, opaque red and pale green. Some were made by winding; others appear to have been cast.

About 850 of the objects usually called « gems » or « gaming pieces », i.e., disks with convex upper surface, were found (P l. 80 b). Mostly monochrome, they vary considerably in size. About half are dark blue, over one-third aquamarine, others various shades of brown, a small number green, colorless, yellowish or light blue. A few have spots or stripes of other colors incorporated in them.

Another large category is that of flat disks (P l. 80 c), of which more than 200 were found, mostly about 0.01 m. in diameter. More than one-fourth are aquamarine in color and nearly as many are dark blue. The rest are brown, opaque green, opaque yellow, colorless, yellow-green, and a few are light blue, opaque white or emerald green. A small number are striped or spotted, and one is colorless with gold leaf enclosed.

There are about 30 small objects which may be called gaming pieces (as the disks may also have been), of various shapes — conical, « bottle-shaped » or of other forms. There is one astragalus of light green glass (P l. 80 a, left, in center row).

Spirally twisted rods, some monochrome but most of them made up of two or more colors, occur in abundance (P l. 81 a). All but one are broken at both ends; the exception tapers to a point at the preserved end. Probably these were to have been cosmetic instruments, but some are curved as if in preparation for making bracelets. The monochrome spiral rods (which are relatively few) are colorless, brown, blue, pale green and opaque green. Those with intertwined colors are mostly blue, with white, green or yellow, or as many as three other colors, e.g. red and yellow; white, turquoise and yellow; red, yellow and green, etc. The majority is composed of blue rods with white stripes.

Vessels

The fragments of glass vessels, though few compared to the vast numbers of

beads, are extremely interesting. Some cored vessels with the usual dragged and marvered threads (P l. 81 b), may have been manufactured here. One, at least, is defective, and parts of others seem to have been discarded during manufacture.

More interesting and more definitely products of this or a nearby factory are the remains of sandwich gold-glasses. Two fragments of a vessel of this sort were found (P l. 82 a and F i g. 1) and the smaller is defective, as can be seen in the profile, which shows the imperfect joining of the interior and exterior layers. These two fragments are the first of their kind found in Greece, and they are the only fragments found anywhere in connection with a glass factory. The pattern in gold leaf between the two colorless layers is linear as far as it is preserved, and the fragments are too small even to define the vessel's shape, much less to suggest what the overall design may have been. At any rate, it is clear that it does not resemble the sophisticated

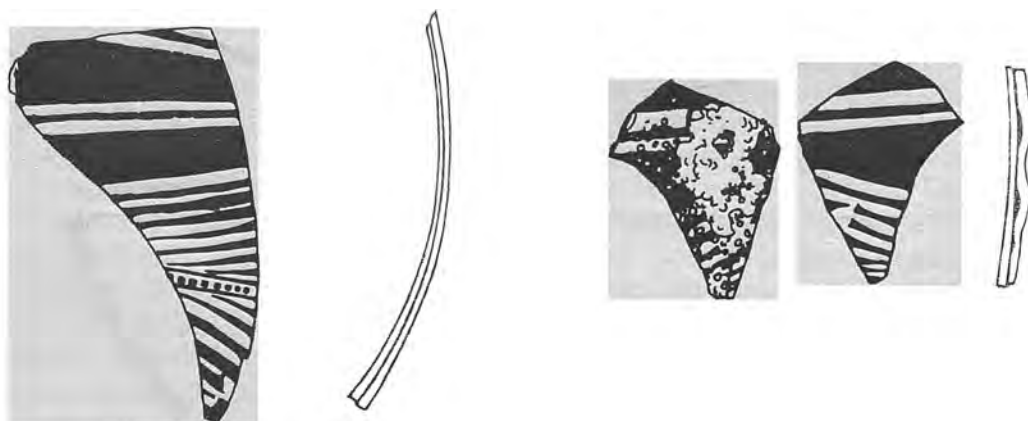

Fig. 1. Profiles and drawings of two sandwich gold-glass fragments

floral patterns such as are found on the Canosa bowls⁷ and others of the kind. Much has recently been written about Hellenistic gold-glass⁸, and it would be impractical to attempt a discussion of the relation of the Rhodian fragments to other gold-glasses. Their principal interest is that they indicate the manufacture of such vessels in Rhodes, whereas Alexandria has generally been considered the only (or at least the most likely) center of manufacture⁹. Reinforcing the theory of Rhodian manufacture is the association of fragments of thin-walled, almost colorless molded vessels (P l. 82 b - c and F i g. 2) which seem extremely suitable as blanks for gold-glass vessels and which, as far as I am aware, are not otherwise known in the Hellenistic period. Flat, colorless glass fragments (some with finished edges) also found in this context (P l. 83 a) may have been sagged to form bowl for gold-glass (as

7. See D. B. Harden, *The Canosa Group of Hellenistic Glasses in the British Museum*, in *Journal of Glass Studies* (hereafter JGS) X (1968), p. 21 ff.; also Harden, *Ancient Glass, I: Pre-Roman*, in *Archaeological Journal* 125 (1969), p. 63.

8. For a list of the gold-glass vessels and fragments known, see Andrew Oliver, Jr. in JGS XI (1969), p. 9 ff.

9. Harden, JGS X (1968), p. 41.

suggested by Paul N. Perrot). The presence of the gold-glass beads in various stages of manufacture is also extremely suggestive, and thus it seems that gold-glass manufacture can definitely be assigned to Rhodes, without, of course, excluding the probability that it existed elsewhere as well.

Other kinds of vessel fragments also turned up in the excavation — molded bowls, both plain and ribbed, two tiny fragments of millefiori glass and two fragments of multi-colored glass including a gold band. The significance of these for the chronology of the factory will be discussed below.

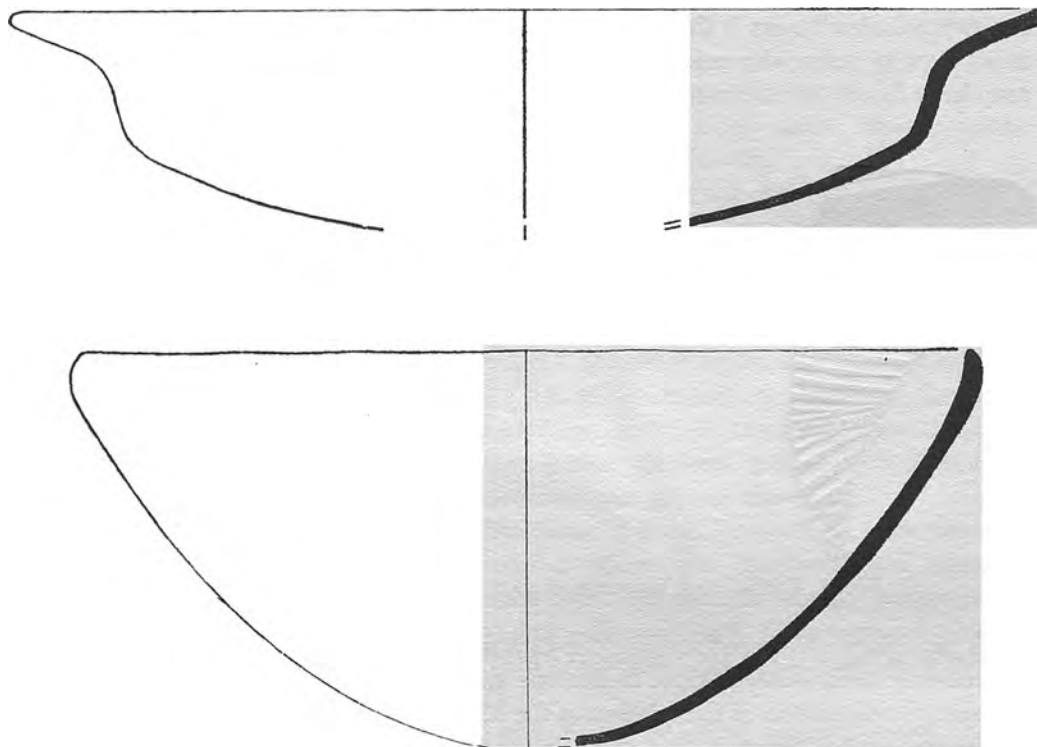

Fig. 2. Profiles of two thin-walled molded vessels which may have been intended for use in making sandwich gold-glasses

REMAINS OF THE MANUFACTURING PROCESS

First of all, it should be noted that there was no trace of a furnace, although some of the earth in which the beads were found showed indications of burning; it is therefore likely that all this material was brought from somewhere else. The factory may have been in the vicinity. Almost no nearby areas have as yet been excavated, so that one may hope for its eventual discovery.

Glass cullet was found in quantity, often in slab form, sometimes as roughly shaped chunks (Pl. 83 b - c). The colors are transparent blue, aquamarine (great quantities of both of these), brown, emerald green, light blue, dark purplish-gray; and opaque red, yellow and green.

Sections of glass tubes a few millimeters in diameter are numerous (P l. 84 a). The main color is blue; next in order of quantity are colorless and opaque yellow. There are lesser amounts of brown and green (various shades of green, including emerald and opaque green), and small numbers of red and white.

Many monochrome canes (solid rods) were found, sometimes with thick ends showing how they were pulled out from a larger mass (P l. 84 b). Most of them are rather dark blue. There are also some extremely thin monochrome canes (diam. 0.002 – 0.003 m.) of emerald green, brown, colorless, purple and blue. Canes made up of two or more concentric rings of various colors of glass display a great many color combinations. These canes were obviously meant to be cut into short sections, to serve as « eyes » for beads (P l. 79 c and 84 c). A great many such sections were found, as well as larger pieces.

Among the most interesting objects other than the glass itself are shallow clay receptacles, all rectangular except for a few small examples with one rounded end (P l. 85 a-d, P l. 86 a). All are covered with a thin, uneven layer of glass, either all of one color or streaked with several colors, and some have deformed beads imbedded in the glass coating (P l. 85 b). These containers are in two main sizes — large ones ca. 0.18 m. long, 0.155 m. wide and 0.036 m. high (these are the measurements of the only complete specimen; some are larger) and small ones ca. 0.065 m. long, ca. 0.04 m. wide and 0.01 – 0.02 m. high. The large ones have raised edges all around, the small only on three sides, one short side being flat and the floor thinner (P l. 85 d, P l. 86 a). One small container is fused onto the upper surface of a large one (P l. 85 c), and others show traces of having been thus attached. Every container, whether large or small, has a coating of glass. For some time the function of these objects eluded us, but the problem was solved during a visit to one of the old-fashioned bead-making establishments south of Izmir, in Turkey, where wood is still used as fuel and the furnace is of a primitive kind¹⁰. Objects almost identical with the Rhodian clay containers (P l. 86 b) could be seen resting on the top of the furnace, and a question as to their purpose brought forth the explanation that they were used to hold small amounts of glass within the furnace — the colors to be used for decorating the beads. Those on top of the furnace had been recently made and placed there to dry; those inside the furnace were of course invisible because of the fire. In the Rhodes factory potsherds were also used to hold small quantities of glass (P l. 86 d).

Methods of making some of the beads are clearly indicated by the malformed examples, of which there are hundreds. Molten glass was picked up on metal rods (P l. 86 c), as is shown by some beads with remains of iron rods still attached, and obviously a number of beads were formed on a rod at the same time, for in many cases several have melted together (P l. 86 e). Others were still more seriously deformed during manufacture (P l. 87 a) and still others melted together after

10. I am greatly indebted to Miss Inez L. Pulver, then of the U.S. Consulate in Izmir, for locating these factories for me, and to Mr. Bekir Arabali, owner and operator of a glass bead factory near Izmir (now removed to Bodrum) who conducted me to the factories at Görece in 1968, where I saw the objects mentioned.

removal from the rods (P l. 87 c). The so-called gems, which must have been simply drops of molten glass allowed to cool on a flat surface, also melted together occasionally (P l. 87 b). The sandwich gold-glass beads can be seen in process of manufacture in P l. 79 d. In the case of the cylindrical beads, sections were cut from the tubes after the gold had been placed between the two layers. Fire-polishing and some manipulation could have produced the more spherical beads. P l. 87 d shows part of the great mass of beads and glass refuse as it appeared before sorting began.

Two objects identifiable as tools were found — a carved one of bone or horn and another which seems to be a tooth of a large animal (P l. 88 a). Each has a flat surface at the end; the former shows traces of burning. There are also a number of terracotta objects which may have been tools (P l. 88 b). One end of each is polygonal (example at right) or flattened. Bronze fragments (P l. 88 c) found with the beads may have been tools or used to color the glass. Also to be noted are fragments of several large pottery vessels containing remains of pigments (blue and purple), as well as large folded sheets of lead¹¹.

The numerous threads, drippings and various kinds of glass waste found (P l. 88 d), as well as the defective beads, all indicate production on a fairly large scale. Whether the vessels were also made in the same establishment, or in another nearby, is a question yet to be answered.

CHRONOLOGY

The date of the factory debris is of course crucial, but it seems best to avoid too definite a statement at the present time. The fill which contained the bead factory debris seems, as we have said, to have been dumped in some rooms of the house in order to raise the floor level, and mixed in with it is naturally material unconnected with glassmaking. It is upon this — the associated coins, lamps, pottery and, perhaps most important, the stamps on amphora handles, that we depend for the date. Fortunately, there is a great deal of datable material; however, careful determination of the exact position of all the objects with regard to the glass still remains to be finally worked out, and thus it is preferable to state the chronology in broad terms and to reserve more exact conclusions for the final report (I have purposely avoided giving parallels for the beads from other sites and collections, preferring to wait until as many as possible can be assembled).

The evidence, then, is as follows: the pottery and lamps appear to fall within the third century B.C., or possibly to extend into the early second¹². When I last had an opportunity to see the coins, they had not yet all been cleaned and identified,

11. For use of lead as an opacifier see R. H. Brill as cited in note 5.

12. Jörg Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (Berlin 1968) shows similar West Slope Ware (especially D 17, pl. 12). The lamps found at the Rhodian factory correspond with a Pergamene type — Schäfer's « Rundschulterlampen » (op. cit. p. 125), especially K 3 (Pl. 53), classified under « Variante a ». He equates this with Agora Type 31 (Howland, *The Athenian Agora*, Vol. IV) and dates it 275 – 225 B.C. A better parallel seems Agora 25 B Prime, which falls within the first half of the third century and does not extend into the later part of the century. It is possible, however, that the type lasted longer in Rhodes.

but examples from significant contexts have been examined¹³, and most of those found with the beads are dated in the third century or earlier. Although there are several slightly later coins, only one, with a beginning date of 166 B.C.¹⁴, was found with the beads in an apparently closed context, and further study of all the coins is required. The amphora stamps are certainly the most reliable documents. A list of the readings must wait for the final report, but they indicate that the great majority of the stamps (over 100) can be dated in the third century B.C.; a few belong to the early second century (their exact positions with relation to the glass remains to be observed), while three later stamped handles were found in upper levels¹⁵. There does not seem, therefore, to be much doubt about the general date of the glass debris as a whole, and while certain apparent anomalies remain to be resolved (e.g., the presence of the ribbed glass bowls, which have never yet been dated so early), it is possible to state that all the beads, the cored vessels and the sandwich gold-glass vessels as well as the manufacturing debris, belong to the late third century B.C. or the early second century. There is no possibility of separating one kind of beads from others, and the great quantity of each of the main types is evidence for its inclusion in the context mentioned. There is likewise no reason to assume that the same types cannot have continued to be made for a long time afterward¹⁶.

Since this is the only glass factory of the period yet discovered, and the only other one known to have made both beads and vessels — that at Tell el Amarna, one thousand years earlier — is only partially published¹⁷, there is much to learn. It is hoped that this preliminary and necessarily incomplete report will bring forth helpful comments from specialists, so that improvements may be introduced into the final publication.

GLADYS DAVIDSON WEINBERG

13. I am indebted to Miss Olga Apostolopoulou for identification of these coins.

14. Cf. Barclay Head, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum, Caria and Islands* (London 1897), p. 260 ff., Pl. XL, 20; *Sylloge Nummorum Graecorum*, Danish National Museum, Caria Part II (Copenhagen 1947), Pl. 19, 800–840.

15. Miss Virginia Grace kindly made a special trip to Rhodes in order to study the stamps, which resulted in the information given here.

16. E.g., gold-glass beads of the second and third centuries have been found in numbers in Britain; see G. C. Boon, *Bulletin of the Board of Celtic Studies* 22 (1966), pp. 104–109. He also mentions similar beads of earlier periods found in Egypt.

17. W. M. F. Petrie, *Tell el Amarna* (London 1894), pp. 25–27, Pl. 13.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΝΤΙΛΙΟΥ ΕΙΣ ΤΗΝ ΝΗΣΟΝ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

(Σχ έδ. 1· Πί ν. 89 - 100)

Προσφάτως γενόμεναι εργασίαι στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν¹ εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου, ἡ Μονῆς Στρατηγοπούλου, εἰς τὴν Νῆσον τῆς λίμνης τῶν Ἰωαννίνων² (Πί ν. 89 α - β, 90 α - β) καὶ μάλιστα ἐκτελεσθεῖσαι ἐν συνεχείᾳ εργασίαι ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου³, ὠδήγησαν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν νέων τοιχογραφημένων μερῶν τῆς ἐκκλησίας, καλυπτομένων μέχρι τοῦδε εἰς τὸν χώρον μεταξὺ τῆς ὀροφῆς καὶ τῆς στέγης. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀποδεικνύονται σημαντικὰ διὰ τὴν μελέτην τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν μορφολογικῶν προβλημάτων τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας. Τὰ νέα ταῦτα στοιχεῖα παρέχονται ἐνταῦθα.

Τὸ Καθολικὸν τῆς ἄλλοτε Μονῆς⁴ (ἐσωτερ. διαστ. 10 × 3.60 μ. περίπου⁵) ἔχει

1. Ἡ στερέωσις καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν ἐγένοντο διὰ πιστώσεως διατεθείσης ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, Τμήματος Ἰωαννίνων, τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, διὰ τῶν ζωγράφων - συντηρητῶν τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως κ. Π. Καραγιαννῆ καὶ κ. Εὐδ. Καραγιαννῆ, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τῆς Ἐφορείας τῆς 5ης Περιφέρειας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Λόγω ἐξαντλήσεως τῆς σχετικῆς πιστώσεως αἱ εργασίαι δὲν συνεπληρώθησαν.

2. Περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου βλ. Δ. Εὐαγγελίδην, Ἠπειρωτικὰ σημειώματα, εἰς Νέον Ἑλληνομνημονα, ΙΑ' (1914), σ. 317 - 318 (ἀπλὴν μνείαν τῆς Μονῆς κάμνει ὁ Σπ. Λάμπρος εἰς τὰ «Ἠπειρωτικά» του, Ἡ λίμνη τῶν Ἰωαννίνων καὶ αἱ ἐπὶ τῆς νησίδος αὐτῆς Μοναί, αὐτόθι, σ. 9), Ἀ. Ξυγγόπουλον, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἰωαννίνων, εἰς Ἠπειρωτικὰ Χρονικά, Α' (1926), τεύχ. 2ον, σ. 141 - 143, εἰκ. 16 καὶ πίν. Ε, εἰκ. 17 - 19, Δ. Εὐαγγελίδην, Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Κυριακῆς τοῦ Γαρδικίου (Παραμυθιάς), εἰς Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἠπειρον, εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη, Ἀθήναι 1956, σ. 133 - 136. Βλ. ἐπίσης, Σ. Ἰ. Δάκαρην, Ὁδηγὸς Νήσου Ἰωαννίνων, Ἀθήναι 1959, σ. 22 - 29, εἰκ. 11 - 12 καὶ 14 - 16. Τοῦ αὐτοῦ, εἰς ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 207, Πίν. 174 α. D. Pallas, εἰς Reallexikon z. Byz. Kunst (λῆμμα *Epiros*), Lief. 10 (1968), σ. 295. Ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος (ἐ.ά., σ. 142 κ.έ., πρβλ. καὶ Εὐαγγελίδην, Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τοῦ Γαρδικίου, σ. 134 καὶ σημ. 7) ἀναφέρει ὅτι «ὁ Μ. Πρωτοσύγγελος Ἀθηναγόρας (εἰς Δελτίον Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἐταιρείας, VIII (1923) σ. 557 κ.έ., ἡ παραπομπὴ ἐκ τοῦ Ξυγγόπουλου) κατάρθωσε νὰ ταυτίσῃ τὴν Μονὴν αὐτὴν τοῦ Ντίλιου πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Στρατηγοπούλου, ὅπου ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν Δεσποτῶν κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα εἶχεν ἰδρυθῇ περίφημος σχολή». Τὴν προσωνυμίαν τῆς ὡς «τοῦ Ντίλιου» ὀφείλει ἡ Μονὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου εἰς τὴν συνδεθεῖσαν πρὸς αὐτὴν οἰκογένειαν Ντίλιου τῶν Ἰωαννίνων (βλ. προχείρως Δάκαρην, Ὁδηγὸς Νήσου, σ. 22).

3. Αἱ εργασίαι τῆς κτηριακῆς ἐπισκευῆς τῆς ἐκκλησίας, περιορισθεῖσαι κυρίως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς στέγης, ἡ ὁποία ἦτο εἰς κακὴν κατάστασιν διατηρήσεως, ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τῆς Ἐφορείας τῆς 5ης Περιφέρειας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, τὸ φθινόπωρον τοῦ 1970 καὶ διὰ χρημάτων τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν τούτων, ἐπειδὴ ἐνεφανίσθησαν στοιχεῖα χρήσιμα διὰ τὴν ἐπίλυσιν τοῦ εἰς τὴν πραγματικότητα ἐκκρεμοῦντος προβλήματος τοῦ τρόπου τῆς ἀρχικῆς στεγασεως τῆς ἐκκλησίας, ἐγένετο εἰδικὴ ὡς πρὸς τὸ θέμα ἔρευνα, τὰ ἀποτελέσματα δὲ τῆς ἐρεῦνης ταύτης παρέχονται εἰς τὴν παροῦσαν ἐκθεσιν.

4. Ἀπὸ μακροῦ δὲν ὀφίστανται μοναχοί, καθὼς ἄλλωστε καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐν τῇ Νήσῳ τῶν Ἰωαννίνων Μονάς. Μόνον εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἐλεούσης τῶν Γκιουμάτων ὑπάρχει ἀπὸ τινος μία μοναχὴ. Αἱ ἐν τῇ Νήσῳ Μοναί ὑπάγονται εἰς ἓνα ἡγοῦμενον, ἐδρεύοντα ἐκτὸς τῆς Νήσου, εἰς τὴν Μονὴν Ἀσπραγέλων.

5. Κατὰ Ξυγγόπουλον.

τὸν τύπον τῆς ξυλοστέγου μονοχώρου μετὰ νάρθηκος ἐκκλησίας μὲ ἡμικυκλικὴν ἐξωτερικῶς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (Σχέδ. 1· Πί ν. 90 α - β). Ἡ Δ. ἐξωτερικὴ πλευρὰ εἶναι ἀποκεκλεισμένη σήμερον, βλέπουσα ἐντὸς δωματίου τοῦ ἐν συνεχείᾳ τῆς ἐκκλησίας πρὸς Δ. ἐκτεινομένου οἰκοδομήματος τοῦ Ἑγουμενείου⁶ (Πί ν. 90 α), μετὰ τοῦ ὁποῦ καὶ ἐπικοινωνεῖ αὕτη διὰ τῆς ὀρθογωνίου χαμηλῆς θύρας τῆς. Ἀνὰ πέντε καμπυλόγραμμα τυφλὰ ἀψιδώματα διαρθρώνουν εἰς συνέχειαν τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς ἐκκλησίας ἐξωτερικῶς (Πί ν. 91 α - β). Εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἀνὰ ἓν τυφλὸν ἀψιδώμα ἀνοίγεται κατ' ἀντιστοιχίαν εἰς τὴν Β. καὶ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, πρὸς Δ. Ἡ Α. πλευρὰ τοῦ νάρθηκος διακοσμεῖται ὑπὸ ὕψηλοῦ καὶ ἀβαθοῦς καμπυλογράμμου ἀψιδώματος καὶ εἰς αὐτὸ ἐγγράφεται ἡ χαμηλὴ, τοξωτὴ ἀπὸ τοῦ προνάου θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ναόν⁷ (Πί ν. 95 β). ΒΑ. τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει μικρὰ κόγχη προθέσεως, διατρυπωμένη ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, ἀπεφραγμένου ἄλλοτε, τὸ ὅποιον ἀπληλευθερώθη προσφάτως ἐκ τῆς ἀποφρασσοῦσης αὐτὸ τοιχοποιίας. Εἰς τὴν ἀψίδα ἐξωτερικῶς σώζεται δεξιὰ τμήμα τόξου διὰ πλίνθων τοῦ διλόβου, πιθανώτατα, ἀρχικοῦ παραθύρου τῆς⁸ (Πί ν. 90 β καὶ 92 β). Εἰς τὰ ἀρχικὰ ἀνοίγματα τοῦ κτηρίου, τὸ ὅποιον ὑπέστη

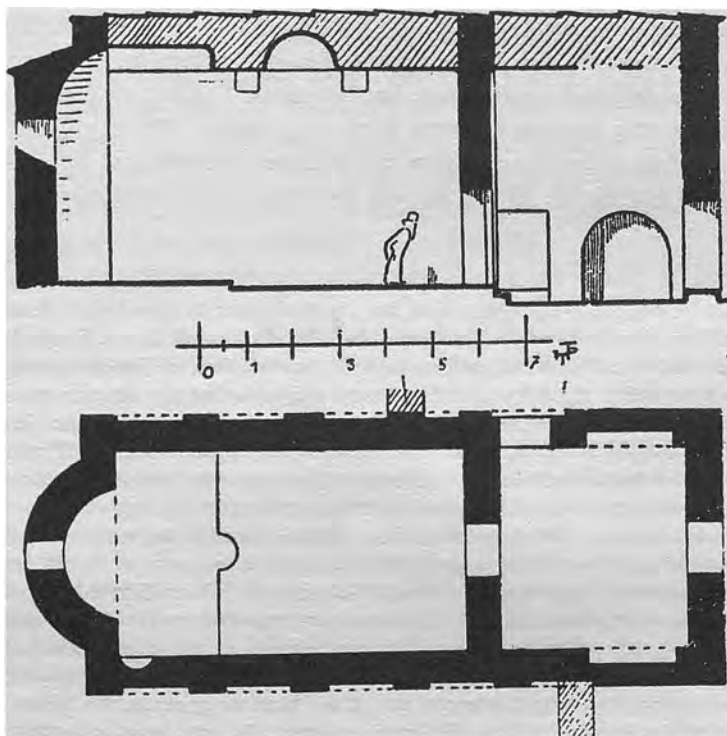
6. Τμήμα τοῦ Ἑγουμενείου ἐξετείνεται πρὸς ΒΔ. τῆς ἐκκλησίας ἐν μέρει ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς τῆς, καθαιρεθὲν τὸ 1960 (βλ. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 207, Ξυγγόπουλον, ἑ.ἀ., πίν. Ε, εἰκ. 17 καὶ Δάκαρην, Ὁδηγὸς Νήσου, εἰκ. 11). Τὸ 1957 εἶχεν ἀπομακρυνθῆ ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίδου τὸ πρὸς Ν. νεώτερον κτίσμα μαγειρείου (ΑΔ, ἑ.ἀ.). Προϋπήρχεν ἐπίσης, κατὰ πληροφορίαν τῆς ἐπιστατρίας τῆς Μονῆς καὶ ἀπὸ ἐτῶν ἐνοίκου τοῦ Ἑγουμενείου, καθαιρεθὲν, ξυλόστεγον ἀνοικτὸν προστώθον, μετ' ἐπικαλύψεως σχιστολιθικῶν πλακῶν, τοῦ συνήθους τύπου τοῦ προσιδιάζοντος εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, τὸ ὅποιον ἐκάλυπτεν ἐν μέρει τὴν Ν. πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας πρὸς Δ. Τὸ κτήριον τοῦ Ἑγουμενείου ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρὸς Δ., κατὰ τὸ Β. μέρος τῆς πλευρᾶς ὅριον τῆς Μονῆς, ἡ ὁποία περικλείεται κατὰ τὰ ἄλλα μέρη τῶν πλευρῶν τῆς ὑπὸ χαμηλοῦ λιθοκτίστου, νεωτέρου τοίχου περιβόλου. Εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ περιβόλου ὑπάρχει, ἀντιστοίχως, μικρὸν διώροφον κτίσμα, τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, ἡμιτρυπωμένον σήμερον (Πί ν. 89 α). Ἄλλα κτίσματα δὲν σώζονται ἐντὸς τοῦ ἀκανονίστως τετραπλεύρου χώρου τοῦ περιβόλου. Ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς, συνεχομένως πρὸς τὸ Ἑγουμενείον, εὐρίσκεται ἡ πύλη τῆς Μονῆς, στενὸν χαμηλὸν θύρωμα, ἔχον τὴν τυπικὴν εἰς τὴν περιοχὴν μορφήν εἰσοδου τῶν κτισμάτων τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, μὲ προστατευτικὸν στέγαστρον ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Τὸ Καθολικὸν καταλαμβάνει τὴν πρὸς Β. πλευρὰν τοῦ χώρου, πλησίον σχετικῶς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου. Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου εὐρίσκεται εἰς σχετικῶς ὕψηλὸν σημεῖον τῆς Νήσου, κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς, καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς ΝΔ. τοῦ χωρίου, μεταξὺ τῶν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν δύο ἄλλων Μονῶν, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Φιλανθρωπινῶν ἢ τοῦ Σπανοῦ, ἀπὸ Β., καὶ τῆς Ἑλεούσης τῶν Γκιουμάτων, ἄλλοτε τοῦ Ἁγίου Νικολάου « τῶν Ἀνέμων », ἀπὸ Ν. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι καὶ αἱ τρεῖς Μοναὶ αἱ ἰδρυμέναι κατὰ τὴν Δ. αὐτὴν πλευρὰν τῆς Νήσου, τὴν κατέναντι τοῦ ἀνοικτοῦ πρὸς Δ. μέρους τῆς λίμνης, τιμῶνται εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς δύο ἄλλας Μονάς, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, κατὰ τὴν Α. περιοχὴν τῆς Νήσου, τὴν πλησιέστερον εὐρισκομένην πρὸς τὴν ἐναντι ξηράν.

7. Τὸ καμπυλόγραμμα ἀψιδώμα σημειοῦται εἰς τὸ σχέδιον τομῆς τῆς ἐκκλησίας (τοῦ Ξυγγόπουλου) (βλ. Σχέδ. 1).

8. Τὸ δίλοβον ἢ τρίλοβον ἀρχικῶς παράθυρον τοῦ ἱεροῦ ἤρχιζεν, ὥς ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ τοίχου ἰχνῶν φαίνεται, δύο δόμους χαμηλότερον τῆς διακοσμητικῆς ζώνης τῆς ἀψίδος καὶ θὰ κατέληγεν εἰς τὸ ὕψος περίπου τοῦ σημερινοῦ νεωτέρου, διανοιγέντος παραπλεύρως τοῦ κυρίου ἄξονος τῆς ἀψίδος ὀρθογωνίου παραθύρου, καὶ ἴσως ὀλίγον ὕψηλότερον. Τὸ πλάτος ἐν συνόλῳ τοῦ παλαιοῦ παραθύρου, τοῦ ὁποῦ σώζεται μόνον τὸ κάτω τμήμα ἐν μέρει τοῦ ἀκράιου πρὸς Β. λοβοῦ του, καθορίζεται ἀπὸ Ν. ὑπὸ τῆς διακοσμητικῆς ζώνης, τῆς κατὰ τὴν γένεσιν τῶν τόξων του, ἀπὸ τοῦ σημείου ὅπου αὐτὴ καταλήγει μὲ τὴν τοποθέτησιν δύο ὀρθίων πλίνθων. Θὰ συνέπιπτε δηλαδὴ τὸ πρὸς ἀριστερὰ τέλος τοῦ παραθύρου μὲ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον περίπου τοῦ ὑπάρχοντος ἀνοίγματος.

μερικὰς μετατροπὰς κατὰ διαφόρους οἰκοδομικὰς φάσεις τῆς Μονῆς, ἀνήκουν ἐπίσης τὰ σωζόμενα τρία τοξωτὰ παράθυρα τὰ ἐγγραφόμενα εἰς τὰ ἀψιδώματα, ἄνω, τοῦ Β. καὶ Ν. τοίχου. Θὰ ὑπῆρχον ἀρχικῶς τέσσαρα τοιαῦτα ἀνοίγματα, ἀνὰ δύο, εἰς τὸ β' καὶ γ' ἀπὸ Α. ἀψίδαμα, ἀντιστοιχῶς⁹ (Πί ν. 91 α - β). Τὸ οἰκοδόμημα ἔχει χρονολογηθῆ ὑπὸ τῶν μελετητῶν εἰς τὸν 11ον¹⁰ καὶ εἰς τὸν 13ον αἰ.¹¹ Τὸ ἐσωτερικὸν εἶναι κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν, τὰς ὁποίας ἐπιγραφὴ σωζομένη ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρον ἐσωτερικῶς τῆς Ν. εἰσόδου τοῦ νάρθηκος χρονολογεῖ εἰς τὸ ἔτος 1534¹².

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας ὑπῆρχε μέχρι τῶν τελευταίων ἐργασιῶν ὀριζόντιος

Σχέδ. 1. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου εἰς τὴν Νῆσον τῶν Ἰωαννίνων.
Τομὴ καὶ κάτοπις τοῦ Καθολικοῦ

9. Τὴν θέσιν τοῦ τοξωτοῦ παραθύρου εἰς τὸ γ' ἀπὸ Α. ἀψίδαμα τῆς Β. πλευρᾶς κατέλαβε προφανῶς τὸ ὑφιστάμενον ὀρθογώνιον παράθυρον, τὸ ὁποῖον, διανοιγὲν εἰς πολὺ μεταγενεστέρους τῆς τοιχογραφήσεως τῆς ἐκκλησίας χρόνους, κατέστρεψε τὰς εἰς τὸ ἀντίστοιχον σημεῖον τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑπαρχούσας ζωγραφικὰς συνθέσεις (Πί ν. 94 β). Τὰ τέσσαρα παράθυρα τῶν ἀψιδωμάτων ἐτειχίσθησαν κατὰ τὸ ἔσω μέρος τῶν εἰς τοὺς πρὸ τῆς τοιχογραφήσεως χρόνους, πρὸς ἐπίτευξιν ἐνιαίας ἐπιφανείας ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὡς ἀπῆται τὸ εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῆς ἐκκλησίας. Πλὴν τῆς ἀνωτέρω μετατροπῆς, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς μετατροπῆς τοῦ ἀρχικοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ, ὑπῆρξαν καὶ ἄλλαι ἐπεμβάσεις εἰς τὴν ἐκκλησίαν, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ κατωτέρω λόγος.

10. Ὑπὸ τοῦ Ἀ. Ξυγγοπούλου, ἔ.ἀ., σημ. 2.

11. Ὑπὸ τοῦ Δ. Εὐαγγελίδου, ἔ.ἀ., σημ. 2.

12. Βλ. σχετικῶς Εὐαγγελίδην, Ν. Ε., ἔ.ἀ., σ. 317 κ.ἐ. καὶ Ξυγγοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 142 καὶ σημ. 1. Αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου ἀποτελοῦν τὸ θέμα ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβῆς τῆς δ. Θ. Λίβα, βοηθοῦ εἰς τὴν ἔδραν τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμήματος Ἰωαννίνων.

ξύλινη ὀροφή, περιβάλλουσα εἰς τὸ κέντρον τοῦ κυρίως ναοῦ ξύλινον τρουλλίσκον με ἐξωγραφημένην τὴν παράστασιν τοῦ Παντοκράτορος καὶ πέριξ ἐπιγραφὴν με χρονολογίαν τοῦ ἔτους 1902¹³ (Πί ν. 94 β, 95 α). Αἱ τοιχογραφίαι εἰς τοὺς τοίχους παρουσιάζοντο ἀποκεκομμένοι εἰς τὸ ἄνω, ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν καμπύλου διατομῆς κορνίζαν τῆς ὀροφῆς, μέρος των. Ἡ γενομένη μερικὴ ἀποξύλωσις τῆς ὀροφῆς εἰς τὰ ἄκρα, ἀναγκαῖα διὰ τὴν στερέωσιν τῶν ἄνω μερῶν τοῦ διακόσμου, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψιν τμήματος τῶν μακρῶν τοίχων, καλυπτομένων προηγουμένως ὑπὸ τῆς ὀροφῆς, ἀποκεκομμένων ἄνω εὐθυγράμμως (Πί ν. 94 β), με σωζόμενα ἐπ' αὐτῶν μέρη τῶν συνθέσεων τῆς τελευταίας ζώνης τῶν τοιχογραφιῶν¹⁴.

Ἡ ἐν λόγῳ ἀποκοπὴ εἰς τὸ ἄνω μέρος των τοῦ Β. καὶ τοῦ Ν. τοίχου, εἶναι προφανές ὅτι θὰ ἐγένετο ὅταν ἀντικατεστάθῃ εἰς νεωτέρους χρόνους, καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κατὰ τὸ 1902¹⁵, ἡ παλαιὰ δικλινὴς κεραμοσκεπὴς στέγη τῆς ἐκκλησίας διὰ νέας ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν¹⁶.

Ἡ διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν στέγασις, οὕσα οἰκειότερα, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἡπείρου τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας¹⁷, ἀπαιτεῖ μεγαλυτέραν τῆς κεραμοσκεποῦς κλίσιν τῆς στέγης καὶ πλέον ἐνισχυμένον τὸν ξύλινον ἐσωτερικὸν σκελετόν της, λόγῳ τοῦ βάρους τῶν λιθίνων πλακῶν. Οἱ ἐμπειροτέχναι ἀπέφυγον, ὡς φαίνεται, τὴν οὕτω ἐκ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ τύπου τῆς στεγάζσεως ἀπαιτουμένην μικρὰν ὑπερύψωσιν τῆς σκεπῆς, ἀποκόπτοντες ἄνω τοὺς τοίχους ὅσον τοὺς ἐχρειάζετο, καὶ πιθανῶς ἐπιζητοῦντες νὰ εὐθυγραμμίσουν τὴν νέαν στέγην τῆς ἐκκλησίας με αὐτὴν τοῦ συνεχομένου Ἡγουμενεῖου. Συνέπεια τῆς ἐπεμβάσεως ἦτο ἡ προαναφερθεῖσα καταστροφὴ τῶν ἀκραίων ἄνω μερῶν τοῦ κτηρίου μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτῶν τοιχογραφικοῦ διακόσμου¹⁸.

13. Ὁ τρουλλίσκος ἔχει σφαιρικὸν σχῆμα με πολυγωνικὴν παρυφὴν, κοσμουμένην με διάτρητον ξυλόγλυπτον ἑλικοειδῆ βλαστόν. Ἡ εἰς κακὴν κατάστασιν ὀριζόντιος ὀροφὴ εἶχεν ἐν μέρει φαντασματικὴν μορφήν διὰ ξυλίνων πηχίσκων. Τὸ σύνολον ἦτο κατ' ἀσθενῆ ἀπομίμησιν τῶν ἀναλόγων, με ἐπίδρασιν ἐν μέρει τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ ρυθμοῦ μπαρόκ, θαυμασίων ξυλίνων ὀροφάσεων εἰς τὰς παλαιότερας, μεγάλας ἐνοριακὰς καὶ μοναστηριακὰς ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς καὶ τῶν ὀροφῶν τῶν κοσμικῶν κτηρίων. Ὁ τρουλλίσκος διεφυλάχθη εἰς χώρον τοῦ Ἡγουμενεῖου.

14. Τὸ ἀποκαλυφθὲν μέρος ἄνω τῶν μακρῶν τοίχων ἔχει ὕψος 0,35 μ. περίπου. Τὰ ἀποκεκομμένα ἀκραῖα μέρη τῶν τοίχων ὑπελογίσθησαν εἰς ὕψος 0,15 μ. περίπου.

15. Τοῦτο συμπεραίνεται καὶ ἐκ τοῦ κακοτέχνου τῆς στέγης ἐν ὅλῳ, κυρίως ὁμως ἐκ τοῦ ὅτι ὁ σκελετὸς τοῦ φέροντος τὴν ἐπιγραφὴν ξυλίνου τρουλλίσκου κατεσκευάσθη ἀσφαλῶς ἐπὶ τόπου ἄνω, ὡς μέρος τοῦ συνόλου τῆς στεγάζσεως, καθὼς δεικνύει ὁ τρόπος τῆς συνδέσεώς του με τὰς δοκοὺς τοῦ ξυλίνου σκελετοῦ τῆς στέγης.

16. Εἰς τὸ ὑπόγειον τοῦ Ἡγουμενεῖου φυλάσσονται μεγάλοι βυζαντινὰ κέραμοι, ἀφαιρεθεῖσαι κατὰ παλαιότερας ἐργασίας εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐξ ἀκραίων μερῶν τῆς στέγης.

17. Βλ. προχείρως ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, Πίν. 310 β, 317 β καὶ 325 β. Καθὼς καὶ εἰς ἄλλας, ὀρεινὰς κυρίως περιοχάς, τῆς Θεσσαλίας καὶ Εὐρυτανίας, βλ. προχείρως ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, Πίν. 208 α, 213, 214 α, 216 β, 219 β καὶ 223 α.

18. Αἱ τοιχογραφίαι τῆς τελευταίας σειρᾶς τῶν συνθέσεων ἄνω εἶναι κατεστραμμέναι, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, μέχρι τοῦ τρίτου περίπου τοῦ ὕψους των. Καλύτερον διετηρήθησαν αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὰ ἀκραῖα μέρη ἄνω τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκος. Ἐν συνόλῳ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος διατηροῦνται εἰς καλύτεραν κατάστασιν τῶν ἄλλων τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ. Πρέπει νὰ συνυπολογισθῇ ἡ ζημία ἡ γενομένη εἰς τὰς τοιχογραφίας ἐκ τῆς τοποθετήσεως τοῦ μεταγενεστέρου ξυλόγλυπτου τέμπλου, τοῦ ὁποῦ τὰ ξύλα κατέστρεψαν τὰ προσκείμενα μέρη τοῦ διακόσμου, ἐνθ' ἡ θέσις του διέσπασε τὴν συνέχειαν τῶν εἰς τὰ σημεῖα, ὅπου ὑψώνεται, τοιχογραφιῶν. Ἐπίσης, ἡ καταστροφὴ τοπικῶς τῶν τοιχογραφιῶν ἄνω, εἰς δύο σημεῖα τοῦ Ν. τοίχου, ὅπου κατὰ τὴν ἐπέμβασιν μᾶλλον τοῦ 1902 διηνοίγησαν δύο ὀρθογώνια παράθυρα, ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ πάχους τοῦ τοίχου ἐσωτερικῶς, βλέποντα ἐπὶ τῆς στέγης, διὰ λόγους προφα-

Ἐπίσης δέ, ἡ συνεπομένη, φανερά ἀλλοιώσεις τῶν ἀρχικῶν ἀναλογιῶν τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸ ἐσωτερικόν, μὲ τὴν κατασκευὴν ἀκολούθως τῆς ἐπιπέδου ὀροφῆς, ὑπὸ τὴν ὁποίαν μάλιστα μὲ τὴν αὐτὴν χαρακτηριστικὴν ἀδιαφορίαν, μαρτυροῦσαν ἄλλου εἶδους αἰσθητικὴν ἀντίληψιν τοῦ χώρου καὶ τῆς μορφῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κτίσματος, ἀπεκρύβησαν ἐκτεταμένα καὶ οὐσιώδη μορφολογικῶς μέρη τοῦ παλαιοῦ κτηρίου.

Ἦτο δὲ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ σημαντικώτερον εὑρημα κατὰ τὰς γενομένας ἐργασίας, πλὴν τῆς ἀποκαλύψεως τῶν σωζομένων ἄνω μερῶν τῶν μακρῶν τοίχων: ἡ ἀποκάλυψις τῶν καλυπτομένων εἰς τὸν χώρον μεταξὺ τῆς στέγης καὶ τῆς ὀροφῆς τριῶν τριγωνικῶν ἀετωμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπολήγουν οἱ στενοὶ ἐγκάρσιοι τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας (Πί ν. 95 α - β καὶ 96 α - β, 97). Τὰ ἀετώματα, καθὼς καὶ οἱ μακροὶ τοῖχοι, εἶναι ὀλίγον ἀποκεκομμένα εἰς τὰ ἄκρα κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν των¹⁹ καὶ ἡ κορυφή των εἶναι ἐν μέρει κατεστραμμένη ἀπὸ τὰς ὁπὰς τὰς γενομένας διὰ τὴν ἐνσφήνωσιν τῆς κορυφαίας κατὰ μῆκος δοκοῦ (καβαλάρη) τῆς στέγης²⁰.

Ὁ ἐκτεινόμενος εἰς τὰ ἀποκαλυφθέντα ἀετώματα ζωγραφικὸς διάκοσμος εὗρέθη σχεδὸν ἀκέραιος. Εἰς τὸν Α. τοῖχον τοῦ ἱεροῦ ἀπεκαλύφθησαν, ὕπερθεν τῶν ἀγγέλων τῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, βορείως, καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου παρὰ τὸ φρέαρ, νοτίως τῆς ἀψίδος. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τυμπάνου ἡ διακόσμησις δὲν εἶναι εὐδιάκριτος· ἴσως εἰκονίζεται ἐκεῖ τὸ Ἅγιον Μανδύλιον. Εἰς τὸ ἀέτωμα τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος διαχωρίζει τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος, εἰκονίζονται, πρὸς μὲν τὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἡ παράστασις τῆς Σταυρώσεως (Πί ν. 95 α), πρὸς δὲ τὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἣτις καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ τοίχου²¹ (Πί ν. 95 β καὶ 96 β). Εἰς τὸ ἀέτωμα τοῦ Δ. τοίχου τοῦ νάρθηκος εἰκονίζεται ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσοῦ (Πί ν. 96 α), ὥς ἐκ τῶν φαινομένων εἰκάζεται· ἀριστερὰ ἐλλεῖπει σημαντικὸν μέρος τῆς συνθέσεως.

Αἱ τοιχογραφίαι ἐγγράφονται κανονικῶς εἰς τὰ ἀετώματα, μὲ παράλληλον τῶν πλευρῶν τῶν ἀετωμάτων πλαισίωσιν των δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν.

νῶς αὐξήσεως τοῦ φωτισμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ (Πί ν. 90 α). Τέλος, ἡ μεταγενεστέρα διεύρυνσις ἀπὸ Α. τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν κατέστρεψε τὰ προσκείμενα μέρη τῶν τοιχογραφιῶν, ἐνθ' ὃ ἀντίθετος περιορισμὸς τοῦ ἀνοίγματος τῆς Δ. ἐξωτερικῆς θύρας διὰ τοιχοποιίας ἐκάλυψε τὰς τοιχογραφίας εἰς τὴν ἐσωτερικὴν Β. παρεῖαν τῆς θύρας. Τὸ δάπεδον τῆς ἐκκλησίας, εἰς τρία διάφορα ἀνοδικὰ ἐπίπεδα ἀπὸ τοῦ νάρθηκος μέχρι τοῦ ἱεροῦ, εἶναι μεταγενέστερον, διὰ τετραπλευρῶν περίπου, ἐντοπιῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, καὶ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν τρουλλίσκον σχηματίζεται ροδακοειδὲς «ὀμφάλιον» διὰ πλακῶν, τοῦ τύπου τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἡπείρου τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς.

19. Ἡ ἀποκοπὴ τῶν ἀετωμάτων εἶναι πολὺ περιορισμένη, καθὼς δεικνύουν αἱ ὑπάρχουσαι ἐρυθραὶ ταινίαι πλαισίου των εἰς αὐτὰ σωζομένων τοιχογραφιῶν.

20. Φθοραὶ ἔχουν προξενηθῇ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῶν ἀετωμάτων, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη τῶν μακρῶν τοίχων, ἀπὸ τὰς δοκοὺς στηρίξεως τῆς ὀροφῆς.

21. Ἀπεκαλύφθησαν νῦν τὸ Τρίμορφον καὶ οἱ παρακαθήμενοι τοῦ Κριτοῦ Ἀπόστολοι (μέρος τῶν τελευταίων ἦτο καὶ προηγουμένως ὁρατὸν εἰς τὰ κάτω ἄκρα). Τὸ κορυφαῖον αὐτὸ μέρος τῆς συνθέσεως διαχωρίζεται εὐκρινῶς ἀπὸ τῶν ἄλλων μερῶν τῆς Μελλούσης Κρίσεως διὰ τῆς εἰς τριγωνικὸν σχῆμα συνεχοῦς γραμμῆς τῶν ἐδράνων τῶν Ἀποστόλων, οὐσης παραλλήλου πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν γραμμὴν τοῦ ἀετώματος. Εἶναι φανερά ἡ προσήλωσις τοῦ ζωγράφου εἰς τὰς ἀρχιτεκτονικὰς γραμμάς ἐν γένει τῆς ἐπιφανείας, ὥς δεικνύει ἐπίσης ἡ κατὰ προσφυῇ, ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως, τρόπον προσαρμογῇ τῆς παραστάσεως εἰς τὴν ὑφισταμένην διάρθρωσιν τοῦ τοίχου διὰ τοῦ ἀβαθοῦς καμπυλογράμμου ἀψιδώματος, μὲ τὸν ἀποχωρισμὸν, συγκεκριμένως, εἰς τὸ τύμπανον, μὲ μορφήν ἀρτίας συνθέσεως, τῆς παραστάσεως τῆς γῆς, τῆς ἐκ τῆς γῆς ἀναστάσεως νεκρῶν καὶ ζώντων καὶ τῆς μετ' αὐτὴν κρίσεως διὰ τοῦ ζυγοῦ.

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ Δ. ἀετώματος ὑπάρχει τοξωτὸν μικρὸν παράθυρον (Πί ν. 96 α), διὰ λιθοδομῆς ἀπεφραγμένον, προφανῶς ἀφ' οὗ ἐκτίσθη τὸ ἀναμφιβόλως μεταγενέστερον οἰκοδόμημα τοῦ Ἑγουμενείου²². Ἀπὸ τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ τοίχου τὸ ἀέτωμα δὲν εἶναι ὁρατὸν, βλέπον εἰς τὸν ὑπὸ τῆς ὀροφῆς κεκλεισμένον χώρον τῆς στέγης τοῦ συνεχομένου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν δωματίου, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς εἶδος προθαλάμου μεταξὺ τῆς κατοικίας τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς καὶ τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ ἐν συνεχείᾳ τῶν ἐργασιῶν γενομένη ἀποξύλωσις τῆς νεωτέρας ὀροφῆς τῆς ἐκκλησίας, ἡ μερικὴ ἀνακατασκευὴ καὶ ἐπισκευὴ τῆς κακοτέχνου στέγης, μὲ μειωμένον τὸν ἀριθμὸν τῶν δοκῶν ἐλκυστήρων²³, ὥστε νὰ μὴ παρεμποδίζουν αὐταὶ τὴν θέασιν τῶν εἰς τὰ ἀετώματα τοιχογραφιῶν, ἐπίσης δέ, ἡ ἀπομάκρυνσις τῶν ἐφθαρμένων στασιδίων, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον τοὺς ὁλοσώμους κατὰ σειρὰν ἵσταμένους ἁγίους τῆς κάτω ζώνης, καὶ ὁ ἐν μέρει γεγόμενος καθαρισμὸς τῶν τοιχογραφιῶν, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἀνακτηθῇ ἤδη σπουδαῖον μέρος τῆς ἀρχικῆς ἐντυπώσεως τῆς εἰκονογραφήσεως. Διὰ τῶν γενομένων ἐργασιῶν ἐπανεκτίθησαν ἐπίσης εἰς σημαντικὸν βαθμὸν αἱ ἀρχικαὶ καθ' ὕψος διαστάσεις καὶ ἀναλογίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας, παρουσιάζοντος ὡς ἔχει σήμερον ἀξιοσημεῖωτα στοιχεῖα μνημειώδους ὕφους.

Ἡ σημασία τῶν εὐρεθεισῶν νέων τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν ἅπασαι εἰς τὴν ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησίας τοῦ 1534 (ἔχνη προγενεστέρας ζωγραφήσεως τῶν τοίχων δὲν ἀνευρέθησαν), εἶναι προφανής. Αὐταὶ συμπληρῶνουν πλέον, μὲ σχετικῶς ἀσήμαντα κενά²⁴, τὸ ἐξαίρετον σύνολον τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς ἐκκλησίας, τὸ διακρινόμενον διὰ τὴν ἀξιώσυνην τῆς τέχνης τοῦ ζωγράφου καὶ τὸ ἰδιαίτερον ἐν λεπτομερείαις ἐνδιαφέρον τῆς εἰκονογραφίας (Πί ν. 94 β, 95 α - β, 96 α - β, 97).

Ὅτι δὲ τὸ σωζόμενον σύνολον τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἄρτιον πλέον, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀρχικῆς ἐκτάσεως τῶν ἐξωγραφημένων ἐπιφανειῶν τοῦ κτηρίου, δύναται νὰ θεωρῆται ὡς ἀπολύτως βέβαιον μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν καλυπτομένων πρὶν ὑπὸ τῆς ὀροφῆς μερῶν τῶν τοίχων καὶ δὴ τῶν ἀετωμάτων. Διότι, ὡς τὸ εἰς τρίγωνον μορφούμενον σχῆμα τῶν ἀετωματικῶν ἀπολήξεων τῶν στενῶν τοίχων ἀποδεικνύει, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν εἰς τὸ αὐτὸ σχῆμα ἐγγραφὴν καὶ πλαισίωσιν τῶν εἰς τὰ ἀετώματα τοιχογραφιῶν, τὴν ἐποχὴν τῆς τοιχογραφήσεώς της, τὸ 1534, ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου εἶχεν, ἐπίσης, τὸν τύπον τῆς ξυλοστέγου « βασιλικῆς ».

22. Περὶ τῆς μεταγενεστέρας χρονολογήσεως τοῦ Ἑγουμενείου δὲν χρειάζεται ἄλλη ἀπόδειξις ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου κτηρίου κατηργήθη καὶ ἀπεκρύβη ἡ πρόσοψις τῆς ἐκκλησίας, οὕσα ἐπιμελῶς διηρθρωμένη διὰ νὰ εἶναι ἐλευθέρα καὶ ὁρατὴ. Ἡ πρόσοψις εἶχε καλυφθῇ μεταγενέστερον ὑπὸ ἀσβεστοχρισμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπεξέστησαν πρὸ ἐτῶν.

23. Ἡ ἀφαίρεσις τινῶν τῶν ἐλκυστήρων ἐκρίθη ἐπιτρεπτὴ ὑπὸ τοῦ ἐπιβλέποντος μηχανικοῦ, κατόπιν τῆς κατασκευῆς περιφερικῆς δοκοῦ ἐξ ὀπλισμένου σκυροδέματος (chainage). Δὲν ἐκρίθη σκόπιμον νὰ ἐπιχειρηθῇ ἡ ἀποκατάστασις τῆς στέγης τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸ πιθανὸν ἀρχικὸν ὕψος της, διὰ τῆς συμπληρώσεως τῶν ἐλλειπόντων τμημάτων τῶν τοίχων ἄνω, ὡς ἐκ τῆς μὴ ὑπάρξεως ἀπολύτως σταθερῶν στοιχείων διὰ τοῦτο, καθὼς ἐπίσης καὶ λόγῳ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ προέκυπτον ἐν σχέσει πρὸς τὴν συνεχομένην εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος στέγην τοῦ Ἑγουμενείου.

24. Ὅτι αὐτὰ ἐκ τῆς προαναφερθείσης μερικῆς κατὰ τόπους καταστροφῆς καὶ φθορᾶς γενικῶς τοῦ διακόσμου, τὰ ὁποῖα καὶ δὲν διασποῦν μὲ οὐσιώδεις σχετικῶς ἐλλείψεις τὴν συνέχειαν τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῆς ἐκκλησίας.

Οὕτω, διὰ τῶν ἀνωτέρω στοιχείων, ἐπιλύεται τὸ πρόβλημα τοῦ τύπου στεγάσεως τῆς ἐκκλησίας εἰς τοὺς πρὸ τῆς κατασκευῆς τῆς νεωτέρας στέγης χρόνους, καὶ συγκεκριμένως διὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ 1534 κ.έ.

Κατόπιν τούτων προκύπτει τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ ξυλόστεγος κάλυψις τῆς ἐκκλησίας τοῦ 1534 ἀνταπεκρίνεται εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ βυζαντινοῦ κτίσματος ἢ ἂν ὠφείλετο αὕτη εἰς μετατροπὴν τοῦ τύπου τῆς ὀροφώσεως, ἡ ὁποία δυνατόν νὰ ἐγένετο τὴν ἐποχὴν τῆς εἰκονογραφήσεως ἢ καὶ προγενέστερον.

Παλαιότερον εἶχε διατυπωθῇ σχετικῶς ἡ ἄποψις, ὅτι ἡ ἐκκλησία θὰ ἦτο ἀρχικῶς θολοσκεπὴς²⁵. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐβασίζετο εἰς τὴν ὑποτιθεμένην ὑπαρξίν ἴχνους γενέσεως καμάρας εἰς τινὰ σημεῖα τῶν τοίχων ἐσωτερικῶς. Ἐν τούτοις, κατὰ τὴν γενομένην μετὰ τὴν ἀποξύλωσιν τῆς ὀροφῆς ἐρευναν, οὐδὲν ἶχνος γενέσεως καμάρας ἀνευρέθη.

Πλὴν τούτου δέ, ἡ ὅλη διαμόρφωσις τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ κτηρίου ὁδηγεῖ μᾶλλον πρὸς τὴν ἀντίθετον ὑπόθεσιν, εἰς τὸ ὅτι δηλαδή ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία θὰ ἔφερεν ἐξ ἀρχῆς ξυλόστεγον, ἄνευ οἰασδῆποτε μορφῆς ὀροφώσεως, καὶ οὐχὶ θολοσκεπὴ κάλυψιν. Εἶναι δέ, πλὴν τῆς ἀπουσίας οἰουδῆποτε ἴχνους γενέσεως θόλου, τὰ στοιχεῖα διαμορφώσεως τοῦ κτηρίου, τὰ ἐνισχύοντα τὴν ἄποψιν αὐτήν, τὰ ἀκόλουθα: τὸ σημαντικὸν ὕψος τῶν τοίχων, εἰς τὴν αἴσθησιν τῶν ἀναλογιῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰς διαστάσεις τοῦ χώρου. Τὸ ἀνάλογον ὕψος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον συμφωνεῖ μὲ τὴν εὐθύγραμμον μέχρι τῆς στέγης ἀνύψωσιν τῶν τοίχων. Τὸ ὑψηλὸν ἀβαθὲς ἀψίδωμα τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, τοῦ ὁποίου τὸ στενόμηκες σχῆμα δὲν θὰ συνεφάνει, ἀπὸ ἀπόψεως ἰσορρόπου καὶ ἀρμονικῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀναλογιῶν, μὲ τὴν ὑπαρξίν ὑπερθεῖν εὐρείας καμαροσκεποῦς ὀροφώσεως τοῦ τετραγώνου περίπου χώρου τοῦ νάρθηκος (Πί ν. 95 β). Ἡ μορφή τῆς τοιχοδομῆς εἰς τὴν λωρίδα ἀετώματος τῆς Α. πλευρᾶς, ἐξωτερικῶς, ἡ ὁποία παρὰ τὴν ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν σύγχυσιν²⁶ δὲν παρουσιάζεται οὐσιωδῶς διαφέρουσα τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ κτηρίου, ὥστε νὰ αἰτιολογῇ ὑποτιθεμένην μεταγενεστέραν διαμόρφωσιν τοῦ ἀετώματος (Πί ν. 90 α καὶ 92 α - β). Εἶναι, τέλος, ἡ διάθρωσις τῶν μακρῶν τοίχων ἐξωτερικῶς διὰ τῶν ὑψηλῶν κατὰ παράταξιν ἀψιδωμάτων (Πί ν. 90 α - β, 91 α - β), ἐν συνδυασμῷ καὶ μόνον πρὸς τὰ ἀνωτέρω μορφολογικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐν συνόλῳ ὑπογραμμίζουν τὴν αἴσθησιν τῆς κατακορύφου καὶ φαίνεται, ὡς ἐκ τούτου, νὰ εὐνοοῦν ἀπὸ τυπολογικῆς καὶ τεχνοτροπικῆς ἀπόψεως τὴν λύσιν τῆς ἐξ ἀρχῆς καλύψεως τοῦ κτίσματος διὰ ξυλίνης σαμαρωτῆς κεραμοσκεποῦς στέγης.

Ἐξ ἄλλου, καὶ ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰς ἐνδείξεις τὰς ὁποίας παρέχουν τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα, θὰ ἐκρίνεται ὑπερβολικὸν διὰ τὰς ἐν γένει ἀναλογίας τοῦ κτίσματος τὸ ὕψος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου εἰς τὴν περίπτωσιν ὑπάρξεως καμάρας, ἀρχομένης ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῶν τοίχων, ὅπου ἡδράζετο ἡ ξυλόστεγος κάλυψις τοῦ 1534. Ὑπερβολικόν, τοῦλάχιστον κατὰ τὰ γνωστὰ συνήθη, διὰ μίαν ἐπαρχιακὴν θολοσκεπὴ βυζαντινὴν ἐκκλησίαν, τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου καὶ τῶν περιορισμένων ἀναλόγων διαστάσεων τῆς ἐξεταζο-

25. Βλ. Ξυγγόπουλον, Ἡπειρ. Χρον., ἔ.ἀ., σ. 141. Ἐπίσης, Δάκαρην, Ὁδηγὸς Νήσου, σ. 24.

26. Ἔργασίαι ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως κατὰ τὸ παρελθὸν τῶν τοιχωμάτων τῆς ἐκκλησίας διαπιστώνονται εἰς διάφορα σημεῖα, κυρίως ἐκ τῆς διαφορῆς κατὰ μέρη συνθέσεως τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος τῶν λίθων. Οὐσιώδης μεταβολὴ ἐκ τῶν ἐπισκευῶν εἰς τὴν μορφήν τῆς τοιχοδομῆς δὲν διαπιστώνεται βασικῶς.

μένης²⁷. Διότι εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, ἡ ὁμοιομορφία τοῦ ὕλικου καὶ τὸ καμπυλόγραμμον σχῆμα τοῦ θόλου θὰ « ἡνοιγον » τὸν ἐσωτερικὸν χώρον καὶ οὕτω θὰ ἐτόνιζον τὸ ὕψος τοῦ περισσότερον παρ' ὅσον ἡ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐκτεινομένη ξυλόστεγος κάλυψις, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια καὶ ἡ μορφή, μὲ τὸν γυμνὸν ἐσωτερικῶς σκελετόν, εἶναι συγκριτικῶς πλέον καθωρισμένα καὶ σταθερά.

Ἡ περίπτωσις γενέσεως τῆς καμάρας ἀπὸ χαμηλοτέρου σημείου τῶν τοίχων πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, διότι τοῦτο, κατὰ τὴν ὑποτιθεμένην μετατροπὴν τοῦ τύπου τῆς στεγάσεως ἀργότερον, θὰ συνεπήγετο τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ ἀνωτέρου μέρους τῶν τοιχωμάτων καὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ. Ἰχνη τοιαύτης μεταβολῆς δὲν ὑφίστανται εἰς τὴν ὁμοιομορφον τοιχοδομήν τῆς ἀψίδος (Πί ν. 92 α - β). Οὐτε δὲ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἀλλ' οὔτε εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ἄλλων τοιχωμάτων τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὰ σημεῖα ὅπου ἔχει ἐκπέσει τὸ ἐξωγραφημένον ἐπίχρισμα μετὰ τοῦ κονιάματος, διαπιστώνεται οἰαδῆποτε σημαντικὴ μεταβολὴ εἰς τὸν τρόπον τῆς τοιχοδομῆς, μαρτυροῦσα ἀναδιαμόρφωσιν τοῦ ἄνω μέρους τοῦ κτίσματος κατὰ μίαν δευτέραν οἰκοδομικὴν φάσιν του²⁸ (Πί ν. 90 α - β, 91 α - β).

27. Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ σχετικῶς, ὅτι ἡ παρουσιαζομένη εἰς συγγενεῖς περιπτώσεις, σημαντικὴ διὰ τὰς ἀναλογίας τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑπερύψωσης παλαιῶν κτισμάτων τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῆς Ἡπείρου ἀντιστοιχεῖ κατὰ κανόνα εἰς δευτέραν οἰκοδομικὴν φάσιν των, χρονολογουμένην εἰς τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους, ὅτε τὸ ὕψος τῶν κτηρίων καθίσταται αἷτημα τῶν ἐπικρατουσῶν νέων ἀρχιτεκτονικῶν ἀντιλήψεων. Ἀναφέρεται ὡς χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἡ περίπτωσις τοῦ βυζαντινοῦ Καθολικοῦ τῆς γειτονικῆς τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου Μονῆς τῶν Φιλανθρωπηῶν. Εἰς τὴν Μονὴν τῶν Φιλανθρωπηῶν, ἡ μεταγενεστέρα ὑπερύψωσις τοῦ μονοχώρου ἀρχικῶς Καθολικοῦ, συντελεσθεῖσα τὸ 1542, κατὰ τὴν σχετικὴν ἐπιγραφὴν ἀνακαινίσεως τοῦ ναοῦ, ἥτις καὶ χρονολογεῖ τὸ προγενέστερον κτήριο εἰς τὸ 1292, εἶναι ὁρατὴ ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς Α. ἐπιφανείας τῆς ἐκκλησίας, ὅπου φαίνεται ἡ γραμμὴ τοῦ προηγουμένου εἰς χαμηλότερον σημεῖον ὑπάρχοντος ἀετώματος (βλ. Ξυγγόπουλον, Ἡπειρ. Χρον., ἔ.ἀ., σ. 138 καὶ πίν. Β, εἰκ. 8). Ἡ μνεῖα εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ συγκεκριμένου χώρου, δν περιέλαβεν ἡ μετασκευὴ καὶ ἰδίᾳ ὁ τρόπος τῆς διατυπώσεως τῆς σχετικῆς ἀναγραφῆς (. . . ἀνεκαινίσθη τὸ δεύτερον πάλιν οὗτος ὁ θεῖ(ος) ναὸς διὰ τε θῶλον τὸν ὄροφον καὶ ἀνιστορήθη . . .), ἀφήνει τὴν ὑπόνοιαν, ἀναπόδεικτον ὅπωςδῆποτε σήμερον ἐκ τῶν ὑφισταμένων στοιχείων τοῦ οἰκοδομήματος, ὅτι ἴσως ἡ μετασκευὴ δὲν συνίστατο μόνον εἰς τὴν ὑπερύψωσιν τοῦ κτηρίου διὰ τῆς ἀνακατασκευῆς τοῦ ὑπάρχοντος θόλου εἰς ὑψηλότερον σημεῖον, ἀλλ' ἴσως καὶ εἰς ριζικὴν μεταβολὴν τῆς (ξυλοστέγου ἀρχικῶς ;) στεγάσεως (. . . διὰ τε θῶλον τὸν ὄροφον . . .). Εἰς τὴν ἐκκλησίαν, ἐπίσης, τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς τὴν χαράδραν τοῦ Βίκου, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Μονοδενδρίου Ζαγορίου, τῆς ὁποίας ἡ ἀνέγερσις καὶ ἡ ἀνιστόρησις χρονολογούνται ὑπὸ γραπτῆς ἐπιγραφῆς ὑπερθεῖν τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸ ἔτος 1413/14 (βλ. σχετικῶς Λ. Βρανούσην, Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ Κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, εἰς Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Δ' (Ἀθήναι 1967 - 68), σ. 512, σημ. 1. Περὶ τῆς Μονῆς βλ. καὶ Π. Βοκοτόπουλον, εἰς ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 304 κ.ἐ., Πίν. 310 - 312) ἐγένετο εἰς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ὡσαύτως (τὸ 1689 μᾶλλον, ὅταν ἐγένετο ἡ δευτέρα τοιχογράφησις τῆς ἐκκλησίας) ἡ ὑπερύψωσις τοῦ μικροῦ ξυλοστέγου μονοχώρου κτίσματος. Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας προσδιορίζουν ἀκριβῶς μὲ τὴν κατάληξιν των ἄνω τὰ ἀρχικὰ ὅρια ὕψους τῶν μακρῶν τοίχων καὶ τὴν τριγωνικὴν γραμμὴν τῆς παλαιᾶς ἀετωματικῆς ἀπολήξεως τῶν στενῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας, ἥτοι τὰ σημεῖα ὅπου ἐστηρίζετο ἡ προηγουμένη δικλινὴς ξυλόστεγος κάλυψις.

28. Ἐξ ἄλλου, ἡ ὑποτιθεμένη, περὶ τὸ 1534 μετασκευὴ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου ἀπὸ θολοσκεποῦς εἰς ξυλόστεγον δὲν φαίνεται αἰτιολογουμένη καὶ ἐκ τῆς σημειουμένης τοὺς χρόνους αὐτοὺς κινήσεως διὰ τὴν ἀνακαίνισιν των ἐν τῇ Νήσῳ Μονῶν (τὸ 1506/7 εἰς τὴν θέσιν ἴσως προϋπαρχούσης μικρᾶς ἐκκλησίας ἀνεγείρεται ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου τῶν Ἀψαράδων, βλ. σχετικῶς Ξυγγόπουλον, Ἡπειρ. Χρον., Α' (1926), τευχ. Ιον, σ. 58, εἰκ. 2 - 3) καὶ δι' ἀνιστόρησιν εἰς σύγχρονον περίπτου ἐποχὴν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου καὶ τῶν Φιλανθρωπηῶν (1534 καὶ 1542, ἀντιστοίχως). Διότι, ἐκτὸς τῆς σαφῆς ἐκδηλουμένης κατὰ τοὺς προῖμους αὐτοὺς μεταβυ-

Περαιτέρω, ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰ ἐκτεθέντα, ἡ διαπιστωθεῖσα κατὰ τὴν ἔρευναν ὁμοιόμορφος συνέχισις τῆς τοιχοποιΐας τοῦ Δ. τοίχου τῆς προσόψεως εἰς τὸ κεκαλυμμένον ἀπὸ Δ. ἀέτωμα τοῦ τοίχου ἄνω, ἐπιβεβαιώνει καὶ αὐτὴ μᾶλλον τὴν ἀποψιν διὰ τὸν ἐξ ἀρχῆς ξυλόστεγον τύπον τῆς ἐκκλησίας²⁹. Τὸ ἀέτωμα παρουσιάζει εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ἀπαράλλακτον μορφήν τοιχοδομῆς πρὸς τὴν ἐπιμελημένην τοῦ ἐν συν-εχεῖα κάτω τοίχου τῆς προσόψεως, τὸ δὲ εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ἀετώματος μονόλοβον παράθυρον, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο ἤδη λόγος, ἔχει τὴν αὐτὴν μορφήν πρὸς τὰ ἄλλα ἀρχικὰ παράθυρα τῆς ἐκκλησίας εἰς τὰ ἀψιδώματα καὶ τὸ ἱερόν, μὲ ὅμοιον πλίνθινον πλαίσιον τοῦ τόξου του. Οὐδεμία αἰσθητὴ μεταβολὴ σημειώνεται εἰς τὴν τοιχοδομήν καὶ τὴν διάρθρωσιν τοῦ ἀετώματος, πλὴν τῆς προαναφερθείσης, περιορισμένης εὐθυγράμμου ἀποκοπῆς τῶν πλευρῶν του κατὰ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ 1902³⁰.

Ἐξ ὧν τῶν ἀνωτέρω συμπεραίνεται, ὡς τὸ μᾶλλον πιθανόν, ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία ἐκτίσθη ἀπ' ἀρχῆς ὡς ξυλόστεγος « βασιλική » καὶ ὅτι ὑπὸ τὴν μορφήν της αὐτὴν, ἄνευ σημαντικῆς κτηριακῆς μεταβολῆς, ἐτοιχογραφήθη τὸ ἔτος 1534.

Πρέπει σχετικῶς νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ τύπος τῆς ξυλοστέγου καλύψεως δὲν εἶναι καθόλου ἀσυνήθης διὰ τὰς βυζαντινὰς ἐκκλησίας τοῦ ΒΔ. αὐτοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, καὶ μάλιστα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου καὶ τῶν περιορισμένων διαστάσεων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου. Εἶναι ἤδη γνωστὰ ἀρκετὰ παραδείγματα ξυλοστέγων μονοχώρων ἐκκλησιῶν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν, ἀπὸ τοῦ 11ου αἰ. καὶ ὕστερον.

Ἀναφέρονται, παραδείγματος χάριν, αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη³¹ καὶ τοῦ Ταξιάρχου πλησίον τῆς Κουμπελίδικης³² εἰς τὴν Καστοριάν· εἰς τὴν Κέρκυραν, αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Ἁγίος Μάρκος³³, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Κάτω Κορακιάνας³⁴, τοῦ Ἀϊ-Μιχαήλη « στὸ βουνό »

ζαντινούς χρόνους προτιμήσεως πρὸς τὴν θολοσκεπὴ ἐν γένει κάλυψιν τῶν ἐκκλησιῶν, κατὰ μνημειωδестέραν ἔκφρασιν πραγματουμένην (Μονὴ Φιλανθρωπινῶν, τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ τὸ 1560 ἡ ἐπέκτασις τοῦ Καθολικοῦ διὰ προσθήκης τῶν τριῶν παραναρθήκων, βλ. Ξυγγόπουλον, αὐτ., τευχ. 2ον, σ. 138 κ.έ., καὶ Μονὴ Προδρόμου), ἡ ὑποτιθεμένη σύγχρονος μεταβολὴ τῆς στεγασεως τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ντίλιου εἰς ξυλόστεγον θὰ εἶχεν ἐπίσης τὸ σοβαρὸν μειονέκτημα, ὅτι θὰ ἐμείωνε σημαντικῶς τὰς πρὸς ζωγράφισιν προσφερομένας ἐπιφανείας τῆς ἐκκλησίας.

29. Διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς καλυπτομένης εἰς τὸν χώρον τῆς ὀροφῆς καὶ τῆς στέγης τοῦ δωματίου τοῦ Ἡγουμενίου Δ. πλευρᾶς τοῦ ἀετώματος, ἀπεξυλῶθη προσωρινῶς τμήμα τῆς στεγασεως τοῦ δωματίου.

30. Βλ. σημ. 19. Σημαντικὴ ἀποκοπὴ τῶν πλευρῶν τοῦ ἀετώματος δὲν ἐκδηλώνεται καὶ ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ ὄψεως, ὡς διεπιστώθη κατὰ τὴν ἔρευναν. Δὲν ὑπάρχουν, συγκεκριμένως, σαφὴ ἴχνη ἐπεμβάσεως, συνεπαγομένης τὴν μεταγενεστέραν τῆς κτίσεως τῆς ἐκκλησίας μείωσιν τοῦ ὕψους τοῦ ἀετώματος, διὰ τῆς συμπαρομαρτούσης εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀναδιαρθρώσεως κατὰ μέρη τῆς εὐθυγραμμίας τῶν πλευρῶν του, δι' ἀφαιρέσεως καὶ προσθήκης λίθων κλπ.

31. Ἀ. Ὁρλάνδου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριᾶς, εἰς ABME Δ' (1938), σ. 137, εἰκ. 95 - 98.

32. Αὐτ., σ. 164 κ.έ., εἰκ. 112. Ἐπίσης, τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Μουζάκη, αὐτ., σ. 146, εἰκ. 103.

33. Π. Βοκοτοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχώρων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ, εἰς Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Δ', σ. 70, σχ. 4, πίν. XIII - XIV. Ἡ ἐκκλησία φέρει τοιχογραφίας, χρονολογουμένας δι' ἐπιγραφῆς εἰς τὸ 1074/75 (ἔ. ἄ.).

34. Π. Βοκοτοπούλου, εἰς AA 22 (1967): Χρονικά, σ. 372, Πίν. 277 γ. Ἡ ἐκκλησία ἔφερε τοιχογραφίας ἐκ διαφόρων ἐποχῶν ζωγραφίσεως, αἱ ὁποῖαι ἀποτεχισθεῖσαι εὐρίσκονται σήμερον ἐκτεθειμέναι εἰς αἶθουσαν τῆς βυζαντινῆς συλλογῆς τοῦ Μουσείου Κερκύρας. Τὸ παλαιότερον στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν χρονολογεῖται εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 11ου αἰ. (ἔ. ἄ.).

πλησίον τῆς Ἀνω Κορακιάνας³⁵ καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Σπαρτύλα³⁶. Σημειώνονται, ἐπίσης, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Βασιλείου τῆς Ἀρτης³⁷, τὸ μονόχωρον Καθολικὸν τῆς ἄλλοτε Μονῆς τῆς Ὁδηγητρίας εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀπολπαίνης Λευκάδος³⁸ καὶ τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς τοῦ Βίκου, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Μονοδενδρίου Ζαγορίου³⁹.

Φαίνεται ὡς πιθανότερον, ὅτι διετηρήθη εἰς τὴν ἀπομεμακρυσμένην τοῦ κέντρου τῆς αὐτοκρατορίας εὐρυτέραν αὐτὴν περιοχὴν ἢ λύσις ἐπίσης τῆς ξυλοστέγου καλύψεως διὰ τὰ στενομήκη μονόχωρα κτίσματα, κατὰ συνεχιζομένην παράδοσιν τοῦ τύπου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς⁴⁰. Συγκεκριμέναι ἐπιβιώσεις χρήσεως ὑπὸ διαφόρων μορφῶν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς βασιλικῆς εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν εἶναι ἐξ ἄλλου, γνωστὰί πολλαί, εἰς συνθετώτερα, μνημειωδεστέρου χαρακτῆρος κτήρια⁴¹.

35. Πιθανῶς ἀρχικῶς ξυλόστεγος, ὡς εἶναι σήμερον. Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ σῴζονται βυζαντινὰι τοιχογραφίαι, χρονολογούμεναι εἰς τὸν 11ον - 12ον αἰ. (ΑΔ, 34, Πίν. 277 α).

36. Ἀδμοσίευτος. Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐπεσκέφθη κατὰ πρόσφατον ὑπηρεσιακὴν μετακίνησιν εἰς Κέρκυραν. Εὐρίσκεται αὕτη εἰς ἀπόστασιν 20' τοῦ χωρίου Σπαρτύλα, ἐντὸς τῶν ἀγρῶν. Ἔχει τὸν αὐτὸν πρὸς τὰς προηγουμένας ἐκκλησίας τύπον στενομήκους μονοχώρου ξυλοστέγου κτίσματος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας σῴζονται τοιχογραφίαι ἐκ δύο διαφόρων ἐποχῶν ζωγραφίσεως, τῶν ὁποίων αἱ παλαιότεραι, βυζαντινῆς ἐποχῆς (λείψανα μορφῶν ἱεραρχῶν εἰς τὸν κύλινδρον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ) δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 11ον - 12ον αἰ.

37. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδον, εἰς ABME A' (1935), σ. 115 κ.έ., εἰκ. 1 - 6. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore-Maryland 1965, πίν. 133 (με ἐσφαλμένην ἀναγραφὴν τῆς ἐκκλησίας εἰς τὴν Καστοριάν). V. Korać, *L'architecture byzantine au XIIIe siècle εἰς L'art byzantin du XIIIe siècle*, Symposium de Sopoćani (1965), Beograd 1967, σ. 11 κ.έ., εἰκ. 3. M. Chatzidakis, εἰς V. F. Volbach - J. Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten* (Propyläen Kunstgeschichte, Band III, *λῆμμα Architektur*), σ. 227 - 228, πίν. 155. Ἡ ἐκκλησία χρονολογεῖται περὶ τὸ 1300 (βλ. Chatzidakis, ἔ.α.).

38. Δ. Ἰ. Πάλλα, εἰς ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 210 - 211 (ἐνθα ἀναφέρεται ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία) καὶ Πίν. 179 α. Τοῦ αὐτοῦ, εἰς ΠΑΕ 1968, σ. 15, πίν. 10. Ἡ ἐκκλησία χρονολογεῖται περὶ τὸ 1450 (ἔ.α.).

39. Βλ. σημ. 27.

40. Ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν, συχνοτέραν, θολοσκεπὴ κάλυψιν. Σημειοῦνται ὡς δείγματα, τὸ μονόχωρον ξυλόστεγον Καθολικὸν τῆς ἐν Κερκίρᾳ Μονῆς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ, αὐτοῦσιον κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος, τὸ κεντρικὸν κλίτος παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (βλ. προχείρων Π. Καλλιγᾶν, εἰς ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 316), τῆς Παναγίας Πρεβέντζας, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κοινοτήτος Μαλατέικων Βάλτου, ἐπὶ τρικλίτου ὡσαύτως βασιλικῆς ἰδρυμένης (βλ. Π. Βοκοτόπουλον - Εὐθ. Τσιγαρίδαν, ἔ.α., σ. 284, Πίν. 225), τῆς Ἐπισκοπῆς Μάστρου (Ἀγίου Ἰωάννου « τοῦ Ριγανᾶ »), ἐπίσης ἀρχικῶς τρικλίτου βασιλικῆς, περιορισθείσης βραδύτερον εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος (βλ. Π. Βοκοτόπουλον, εἰς ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 328 κ.έ., ἐνθα ἀναφέρονται καὶ ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα, Σχέδ. 2, Πίν. 238).

41. Ἀναφέρονται ἡ ἐν μέρει ἀνασκαφεῖσα ἐκκλησία τῆς Γλυκῆς Θεσπρωτίας, τοῦ τύπου τῆς τρικλίτου βασιλικῆς, χρονολογούμενη εἰς τὸν 10ον αἰ. μᾶλλον (βλ. Δ. Πάλλαν, Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Γλυκὸ Παράμυθι, εἰς ΠΑΕ 1954, σ. 194 κ.έ.) ἢ βυζαντινῶν χρόνων ἐκκλησία, τρίκλιτος βασιλική, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος· αἱ ἐκκλησίαι τῆς Ἀρτης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν (Ὁρλάνδος, ABME B' (1936), σ. 3 κ.έ., εἰκ. 1 καὶ V. Korać, ἔ.α., Symposium de Sopoćani, σ. 14 - 15, πίν. 1, 1) τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυῶνῃ (Ὁρλάνδος, ἔ.α., σ. 51 κ.έ., εἰκ. 2 καὶ Korać, ἔ.α., πίν. 1, 2) τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τοῦ Κατσούρη (Ὁρλάνδος, ἔ.α., σ. 57 κ.έ., εἰκ. 1 - 5, καὶ Korać, ἔ.α., σ. 14 - 15, πίν. 1, 3) τῆς Μονῆς τῆς Κάτω Παναγίας (Ὁρλάνδος, ἔ.α., σ. 70 κ.έ., εἰκ. 3 - 9, καὶ Korać, ἔ.α., πίν. 1, 4) καὶ τῆς ξυλοστέγου ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Θεοδώρας (Ὁρλάνδος, ἔ.α., σ. 88 κ.έ., εἰκ. 1 - 6, καὶ Korać, ἔ.α., πίν. 1, 5). Ἐπίσης, αἱ ἐκκλησίαι τῆς Καστοριάς, τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων (Ὁρλάνδος, ABME Δ' (1938), σ. 10 κ.έ., εἰκ. 3 - 10, καὶ Chatzidakis, PKG, III, σ. 227, πίν. 154 α) καὶ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μητροπόλεως (Ὁρλάνδος, ἔ.α., σ. 61 κ.έ., εἰκ. 42 - 47). Βλ. σχετικῶς G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture by-*

Ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου, καθὼς ἐσημειώθη εἰς τὴν ἀρχήν, ἔχει χρονολογηθῆ εἰς τὸν 11ον καὶ εἰς τὸν 13ον αἰ. Ἡ χρονολόγησις ὑπὸ τοῦ Ἀ. Εὐαγγελίδου τοῦ βυζαντινοῦ κτίσματος εἰς τὸν 11ον αἰ.⁴², ἐστηρίχθη εἰς τὴν συγγένειαν τοῦ τύπου τῆς τοιχοδομῆς καὶ τῆς δι' ἀψιδωμάτων διαρθρώσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ πρὸς ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς, τῆς Πρέσπας καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ νεκροταφείου τῆς Μονῆς τοῦ Βαζκονο εἰς τὴν Βουλγαρίαν, καθὼς καὶ εἰς τὴν χρῆσιν τῆς ἡμικυκλικῆς ἐξωτερικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ Δ. Εὐαγγελίδης, ἀντιθέτως, ἐχρονολόγησε τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸν 13ον αἰ.⁴³, εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, στηριζόμενος εἰς λεπτομερειακὴν ὁμοιότητα τῆς διατάξεως τῶν πλίνθων εἰς τὴν τοιχοποιῶν μὲ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀρτης⁴⁴, κυρίως δὲ εἰς τὴν ιδιόμορφον, μὲ τυφλὰ πλευρικά ἡμίτοξα, διάρθρωσιν τῆς τοξωτῆς θύρας εἰς τὸ συνεχομένως πρὸς τὸ Καθολικόν, νοτίως, τμήμα τοῦ Ἡγουμενείου, τοῦ ὁποίου τὴν πρόσοψιν θεωρεῖ οὕτως ὡς σύγχρονον τῆς κτίσεως τῆς ἐκκλησίας⁴⁵ (Π' ν. 90 α καὶ 94 α).

Δύναται, ἐν τούτοις, νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον, ὅτι τὸ πρὸς ΝΔ. τῆς ἐκκλησίας ἐκτεινόμενον μέρος τοῦτο τοῦ Ἡγουμενείου, μὲ τὴν ἐπιμελημένην πρὸς τὸ Καθολικόν πρόσοψιν του εἶναι μεταγενέστερον τῆς ἐκκλησίας. Τὰ δύο κτίσματα δὲν συνδέονται ὀργανικῶς κατὰ τὴν γωνίαν των, ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τῆς τοιχοδομῆς των εἶναι σαφῶς διάφορος.

Εἰς τὸ ἀπὸ τῆς βάσεως τῆς θύρας καὶ ἄνω τμήμα τῆς προσόψεως τοῦ οἰκήματος ἐλλείπουν, χαρακτηριστικῶς, αἱ εἰς κάθετον διάταξιν πλίνθοι εἰς τοὺς ἄρμους συνδέσεως τῶν λίθων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πυκνήν, κατ' ἐλεύθερον τρόπον, χρῆσιν των εἰς τὴν τοιχοδομὴν τῆς ἐκκλησίας. Οἱ ἄδρῶς λαξευμένοι λίθοι εἶναι στενομήκει, διατεταγμένοι εἰς κανονικὰς ὀριζοντίους στρώσεις, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χρῆσιν ἀκανονίστου κατὰ πλειονότητα σχήματος καὶ μεγέθους λίθων εἰς τοὺς τοίχους τῆς ἐκκλησίας. Οἱ λίθοι περιβάλλονται ὑπὸ παχέος στρώματος κονιάματος. Τὴν αἴσθησιν τῆς κατὰ τὸ μήκος τοῦ

zantine, Paris 1916, σ. 15 κ.ἐ. Σχετικῶς μὲ τὴν ἀναβίωσιν καὶ τὰς ἐπιβιώσεις τῆς χρήσεως τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς βασιλικῆς, βλ. ἐπίσης Djordje Striévić, La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe - XIe siècles, εἰς Actes II Congrès Intern. d' Et. Byzant., Ochrde (1961), I, σ. 165 κ.ἐ., καὶ Γ. Α. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1962, σ. 319 κ.ἐ.

42. Ἐ.ἀ., Ἡπειρ. Χρον., Α', τευχ. 2, σ. 141 κ.ἐ.

43. Ν. Ἑλλην., ΙΑ', σ. 317 καὶ Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, εἰς μνήμην Χρ. Σούλη, σ. 133 κ.ἐ.

44. Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἀγ. Κυριακῆς Γαρδικίου (Παραμυθίας), ἔ.ἀ., σ. 135: «... Εἶναι τὸ γέμισμα τῶν κάθετων ἄρμων τῆς τοιχοδομίας μὲ δυο - τρία κομμάτια τοῦ βλα...». Ὁ συνδυασμὸς τῆς διατάξεως τῶν πλίνθων εἰς τοὺς καθέτους ἄρμους συνδέσεως τῶν λίθων ὀριζοντίως, ὡς ἀνωτέρω, διὰ μικρῶν ἐπαλλήλων τεμαχίων, καὶ καθέτως διὰ μιᾶς ἢ δύο παραλλήλων ἀκεραίων πλίνθων, ἀπαντᾷ εἰς τὰ κτίσματα τοῦ Δεσποτάτου κατ' ἀνάλογον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Γαρδικίου καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου μορφήν. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ὁμοιότης τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγίας Κυριακῆς τοῦ Γαρδικίου ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς τοιχοδομῆς, ὡς διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίδου (αὐτ., σ. 133). Εἶναι παραπλήσιος γενικῶς ὁ τρόπος τῆς τοιχοδομῆς εἰς τὰς δύο ἐκκλησίας, ἀπὸ ἀπόψεως μορφῆς ἐν λεπτομερείαις τῆς κατασκευῆς καὶ κλίμακος τῶν λίθων ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων. Τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα ἐν συνόλῳ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Γαρδικίου ὀδηγοῦν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου, εἰς τοὺς ὁποίους τὴν ἐχρονολόγησεν ὁ Εὐαγγελίδης. Ἡ ἐκκλησία εἶναι μονόχωρον, ξυλόστεγον κτίσμα. Ὁ συγγραφεὺς (αὐτ., σ. 131) ἀναφέρει ὅτι τὸ κτίσμα «θὰ ἦταν ἀρχικὰ σκεπασμένο μὲ καμάρα», χωρὶς ὅμως νὰ σημειώσῃ ἐπὶ τῇ βάσει τίνων στοιχείων ἤχθη εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο.

45. Αὐτ., σ. 134. Πλὴν τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ Ἡγουμενείου πρὸς τὴν ἐκκλησίαν, τὸ κτήριον εἰς τὸ σύνολόν του χρονολογεῖται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ὡς δεικνύουν ἡ μορφή τῆς τοιχοδομῆς καί, ἡ κατὰ νεοκλασσικὴν μᾶλλον αἴσθησιν, κανονικὴ διάταξις τῶν ἀνοιγμάτων του.

τοιχοῦ ὀριζοντίου διατάξεως τῶν λίθων ἐντείνει καὶ ὑπογραμμίζει, καὶ χρωματικῶς, ἡ ὀριζόντιος εἰς μίαν σειρὰν διάταξις τῶν πλίνθων.

Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς τοιχοποιίας διαφέρει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν τρόπον δομῆς τῆς ἐκκλησίας, κατὰ τὴν κλίμακα καὶ τὸ μέγεθος, τὴν μορφήν καὶ τὴν θέσιν τῶν λίθων καὶ τῶν πλίνθων. Καὶ ἐκ μόνης τῆς εὐκρινοῦς διαφορᾶς τῆς τοιχοδομῆς των, μὲ ἀδρὸν καὶ ζωηρὸν ὕφος τῆς ἐκκλησίας, καλλιγραφημένης καὶ ψυχρᾶς τοῦ Ἑγουμενείου, καθίσταται φανερόν ὅτι τὰ δύο κτίσματα ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς διαφόρους, χρονικῶς διῃσταμένους, οἰκοδομικὰς φάσεις τῆς Μονῆς.

Περαιτέρω, εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθοῦν κατὰ προσέγγισιν τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μέρους τούτου τοῦ Ἑγουμενείου. Διότι ἡ μορφή ἀκριβῶς τῆς καθ' ὀριζοντίους στρώσεις τοιχοδομῆς τῆς προσόψεως τοῦ Ἑγουμενείου ἐπανευρίσκεται περὶ τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ νάρθηκος εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ Καθολικοῦ (Π ι ν. 91 α). Εἶναι δὲ σαφές εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρως ἐπεμβάσεως, ἀποσκοπούσης εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας⁴⁶.

Ὅτι δὲ πρόκειται, εἰς τὸ μέρος τοῦτο περὶ τὴν θύραν, διὰ τὸν ἴδιον τύπον τοιχοδομῆς μὲ τῆς προσόψεως τοῦ Ἑγουμενείου, φαίνεται σαφῶς ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ἐν χρήσει λίθων, τοῦ περιβάλλοντος αὐτοὺς παχέος κονιάματος καὶ ἐκ τῶν ὀριζοντίως τεθειμένων πλίνθων. Εἶναι, ἐξ ἄλλου, προφανὴς ἡ διαφορὰ τῆς περὶ τὸ ἀνοῖγμα τοιχοποιίας ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπον, κατὰ συνέχειαν ὁμοιόμορφον γενικῶς τοιχοδομήν τῆς ἐκκλησίας. Ἡ μεταγενεστέρα αὐτὴ ἐπέμβασις ἐστοίχισε τὴν καταστροφὴν τοῦ ἡμίσεος τῆς παραστάδος δεξιᾶ, μέχρι τοῦ ξυλίνου ἀνωφλίου τῆς θύρας, ἐξηφάνισε δὲ καὶ τὴν πρὸς ἀριστερὰ ἐσοχὴν τοῦ ἀψιδώματος, εἰς τὸ ὅποιον ἐνεγράφετο τὸ ἀνοῖγμα. Ἡ οὕτω διαμορφωθείσα στενὴ εἴσοδος εἶναι παράπλευρος ἐν σχέσει μὲ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ἀψιδώματος καὶ τῆς εἰς αὐτὸ ἄνω ἐγγραφομένης τυφλῆς κόγχης, ὅπου ἡ νεωτέρα τοιχογραφία τοῦ τιμωμένου Ἀγίου Νικολάου⁴⁷.

Ὁ περιορισμὸς τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας πρέπει νὰ ἐγένετο πρὸ τῆς τοιχογραφήσεως τῆς ἐκκλησίας, τὸ 1534. Τοῦτο ἐξακριβώνεται ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀπὸ τὰς σωζομένης τοιχογραφίας περὶ τὴν θύραν καὶ ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν κατεστραμμένων μερῶν των, δι' ὧν δεικνύεται ὅτι αἱ ἐπιφάνειαι περὶ τὴν σωζομένην θύραν ἦσαν εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν των ἐξωγραφημέναι. Συγκεκριμένως, κάτωθεν, ἐν συνεχείᾳ, τῆς ἐπιγραφῆς ἀνιστορήσεως τῆς ἐκκλησίας σώζονται ἵχνη τοιχογραφίας, πιθανῶς διακοσμητικοῦ θέματος, ὡς ἐκ τῆς θέσεως εἰκάζεται⁴⁸, ἡ ὁποία θὰ κατελάμβανε τὴν μικρὰν ὀρθογώνιον ἐπιφάνειαν μετὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας καὶ τῆς ἐπιγραφῆς. Δεξιὰ τοῦ ἀνοίγματος, τὸ σωζόμενον ἄνω τμήμα τῆς μορφῆς ἀναχωρητοῦ ἁγίου δεικνύει διὰ τῆς θέσεως καὶ τῆς στάσεως τῆς μορφῆς, ὅτι ὁ ὁλόσωμος ἀρχικῶς Ἁγιος Ζωσιμᾶς κατεῖχε τὴν ἀμέσως δεξιὰ τῆς θύρας ἐπιφάνειαν (Π ι ν. 96 β).

Βάσει τῶν ἀνωτέρω, συμπεραίνεται ὅτι ἡ μεταγενεστέρα μετατροπὴ τῆς Ν. θύρας

46. Τὴν ὑπαρξιν ἐξ ἀρχῆς θύρας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ βυζαντινοῦ κτίσματος δεικνύει ὡς πιθανωτάτην ἡ ὅλη διαμόρφωσις, μὲ τὴν τυφλὴν κόγχην ὑπερθεν, κατὰ τὸ ἀνάλογον τῆς Δ. πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας.

47. Ὁ Ἁγιος Νικόλαος Μυρέων καὶ κάτωθεν, ἐπὶ γραπτῆς πινακίδος, ἡ ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου Στ. Κομπαλῆ 1894 Αὐγούστου 3 ὁ ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.*

48. Ἐκ τῆς — συνήθους ἀλλωστε — ζωγραφήσεως διακοσμητικῶν θεμάτων εἰς ἀνάλογα σημεία τῆς ἐκκλησίας, ὡς εἰς τὸ ὑπέρθυρον τῆς πρὸς Δ. θύρας.

του Καθολικοῦ καὶ ἡ σύγχρονος ἀνέγερσις — ὡς πιστοποιεῖται ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῆς τοιχοποιΐας — τοῦ ΝΔ. τῆς ἐκκλησίας προσκολληθέντος τμήματος τοῦ Ἑγουμενείου, ἐγένοντο εἰς ὑστερωτέρους τῆς κτίσεως τῆς ἐκκλησίας χρόνους καὶ πρὸ τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ 1534. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανόν, ὅτι μᾶλλον ἐγγύτερον πρὸς τὸ 1534 θὰ πρέπει νὰ τεθῇ χρονολογικῶς ἡ οἰκοδομικὴ αὐτὴ φάσις τῆς Μονῆς, ὡς προκύπτει ἐκ μορφολογικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν στοιχείων.

Ὁ τρόπος, συγκεκριμένως, κατασκευῆς τῆς τοιχοποιΐας εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ Ἑγουμενείου εἶναι ξένος, οὐχὶ μόνον πρὸς τὴν τοιχοδομὴν τοῦ Καθολικοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς τῆς Ἡπείρου, μέχρι τέλους τῶν Παλαιολογείων χρόνων⁴⁹. Φαίνεται δὲ περισσότερον ἀρμόζων ὁ τρόπος οὗτος εἰς τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους, ἀπὸ ἀπόψεως αἰσθητικῆς ἀλλὰ καὶ τύπου τῆς κατασκευῆς (κλίμαξ καὶ στενομήκης μορφή τῶν λίθων, παχὺ εὐθυγραμμισμένον κονίαμα μεταξὺ λίθων καὶ πλίνθων). Συντείνουν πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν τὸ ψυχρὸς καλλιγραφημένον ὕφος καὶ ἡ ξηρότης τῆς μορφῆς τῆς τοιχοποιΐας, ἐν σχέσει πρὸς τὴν συγκριτικῶς ἐλευθέραν καὶ ἁδρὰν ἄρθρωσιν τῶν ἐπιφανειῶν τῆς ἐκκλησίας· ἐπίσης δέ, ἡ ἐντελὴς διάφορος αἰσθησις τοῦ μέτρου καὶ τῶν ἀναλογιῶν, διὰ τῆς θέσεως μιᾶς μνημειώδους ὕφους θύρας εἰς σχῆμα ἐπιφανείας τοῖχου στερούμενον μνημειώδους αἰσθήσεως, ἀπὸ ἀπόψεως χρήσεως τοῦ κτίσματος, μεγέθους καὶ ἀναλογιῶν τοῦ τοῖχου καὶ μορφῆς τῆς τοιχοποιΐας (Πί ν. 90 α καὶ 94 α).

Τὸ σχῆμα τῆς θύρας τοῦ Ἑγουμενείου, μετὰ τὴν διαγραφὴν του διὰ διπλῶν ἐπαλλήλων, πλινθίνων μέχρι κάτω τόξων, μετὰ τὸ κεντρικὸν καμαρωτὸν ἀνοιγμα καὶ μετὰ τὰ τυφλὰ διακοσμητικὰ ἡμίτοξα ὡς πτερύγια συναπτόμενα εἰς τὰς πλευράς του, εἶναι ἀρκετὰ σύνηθες εἰς παράθυρα βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν⁵⁰, ἐγγραφόμενα εἰς ἡμικυκλικὰ ἢ τριγωνικὰ τύπανα ἀετωμάτων, ἥτοι κατὰ κανόνα εἰς κορυφαῖα μέρη τῶν κτηρίων. Συχνάκις ἀπαντᾷ εἰς τὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου⁵¹, φαίνεται δὲ ὅτι ἐξ ἐκείνων θὰ ἐλήφθη τὸ πρότυπον. Τὸ σύνθετον τοῦτο σχῆμα ἀνοιγματος δὲν ἀπαντᾷ, ἐν τούτοις, εἰς ἀναλόγου χαρακτῆρος δευτερεύοντα βυζαντινὰ κτήρια, οὔτε δὲ ἀπαντᾷ ὡς θύρα, ὅσον εἶναι γνωστὸν, εἰς τὰς βυζαντινὰς ἐκκλησίας.

Ἡ χρῆσις, ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν θύραν τοῦ Ἑγουμενείου τῆς μορφῆς αὐτῆς τοῦ ἀνοιγματος, μὴ ἀνταποκρινομένης γενικῶς εἰς τὸ σχῆμα περιγράμματος τῆς ἐπιφανείας, ἐντείνει τὴν ἐκ τοῦ τύπου τῆς τοιχοδομῆς τῆς προσόψεως ἐμποιοῦμένην ἐντύπωσιν διακοσμητικῆς ὑπερβολῆς, ἐκδηλουμένης μετὰ καθαρῶς γραμμικὰ χαρακτηριστικά, ἥτις καὶ φαίνεται

49. Δὲν ὁμοιάζει, ἐπίσης, ἡ μορφή αὐτὴ τῆς τοιχοποιΐας πρὸς τὴν τοιχοποιίαν τῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἡπείρου, ὅπου κατὰ κανόνα ἐλλείπουν αἱ πλίνθοι κατὰ τοὺς ἀρμούς συνδέσεως τῶν λίθων. Συγγενὴς εἶναι ἐν τούτοις, κατὰ γενικὴν ἔννοιαν, ἡ κλίμαξ ἀναλογικῶς τῶν λίθων εἰς τὴν ἔκτασιν τῶν ἐπιφανειῶν, ἡ στενομήκης μορφή καὶ ἡ κατὰ τὴν ὀριζόντιον διάταξιν τῶν λίθων εἰς τὴν ἐπιμελημένην, κατὰ τὴν ἰσοδομικὴν αἰσθησιν, τοιχοδομὴν τῶν μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἡπείρου.

50. Βλ. G. Millet, *L'école grecque*, σ. 207 κ.ε. H. Megaw, *The Chronology of some Middlebyzantine churches*, εἰς BSA XXXII (1931 - 1932), σ. 126 κ.ε.

51. Παραπλήσιος τύπος ἀνοιγμάτων εἰς τὴν Μονὴν τῶν Βλαχερνῶν (ABME, Β', 1, σ. 3 κ.ε., εἰκ. 4 - 6 καὶ 11), τὴν Μονὴν τῆς Κάτω Παναγίας (αὐτ., σ. 70 κ.ε., εἰκ. 6 καὶ 8 - 9), τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀγίας Θεοδώρας (ABME, Α' (1935), σ. 115 κ.ε., εἰκ. 1,3 καὶ 6), τὴν Κόκκινην Ἐκκλησίαν τοῦ Βουλγαρελίου (Ἀ. Ὁρλάνδου, *Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου*, Ἡ κόκκινη ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς), εἰς Ἡπειρ. Χρον. Β' (1927), σ. 153 κ.ε., εἰκ. 2 - 3) κ.ά. Τοῦ αὐτοῦ τύπου παράθυρον ὑπάρχει ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν Μονὴν Προδρόμου εἰς τὴν Νήσον τῶν Ἰωαννίνων (1506/7, βλ. σημ. 28 καὶ Δάκαρην, Ὁδηγὸς Νήσου, εἰκ. 19).

νά ἐντάσσεται μᾶλλον εἰς τὰ ὅρια τῶν μανιεριστικῶν τάσεων τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων⁵².

Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν δύο ὄψεων (Π í ν. 90 α, 91 α καὶ 94 α) εἶναι ζωηρὰ ἡ ἐντύπωσις, ὅτι οἱ οἰκοδόμοι τοῦ Ἑγουμενείου ἐπεδίωξαν μὲ τὴν ἐπιμελημένην διάρθρωσιν τῆς προσόψεως νὰ προσδώσουν εἰς αὐτὴν μνημειακὸν τόνον, διὰ νὰ τὴν προσαρμόσουν ἐπαξίως εἰς τὸ αἰσθητικὸν κλίμα τῆς ἐκκλησίας, λόγῳ τῆς πρὸς αὐτὴν γειτνιασεως καὶ ἐξαρτήσεως τῆς ὄψεως. Τὸ ἀποτέλεσμα ἐξέφυγεν ἀσφαλῶς μέρους τοῦλάχιστον τοῦ διαφαινομένου ἀρχικοῦ σκοποῦ, ἥτοι τῆς ἐπιτεύξεως οὐσιαστικῆς μορφολογικῆς συγγενείας τῶν δύο συναρτωμένων ὄψεων, δύο ἄλλωστε διαφόρων κατὰ τὸν χαρακτήρα κτισμάτων. Διότι, προφανῶς, ἡ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐκκλησίας συντελεσθεῖσα μεταβολὴ τῆς τεχνοτροπικῆς αἰσθήσεως, παρὰ τὴν ἐμμονὴν τῶν μεταγενεστέρων εἰς τὰς βυζαντινὰς μορφάς, δὲν ἐπέτρεπεν ἐν τέλει νὰ συνδεθοῦν εἰς κατ' οὐσίαν ὁμοιογενὲς τεχνοτροπικὸν περιβάλλον αἱ δύο συνεχόμεναι ὄψεις τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑγουμενείου⁵³.

Ὡς πρὸς τὴν ἀνωτέρω σημειωθείσαν ἄποψιν, σχετικῶς μὲ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν 11ον αἰ., παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς:

Ἡ τοιχοδομὴ τῆς ἐκκλησίας παρουσιάζει γενικῶς ἀκανόνιστον μορφήν (Π í ν. 90 α-β, 91 α-β, 92 α-β, 93 α-β). Λευκάζοντες συχνάκις ἐντόπιοι λίθοι, ἡμίλαξευμένοι ἢ ἀλάξευτοι, εἰς διάφορα μεγέθη καὶ σχήματα, εἶναι τοποθετημένοι ἀδρομερῶς κατὰ στρώσεις. Εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ κυρίως εἰς τὴν νοτίαν, παρεμβαλλόμενοι μεγαλύτεροι τῶν ἄλλων λίθοι, μὲ ἀδιαμόρφωτον κατὰ τὸ πλεῖστον σχῆμα, διασποῦν τὴν συνέχειαν τῶν στρώσεων. Μόνον εἰς γωνιολίθους κυρίως τῆς Α. πλευρᾶς ἔχουν χρησιμοποιοθῆ καὶ κανονικῶς ὀρθογωνισμένοι λιθόπλινθοι, εὗρισκόμενοι προφανῶς εἰς δευτέραν χρήσιν. Κατὰ τοὺς ἄρμους συνδέσεως τῶν λίθων εἶναι τοποθετημένοι εἰς διαφόρους σειρὰς καὶ μὲ ποικίλην διάταξιν, ὀριζοντίως καὶ καθέτως, πλίνθοι ἀκέραιαι καὶ εἰς τεμάχια. Περισσότερον κανονικὴ εἶναι ἡ τοιχοδομὴ εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸ ὕψος τῶν δόμων, τὴν μᾶλλον εὐθύγραμμον διάταξιν τῶν λίθων καὶ τὴν θέσιν τῶν πλίνθων, ἐπιμελεστέρα δὲ εἶναι ἡ τοιχοποιΐα, ὡς συνήθως, εἰς τὸν Δ. τοῖχον τῆς προσόψεως. Εἰς αὐτόν, οἱ ἀκανόνιστοι ἐκ τῶν μικροῦ μᾶλλον μεγέθους λίθοι ὀρθογωνίζονται ἢ τετραγωνίζονται μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ κονιάματος, περιβάλλονται δὲ εὐθυγράμμως ὑπὸ τῶν πλίνθων, αἱ ὁποῖαι τοποθετοῦνται εἰς μίαν ἢ δύο σειρὰς ὀριζοντίως καὶ καθέτως. Τὸ σύνολον τῆς ἐπιφανείας δίδει γενικῶς τὴν ἐντύπωσιν κανονικωτέρου κατὰ τὴν ἰσοδομικὴν αἰσθησιν τρόπου δομῆς, ἐνθυμίζοντος σαφέστερον τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα (Π í ν. 93 α).

Ἡ χρῆσις ἀκανόνιστου σχήματος λίθων, πλαισιουμένων χωρὶς πάντοτε κανονικὸν τρόπον διὰ πλίνθων, δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ σταθερὸν κριτήριον διὰ τὴν κατὰ προσέγγισιν χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας, δεδομένου ὅτι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς τοιχοδομῆς

52. Ἀλλωστε καὶ τὸ χαλαρόν, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ βυζαντινὰ ἀνάλογα, ὑπερμέτρως ἀνοιγόμενον κατὰ πλάτος σχῆμα δεικνύει τὸ μεταγενέστερον τῆς θύρας τοῦ Ἑγουμενείου.

53. Εἶναι πολὺ πιθανόν, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω, ἡ σημειωθείσα οἰκοδομικὴ φάσις τῆς Μονῆς νὰ σχετίζεται πρὸς ἐποχὴν ἀναδιαρθρώσεως ἴσως τοῦ μοναστηρίου (καθὼς δὲν σώζονται βοηθητικὰ κτίσματα κελλίων κλπ., σύγχρονα πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἐντὸς τοῦ περιβάλλου τῆς Μονῆς, δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἡ ἐκκλησία ἀπετέλει τὸ Καθολικὸν Μονῆς), ταυτιζομένην χρονικῶς πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς τοιχογραφήσεως τῆς ἐκκλησίας. Σημειοῦται σχετικῶς ἡ παρατηρουμένη τὸν 16ον αἰ. γενικὴ ἀνάπτυξις τῶν ἐν τῇ Νήσῳ Μονῶν (Φιλανθρωπηῶν, Προδρόμου, βλ. σημ. 27 καὶ 28).

άπαντᾶ, εἰς τὰ γενικά του χαρακτηριστικά, κατὰ συνεχιζομένην παράδοσιν εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ κτίσματα τῆς περιοχῆς ἀνεξαρτήτως χρονολογικῆς τοποθετήσεώς των⁵⁴. Πρέπει σχετικῶς νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ χρῆσις ἡμιλαξευμένων λίθων ἀπαντᾶ συχνάκις καὶ εἰς τὴν ἐπιμελῆ τοιχοδομὴν τῶν ἐν Ἑρτῇ ἐκκλησιῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου⁵⁵. Δέον, ἄλλωστε, νὰ παρατηρηθῇ ὅτι δὲν δύναται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ τρόπου τῆς τοιχοδομῆς τῆς νὰ συσχετισθῇ ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου μὲ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ νεκροταφείου τῆς Μονῆς τοῦ Βαζκονο⁵⁶. Εἰς αὐτήν, σειραὶ λίθων καὶ πλίνθων, κεχωρισμένως, ἐναλλάσσονται κατὰ στρώσεις κανονικῶς εἰς τοὺς τοίχους, καθ' ὅλως διάφορον σύστημα δομῆς.

Δὲν θὰ ἡδύνατο, ἐξ ἄλλου, ἡ ἐξεταζομένη ἐκκλησία νὰ συνδεθῇ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς τοιχοδομῆς τῆς καὶ μὲ τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς τοῦ 11ου αἰ., μὲ τὰς ὁποίας δεικνύει νὰ ἔχῃ συγγένειαν ὡς πρὸς ἄλλα μορφολογικὰ στοιχεῖά τῆς.

Εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς⁵⁷, ἡ διάρθρωσις τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι περισσότερον κανονικῇ, μὲ ἰσοδομικὴν αἴσθησιν, οἱ δόμοι εἶναι ἰσοῦντες, περίπου, αἱ πλίνθοι σχετικῶς εἰς κανονικὴν διάταξιν. Κυρίως εἰς τὴν ὄψιν τῶν τοίχων προέχει ἡ διακοσμητικὴ σημασία τῶν πλίνθων μὲ τοὺς διαφοροτρόπους σχηματισμούς των εἰς τοὺς καθετοὺς ἄρμους συνδέσεως τῶν λίθων⁵⁸, καὶ εἰς τὰς ἀπλουστεράς δὲ τῶν περιπτώσεων⁵⁹ διακρίνεται ἐκ τῆς διατάξεως τῶν πλίνθων τὸ βασικῶς ἐπιδιωκόμενον «γραφικὸν» καὶ διακοσμητικὸν στοιχεῖον εἰς τὸ ὕψος τῆς τοιχοδομῆς. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου εἶναι φανερόν ὅτι οἱ οἰκοδόμοι ἠκολούθησαν ἅπλως ἓνα κανονικὸν τρόπον τοιχοδομῆς, χωρὶς δὲ νὰ ἀποβλέψουν ἰδιαιτέρως εἰς τὴν μὲ σύστημα διακοσμητικὴν χρῆσιν τῶν πλίνθων, προσηρμόσθησαν εἰς τὸ σχῆμα τῶν διαθεσίμων λίθων, ἐπιδιώκοντες ἐκάστοτε τὴν κανονικότητα τῶν στρώσεων, ὅπου ἦτο δυνατό, συμπληροῦντες τὰ κενὰ καὶ διαγράφοντες τὰς στρώσεις μὲ τὰς σειρὰς τῶν πλίνθων.

Εἶναι, ἐξ ἄλλου, χαρακτηριστικὴ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς ἡ δευτερεύουσα σημασία τῶν λίθων εἰς τὴν αἴσθησιν καθόλου τῆς τοιχοδομῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων, ὅπου προέχει εἰς τὴν ἐντύπωσιν ἡ σημασία τῶν

54. Βλ. προχειρῶς παραδείγματα εἰς σημ. 41. Ἐπίσης, εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μολυβδοσκεπάστου (P. Nicol, *The churches of Molyvdoskepastos* εἰς BSA XLVII (1953), σ. 146 κ.έ., εἰκ. 3 καὶ πίν. 35 b), τῆς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου (αὐτ., σ. 141 κ.έ., εἰκ. 1 - 2, πίν. 35 a), τῶν Ταξιαρχῶν Κωστανιανῆς (προχειρῶς ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, Πίν. 174 γ), τῆς Ἁγίας Κυριακῆς Γαρδικίου (Εὐαγγελίδη, ἔ.ά., Ἀφιέρωμα εἰς Ἡπειρον... εἰκ. 2 - 4) κ.ά.

55. Βλ. παραδείγματα εἰς σημ. 41 καὶ 51. Ἐπίσης, εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ροδιᾶς (ABME, Β' 2, σ. 131 κ.έ., εἰκ. 1 καὶ 3 - 4), τοῦ Ἁγίου Βασιλείου παρὰ τὴν Γέφυραν Ἑρτῆς (ἔ.ά., σ. 148 κ.έ., εἰκ. 2), τοῦ Ἁγίου Λουκά καὶ τῆς Ἑλεούσης (ἔ.ά., σ. 178, εἰκ. 8), ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν (Ἁ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἑρτῆς, ἐν Ἀθήναις 1963, εἰκ. 21 καὶ 34).

56. A. Grabar, *Les églises sépulcrales bulgares*, εἰς *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge*, Paris 1968, II, σ. 882 κ.έ. καὶ III, πίν. 213 a-b καὶ 214 c. Μ. Биџев ἔ.ά., Sv. Bossilkov, εἰς PKG, III (λήμμα *Bulgarien*), σ. 249 κ.έ., πίν. 194.

57. Ὁρλάνδου, ABME Δ' (1938). Krautheimer, ἔ.ά., πίν. 134 A. Chatzidakis, ἔ.ά., PKG, ἔ.ά., πίν. 154 a - b.

58. Κουμπελίδικη (ABME, ἔ.ά., εἰκ. 87 καὶ 89 - 91, PKG, ἔ.ά., πίν. 154 b), Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι (ABME, ἔ.ά., εἰκ. 5 - 7 καὶ 9 - 10. PKG, ἔ.ά., πίν. 154 a, Krautheimer, ἔ.ά., πίν. 134 A), Ἁγιος Στέφανος (ABME, ἔ.ά., εἰκ. 77 - 78), Ἁγιος Νικόλαος τοῦ Κασνίτζη (αὐτ., εἰκ. 96 - 98).

59. Ταξιάρχης τῆς Μητροπόλεως (ABME, ἔ.ά., εἰκ. 44 - 45 καὶ 47), Ταξιάρχης πλυσίων τῆς Κουμπελίδικης (αὐτ., εἰκ. 112).

λίθων ὡς κυρίου ὕλικου εἰς τὴν διάρθρωσιν τῶν ἐπιφανειῶν. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἡ οὕτως ἐπιτυγχανομένη γενικῶς πλαστικωτέρα ἐντύπωσις τοῦ συνόλου προσεγγίζει φανερώς τὴν ἐκκλησίαν πρὸς τὰ ἄλλα κτίσματα τῆς Ἡπείρου, τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Δεσποτάτου.

Ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας σημειοῦται, ἐπίσης, ὅτι εἰς διάφορα σημεία τῶν τοίχων καὶ τῆς ἀψίδος τῆς ἐκκλησίας σποραδικῶς, ὅπου τὸ ἐπιτρέπει ἡ ὁμαλωτέρα διάρθρωσις τῆς λιθοδομῆς, ἡ κανονικὴ θέσις ἀνὰ δύο πλίνθων καθέτως εἰς τοὺς κατακορύφους ἄρμους συνδέσεως τῶν λίθων, κατ' ἐναλλαγὴν πρὸς τὴν θέσιν μιᾶς πλίνθου, ἐνθυμίζει τὴν μορφήν τοιχοδομῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου⁶⁰. Εἰς αὐτάς, συγκεκριμένως, ἡ τοιαύτη διάταξις τῶν πλίνθων, ἀνὰ δύο καθέτως, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν τοῦ χρησιμοποιουμένου πλινθοπεριβλήτου συστήματος. Εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς εἶναι σπανία ἡ χρῆσις αὐτῆς τῶν πλίνθων⁶¹.

Πρέπει, τέλος, νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου δὲν συναντῶνται οὔτε εἰς μίαν περίπτωσιν τὰ τυπικά, διακοσμητικοῦ χαρακτήρος, σχέδια ✱ καὶ ⬥ τῶν πλίνθων, τῶν ὁποίων ἀντιθέτως γίνεται εὐρυτάτη χρῆσις εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς⁶², κατὰ τοὺς καθέτους ἄρμους συνδέσεως τῶν λίθων, καθὼς καὶ εἰς συγγενῇ των κατὰ τὴν μορφήν τῆς τοιχοποιΐας κτίσματα ἄλλων περιοχῶν⁶³. Οἱ τύποι αὗτοι τῶν σχεδίων ἀπουσιάζουν ἐπίσης ἀπὸ τὸν πλούσιον κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Δεσποτάτου εἰς ἀναλόγως μεμονωμένην χρῆσιν⁶⁴. Εἰς ἄλλην χρῆσιν καὶ μὲ διαφοροποιημένον εἰς τὴν σύνθεσιν του σχῆμα, τὸ σχέδιον ✱ τῶν πλίνθων μόνον ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἄρτης, ὅπου σχηματίζει ἐπαναλαμβανόμενον μὲ συνεχῆ κατ' ἐπάλληλον καὶ κατὰ σειρὰν διάταξιν εὐρείας ζωφόρους, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν ἐν εἴδει κεντήματος ἐκτεταμένας ἐπιφανείας τῶν κτηρίων⁶⁵.

Τὸ κύριον τυπολογικὸν γνώρισμα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου εἶναι ἡ διὰ καμπυλογράμμων ἀψιδωμάτων, κατὰ παράταξιν, διάρθρωσις τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τῆς (Σ χ ε δ. 1 καὶ Π ι ν. 90 α-β, 91 α-β).

Τὰ ἀψιδώματα, πέντε καθ' ἐκάστην πλευράν, δὲν ἔχουν ὅλα τὸ αὐτὸ πλάτος οὔτε

60. Βλ. ἐπίσης σημ. 44.

61. Ἡ θέσις τῶν πλίνθων ἀνὰ δύο καθέτως εἰς τοὺς καθέτους ἄρμους συνδέσεως τῶν λίθων ἀπαντᾷ εἰς τὴν Καστοριάν σπανίως καὶ ἰδίᾳ κατ' ἐνταξιν εἰς τὸ σύνολον τῶν διακοσμητικῶν σχηματισμῶν τῶν πλίνθων (Ταξιάρχης τῆς Μητροπόλεως, ABME, ἔ.ἀ., εἰκ. 44 καὶ 47, ἐκκλησία Ἁγίου Στεφάνου, ὅπου καὶ ἀπαντᾷ συχνότερον ὅλων, Millet, L'école grecque, εἰκ. 13). Εἰς τὴν Β. πλευράν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασνίτζη (ABME, ἔ.ἀ., εἰκ. 97) τὸ σχῆμα τοῦτο ἀπαντᾷ κατὰ συνέχειαν εἰς τὸν προτελευταῖον ἄνω δόμον τοῦ τοίχου. Ἀλλὰ, ἐκ τῆς ὅλης διαρθρώσεως τῆς πλευρᾶς, μὲ τὴν σαφῶς διακοσμητικοῦ χαρακτήρος ἐναλλαγὴν διαφοροτρόπου διατάξεως πλίνθων καθ' ἐκαστον δόμον τῆς πλευρᾶς, καθίσταται φανερόν, ὅτι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ προτελευταίου δόμου πρόκειται ἐπίσης διὰ σύνθεσιν καθαρῶς κοσμητικοῦ χαρακτήρος.

62. Βλ. σημ. 58.

63. Ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ τῆς Πρέσπας (Ἁ. Ξυγοπούλου, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθῆναι 1957, σ. 80 κ.ἑ.), ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Θεοδώρων εἰς τὰ Σέρβια (ἔ.ἀ., πίν. 12).

64. Λίαν μεμονωμένη χρῆσις παραπλησίων, ἀπλουστερῶν σχηματισμῶν τῶν πλίνθων σημειοῦται σποραδικῶς εἰς τοὺς τοίχους τῆς Ἁγίας Κυριακῆς τοῦ Γαρδικίου Παραμυθιάς (βλ. Εὐαγγελίδην, ἔ.ἀ., εἰκ. 3) κ.ἄ.

65. Ἁγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης (ABME, Β', σ. 88 κ.ἑ., εἰκ. 5).

ἀκριβή ἀντιστοιχίαν εἰς τὴν θέσιν των ἐπὶ τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ ἀνομοιομορφία, προσθέτουσα εἰς τὴν ζωηρότητα τῆς ἐντυπώσεως, ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὸν ἐμπειρικὸν ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν χαρακτηρὰ τῆς ἐπαρχιακῆς κατασκευῆς. Ταῦτα ἄρχονται ἀπὸ Α. καὶ καταλήγουν πολὺ πρὸ τοῦ ἄκρου τῶν τοίχων πρὸς Δ., εἰς τὸ σημεῖον περίπου ὅπου ἄρχονται ἀντιστοίχως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αἱ ὑπὸ τύπον χαμηλοτέρων ἀψιδωμάτων τυφλαὶ κόγχαι τοῦ νάρθηκος (Σχέδ. 1). Δὲν παρατηρεῖται δηλαδὴ εἰς τὴν ἐξεταζομένην ἐκκλησίαν ἡ σύμμετρος ἔνταξις τῶν ἀψιδωμάτων εἰς τὸ μήκος τῶν τοίχων, μὲ τὸν ἰσορροπον κατ' ἑκτασιν διαμοιρασμὸν τῆς ἐπιφανείας των, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν μὲ ἀνάλογα ἀψιδώματα μορφουμένων εἰς τὸ ἐξωτερικὸν των ἐκκλησιῶν τῆς Μονῆς τοῦ Βαῆκονο⁶⁶, τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων⁶⁷ καὶ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μητροπόλεως⁶⁸ τῆς Καστοριάς.

Πρέπει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἐν γένει τῆς μορφῆς τῶν ἀψιδωμάτων μεγαλυτέρα καὶ οὐσιαστικωτέρα συγκριτικῶς εἶναι ἡ συγγένεια τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς παρὰ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς τοῦ Βαῆκονο εἰς τὴν Βουλγαρίαν, τῆς ὁποίας τὰ διακοσμητικὰ ἀψιδώματα ἔχουν καθόλου διάφορον μορφήν, ὡς συνεχομένης, τυφλῆς τοξωτῆς κιοανοστοιχίας⁶⁹.

Ὡς συμβαίνει εἰς τὰς προαναφερθείσας ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς, τὰ ἀψιδώματα τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας ἄρχονται, ἀπὸ 1 μ. περίπου, ὑπερθεῖν τοῦ ἐδάφους. Καθὼς, οὕτω, κλείεται καὶ ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τὸ περίγραμμά των (Πίν. 91 α - β), τὰ ἀψιδώματα ὁμοιάζουν πρὸς κατὰ σειρὰν ἀβαθεῖς κόγχας ἢ μᾶλλον πρὸς τυφλὴν τοξωτὴν πεσσοστοιχίαν, στηριζομένην ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τῶν τοίχων, ὡς ἐπὶ ὑποβάθρου, ὑπὸ τύπον « στυλοβάτου ». Εἰς ὑψηλότερον ἀπὸ τοῦ ἐδάφους σημεῖον τίθεται ἡ ἐναρξὶς τῶν ἀψιδωμάτων εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μονῆς τοῦ Ντίλιου⁷⁰, οὕτω δὲ ἐντείνεται εἰς αὐτὴν ἡ αἴσθησις τῆς κατακορύφου ἀνυψώσεως τῶν ἐπιφανειῶν, καί, ἐν συναρτήσει πρὸς τὴν ὑψηλὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰς ἀετωματικὰς ἀπολήξεις τῶν στενῶν τοίχων, τοῦ κτηρίου ἐν συνόλῳ.

Τὰ μεταξὺ τῶν ἀψιδωμάτων ἐναπομένοντα μέρη τῶν τοίχων λαμβάνουν τὴν θέσιν παραστάδων, μὲ σαφεστέραν τὴν δήλωσιν αὐτῆς τῆς διαμορφώσεώς των εἰς τὴν ἐξεταζομένην ἐκκλησίαν, ἀπὸ πλευρᾶς τῶν στενομήκων ἀναλογιῶν των, ἐν σχέσει πρὸς τὰ τύμπανα τῶν ἀψιδωμάτων, καὶ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς μορφῆς των. Τὰ τόξα τῶν ἀψιδωμάτων συνδέονται μεταξὺ των διὰ τῆς συνεχίσεως εὐθυγράμμως τοῦ πλινθίνου ἐξωτερικοῦ περιγράμματός των εἰς τὰ ἐνδιάμεσα τμήματα τῶν τοίχων, ἡ σύνδεσις των δὲ αὐτὴ ὑπογραμμίζεται δι' εὐθυγράμμων ταινιῶν, σχηματιζομένων δι' ἐνθέσεως γωνιωδῶς ἐξεχουσῶν πλίνθων, μὲ πλινθινὸν περίγραμμα εἰς τὰ τμήματα τῶν τοίχων - παραστάδων, κατὰ τὸ ὕψος γενέσεως τῶν τόξων. Τὸ κόσμημα αὐτὸ ἐπέχει θέσιν ἐπικράνου. Εἰς τὸ πρὸς Δ. πέρας τῆς διαμορφώσεως ἡ ταινία αὕτη ἐπεκτείνεται ὀλίγον καὶ πέραν τῶν παραστάδων, διὰ νὰ μὴ λήξῃ ἀποτόμως ἢ διακοσμητικὴ σύνθεσις εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ τοίχου. Πρὸς Α.

66. Βλ. σημ. 56.

67. ABME, Δ', σ. 10 κ.έ., εἰκ. 3, 5 - 6 καὶ 9 - 10. PKG III, πίν. 154 α.

68. ABME, Δ', σ. 61 κ.έ., εἰκ. 42 καὶ 44 - 45.

69. PKG III, πίν. 194. Grabar, ἑ.ά., σ. 890, πίν. 213 α-β καὶ 214 c.

70. Ἐν μ. περίπου ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εἰς τὴν Ν. πλευρὰν. Τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων εἰς τὴν Β. πλευρὰν καλύπτεται κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῆς ἐπιχώσεως, ἐνῶ εἰς τὴν Ν. πλευρὰν ἡ πλακόστρωσις τοῦ πρὸ τῆς ἐκκλησίας χώρου ἀκολουθεῖ ἐλαφρῶς τὴν πρὸς Δ. φυσικὴν καταφάρεαν τοῦ ἐδάφους.

ή ταινία λήγει εἰς τὸ ἄκρον τοῦ Ν. τοίχου, ἐνῶ εἰς τὸν Β. παρακάμπτει τὴν γωνίαν καὶ λήγει εἰς τὸ σημεῖον ἐνάρξεως τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων⁷¹, ἀντιθέτως, τὰ διπλᾶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην τοξωτὰ ἀψιδώματα δὲν συνδέονται παρὰ ἀσθενῶς διὰ τοῦ πλινθίνου περιγράμματος τῶν τόξων τῶν⁷². Τὸ μεγαλύτερον τῆς ἐκκλησίας τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων πλάτος τῶν παρεμβαλλομένων τμημάτων τῶν τοίχων, ἴσον περίπου τοῦ πλάτους τῶν τυμπάνων, διαχωρίζει τὰ ἀψιδώματα εὐκρινῶς καὶ προσδίδει εἰς αὐτὰ τὸν χαρακτήρα ἀνεξαρτήτων ἐπαναλαμβανομένων μορφῶν, δι' ὧν διαρθροῦται καὶ κοσμεῖται ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοιχωμάτων κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τῆς. Τὴν ἀπ' ἀλλήλων, ἀνεξάρτητον ὡς ἂν θέσιν τῶν ἀψιδωμάτων διευκρινίζει καὶ ἡ ἀνά ζεύγη ὑφισταμένη διαφορὰ τοῦ εἰς τὰ τύμπανά των διακόσμου.

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μητροπόλεως⁷³, ἡ συστοιχία τῶν διακοσμητικῶν ἀψιδωμάτων παρουσιάζεται μὲ περισσότερον τῆς προηγουμένης ἐκκλησίας ὀργανικὴν σύνδεσιν, μὲ τὸν περιορισμόν, συγκεκριμένως, τοῦ πλάτους τῶν ἐνδιαμέσων τμημάτων τῶν τοίχων καὶ μὲ τὴν εἰς αὐτὰ συνέχισιν εὐθυγράμμως τῆς περιγραφούσης τὰ τόξα των ὁδοντωτῆς ταινίας· καθὼς ἐπίσης, καὶ μὲ δευτερευούσης σημασίας συνδετικὰ στοιχεῖα διακοσμητικῶν τοξυλλίων, διαγραφομένων μεταξὺ τῶν τόξων τῶν ἀψιδωμάτων.

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ἡ δι' ἀψιδωμάτων διάρθρωσις τῶν μακρῶν πλευρῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου ἐμφανίζεται εἰς τὰς λεπτομερείας τῆς ὡς πλέον ἐξειλιγμένη τῆς ἀντιστοίχου τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Καστοριᾶς τοῦ 11ου αἰ., ἀπὸ ἀπόψεως ὀργανικῆς ἐνότητος μορφῆς τοῦ συνόλου καὶ συγκεκριμένης πλαστικῆς συστάσεως τοῦ σχήματος τῆς τυφλῆς τοξοστοιχίας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἐκ τῆς πληρεστέρας τοῦλάχιστον διαμορφώσεως τοῦ διακοσμητικοῦ τούτου συστήματος, φαίνεται ὡς πιθανώτερον, ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων ἐκτίσθη εἰς μεταγενεστέρους τῶν δύο ἐκκλησιῶν τῆς Καστοριᾶς χρόνους. Εἰς τοῦτο ὁδηγοῦν καὶ αἱ ἐνδείξεις ἐκ τῆς μορφῆς τῆς τοιχοποιΐας, αἱ ὁποῖαι συσχετίζουν τὴν ἐκκλησίαν μᾶλλον πρὸς τὰ κτίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου, καθὼς ἐσημειώθη.

Δὲν θὰ ἡδύνατο, ἐν τούτοις, κατόπιν τῆς προηγηθείσης συντόμου ἀναλύσεως, νὰ θεωρηθῇ ὅτι πρόκειται εἰς τὴν ἐξεταζομένην ἐκκλησίαν περὶ ἀπ' εὐθείας ἐξελίξεως ἐνὸς ἐκ τῆς Καστοριᾶς πιθανῶς ληφθέντος προτύπου. Ἡ ὑφισταμένη γενικὴ τυπολογικὴ συγγένεια τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας πρὸς τὰς δύο ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς ὡς πρὸς τὴν δι' ἀψιδωμάτων διαμόρφωσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ των, καὶ τὴν ὁποίαν καθιστᾷ ἐγγυτέραν ἢ συγγένεια γενικῶς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς βασιλικῆς, δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἀπ' εὐθείας ἀλληλοσυσχέτισίν των, ἐλλείψει βεβαίων στοιχείων.

Εἶναι, ἐξ ἄλλου, πολὺ πιθανὴ ἡ περίπτωσις τῆς ἀνεξαρτήτως εἰς τὰς δύο περιοχὰς διαμορφώσεως τοῦ σχήματος τῶν κατὰ παράταξιν ἀψιδωμάτων, ἐπὶ τῇ βάσει κοινοῦ, ὑπὸ τῆς παραδόσεως διατηρηθέντος προτύπου. Τοῦτο θὰ ἡδύνατο ἴσως, ἐπίσης, νὰ προέρχεται ἐξ ἀρχετύπου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἐξ ἀναλόγων ἐνδεχομένως

71. Βλ. σημ. 67.

72. Τὰ δύο μεσαῖα ἀψιδώματα εἰς τὴν Β. πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων συνδέονται ἐπίσης διὰ τοξυλλίων.

73. Βλ. σημ. 68.

μορφών εξωτερικής διαρθρώσεως⁷⁴ ή κατὰ μετάπλασιν, ἴσως, ἐκ τῆς διὰ τοξοστοιχιῶν μορφολογίας τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν βασιλικῶν. Ἀσφαλῶς δὲν θὰ εἶναι ἄνευ σημασίας ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς τὸ γεγονός, ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, τῶν δύο ἐκκλησιῶν τῆς Καστοριᾶς καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων, εἶναι προφανῆς εἰς τὴν ὅλην διάπλασιν τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου των ἡ ἐπιβίωσις χαρακτήρων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Δὲν πρέπει, ἐξ ἄλλου, νὰ παραλειφθῇ σχετικῶς, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ διαμόρφωσις δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένον χαρακτηριστικὸν τῶν ἀναφερθεῖσων ἐκκλησιῶν. Ἀντιθέτως, εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ κατὰ συνεχιζομένην παράδοσιν διάρθρωσις διὰ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν δὲν εἶναι σπανία κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους καὶ εἰς ἄλλους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους⁷⁵, ἀποτελεῖ δέ, ἐν συνεχείᾳ, βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς διαρθρώσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν εἰς τὰ Παλαιοιολόγια κτίσματα τῆς σχολῆς τῆς Πρωτευούσης, μὲ τὴν μορφήν τυφλῶν πεσσοστοιχιῶν ἢ κιονοστοιχιῶν, τοξοειδῶς ἄνω διαμορφουμένων, καὶ μὲ συγκεκριμένην κατὰ συνέχειαν ὀργανικὴν σύνδεσιν τῶν μερῶν των⁷⁶. Ἀναμφιβόλως, τὸ εὐρύτερον θέμα τῆς μορφολογίας τῶν τυφλῶν διακοσμητικῶν ἀψιδωμάτων, ὁ λόγος τῆς χρήσεώς των εἰς τὰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ περιοχὰς καὶ εἰς τοὺς διαφόρους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, μὲ τὰ συναφῆ προβλήματα προελεύσεως ἐκάστοτε τοῦ προτύπου καὶ ἐξακριβώσεως τῶν ιδίων χαρακτήρων τῶν σχηματισμῶν των, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἀντικείμενον ἰδίᾳς μελέτης.

Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου, ἡ χρήσις τῶν διακοσμητικῶν ἀψιδωμάτων φαίνεται συναπτομένη πρὸς παλαιότεραν σχετικὴν παράδοσιν, ἐντοπιζομένην εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἡπείρου, καθὼς δεικνύουν αἱ ὑφιστάμεναι συναφεῖς περιπτώσεις ἄλλων μνημείων της.

Συγκεκριμένως, ἡ διάρθρωσις τοῦ ἐξωτερικοῦ διὰ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων ἀπαντᾷ εἰς δύο εἰσέτι ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸ χωρίον Μολυβδοσκεπάστον⁷⁷ καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παντανάσσης Φιλιπιάδος⁷⁸.

Ἡ ἡμιηρειωμένη, μονόχωρος μετὰ νάρθηκος ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μολυβδοσκεπάστου χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ μελετήσαντος αὐτὴν εἰς τὸν 11ον αἰ.⁷⁹ Ἡ ἄψις τοῦ ἱεροῦ της διαρθρώνεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ τριπλῶν τοξωτῶν ἀψιδωμάτων κατὰ συνέχειαν, μὲ πλίνθινον ἄνω πλαίσιον τῶν τόξων των, αἱ δὲ μακραὶ πλευραὶ δι' ἀπλῶν ἀψιδωμάτων, ἀρχομένων ἀπὸ ὑψηλοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἔδαφος σημείου (ὡς ἀναλόγως εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων), ἐν εἴδει πεσσοστοιχίας, ἥτοι μὲ παρεμβολὴν στενοτέρων τμημάτων τῶν τοίχων ἐνδιαμέσως τῶν τόξων.

Εἰς τὴν ἡρειωμένην ἐκκλησίαν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Παντανάσσης Φιλιπιάδος,

74. Βλ. προχείρως Krautheimer, ἔ.ἀ., πίν. 12 B, 13, 50 A, 53, 59, 80 B, 87, 105. Περὶ τῆς δι' ἀψιδωμάτων διαρθρώσεως τῶν ἐκκλησιῶν, βλ. Millet, L'École grecque, σ. 146 κ.έ., καὶ A. Grabar, ἔ.ἀ., σ. 890.

75. Βλ. Millet καὶ Grabar, ἔ.ἀ.

76. Ἀναφέρονται προχείρως ὡς χαρακτηριστικὰ δείγματα, ἡ ἐκκλησία τῆς Μονῆς τῆς Χώρας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. PKG, ἔ.ἀ., πίν. 164 - 165).

77. Nicol, BSA, ἔ.ἀ. (βλ. σημ. 54).

78. Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντιναὶ βασιλικαὶ Μακεδονίας καὶ παλαιᾶς Ἑλλάδος, εἰς BZ, τ. 30 (1929/30), σ. 572, εἰκ. 5. Τοῦ αὐτοῦ, Βυζ. Ἀρχαιολογία, σ. 320.

79. Βλ. σημ. 77.

τοῦ τύπου τῆς τρικλίτου βασιλικῆς, ἐξ ὧσων εἶναι γνωστόν⁸⁰, προσφάτως ἐκτελεσθεῖσαι ἐργασίαι⁸¹ ἀπέδειξαν, ὅτι πλὴν τῶν τριῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ αἱ μακραὶ ἐξωτερικαὶ πλευραὶ διεκοσμοῦντο δι' ἀβαθῶν, τυφλῶν τοξωτῶν ἀψιδωμάτων, τοῦ τύπου ὡσαύτως τῆς πεσσοστοιχίας. Ὡς εἰκάζεται ἐκ τῆς μορφῆς τῆς τοιχοποιίας, ἡ ἐκκλησία εἶναι πιθανῶς κτίσμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου. Τὸ ὑπάρχον παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Βασιλείου κατὰ τὸ Α. μέρος τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας, τοῦ ὁποῦ τοῦ μορφολογικὰ στοιχεῖα δεικνύουν ὅτι πρέπει νὰ χρονολογῆται μᾶλλον εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου, ἐχρησιμοποίησε τὴν Ν. πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας ὡς Β. πλευρὰν του, διετηρήθησαν δὲ εἰς αὐτὴν ἐσωτερικῶς τὰ ὑπάρχοντα ἀρχικῶς εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς ἐκκλησίας ἀψιδώματα. Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας ἀπεκαλύφθησαν τέσσαρα ἐκ τῶν ἀψιδωμάτων, ἀρχόμενα ἐξ ἀποστάσεως 0,40 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ Α. ἄκρου τοῦ τοίχου καὶ ἐπαναλαμβανόμενα κανονικῶς, κατὰ συνέχειαν, κατ' ἀπόστασιν 1 μ. περίπου. Κατὰ τὴν γενομένην ἐρευναν ἀπεκαλύφθη ἐπίσης, ὅτι ὑφίσταται ἀντίστοιχος δι' ἀψιδωμάτων διαμόρφωσις καὶ εἰς τὴν Β. πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὸ σωζόμενον κατώτερον μέρος τοῦ τοίχου.

Ἡ καταστροφή ὅλων τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας⁸², δὲν δίδει τὴν δυνατότητα ἀναζητήσεως τοῦ πιθανοῦ προτύπου τῆς ἐκκλησίας τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων εἰς ἐγγυτέραν τῆς περιοχὴν. Ἐξ ἄλλου, ἡ καταστροφή τοῦ ἄνω μέρους τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μολυβδοσκεπάστου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐν λεπτομερείαις διαρθρώσεως τῶν ἀψιδωμάτων εἰς τὰς μακρὰς πλευράς της. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παντανάσσης, λόγῳ τῆς ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ παρεκκλησίου ἐπιχρίσεως τοῦ Ν. τοίχου τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς καταστροφῆς τῶν τοίχων εἰς τὰ ἄλλα μέρη τῶν πλευρῶν της.

Ὅπως δὲ ποτε, ἡ παρουσία τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων εἰς τὰς προαναφερθείσας δύο ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου μαρτυρεῖ ἀσφαλῶς, ὅτι τὸ μορφολογικὸν τοῦτο σχῆμα ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὴν περιοχὴν, μὲ παραπλήσια τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά του. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικόν, ὅτι καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου χρησιμοποιοῦνται τὰ ἀψιδώματα, ὡς ἀναλόγως εἰς τὴν Καστοριάν, εἰς κτίσματα τοῦ τύπου τῆς βασιλικῆς. Στενοτέρα συσχέτισις τῶν τριῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἡπείρου δὲν εἶναι μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐφικτή. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὅμως συνάγεται ὡς πιθανόν, ὅτι ἡ χρῆσις τῶν ἀψιδωμάτων εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου σχετίζεται πρὸς παλαιότεραν παράδοσιν τῆς περιοχῆς τῆς Ἡπείρου.

Ὁ κεραμικὸς διάκοσμος τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας εἶναι πολὺ περιορισμένος εἰς ἑκτασιν καὶ ποικιλίαν σχεδίων, συγκρινόμενος ἰδίᾳ πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς τοῦ 11ου αἰ., ὅπως ἐπίσης καὶ πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἄρτης τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου.

Ὁ διάκοσμος τῶν μακρῶν πλευρῶν (Πί ν. 90 α - β, 91 α - β) περιορίζεται εἰς τὸν διὰ πλίνθων σχηματισμὸν τῶν τόξων τῶν ἀψιδωμάτων καὶ τῶν μικρῶν παραθύρων, τὰς ὡσαύ-

80. Βλ. σημ. 78.

81. Τὸ φθινόπωρον τοῦ 1970 ἐγένοντο ὑπὸ τῆς Ἐφορείας τῆς 5ης Περιφέρειας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἐργασίαι καθαρισμοῦ καὶ μερικῆς στερεώσεως τῶν τριῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παντανάσσης, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ πρὸς ΝΑ. τῆς ἐκκλησίας παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου.

82. Βλ. σχετικῶς Βρανούσην, ἑ.δ. (σημ. 27), σ. 470 κ.ε.

τως δι' ἐνθέτων πλίνθων σχηματιζόμενας ταινίας - ἐπίκрана τῶν μεταξύ τῶν ἀψιδωμάτων τμημάτων τῶν τοίχων - παραστάδων, συμπληρούμενος ὑπὸ ὁμοίας ταινίας, ἡ ὁποία μόνον εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ περιθέει ἐν εἴδει γεισώματος τὴν κορυφὴν τῶν τοίχων κάτωθεν τῆς στεγάσεως. Ἡ αὐστηρότης αὐτὴ τοῦ κεραμικοῦ διακόσμου συντελεῖ εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς πλαστικῆς διαρθρώσεως τῶν ἐπιφανειῶν διὰ τῆς σειρᾶς τῶν ἀψιδωμάτων.

Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ, ἐπίσης (Π ἰ ν. 90 α - β καὶ 92 α - β), ὁ διάκοσμος συνίσταται κυρίως εἰς τὴν ἐντονωτέραν ὑποδήλωσιν τῆς γραμμῆς εἰς τὸ ὕψος γενέσεως τῶν τόξων τοῦ διλόβου ἢ τριλόβου ἀρχικῶς παραθύρου τῆς ἀψίδος⁸³, μετὰ τὴν δημιουργίαν διὰ πλίνθων εὐρείας ζώνης, διαφόρου κατὰ τὴν μορφήν τῆς εἰς τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τῶν μακρῶν πλευρῶν ὑπαρχούσης. Διὰ τῆς ἐπιπέδου ἐνθέσεως ἀκεραίων πλίνθων ἀπὸ τῆς πλαγίας μακρᾶς πλευρᾶς τῶν ἐντὸς ζώνης κονιάματος, σχηματίζεται εὐρεῖα ταινία συνεχομένων γωνιῶν ὑπὸ μορφήν θλαστῆς γραμμῆς, πλαισιουμένη ὑπὸ διπλῆς καὶ τριπλῆς σειρᾶς ὀριζοντίως διατεταγμένων πλίνθων. Μικρὰ τεμάχια πλίνθων μεταξύ τῶν γωνιῶν, ἄνω καὶ κάτω, συμπληρώνουν τὸ κόσμημα, τοῦ ὁποίου σώζεται ἀκεραία ἡ μορφή μόνον εἰς τὸ δεξιὰ τοῦ παραθύρου μέρος (Π ἰ ν. 92 β). Ἀριστερὰ τοῦ παραθύρου ἔχουν ἐκπέσει κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ συμπληρωματικὰ τῆς μορφῆς τοῦ κοσμήματος τεμάχια τῶν πλίνθων.

Μετὰ τὴν ἀπλουστέραν μορφήν γωνιῶν, χωρὶς τὰ συμπληρωματικὰ τῶν, τὸ πλίνθινον διακοσμητικὸν θέμα ἀπαντᾷ εἰς μεμονωμένην μᾶλλον χρῆσιν εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς, μετὰ ὀριζόντιον ἢ κατακόρυφον διάταξιν εἰς τὴν κεραμικὴν διακόσμησιν τῶν τοίχων⁸⁴. Εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἄρτης τὸ ἐν λόγῳ κόσμημα, μετὰ τὴν αὐτὴν μορφήν ἀπλῶν γωνιῶν, εἰς κατακόρυφον διάταξιν, καλύπτει ἐκτεταμέναν ἐπιφανείαν, μετὰ τὸν οἰκεῖον τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Δεσποτάτου «ταπητόμορφον» χαρακτήρα⁸⁵. Ἄλλοτε, ἐπίσης, εἰς ἀπλὴν ὀριζόντιον σειρὰν κοσμεῖ ἐν εἴδει ζωφόρου τὰς ἐπιφανείας ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ὡς τῆς ἐκκλησίας τῶν Ταξιαρχῶν εἰς τὸ χωρίον Κωστανίαν Δωδώνης⁸⁶. Πρὸς οὐδεμίαν τῶν ἀνωτέρω περιπτώσεων δύναται νὰ συσχετισθῇ εὐθέως τὸ πλίνθινον κόσμημα τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας εἰς τὸ σύνολον τῶν λεπτομερειῶν του, τὸ ὅποῖον, ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω, καὶ ὑπὸ τὴν ἀπλουστέραν μορφήν του εἶναι γενικῶς οἰκεῖον εἰς τὴν διακοσμητικὴν παράδοσιν τῆς εὐρυτέρας αὐτῆς περιοχῆς, μεταξύ Καστοριᾶς καὶ Ἄρτης.

Πλέον ἐκδηλός, ἂν καὶ ἐπίσης περιορισμένη εἰς ἑκτασιν, εἶναι ἡ διακοσμητικὴ τάσις εἰς τὴν κυρίαν πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὸν ἐλεύθερον ἄλλοτε πρὸς Δ. τοῖχον τῆς προσόψεως (Π ἰ ν. 93 α).

Ἡ εἰς τὸ μέσον τοῦ τοίχου ὀρθογώνιος θύρα ἐπιστέφεται ὑπερθεῖν ὑπὸ καμπυλογράμμου, ὑψηλῆς τυφλῆς κόγχης, σχεδιαζομένης ὑπὸ διπλοῦ πλινθίνου τόξου εἰς δύο ἐπίπεδα, μετὰ τὸ ἐσωτερικὸν τόξον εἰς τὸ ἥμισυ περίπου τοῦ ἐξωτερικοῦ. Τὸ σημεῖον γενέσεως τῶν τόξων τονίζεται καὶ ἐνταῦθα δι' ἐπιπέδου διακοσμητικῆς ταινίας ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας, σχηματιζομένης δι' ὀρθογωνίως κατὰ σειρὰν διατεταγμένων πλίνθων, μετὰ ἐμφανιζομένην τὴν κυρίαν, εὐρυτέραν πλευρὰν των. Ἡ ζώνη λήγει πρὸς τὸ μέσον περιήπου τοῦ πλάτους τοῦ τοίχου.

83. Βλ. σημ. 8.

84. ABME, Δ', εἰκ. 44, 47, 96, 97.

85. Ἁγία Θεοδώρα (ABME, Β', σ. 93, εἰκ. 5, σ. 95, εἰκ. 6), Ἁγιος Βασίλειος (ἔ.ἀ., σ. 119, εἰκ. 3).

86. Ἐπίσης τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη (ἔ.ἀ., σ. 53 κ.ε., εἰκ. 3 - 5).

Παρομοίας μορφής διακοσμητικά ταινία δια πλίνθων, με συνθετώτερον συχνάκις σχήμα, ἀπαντοῦν εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς⁸⁷ καὶ τῆς ἙΑρτης⁸⁸, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι πρόκειται ἐπίσης διὰ θέμα οἰκείον εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν.

Σημειοῦται, ὅτι εἰς τὸ πρὸς Β. ἄκρον τῆς ἀνωτέρω πλινθίνης ταινίας ὑπάρχει μικρὸς ἀνισοσκελὴς σταυρὸς, σχηματιζόμενος διὰ μικρῶν ἀλληλενδέτων τεμαχίων πλίνθων, τὰ ὅποια διαγράφουν τὸ στρογγύλον σχῆμα τῶν σκελῶν καὶ τῆς μικρᾶς βάσεώς του. Παραπλήσιος εἰς τὴν μορφήν σταυρὸς ὀρίζει τὸ πρὸς Δ. πέρας τῆς δι' ἀψιδωμάτων διαρθρώσεως εἰς τὴν Β. πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας, παραπλεύρως τῆς βάσεως τοῦ τελευταίου τόξου (Πί ν. 93 β).

Σχήματα σταυρῶν, διὰ λίθων ἢ πλίνθων, εἶναι σχετικῶς συνήθη, ὡς γνωστόν, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν⁸⁹, εἰς διάφορα σημεῖα καὶ εἰς διάφορα μεγέθη, ἀπαντοῦν δὲ ἐπίσης καὶ εἰς ἐκκλησίας τῆς ἙΑρτης⁹⁰, με σύμμετρον τὴν ἔνταξιν των εἰς τὸν καθόλου διάκοσμον τῶν ἐπιφανειῶν. Διαφέρουν τούτων οἱ δύο σταυροὶ τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας κατὰ τὸ σχῆμά των καὶ τὸ μικρὸν μέγεθος, ἐπίσης δὲ διὰ τὸ φαινομενικῶς τυχαῖον τῆς θέσεώς των εἰς τὸ σύνολον τοῦ διακόσμου. Δὲν δύναται νὰ ἐξακριβωθῇ, λόγῳ τοῦ γενικῶς ἀκανονίστου τῆς μορφῆς τῆς τοιχοποιίας, ἂν ὑπῆρχον ἢ ὄχι ἀρχικῶς δύο παρόμοιοι σταυροὶ εἰς τὸ Δ. ἄκρον τῶν ἀψιδωμάτων τῆς Ν. πλευρᾶς καὶ εἰς τὸ πρὸς Ν. ἄκρον τῆς διὰ πλίνθων ταινίας τοῦ Δ. τοίχου, ἀντιστοίχως, οἵτινες ἴσως ἐξέπεσον μεταγενέστερον. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι δὲν ὑπῆρχον. Εἰς τὴν θέσιν εὐρίσκονται, ἤτοι κατὰ τὴν ἀπὸ ΒΔ. ἑναρξιν καὶ εἰς τὸ πρὸς ΒΔ. πέρας τῆς διαρθρώσεως καὶ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ κτηρίου καὶ καθὼς δὲν εἶναι πολὺ ἐμφανεῖς, οἱ δύο αὐτοὶ σταυροὶ δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐτέθησαν ὑπὸ τῶν μαστόρων διὰ νὰ δηλώσουν τὸ « τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα » τῶν οἰκοδόμων καὶ τῶν κτητόρων τῆς ἐκκλησίας.

Τὸ σύστημα τοῦ περὶ τὴν θύραν τῆς προσόψεως διακόσμου κορυφοῦται μετὰ τὴν παράλληλον τῆς δι' ὀρθογωνίων πλίνθων ταινίας, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς τοξωτῆς κόγχης σχηματιζομένην διακοσμητικὴν ζώνην μαϊάνδρου, εἰς δύο τμήματα ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὀριζοντίου ἐκτεινομένου (Πί ν. 93 α). Τὸ σύνολον τῆς διακοσμῆσεως καὶ τῆς οὕτω καθ' ὕψος καὶ πλάτος διαρθρώσεως τοῦ κεντρικοῦ μέρους τῆς προσόψεως κλείει τὸ εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἀετώματος μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον, μὴ ὁρατὸν σήμερον.

Τὸ σχέδιον τοῦ μαϊάνδρου, τὸ ὅποῖον συναντᾶται μᾶλλον σποραδικῶς εἰς τὴν κεραμικὴν διακοσμησιν τῶν μεσοβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν⁹¹, συχνότερον δὲ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῶν Παλαιολογείων χρόνων⁹², δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς. Ἀντιθέτως, ὁ διὰ πλίνθων σχηματιζόμενος μαϊάνδρος, με διαφορότροπον σχῆμα καὶ εἰς διαφόρους θέσεις, ὑπάρχει κατὰ κανόνα εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς ἙΑρτης, τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου, συνιστῶν βασικὴν καὶ προέχουσαν μορφήν τοῦ ἐν χρήσει διακοσμητικοῦ εὐ-

87. ABME, Δ', εἰκ. 44 - 45, 77, 87, 89 - 91 καὶ 96 - 98.

88. ABME, Β', σ. 54, εἰκ. 4, σ. 116 κ.ε., εἰκ. 1, 3 - 4 καὶ 6.

89. Βλ. προχείρως Millet, L'école grecque, εἰκ. 45, 69, 77, 97.

90. ABME, Β', σ. 12 κ.ε., εἰκ. 8 - 9, 12, σ. 55, εἰκ. 5, σ. 80, εἰκ. 11, σ. 93, εἰκ. 5, σ. 102, εἰκ. 13.

91. Ἑκκλησία Μέρμπακα Ἀργολίδος (Millet, ἔ.α., εἰκ. 84, 118 καὶ 129), Ἁγίας Μονῆς Ναυπλίου (ἔ.α., εἰκ. 117). Βλ. ἐπίσης Krautheimer, ἔ.α., πίν. 142 Β, 160 καὶ 162 Β.

92. Βλ. προχείρως Krautheimer, ἔ.α., πίν. 139, 176 Β καὶ 180 Α, καὶ D. T. Rice, Art of the Byzantine Era, London 1963, εἰκ. 189.

ρετηρίου των⁹³. Ἡ παρουσία τοῦ μαιάνδρου, διπλοῦ καὶ ἀπλοϊκῶς ἐκτελεσμένου, εἰς τὰ περιορισμένα ἀριθμητικῶς διακοσμητικὰ θέματα τῶν ἐπιφανειῶν τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ, κατόπιν τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰ προαναφερθέντα, ἐνδεικτικὸν στοιχείον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν 13ον αἰ., εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Δεσποτάτου.

Ὡς πρὸς τὴν ἡμικυκλικὴν ἐξωτερικῶς κατασκευὴν τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ σχῆμα τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ βάσιμον τεκμήριον διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας εἰς τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, ἐφ' ὅσον ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς ἀπαντᾷ, κατὰ παλαιότεραν παράδοσιν, καὶ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, καὶ συγκεκριμένως εἰς κτίσματα ἐπίσης τῆς Παλαιολογείου ἐποχῆς, ἰδίᾳ τοῦ 13ου αἰ.⁹⁴.

Παρατηρεῖται, ἐν τέλει, ὅτι παρὰ τὸν ἐμφανῆ ἐπαρχιακὸν χαρακτήρα τῆς ἐργασίας, τὸ σύνολον τῆς διακοσμῆσεως καὶ τῆς μορφολογικῆς διαρθρώσεως τῆς ἐκκλησίας διακρίνεται διὰ τὴν καθαρότητα καὶ τὴν εὐκρίνειαν τοῦ συνόλου τῶν μορφῶν, τὴν ἀδρὰν ἔκφρασιν τοῦ πλαστικοῦ χαρακτήρος τῶν καὶ διὰ τὴν μὲ πηγαίαν αἰσθησὶν αὐστηρῶς καθωρισμένην θέσιν τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν τοῦ διακόσμου. Παρὰ τὸ περιορισμένον μέγεθος τῆς ἐκκλησίας, τὰ στοιχεῖα ταῦτα παρέχουν εἰς αὐτὴν μνημειακὸν τόνον, φανερόν τόσον εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ὅσον καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν της. Ὁ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης χαρακτήρ τῆς ἐκκλησίας διεσαφηνίσθη κυρίως κατόπιν τῶν γενομένων τελευταίως ἐργασιῶν.

Ὡς ἐκ τῆς προηγούμενης ἀναλύσεως τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου ἐν συμπεράσματι προκύπτει, ἡ ὑποστηρικθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει παλαιότερων ἐπιστημονικῶν προϋποθέσεων συγγένεια αὐτῆς πρὸς ἐκκλησίας τοῦ βορειοτέρου χώρου καὶ δὴ πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς Καστοριᾶς τοῦ 11ου αἰ., δὲν εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ αἰτιολογῇ στενὴν καὶ ἄμεσον σύνδεσιν πρὸς αὐτάς τῆς ἐκκλησίας τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων, περαιτέρω δὲ νὰ στηρίξῃ τὴν χρονολόγησιν εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ κτίσματος. Ἡ ἀναμφισβητήτως ὑφισταμένη σχέσις δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς γενικὴ τυπολογικὴ συγγένεια, τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν ἐπεξεργασμένων εἰς τὴν ἐξετασθεῖσαν ἐκκλησίαν κατὰ διάφορον ὕψος τεχνοτροπικῆς ἐκτελέσεως. Ὑφίστανται δὲ τοιαῦται μορφαί, ὡς ἐπεσημάνθη, καὶ εἰς ἄλλας ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς τῆς Ἠπείρου.

Ἀντιθέτως δέ, ὑπάρχουν πλεῖστοι ἐνδείξεις δυνάμεναι νὰ βασίσουν τὴν χρονολόγησιν τῆς ἐκκλησίας εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου. Εἶναι δὲ αἱ ἐνδείξεις αὗται ἐν συνόψει : ἡ μορφή τῆς τοιχοδομῆς, εἰς τὴν γενικὴν ἐντύπωσιν τοῦ συνόλου καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας της. Ἡ ὀργανικὴ, συγκεκριμένη εἰς τὴν τελικὴν διαγραφὴν τῶν συν-

93. Προχείρως εἰς ABME, B', σ. 14, εἰκ. 7, σ. 78 κ.έ., εἰκ. 8 - 9, σ. 95, εἰκ. 6, σ. 116 κ.έ., εἰκ. 1 καὶ 3, σ. 131 κ.έ., εἰκ. 1 καὶ 3 - 4. Ἐπίσης, εἰς τὴν Κόκκινην Ἐκκλησίαν τοῦ Βουλγαρελίου (βλ. Ὁρλάνδου, Ἠπειρ. Χρον., B' εἰκ. 3 - 4 καὶ 6. Πρβλ. σ. 157, ὅπου ὁ συγγραφεὺς σημειώνει ὅτι «εἶναι δὲ τὸ κόσμημα τοῦ μαιάνδρου λίαν ἀγαπητὸν ἐν Ἀρτῇ»).

94. Προχείρως Ἅγιος Βασίλειος τῆς Γεφύρας Ἀρτῆς (ABME, B', σ. 148, εἰκ. 1 - 2), Ἁγία Αἵκα-τερὴν Θεσσαλονίκης (Krautheimer, ἔ.ἀ., πίν. 182 A), Ταξιάρχαι Δεσφίνης (Μ. Γ. Σωτηρίου, Αἱ τοιχο-γραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, εἰς ΔΧΑΕ, περ. Δ, τ. Γ (1962 - 63), σ. 175 κ.έ., εἰκ. 1 - 2), Žiža (Hamann - MacLean, Die Monumentalmalerei in Serbien und Mazedonien, πίν. 213), Arilje (αὐτ., πίν. 144), Staro Nagoričino (αὐτ., πίν. 273) κ.ά.

δετικῶν λεπτομερειῶν της διάρθρωσις διὰ τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν. Ἡ χρῆσις τοῦ μαιάνδρου εἰς τὴν διακοσμησιν, στοιχείου κατ' ἐξοχὴν προσιδιάζοντος εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν ἄλλων, οἰκείων εἰς αὐτὴν διακοσμητικῶν μορφῶν τῆς ἐκκλησίας. Ὁ ἐκδηλὸς πλαστικὸς χαρακτήρ, τέλος, εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν λεπτομερειῶν τοῦ κτίσματος, ὑποδηλῶν ἐκφρασιν ζωηρότητος καὶ ὀργανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀντιλήψεως τῶν μορφῶν του, ἀρμόζουσιν γενικῶς εἰς τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων αὐτῶν.

Κατὰ τὰ ἀνωτέρω, ἡ ἐκκλησία θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς δεῖγμα μιᾶς « ἀρχαΐζουσης » καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, κατὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τὴν τύπον καὶ τὴν μορφολογικὴν διάρθρωσιν τῶν κοσμητικῶν λεπτομερειῶν. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, δύναται νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὴν ὁμάδα τῶν μὲ ἀνάλογα « ἀρχαΐζοντα » χαρακτηριστικὰ ἐκκλησιῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου⁹⁵.

Καθὼς αἱ βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἀπωλέσθησαν ἅπασαι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὰς καταστροφὰς τοῦ 1611 καὶ τοῦ 1822⁹⁶, ἡ μικρὰ ἐκκλησία τῆς Νήσου τῶν Ἰωαννίνων εἶναι ἡ μόνη ἀκεραία σωζομένη βυζαντινὴ ἐκκλησία εἰς τὴν ἐγγὺς τῆς πόλεως περιοχὴν. Καὶ παρ' ὅλον ὅτι αὕτη δὲν θὰ ἠδύνατο ὡς ἐκ τοῦ ἀπλοῦ, ἐπαρχιακοῦ χαρακτῆρός της νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντιπροσωπευτικὸν δεῖγμα τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως τῆς περιοχῆς τῆς πόλεως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς της, ὅμως ὡς μόνη σωζομένη προσλαμβάνει διὰ τοῦτο ἰδιαίτεραν σημασίαν καὶ ἐνδιαφέρον.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Τὸ μεταγενέστερον, ξυλόγλυπτον τέμπλον τῆς ἐκκλησίας ἀπαρτίζεται ἐκ τεμαχίων ἀνηκόντων προφανῶς εἰς δύο ἐποχάς. Εἶναι φανερόν, ὅτι τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ παλαιότερου τέμπλου, χρονολογουμένου ἴσως εἰς τὸν πρώϊμον 18ον αἰ., συνεπληρώθησαν εἰς ὑστέρους χρόνους, μὲ βάσιν τὰ ὑπάρχοντα μέρη καὶ κατ' ἀπομίμησιν τῶν σχεδίων τούτων. Τὰ καλῆς τέχνης παλαιὰ τμήματα τοῦ τέμπλου (Πί ν. 98 α - β, 99 α - β, 100 α - β), θωράκια, τμήματα στηριγμάτων καὶ ἡ στέψις τῆς Ὡραίας Πύλης, διακρίνονται διὰ τὸ νευρῶδες, λαϊκότερον ὕφος τῆς ἐκτελέσεως, διὰ τὴν χυμώδη ζωηρότητα τῆς ἐκφράσεως καὶ τὸν δυναμικὸν ρυθμὸν εἰς τὴν κίνησιν τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

95. Ἀγίου Δημητρίου τοῦ Κατσούρη, Μονῆς Κάτω Παναγιάς, Ἀγίας Θεοδώρας, Μονῆς Βλαχερνῶν (βλ. σημ. 41).

96. Βλ. Βρανούσην, ἔ.ἀ., σ. 470 κ.έ.

ΡΟΔΙΑΚΑ III

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΝ ΡΟΔΩ, ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ

Τὰ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας προστεθέντα εὐρήματα τῆς προδωρικῆς ἐποχῆς τῆς ἱστορίας τῆς Ρόδου¹, ἡ ἀκριβὴς ἐκτίμησις, κατὰταξις καὶ μελέτη τοῦ ἀπὸ ἑκατονταετίας ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐλθόντος εἰς φῶς μυκηναϊκοῦ ὕλικου, τοῦ εὐρισκομένου εἰς πολλὰ μουσεῖα τοῦ κόσμου, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἡ μελέτη τῶν μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ λοιπῶν ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου τῆς Ρόδου, τῶν προερχομένων ἐκ τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν καὶ αἱ γενικώτεραι μελέται τοῦ ὕλικου τῶν λοιπῶν νήσων ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ ἀρχαιολογικὸν ὕλικόν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου ἡγαγον κατ' ἀρχὰς τὸν Furumark, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὸν Stubbings καὶ ἄλλους ἐρευνητὰς εἰς συναγωγὴν λίαν διδακτικῶν γενικῶν συμπερασμάτων².

1. Περὶ τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Sir Alfred Biliotti, τῶν γενομένων παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ Φιλερήμου εἰς Ἰαλυσὸν κατὰ τὰ ἔτη 1868, 1870 καὶ 1871, βλ. ἐν Furtwaengler - Loeschke, *Mycenische Vasen*, σ. 1 - 18, πίν. I - XI, A - D καὶ πίν. E 1 - 8a, ἐν CVA, Gr. Brit. 7, πίν. 285 : 1 - 292 : 21 καὶ BM Cat. of Vases 1 : 1, A 801 - 970.

Συμπεράσματα τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν εἰς τὴν νῆσον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1914 μέχρι τοῦ 1936 ἐδημοσιεύθησαν ὡς κάτωθι : Γενικῶς περὶ τῶν μυκηναϊκῶν νεκροπόλεων εἰς Ρόδον, A. Maiuri, *Le necropole mycenee dell' isola di Rodi*, ἐν Ann. SIA VI - VII (1923 - 24), σ. 251 κ.ἐ. καθὼς καὶ R. U. Inglieri, *Carta archeologica dell' isola di Rodi*, Firenze (1936). Μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα Ἰαλυσοῦ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1914 καὶ 1928, A. Maiuri, *Jaliso* ἐν Ann. SIA VI - VII (1923 - 24), σ. 86 κ.ἐ., G. Jacopi, *Nuovi scavi nella necropoli micenea di Jaliso* ἐν Ann. SIA XIII - XIV (1930 - 31), σ. 253 κ.ἐ. Μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς Τριαντῶν (Ἰαλυσοῦ) ὑπὸ G. Monaco, *Scavi nella zona micenea di Ialiso* ἐν Cl. Rh. X (1941), σ. 41 - 183. Μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον Καμίρου ὑπὸ G. Jacopi, *Sepolcreto miceneo di Calavarda* ἐν Cl. Rh. VI - VII (1932), σ. 133 κ.ἐ.

Περὶ τῶν ἀδημοσιευτῶν ὑστερομυκηναϊκῶν ἀγγείων, προερχομένων ἐκ τοῦ χωρίου Βάτι, τῆς κατασχεθείσης ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς 'Ε. 'Ακκάβη, βλ. Ann. SIA XLIII - XLIV (1965 - 66), σ. 305, σημ. 4.

Δημοσίευσις μεταπολεμικῶν εὐρημάτων ἐξ Ἀρχαγγέλου ὑπὸ Σερ. Χαριτωνίδου, Μυκηναϊκὰ ἐκ Ρόδου ἐν ΑΔ 18 (1963) : Μελέται, σ. 133 - 140.

2. Arne Furumark, *The Mycenaean pottery, Analysis and Classification* (Stockholm 1941), σ. 644 - 654 ἐν πίνακι καὶ τοῦ ἰδίου, *The chronology of Mycenaean pottery* (Stockholm 1941) ἐν πίνακι. Εἰδικώτερον περὶ τῆς μυκηναϊκῆς ἐγκαταστάσεως εἰς τὴν Ἰαλυσὸν καὶ τῆς μυκηναϊκῆς ἐπεκτάσεως, Arne Furumark, *The Settlement at Ialysos and Aegean History, c. 1550 - 1400 B.C.* ἐν *Opuscula Archaeologica*, VI (1950) τῆς σειρᾶς *Skrifter utgivna av svenska Institutet i Rom* XV, σ. 150 κ.ἐ. Συστηματικὴ ἐπισκόπησις τῆς ροδιακῆς μυκηναϊκῆς περιόδου καὶ συσχετίσις πρὸς τὸν σύγχρονον μυκηναϊκὸν κόσμον τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου Frank H. Stubbings, *Mycenaean pottery from the Levant* (1951), σ. 5 - 24 καὶ 102 κ.ἐ. Περὶ τῆς τελευταίας φάσεως τῆς YE III ἐποχῆς διέλαβεν ὁ V. R. d' A. Desborough ἐν *The Last Mycenaeans and their Successors* (1964), σ. 152 κ.ἐ.

Περὶ μυκηναϊκῶν τῶν λοιπῶν νήσων: 1) Καρπάθου. Σερ. Χαριτωνίδου, *Θαλαμοειδὴς τάφος Καρπάθου* ἐν ΑΔ 17 (1961/62) : Μελέται, σ. 32 κ.ἐ. καὶ ἰδίως 74 - 76. 2) Κῶ. Luigi Morricone, *Eleona e Langada: sepolcreti della tarda età del Bronzo a Coa* ἐν Ann. SIA XLIII - XLIV (1965 - 66), σ. 7 κ.ἐ. Τὰ γενικὰ συμπεράσματα ἐν σ. 304 κ.ἐ. 3) Γεωγραφικὴ ἐξερεύνησις μυκηναϊκῶν ἐγκαταστάσεων ἐπὶ τῶν νήσων τοῦ Δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος ἐγένετο ὑπὸ τῶν R. Hope Simpson καὶ J. F. Lazenby δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τὸν τίτλον «Notes from the Dodecanese» ἐν BSA 57 (1962), σ. 154 κ.ἐ.

Οὕτω γνωρίζομεν σήμερον, ὅτι τὸ ἀργότερον κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙ περίοδον — δεδομένου ὅτι νεώτερα εὐρήματα ἀναβιβάζουν τὰς μινωϊκὰς ἐγκαταστάσεις μέχρι καὶ τῆς Μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς — παρουσιάζεται εἰς τὴν εὐφορωτάτην περιοχὴν τῆς ΒΔ. παραλίας τῆς Ρόδου, εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἰαλυσίαν, παρὰ τὸ σημερινὸν χωρίον Τριάντα, ἡ πρώτη μινωϊκῇ³ ἐγκατάστασις, ἐνῶ ἐκ τῶν λίαν ἐκτεταμένων μυκηναϊκῶν νεκροταφείων προκύπτει, ὅτι μετὰ τι χρονικὸν διάστημα παρουσιάσθησαν καὶ αἱ μυκηναϊκαὶ ἐγκαταστάσεις.

Ὅτε οἱ Μυκηναῖοι ἱδρυσαν ἐπὶ τῆς Δ. ἀκτῆς τῆς Ρόδου τὸ ἰσχυρότατον ναυτικὸν βασιλεῖόν των, εὗρον ἐπ' αὐτῆς τοὺς πρὸ αὐτῶν κατοίκους τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς. Περὶ τῶν κατοίκων ἐκείνων γνωρίζομεν σήμερον, ὅσα προκύπτουν ἐκ τῆς μελέτης τῶν εὐρημάτων τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ χωρίου Τριάντα. Ὀλίγα ὅμως σποραδικὰ ἐκ τῆς νήσου Νεολιθικῇ⁴ εὐρήματα καὶ τινὰ Μεσομινωϊκὰ, προερχόμενα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐπὶ τοῦ Φιλερήμου (Ἰαλυσοῦ) ἱεροῦ τῆς Ἰαλυσίας Ἀθηνᾶς, μαρτυροῦν, ὅτι δὲν ἦτο ἔρημος ἡ νήσος κατὰ τὴν Μεσοελλαδικὴν τοῦλάχιστον περίοδον.

Ἡ ἔλλειψις Νεολιθικῶν εὐρημάτων πρέπει ὡπωσδήποτε νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ ὅτι οὐδεμία μέχρι σήμερον σπηλαιολογικὴ ἢ ἄλλη εἰδικὴ πρὸς τοῦτο ἔρευνα ἐγένετο ἐπὶ τῆς νήσου. Μέχρις οὗτου δὲ τὰ εὐρήματα πληρῶσυν τὸ κενόν, ἡ ἔρευνα περὶ τῶν πρώτων ἐγκαταστάσεων ἐπὶ τῆς νήσου θὰ στραφῇ κατ' ἀνάγκην εἰς τὰς φιλολογικὰς πηγὰς⁵, αἵτινες ἀρκοῦντως, καθ' ἡμᾶς, φωτίζονται ἐκ τῶν νέων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων.

Ἡ πλέον ἀξιόλογος ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τῆς μυθικῆς Ρόδου παραμένει ὁ Διόδωρος, εἰς τὰ περὶ ροδιακῆς ἱστορίας τοῦ ὁποῦοι δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν σήμερον παραλλήλιαν τινὰ πρὸς τὰ πρόσφατα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, καθ' ὅσον ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει (V, 55) ὡς πρώτους κατοίκους τῆς Ρόδου τοὺς Τελχίνας. Περὶ τούτων ἐπραγματεύθη διεξοδικῶς ὁ Blinkenberg⁶ ἀποδείξας ἱκανοποιητικῶς, καθ' ἡμᾶς, ὅτι ὁ μῦθος τῶν Τελχίνων ἔσχε τὴν Ρόδον (ἴσως καὶ τὴν Κέα) ὡς ἀφετηρίαν⁷, συγχρόνως δὲ ὅτι οὗτοι ὡπωσδήποτε δὲν κατάγονται ἐκ Πελοποννήσου. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι οἱ Τελχίνες συνδέονται μετὰ τῆς Κρήτης⁸ δύναται νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι διετήρουν τὴν μνήμην τῆς ἐκ Κρήτης καταγωγῆς τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς νήσου, ἥτις,

3. F. Stubbings, ἔ.ἀ., σ. 102. Ἡ χρονολόγησις καὶ κατάταξις τοῦ ὄλικοῦ τῆς ὑπὸ τοῦ G. Monaco γενομένης ἀνασκαφῆς (βλ. ἀνωτ. σημ. 1) ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Furumark ἐν Settlement, βλ. ἀνωτ. σημ. 2. Ὁ Stubbings παρέχει εὐρεῖαν περίληψιν τῶν συμπερασμάτων τοῦ Furumark.

4. Chr. Blinkenberg et K. F. Kinch, Fouilles et recherches 1902 - 1914, Lindos, Berlin 1931, τόμ. Ι, στ. 61 κ.ἐ. Ἰ. Κοντῆ ἐν ΠΑΕ 1953, σ. 287 καὶ Χ. Καρούζου, Ρόδος, σ. 18. Σημειοῦται ἐνταῦθα, ὅτι δύο μικροὶ ὀψιανοὶ καὶ μία μικρὰ λιθίνη ἀξίνη εὐρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἀποθέτου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐπὶ τοῦ Φιλερήμου. Τὰ εὐρήματα ταῦτα παραμένουν εἰσέτι ἀδημοσίευτα.

5. Ἡ περὶ Ρόδου ἱστοριογραφία εἶναι γέννημα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. H. van Gelder, Geschichte der alten Rhodier, Haag (1900), σ. 16, ἐφ' ἑξῆς van Gelder, Rhodier. Γενικώτερον παραδεκτὴ σήμερον τυγχάνει ἡ θεωρία αὕτη δι' ὅλην τὴν ἱστοριογραφίαν. Πρβλ. Jacoby, F. Gr. Hist. III, Teil b, Kommentar, Text, σ. 425, 7 καὶ Ν. Κοντολέοντος, Νέαι ἐπιγραφαὶ περὶ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκ Πάρου, ἐν ΑΕ 1952, σ. 49. Διάφορον γνώμην ὡς πρὸς τὴν Ρόδον παραδέχεται ὁ Peter von der Mühl ἐν Mus. Helv. 20 (1963), σ. 197, χωρὶς ὅμως νὰ παραθέτῃ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα.

6. Chr. Blinkenberg, Rhodische Urvölker, Hermes L, σ. 271 κ.ἐ. Διαφωτιστικώτατον καὶ τὸ ἐν RE II Reihe V, A1, στ. 197, ἄρθρον τοῦ Herter, 281 - 299, ὡς καὶ τὸ ἐν Roscher Lexikon, V τοῦ P. Friedländer, στ. 236 κ.ἐ.

7. Blinkenberg, ἔ.ἀ., σ. 281 - 299 καὶ περὶ Κέας Friedländer, ἔ.ἀ., στ. 241.

8. Blinkenberg, ἔ.ἀ., σ. 296.

ὡς ἤδη προκύπτει ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν, φαίνεται νὰ ἀπηχῇ πραγματικὰ δεδομένα.

Πέραν τούτου ἡ παραλληλία τοῦ περὶ Ποσειδῶνος ροδιακοῦ μύθου πρὸς τὸν τοῦ Διὸς ἐν Κρήτῃ ἀπηχεῖ ὅπωςδήποτε Κρητικὰς ἀναμνήσεις⁹. Ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ τὰς τέχνας ἐπίδοσις τῶν Τελχίνων πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπιβίωσις ἱστορικῶν ἀναμνήσεων, κυρίως ἐὰν αὕτη συσχετισθῇ πρὸς τὴν παράλληλον τοῦ Δαιδάλου ἐν τῇ μινωϊκῇ Κρήτῃ δραστηριότητῃ¹⁰.

Ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων φαίνεται, ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ὑπέταξαν τοὺς Κρήτας τῆς Ρόδου βιαίως ἢ ὅτι καὶ τοὺς ἐξηφάνισαν, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἐχρηιάσθησαν ἄρκετὰ ἔτη, διὰ νὰ διεισδύσουν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς νήσου¹¹. Ἐὰν τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς ἀντιστάσεως τῶν Μινωϊτῶν ἢ ἐξ ἐλλείψεως ἀμέσου ἐνδιαφέροντος τῶν ἐπηλύδων, δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ διαπιστωθῇ. Σαφὲς παραμένει μόνον, ὅτι ἡ περὶ «προσηφῶν δαιμόνων»¹² παράδοσις τοῦ Διοδώρου ἀποτελεῖ ἀνάμνησιν τῆς ἐξαφανίσεως τῶν παλαιότερων κατοίκων τῆς νήσου καὶ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Ἡλιαδῶν, διαδόχων τῶν Τελχίνων εἰς τὴν ροδιακὴν ἱστορίαν.

Οἱ Ἡλιάδαι κατὰ Πίνδαρον καὶ Διόδωρον ζοῦν παρὰ τοὺς μετὰ τοῦ Τληπολέμου Ἡρακλείδας, οὐχὶ ὅμως καὶ οἱ Τελχίνες, τῶν ὁποίων, ἐὰν παραδεχθῶμεν, ὅσα προτείνουν οἱ φιλόλογοι πρὸς ἐξήγησιν τῶν ὧσιν ὁ Πίνδαρος περὶ «ἀδόλου σοφίας» τῶν Ἡλιαδῶν ὑπαινίσσεται, ἡ ἀριστοκρατία τῆς Ἰαλυσσοῦ ἐπεθύμει νὰ ἀμαυρώσῃ καὶ τὴν μνήμην ἀκόμη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος¹³.

Τέλος, τὴν ἐκ Κρήτης καταγωγὴν τῶν μέχρι σήμερον γνωστῶν ὡς πρώτων κατοίκων τῆς Ρόδου δηλοῖ ἀσφαλῶς καὶ ὁ περὶ Ἀλθαιμένους μῦθος¹⁴ πραγματευόμενος εἰδικῶς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἀποίκων εἰς τὴν Καμιρίδα, ἐνῶ ἡ λοιπὴ περὶ Τελχίνων ἱστορία, χωρὶς νὰ χάνῃ ἐντελῶς τὸν πανροδιακὸν αὐτῆς χαρακτήρα ἀφορᾷ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν Ἰαλυσίαν¹⁵.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται κατὰ τὴν γνώμην μου σαφές, ὅτι αἱ παλαιότεραι ἐπὶ τῆς νήσου ἐγκαταστάσεις ἐγένοντο ἐκ Δ.¹⁶, αἱ ἀρχαιότεραι ἐκ Κρήτης καὶ αἱ μετὰ ταύτας ἐξ ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος.

9. Lobeck, *Aglaophamus*, 1186, van Gelder, *Rhodier*, 51, Blinkenberg, ἔ.ἀ., σ. 284.

10. Τὴν περὶ Δαιδάλου παράδοσιν ἐνεθυμήθη ὁ Ἀρίσταρχος σχολιάζων τὸν 95ον στίχον τοῦ Ὀλυμπιονίκου: Ἀρίσταρχος δὲ τὰ κατὰ Δαίδαλον αὐτὸν φησι μεταφέρειν νῦν ἐπὶ τῶν κατὰ τὴν Ρόδον τεχνιτῶν, ὅτι τοιαῦτα κατεσκεύαζον ἔργα καὶ Ulrich v. Wilamowitz - Moellendorf, *Pindaros*, σ. 367, 2.

11. Stubbings, ἔ.ἀ., σ. 6.

12. Διόδ. V, 55, 6. Πρβλ. προσθήκας τοῦ Friedländer, *Herakles* (Berlin 1907), σ. 14, 3.

13. Wilamowitz, ἔ.ἀ., σ. 362 καὶ 367 καὶ Georges Méautis, *Pindare le Dorien*, Paris 1962, σ. 411.

14. Ὁ Blinkenberg, ἔ.ἀ., σ. 296 κ.έ., ἐξηγεῖ τοὺς λόγους τῆς κατὰ τινὰς πηγὰς ἀπὸ Πελοποννήσου προελεύσεως τοῦ Ἀλθαιμένους καὶ τῶν Τελχίνων.

15. Παρὰ τὰ ὅσα ὁ Blinkenberg, ἔ.ἀ., σ. 281, ὑποστηρίζει, εἰς Λίνδον ὑπάρχουν ὀλιγώτερα κατὰ λοιπα Τελχινιακῆς παραδόσεως ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν εἰς Ἰαλυσόν. Συγκεκριμένως δὲ μόνον ὁ Τελχίνιος Ἀπόλλων (Διόδ. V, 55, 2) ἀποτελεῖ σοβαρὰν θρησκευτικὴν παράδοσιν, ἐνῶ τὰ ἀφιερῶματα τῶν Τελχίνων (Lindos II, 12, 19 καὶ 2, XV, 96) στεροῦνται παρομοίας σημασίας. Εἰς Ἰαλυσὸν ὅμως ἔχομεν Ἦραν Τελχινίαν καὶ Νύμφας Τελχινίας, ἧτοι ἰσχυρὰν θρησκευτικὴν δύναμιν. Πρβλ. καὶ τὸν Ialysios Telchinas, Ovid. *Metam.* VII, 365, τὸν ὁποῖον αὐθαίρετως ὁ Blinkenberg δὲν θέλει εἰδικῶς Ἰαλύσιον, ἀλλὰ Ρόδιον, ἔ.ἀ., σ. 281.

16. Ἀνάμνησιν θεσσαλικοῦ ἀποικισμοῦ πρὸς τὰς νήσους τῆς Δωδεκανήσου ἀπηχεῖ διὰ μὲν τὴν Ρόδον ὁ περὶ Φόρβαντος μῦθος, van Gelder, *Rhodier*, σ. 33 κ.έ., βλ. καὶ τὸ ἄρθρον Φόρβας τῆς Johanna Schmidt ἐν RE XX I (1941), στ. 527 B, διὰ δὲ τὴν Κῶν ὁ περὶ Εὐρυπύλου μῦθος, πρβλ. Simpson and La-

Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀναλύσεως ταύτης καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ γίνεταί σοβαρὸς λόγος περὶ πρωϊμῶν ἐγκαταστάσεων ἀνατολικῶν φύλων ἐπὶ τῆς νήσου, ἐκ τοῦ γεγονότος καὶ μόνον, ὅτι ὁ Κόνων καὶ ὁ Ἐργίας ἀναφέρουν καρικὰς καὶ φοινικικὰς ἐπὶ τῆς νήσου ἐγκαταστάσεις¹⁷. Ἐστὼ καὶ ἐὰν οἱ συγγραφεῖς οὗτοι ἀπηχοῦν γενικωτέρας ἀντιλήψεις, αὗται πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπιδράσεις τοῦ γενικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ὡς πλέον προηγμένος κατὰ τὸ πνεῦμα, τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν ὀργάνωσιν, εἶχε κατακτήσει μὲ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον ἐπὶ κεφαλῆς τὸν κόσμον τῆς Ἀνατολῆς, ἀφέθη νὰ ἐπηρεασθῇ ἐκ τῆς μαγείας καὶ τῆς μακραιώנוς ὁμοιορρύθμου τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ λαῶν ζωῆς, ἥτις διὰ τὸ λίαν εὐκίνητον καὶ ἐν συνεχεῖ ἐναλλαγῇ διατελοῦν ἑλληνικὸν πνεῦμα εἶχε τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀρχεγόνου, τοῦ αἰδίου καὶ τοῦ ἀναλλοιώτου, τῶν ἰδιοτήτων δηλονότι ἐκείνων, τὰς ὁποίας ὡς κύρια γνωρίσματα τοῦ ὄντος ἀνεζητεῖ ἤδη ὁ Ἕλλην διὰ τῆς φιλοσοφίας.

Νεώτεροί τινες μελετηταί, ὅχι βεβαίως τῆς ροδιακῆς, ἀλλὰ τῆς ἐν γένει ἑλληνικῆς προΐστορίας παραδέχονται τὴν ἐξ Ἀνατολῶν καταγωγὴν τῶν πρωϊμῶν κατοίκων τῶν νήσων, ἄνευ ὅμως δυνατότητος ἀποδείξεως τῶν ἀπόψεων ἐκ τῶν νεωτέρων ἐπιστημονικῶν δεδομένων, ἐνῶ ἄλλοι δὲν διακρίνουν στοιχεῖα ὀρθότητος πείθοντα περὶ τῆς ἀποδοχῆς τῆς θεωρίας ταύτης¹⁸.

zenby ἐν BSA 57 (1962), σ. 156 καὶ Fick, *Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands*, 1905, σ. 51. Ὁ Fick ἐξ ἄλλου συσχετίζει καὶ τὴν Σύμην πρὸς τὴν Θεσσαλίαν διὰ τῆς μαρτυρίας τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου: Σύμαιθα· πόλις Θεσσαλίας, Fick, ἔ.ἀ., σ. 50.

17. Περὶ Κόνωνος καὶ Ἐργίου βλ. σημ. 14. Περὶ φοινικικῶν ἐγκαταστάσεων εἰς Ρόδον σήμερον πλέον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνεταί σοβαρὸς λόγος. Ὅτι θὰ ὑπῆρχον ὅμως ἐπὶ τῆς νήσου κατὰ τὴν Ὑστερογεωμετρικὴν ἐποχὴν Φοίνικες μέτοικοι νομίζω, ὅτι ἀπέδειξεν ἐσχάτως λίαν πειστικῶς ὁ J. N. Coldstream ἐν Bulletin 16, σ. 1 κ.ἐ. τοῦ Institute of Classical Studies.

18. Τὸ θέμα εἶναι ἐρῶτατον καὶ ὡς ἐκ τούτου ὑπάρχουν πολλοὶ γνῶμαι καὶ πλουσία βιβλιογραφία. Ἐνταῦθα σημειοῦται ἐνδεικτικῶς, ὅτι ὁ Erik J. Homberg ἐν τῷ ἄρθρῳ αὐτοῦ *Some about the ethnical relations of prehistoric Greece* ἐν *Opuscula Archeologica*, vol. VI (1950), σ. 136, ἀναφέρει ἐπὶ λέξει: *From Asia Minor they first populated the Aegean islands, which because of their meagre soil had not been attractive for the agricultural Neolithic greek people.* Δὲν ἐπεξηγεῖ ὅμως διὰ ποῖον λόγον αἱ ἄγονοι νῆσοι θὰ εἰλκυσαν τοὺς ἐκ τοῦ ἀναντιρρήτως εὐφορωτέρου μικρασιατικοῦ ἐδάφους κατοίκους τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Ὁ August Fick ἐξ ἄλλου, ἔ.ἀ., σ. 40 κ.ἐ., τὰς ὑπ' αὐτοῦ σημειωθείσας ἐπὶ τῶν νήσων Κυθήρων, Κρήτης, Δωδεκανήσου καὶ τῆς ἐναντι Καρίας τοπωνυμικὰς συγγενείας προσπαθεῖ νὰ ἐντάξῃ εἰς τὴν γενικωτέραν ἄποψιν τοῦ περὶ συγγενείας τῶν κατοικησάντων πρὸ τῆς δωρικῆς ἐξαπλώσεως τὸ ἑλληνικὸν ἔδαφος κατοίκων πρὸς τοὺς Χετταίους, κατοίκους τῆς Μ. Ἀσίας. Τὴν ἄποψιν ταύτην φαίνεται ὅτι συμμερίζεται καὶ ὁ Hiller von Gaertringen ἐν τῷ ἄρθρῳ αὐτοῦ *Rhodos* ἐν RE Suppl. V, στ. 738, 43 κ.ἐ.

Ἐκ τῆς ἀρχαίας φιλολογικῆς παραδόσεως ὁ Κόνων κυρίως ἀναφέρει περὶ καταλήψεως τῆς Ρόδου ὑπὸ τῶν Καρῶν καὶ τῶν Φοινίκων. Βλ. παρὰ Jacoby, *F. Gr. Hist.* I, σ. 208, 47 καὶ περὶ Ἐργίου, ἔ.ἀ. III, B, F. 513, 1. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ γενικωτέρα ἀντίληψις περὶ ἐξ Ἀνατολῶν ἀποικισμοῦ τῶν νήσων κατὰ τὴν Νεολιθικὴν ἐποχὴν δὲν τυγχάνει γενικῆς ἀποδοχῆς, ἐσχάτως δὲ ἐγένοντο ἄλλαι γνῶμαι ἀποδεκταί, ὡς ἀναφέρει ὁ F. Matz, *Die Aegäis* ἐν *Hb. d. Alt.* VI, 2, σ. 203, στηριζόμεναι ἐπὶ πλέον πραγματικῶν δεδομένων, Schachermeyr, *Klio* 32 (1939), σ. 251, 35 (1942), σ. 137, 36 (1943), σ. 135. Αἱ ὡς ἄνω γνῶμαι ἐγένοντο ἀποδεκταὶ καὶ ὑπὸ τοῦ Bengtson, *Griechische Geschichte*⁴, σ. 32, 5. Ἀποψιν ἀποδοχῆς τῆς θεωρίας τοῦ ἐξ Ἀνατολῶν ἀποικισμοῦ χωρὶς νὰ παραβλέπεται καὶ ἡ ἀπὸ Βορρᾶ διεισδυσίς, κυρίως διὰ τὴν Ὑστερονεολιθικὴν ἐποχὴν, ὑποστηρίζει ὁ S. S. Weinberg ἐν *CAH* I, chapter X, 50 (νέα ἐκδόσις 1965), ἂν καί, ὡς φαίνεται, γενικῶς παραδέχεται τὴν Ἀνατολὴν ὡς ὀρμητήριον τοῦ Νεολιθικοῦ κόσμου. Σημειωτέον, ὅτι καὶ ὁ V. Ehrenberg ἐν *Der Staat der Griechen* (Stuttgart 1965), σ. 8 κ.ἐ., φέρεται δεχόμενος ὑπαρξὴν μεσογειακῶν φύλων «wohl sicher aus Kleinasien eingewanderte».

Κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν τὰ προβλήματα τῶν πρώτων ἀρχῶν τοῦ βίου τῆς Ρόδου, διὰ τὰς ὁποίας δὲν ὑπάρχουν μέχρι σήμερον ἀσφαλῆ ἐπιστημονικὰ δεδομένα, δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζωνται ἀνεξαρτήτως τῶν γενικωτέρων καὶ εἰδικωτέρων συνθηκῶν καὶ κυρίως χωρὶς νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ μεταγενέστερα ἱστορικὰ γεγονότα. Τὰ γεγονότα ταῦτα πείθουν, ὅτι ἅπασαι αἱ ἐκ τῆς ἱστορίας γνωσταὶ ἐπὶ τῆς νήσου ἐγκαταστάσεις προήρχοντο πάντοτε ἀπὸ Δ. μὴδὲ τῆς τῶν Ἱπποτῶν τοῦ Τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλήμ ἐξαιρουμένης, ἐνῶ ἡ κατὰ τὰς τελευταίας ἑκατονταετίας γενομένη ἐγκατάστασις τῶν πάντοτε ὀλιγαρίθμων Ὀθωμανῶν, ἀποτελοῦντων κατ' ἐξοχὴν τὴν στρατιωτικὴν, ἀστυνομικὴν καὶ ὑπαλληλικὴν τάξιν τῆς ὀθωμανικῆς διοικήσεως¹⁹, δὲν προήρχοντο ἐκ φυσικῆς ἀπὸ τῶν πλησίων μικρασιατικῶν ἀκτῶν ἐπεκτάσεως τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλ' ὑπῆρξε συνέπεια τῶν διοικητικῶν ἀναγκῶν τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους μετὰ τὴν ἀπὸ ξηρᾶς μεγάλην ἐπιδρομὴν τοῦ μωαμεθανικοῦ κόσμου κατὰ τῆς Εὐρώπης.

Ὅθεν, μέχρις ὅτου ἡ ἔρευνα φέρῃ εἰς φῶς τὸ πρὸς συναγωγὴν ἀσφαλεστέρων ἐπιστημονικῶν συμπερασμάτων ἀπαραίτητον ἀρχαιολογικὸν ὕλικόν, πρέπει, κατὰ τὴν γνώμην μας, νὰ ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τῶν πρώτων κατοίκων τῆς Ρόδου ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐκδοχῆς τῆς πρὸς Α. κινήσεως τῶν Ἑλλαδικῶν πληθυσμῶν²⁰.

ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

19. Vital Guinet, *La Turquie d'Asie, Géographie administrative statistique*, Paris 1890, τόμ. Ι, σ. 352, ἐνθα ἐν τῷ παρατιθεμένῳ στατιστικῷ πινάκι ὁ ἀριθμὸς τῶν Ὀθωμανῶν ἐπὶ τῆς Ρόδου, ἥτις ἦτο ἡ δευτέρα ἔδρα τοῦ Βιλαετίου τοῦ Ἀρχιπελάγους, ἔφθανε τοὺς 6.825 ἐπὶ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ 20.250.

20. Ἐκφεύγει βεβαίως τῶν πλαισίων τῆς παρουσίας μελέτης τὸ θέμα τῆς ἐρεῦνης τῶν αἰτίων, ἅτινα ὤθησαν κατὰ καιροὺς λαοὺς ἐξ Ἀνατολῶν νὰ ἐπιζητήσουν ἔξοδον εἰς τὴν Μεσόγειον καὶ τὸ Αἰγαῖον. Τοῦτο ὁμῶς δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ εἰπώμεν, ὅτι αἱ ἔξοδοι αὗται, ἐξαιρουμένων ἴσως ἐκείνων τῶν Φοινίκων, παρουσιάσθησαν ὀργανωμέναι ὑπὸ ἰσχυρᾶς κεντρικῆς ἐξουσίας ἐπιζητησάσης συγκεκριμένους σκοποὺς κυριαρχίας τῶν θαλασσίων ὁδῶν, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἐξῆλθε φυσιολογικῶς εἰς τὸ Αἰγαῖον ὡς ἐξ ὑπερπληθυσμοῦ περισσεύων ἀριθμὸς ἀνθρώπων καὶ μὴ δυνάμενος νὰ ἐπιβιώσῃ ἐπὶ τῆς ὀρεινῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Αἱ συγκεκριμέναι κατακτητικαὶ βλέψεις, ἔστω καὶ ἐὰν πρόκειται περὶ τῶν Ἀχαϊκῶν ἐκστρατειῶν, εἶναι μεταγενέστεραι τῶν πρωταρχικῶν ἐγκαταστάσεων.

ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΑ

(Πί ν. 101 - 115)

Με ζωνηρό ενδιαφέρον εξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ στρέφεται ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστὴμη στὰ θεωρητικὰ προβλήματα τοῦ ἑλληνικοῦ πορτραίτου, ὅπως λ.χ. τὸ νόημα ποὺ ἔχει ὁ ὅρος «πορτραῖτο» στὴν ἑλληνικὴ τέχνη, τὸν χρόνον τῆς γενέσεώς του καὶ τὸν τρόπο τῆς ἐξελιξέως του, τὴν συμβολὴ στὴν ἀνάπτυξή του αὐτοῦ ἢ ἐκείνου ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες τῶν ὁποίων μᾶς ἔχει διασώσει τὰ ὀνόματα ἢ παράδοση καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἴσως ὅμως, ἐπειδὴ οἱ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτὰ θέματα διεξάγονται ἐπὶ ἀρκετὲς δεκαετηρίδες τώρα χωρὶς νὰ προσθέτουν πλέον σήμερα κάτι τὸ οὐσιαστικὰ καινούργιο, καὶ ἐπειδὴ τὴν κατάστασιν δὲν βοηθοῦν νέα εὐρήματα τῆς σημασίας λ.χ. τοῦ ἐνεπιγράφου Θεμιστοκλέους τῆς Ὀστια¹, ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ προωθήσουν σημαντικὰ τὴν γνώσιν μας, ζωνθεύοντας τὶς παλαιὲς ἀπόψεις μας ἢ θέτοντας ἄλλες, ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι λίγο ἀπέχομε πιά ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο. Ἔτσι λοιπὸν δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητος ὁ φόβος μου πῶς, ὅταν σήμερα πλέον γράφω κανεὶς κάτι σχετικὰ μὲ τὰ γνωστὰ αὐτὰ θέματα τῆς ἀρχαίας εἰκονογραφίας, διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ συναντήσῃ τὴν ἀδιαφορίαν, ἂν ὅχι καὶ κάποια δυσπιστίαν.

Ὅμως πιστεύω ὅτι κάθε προσπάθεια ποὺ ὑπόσχεται νὰ προσφέρῃ κάτι νέο σ' ἓνα θέμα ποὺ φαίνεται ἐπιφανειακὰ ἀποτελματωμένο εἶναι ἓνα κέρδος γιὰ τὴν ἐπιστὴμην, ἀρκεῖ ὁ συγγραφεὺς νὰ κατορθώσῃ νὰ βοηθήσῃ τουλάχιστον στὴν ἀνανέωσιν καὶ τὴν τακτοποίησιν τῶν γνώσεών μας. Μὲ τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ κινδύνου τούτου καὶ τῶν ὑποχρεώσεων ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπισή του, ἐθεώρησε ὁ ὑπογραφόμενος ὅτι θὰ ἦταν πιθανῶς χρήσιμο νὰ ὑποβάλλῃ στοὺς μελετητὰς τοῦ εἶδους τὰ πορίσματα ὀρισμένων σκέψεων ποὺ τοῦ ἐγεννήθηκαν τελευταῖα κατὰ τὴν συγκριτικὴ μελέτη φωτογραφιῶν μερικῶν εἰκονιστικῶν κεφαλῶν μὲ ἔντονα ρεαλιστικὰ χαρακτηριστικά, φιλοσόφων κυρίως, ποὺ ἀνήκουν στὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἐπειδὴ ἐνόμισεν ὅτι θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀνταπόκρισις σὲ ἓνα δίκαιον αἶτημα ποὺ ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια εἶχε διατυπώσει ὁ Schweitzer², τῆς ταξινομήσεως δηλαδὴ τῶν ἑλληνικῶν πορτραίτων σὲ ἐργαστήρια.

Ἴδου πῶς ἔχει περισσότερον συγκεκριμένα τὸ θέμα : ἀπὸ πολλὸν καιρὸν εἶχε παρατηρηθῇ ὅτι μέσα ἀπὸ τὸ ἰδεαλιστικὸν ρεῦμα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἀναδύονται κάποια πορτραῖτα μὲ περισσότερον ἢ λιγώτερον τονισμένα τὰ ἰδιαίτερα ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ εἶχαν στὴν πραγματικότητα οἱ εἰκονιζόμενοι. Μάλιστα στὴν ἴδιαν ὁμάδα ἀπέδωσαν καὶ μερικὰ πορτραῖτα ποὺ ἀνήκουν στὴν πραγματικό-

1. Ἀπαρίθμησις τῶν ἀπόψεων στὸν Schweitzer, Griechische Porträtkunst (στὸ Zur Kunst der Antike II, σ. 183, σημ. 13).

2. Ἐ. ἀ., σελ. 187 - 8. « Durch eine genauere Untersuchung der zahlreichen attischen Bildnisse, auch der vielen anonymen, muss es gelingen, wenigstens einige in Athen tätige Werkstätten deutlicher zu konturieren und die aus ihnen hervorgegangenen Bildnisse zusammenzustellen ». Ὁ Schmidt, προσθέτει, τὸ προσπάθησε ἤδη γιὰ τὸν Σιλανίωνα. JdI 1932 σελ. 239 κ.ἐ. καὶ 1934 σελ. 180 κ.ἐ.

τητα σὲ ἄλλες περιόδους. Ὁ περιεκτικώτερος κατάλογος τῶν ἔργων τῆς «ρεαλιστικῆς ομάδος», πὺν ἄλλοτε μὲ ἐπιφύλαξιν³ καὶ ἄλλοτε ὄχι⁴, ἀπεδόθησαν στὸν περίφημο καὶ πολυσυζητημένο Ἀθηναῖον γλύπτη Δημήτριο τὸν Ἀλωπεκῆθεν, τὸν ἐπιλεγόμενο γιὰ τὸν ρεαλισμὸ τοῦ «ἀνθρωποποιό», ὁφείλεται στὸν Δανὸν ἀρχαιολόγο V. Poulsen⁵. Ὁ V. Poulsen περιέλαβε στὸν κατάλόγο τοῦ καὶ τὸ γνωστότατο κεφάλι γράϊας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου⁶, πιθανολογούμενο ἀντίγραφο τῆς ἱερείας Λυσιμάχης τοῦ Δημητρίου, πὺν κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ ἐνισχύει τὴν ἀπόδοση καὶ τῶν ἄλλων πορτραίτων τῆς ομάδος στὸν Δημήτριο. Ὅπως ὁμως θὰ φανῇ παρακάτω, ὁ κατάλογος τοῦ Poulsen περιέλαβεν ἔργα πὺν δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὰ χέρια ὄχι ἑνός, ἀλλὰ περισσοτέρων καλλιτεχνῶν, μερικῶν μάλιστα μεταγενεστέρων τοῦ 4ου αἰῶνος· θὰ ὑποστηριχθῇ δὲ ὅτι μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι μὲν ἔργα ἑνός καλλιτέχνη, ἀλλὰ ὁ καλλιτέχνης ἐκεῖνος δὲν ἦταν ὁ Δημήτριος (μόνον τὸ κεφάλι τῆς γράϊας εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ σ' αὐτόν), ἀλλ' ἓνας ἄλλος μὲ πολὺ σημαντικὴν ἐπίδραση στὴν μετέπειτα τέχνη, τοῦ ὁποίου θὰ διαγραφῇ στὸ τέλος τῆς μελέτης αὐτῆς ἓνα γενικὸ περίγραμμα τῆς προσωπικότητος ὡς προσωπογράφου.

Στὴν διαπραγμάτευση τοῦ θέματος εἶχα νὰ ἀντιμετωπίσω μία πολὺ σοβαρὴ δυσκολία: ὅτι ἦταν ἀδύνατον νὰ προσεγγίσω τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα. Ἔτσι ἀναγκάσθηκα νὰ στηριχθῶ μόνον σὲ φωτογραφίες. Καὶ ἐπειδὴ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μνημεῖα εἶναι ἀντίγραφα (συχνὰ μάλιστα ποικιλοῦσης καὶ ἀμφισβητουμένης ἀξίας) χαμένων πρωτοτύπων, οἱ φωτογραφίες, «τρίτα» πλέον «ἀπὸ τῆς ἀληθείας εἰδῶλα» κατὰ τὴν Πλατωνικὴν ἔκφραση, κλείνουν μέσα τους τὸν κίνδυνο νὰ παρασύρουν σὲ κρίσεις προερχόμενες ἀπὸ τὸ στρῶμα τοῦ ὑποκειμενικοῦ. Τὸν κίνδυνον αὐτὸν προσπάθησα νὰ ἀποφύγω στηριζόμενος, ὅσο ἦταν δυνατόν, σὲ ἀδιαφιλονίκητες καὶ ὁλοφάνερες ὁμοιότητες καὶ ὄχι σὲ ἀπλὲς διαισθήσεις.

Θὰ ἀρχίσω ἀπὸ τὴν ἐξέταση ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ πορτραίτου πὺν συχνὰ φέρεται ἐπικεφαλῆς τῆς «ρεαλιστικῆς» ομάδος, τοῦ ἐπιλεγομένου «Λυκούργου», γνωστοῦ ἀπὸ τέσσαρα ἀντίγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ καλύτερο εἶναι αὐτὸ πὺν βρίσκεται στὴν Γλυπτοθήκη τῆς Κοπεγχάγης⁷ (Πί ν. 101α καὶ 102α).

Ἐκεῖνο πὺν, ἂν δὲν ἀπατῶμαι, ἔχει παραβλεφθῇ, εἶναι ὅτι ὁ «Λυκούργος» ὡς πορταῖτο δὲν ἔχει σχέση οὔτε μὲ τὰ τυπικὰ γενειοφόρα κεφάλια πὺν πλάσθηκαν γιὰ νὰ ἀναπαραστήσουν πρόσωπα τοῦ μακρυνοῦ μύθου (ὅπως ὁ Ὅμηρος λ.χ. καὶ ἀσφαλῶς καὶ ὁ Λυκούργος τῶν νομισμάτων τῆς Λακεδαιμόνος, μὲ τὸν ὁποῖον συγκρίνει τὸν τύπο

3. V. Poulsen, *Les Portraits Grecs*, σελ. 41, Schefold, *Bildnisse*, σελ. 35, σελ. 86.

4. Λ.χ. Arndt, στὸ κείμενο τοῦ A/Br 165/6.

5. V. Poulsen, *Les Portraits Grecs*, σελ. 40 - 1.

6. Λ.χ. Richter, *Greek Portraits*, I, εἰκ. 877 - 881 καὶ σελ. 155 - 6.

7. Βιβλιογραφία στὸν V. Poulsen, *Portraits Grecs*, ἀρ. 12, ὅπου ἀπαρίθμηση τῶν ἀντιγράφων. Ἐπίσης: Richter, *Portraits of the Greeks*, σελ. 92. Ἡ ὀνομασία «Λυκούργος» ὁφείλεται στὸν Visconti (Ic. Gr. 1, σελ. 131 κ.ἐ. πίν. VIII, 1, 2) πὺν ἐβάφτισεν ἔτσι τὸ ἄγαλμα τοῦ Βατικανοῦ (ἀρ. 277) (τὸ σῶμα τοῦ εἶναι ξένο: βλ. Lippold, *Vat. Kat.* III, 1, ἀρ. 530, πίν. 24 καὶ σελ. 95 - 7) γιὰ τὸν λόγον ὅτι τὸ δεξιὸ μάτι τοῦ φαίνεται ἐλαττωματικόν, δηλαδὴ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση ὅτι ὁ Λυκούργος τὸ εἶχε χάσει ἀπὸ κτύπημα τῆς βακτηρίας τοῦ Ἀλκάνδρου (Πλουτ. Λυκ. 11). Πολὺ σωστὰ ὁμως διετύπωσεν ὁ Lippold τὴν παρατήρηση ὅτι μοιάζει μᾶλλον γιὰ «*Lahmung der einen Gesichtshälfte als Blindheit oder Verstümmelung des Auges*».

μας ή Richter, Portraits I, εικ. 376 - 8 και σελ. 92 : δὲν εἶναι παρὰ δάνειο ἐνὸς τύπου Διός), ἀλλ' οὔτε καὶ μὲ τὰ συμβατικά πορτραῖτα ποὺ ἀποδίδουν πρόσωπα πιὸ χειροπιαστὰ μὲν, ποὺ ἔζησαν ὅμως σὲ κάποια χρονικὴν ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες (ὅπως λ.χ. ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς κλπ.). Μοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ πιστέψω ὅτι ἓνα τόσο γεμᾶτο ζωὴ πορτραῖτο παριστάνει ἓνα non traditus vultus καὶ ὄχι κάποιο πρόσωπο ποὺ ὁ καλλιτέχνης τὸ ἐγνώριζε πολὺ καλά. Τὸ φαλακρὸ καὶ φουσκωτὸ μέτωπο μὲ τὶς ἄφθονες ρυτίδες, τὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στοὺς κροτάφους σκεπάζοντας καὶ τὰ αὐτιά, ἡ μικρὴ τουλούφα τῶν τριχῶν ποὺ ξεθαρρεῖ ἀναπηδώντας στὴν μέση τοῦ μετώπου, ἡ ἐντελὴς ἀτομικὴ, πολὺ ἐρευνητικὴ ἢ καλύτερα διεισδυτικὴ ματιά, ὅλα αὐτὰ συνθέτουν μιὰν ὀλοζώντανην εἰκόνα παρμένην ἀπὸ ἀρχαῖον δρόμο. Ἀπὸ τὴν γενικὴ μάλιστα ἐμφάνιση ὑποθέτω ὅτι μᾶλλον κάποιος φιλόσοφος τοῦ 4ου αἰῶνος κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν αὐθαίρετην ἐτικέτα τοῦ μυθικοῦ νομοθέτου⁸. Ὅπως δὲ-

8. Ἔχω μιὰ πρόταση νὰ κάμω. Ἀτημέλητη ὄψη, προχωρημένη ἡλικία (σὰν ὀγδόνα ἐτῶν τουλάχιστον μοῦ φαίνεται) ἔξυπνη, ἀλλὰ καὶ ξυνὴ ἔκφραση, ποὺ φανερώνει ἓνα χαρακτήρα ἀνεξάρτητο, προφανῶς ἀπαλλαγμένον ἀπὸ κάθε πρόληψη, ἓναν ἄνθρωπο ποὺ τίποτε δὲν συγχωρεῖ, ποὺ εἶναι ἐτοιμος καὶ στὴν παραμικρότερη πρόκληση νὰ πετάξῃ μιὰν ἀπάντηση, πάντα bien payée — δὲν βλέπω γιατί νὰ μὴν εἶναι ὁ Διογένης ὁ Σινωπεύς, «ὁ κύων» φιλόσοφος, ἡ «ἵυγξ τῶν λόγων» (Διογ. Λαέρτ. 76), «τοὺς μὲν διδόντας σαίνων, τοὺς δὲ μὴ διδόντας ὕλακτων, τοὺς δὲ πονηροὺς δάκνων» (ἐ.ἀ. 60), «δεινός... κατασοβαρεῦεσθαι τῶν ἄλλων» (ἐ.ἀ. 24). Ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο πληροφοροῦμεθα (ἐ.ἀ. 78) ὅτι στὸν τάφο του, ποὺ βρισκόταν στὴν Κόρινθο, κοντὰ στὴν πύλη ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν Ἰσθμό, ἦταν μία κολόνα, καὶ ἐπάνω σ' αὐτὴν ἓνας μαρμάρινος σκύλος, ὁμιλοῦσα εἰκὼν του, καὶ ὅτι ἀγάλματά του χάλκινα ὤπῃρχαν στὴν πατρίδα του. Τὰ ρεαλιστικά πορτραῖτα Villa Albani - Νέας Ὑόρκης καὶ Βατικανοῦ, ποὺ παριστάνουν ἓνα σκυφτὸ γυμνὸ γέρο, πολὺ ἄσχημο, μὲ βακτηρίαν στὸ χέρι καὶ σκύλο στὸ πλάι (Richter, Portraits, II, εικ. 1057 - 60 καὶ σελ. 182 κ.ἐ.) ἀνάγονται σὲ κάποιαν ὕστεροελληνιστικὴν δημιουργία, ποὺ κατὰ τὴν Richter ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς εἰκόνας τῆς πατρίδας του (Metropol. Mus. of Art, Cat. Gr. Sculpt. ἀρ. 191). Ὡστόσο ἀναρωτιέμαι ἂν δὲν εἶχε μᾶλλον δίκαιο ὁ Eisler ποὺ ὑπεστήριζε ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς παρίστανεν ὄχι τὸν Διογένη, ἀλλὰ τὸν μαθητὴ του Κράτη τὸν Θηβαῖο (Rev. Arch. 33 (1931), σελ. 1 κ.ἐ.) διότι οἱ ἀρχαῖοι μᾶς λέγουν ὅτι ὁ Διογένης ἦταν ἀθλητικὸς (Διογ. Λαέρτ. 23), ἐνῶ ὁ Κράτης «κυφὸς διὰ γῆρας» καὶ «αἰσχροὺς τὴν ὄψιν» (ἐ.ἀ. 91, 93). Ἕνας ἀνάνυμος φιλόσοφος τῆς Sala delle Muse τοῦ Βατικανοῦ (Lippold, Vat. Kat. III, 1, ἀρ. 490 α, πίν. 25) ποὺ ἐπίσης προέρχεται ἀπὸ σκυφτὸν τύπο, καὶ παρουσιάζει τυπολογικὴν ὁμοιότητα μὲ τὸν ὕστεροελληνιστικὸν «Διογένη» ἢ Κράτη, ἀνάγεται δὲ σὲ ἓνα ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνας τύπος σύγχρονος τοῦ Θηβαίου κυνικοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον θὰ εἴλκε τὴν καταγωγὴν τοῦ ὕστεροελληνιστικοῦ, «ρωπογραφικὸς» τύπος. Ὁ τύπος πάλι μὲ τὰ πλούσια μαλλιά καὶ γένεια ποὺ συνήθως τιτλοφορεῖται Κράτης (λ.χ. Richter, Portraits, II, εικ. 1076 κ.ἐ.) μ' ὅλην τὴν καλὴ θέληση δὲν τοῦ ἀποδίδει τὴν μαρτυρουμένην ἀσχήμια, οὔτε πάλιν ἀντιστοιχεῖ πειστικὰ στὸν τύπο τῆς τοιχογραφίας τῆς Farnesina (ἐ.ἀ. εικ. 1079).

Δὲν πρέπει νὰ ἀποσιωπηθῇ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξὴ εἰκονιστικοῦ ἀνδριάντος τοῦ Διογένης στὴν Ἀθήνα δὲν μαρτυρεῖται οὔτε ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο, οὔτε ἀπὸ τὸν Πausανία, οὔτε καὶ ἀπὸ κανέναν ἄλλον. Ἡ σιωπὴ ὅμως δὲν ἀναγκάζει σὲ συμπέρασμα, καὶ ἡ περίπτωσις εἶναι ἀρκετὰ συχνή. Ἐξ ἄλλου ὁ Διογένης ἔζησε πολλὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα ὅπου ἦταν πολὺ ἀγαπητός, τὸν φαντάζομαι δὲ σὰν χαρακτηριστικὸν «τύπο» τῆς Ἀθήνας τῆς ἐποχῆς του.

Κι' ἔπειτα ἡ ἵδρυσις ἀνδριάντων συγχρόνων καὶ παλαιότερων στοχαστῶν ἦταν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα ποὺ ἔχουν σωθῇ, πολὺ συχνὴ στὴν Ἀθήνα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 4ου αἰῶνος. Προφανῶς παρακινούνταν ἀπὸ τὴν ζωντὴ φιλοσοφικὴ κίνησι τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ τὸ συχνὸ ξεφύτρωμα σχολῶν ὅπου ἐφοίτουσε μιὰ σημαντικὴ μερὶς τῶν Ἀθηναίων. Ἕνας ἄλλος πιθανὸς λόγος εἶναι ἡ εὐεργετικὴ προστασία ποὺ ἐξασφάλισε στοὺς φιλοσόφους ἡ «λογία» πολιτεία τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ὅπως λ.χ. ὁ Δημήτριος Φαληρεὺς, «προστάτης» τῆς πόλεως ἐπὶ μιᾷ δεκαετίᾳ. Περιπατητικὸς καὶ ὁ ἴδιος, ἀλλὰ μετριοπαθὴς χαρακτήρ (Bayer, Demetrios Phalereus, Tübingen, 1942)

ποτε, μόνον ένας εξαιρετικά εμπνευσμένος γλύπτης πορτραίτων θά είχε την δυνατότητα μιᾶς τόσο ρωμαλέας δημιουργίας, ένας καλλιτέχνης πολύ ανώτερος ἀπὸ τὴν μέση στάθμη τῶν καλλιτεχνῶν τοῦ 4ου αἰῶνος.

Ἐνα δεύτερο ἔργο τοῦ ἰδίου καλλιτέχνου στὴν « ρεαλιστικὴν » ὁμάδα, πιστεύω ὅτι εἶναι ὁ ἀνώνυμος στρατηγὸς τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως⁹ (Πί ν. 103 α καὶ 104 α), μὲ τὸν ὁποῖον ἄλλωστε ὁ « Λυκούργος » ἔχει ἤδη συσχετισθῇ. Ἀσφαλῶς, ὁμοίως, ὁ στρατηγὸς δὲν εἶναι *replica* τοῦ Λυκούργου, ὅπως φαίνεται νὰ ἐννοῇ ἡ Richter. Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ παριστάνεται τὸ ἴδιο πρόσωπο ἐδῶ καὶ ἐκεῖ; Μία - δύο φορές, ἂν μετακινήση κανεὶς τὸ βλέμμα ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο, θὰ πεισθῇ ὅτι ὄχι ἡ εἰκονιστικὴ ταυτότης, ἀλλ' ἡ κοινὴ καλλιτεχνικὴ προέλευση εἶναι αὐτὴ ποὺ παρέχει τὴν ἐντύπωση ποὺ ἐσχημάτισε ἡ Richter. Παρὰ τὸ διαφορετικὸ σχῆμα τοῦ κεφαλιοῦ, ποὺ στὸν « Λυκούργο » πλησιάζει τὸ ἐλλειψοειδές, ἐνῶ στὸν στρατηγὸ τὸ ὀρθογώνιο, τὰ κοινὰ σημεῖα εἶναι πολλά. Ὅμοια μεγαλόπρεπο εἶναι τὸ φούσκωμα λ.χ. τοῦ κρανίου, τοῦ «θόλου τοῦ νοῦ»¹⁰. Μὲ ἀριστουργηματικὸ τρόπο πείθει ὅτι φέρει τὰ μαλλιά, ποὺ ἀνασηκῶνται στὸ μέτωπο σὰν κύμα, γιὰ νὰ χυθοῦν στὶς δύο μεριές τοῦ προσώπου σὲ μακροῦς ἢ κοντύτερους βοστρύχους σκεπάζοντας σὲ τοῦφες τὰ αὐτιά. Ἐπίσης ἐκφραστικὸ, θὰ ἔλεγα « ὁμιλητικὸ », εἶναι τὸ στόμα ποὺ κρύβεται ὀλόκληρο σχεδὸν κάτω ἀπὸ πυκνά, κατεβαστὰ μουστάκια. Καὶ στὰ δύο κεφάλια τὸ κάτω μέρος εἶναι στενότερο ἀπὸ τὸ ἐπάνω παρουσιάζοντας μιὰν ἀξιοσημείωτη διαφορὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὰ πορτραῖτα τῶν ποιητῶν, λ.χ. τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Σοφοκλέους. Ἐνῶ, δηλαδή, τὰ γένεια ἐκείνων ἀπλῶς συνεχίζουν τὰ μαλλιά πρὸς τὰ κάτω, τὸ ἴδιο χαλαρὰ καὶ ἀδιαφοροποίητα, γιὰ νὰ σχηματίσουν ἕνα ἐνιαῖο ἀδιάρθρωτο, καθαρὰ γραφικὸ πλαίσιο, τοῦ προσώπου, ἐδῶ πιὸ συμπαγῆ καὶ πιὸ εἰσέχοντα φαίνονται νὰ ἀντιστηρίζουν τὸ πρόσωπο πρὸς τὰ κάτω. Ὡστόσο, τὸ κύριο βάρος ἔχει δοθῇ ἐδῶ — καὶ πολὺ φυσικὰ γιὰ μᾶς, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τοὺς περισσότερους ἀρχαίους — στὸ πρόσωπο, πάλι διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὰ πορτραῖτα τῶν ποιητῶν. Ἐκεῖ ἡ ἐκφραστικὴ δύναμη ποὺ τὰ χρόνια αὐτὰ ἐντείνεται γιὰ νὰ φθάσῃ συχνὰ τὰ ὅρια τοῦ πάθους, ἔχει τὴν ἴδιαν ἀδυναμία νὰ δηλώσῃ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς εἰκονιζομένης προσωπικότητος, ἀπαράλλακτα ὅπως τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένεια τοὺς δὲν ξεπερνοῦν τὸ ὅριο τῆς συμβατικότητος. Ἐδῶ ἀντίθετα γνωρίζομε ἕνα ἀξιοθαύμαστον συνδυασμὸν ἰσχυροτάτης ἐκφραστικῆς δυνάμεως μὲ ἐξαιρετικὰ λεπτὴ ψυχολογικὴν ἐξατομίκευση.

Τὸ βλέμμα λ.χ. ὄχι μόνον καθηλώνει τὸν θεατὴ τοῦ ἔργου μὲ τὴν ἀμείλικτη δύναμή

καὶ ἴσως-ἴσως καὶ ὁ πολιτικὸς Λυκούργος πρωτίτερα, γιὰ τὸν ὁποῖον μαρτυρεῖται κίόλας ὅτι εἶχε στήσῃ τοὺς ἀνδριάντες τῶν τραγικῶν στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου. Ἔτσι λόγοι τῆς σιωπῆς μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλοι, λ.χ. ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ ἀνδριάντος σὲ μεταγενεστέρους χρόνους ἢ καὶ ἡ ἀπλὴ παραδρομὴ τῶν συγγραφέων. Ἀ.χ. δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχε στηθῇ αὐτὸς ὅπως καὶ ὁ ἀνδριὰς τοῦ Ἀντισθένης στὸ Κυνόσαργες.

9. A/Br 436 - 7, 169 - 70. Richter, I, εἰκ. 372, ποὺ φαίνεται νὰ τὸν θεωρῇ (σελ. 92) *replica* τοῦ « Λυκούργου ». Ἡ παραπομπὴ στὸν ἀριθμὸ 1088 τῆς Guida τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως ἀπὸ τὸν Ruesch εἶναι λανθασμένη (busto di Posidonio ἀρ. 6142). Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὸν ἀριθμὸ 1110 τοῦ Ruesch, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀριθμὸ 6132 τοῦ Μουσείου (Ruesch: Busto del preteso Licurgo).

10. Studniczka, Das Bildnis des Aristoteles, σελ. 34: « Über all diesen Menschlichkeiten aber thront ehrfurchtgebietend die gewaltige Kuppel des « νοῦς », die aus der Fessel der zu engen Unterstirn hervorzudrängen scheint ».

του, αλλά και τοῦ ξεσκεπάζει μὲ τὴν γνωστὴ στὴν ἑλληνικὴ τέχνη ἀμεσότητα μιὰ πρωτοφανῆ ὅσο καὶ βασικὴ πλευρὰ τοῦ πορτραίτου, τὴν ἰδιαίτερη ψυχολογικὴ προσωπικότητα τοῦ εἰκονιζομένου. Τὴν ἴδιαν ἐκφραστικότητα ἔχει καὶ τὸ στόμα, πού, μολονότι κρυμμένο, « μονονουχὶ φωνὴν ἀφήσι », μαρτυρῶντας ἄνθρωπον ὀλοζώντανον, ὅχι ἰδανικόν, ἄνθρωπο, πού φανταζόμεθα ὀπλισμένον μὲ δυνατὴ θέληση, ἂν ὅχι μὲ πείσμα. Καὶ μόνον τὸ βλέμμα καὶ τὸ στόμα θὰ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ὁ καλλιτέχνης καὶ τῶν δύο τύπων ἦταν ἓνας ὅχι ἀπλῶς σημαντικός, ἀλλ' ἓνας κορυφαῖος καλλιτέχνης μὲ ἐξαιρετικὰ ἐντονη καὶ ρηξικέλευθη προσωπικότητα.

Στὸ ἴδιο, ὅπως πιστεύω, μεγάλῳ ποσοστῷ καὶ ἀριστοτεχνικῷ χέρι ὀφείλομε ἓνα ἀκόμη πορταῖτο (Πί ν. 101 β, 102 β — 104 β). Εἶναι ἓνας γέρος πού βρίσκεται στὸ Uffizi τῆς Φλωρεντίας (A/Br 167/8)¹¹. Τόσον ὀφθαλμοφανὴς εἶναι ἡ ὁμοιότης του μὲ τὸν Λυκούργου, πού θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι παριστάνουν τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἂν μὲ μιὰ προσεκτικώτερη παρατήρηση δὲν διεπίστωνε διαφορὰς στοὺς βοστρύχους. Εἶναι λοιπὸν ἡ στενὴ καλλιτεχνικὴ σχέση πού συνδέει τὰ δύο πορταῖτα. Ἐξ ἄλλου ὁ Mansuelli φθάνει νὰ πιστεύῃ ὅτι παριστάνει τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν στρατηγὸ τῆς Νεαπόλεως, πρᾶγμα πού εἶναι ἀκόμη λιγώτερο πιθανὸν ἀπὸ τὸν προηγούμενον συνδυασμό· οἱ βόστρυχοι εἶναι ὀλωσδιόλου διαφορετικῆς φορᾶς. Ὅπως δὲ ποτε εἶναι ἀναμφισβήτητὴ ἡ κοινὴ καλλιτεχνικὴ καταγωγὴ, πού τὴν ἀποδεικνύουν πρῶτα - πρῶτα ἡ ἴδια πλούσια καὶ εὐαίσθητὴ κίνησις τῆς πλαστικῆς μάζας τοῦ προσώπου, ἔπειτα οἱ μακροὺς βόστρυχοι πού σαρώνουν τὸ στρογγυλὸ κρανίον σὲ μακρόσυρτες καμπύλες, πετώντας μύτες ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἡ κατεβαίνοντες λυγρές, πάντα ἀναστρέφοντας τὴν ἄκρην τους, δηλοῦν τὴν ἴδια δυναμικὴ Formensprache ὅπως στὸν στρατηγὸ τῆς Νεαπόλεως, τέλος, ἡ ἀμείλικτα δυνατὴ, σταθερὴ καὶ ὑπολογιστικὴ ἐκφρασις τῆς ματιᾶς.

Ἐνα τέταρτο ἔργο τοῦ ἰδίου ἦταν τὸ πορταῖτο τοῦ Ἀντισθένης¹² (Πί ν. 103 β),

11. Mansuelli, Galleria degli Uffizi, Sculture II ἀρ. 3 εἰκ. 1. Φωτογραφίες τοῦ Gabinetto Fotografico τῆς Soprintendenza alle Gallerie Φλωρεντίας.

12. Τὸ πορταῖτο τοῦ Ἀντισθένης: Βασικὰ Richter, Portraits, I, εἰκ. 1037 κ.έ. σελ. 179 - 181. « Εἶναι πιθανόν ὅτι ἀγάλμα (τοῦ Ἀντισθένης) ἐστήθη μετὰ τὸν θάνατό του, στὸ Κυνόσαργες ὅπου εἶχε διδάξει ». Βλ. καὶ K. Braun, ἔ.δ. σελ. 90 - 3: Περὶ τὸ 335. Στὴν σελ. 90, σημ. 3, ἐπαναλαμβάνεται ἡ παλαιότερη ἄποψη ὅτι τὸ πορταῖτο τοῦ « Κράτους » τοῦ εἶναι πολὺ συγγενικὸ καὶ ὅτι καὶ τὰ δύο πορταῖτα εἶναι ἔργα τοῦ Δημητρίου.

Στὸν κ. W. Fuchs ὀφείλω τὴν πληροφορίαν γιὰ μιὰν ἀνακάλυψη πού μοιάζει τὴν πρώτη στιγμὴ νὰ ἀνατρέπη τὴν ὑπόθεσίν μου ὅτι ὁ Ἀντισθένης ἦταν δημιουργία τοῦ Λυσίππου. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια βρέθηκαν στὴν Ὀστία, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλέους, τρία βάθρα χαλκῶν ἀγαλμάτων ἀπὸ ἰταλικὸ τραβερτίνου λίθου, πού φέρουν στὶς προσόψεις τους τὶς ἐξῆς ἐπιγραφές μὲ γράμματα τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος:

1. Πλάτων ὁ τῆς ἀρχαίας | κωμωδίας ποιητῆς | Λυσικλῆς ἐποίησε.

2. Ἀντισθένης φιλόσοφος | Φυρόμαχος ἐποίησε.

3. Χαρίτη θεμιστεύουσα | ἐν Δελφοῖς | Φράδμων Ἀργεῖος ἐποίησε.

Ὁ Zeni πού ἐδημοσίευσεν τὸ εἶρημα (Rendiconti Pont. Acc. Rom. 1969 - 70, σελ. 115 κ.έ.) πιστεύει ὅτι τὰ ἀγάλματα πού ἦσαν κάποτε στημένα στὶς βάσεις ἦσαν πρωτότυπα πού ἀπὸ τὴν ἑλλάδα τὸν καιρὸ τοῦ Σύλλα, χωρὶς τίς βάσεις τους. Φτάνοντας στὴν Ὀστία ἐστήθησαν σὲ καινούργιες βάσεις, στὶς ὁποῖες χαράχθηκαν, κατ' αὐτόν, ἀντίγραφα τῶν ἀρχικῶν ἐπιγραφῶν. Ὁ Φράδμων, λγέει ὁ Zeni, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν γνωστὸν καλλιτέχνη τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, (αὕτῃ εἶναι ἡ συνήθης χρονολογία πού βασίζεται στὸν Πλίνιον, δὲν ἀποκλείεται ὅμως μία χρονολογία στὸν 4ον αἰ. βλ. Picard, Manuel III, σελ. 259. Ὡστόσο ἡ γραφὴ μιᾶς βάσεως τῶν Δελφῶν εἶναι τῆς παραδοσιακῆς χρονολογίας, Marcadé, Signatures I, σελ. 87, 8). Ὁ Φυρόμαχος εἶναι ὁ Ἀθηναῖος γλύπτης τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, μαθητὴς τοῦ Λυσίππου, πού εἶναι γνωστὸς γιὰ τὴν συμμετοχὴν του στὸ Γαλατικὸ ἀνάθημα (βλ. συνοπτικὰ Marcadé, Signatures II, σελ. 102) ἐπομένως ἡ ὑπογραφή

του ἀρχηγέτου τῶν Κυνικῶν, τοῦ ὁποῦ ἡ σύγκριση μὲ τὸν στρατηγὸ τῆς Νεαπόλεως καὶ τὸν ἄγνωστο τοῦ Uffizi εἶναι καλὸ νὰ γίνῃ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ καλυτέρου ἀντιγράφου τοῦ ποῦ εἶναι ἡ ἐνεπίγραφη ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Βατικανοῦ¹³. Καὶ ἐδῶ ἡ πλα-

του λύει ἐπιτέλους, ὅπως πιστεύει ὁ Zevi, τὸ παλιὸ ἀρχαιολογικὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ πρωτοτύπου τοῦ Ἀντισθένης. Τέλος ὁ Zevi παρατηρεῖ ὅτι ὁ γλύπτης Λυσικλῆς ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά.

Στὰ ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Zevi ἔχω τὶς ἐξῆς ἐπιφυλάξεις. Πρῶτα-πρῶτα ἡ φρασεολογία τῶν ἐπιγραφῶν δὲν εἶναι οὔτε ἡ τοῦ 5ου αἰῶνος, ὅπου ἀνήκει ὁ Φράδμων, οὔτε ἡ τοῦ 3ου, ὅπου ἀνήκει ὁ Φυρόμαχος, ἀλλὰ σαφῶς μεταγενέστερη. Εἶναι βέβαιον λ.χ. ὅτι καὶ στὸν 3ον αἰῶνα δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Ἀντισθένης θὰ προσέθεταν καὶ τὸ πατρώνυμό του, καθὼς καὶ τὸ δημοτικὸ του, ποτὲ ὅμως τὴν γενικὴ λέξη « φιλόσοφος ».

Ἐπειτα ἂν τὸ ρῆμα « ποιέω », ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Zevi, δηλώνει πάντοτε τὸν κατασκευαστὴ τοῦ ἀναφερομένου ἔργου, ἄσχετα ἂν τοῦτο εἶναι τὸ πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο, ποτὲ ὅμως τὸν καλλιτέχνη στὴν περίπτωσιν ποὺ τὸ ἔργο εἶναι ἀντίγραφό του, τότε πῶς ἐξηγεῖται ἡ χρῆσις τοῦ ρήματος στὸν παρατατικόν, ἀφοῦ τὸν ἐχρησιμοποίησαν κυρίως στὶς μεταγενέστερες περιόδους, στὸν 5ον ὅμως αἰῶνα ποτὲ, καὶ στὸν 3ον, ὅποτε χρησιμοποίησαν τὸ ρῆμα στὸν παρατατικόν, σπανιώτερα; Τὰ πράγματα ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε ἔτσι. Ὑπάρχουν καὶ ἀντίγραφα μὲ ἐπιγραφὰς ποὺ ἀναφέρον ὄχι τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη τοῦ πρωτοτύπου ἀλλὰ τοῦ ἀντιγραφέως. Λ.χ. τὸν Ἀλκαμένη στὸν Ἑρμῇ Προπύλαιον τῆς Περγάμου, τὸν Λύσιππον στὸν Ἡρακλῆ τοῦ P. Pitti (Br/Br 284) κλπ. Ἐπομένως οἱ ἐπιγραφὰς δὲν ἀντιγράφουν τὶς ἀρχικὰς, ἀλλὰ ἀπλῶς σηματοδοτοῦν τὰ ἀγάλματα μὲ μερικὰς πληροφορίες ποὺ θὰ ἦσαν χρήσιμες γιὰ τοὺς θεατὰς τῆς Ὀστίας. Γιατί ὅμως οἱ ἐπιγραφὰς εἶναι στὰ ἑλληνικά καὶ ὄχι στὰ λατινικά; Καὶ μόνον ἡ προτίμησις αὕτη εἶναι ἐνδεικτικὴ ὅτι τὰ ἀγάλματα δὲν ἦσαν πιθανότατα πρωτότυπα ποὺ θὰ εἶχαν ἀπαχθῇ ὡς λεία πολέμου, ἀλλὰ ἀντίγραφα παραγγελιῶν κάποιου πλουσίου Ἑλληνολάτρου. Οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ ἐπιγραφὰς τῶν βάσεων προφανῶς βασίζονται σὲ σημειώσεις ποὺ κρατήθηκαν, διὰ ἀντιγράφονταν τὰ πρωτότυπα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ ἔφεραν τὰ βάθρα τους.

Ἔτσι λοιπὸν πάλι ἀντιμετωπίζουμε ἀναπόφευκτα τὸ γεγονός ὅτι ὡς καλλιτέχνης τοῦ Ἀντισθένης ἀναφέρεται ὁ Φυρόμαχος. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι μοναδικὴ κατὰληξις τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἡ παραδοχὴ ὅτι ὁ Φυρόμαχος εἶναι πραγματικὰ ὁ καλλιτέχνης τοῦ ἀρχετύπου τοῦ γνωστοῦ πλαστικοῦ τύπου. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες δυνατότητες. Ἡ μία λ.χ. ὅτι ἦταν τὸ ὄνομα τοῦ ἀντιγραφέως· οἱ καλλιτεχνικὲς οἰκογένειες μὲ μακρόχρονη δράσιν καὶ μὲ ἐπαναλαμβανόμενα ὀνόματα καλλιτεχνῶν εἶναι συχνότατες στὴν Ἑλληνιστικὴ κυρίως περίοδο. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη δυνατότης. Εἶναι, φαίνεται, μία συνήθεια τῆς τέχνης τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου νὰ μεταπλάσσει τύπους τῶν παλαιότερων χρόνων, πρῶτο βήμα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἀντιγραφῆς ποὺ θὰ διαδοθῇ εὐρύτατα ἀπὸ τὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ ἐξῆς. Στὴν ἰδανικὴ λεγομένη τέχνη εἶναι γνωστότατα καὶ γενικὰ παραδεδομένα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀπὸ τὴν Πέργαμον κυρίως ἢ Ἀθηνᾶ τοῦ Φειδίου, ἢ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἡρα κ.ο.κ. Ὅτι τὸ ἴδιο γινόταν καὶ μὲ τὰ πορτραῖτα εἶναι μία λογικὴ ὑπόθεσις ποὺ διατυπώθηκε κιόλας λ.χ. ἀπὸ τὸν Adriaeni γιὰ τοὺς τύπους τῶν Ἐπικουρείων, *Annuario*, 1946 - 48, σελ. 147 - 165, μολονότι συνήνησε τὴν ἀντίδραση ἄλλων ἀρχαιολόγων. Μὲ τὴν ἐφεύρεσιν τοῦ Λυσιστράτου εἶχεν ἀνοίξει ὁ δρόμος. Τὸ ἴδιο γινόταν μὲ τὰ ἔργα τῆς ἰδανικῆς τέχνης. Μὲ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ οἱ ἀνάγκες σὲ πορτραῖτα αὐξήθηκαν τεράστια. Ἡ δημιουργικότης ἐπέφευγε. Δὲν εἶναι λοιπὸν *a priori* ἀδύνατον, τὸ ἀντίθετο ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ἡ ὑπόθεσις ὅτι οἱ γλύπται τὴν ἐποχὴ αὕτη συχνὰ παρελάμβαναν παλαιότερους τύπους γιὰ νὰ τοὺς ἐπαναλάβουν προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσουν παραγγελίας. Διατηροῦσαν τὸ γενικὸ σχῆμα τῶν παλαιῶν, ἀλλάζαν μερικὰς λεπτομέρειες ἐδῶ κι' ἐκεῖ καθὼς καὶ τὴν ἐκφρασὴ κατὰ τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς τους. Οἱ μεταγενέστεροι ἀντιγραφεῖς σὲ τέτοιες διαφορετικὰς « ἐκδόσεις » συχνὰ ἀνατρέχουν. Στὴν προκειμένη περίπτωσιν τὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἀντισθένης τοῦ Μουσειοῦ Καπιτωλίου (Richter, II, εἰκ. 1043 - 5) μὲ τὴν πῶ σφικτὴ φόρμα καὶ τὴν *lectio difficilior* στὰ μαλλιά καὶ στὴν διάπλασιν τῆς περιοχῆς τῶν ματιῶν καὶ μετώπου, καθὼς καὶ τὴν περισπούδαστην ἐκφρασὴ εἶναι ἐνδεχόμενον ὅτι ἀντιγράφει μιὰ τέτοια Ἑλληνιστικὴ μετάπλασιν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, ὅπως τὸ πῆλινον ἀγάλματιον τῆς Πομπηίας ἀνατρέπει ἴσως σὲ μιὰ μετάπλασιν τοῦ 2ου αἰῶνος π.Χ.

13. Ἀπὸ τὸ Tivoli. Richter, εἰκ. 1037 - 9. Schefold, *Bildnisse*, σελ. 87. Hekler, *Bildnisse berühmter Griechen*, εἰκ. 18 κλπ.

στική γλῶσσα είναι ὅπως ἐκεῖ ἰσχυρότατη, γλῶσσα ἐνὸς ἀριστοτέχνου τῆς πλαστικῆς. Τὰ μαλλιά λ.χ. καὶ τὰ γένεια εἶναι, ἀκριβῶς ὅπως στὸν στρατηγὸ καὶ τὸν ἄγνωστο τοῦ Uffizi, βόστρυχοι ποὺ ἀναστρέφονται ἕνας - ἕνας μὲ ἀπίστευτη δυναμικὴ ἐλαστικότητα, σὰν δαγκάνες. Ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχικὴ ἔκφραση εἶναι ἀνάλογη, ὁ Ἀντισθένης προβάλλεται σὰν μιὰ σκληρὴ, ἀδάμαστη, αὐτάρκης ψυχὴ, ποὺ συγκρατεῖται ἀπὸ σιδερένια πειθαρχία. Δὲν εἶναι λοιπὸν γι' αὐτὸν τὸν λόγο σωστή ἡ χρονολόγησή του οὔτε στὸν 3ον αἰῶνα π.Χ. ποὺ ἐπρότειναν μερικοί, τὸν αἰῶνα τοῦ «σφιγμένου», ἀπέριττου, sachlich πορτραίτου, οὔτε στὸν 2ον αἰῶνα π.Χ. ποὺ ἐπρότειναν ἄλλοι, τὸν αἰῶνα τοῦ μεγάλου, ἐκρηκτικοῦ πάθους καὶ τῆς διεσπασμένης φόρμας, οὔτε πολὺ λιγώτερο, στὸν 1ον αἰῶνα π.Χ.¹⁴, τὸ δὲ πῆλινον τῆς Πομπηϊας¹⁵, ἂν δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη δημιουργία μὲ ἀναμνήσεις ἔργων τοῦ ἀρχαίου «μπαρόκ», ἔχει ὑπ' ὄψη του μία μεταγενέστερη μετάπλαση τοῦ ἀρχικοῦ τύπου.

Εἶναι νὰ χαίρεται κανεὶς τὰ τέσσερα αὐτὰ ἐξαίσια πορτραῖτα. Ἔργα ποὺ χωρὶς ὑπερβολὴ σοῦ κόβουν τὴν ἀνάσα, μαρτυροῦν ἕνα δαιμόνιο ὅσο καὶ ἰδιόρρυθμο καλλιτέχνη πού, γνωρίζοντας ἄριστα τὶς πιὸ μυστικὲς κινήσεις τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, δὲν ἀρνεῖται, ὅπως ἄλλοι, τὸν πιὸ ἐντονο ρεαλισμὸ («summa similitudo»)¹⁶, ἀλλὰ δὲν χαλαρώνει τὴν σύνδεση τῶν μερῶν μὲ τὸν πλαστικὸ πυρήνα τῆς μορφῆς, οὔτε γλυστρᾶ ὅπως οἱ μεταγενέστεροί του στὸν ἄδυσώπητο «βερτισμὸ» καὶ τὴν ἔκχυση τῆς προσωπικότητος, ἀλλ' ἀπεναντίας, διακρίνοντας τὴν ἰδιαίτερη προσωπικότητα τοῦ καθενός, τὴν προβάλλει μὲ μιὰ σπάνια στὴν τέχνη ἐνάργεια καὶ ἀμεσότητα, δένοντας ὅλα τὰ μέρη «εἰς ἓν» καὶ ἐμφυσώντας στὸ ἔργο του ὅ,τι φαίνεται πὼς ἦταν ἡ δική του φλογερὴ ἰδιοσυγκρασία. Ὁ Δημήτριος Ἀλωπεκῆθεν, ποὺ ἐπανειλημμένα ἐπροτάθηκε¹⁷, πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ. Πρῶτα - πρῶτα διότι οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες μᾶς ἐμποδίζουν νὰ χρονολογήσωμε τὴν δράση του πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος¹⁸,

14. Τὶς ποικίλες αὐτὲς χρονολογίες ἐκθέτει ὁ Curtius, R. M. 1944, σελ. 36 - 7 (ὁ ἴδιος χρονολογοῦσε τὸν τύπο στὴν α' δεκαετία τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. σελ. 60). Συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία στὴν Braun, Untersuchung zur Stilgeschichte bärtiger Köpfe, Μόναχο 1966, σελ. 90, σημ. Σωστὴ μεθοδολογικὰ ἡ σύγκριση τῆς Braun μὲ σύγχρονα καὶ μεταγενέστερα ἔργα καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ Ἀντισθένης γύρω στὰ 335 π.Χ. ἔ.ἀ. σελ. 90 κ.ἐ. Βλ. καὶ σημ. 3.

15. Τὸ πῆλινον τῆς Πομπηϊας, Richter, εἰκ. 1056.

16. Plin. N.H. 34, 64.

17. Λ.χ. Ἀπὸ τὸν Arndt στὸ A/Br 165/6, τὸν V. Poulsen στὰ Portraits Grecs, ἀρ. 12, σελ. 41, τὸν Scheffold, Bildnisse, σελ. 207 κλπ. Ὁ Scheffold, σελ. 86, τοῦ ἀποδίδει μὲ ἐπιφύλαξη τὸν Ἀντισθένη, καὶ τοποθετεῖ (σελ. 35) τὴν δράση τοῦ Δημητρίου μεταξὺ τοῦ 375 καὶ τοῦ 330 π.Χ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Pfuhl, Anfänge der griechischen Bildniskunst, σελ. 8 (380 - 340 ἢ καὶ 330 π.Χ.). Ψηλότερες χρονολογήσεις ἀπὸ τὸν Schweitzer, Bedeutung und Geburt des Portraits (στὸ Zur Kunst der Antike II, σελ. 197) (Ἡ δράση του στὰ 400 π.Χ. καὶ ἀργότερα, ἀλλὰ δὲν νομίζει ὅτι μπορούμε νὰ ἔχουμε καμμία θεώρηση τῶν πορτραίτων του). Τὸν Hekler παλαιότερα (Bildniskunst σελ. X - XI), τελευταῖα τὸν Berger, Antike Kunst 11 (1968) σελ. 67 - 70, ὁ ὁποῖος ταίριασε τὸν τύπο τοῦ κεφαλίου τῆς γράϊας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου στὸν κορμὸ τῆς Basel καὶ χρονολόγησε τὸ ἔργο στὴν ἐποχὴ τοῦ Παρθενῶνος.

18. (α) IG II, 3, 1425. Koehler; α' μισὸ τοῦ 4ου, Loewy, Inschr. Gr. Bildh. ἀρ. 62. Ὁχι πολὺ μετὰ τὸν Εὐκλείδη. (β) IG II, 1522. Koehler: (μαζὶ μὲ τὴν IG II, 1531) περίπου στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. Loewy, ἀρ. 63: α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Pfuhl, Anfänge, σελ. 8, σημ. 15: Περὶ τὸ 350. (γ) IG III² 3, 3453: Βάσις Λυσιμάχης. Kirchner: Περίπου 360 π.Χ. Loewy, ἀρ. 64: Ὁχι πολὺ μετὰ τὸν Εὐκλείδη. Reisch (στὸν Pfuhl, Anfänge, σελ. 8, σημ. 15): 370 - 360. (δ) IG, II, 5, 393. Koehler: Λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (ε) IG II, 3, σελ. 350, ἀρ. 1425 b. Pfuhl: Πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (στ) Meritt, Hesperia, 1948, σελ. 38, ἀρ. 24: Περὶ τὸ 403 π.Χ. (ζ) Raubitschek, Dedications from the Athenian Acropolis, ἀρ. 143, σελ. 159 (τὸ ὄνομα [Δεμέτριος]): Τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.

ἐνῶ ὅλα αὐτὰ τὰ πορτραῖτα πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος καὶ ἔπειτα. Κι' ἔπειτα δὲν βλέπω πῶς ἡ καλλιγραφία τῶν ὁμορφῶν, μακρουλῶν, κυματιστῶν βοστρύχων τῆς προσεκτικῆς κτενισμένης γραίας τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ποὺ ὑπέτεθη ὅτι εἶναι ἡ Λυσιμάχη τοῦ Δημητρίου, εἶναι δυνατόν νὰ μεταβῇ στὸν δυναμικὸ ρεαλισμὸ τῶν *springbrunnentartige* μαλλιῶν τοῦ Ἀντισθένης λ.χ. καὶ τοῦ ἀγνώστου τοῦ Uffizi ἔστω καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Εἶναι σὰν νὰ λέμε ὅτι ὁ Fra Filippo Lippi, ποὺ ἐξωγράφιζε τὶς γνωστὲς χαριτωμένες μοῦσες στὰ πρόσωπα τῶν Παναγιῶν καὶ τῶν Χριστῶν του, ἦταν σὲ θέση στὰ τέλη τῆς καριέρας του νὰ κάνῃ τοὺς βοστρύχους του ν' ἀποκτήσουν τὴν στριφτὴ, συρμάτινη ἐλαστικότητα τῶν βοστρύχων ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Leonardo. Δύο διαφορετικὰ *Stilarten* εἶναι ἀδύνατον νὰ σηματοδοτοῦν ἔστω τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας ἐνὸς καλλιτέχνη. Ἄν ὅμως ἐπιμένουμε νὰ βροῦμε ὅπωςδήποτε κάπου ἄλλοι τὸ χέρι τοῦ Δημητρίου, θὰ τὸ συναντήσωμε ἴσως στὰ μαλλιά τοῦ πρώτου Σωκράτους, ποὺ ἔχουν ὅμοια κυματιστοὺς, γλυστεροὺς, σχεδὸν ὀφιοσχημοὺς βοστρύχους¹⁹. Ὁ τρόπος τοῦτος τῆς παραστάσεως τῶν μαλλιῶν ἔχει ἀπλωμένες τὶς ρίζες του πίσω στὴν μεγάλη περίοδο τοῦ 5ου αἰῶνος, σὲ ἔργα λ.χ. σὰν τὸ κεφάλι τῆς Δήμητρας Cherchel, χρονικὰ πάντως βρίσκεται κοντύτερα σὲ κεφάλια μὲ πιὸ γεμάτη, τρισδιάστατη μάζα μαλλιῶν, ὅπως λ.χ. τῆς Ἀθηνᾶς Giustiniani. Φυσικὰ δὲν εἶναι μόνον τὸ πλάσιμο τῶν μαλλιῶν ποὺ συνδέει στενὰ τὴν γραῖα μὲ τὸν Σωκράτη, εἶναι πρὸ πάντων ὁ ἔντονα ἀποτυπωμένος στὰ χαρακτηριστικὰ του ρεαλισμός. Διότι εἶναι περισσότερο ἀπὸ πιθανὸν ὅτι κανεὶς ἄλλος ἀπὸ τὸν « ἀνθρωποποιό », τὸν « *similitudinis quam pulchritudinis amantior* »²⁰ δὲν ἐτολμοῦσε στὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἀπόλυτης ἐπικρατήσεως τῆς ἰδεαλιστικῆς τάσεως νὰ πλάσῃ μιὰν εἰκονιστικὴ μορφή μὲ τόσο ἔντονα ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ ὅπως ἦταν ὁ Σωκράτης. Ὡστόσο, ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Δημητρίου εἶναι, ὅς τὸν ποῦμε ἔτσι, μονόπλευρος. Καθὼς βαθαίνομε σ' αὐτὸν νιώθουμε πῶς δὲν ἀντιστοιχεῖ σ' ἕναν τονισμὸ τοῦ ἰδιαίτερου στοιχείου τῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ συνυπάρχει μ' ἕναν ἐκφραστικὸν ἰδεαλισμὸ, ποὺ κυκλώνοντας τὴν εἰκονιζομένη προσωπικότητα τὴν κρατεῖ σὲ ἀπομόνωση ἀπὸ τὸν θεατὴ τοῦ ἔργου²¹. Τὸ φράγμα αὐτὸ τὸ ἔχουν διασπάσει ἤδη τὰ ρεαλιστικὰ πορτραῖτα ποὺ εἶδαμε, καὶ ἡ προ-

19. Ὁ Schweitzer ἀποδίδει (*Antike*, 1941, σελ. 80 καὶ *Zur Kunst der Antike II*, σελ. 184) στὸν « καλλιτέχνη τοῦ Σωκράτους α' τύπου » ἄλλα δύο πορτραῖτα :

(α) Τὸ πρωτότυπο τοῦ πολυσυζητημένου Θεμιστοκλέους τῆς Ὅστια, ποὺ κατ' αὐτὸν ἐγινε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰ. ἀλλὰ βασίζεται σὲ ἕνα παλαιότερο τύπο τοῦ 5ου αἰ. (β) Τὸ πορτραῖτο ἐνὸς ἀγνώστου στὸ Museo Conservatori, *Fasti Moderni I*, 9 (Jones, πίν. 23) ποὺ τὸ θεωρεῖ σημαντικὰ νεώτερο ἀπὸ τὰ ἄλλα.

20. Quintil. Inst. Orat. XII, 10, 9. Ἡ ὑποτιμητικὴ ἀπόχρωση ποὺ ἔχει ἡ κρίση τοῦ Κοϊντιλιανοῦ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Δημητρίου « *nimius in ea reprehenditur* » ὀφείλεται φυσικὰ στὴν πηγὴ ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ ὁ Κοϊντιλιανός. Πρέπει πάντως νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι οἱ πληροφορίες τῶν ἀρχαίων γιὰ τὸν δυνατό ρεαλισμὸ τῶν ἔργων τοῦ Δημητρίου εἶναι ὑπερβολικές. « *Niemand kann die Grenzen der eigenen Zeit überschreiten* » τονίζει σωστά ὁ Hekler, *Bildniskunst*, σελ. XI. Ὁ ρεαλισμὸς τῶν πορτραῖτων τῆς δημοκρατικῆς ἐποχῆς, ποὺ βρίσκονται χρονικὰ κοντὰ στὸν Κοϊντιλιανό, εἶναι πολὺ πιὸ ὥμος κι' ὅμως οὔτε νύξη δὲν γίνεται γι' αὐτόν. Ὁ λόγος ποὺ ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Δημητρίου προβάλλεται ὡς παράδειγμα « πρὸς ἀποφυγὴν » εἶναι ἡ ἐχθρικὴ στάση ποὺ ἐτήρησαν κιόλας οἱ σύγχρονοί του, λ.χ. ποιηταί, πιθανῶς καὶ καλλιτέχνες, σ' ἕνα φαινόμενο ποὺ ἐφέυγε ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ ἰδεαλισμὸ καὶ φαινόταν πολὺ πρωτοποριακὸ, βλ. U. Salis, *Die Kunst der Griechen*, σελ. 143 κ.έ. καὶ Homann-Wedeking, *AM* 1961, σελ. 111.

21. V. Salis, σελ. 145 γιὰ τὸν πρώτο Σωκράτη: « *Es fehlt diesem Antlitz noch an Tiefe* ».

σωπικότητας τους μιλεί όχι μόνον με την απόδοση των κυριωτέρων εξωτερικῶν ιδιορρυθμιῶν τοῦ προσώπου (γιὰ πιστὴ ἀπόδοση θὰ γίνῃ λόγος μόνο πολὺ ἀργότερα, ὅταν θὰ μπολιάζεται πιά ἡ ἑλληνικὴ τέχνη με τὸ ρωμαϊκὸ « χρονολογικὸ » πνεῦμα), ἀλλὰ καὶ με τὴν ἐκφραστικὴν ἀμεσότητα. Βαθειὰ εἶναι λοιπὸν ἡ ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τις δύο αὐτὲς ομάδες ρεαλιστικῶν ἔργων, ἀπόσταση ὅχι μόνον χρόνου, ἀλλὰ καὶ καλλιτεχνικῆς θεωρήσεως. Δημιουργὸς τῆς πρώτης ομάδος, ποὺ βρίσκεται ἀκόμη κάτω ἀπὸ τὴν μορφικὴ γοητεία τοῦ 5ου αἰῶνος, εἶναι ὁ Δημήτριος· ὡς δημιουργὸν ὅμως τῆς δευτέρας πρέπει νὰ ἀναζητήσωμε στὴν φιλολογικὴ παράδοση κάποιον ἄλλον, ὁ ὁποῖος, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὸν ρεαλισμὸ τῶν ἔργων του, πρέπει νὰ ἦταν περίφημος.

Ἄν, ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν πορτραίτων αὐτῶν, ἔρριξα τὰ μάτια μου στὸν Λύσιππο εἶναι πρῶτα - πρῶτα διότι πιστεύω ὅτι κανεῖς μικρότερος ἀπ' αὐτὸν δὲν ἦταν ἄξιος γιὰ τόσο μεγάλες δημιουργίες. Οἱ ἀρχαῖες πηγές με θαυμασμὸ μιλοῦν γιὰ τὴν ζωντάνια τῶν ἔργων του : « ζῶν θάρσος ὁ χαλκὸς ἔχει »²² « αὐδασοῦντι δ' ἔοικεν ὁ χάλκεος ἔς Δία λεύσσω » (γιὰ τὸν Ἀλέξανδρον)²³ κλπ., ἀλλὰ τὴν ιδιομορφία τῆς ζωντάνιας του πρέπει κυρίως σὲ κάποια λόγια τοῦ Πλουτάρχου νὰ διακρίνωμε, σὲ ἐκεῖνα ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τις εἰκόνες τοῦ Ἀλεξάνδρου²⁴ : « Διὸ καὶ μόνον Ἀλέξανδρος ἐκέλευε Λύσιππον εἰκόνας αὐτοῦ δημιουργεῖν· μόνος γὰρ οὗτος, ὡς ἔοικε, κατεμήνυε τῷ χαλκῷ τὸ ἦθος αὐτοῦ καὶ συνεξέφερε τῇ μορφῇ τὴν ἀρετὴν· οἱ δὲ ἄλλοι τὴν ἀποστροφὴν τοῦ τραχήλου καὶ τῶν ὀμμάτων τὴν διάχυσιν καὶ ὑγρότητα μιμεῖσθαι θέλοντες οὐ διεφύλαττον αὐτοῦ τὸ ἀρρενωπὸν καὶ λεοντῶδες ». Κανεῖς ἄλλος ἀπὸ τοὺς σύγχρονους γλύπτες δὲν ἦταν σὲ θέσιν νὰ ἀποδώσῃ ἄξια τὸν ἀρρενωπὸν, τὸν λεοντίσιο χαρακτήρα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἐνῶ προφανῶς ζωντάνια εἶχαν πολλῶν τὰ ἔργα, τοῦ καθενὸς με τὸν δικό του τρόπο. Ὅλοφάνερο εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τὰ παραπάνω, ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς ομάδος ἔργων ποὺ με ἀπασχόλησε ταυτίζεται με τοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ οἱ ἀρχαῖοι δίνουν στὸ ἔργο τοῦ Λυσίππου, ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ διστάσωμε, σὰν τὸν Adriani λ.χ.²⁵, νὰ ἀποδώσωμε στὸν μεγάλον Σικυώνιον μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ρεαλιστικὰ πορτραῖτα τοῦ 3ου τετάρτου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., αὐτὰ ὅπου ἀναγνωρίζομε τὸ « πῦρ »²⁶ τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς πλαστικῆς διατυπώσεως. Ἄλλωστε τὸν Λύσιππο εἶχε κιόλας προτείνει (ἂν καὶ με κάποιαν ἐπιφύλαξιν) ὁ Sieveking γιὰ τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀντισθέ- νους²⁷.

Ἀλλὰ θὰ μπορούσε κανεῖς νὰ διατυπώσῃ τὴν ἐξῆς παρατήρησιν : Ἀφοῦ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι τὰ πιὸ « ρεαλιστικὰ » ποὺ γνωρίζομε ἀπὸ τὸν 4ον αἰῶνα π.Χ. γιατί ἓνα μέρος τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ νὰ μὴν ἀποδοθῇ στὸν ἐπίσης γλύπτη, ἀδελφὸ τοῦ Λυσίππου, Λυσίστρατο, ποὺ ἔχει μείνει ὀνομαστὸς στὴν παράδοση γιὰ δύο βαρυσήμαντες τεχνικὲς καινοτομίες : τὴν λήψιν ἐκμαγείων ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πρόσωπα τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὴν

22. Ἀνθολ. Παλ. XVI (Ant. Planudea IV) 121.

23. Πλουτάρχου, Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, Λόγος β, 2. Overbeck, Schriftquellen, ἀρ. 1479, βλ. καὶ ἀρ. 1484.

24. Overbeck, ἔ.ἀ.

25. Arch. Clas. 1949, σελ. 44 Βλ. καὶ Picard, Manuel, IV, 2, σελ. 1075, σημ. 1.

26. « Πῦρ τοι ὁ χαλκὸς ὄρη » Ἰμέρ. XIV, 14. Ἀνθολ. Παλ. 11, 50, 14 (Ant. Planudea IV, 119). Overbeck, ἀρ. 1482.

27. Anhang zu Christ's Griechischer Literaturgeschichte, 1905, Nr. 32.

λήψη έκμαγείων από αγάλματα²⁸; Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς καινοτομίες μᾶς ἀπασχολεῖ φυσικὰ μόνον ἡ πρώτη. Γιὰ τοὺς μετέπειτα « βεριστικούς » αἰῶνες τοῦ πορτραίτου ἡ καινοτομία ὑπῆρξεν ἀποφασιστικὴ σὲ σημασία, ἐπειδὴ ἔδωσε στοὺς τεχνίτες τὸν τρόπο νὰ ἀποδώσουν τὶς ἀνωμαλίες ποὺ ἐπιθυμοῦσαν. Ὡστόσο, γνωρίζομε πῶς ὁ Πλίνιος μιλώντας γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Λυσιστράτου προσθέτει ἀμέσως ὅτι ὁ καλλιτέχνης αὐτὸς ἐβελτίωνε τὶς εἰκόνες τῶν ἀνθρώπων στὸ κερί ποὺ ἔχυνε στὰ γύψινα έκμαγεῖα του, δηλαδὴ δὲν περιοριζόταν σὲ μία μηχανικὴν ἀπόδοση τῶν προσώπων ποὺ ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ έκμαγεῖα, ἀλλὰ ἔκανεν, αὐτὸ ποὺ λέμε σήμερα *retouche*. Ὅτι ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ μᾶς τὸ βεβαιώνουν καὶ τὰ σωζόμενα πορτραῖτα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα κανένα δὲν μεταπίπτει στὸν ὀμὸ « βερισμό ». Ὅμως τί διαπιστώνομε ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τοῦ Λυσιστράτου; Μᾶς γνωρίζουν τρία ἔργα του ὅλα κι ὅλα: τὸ ἀγαλμα μῖα Βοιωτῆς ἡρωίδος, τῆς Μελανίπης²⁹, καὶ δύο αγάλματα ἐπίσης στὴν Βοιωτία³⁰. Καὶ ὅμως μία τόσο ἀποφασιστικὴ καινοτομία νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε σημαντικότερο ἀντίκρουσμα σὲ καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ, τέτοιο πάντως ποὺ νὰ ἀφίση σαφέστερο ἵχνος στὴν φιλολογικὴ παράδοση³¹. Νὰ σημειώσωμε μάλιστα ὅτι τὰ δύο ἔργα ποὺ μαρτυροῦνται ἐπιγραφικά, ἔγιναν γύρω στὰ 300 π.Χ., δηλαδὴ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λυσίππου. Ἔτσι ἄλλην ἐξήγηση γιὰ τὴν φειδῶ τῶν πηγῶν στὸ ἔργο τοῦ Λυσιστράτου δὲν μπορῶ νὰ δώσω παρὰ μόνον τούτῃ: ὅτι ὁ ἴδιος ὡς καλλιτεχνικὴ προσωπικότης ἦταν ἀσήμαντος, ἀλλὰ ὑπῆρξε μεγίστη ἡ συνεισφορά του, ὅτι ἔθεσε τὴν νέα τεχνικὴ στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀδελφοῦ του, τοῦ ὁποῖου ἀνεγνώριζε τὴν ἀσύγκριτη καλλιτεχνικὴν ὑπεροχὴ, μὲ σκοπὸ τὴν ἐπιτάχυνση τοῦ ἔργου του. Ἄν ἡ παραγωγὴ τοῦ Λυσίππου ὑπῆρξε τεράστια, αὐτὸ δὲν ὀφειλόταν μόνον στὴν ἀκατάβλητην ἐργατικότητά του καὶ στὰ πολλὰ χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ κατὰ τὴν γνώμη μου καὶ στὴν συνεργασία μὲ τὸν ἀδελφὸ του. Ἐκεῖνος τοῦ προετοίμαζε τὴν δουλειά, καὶ δὲν ἐκράτησε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του παρὰ ἐλάχιστον ἀριθμὸ παραγγελιῶν. Ἐπομένως, ὁ « ρεαλισμὸς » τοῦ Λυσιστράτου εἶναι σὰν νὰ λέγεται καὶ γιὰ τὸν Λύσιππο³².

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον οἱ γενικὲς αὐτὲς σκέψεις ποὺ μὲ παρακινοῦν νὰ ἀποδώσω τὰ παραπάνω ἔργα στὸν Λύσιππο. Τὸ ὀρμητικὸ, ἀλλὰ συνάμα ὅλο ἐλαστικότητα *ductus* τῶν μαλλιῶν τοῦ Ἀντισθένης θυμίζει ἰσχυρότατα τὸν μεσοελληνιστικὸν Περγαμηνὸν Ἀλέξανδρο (Πί ν. 105 α, β), ποὺ προφανῶς ἀνατρέχει σὲ μία Λυσίππεια δημιουργία τῆς ἐποχῆς τῶν ὑστέρων χρόνων τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου³³. Ἀλλὰ καὶ

28. Γιὰ τὸν Λυσίστρατο: Brunn, *Gesch. d. Gr. Künstler*, σελ. 282 κ.έ. Brommer, RM 1953, σελ. 54, σελ. 166, Schweitzer, *Bildniskunst*, σελ. 25, RE XIV, στ. 66, 7, ἀρ. 12 (Lippold) Pfuhl, *Anfänge*, σελ. 1 κ.έ. Lippold, *Gr. Plastik*, σελ. 286. Thieme-Becker, *Künstlerlexicon* XXIII, σ. 500 (Bieber). Βλ. καὶ Carpenter, *Mem. of the Amer. Acad. Rome* 18 (1941), σελ. 74 κ.έ. Οἱ πηγές: Overbeck, *Schriftquellen*, ἀρ. 1513-5, οἱ ἐπιγραφές: IG VII 553 καὶ 2463 βλ. καὶ Κεραμόπουλλο, AM 1908, σ. 211 κ.έ.

29. Tatian, *Adv. Gr.* σ. 35, 16.

30. Βλ. σχετ. Κεραμόπουλλο, ἔ.α.

31. Ὁ Lippold στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸν Λυσίστρατο στὸ RE XIV σ. 67 προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ μὲ τὰ ἐξῆς λόγια: «Doch wohl dem einzigen der späteren Zeit bekannten».

32. Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν Pfuhl, *Anfänge d. gr. Bildniskunst*, σ. 17, στὸν Λυσίστρατο, ὄχι στὸν Λύσιππο.

33. Kleiner, *Festschr. B. Schweitzer*, σελ. 235. Βλ. καὶ Gebauer, AM 1938-39, σελ. 56-7.

κάτω από την φαινομενικά άπαθῆ κίνηση τῶν βοστρύχων τοῦ Ἀλεξάνδρου Azara³⁴ (Πί ν. 106 καὶ 107) νιώθουμε, ἂν βυθίσουμε σ' αὐτοὺς τὸ βλέμμα μας, τὸ ἴδιο χέρι νὰ δουλεῦν ὅλο νεῦρο τὰ νεανικά μαλλιά τοῦ ἀγαπημένου Μακεδόνο. Πόσο διαφορετικά ἔχει λ.χ. στεφανώσει τὸ ἴδιο πρόσωπο ὁ καλλιτέχνης τοῦ γνωστοῦ κεφαλίου τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (ὁ Λεωχάρης;) γίνεται ἀμέσως φανερό. Βόστρυχοι ποὺ σὲ ἀπαλούς κυματισμούς σέρνονται, κουλουριάζονται, ἀργοσαλεύουν γύρω ἀπὸ τὸ ὁμορφο πρόσωπο, δίχως ἔνταση ἀκολουθώντας ἢ μετατρέποντας παραδοσιακὰ σχήματα, τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα «schönes Gelock» (Kleiner)³⁵. Πολὺ σωστὰ λοιπὸν τονίζει ὁ Kleiner ὅτι ὅταν ὁ Πλίνιος λέγῃ γιὰ τὸν Λύσιππο ὅτι ἐκαινοτόμησε στὰ μαλλιά («statuariae arti plurimum traditur contulisse capillum exprimendo»)³⁶, δὲν εἶναι τόσο ἐπειδὴ οἱ λεπτομέρειες τῶν μαλλιῶν τοῦ εἶχαν ἀκρίβεια καὶ ὀξύτητα, γιὰ τίς ὁποῖες ἐξ ἄλλου ὁ Λύσιππος θαυμάζεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο, καὶ μάλιστα πάνω ἀπ' ὅλα («propriae huius videntur esse argutiae operum custoditae in minimis quoque rebus»)³⁷, ὅσο ἐπειδὴ οἱ τρίχες τῶν μαλλιῶν τοῦ ἦσαν «federnd und nervig, straff und zügig»³⁸.

Ἔτσι ὁ Ἀντισθένης καὶ οἱ δύο Λυσίππειοι Ἀλέξανδροι συνδέονται στενά. Μαζί τους ὁμως πηγαίνει καὶ ὁ στρατηγὸς τῆς Νεαπόλεως τοῦ ὁποῖου τὰ μαλλιά στὴν πλαγίαν ὄψη ἔχουν ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα μὲ τὰ μαλλιά τοῦ Ἀλεξάνδρου Azara, καθὼς καὶ ὁ ἄγνωστος τοῦ Uffizi. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁμως ἀκόμη εἶδαμε ὅτι τὰ μαλλιά τοῦ λεγομένου «Λυκούργου», παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἔχουν βέβαια τὸ πλούσιο ἀνακάτεμα τῶν ἄλλων, ἔχουν μακρεῖς βοστρύχους ποὺ κατεβαίνουν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλίου μὲ τὸν ἴδιο λ.χ. παλμὸ ποὺ ἔχουν στὸ κεφάλι Uffizi, καὶ παραπάνω ἐσημείωσα τί εἶναι ἐπίσης αὐτὸ ποὺ τὸν φέρνει κοντὰ στὰ ἄλλα πορτραῖτα. Ἔτσι, τόσον αὐτὸς ὅσο καὶ τὰ τέσσερα ὄρφανὰ ὡς τώρα πορτραῖτα δένονται, νομίζω, σφικτὰ μὲ τὸν δημιουργὸ τῶν δύο ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους τύπους τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ μιὰν ὁμάδα ἔργων καμωμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον καλλιτέχνη. Ἄν μάλιστα τώρα πλησιάσουμε σ' αὐτὰ καὶ τὸ κεφάλι τοῦ Ἀποξυόμενου (Πί ν. 108) ἢ τοῦ Ἑρωτος τοῦ γνωστοῦ Λυσίππειου τύπου θὰ πεισθοῦμε ἀπολύτως γιὰ τὴν ὁρθότητα τῆς ἀποδόσεως τῆς ὁμάδος στὸν Λύσιππο. Γιὰ νὰ περιορίσουμε τὴν ματιά μας στὰ μαλλιά· ἢ ἴδια φαινομενικὴ ἀκαταστασία³⁹ καὶ ἀνησυχία βοστρύχων ποὺ κινοῦνται πέρα δῶθε σὰν κύματα τῆς θάλασσας ποὺ τὰ κτυποῦν ἄνεμοι ἀπὸ πολλὰς ταυτόχρονα μεριές, τὸ ἴδιο στρίψιμο καὶ τῆς παραμικρότερης τρίχας, ἓνα σύνολον ὁμως τόσο θαυμαστὰ ὁργανωμένο καὶ δεμένο!

Ἄς δοῦμε τώρα, ἂν στὴν εἰκόνα τοῦ Λυσίππου, ποὺ διέγραψα παραπάνω, μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν ὅσα πορτραῖτα ἀπεδόθησαν κατὰ καιροὺς σ' αὐτόν.

Ὁ Σωκράτης τοῦ β' τύπου⁴⁰ (Πί ν. 109) εἶναι ἓνα ἔργο ποὺ πειστικὰ ταυτίσθηκε

34. Γιὰ τὴν ἀξία τῆς προτομῆς Azara, βλ. ἐπισκόπηση τῶν συζητήσεων στὸν Picard, Manuel, IV, σελ. 728 κ.έ. Γνησιώτερη ἔκφραση ἔχουν τὰ μαλλιά τοῦ κεφαλίου τῆς Γενεύης, ἔ.ἀ. σ. 733, εἰκ. 311.

35. Ἔ.ἀ.

36. Ἔ.ἀ. 34, 65.

37. Ν.Η.

38. Kleiner, ἔ.ἀ.

39. Bieber, Sculpture of the Hellenistic age, σ. 53: «Apparent casualness with artistic refinement» (γιὰ τὸν Ἀποξυόμενο). Παρόμοια καὶ τὰ μαλλιά τοῦ Ἑρωτος, βλ. λ.χ. τὸ ἀντίγραφο τῆς συλλογῆς Bioncourt, Picard, Manuel, IV, πίν. XIII.

40. Σχετικὰ πρόσφατη βιβλιογραφία: Braun, Untersuchung zur Stilgeschichte bärtiger Köpfe κλπ. σ. 90, σημ. 4, στὴν σ. 89. Τὰ ἀντίγραφα στὴν Richter, Portraits I, σελ. 112 κ.έ. Βλ. καὶ Schefold, Die Griechen und ihre Nachbarn (Propyläenkunstgeschichte I, σελ. 192, ἀρ. 109).

μέ το ἄγαλμα ποῦ κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο ἔστησαν οἱ Ἀθηναῖοι στὸ Πομπεῖον καὶ ἐργάσθηκεν ὁ Λύσιππος⁴¹. Τὰ πλούσια καὶ δυναμικὰ ἀνακατεμένα μαλλιά, ποῦ μαρτυροῦν οἱ καλύτερες ἐκδόσεις του, εἶναι ἀντίστοιχα μέ τὰ ὅσα παρατηροῦνται στὰ μαλλιά τῶν ἄλλων. Ἡ « ὁμιλητική » περιοχὴ τοῦ στόματος μέ τὰ παχειὰ μουστάκια ποῦ κατεβαίνουν τριγωνικά, ἡ δυνατὴ πλαστικότης, τέλος ἡ δαιμονικὰ ὑπερήφανη ματιὰ (στὸ καλὸ ἀντίγραφο τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν) αἱρουν κάθε δισταγμό.

Ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης Studniczka παριστάνει μιὰ Λυσίππεια δημιουργία στηρίζεται κυρίως στὴν ἐνεπίγραφη ἐρμαϊκὴ στήλη ποῦ βρέθηκε στὴν Στοὰ Ἀττάλου, ἐπειδὴ στὸ ἐπίγραμμα ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἔργο (τὸ ἀρχικὸ φυσικὰ) εἶχε στηθῇ ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο⁴². Κι' ἐπειδὴ ὁ Λύσιππος ἦταν ὁ ἀγαπημένος καί, στὰ χρόνια αὐτὰ τουλάχιστον, ὁ ἀποκλειστικὸς γλύπτης τοῦ Μακεδόνο βασιλέως, ὁ Schefold ὑπέθεσεν ὅτι αὐτὸς ἔκαμε καὶ τὸν Ἀριστοτέλη⁴³. Μολονότι ἡ ὑπόθεσις τοῦ Schefold δὲν ἔγινε ἀπὸ ὅλους δεκτὴ, ἀμφισβητήθηκε μάλιστα ζωηρὰ ἀπὸ τὸν V. Poulsen⁴⁴, δὲν θὰ ἀρνηθῇ κανεὶς ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι πολὺ κοντὰ στὸν λεγόμενον Λυκοῦργο, δηλαδὴ σ' ἓνα ἔργο ποῦ εἶδαμε πὼς εἶναι Λυσίππειο⁴⁵, ἂν προσέξῃ κανεὶς τὸν τρόπο ποῦ κάποιοις ἀραιῆς τρίχες ἀργοκατεβαίνουν στὸ φαλακρὸ, φουσκατὸ μέτωπο, ἢ ἄλλες ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κορυφὴ σαρώνουν σὲ μεγάλα, ἀραιὰ κύματα τὰ πλάγια, γιὰ νὰ καταλήξουν ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ αὐτιά, τέλος, ὅμως ὄχι λιγώτερο σημαντικὸ, τὴν πλούσια κινητικότητα τῆς σάρκινης μάζας. Ἐντύπωση κάνει βέβαια ἡ διαφορὰ στὸ « κτένισμα » ἀπὸ τὰ μαλλιά τῶν ἄλλων Λυσίππειων δημιουργιῶν, διαφορὰ ποῦ καὶ στὸν Λυκοῦργο ἐσημείωσα ἤδη, ἀλλ' εἶναι μόνον « μορφολογικὴ » ὄχι καλλιτεχνικὴ.

Ὁ Ξενοφῶν⁴⁶ ποῦ γνωρίζομε κυρίως ἀπὸ τὴν ἐνεπίγραφη προτομὴ τοῦ Μουσείου Ἀλεξανδρείας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μερικά ἀκόμη ἀντίγραφα, εἶναι ἔργο τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ὁ Adriani τὸν ἀπέδωσε στὸν κύκλο τοῦ Λυσίππου (ὄχι στὸν ἴδιο), κατὰ τὸν Schefold ὅμως εἶναι ἔργο κάποιου Ἀθηναίου καλλιτέχνη⁴⁷. Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι ἡ τρισιδιάστατη, ὁλόγλυφη παράσταση τῆς πλαστικῆς μάζας, οἱ διαρκῶς στρογγυλούμενες ἐπιφάνειες, τὰ κοντὰ μαλλιά ποῦ σὰν κάποια βιτσιὰ τοῦ ἀγέρα νὰ τὰ φυσάῃ δεξιὰ στὴν ἴδια κατεῦθυνση μέ τὸ βλέμμα, σπρώχνοντας καὶ μπερδεύοντας τὸ ἓνα μέ τὸ ἄλλο, τὸ δυνατό πάθος ποῦ φουσκῶνει στὰ μάτια κάτω ἀπὸ τὰ βαρεῖα φρύδια, ὅλα αὐτὰ δικαιολογοῦν τὴν ἄποψη τοῦ Adriani. Ὅπως δὲν ἦταν ὁ δημιουργὸς του δὲν ἦταν καλλιτέχνης τῆς σειρᾶς σὰν τὸν καλλιτέχνη λ.χ. τοῦ Σοφοκλέους τοῦ Λατερανοῦ, ποῦ δου-

41. Διογ. Λαέρτ. 2, 23, 43.

42. « Υἱὸν Νικομάχου σοφίης ἐπίστορα πάσης/στήσεν Ἀλέξανδρος θεῖον Ἀριστοτέλην ».

43. Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker, σελ. 36 καὶ 96.

44. Portraits Grecs, ἀρ. 22, σ. 51: Ἀμφισβητεῖ ἂν τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι μία γενεὰ παλαιότερο ἀπὸ τὸν Ὀλυμπιόδωρον, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Αἰσχίνη ἀκόμη. Τὸ ἀδύνατο σημεῖο τῆς ὑποθέσεως τοῦ Poulsen εἶναι ὅτι δὲν παίρνει ὑπ' ὄψη του ὅτι τὰ ἔργα τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν προηγούνται στυλιστικά, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τους.

45. Βλ. καὶ Braun, ἔ.ἀ. σ. 94.

46. Ἐντελῶς πρόσφατα: Eva Minakaran-Hiesgen, JdI 1970, σ. 112 κ.έ. μέ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν ἀντιγράφων ποῦ εἶναι σήμερα πέντε. Βιβλιογραφία βλ. καὶ Braun λίγο παλαιότερα, σ. 89, σημ. 3. Richter, Portraits II, σ. 157-8.

47. Adriani, Arch. Cl. 1949, σελ. 39, πίν. II. Schefold, Griechische Dichterbildnisse, σ. 21. Κατὰ τὴν Minakaran, ἔ.ἀ. σ. 137, τὸ πρωτότυπο ἦταν ἓνα χάλκινο ἔργο στημένο πιθανῶς στὴν Ἀθήνα, ἐποχὴ τοῦ 335-330 π.Χ. (σ. 141). Πιστεύω ὅτι εἶναι παλαιότερος, βλ. ἔ.ἀ. σελ. 23.

λεύει με τυποποιημένα πλαστικά σχήματα, χωρίς να μπορή να αγκαλιάσει με το πάθος του όλόκληρη την μορφή, άλλ' ούτε σάν τόν Σκόπα ή τόν καλλιτέχνη του Έφήβου τών Άντικυθήρων που ξεχύνουν μονομιᾶς καί κατευθεῖαν ὅ,τι ἔχουν νά ποῦν συγκρατώντας τήν μορφή τους σ' ἓνα σφικτὸ σύνολο. Μακρὺ ἡ σκέψη ὅτι λείπει ἐδῶ ἡ συνοχή. Ὅμως ἡ σύνδεση τῶν πάντων γίνεται μ' ἓνα πυκνὸ δίχτυ κυματισμῶν, με τρόπο ἀφάνταστα πιὸ ἐλαστικὸ καὶ πλούσιο. Εἶναι ἡ ἀντίθεση τῆς περισπωμένης ἀπὸ τὴν εὐθεία. Καὶ ἡ ἐκφραστικὴ ἀπόχρωση εἶναι ἡ ἴδια ὅπως σ' ἓνα πολὺ συγγενικὸ κεφάλι ἀθλητοῦ τῆς Κοπεγχάγης (τὸ ὀνόμαζαν παλαιότερα Ἀρίστιππο)⁴⁸, τοῦ ὁποῖου ἔχει κιόλας ἀναγνωρισθῇ ὁ λυσίππειος πλαστικὸς καὶ ἐκφραστικὸς χαρακτήρ⁴⁹: κάπως σάν τὴν φορτωμένη ἡλεκτρισμὸ ἀτμόσφαιρα πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τῆς καταιγίδος. Ὅτι λοιπὸν ὁ Ξενοφῶν εἶναι ἓνα ἔργο πού ὄχι ἀπλῶς ἀνήκει στὸν κύκλο τοῦ Λυσίππου, ἀλλὰ βγῆκε καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τοῦ τὸ χέρι μοῦ φαίνεται, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἶπα παραπάνω, πιθανώτατο.

Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια εἶχα δημοσιεύσει στὴν *Antike Plastik* ἓνα κεφάλι τοῦ Μουσείου Κερκύρας (Πί ν. 110 α, β), ὑπεστήριζα δὲ ὅτι ἀντιγράφει ἓνα χάλκινο γλυπτὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἔργο τοῦ Λυσίππου, πού πιθανῶς παρίστανε τὸν σκεπτικὸ φιλόσοφο Πύρρωνα τὸν Ἡλεῖο⁵⁰. Ὅτι ἓνα χάλκινο πρωτότυπο κρύβεται πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο, εἶναι σίγουρο, παρὰ τὶς κάποιες ἀντιρρήσεις πού διατυπώθηκαν ἀπὸ τότε. Σήμερα ὅμως δὲν νομίζω πιά, ὅπως τότε, ὅτι τὸ πρωτότυπο τοῦ Κερκυραϊκοῦ κεφαλοῦ μπορεῖ νὰ κατέβη ἕως τὸ 320 π.Χ. καὶ ἐπομένως ὅτι παρίστανε τὸν Πύρρωνα, ἂν καὶ σίγουρα πάντως παρίστανε στοχαστή. Σημείωσα στὸ μεταξὺ ὅτι ὄχι μόνον ἡ ἀπλῆ φόρμα καὶ ἡ ἀβίαστα συγκεντρωμένη δομὴ του πρέπει νὰ προηγούνται χρονικὰ ἀπὸ τὸ σφίξιμο πού ἐπιβάλλεται ἀπ' ἔξω στὴν λεπτὰ διαφοροποιημένη πλαστικὴ μᾶζα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ ὅτι κάποιες ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες ἐδῶ μᾶς πᾶνε πίσω σὲ χρόνους. Λ.χ. τὸ αὐτί. Ἀντὶ γιὰ τὸ στενόμακρο ὄργανο, με τὴν μικρὴ σχετικὰ ἀκουστικὴ ὀπὴ καὶ τὴν νατουραλιστικὴ διάπλαση τῶν χόνδρων, πού συναντοῦμε στὸν Ἀποξυόμενο⁵¹, καὶ τὸν Ἀριστο-

48. Καλὲς φωτογραφίες στὸν Walter, AM 1956, Beil. 100 καὶ 102 «ἀμέσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ.» καὶ βιβλιογρ. Braun, ἔ.ἀ. σ. 94, σημ. 4. Τὴν σχέση ὑπεγράμμισεν ὁ Adriani, Arch. Cl. ἔ.ἀ. σ. 43. Βλ. πιὸ πρόσφατα Dohrn, *Antike Plastik* VI, σελ. 73.

49. Βλ. λ.χ. Walter, ἔ.ἀ. σ. 178 καὶ Dohrn, ἔ.ἀ. Τὸ κεφάλι τῆς Κοπεγχάγης συνδέθηκε ἀπὸ τὸν Dohrn με ἓνα κεφάλι ἀθλητοῦ ἀπὸ τὴν *Lucus Feroniae* βορείως τῆς Ρώμης, πού ἔχει ἀπαραγνώριστα Λυσίππεια χαρακτηριστικὰ (ἔ.ἀ. πίν. 42 - 7). Ὁ Dohrn τὸ χρονολογεῖ στὴν δεκαετία 350 - 340, ὅπως καὶ τὸ κεφάλι τῆς Κοπεγχάγης. Καὶ τὸ μὲν πρῶτο σωστά. Τὰ μαλλιά καὶ ἡ πλαστικὴ μᾶζα κινούνται με τὸν ἴδιον συγκεντρωμένον παλμὸ ὅπως στὸ πορτραῖτο τοῦ Σωκράτους. Ἀλλὰ τὸ κεφάλι τῆς Κοπεγχάγης με τὴν σφικτότερη διάπλαση καὶ διατύπωση εἶναι λίγο παλαιότερο.

50. *Antike Plastik* VI, σ. 111, πίν. 62 - 4. Ἡ Bieber, AJA σ. 83 - 4 καὶ ὁ Berger, *Mus. Helv.* 1969, σ. 119 ἀμφισβητοῦν ἂν ὑπόκειται ἔργο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἀδίκως. Γιατὶ μιὰ προσεκτικώτερη μελέτη τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἔργου θὰ τοὺς ἐπειθε, εἶμαι βέβαιος, ὅτι τὸ κεφάλι περιλαμβάνει μερικὰ πολὺ καλὰ πλαστικὰ στοιχεῖα, ὅπως π.χ. λεπτὴ ἀπόδοση πολλῶν τριχῶν, καλογραμμένα αὐτιά κλπ. πού δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν νὰ ὀφείλονται σὲ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν μεταφορὰ στοιχείων ἐνὸς χάλκινου κλασσικοῦ πρωτοτύπου με γερὴ πλαστικὴ δομὴ καὶ πλαστικὴ εὐαισθησία. Ἐνα ἔργο τόσο προχωρημένων αὐτοκρατορικῶν χρόνων δὲν βλέπω πῶς θὰ μπορούσε νὰ «δημιουργήσῃ» τέτοιες λεπτομέρειες. Ἐπειτα ἡ Bieber χρονολογεῖ ἐσφαλμένα καὶ τὸ ἴδιο τὸ κεφάλι. Στὰ κεφάλια τῆς «ὀμάδος τῆς Ἐπιδαύρου» τὰ στοιχεῖα γλυστοῦν στὴν ἐπιφάνεια ἐνὸς ἐλάχιστου διαφοροποιημένου πλαστικοῦ πυρήνος, πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι ἐδῶ. Ἐδῶ, δηλαδὴ στὸ ἀντίγραφο τῆς Κερκύρας, ἔχομε ἓναν *Ausläufer* τῆς ἀρχαίας πλαστικότητος, ἐκεῖ τὴν ἐξπρεσιονιστικὴν πλαστικὴν ἀντίληψη τῆς *Spätantike*.

51. Bl. Bulle, *Der schöne Mensch im Altertum*, πίν. 196 δ.

τέλη⁵², τὸ αὐτὶ εἶναι ἐδῶ πιὸ « γραμμένο » παρὰ σαρκωμένο καὶ ὁ ἀκουστικός πόρος μεγαλύτερος, παραπλήσιος λ.χ. μετὰ τῶν αὐτιῶν τοῦ Ἀποξυομένου τῆς Ἐφέσου⁵³. Κι' ἀκόμη τὸ τραβηχτὸ κάτω χεῖλι εἶναι τύπου παλαιῦκοῦ, διαφορετικοῦ ἀπὸ τὰ σαρκώδη χεῖλη τοῦ Ἀποξυομένου, τόσο πού νὰ γεννιέται ἀκόμη ἀμφιβολία ἂν τὸ κεφάλι τοῦτο πρέπει καὶ νὰ τὸ κρατήσουμε γιὰ τὸν Λύσιππο ἢ νὰ τὸ ἀπωθήσωμε στὸν χῶρο τῆς δημιουργικότητος ἄλλου ἀνωνύμου καλλιτέχνου τῶν μέσων ἢ λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὡστόσο τὸ μὲν αὐτὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι παραστάθηκε ἔτσι, ἐπειδὴ ὁ καλλιτέχνης του στὰ πρῶτα του βήματα ἐπηρεάζοταν ἀκόμη σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν δασκάλων του, τὸ δὲ στόμα ὅτι ἐνδεχομένως ἀποστεγνώνει μιὰ διάπλαση πού ἀπεικόνιζε τὴν πραγματικὴν ὄψη τοῦ εἰκονιζομένου. Ὁμολογουμένως δὲ τὰ « θετικά » στοιχεῖα εἶναι πιὸ βαρεῖα. Ἡ πλουσιώτατη καὶ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητη κίνηση τῆς πλαστικῆς μάζας πού διαγράφεται μέσα ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο (βλ. λ.χ. τὸν χῶρο γύρω ἀπὸ τὰ μάτια ἢ τὶς ζάρες τῶν ματιῶν), πού θαυμαστὰ συνδυάζεται μετὰ μιὰ γερὴ ὑποδομή, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀτέλειωτο στρογγύλεμα τῆς κάθε λεπτομέρειας, ὅπως καὶ τοῦ συνόλου, ἡ ἀργὴ προώθηση τῶν μαλλιῶν ἀπὸ τὴν κορυφὴ πρὸς τὸ πρόσωπο, πού εἶναι γεμάτη κρυμμένη δύναμη (πάρα πολὺ ὅμοια μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους) κλίνουν τὴν πλάστιγγα πρὸς τὴν μεριὰ τοῦ Λυσίππου. Ὅπωςδήποτε δικαιολογεῖται βέβαια μιὰ ἐπιφύλαξη.

Καὶ ἔρχομαι τώρα σὲ ἓνα πορτραῖτο (Πί ν. 111 α) μετ' ἐντονωτάτη προσωπικὴ σφραγίδα πού ἥσκησε βαθειὰν ἐπίδραση στὴν μετέπειτα τέχνη, καὶ πού ἀκούσθηκαν οἱ πιὸ διαφορετικὲς γνώμες, γιὰ τὸν καλλιτέχνη του, γιὰ τὸν χρόνον δημιουργίας τοῦ πρωτοτύπου, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν καλλιτεχνικὴν του ἰδιοσυστάσιαν — φαινόμενο δυστυχῶς ὅχι σπάνιον στὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμη, ἐν μέρει δικαιολογημένο ἀπὸ τὴν ἀναξιόπιστιαν τῶν ἀντιγράφων ἢ τὴν δική μας ἀδυναμίαν νὰ ξεχωρίσωμε ἀνάμεσα στὰ ἀντίγραφα ποιὸ εἶναι ἐκεῖνο πού πλησιάζει περισσότερο στὸ πρωτότυπο. Θὰ πρέπει ἀμέσως νὰ ὁμολογήσω ὅτι καὶ ἡ δική μου γνώμη γύρω ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦτο ταλαντεύθηκε κατὰ καιροῦς καὶ νὰ τονίσω πῶς οὔτε τώρα ἀξιῶμαι πῶς ὅ,τι παρακάτω θὰ γραφῇ γύρω ἀπὸ μιὰ περίπτωσιν πού εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ἐπίμαχες τῆς ἀρχαίας τέχνης εἶναι ἀνεπίδεκτο ἄλλης δυνατότητος. Πρόκειται γιὰ τὸν Εὐριπίδην τοῦ τύπου Farnese⁵⁴, τοῦ ὁποῦ τοῦ πρωτοτύπου ἔχει χρονολογηθῇ ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἕως τὰ τέλη αὐτοῦ, καὶ ἀποδόθηκε στὸν Λύσιππον ἢ τὸν Δημήτριον τὸν Ἀλωπεκῆθεν. Πρῶτος ὁ Studniczka εἶχε παρατηρήσει ὅτι κάποια μορφολογικὰ στοιχεῖα μᾶς φέρουν κοντὰ στὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ σύγκρισις τῶν πλαγίων ὄψεων πού γίνεται μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν φωτογραφιῶν τῶν στὴν σελίδα 99 τοῦ πασίγνωστου βιβλίου τοῦ Schefold γιὰ τὰ πορτραῖτα τῶν ποιητῶν, ρητόρων καὶ στοχαστῶν, μοιάζει στὸ πρῶτον ἀντίκρουσμα πειστικόν. Ἄν ὅμως δὲν ἀφίσωμε τὸ βλέμμα μας νὰ αἰχμαλωτισθῇ ἀπὸ τὴν εὐκόλῃ Σειρήνῃ τῶν μορφικῶν ὁμοιοτήτων καὶ τὸ κινήσωμε πολλὰς φορὰς πέρα δῶθε ἀναγκάζοντάς το νὰ ἀγκαλιάσῃ ὁλόκληρες τὶς μορφὰς ξανά καὶ ξανά, διευκολύνοντάς το ἔτσι νὰ εἰσδύσῃ σιγὰ-σιγὰ στὸ

52. Βλ. Schefold, ἑ.ἀ. σελ. 99 β.

53. Br/Br 684 - 5 δ.

54. Ἀπὸ τὸν Studniczka κιόλας (Das Bildnis des Aristoteles, σελ. 29) ὁ Εὐριπίδης τοῦ τύπου Farnese εἶχεν ἀποδοθῇ στὸν καλλιτέχνην τοῦ Ἀριστοτέλους. Στὸν Λύσιππον: Schefold, Bildnisse, σελ. 36, 94 καὶ Griechische Dichterbildnisse, σελ. 22 καὶ 49. Kleiner, Festschr. Schweitzer, σελ. 238 καὶ Gnomon 1952, σελ. 374. Picard, Manuel IV, 2, σελ. 276 κ.ἐ.

βάθος τῶν ἔργων, μὲ ἐκπληξή μας ἴσως, θὰ διαπιστώσωμε σὲ μιὰ στιγμή ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς « ὁμοιότητες » κρύβονται βαθειὲς διαφορὲς δομῆς καὶ ἐκφραστικοῦ τρόπου, ποὺ φανερῶνουν ὅχι τὸ χέρι ἑνὸς καλλιτέχνη σὲ δύο διαφορετικοὺς χρόνους, ἀλλὰ τὰ χέρια δύο διαφορετικῶν καλλιτεχνῶν σὲ δύο χρόνους. Σχετικὰ μὲ τὴν δομὴ τὰ πιὸ σωστά, μοῦ φαίνεται, πῶς εἶναι αὐτὰ ποὺ εἶπε ὁ H. Walter⁵⁵. Ὁ Εὐριπίδης, παρατηροῦσε πρὶν κάμποσα χρόνια ὁ Walter, « εἶναι ἓνα ἀπλὸ ἰσόδομο οἰκοδόμημα, κατασκευασμένο ἀπὸ καθαρὲς ἐπιφάνειες ἐπάνω σὲ ἓνα σκελετὸ ἀπὸ ὀριζόντιες καὶ κάθετες », ἐνῶ ἀκόμη καὶ στὰ πρώϊμά του ἔργα ὁ Λύσιππος θὰ πρέπει νὰ ἐδούλευε μὲ « στρογγυλέματα » καὶ μὲ « φουσκώματα ». Ὁ Εὐριπίδης λοιπὸν εἶναι « ἀξονικός », ἐνῶ ἓνα Λυσίππειο πορτραῖτο σὰν τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι « σφαιρικό ». Ἀντίστοιχα διαφορετικὸς εἶναι καὶ ὁ ἐκφραστικὸς τους τρόπος. Ὁ Εὐριπίδης ζῇ ἀκόμα στὴν ἀπλωσιὰ καὶ τὴν ἡρεμία τοῦ παλίου κλασσικοῦ ἥθους, καὶ κανένα μονοπάτι δὲν μοῦ φαίνεται νὰ ὀδηγῇ ἀπὸ αὐτὸν στὸν Ξενοφῶντα ἢ στὸν ἀθλητὴ τῆς Κοπεγχάγης, ποὺ σὲ χρόνους βρίσκονται ὥστόσο πολὺ κοντά, ἐνῶ ἡ σχέση του μὲ τὸ παλαιότερο κεφάλι Pastoret εἶναι ἀμεσώτερη χωρὶς οὔτε ἐδῶ αὐτὴν τὴν φορά, παρὰ τὴν γνώμη τοῦ Walter⁵⁶, νὰ ἀποφασίζῃ γιὰ μιὰ κοινὴ καλλιτεχνικὴ προέλευση. Τὴν χρονικὴ στιγμή τοῦ Εὐριπίδη Farnese προσδιορίζει ἓνα terminus ante quem, ἡ τυπολογικὴ ὁμοιότης μὲ τὸν Ἴπωνα τοῦ ἀναγλύφου τῆς Κοπεγχάγης⁵⁷, ποὺ ἡ Braun χρονολογεῖ γύρω στὰ 345 π.Χ.⁵⁸ καὶ ἴσως ἀκόμη ἡ ἐκφραστικὴ ὁμοιότης μὲ τὸν Θρασέα (Πίν. 111 β) τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου K34 τοῦ Βερολίνου⁵⁹ ποὺ ἀπὸ τὴν Braun χρονολογεῖται στὰ 355 - 350 π.Χ.⁶⁰. Ἔτσι λοιπὸν μπορῶ νὰ πῶ συμπερασματικὰ ὅτι ὁ τύπος τοῦ Εὐριπίδου Farnese δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Λυσίππου, ἀλλὰ κάποιου ἄλλου, ὡς τὴν ὥρα ἀνωνύμου, καὶ ὅτι ἐγίνε στὰ 360 - 350 π.Χ.

Ἐὰν ἐπέμεινα λίγο περισσότερο στὰ δύο αὐτὰ τελευταῖα πορτραῖτα εἶναι γιὰτὶ παρουσιάζαν δυσκολίες καὶ προβλήματα ὅχι συνηθισμένα.

Ὅτι συνδέει τὰ ἔργα ποὺ ἀποδίδονται συνήθως στὸν Λύσιππο ἢ ποὺ ἀπέδωσα σ' αὐτὸν δὲν εἶναι μόνον ἡ δυνατὴ τους πλαστικότης καὶ τὸ νεῦρο τῆς ἐργασίας τῶν λεπτομερειῶν, εἶναι καὶ ὅτι συνδυάζουν μία πολὺ ἐντονην ἐκφραστικότητα μὲ ἐξαίρετη ψυχολογικὴ διάκριση καὶ προβολὴ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ εἰκονιζομένου. Ἡ χαρακτηρισμολογία εἶναι, ὅπως γνωρίζομε, μία κατάκτηση τῆς ἐποχῆς αὐτῆς⁶¹. Ὁ Λύσιππος ὁμῶς, καὶ μόνον αὐτός, ἦταν σὲ θέση νὰ νιώσῃ τὰ μηνύματά της ὡς τὸ βάθος, καὶ νὰ μᾶς τὰ πῇ ὕστερα στὰ ἔργα του μὲ ἐκεῖνον τὸν συναρπαστικὰ δυναμικὸν⁶² τρόπο του,

55. Ἐ.ἀ. σελ. 179.

56. Ἐ.ἀ. σελ. 177. Ὁ Walter θεωρεῖ πῶς εἶναι τὸ τελευταῖο καὶ πιὸ ἐξελιγμένο ἔργο τοῦ καλλιτέχνη τῶν ἡρώων τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, στὴν ὀριμότητα τοῦ ὁποῖου ἀνήκει τὸ κεφάλι Pastoret. Ὁ Homann-Wedeking, AM, 1961, σελ. 107, ἔχει ἓνα ὄνομα γι' αὐτὸν τὸν καλλιτέχνη, ποὺ ἐργάσθηκε κιόλας στὸν Παρθενῶνα: οὔτε λίγο οὔτε πολὺ τὸν Δημήτριο Ἀλωπεκῆθεν.

57. Diepolder, Attische Grabreliefs, πίν. 45, σελ. 48.

58. Ἐ.ἀ. σελ. 45 καὶ 48.

59. Diepolder, πίν. 44, σελ. 48. Berlin K34. Blümel, πίν. 43 - 4.

60. Ἐ.ἀ. σελ. 38 - 41.

61. Ὁ Ἀριστοτέλης λ.χ. μὲ τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια καὶ τὰ Ἡθικὰ Εὐδήμεια, ἀργότερα ὁ Θεόφραστος μὲ τοὺς Χαρακτῆρες.

62. Picard, ἔ.ἀ. σελ. 693: « Ce qui est sûr c'est que Lysippe joignit dans sa recherche... l'effet d'une attention psychologique poussée en profondeur ». Καὶ ὁ Kleiner, ἔ.ἀ. σελ. 237, βρίσκει στὸν Λύσιππο πνευματικὴ συγγένεια μὲ τὸν Ἀλέξανδρο.

που κατορθώνει να μάς κάμη να ξεχωρίσωμε τὸ « ἀληθινὸ » (das Wahre) ἀπὸ ὅ,τι συνηθίσαμε νὰ λέμε « πραγματικὸ » (das Wirkliche)⁶³. Στὸν καινούργιον αὐτὸν χῶρο, ὅπου ζοῦν τὰ ἔργα τοῦ Λυσίππου, ὁ θεατὴς νιώθει γιὰ πρώτη φορὰ στὴν τέχνη ὅτι βρίσκεται παρών, καὶ ὅτι ἔρχεται σὲ μιὰν ἄμεσην ἐπαφὴ μὲ τὸ ἔργο τοῦ ἀντικρύζει. Αὐτὴ τὴν νέα πραγματικότητα τῆς τέχνης ἐπιγραμματικὰ διετύπωσεν ὁ Schweitzer⁶⁴: « (Ὁ Λύσιππος) stellt seine Menschen mitten in eine entgötterte Wirklichkeit und in eine irdische Zeitlichkeit ».

Μπροστὰ τώρα σ' αὐτοὺς τοὺς τόσο θεμελιώδεις γιὰ ἓνα ἔργο κριτάς, τί ἀξία μποροῦν νὰ ἔχουν οἱ ἐξωτερικὲς ὁμοιότητες ποὺ ἔχουν νὰ δείξουν κάποια ἄλλα ἔργα μὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἶδαμε ὡς τώρα, ὅταν τοὺς λείπη ἡ φωτιὰ ἀπὸ τὴν ἐκφραση ἢ ἡ ἐνεργητικότης τῆς πλαστικῆς διατυπώσεως; Λ.χ. οἱ γέροι τῆς Villa Albani A/Br 434/5 (Πί ν. 112 α) καὶ τοῦ Βατικανοῦ A/Br 911/2 καὶ ὁ φιλόσοφος τῆς Bologna, Museo Civico⁶⁵, ποὺ ἀποδόθηκαν στὸν ἴδιον καλλιτέχνη⁶⁶, προφανῶς ἐπειδὴ ἔχουν ὁμοία φουσκωτὸ τὸ μέτωπο⁶⁷, καὶ ἀραιὲς τρίχες ποὺ κατεβαίνουν σ' αὐτὸ ἢ μακρουλὰ μαλλιά στὸ πλάι, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης λ.χ. οὔτε λόγος πρέπει νὰ γίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Τὰ χαλαρά, συμβατικὰ μαλλιά τους καὶ ἡ ὀλότελα ἄτονη ἐκφρασὴ τους πείθουν ὅτι ἂν ἀνήκουν στὸν ἴδιο κύκλο μὲ τὰ παραπάνω ἔργα, μὲ κανένα ὅμως τρόπο δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ « δασκάλου ».

Κάποιαν ἰδέα τοῦ τί μπορεῖ νὰ ἔγινε μὲ τὸ Λυσίππειο στυλ τῶν πορτραίτων σὲ χέρια πῶς ἀδύνατα μπορεῖ νὰ μάς δώσῃ ἡ κριτικὴ ποὺ κάνει ὁ Πλίνιος γιὰ τὸ ἔργο τοῦ γιοῦ τοῦ Λύσιππου Εὐθυκράτους⁶⁸. Μιμήθηκε, λέγει, ὄχι τὴν elegantia, ἀλλὰ μόνον τὴν constantia τοῦ πατέρα του, θέλησε νὰ εὐχαριστήσῃ ὄχι μὲ τὸ εὐχάριστο (jucundo) ἀλλὰ μὲ τὸ αὐστηρὸ εἶδος (austero genere). Τὴν παρατήρηση αὐτὴν ὁ Johnson ἐρμήνευσε⁶⁹ σὰν μιὰ διάκριση ποὺ γινόταν τοῦ στυλ τῶν παιδιῶν τοῦ Λυσίππου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ μὲν Εὐθυκράτης ἐκράτησε τὴν constantia τοῦ πατέρα, τὰ ἄλλα ἐπῆραν τὴν elegantia αὐτοῦ. Ἑρμηνεῖα σχηματοποιημένη, λιγώτερο σωστὴ ἀπὸ τὴν ἄλλην ποὺ βλέπει τὴν constantia τοῦ Εὐθυκράτους σὰν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἐλαφράδα καὶ κινητικότητα τῶν ἔργων τοῦ Λυσίππου, σὰν « ἡσύχασμα » τῶν μορφῶν του, σὰν στροφὴ τοῦ πρὸς ἓνα « ἀπέριττο » ρυθμὸ μὲ ἀξιώσεις μνημειακοῦ⁷⁰. Πραγματικὰ ἡ elegantia ποὺ δὲν ἐκράτησεν ὁ Εὐθυκράτης δὲν ἦταν τόσο αὐτὸ ποὺ θὰ ἐλέγαμε κομψότης, ὅσο τὸ δαιμονικὸ παιγνίδισμα ποὺ ἔκανε τὰ ἔργα τοῦ πατέρα του « animosa » (Προπέρτιος III, 7, 26),

63. W. Otto, Das Vorbild der Griechen, σελ. 16 καὶ ἄλλοι σποραδικά.

64. Menschenbild der griechischen Plastik (Zur Kunst der Antike II, σελ. 25).

65. F. Poulsen, Porträtstudien in Norditalienischen Provinzmuseen, πίν. XXX, εἰκ. 48 - 9.

66. Ἀπὸ τὸν V. Poulsen, Portraits Grecs, ἀρ. 12. Ὁ F. Poulsen χρονολογοῦσε ὄχι σωστὰ τὸ πορταῖτο τῆς Bologna στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. Ὁ V. Poulsen πλησιέστερα στὴν ἀλήθεια: γ' τέταρτο, καὶ πάλι ὅμως ὕψηλὴ χρονολογία. Ἡ χρονολογία ποὺ προτείνω, τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὴ τοῦ 3ου, βασίζεται κυρίως στὶς « ἐξωτερικὲς » ὁμοιότητες μὲ μερικὰ Λυσίππεια πορταῖτα ἀφ' ἑνός, καὶ στὴν συγγένεια τῶν βοστρύχων του ποὺ κινδυνεύει χαρακτηριστικὰ πρὸς τὰ ἐμπρός, μὲ τοὺς βοστρύχους τῶν πορταίτων τοῦ Μενάνδρου, τοῦ λεγομένου Σόλωνος κλπ.

67. « En balcon » Picard, ἑ.ἀ. σελ. 686.

68. 34, 86. Γιὰ τὸν Εὐθυκράτη: Thieme-Becker, Lexicon der bildenden Künstler, XI, σελ. 91 - 2 (Amelung). Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, VI, στ. 1507 - 8 (Robert). Bieber, Sculpture of the Hellenistic Age, σελ. 73

69. Σελ. 90 - 1.

70. Λ.χ. Lippold, Griechische Plastik, σελ. 295.

κάτι ανάλογο λ.χ. με τὸ μουσικὸ στυλ τοῦ Μότσαρτ. Αὐτὸ ποὺ δὲν ἐκατάλαβαν ἢ δὲν μπόρεσαν νὰ φθάσουν τὰ ἄλλα του παιδιὰ. Λ.χ. ἓνας ἀθλητῆς, με ἔντονα ἀποτυπωμένη Λυσίππεια σφραγίδα σὰν τὸν ἀθλητὴ τοῦ Βερολίνου⁷¹ (ἀντίγραφο τοῦ κεφαλίου στὸ Μουσεῖο τῶν Θερμῶν)⁷² μπορεῖ νὰ διακριθῇ μόνον ἀπὸ τὸν σαφῶς πιὸ ἀδύνατον παλμὸ τῶν μαλλιών του, ὅπως καὶ τῶν σκελῶν ἢ στάση ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν αἰλουροειδῆ ἐλαστικότητα τῶν Λυσίππειων σκελῶν γιὰ χάρη μιᾶς νέας στατικότητος ποὺ εἶναι ὄχι πρόδρομος, ὅπως νομίζεται καμμιὰ φορά, ἀλλὰ οὐραγὸς τῆς Λυσίππειας κινητικότητος. Παράδειγμα σχετικοῦ πορτραίτου Λυσίππειας παραδόσεως στὴν ὁμάδα τῶν «ρεαλιστικῶν» προτραίτων εἶναι ὁ φιλόσοφος Α/ΒR 649/50 τῆς Νεαπόλεως (Πί ν. 113 α, β). Ὁ ρεαλισμὸς τῶν χαρακτηριστικῶν του, οἱ εὐλύγιστοι βόστρυχοί του, καὶ ἡ *de profundis* ἀπορροή τῆς ψυχικῆς του ἐκφράσεως θυμίζουν ζωηρὰ τὸ στυλ τῶν πορτραίτων τοῦ δασκάλου. Ὅμως διακρίνω κάτι σὰν «φρικίασμα» ποὺ χαλαρώνει τὴν συνοχή τῆς φόρμας, ποὺ ταράζει τὴν σφαιρικότητα τῆς συνολικῆς ἐμφανίσεως, καὶ μία μικρόλογη ἀνησυχία. Πῶς νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅτι ἓνας κορυφαῖος καλλιτέχνης, στὰ γερατειὰ του ἔστω, χάνει τὰ κύρια ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ τὸν ξεχώριζαν ἀπὸ τὴν μάζα τῶν ἄλλων, τῶν λιγώτερο μεγάλων; Στὰ γεράματά του ὁ κορυφαῖος καλλιτέχνης γίνεται ἐσωτερικώτερος, ἀδρότερος, ἀλλὰ δὲν «μικραίνει»⁷³. Ἔτσι νομίζω ὅτι ὁ Α/ΒR 649/50 δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ Λυσίππου, ἀλλὰ κάποιου ἀπὸ τὸ στενὸ του περιβάλλον, ἴσως τοῦ καλλιτέχνου τοῦ πορτραίτου τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ, τοῦ Τεισικράτους, ποὺ ἦταν μαθητῆς τοῦ γιοῦ τοῦ Εὐθυκράτους⁷⁴ καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ στυλ ἦταν, λέγει ὁ Πλίνιος, συγγενικώτατο καὶ δυσδιάκριτο ἀπὸ τοῦ Λυσίππου⁷⁵.

Πάνω στὴν γραμμὴ τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς εἶναι καὶ ἓνα ἄλλο πορτραῖτο (Πί ν. 114 α, β) ποὺ ἀποδόθηκε στὸν καλλιτέχνη τοῦ Ἀντισθένης. Εἶναι ἓνας τύπος γνωστὸς ἀπὸ τρία ἀντίγραφα, τοῦ ὁποῖου τὸ καλὺτερο βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Νεαπόλεως (Α/ΒR 161/2)⁷⁶. Πολλὲς λεπτομέρειες καὶ πολλὴ κίνηση, καὶ σημαντικὴ χαλάρωση τῆς πλαστικῆς συνοχῆς ἐμποδίζουν νὰ συλλάβῃ κανεὶς τὸ πορτραῖτο μὲ μιὰ ματιά, ὅπως γίνεται μὲ τὰ ἔργα ποὺ φαίνεται νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Λύσιππο. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκφραση εἶναι πιὸ νευρικὴ, ὁ στοχαστὴς μοιάζει νὰ κάνῃ κάποιαν ἐπίδειξη τῆς ἐσωτερικῆς του ἀνησυχίας. Ἔτσι ὁ τύπος πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ μεταγενέστερος, νὰ πατῇ κιόλας τὰ σύνορα πρὸς τὸ Barock. Μόνον ἡ Braun εἶδε σωστά. Ὁ τύπος θυμίζει ἰσχυρότατα τὸν χάλκινο φιλόσοφο τῶν Ἀντικυθήρων⁷⁷, τόσο μάλιστα ποὺ κατὰ τὴν γνώμη μου δὲν ἀποκλείεται τὸ πρωτότυπό του νὰ εἶναι τοῦ ἰδίου καλλιτέχνου.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν τὸν δρόμο ἡ ἀνήσυχη τέχνη τῆς πρώτης ἑλληνιστικῆς περιόδου

71. Blümel, Staatliche Museen zu Berlin, Römische Kopien griechischer Skulpturen des IV. Jhdts K 233, πίν. 45. Br/Br 717/8. Lippold, Griechische Plastik, σελ. 280 (τὸν θεωρεῖ παλαιότερον ἀπὸ τὸν Ἀποξυόμενον).

72. EA 3209 - 11, Alscher, Griechische Plastik, εἰκ. 67, σελ. 75 - 6. Krahmer, RM. 1931, σελ. 132 κ.ἑ. εἰκ. 13 Lippold, Griechische Plastik, εἰκ. 97, 3 σελ. 280.

73. Kleiner, ἑ.ἑ. σελ. 228.

74. Τεισικράτης ἢ Τεισικράτης: Thieme-Becker, ἑ.ἑ., XXXIII, σελ. 217 (Bieber), RE VA 1, στ. 149 - 50 (Lippold), Bieber, The Sculpture of the Hellenistic Age, σελ. 50.

75. N.H. XXXIV, 67.

76. Br/Br 374.

77. Braun, ἑ.ἑ. 90 προηγουμ. σελ.

ἀκολούθησε καὶ ἄλλους. Ἐναν λ.χ. ἀπ' αὐτοὺς ἀντιπροσωπεύει ὁ φιλόσοφος μὲ τὸ μακρὺ γένι τῆς Villa Albani A/BR 167/8 (Πί ν. 112 β) ποὺ τυπολογικὰ μοιάζει ἔντονα μὲ τὸν πολὺ ἀνώτερο σὲ ποιότητα Ἀντισθένη. Ἀλλὰ καὶ μόνον γι' αὐτὸν τὸν λόγο πρέπει νὰ τὸν χρονολογήσωμε ὅχι πρὶν ἀπὸ αὐτόν, ὅπως ὑπεστήριζεν ὁ Curtius⁷⁸, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ αὐτόν. Τὴν χρονολόγησή του ἐστήριζεν ὁ Curtius στοὺς καθαροὺς ἄξονες τοῦ στόματος, τῶν ματιῶν καὶ τῶν ρυτίδων, στὴν ἔλλειψη ἀκόμῃ τῆς συγκεντρώσεως γύρω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ τὸ στόμα ποὺ ἐπιτυγχάνεται στὸν Ἀντισθένη. Ἀλλὰ αὕτῃ ἡ δῆθεν καθαρότης δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ « στέγνωμα » τῆς καλλιτεχνικῆς φόρμας, ὅπου ξεπέφτουν ὅσα πορτραῖτα τῆς πρώτης ἑλληνιστικῆς περιόδου δὲν εἶναι πρώτης γραμμῆς. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν γνήσια κλασσικὸν Πλάτωνα τοῦ Σιλανίωνος μὲ τὴν ἀβίαστην ἰσορροπία τῶν ἀξόνων εἶναι τεράστια. Προσέξτε ἐδῶ τὸ μακρὺ, τριγωνικὸ γένι μὲ τὸ κοκκαλιασμένο περίγραμμα. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ σχηματοποίησή του προδίδει τὴν ψυχικὴ στενότητα ἐνὸς καλλιτέχνου ποὺ ζοῦσε κιόλας σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ βλέπει νὰ λιγοστεύουν τὰ νερὰ τῆς μεγάλης καλλιτεχνικῆς πηγῆς. Καὶ τὸ ἀνακάτεμα τῶν μαλλιῶν μᾶλλον θέλει νὰ δείξῃ τὴν δεξιότητά τοῦ καλλιτέχνου, ποὺ εἶχε μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ πρότυπα τοῦ ἴδιου τοῦ Λυσίππου, σὰν τὸν Ἀντισθένη λ.χ. Τέλος δὲ ἡ ἔκφραση ἔχει χάσει ἀπὸ τὴν πυρηνικὴν τῆς πυκνότητά, εἶναι λογία, κάπως συμβατική. Ἔτσι τὸ ἔργο εἶναι ἓνα ψυχρὸ προϊόν, ἓνα κομμάτι « πρόζας » μιᾶς γενεᾶς ἐπιγόνων.

Τὸν Ἀρχίδαμο τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως A/BR 765/6 (Πί ν. 115, α, β) πρέπει, νομίζω, νὰ βγάλωμε, τελείως ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἔργων ποὺ ἀνασκοπεῖται ἐδῶ, καὶ ὅπου ἔχει ἐνταχθῇ ἀπὸ τὸν V. Poulsen⁷⁹. Οἱ βόστρυχοί του εἶναι μόνον στολίδια, καὶ ἡ λανθάνουσα κίνησή τους σιγανή, καὶ ἀνίκανη νὰ δέσῃ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, τὸ δὲ σύνολο μᾶλλον ἀποτελέσμα παραθέσεως εἶναι. Ἡ ψυχικὴ του ἑκφραστικότης εἶναι χαλαρή, καὶ ἀνάμικτη μὲ κάποια συναισθηματικὴ χροιά, χωρὶς γενικὰ νὰ ξεφεύγῃ τὴν τυπικότητα τῶν ἄλλων μὴ Λυσιππειῶν πορτραίτων τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Ἀποκαλυπτικὴ εἶναι λ.χ. ἡ σύγκρισή του, μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ ἀνωνύμου στρατηγοῦ τοῦ ἴδιου Μουσείου⁸⁰ ποὺ ἀπέδωσα παραπάνω στὸν Λύσιππο. Ἐκεῖνος σὲ συναρπάζει μὲ τὴν πυκνὴν του παρουσία, σοῦ μιλεῖ μὲ τὴν παραμικρότερη λεπτομέρεια, ἐτοῦτος μὲ ὅλη τὴν ὠραιολογία μένει στὸ τέλος κλειστὸς στὴν καλαισθητικὴ μας συμπάθεια.

Μὲ αὐτὰς τίς παρατηρήσεις θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὴν ἀνασκόπηση τῶν πορτραίτων τῆς « ρεαλιστικῆς » ομάδος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Παρατηρώντας τα προσεκτικὰ τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο, σὲ σύγκριση μεταξὺ τους, θὰ μπορέσωμε πολὺ σύντομα νὰ ὀξύνωμε τὴν ματιά μας καὶ νὰ ἀπαλλαγούμε ἀπὸ τίς προκαταλήψεις ποὺ χρόνια τώρα στέκουν ἐμπόδιο στὴν σωστὴ κρίση μας γι' αὐτά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γραῖα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα πορτραῖτα τῆς « ρεαλιστικῆς » ομάδος τοῦ 4ου αἰῶνος δὲν ἐφάνηκε ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποδοθῇ στὸν Δημήτριον τὸν Ἀλωπεκῆθεν. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ βγήκαν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Λυσίππου καὶ ἔρχονται νὰ πλουτίσουν τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε ἤδη σχηματίσει γιὰ τὸ ἔργο του ὡς καλλιτέχνου πορτραίτων· ἄλλα πάλι εἶναι νεώτερά του.

78. R.M. 1944, σελ. 57 - 8 (εἰκ. 16).

79. Portraits Grecs, ἀρ. 12, σελ. 41. Picard, ἔ.δ. σελ. 998 : « visage expressif, bénin ». Τοῦ θυμίζει, λέει, στοχαστὰς σὰν τὸν Ἀντισθένη, καθὼς καὶ τὸν πυγμάχον τοῦ Σιλανίωνος.

80. Richter, Portraits, I, εἰκ. 372.

Μία συστηματική έρευνα στις Galleries μεγάλων και μικρών Μουσείων είναι πιθανόν ότι θα έφερνε στο φως και άλλα πορτραίτα του παραγωγικωτάτου Σικυωνίου γλύπτου που σήμερα παραμένουν εκεί χωρίς πατρότητα και θα επέτρεπε ίσως την ανασυγκρότηση των κυρίων σημείων της εσωτερικής εξέλιξής του. Ωστόσο παίρνω το θάρρος να βάλω παρακάτω σε χρονολογική σειρά όσα από τα πορτραίτα, που ήδη συζητήθηκαν, πιστεύω ότι οφείλονται στο χέρι του ίδιου του Λυσίππου.

Μολονότι ο Λύσιππος διεκήρυσσε την ανεξαρτησία του από την παράδοση⁸¹, είναι φυσικό να περιμένουμε να δούμε στα παλαιότερα έργα του ένα στυλ όπωσδήποτε επηρεασμένο απ' αυτήν, «μουδιασμένο» ακόμη. Κάποιες από τις λεπτομέρειες των έργων του έδω κι' εκεί «είναι πιθανόν» ότι ακολουθούσαν τα πρότυπα των δασκάλων του Λυσίππου. Έτσι λ.χ. τα μαλλιά του Ξενοφώντος προφανώς δεν έχουν την πλούσια κίνηση που θα γνωρίσουν στα μεταγενέστερα έργα του Λυσίππου, και η προσωπικότης του παριστανόμενου είναι άδρα σκιτσαρισμένη, το πορτραίτο του απλώς αποδίδει ένα τύπο Αθηναίου αριστοκράτου. Η υπόθεση του Schefold ότι αντιγράφει ένα άγαλμα που εστήθηκε στην Αθήνα μετά τον θάνατο του συγγραφέως το 355 π.Χ. και την πιθανή αποκατάστασή του, είναι πιθανώτερη από εκείνη που υπέθετε ότι αποδίδει το (μαρμάρινο) άγαλμα που εστήθηκε στον τάφο του στον Σκιλλοῦντα της Ήλειας. Αλλά δεν είναι ανάγκη να δεχθούμε γι' αυτό τον λόγο ότι ο καλλιτέχνης του ήταν Αθηναῖος. Είδαμε ότι για στυλιστικούς λόγους ο Λύσιππος είναι πολύ πιθανώτερος. Ο Λύσιππος πολλές φορές επισκέφθηκε την Αθήνα. Σε μιάν από τις πρώτες εκείνες επισκέψεις του, κατά τα μέσα του αιώνα, έκαμε τον Ξενοφῶντα. Τότε, ή ίσως παλαιότερα ακόμη, έκαμε τον «Πύρρωνα», που είναι σαφώς επηρεασμένος από τον Εὐριπίδη του τύπου Farnese, έργο κάποιου επίσης μεγαλοφυούς, αλλ' άγνώστου δυστυχώς καλλιτέχνη. «Πύρρων» και Ξενοφῶν είναι ή πρωϊμώτερη ως την ὥρα εικονιστική παραγωγή του Λυσίππου.

Ο Σωκράτης του Πομπείου, ὅπως τον γνωρίζουμε από τα πολυάριθμα αντίγραφα του κεφαλιού, και από το άγαλματάκι του Βρετανικού Μουσείου από την Αλεξάνδρεια που τον παριστάνει ὄρθιον (ὁ καθιστός τύπος του σώματος είναι μεσοελληνιστικός και ὁλότελα αταίριαστος με το κεφάλι), είναι προϋπόθεση του γέρου της στήλης της Κοράλλιον στο Ἐθνικὸ Μουσείον⁸² που είναι πιὸ εξελιγμένος από τον Ἴπωνα του αναγλύφου της Κοπεγχάγης. Ο Σωκράτης λοιπόν θα έγινε γύρω στα 340 ή αμέσως μετά. Η μάζα των μαλλιών του κινείται ζωηρότερα από ὅ,τι στον «Πύρρωνα», τὸ ἴδιο ὅπως τὰ στοιχεῖα της δομής του δένονται με νέαν ένταση, ἐνῶ ή προσωπικότης του αναπνέει πιὸ ἐλεύθερα τον γύρω χῶρο.

Στα μέσα περίπου της δεκαετίας 340 - 330 ανήκουν ὁ Ἀντισθένης, ὁ άγνωστος στρατηγός του Μουσείου Νεαπόλεως και ὁ Ἀλέξανδρος του τύπου Azara (που αποδίδει τον δορυφόρο Ἀλέξανδρο της Ἐφέσου). Η κίνηση των μαλλιών και της σάρκας δυναμώνει στα δύο πρώτα πορτραίτα πιὸ καθαρά, τὸ τρίτο δὲν είναι παρὰ ένα φτωχὸ αντίγραφο. Στο κορύφωμα της δράσεως και της άκμής του ὁ Λύσιππος «παίζει» με τὰ στοιχεῖα του με εὐκολία ἐκπληκτική.

Ο τύπος του Ἀλεξάνδρου της Περγάμου με τὰ μαλλιά που σκιρτοῦν ἄτακτα γύρω από τὸ βασανισμένο πιά πρόσωπο έγινε λίγα χρόνια ἀργότερα (πόσα ὅμως;). Στην

81. Plin. N.H. 34, 65.

82. Diepolder, πίν. 45, 2, σελ. 49 κ.έ. Braun, σελ. 51 (γύρω στα 335) και 87.

ἴδια χρονική περιοχή ἀνήκει καὶ ὁ ἄγνωστος φιλόσοφος τοῦ Uffizi μὲ τοὺς « σαρωτικοὺς » βοστρύχους.

Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀριστοτέλους χρονολογήθηκε στὴν δεκαετία ἀπὸ τὸ 330 ἕως τὸ 320⁸³. Ἡ αἴσθησις ὥστόσο τοῦ Buschor⁸⁴ ποὺ τὸ χρονολογοῦσε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ φιλοσόφου τὸ 322 π.Χ., μολονότι ἄσπλη ἐμπρὸς στὸ ἀτράνταχτο ἐξωτερικὸ χρονολογικὸ τεκμήριο ποὺ προσφέρει ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη τῆς Στοᾶς Ἀττάλου, νιώθει καλὰ « τὸ σχίσμα », ποὺ γίνεται μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, « τὸ κομμάτιασμα τοῦ κλειστοῦ κόσμου τῶν παλαιότερων χρόνων, ποὺ φέρνει πρὸς νέες περιοχὰς τοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου » (Buschor). Ἔτσι, ὁ Ἀριστοτέλης πρέπει νὰ δημιουργήθηκε στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ἀκόμη πόσο τὸ χτένισμα τοῦ Ἀριστοτέλους θυμίζει τὸν « Πύρρωνα ». Τόσο ποὺ θάλεγε κανεὶς πὼς δύσκολα συμβιβάζεται μὲ τὰ πορτραῖτα ποὺ παρεμβλήθηκαν, ἂν μιὰ κοντινότερη παρατήρησις δὲν ἀπεκάλυπτε μερικὲς πολὺ οὐσιώδεις διαφορὰς ἀπὸ τὸν « Πύρρωνα », λιγώτερη ροὴ στὴν φόρμα καὶ ἀπλωσιὰ στὸ βλέμμα, ἕνα γενικὸ μορφικὸ σφίξιμο, καὶ ἕνα δυνάμωμα τῆς ψυχολογικῆς ἀποδόσεως σὲ σχέση μὲ τὸν « Πύρρωνα » ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση καὶ μὲ ἄλλα πορτραῖτα ποὺ εἶναι χρονικὰ πλησιέστερα. Φαίνεται λοιπὸν πὼς ὁ Λύσιππος, ἀνεξάντλητος σὲ ἀναπλαστικὴν ἱκανότητα, ξαναγυρίζει μὲ τὸν Ἀριστοτέλη του σὲ παλαιότερα σχήματα γιὰ νὰ τοὺς ἐμφυσήσῃ νέα ζωὴ, νὰ δώσῃ σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα του μιὰ κίνησις πρὸς τὰ ἐμπρός, συνδυασμένη μὲ νέαν ἔντασι στὸ βλέμμα.

Τὴν ἔντασι καὶ τὴν συγκέντρωσι τοῦ βλέμματος τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ γενεῖοι τῇ νέα πυκνότητα ἔχει καὶ ὁ « Λυκοῦργος » ποὺ θὰ ἀνήκῃ στὰ ἴδια ἑπάνω - κάτω χρόνια. Ἔτσι ἡ ὑπόθεσί μου ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ὁ Διογένης⁸⁵ θὰ ἐκέρδιζε καὶ ἕνα ἐξωτερικὸ ἐπιχείρημα, ἀφοῦ ὁ κυνικὸς φιλόσοφος πέθανε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὰ 322 π.Χ. Ἡ σύγκρισίς του μὲ τὰ παλαιότερα ἔργα τοῦ Λυσίππου (εὐκόλα γίνεται λ.χ. μὲ τὸν στρατηγὸ τῆς Νεαπόλεως στὸν τόμο I τῶν πορτραῖτων τῆς Richter, εἰκ. 371 - 2) ἀποκαλύπτει τί δρόμο διάβηκεν ὁ Λύσιππος —καὶ ἡ τέχνη γενικώτερα— στὰ χρόνια αὐτά! Τὸ σφίξιμο τῆς φόρμας καὶ τὴν συγκέντρωσι τῆς ἐκφράσεως στὴν περιοχὴ ματιῶν, μύτης, στόματος (τὰ μάτια τώρα ὄχι μόνον πλησιάζουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο, μὰ « βλέπουν » πρὸ ἑντονα), ἡ ὁποία τείνει πρὸς νὰ ἀποτελέσῃ τὸ κύριον ἐκφραστικὸ πλάνο τοῦ προσώπου.

Μοῦ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἀνακαλύψω τὰ ἔχνη τοῦ Λυσίππου ὡς δημιουργοῦ πορτραῖτων στὰ μετέπειτα χρόνια. Ἀπίθανο μοῦ φαίνεται πάντως νὰ ἀνήκῃ στὴν παραγωγὴ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς του τὸ πρωτότυπο τοῦ χάλκινου Σελεύκου τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως⁸⁶. Παρ' ὅλο τὸ πάθος τοῦ προσώπου καὶ τοὺς « Λυσίπ-

83. Α.χ. Schefold, Bildnisse, σελ. 96: Περὶ τὰ 325. Picard, Manuel IV, 2, σελ. 683: Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 325. Buschor, Hellenistisches Bildnis, σελ. 10: ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του τὸ 322 π.Χ. V. Poulsen, Les portraits Grecs, σελ. 51: Δύσκολο νὰ ἀπέχῃ περισσότερο ἀπὸ μιὰ γενιά ἀπὸ τὸν Ὀλυμπιόδωρο, ποὺ χρονολογεῖται τὸ ἐνωρίτερον στίς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. Kleiner, Festschrift Schweitzer, σελ. 238: Πρὸ τοῦ 327, μᾶλλον γύρω στὰ 330 π.Χ. Laurenzi, Ritratti Greci, 44. Felletti Maj, Museo Nazionale Romano, I Ritratti, σελ. 17.

84. Ἐ.ἀ. Τὴν ἴδιαν αἴσθησις ἔχει καὶ ὁ V. Poulsen, ἔ.ἀ.

85. Βλ. σελ. 3, σημ. 2.

86. Richter, ἔ.ἀ. III, εἰκ. 1867 - 8. Ἔργο τοῦ Ἀριστοδήμου τοῦ Ἀθηναίου: Lippold, Gr. Plastik, σελ. 304. Pfuhl, Jahrb. 1930, σελ. 6 (βλέπει γενικὴ συγγένεια μὲ τὴν λυσίππειαν τέχνην ἀλλὰ καὶ ἀπόστασι ἀπὸ κάθε τι ποὺ εἶναι καθαρὰ λυσίππειο, ἐξ ἄλλου ἔγινε μόλις λίγο πρὶν τὸ 290 π.Χ.). Στὸν Λύσιππο: ὁ Delbrueck, Ant. Porträts ἀρ. 22, ὁ Laurenzi ἀρ. 43, ἡ Bieber, σελ. 49 κλπ.

πείους » βοστρύχους πάνω από το μέτωπο, ή κάποια θεατρικότης του πάθους και ή παρά την κίνησή τους άτονία των βοστρύχων πιδ εύκολα μπαίνουν στα καλούπια ένδς μαθητοῦ, ὅπως πρέπει νά ήταν ὁ Ἀριστόδημος, παρά θά άπορρέουν άπό τὸ ελεύθερο χέρι ένδς δημιουργοῦ, ὅπως ήταν ὁ Λύσιππος.

Πιδ γνήσια λ.χ. και πολὺ πιδ αξιόλογα μπορούμε νά ποῦμε ὅτι κρατεῖ τὴν Λυσίππεια παράδοση τὸ διάσημο πορτραῖτο τοῦ Μενάνδρου τῶν αρχῶν τοῦ 3ου αἰῶνος. Καί εἶναι ἀκριβῶς ἓνα ἀπὸ τὰ κτυπητὰ χαρακτηριστικά τῆς συγχωνεύσεως τῶν τεχνοτροπιῶν, τῆς « καλλιτεχνικῆς κοινῆς » τῶν χρόνων τοῦ πρώιμου ἑλληνισμοῦ τὸ ὅτι τὸ ἀναμφισβήτητα μεγαλοφυῆς πορτραῖτο τοῦ μεγαλυτέρου κωμικοῦ τῆς Νέας Κωμωδίας, ἔγινε ἀπὸ τὸ χέρι τῶν παιδιῶν τοῦ Πραξιτέλους σὲ Λυσίππειο στύλ⁸⁷, ἐνῶ ή παράδοση τοῦ Πραξιτέλους διατηρεῖται ἀμιγέστερη σὲ ἓνα ἄλλο πορτραῖτο, τὸν « Δίφιλο », (τὰ μαλλιά λ.χ. θυμίζουν τὸν ἀναπαύομενο Σάτυρο, καί τὸ βλέμμα εἶναι ἐπίσης ρεμβῶδες ὅπως στὰ ἔργα ἐκείνου) ποὺ ἀνήκει στὰ ἴδια ἢ ἐλάχιστα παλαιότερα χρόνια.

Ἀλλὰ ἂς γυρίσουμε στὸν « δάσκαλο ». Γεννημένος καί μεγαλωμένος σὲ μιὰν ἐποχὴ μικρόχαρων ἐνδοελληνικῶν ἀγώνων καί καλλιτεχνικῆς δημιουργικότητος σημαντικὰ μειωμένης ἐξ αἰτίας τῆς ναρκωτικῆς ἐπιδράσεως ποὺ ἀσκοῦσε στὰ χρόνια ἐκείνα τὸ θάμβος τῆς ὑψηλῆς τέχνης τοῦ 5ου αἰῶνος, ἀλλὰ « ψημένος », ὅπως θά λέγαμε σήμερα, στὴν δουλειά, μὲ τὴν ἐργασία του στὰ χαλκουργεῖα ὅπου ἐπάσχισε καί ἔμαθε ὅλα τὰ μυστικά τῆς τέχνης του, εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ μπαίνει στὸ νόημα τῆς μεγάλης ἀλλαγῆς ποὺ ἔφερε στὸν ἑλληνισμό ἢ ἀνάμιξις τῶν Μακεδόνων στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ κοινίστρα. Τὸ πάθος ποὺ κινεῖ τὰ μαλλιά τῶν ἔργων του δὲν εἶναι τὸ σπιθωτό, ἀλλὰ καί κοντόγραμμο, πάθος τῶν μαλλιῶν τῶν ἔργων τοῦ Σκόπα ἢ τοῦ Ἐφήβου τῶν Ἀντικυθήρων, ἔργων φτιαγμένων γιὰ τὸ στενὸ πλαίσιο τῆς παλαιᾶς πόλεως, ἀλλ' εἶναι μεγαλόπνοο καί τρικυμιῶδες, καί, ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ ἡ ἐντύπωση, ἔχει κάτι ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τῆς ἐπελάσεως ποὺ ἔφερε τὸν Ἀλέξανδρο στὰ βάθη τῆς Ἀσίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ φόρμα τῶν μαλλιῶν του, καθὼς κρατεῖ ἀκέραιη τὴν ὀξύτατη πνευματικὴ τοῦ δημιουργοῦ τους, εἶναι ἀκόμη μακρὰ ἀπὸ τὴν παχύρρευστην ὀλικότητα ποὺ θά ἔχουν τὰ μαλλιά στὰ Περγαμηνὰ ἔργα. Ὅταν συγκρίνω τὰ μαλλιά τῶν ἔργων τοῦ Λυσίππου μὲ τίς μεταγενέστερες ἑλληνιστικὲς μιμήσεις του, δὲν μπορῶ νά μὴ φέρω στὸν νοῦ μου τὰ ὅσα ἔγραφε ὁ Λογγίνος γιὰ τὸ ὕφος τοῦ συγχρόνου τοῦ Δημοσθένους σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ ὕφος τοῦ Κικέρωνος⁸⁸: « Ὁ μὲν γάρ (Δημοσθένης) ἐν ὕψει τῷ πλέον ἀποτόμῳ, ὁ δὲ Κικέρων ἐν χύσει, καί ὁ μὲν ἡμέτερος διὰ τὸ μετὰ βίας ἔκαστα, ἔτι δὲ τάχους ρώμης δεινότητος οἷον καίειν τε ἅμα καί διαρπάζειν σκηπτῷ τινι⁸⁹ παρεικάζοιτ' ἂν ἢ κεραυνῷ, ὁ δὲ Κικέρων ὡς ἀμφιλαφῆς τις ἐμπρησμός... πάντῃ νέμεται καί ἀνειλεῖται, πολὺ ἔχων καί ἐπίμονον αἰεὶ τὸ καῖον καί διακληρονομούμενον ἄλλοτ' ἄλλοίως ἐν αὐτῷ καί κατὰ διαδοχὰς ἀνατρεφόμενον ».

Ἀλλὰ ὁ Λύσιππος εἶναι στὰ πορτραῖτα του καί ψυχολογικὴ ἐρμηνεία. Σ' ἓναν κόσμον ὅπου τὸ ἄτομο χειραφετεῖται ἀπὸ τὴν πόλη, ἀλλὰ καί τοῦ ατόμου ἡ παλιὰ σφαιρικὴ ἐνότης κομματιάζεται μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς παρουσίας διαφορετικῶν ἀνθρωπίνων « τύπων » καί τὴν διαγραφὴ ἀνθρωπίνων χαρακτήρων, ὁ Λύσιππος εἶναι ὁ μόνος ἴσως ἀπὸ τοὺς γλύπτες ποὺ ἀποδίδει τὸ νέο θέμα, ἀλλὰ καί στὸ σωστό του βάθος. Βοηθούμενος ἀπὸ τὴν

87. Bieber, *Sculpture of the Hellenistic Age*, σελ. 51 καί 54.

88. Περὶ ὕψους, 12, 4.

89. « Δημοσθένους fulmina » Cic. ad Att. XV, 1 α, 2.

ἀπαράμιλλη πλαστική δεξιοτεχνία του φέρνει ἔμπρὸς στὰ μάτια μας ὁλοζώντανους, τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ νέου « ἥθους » καὶ φανερῶνει ὅτι τοὺς εἶχε ξεχωρίσει πρῶτα μὲ ἀποκαλυπτική διορατικότητα. Ἔτσι ἀνοίγονται στὴν τέχνη δρόμοι ποὺ θὰ εἶναι ἀπεριόριστοι, ὅσο καὶ ὀλισθηροί. Ὁ Λύσιππος ὅμως καὶ στὸν ρεαλισμὸ του κρατεῖ τὴν ἰσορροπία, ὄχι πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ νιώθει τὶς ἀρετὲς ὁ σύγχρονός του Ἀριστοτέλης. Οὔτε στὸ ἓνα οὔτε στὸ ἄλλο ἄκρο βρίσκεται ἡ ἀρετή. Ὁ παλαιὸς ἰδανικὸς τρόπος εἶναι πιά ξεπερασμένος, εἶναι « ἑλλειψις », ὁ ἄκρατος ρεαλισμὸς (αὐτὸς ποὺ θὰ ἔρθῃ μιὰ μέρα, ποὺ εἶναι ὅμως ἀκόμη μακρινή) εἶναι « ὑπερβολή » καὶ τὸν ἀποφεύγει· « τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται »⁹⁰.

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

90. Ἀριστ. Ἠθικὰ Νικομ. 2, 6, 12.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΗΛΙΔΟΣ

(Σχ έδ. 1-2· Πί ν. 116-117)

Μεταξύ των βυζαντινών μνημείων τα όποια έπεσκέφθη ό περιηγηθείς την Έλλάδα κατά τό 1843 Γάλλος άρχαιολόγος Philippe Le Bas (1794 - 1860), συγκαταλέγεται ήμνηρειπωμένος ναός των Αγίων Δημητρίου και Γεωργίου, σωζόμενος είς την Ήλείαν. Τούτου κάτοψις και άπεικονίσεις της άνατολικής και της νοτίας πλευράς, όφειλόμενα είς τόν ζωγράφον E. Landron, έδημοσιεύθησαν είς τόν πρώτον τόμον του έκ της άνωτέρω περιηγήσεως προκύψαντος λευκώματος¹ (Σχ έδ. 1· Πί ν. 116). Είς την συνοδεύουσαν τούς πίνακας ήμιτελή είσαγωγήν του Γάλλου έλληνιστου ούδέν άναφέρεται περί του ναού τούτου, μερικώς όμως πληροφορίας είχε δώσει ούτος ένωρίτερον διά της *Revue Archéologique*². Διασαφηνίζει εκεί ότι ό ναός εύρίσκετο πλησίον του Κολοκυθά, χωρίου κειμένου δυτικώς της συμβολής του Πηνειού και του Λάδωνος, και έκφέρει την γνώμην ότι, έφ' όσον ήτο δίκλιτος και έτιμᾶτο έπ' όνόματι των προαναφερθέντων δύο άγίων, θ' άντικατέστησε ίερών της Δήμητρος και της Περσεφόνης.

Καθ' όσον γνωρίζω, είς την νεωτέραν βιβλιογραφίαν τό ήλειακόν τούτο μνημείον άναφέρεται μόνον μίαν φοράν, είς τόν Θ' τόμον του 'Αρχείου Βυζαντινών Μνημείων 'Ελλάδος, ένθα ό καθηγητής 'Ορλάνδος έπραγματεύθη έν συντομία περί των δικλίτων οίκοδομημάτων³.

Ό ύπογραφόμενος ένετόπισεν άκριβώς την θέσιν του ενδιαφέροντος τούτου ναού, του όποίου, δυστυχώς, ούδ' έχνος σώζεται σήμεραν. Εύρίσκετο ούχι μακράν της άριστεράς όχθης του Πηνειού, άνατολικώς της άρχαίας Ήλιδος, είς την περιοχήν της κοινότητος Αγίου Δημητρίου. Ό οικισμός ούτος άπηρτίσθη τό 1910 άπό τούς κατοίκους των χωρίων Μαρινάκι, Σκληροϋ και Κολοκυθά, τα όποια είχαν καταστραφεί κατά τούς σεισμούς του 1909, και έλαβε τό όνομά του άπό τόν έξεταζόμενον ένταϋθα ναόν. Κατά τόν έξηκονταετή έφημέριον του χωρίου, ό ναός ήτο καθολικόν μονής, της όποίας διετηροϋντο τότε μερικά κελλία· έσώζετο είς ύψος τριών περίπου μέτρων μέχρι του 1924, ότε κατηδαφίσθη και τό οίκοδομικόν του ύλικόν έχρησιμοποιήθη κατά την άνέγερσιν είς την αϋτήν θέσιν του σημερινού άκαλαισθήτου ένοριακού ναού.

Τα σχέδια του Landron δέν είναι εύτυχώς ή μόνη σωζόμενη άπεικόνισις του καταστραφέντος μνημείου. Είς τό πολύτιμον φωτογραφικόν άρχεϊον του έν 'Αθήναις Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου φυλάσσεται φωτογραφία ληφθεΐσα περί τό

1. Ph. Le Bas et W. H. Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure...*, Paris, 1847 - 1868, 1 (Itinéraire), πίν. 17. Δευτέρα έκδοσις των τόμων 1, 3 και 4 του πεντατόμου έργου, μετά σχολίων ύπό Salomon Reinach, είς τόν πρώτον τόμον της σειράς *Bibliothèque des monuments figurés grecs et romains* (Paris, 1888).

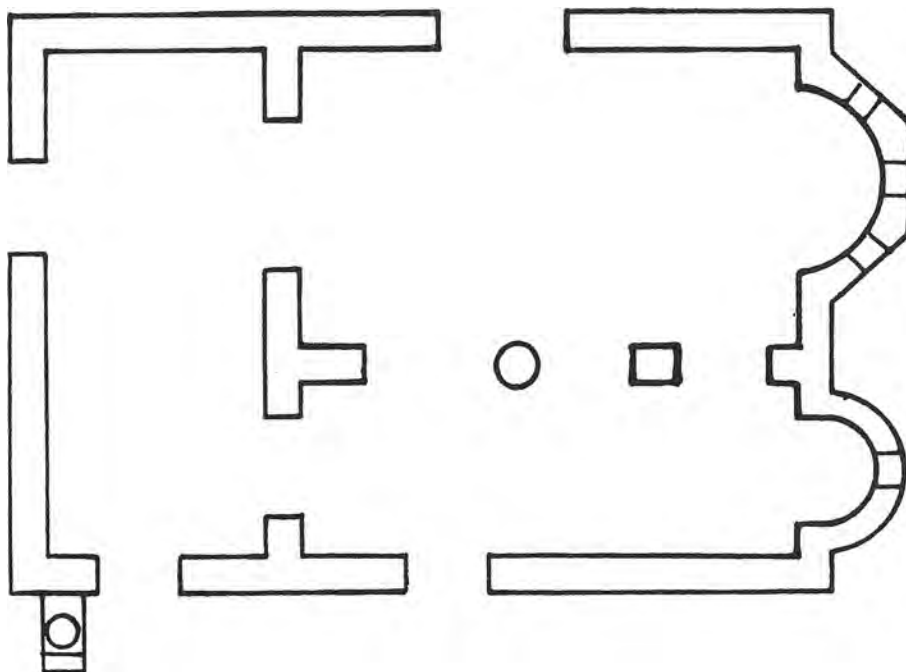
2. *Voyages et recherches archéologiques de M. Le Bas, membre de l'Institut, en Grèce et en Asie Mineure pendant les années 1843 et 1844*, *Rev. Arch.* 1 (1844), σ. 285. Πρβλ. S. Reinach, έ.ά., σ. 30 - 31.

3. 'Α. 'Ορλάνδου, Οί μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *ABME*, Θ' (1961), σ. 146 - 147.

1906, όπου εικονίζεται ή νοτία πλευρά τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΔ.⁴ (Πί ν. 117). Ἡ φωτογραφία δὲν εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ εὐκρινής, ἰδίως εἰς τὸ δεξιὸν τμήμα της, δὲν παύει ὅμως διὰ τοῦτο νὰ εἶναι πολύτιμος, δεδομένου ὅτι δεικνύει τὴν κατάστασιν τοῦ ναοῦ πρὸ τῶν σεισμῶν τοῦ 1909, οἵτινες συνεπλήρωσαν τὴν ἐρείπωσίν του, καὶ ἐπιτρέπει μελέτην τῆς κεραμίνης διακοσμήσεως, ἣ ὅποια δὲν ἀπεδόθη καλῶς εἰς τὰ σχέδια τοῦ Landron, καὶ ἐντεῦθεν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν καὶ ἀξιολόγησιν τοῦ μνημείου.

Τυπολογικὰ

Ὁ ναὸς παρουσίαζεν ἓν κατόψει τὴν μορφήν ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, εἰς τὴν ἀνα-

Σχέδ. 1. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Δημητρίου (Le Bas)

τολικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου προεξείχον δύο ἀψίδες. Εἶχε μήκος 15,55 μ., περιλαμβανομένων τῶν ἀψίδων, καὶ πλάτος 10,10 μ. Διηρεῖτο εἰς δύο κλίτη καὶ νάρθηκα. Τὰ κλίτη ἐχωρίζοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ παραστάδος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, τοιχοπεσσοῦ, κίονος, καὶ παραστάδος τοῦ μεταξὺ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος τοίχου, ἐξεχούσης πολὺ περισσότερον τῆς προηγουμένης. Τὸ βόρειον κλίτος ἦτο πολὺ εὐρύτερον τοῦ νοτίου (πλάτος 5 ἔναντι 3,15 μέτρων περίπου). Ἡ ἀψὶς τοῦ ἦτο τρίπλευρος, εὐρύτερα καὶ ὑψηλότερα τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ νοτίου κλίτους. Ὁ νότιος τοίχος τοῦ νάρθηκος ἦτο πολὺ χαμηλότερος τοῦ νοτίου κλίτους.

Δύο θύραι ἠνοίγοντο εἰς τὸν κυρίως ναὸν —μία εἰς ἐκάστην τῶν μακρῶν πλευρῶν— καὶ ἕτεραι δύο εἰς τὸν νάρθηκα —μία εἰς τὴν νοτίαν καὶ μία εἰς τὴν δυτικὴν, εἰς τὸν

4. Ἀρνητικὸν ὑπ' ἀριθ. 10856/Pel. 9. Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τὸν κ. Willers καὶ τὴν δ. Λαζαρίδου, τοῦ Φωτογραφικοῦ Τμήματος τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, διὰ τὰς παρασχεθείσας μοι διευκολύνσεις.

ἄξονα τοῦ βορείου κλίτους. Ὁ νάρθηξ ἐπεκοινώνει πρὸς ἀμφοτέρα τὰ κλίτη δι' ἀνοιγμάτων τοποθετημένων κατὰ τὸν ἄξονά των.

Τρία παράθυρα ἠνοίγοντο εἰς τὴν βορείαν ἀψίδα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ πλάγια ἦσαν τειχισμένα, καὶ ἓν εἰς τὴν νοτίαν. Τοῦτο, ὡς καὶ τὸ μεσαῖον παράθυρον τῆς βορείας ἀψίδος, ἦτο πιθανώτατα δίλοβον. Λόγῳ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνωτέρου τμήματός των, δὲν εἶναι σαφὲς ἂν οἱ λοβοὶ των ἦσαν ἐλεύθεροι ἢ περιεβάλλοντο ὑπὸ τοξωτοῦ πλαισίου. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπῆρχον τρία μονόλοβα παράθυρα, τῶν αὐτῶν διαστάσεων, εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος, καὶ ἴσον ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχοντα. Παράθυρον τέλος ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νοτίου τοῦλάχιστον κλίτους, ἄνωθι τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦτο δρομικὸν κτίσμα, ὡς ἐμφαίνεται ὄχι μόνον ἐκ τῆς κατόψεως, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ συνεχοῦς ὁδοντωτοῦ γείσου τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀποδεικνύοντος ὅτι αὕτη δὲν διεκόπτετο ὑπὸ ἀετώματος, ἐκ τῆς διατάξεως τῶν παραθύρων τῆς αὐτῆς πλευρᾶς καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τὰ ἐπὶ τοῦ κίονος βαίνοντα τόξα ἦσαν ἰσοῦσῃ, ὡς δεικνύει τὸ σχέδιον II τοῦ Landron.

Ξενίζει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ναὸς ἦτο δίκλιτος βασιλική. Ὁ τύπος οὗτος ἦτο ἄρκετὰ διαδεδομένος κατὰ τὴν μέσσην βυζαντινὴν περίοδον εἰς ὠρισμένας περιοχὰς τῆς αὐτοκρατορίας, κυρίως τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὴν Κάτω Ἰταλίαν⁵. Εἰς τὴν ἐλλαδικὴν ὁμως σχολὴν δὲν εἶναι γνωστόν, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, ἕτερον παράδειγμα.

Νομίζω ὅτι καὶ εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν δὲν πρόκειται περὶ δικλίτου βασιλικῆς, ἀλλὰ περὶ τρικλίτου, περιορισθείσης μεταγενεστέρως εἰς δύο κλίτη. Αἱ ἀναλογίαι πλάτους τῶν κλιτῶν καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, μὲ τὴν βορείαν ἀψίδα —τὴν κεντρικὴν ἀψίδα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ— ὑψηλὴν καὶ τρίπλευρον, ἐνθ' ἡ νοτία εἶναι ἡμικυκλικὴ καὶ χαμηλοτέρα τῆς προηγούμενης, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ταύτης. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Landron φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ἐκτισμένος εἰς τὴν παρυφὴν κατωφερείας. Λόγῳ προφανῶς σεισμοῦ ἢ κατολισθήσεως, τὸ πλησιέστερον πρὸς τὸ πρᾶνές βορεῖον κλίτος θὰ ἡρειπώθη. Ἦδη κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Γάλλου ἀρχαιολόγου ἡ διάβρωσις τοῦ ἐδάφους εἶχε προχωρήσει ἔτι περαιτέρω, ὡς δεικνύει ἡ ἰσχυρὰ κλίσις τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ μνημείου. Ἀνάλογον παράδειγμα ἐλλαδικοῦ ναοῦ περιορισθέντος εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ τὸ νότιον κλίτος ἔχομεν εἰς τὴν γειτονικὴν, ἐπίσης σεισμοπαθῆ, Ζάκυνθον, εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ Σκοποῦ σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένον ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μεγαλομάρτη⁶. Δυνατὸν ν' ἀντείπη τις ὅτι, ἐὰν εὐσταθῇ ἡ διατυπωμένη ἐνταῦθα ἄποψις, ἡ τοιχοποιία εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν δὲν θὰ ἦτο εὐθύγραμμος, ὡς εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Landron, ἀλλ' ὠρισμένοι λίθοι θὰ προεξεῖχον. Τὰ σχέδια ὁμως ταῦτα φέρουν πολλὰς παρανοήσεις καὶ « βελτιώσεις »⁷, καὶ δυνάμεθα κάλλιστα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ τοιχοποιία ἐσχημάτιζε πράγματι προεξοχάς, τὰς ὁποίας παρέλειψε ν' ἀποδώσῃ ὁ Γάλλος καλλιτέχνης.

5. Βλ. σχετικῶς Π. Βοκοτοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μονοχώρων ναῶν μετὰ δύο κογχῶν ἱεροῦ, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, Δ', Ἀθῆναι, 1967 - 68, σ. 72 - 73, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

6. Π. Βοκοτοπούλου, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἐπτάνησα, Κερκυραϊκὰ Χρονικά, XV (1970), σ. 159 - 161.

7. Π.χ. παραλείπεται τὸ ὀριζόντιον στοιχεῖον ἀπὸ τὰς εἰς σχῆμα ἀνεστραμμένου πεῖ πλίνθους εἰς τοὺς καθέτους ἄρμους τῆς τοιχοποιίας, τὰ κουφικὰ ἀποδίδονται ὡς ρόμβοι, τὸ ὁδοντωτὸν γείσον παρίσταται ὡς τεθλασμένη γραμμὴ, τὸ ἄνωθι τῆς θύρας βαθμιδωτὸν κόσμημα παραλείπεται, αἱ ὁδοντωταὶ ταινίαι ἀποδίδονται ἀνακριβῶς.

Κατὰ ταῦτα ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦτο ἀρχικῶς βασιλική, διαιρουμένη εἰς τρία κλίτη ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῶν χωριζόντων τὸ Ἱερὸν Βῆμα ἀπὸ τῶν παραβημάτων τοίχων, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τοξοστοιχιῶν ἐκ δύο τόξων καὶ δι' ἰσχυρῶς ἐξεχουσῶν ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ παραστάδων. Πρὸς δυσμὰς ἦτο προσκεκολλημένος νάρθηξ σύγχρονος πρὸς τὸν κυρίως ναόν, πρὸς ἀνατολὰς δ' ἐξεῖχον τρεῖς ἀψίδες, ἐξ ὧν ἡ μέση τρίπλευρος καὶ αἱ πλάγαι ἡμικυκλικαί⁸.

Ἄδηλος παραμένει ὁ τρόπος στεγάζσεως τοῦ ναοῦ. Ναὶ μὲν εἰς τὸ πρῶτον τῶν σχεδίων τοῦ Landron διακρίνεται ἡ γένεσις καμάρας εἰς τὸ νότιον κλίτος, ἡ ἀπόστασις ὅμως μεταξὺ τῶν παραθύρων καὶ τοῦ γείσου τῆς νοτίας πλευρᾶς εἶναι τόσον μικρά, ὥστε τὰ τόξα τῶν παραθύρων θὰ εἰσέδουν πιθανῶς εἰς τὴν καμάραν, τοιαῦται δὲ διεισδύσεις σπανίζουν εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ἐξ ἄλλου αἱ σωζόμεναι τρίκλιτοι βασιλικαὶ τῆς ἐλλαδικῆς σχολῆς, αἵτινες, μάλιστα, εὐρίσκονται ὅλαι, ὡς καὶ τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον, εἰς τὴν Δυτικὴν Ἑλλάδα, εἶναι ξυλόστεγοι⁹, γεγονὸς τὸ ὅποιον ἐνισχύει τὴν ἀμφιβολίαν ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τοῦ σχεδίου τοῦ Γάλλου καλλιτέχνου καὶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Ὁ ναὸς θὰ ἐτιμᾶτο ἀρχικῶς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μόνον. Ὅτε μετετράπη εἰς δίκλιτον, ἐθεωρήθη δισυπόστατος καὶ ἀφιερῶθη εἰς δύο ἁγίους, ὡς συμβαίνει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς κατηγορίας ταύτης¹⁰.

Μορφολογικά

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦτο ἐκτισμένος κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα, μὲ ἰσοῦψεῖς περίπου δόμους. Εἰς τοὺς ὀριζοντίους ἄρμους παρεντίθεται ἀπλῆ σειρὰ πλίνθων, εἰς τοὺς καθέτους συνήθως μία πλίνθος, ἐνίοτε τρεῖς — δύο κάθετοι καὶ μία ὀριζοντία — σχηματίζουσαι ἀνεστραμμένον πεῖ. Μόνον εἰς τὴν κεντρικὴν ἀψίδα καὶ μέχρι τοῦ ὕψους τῆς γενέσεως τῶν τόξων τῶν παραθύρων ἐχρησιμοποιήθησαν μεγάλοι ὀρθογωνισμένοι λίθοι ἀνίσου ὕψους, εἰλημμένοι προφανῶς ἀπὸ ἀρχαῖον κτήριο. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν παρεμβάλλονται ἐνίοτε εἰς τοὺς καθέτους ἄρμους ὀριζοντίως τοποθετημένα τεμάχια πλίνθων. Αἱ εἰς σχῆμα πεῖ πλίνθοι ἐχρησιμοποιήθησαν μόνον εἰς τοὺς καθέτους ἄρμους τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς, μεταξὺ τῶν δύο θυρῶν καὶ κάτωθι τῆς εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων τῶν ὀδοντωτῆς ταινίας¹¹. Αἱ πλεῖσται ἔχουν τὴν διάταξιν τοῦ Σ χ ε δ. 2,1, ἐνῶ μίαν μόνον φορὰν συναντᾶται ἡ εἰς τὸ Σ χ ε δ. 2,2 διάταξις. Πλίνθοι τοποθετημέναι εἰς σχῆμα πεῖ εἰς τοὺς ἄρμους συναντῶνται εἰς πρῶτον ἐλλα-

8. Ἀνάλογα παραδείγματα εἰς τὴν δυτικὴν καὶ νότιον Ἑλλάδα καὶ τὰς νήσους: Ἅγιος Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος Κερκύρας, Ἅγιος Νικόλαος Σκοποῦ Ζακύνθου, Ἁγία Φωτεινὴ Φωτικῆς, Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ Παραμυθιάς, Ἁγία Μονὴ Δωρίδος, Ἅγιος Νικόλαος Λαρύμνης, καθολικὸν καὶ δύο παραλαύρια Μονῆς Ὁσίου Μελετίου Κιθαιρώνας, Ἅγιος Πέτρος Σπάτων, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Κορίνθου, Ἅγιος Δημήτριος Λίμπερδου Λακωνίας, Μεταμόρφωσις Κουτήφαρ Μάνης, Ἅγιος Θεόδωρος Λογοθετιάνικων καὶ Ἁγία Βαρβάρα Παλιοχώρας Κυθήρων. Τὰ μνημεῖα ταῦτα χρονολογοῦνται μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ 10ου καὶ τοῦ 15ου αἰῶνος. Βλ. σχετικῶς Π. Βοκοτόπουλον, παραπομπὰς ὑποσημειώσεως 12, σ. 159 καὶ ὑποσημειώσεως 6, σ. 178 σημ. 3.

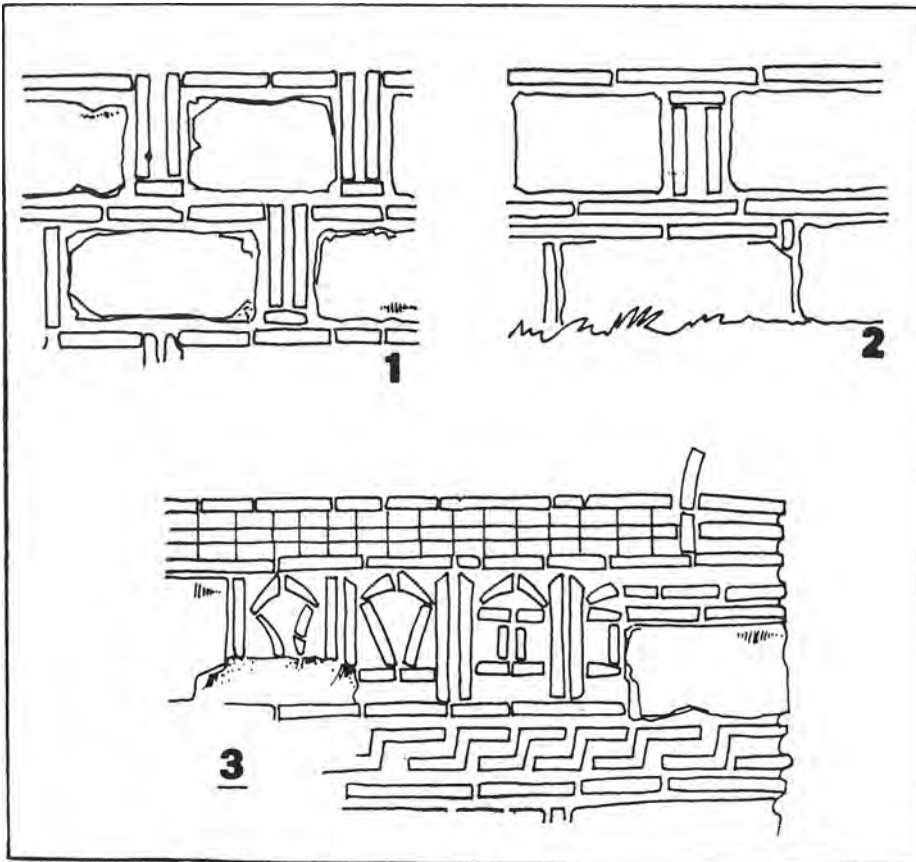
9. Ζούρτσα, Μέτζενα, Βλαχέρναι Ἡλείας, Ἁγία Θεοδώρα Ἀρτης. Θολωτὴ εἶναι ἡ βασιλικὴ τῆς Παλαιοκατούνας, ἀναγομένη εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

10. Πρβλ. ὑποσημείωσιν 5.

11. Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Landron ὑπάρχουν εἰς ὁλόκληρον τὴν ἑκτασιν τοῦ νοτίου τοίχου, κάτωθι τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας εἰς τὴν φωτογραφίαν ὅμως περιορίζονται εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο θυρῶν τμήμα.

δικά μνημεία, ὥς εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ Ἁγίου Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάρχου Κερκύρας¹². Σπανίως ἀπαντοῦν ἐνταῦθα δύο κάθετοι ἢ δύο διαγωνίως τεθειμένοι πλίνθοι.

Τὰ τόξα τῶν θυρῶν καὶ τῶν παραθύρων εἶναι κατεσκευασμένα ἐκ πλίνθων. Εἰς τὰς θύρας τὸ πλίνθινον τόξον εἶναι διπλοῦν, καὶ περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, συνεχιζομένης ὀριζοντίως. Εἰς τὴν θύραν τὴν ἀνοιγομένην εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ τὸ τόξον πλαισιοῦται ὑπὸ δύο τεταρτοκυκλικῶν ἀψιδωμάτων, μὲ διπλᾶ

Σχέδ. 2. Κεραμίνη διακόσμησης

ὡσαύτως τόξα. Τυφλὰ τεταρτοκυκλικά πτερύγια ἐκατέρωθεν ἀνακουφιστικοῦ τόξου θύρας δὲν ἀπαντοῦν, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, εἰς ἑτέρους ἐλλαδικούς ναοὺς. Ταῦτα τοποθετοῦνται κατὰ κανόνα ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος ἐκατέρωθεν παραθύρων ἀνοιγομένων εἰς ἀετώματα¹³.

12. Π. Βοκοτοπούλου, Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάρχου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', Ε' (1969), σ. 168, εἰκ. 5. 15, πίν. 72.

13. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, σ. 207 - 213. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ὁ ἐν Ἀκαρνανίᾳ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παλαιοκατοῦνας, ΑΒΜΕ, Θ' (1961), σ. 41 - 42. Εἶναι γνωστὸν ἐν καὶ μόνον παράδειγμα τοιούτων πτερυγίων ἐκατέρωθεν παραθύρων τρούλλου, εἰς τὸν παρὰ τὸν Πύργον Διροῦ τῆς Μάνης ναὸν τοῦ Ἁγίου Πέτρου (H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA, XXXIII (1932 - 33), σ. 141 - 142).

Εἰς τὰ παράθυρα τὰ πλίνθινα πλαίσια εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπλᾶ καὶ διήκουν μόνον μέχρι τῆς γενέσεως τῶν τόξων, ὡς συνηθίζεται κυρίως εἰς πρωϊμούς ἐλλαδικούς ναοὺς, τὸ πλαίσιον ὅμως τοῦ παραθύρου τῆς νοτίας ἀψίδος εἶναι διπλοῦν καὶ κατέρχεται μέχρι τῆς ποδιᾶς. Ἡ μορφή αὕτη ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸ καθολικὸν τοῦ Ὁσίου Λουκά (παράθυρα εἰς τὸ ἱσόγειον τῆς προσόψεως) καὶ τὸν Ἅγιον Νικόλαον τῆς Ἀδλίδος, ἐπικρατεῖ δὲ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος (π.χ. Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀθηνῶν, Δαφνί, Ὁσῖος Μελέτιος, Σωτήρ Ἀμφίσσης, ναοὶ Ἀργολίδος καὶ Ἡλείας). Τὰ τόξα τῶν παραθύρων τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, συνεχιζομένης ὀριζοντίως καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῶν ἀψίδων.

Τὴν νοτίαν πλευρὰν διαρθρώνουν ὀδοντωταὶ ταινίαι εἰς δύο ἐπίπεδα. Εἰς τὸν κυρίως ναὸν ὀδοντωτὴ ταινία ἐκτείνεται εἰς τὸ ὕψος τῆς βάσεως τῶν τεταρτοκυκλικῶν περυγίων, μέχρι σχεδὸν τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας. Εἰς τὸ δυτικῶς τῆς θύρας τμήμα ὑπάρχει ὄχι μία ἀλλὰ τρεῖς ἐπάλληλοι ὀδοντωταὶ ταινίαι, ἀνίσου μήκους. Ἡ κατωτέρα ἐφάπτεται ἐτέρας ταινίας, ἥτις συνεχίζει ὀριζοντίως τὴν περὶ τὸ τόξον τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ὀδοντωτὴν ταινίαν. Ἐτέρα ταινία καταλαμβάνει τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς πλευρᾶς εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων τῶν παραθύρων, μεταξὺ τῶν μεσαίου παραθύρου καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας. Ἡ σχετικῶς περιορισμένη χρῆσις ὀδοντωτῶν ταινιῶν ὁδηγεῖ εἰς συσχετίσεις πρὸς μνημεῖα τοῦ δευτέρου κυρίως καὶ τρίτου τετάρτου τοῦ 11ου αἰῶνος¹⁴.

Τὸ ἀνώτατον τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ διαθέει ὀδοντωτὸν γείσον, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τὴν ἐλλαδικὴν σχολήν, ἐξαιρέσει τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνος, ὅτε τείνουν νὰ ἐξαφανισθοῦν, καὶ τοῦ 12ου, ὅτε συχνάκις ἀντικαθίστανται ὑπὸ πωρίνων λοξοτμήτων γείσων¹⁵.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἐλλεῖπει ὁ συχνάκις ἀπαντῶν εἰς τὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τῶν παραθύρων τῶν ἐλλαδικῶν ναῶν κοσμήτης¹⁶.

Μεταξὺ τοῦ μεσαίου καὶ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς ἐκτείνεται μικροῦ μήκους ζωφόρος ἐκ κουφικῶν, σκαρίφημα τῆς ὁποίας παρέχει τὸ Σ χ ε δ. 2,3. Τὸ ἀριστερὸν καὶ μεσαῖον στοιχεῖον αὐτῆς ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τὸν ἀνατολικὸν σταθμὸν τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος, κάτωθι τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἄλλα δύο κουφικὰ διακρίνονται εἰς τὴν φωτογραφίαν τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου, ἀμφοτέρω εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ νάρθηκος, εἶναι ὅμως τελείως δυσδιάκριτα.

Σχετικὴ σπάνις κουφικῶν, ὡς εἰς τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον, παρατηρεῖται ἀπὸ τῆς δευτέρας μέχρι τῆς ὀγδόης δεκαετίας τοῦ 11ου αἰῶνος¹⁷. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 10ου

14. Βλ. σχετικῶς H. Megaw, *The Chronology of some Middle-Byzantine Churches*, BSA, XXXII (1931 - 32), (ἐφ' ἐξῆς H. Megaw, *Chronology*), σ. 116 - 117 καὶ Π. Βοκοτόπουλον, ἔ.ἀ., σ. 164.

15. Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 164 - 165. Εἰς τοὺς ἐκεῖ μνημονευομένους ναοὺς μὲ πώρινον γείσον ὑπὸ τὴν στέγην δέον νὰ προστεθοῦν οἱ Ταξιάρχαι τοῦ Σοφικοῦ (ἀψὶς καὶ τροῦλλος), ἡ Μεταμόρφωσις τῶν Ταρσινῶν, τὸ παλαιὸν καθολικὸν τῆς Μονῆς Φιλοσόφου Γορτυνίας (τροῦλλος), ὁ Ἅγιος Νικόλαος Λαρυμνῆς (τροῦλλος), ἡ Κοίμησις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις Μουλκίου Σαλαμίνος (τροῦλλος), ἡ Κάτω Παναγία τῆς Ἀρτης (κεντρικὴ ἀψὶς), ἡ Σωτήρα Ἀλεποχωρίου Μεγαρίδος καὶ ὁ νάρθηξ τῆς Πόρτα - Παναγίας.

16. Ἀτόθι, σ. 165.

17. Καθολικὸν Ὁσίου Λουκά, Στείρη Κορινθίας, Σωτήρ Γαρδενίσης, Σωτήρα Λυκοδήμου, Ἀγία Αἰκατερίνη, Καπνικαρέα καὶ Ἅγιοι Θεόδωροι Ἀθηνῶν, Ἅγιος Δημήτριος Λομπάρδας, Ἅγιος Θωμᾶς Τανάγρας, Δαφνί. Περὶ κουφικῶν βλ. H. Megaw, *Chronology*, σ. 104 - 109, Γ. Σωτηρίου, Ἀραβι-

αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου ὁ κουφικὸς διάκοσμος καταλαμβάνει πολὺ μεγάλην ἔκτασιν εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Ὁσίου Λουκά, τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Σολάκη καὶ τὸν Ἅγιον Ἰάσωνα καὶ Σωσίπατρον Κερκύρας, κατὰ δὲ τὸ τέλος τοῦ 11ου ἐξαφανίζεται τελείως¹⁸. Κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα ἐπανεμφανίζεται εἰς μερικὰ μνημεῖα τῆς Ἀργολίδος, τῆς Ἀχαΐας, τῆς Φωκίδος καὶ τῆς Ἁνδρου, ὑπὸ ἐκφυλισμένην ὅμως μορφήν, μὲ περίτεχνα ἢ παρανοημένα στοιχεῖα μικροῦ συνήθως μεγέθους¹⁹.

Ζωφόροι ἐκ κουφικῶν τοποθετημένων ἐντὸς τοῦ κονιάματος ἀπαντοῦν, εἰς μεγαλύτεραν ὅμως ἔκτασιν, εἰς πρῶϊμα σχετικῶς μνημεῖα (Παναγία Ὁσίου Λουκά, Ἅγιος Ἰάσων καὶ Σωσίπατρος Κερκύρας, Σωτήρα Λυκοδήμου) καί, εἰς πολὺ μικροτέραν ἔκτασιν, ἀνάλογον πρὸς τὴν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ἐνταῦθα ναόν, εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον Λομπάρδας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ εἰς τὸ Λιγουριὸ καὶ τὸν Χώνικα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου²⁰.

Ὡς πρὸς τὴν μορφήν, τὰ κουφικά τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀποτελοῦνται ἀπὸ εὐθύγραμμα μόνον στοιχεῖα, καὶ παρουσιάζουν ἀπλότητα καὶ λιτότητα εἰς τὸ σχέδιον. Ἑλλείπουν αἱ διχαλωταὶ ἀπολήξεις, αἱ ἀπαντῶσαι κατὰ τὰς ἀρχὰς κυρίως τοῦ 11ου αἰῶνος, καὶ τὰ περίτεχνα στοιχεῖα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος²¹.

Μεταξὺ τοῦ μεσαίου καὶ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ νοτίου τοίχου, κάτωθι τῆς ζωφόρου τῶν κουφικῶν, ἐκτείνεται ζώνη ἐξ ὀριζοντίως τεθειμένων ἀλαξευτῶν πλίνθων, αἱ ὁποῖαι σχηματίζουν βαθμιδωτὸν κόσμημα. Τοιαῦται ταινίαι ἀπαντοῦν ἀπὸ τῶν μέσων κυρίως τοῦ 11ου αἰῶνος²² μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 13ου²³. Κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα χρησιμοποιοῦνται, ὡς καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον μνημεῖον, ἀποκλειστικῶς ἀλάξευτοι πλίνθοι, ἐνῶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου ἐπικρατοῦν τὰ λαξευμένα πῆλινα στοιχεῖα²⁴. Τὸ μικρὸν σχετικῶς μῆκος τῆς βαθμιδωτῆς ταινίας συνηγορεῖ ὑπὲρ πρῶϊμου σχετικῶς χρονολογήσεως²⁵.

Χρονολόγησις

Ἡ ἀβεβαιότης περὶ τὸν ἀκριβῆ τύπον τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου, ἰδίως ὅσον

καὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, ΠΧΑΕ, Β' (1933), σ. 57 - 91 καὶ G. Miles, *Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area*, DOP, 18 (1964), σ. 20 - 32, ἐνθα καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

18. Καισαριανή, Ὁσιος Μελέτιος.

19. H. Megaw, *Chronology*, σ. 108 - 109. Ἀ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἁνδρου, ABME, H' (1955 - 56), σ. 13. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀγνώστος βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας, ABME, IA' (1969), σ. 65 - 66.

20. H. Megaw, *Chronology*, σ. 105, 108 - 109. Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.α., σ. 154 - 155, 166. Χ. Μπούρα-Ἀ. Καλογεροπούλου - Ρ. Ἀνδρεάδης, Ἐκκλησίαι τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα, 1969, σ. 91, 100. XIς, πίν. 93.

21. Π. Βοκοτόπουλος, ἔ.α., σ. 166 - 167.

22. Ἅγιος Δημήτριος Λομπάρδας, Καπνικαρέα. Βλ. σχετικῶς H. Megaw, *Chronology*, σ. 118 - 120 καὶ Χ. Μπούραν - Ἀ. Καλογεροπούλου - Ρ. Ἀνδρεάδης, ἔ.α., σ. 91, 100. XIς. Μοναδικὸν παράδειγμα, χρονολογούμενον, κατὰ τὸν ἐκδότην, εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος, εἶναι τὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Αἰλίδος (Χ. Μπούρα, Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ ἓνα κατεστραμμένο ναὸ τῆς Βοιωτίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964 - 65), σ. 241 - 242).

23. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, Θ' (1961), σ. 40 - 41.

24. Λιγουριό, Χώνικας, Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου, Μέρμπακας, Βλαχέρναι Ἡλείας. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάκχος παρὰ τὴν Κίτταν τῆς Μάνης, τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰ. κατὰ τὸν Megaw (BSA, XXXIII (1932 - 33), σ. 143, εἰκ. 3).

25. H. Megaw, *Chronology*, σ. 120.

ἀφορᾷ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν στεγῶν, καὶ ἡ σπάνις τρικλίτων βασιλικῶν εἰς τὴν ἑλλαδικὴν σχολὴν καθιστοῦν ἐπισημνῶν χρονολόγησιν στηριζομένην εἰς τυπολογικὰ κριτήρια. Ἄλλωστε ἀσφαλέστερα ἐν προκειμένῳ εἶναι τὰ μορφολογικὰ τοιαῦτα²⁶.

Ἡ κάπως ἀμελὴς πλινθοπερίβλητος τοιχοποιΐα τοῦ ἡλειακοῦ ναοῦ, ἀπὸ ὅπου ἐλλείπει ἡ τελειότης τῆς τεχνικῆς, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς πλείστους ναοὺς τοῦ τέλους τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος²⁷, ὁδηγεῖ εἰς συσχετίσεις πρὸς μνημεῖα τῶν τριῶν πρώτων τετάρτων τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὑπὲρ σχετικῶς πρωΐμου χρονολογήσεως συνηγοροῦν καὶ αἱ εἰς σχῆμα πεῖ τοποθετημέναι εἰς τοὺς καθέτους ἄρμους πλίνθοι. Ἡ διαμόρφωσις τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων ὁδηγεῖ καὶ αὐτὴ εἰς τὸν 11ον αἰῶνα. Ἐλλείπουν τελείως τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ 12ου αἰῶνος πώρινα γεῖσα καὶ πλαίσια τῶν ἀνοιγμάτων. Ἡ περιορισμένη τέλος χρήσις ὁδοντωτῶν ταινιῶν, ἡ μορφή καὶ ἡ ἔκτασις τοῦ ἐν εἶδει βαθμίδων διατεταγμένου πλινθίνου κοσμήματος καὶ ἰδίως τοῦ κουφικοῦ διακόσμου, περιορίζει ἔτι περαιτέρω τὰς δυνατότητας χρονολογήσεως: ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἀνηγέρθη προφανῶς περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνος.

Μεταξὺ τῶν πολυαρίθμων ἑλλαδικῶν ναῶν, οἱ ὅποιοι ἐσώζοντο κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἔκτοτε ἐξηφανίσθησαν ἢ παρεμορφώθησαν τελείως, ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Ἡλίδος παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ λόγῳ τοῦ σχετικῶς σπανίου τύπου του καὶ λόγῳ τοῦ κεραμοπλαστικοῦ του διακόσμου. Ἡ ὁλοσχερῆς καταστροφή του μᾶς στερεῖ ἐνὸς ἐνδιαφέροντος μνημείου τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τῆς ἑλλαδικῆς ναοδομίας. Αἱ διασωθεῖσαι ἀπεικονίσεις του καθιστοῦν εὐτυχῶς δυνατὴν τὴν, ἔστω καὶ ἀτελεῖ, μελέτην καὶ ἀξιολόγησίν του.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

26. Αὐτόθι, σ. 100.

27. Π.χ. τὸ Δαφνί, τὴν Καισαριανήν, τὸν Σωτήρα Ἀμφίσσης, τὸν Ἅγιον Νικόλαον στὰ Καμπιά, τὴν παρὰ τὸ Ναῦπλιον Ἀγίαν Μονήν, τὸν Μέρμπακα, τὴν Παλιοπαναγίαν τῆς Μανωλάδας καὶ τὰς Βλαχέρνας τῆς Ἡλείας.

ΔΥΟ ΑΤΤΙΚΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ

(Πί ν. 118 - 127)

Τὰ δύο ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ εἶναι τόσο ἀποσπασματικά, ὥστε, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης τους ἀπὸ τὴν ὑπογραφομένη, ἀρκετοὶ συνάδελφοι διερωτήθηκαν γιὰ τὸν λόγο τῆς ἐμμονῆς τῆς σ' αὐτά. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ γεγονὸς, ὅτι κάθε ἔργο τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, καὶ τὸ πιὸ ἀπλὸ καὶ χειρωνακτικό, ἀξίζει τὴν προσοχή, γιὰτὶ συχνὰ εἶναι πιθανὸν νὰ προσφέρῃ μαρτυρίαν ἀναντικατάστατη γιὰ κάποια ἄγνωστα στοιχεῖα τοῦ βίου ἢ τῆς τέχνης τῶν ἀρχαίων, προτιμήθηκε, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν τόμο τοῦ Α. Δ., ποὺ ἀφιερώνεται στὴν μνήμη τοῦ πρόωρα χαμένου σοφοῦ ἐρευνητοῦ, νὰ παρουσιαθοῦν αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἔργα, γιὰτὶ τὸ πρῶτο τουλάχιστον (Πί ν. 118 - 120) πρόλαβε νὰ τὸ ἰδῇ καὶ ὁ ἴδιος καὶ νὰ διατυπώσῃ ὠρισμένες σκέψεις του γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει.

Οἱ δύο ἀνάγλυφες στῆλες δὲν εἶναι σύγχρονες καί, κυρίως, ἡ δεύτερη (Πί ν. 122 - 124) δὲν ἔχει σπουδαία καλλιτεχνικὴ ποιότητα. Ἦταν ὅμως ἀνάγκη νὰ δημοσιευθοῦν μαζί, γιὰ ἓνα στοιχεῖο κοινὸ καὶ στὶς δύο: τὸ ἀντικείμενο (Attribut) ποὺ κρατοῦν μὲ τὰ δύο χέρια ἡ ὄρθια γυναικεῖα μορφή, ἀριστερά, στὸ πρῶτο (Πί ν. 118 - 120) καὶ ἡ ὄρθια θεραπαινίς, δεξιὰ, στὸ δεύτερο (Πί ν. 122 - 124). Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἐπισημαίνεται παρόμοιο ἀντικείμενο σὲ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐρμηνεία του δίνει ἴσως κάποιο ἐνδιαφέρον σ' αὐτὴ τὴ μικρὴ μελέτη.

Α'. Τὸ ἀνάγλυφο τῶν Πί ν. 118 - 120 ἀνακάλυψε ἡ κ. Ρένα Ἀνδρεάδη, τὸ 1965, στὴ θέση Ξηροτάγαρου τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου. Ἦταν ἀκουμπισμένο στὴ δυτικὴν ἄκρη τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου¹, πλάι σ' ἓνα παλαιοχριστιανικὸ

1. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἶναι μικρὴ μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλικὴ μὲ ἡμιεξαγωνικὴν ἀψίδα (βλ. ΕΜΜΕ, τόμ. Γ', σελ. 152). Ἰδρύθηκε γύρω στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα καὶ ἀργότερα τοῦ ἔγινε προσθήκη νάρθηκος ποὺ προεκτείνεται πρὸς Β. Βρίσκεται στὴ θέση Τρεῖς Πύργοι τῆς Φαληρικῆς ἀκτῆς, κοντὰ στὸ ἀντλιοστάσιο τῆς Ἑταιρείας Ὑδάτων, στὴ θέση ἀκριβῶς ποὺ ὑπολογίζεται ὅτι θὰ κατέληγε στὴν ἀρχαιότητα πρὸς τὴ θάλασσα τὸ Φαληρικὸ τεῖχος, ποὺ ἰδρύθηκε στὴν ἐποχὴ τοῦ Κίμωνος (βλ. Ἱ. Τραυλοῦ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σελ. 48 κ.ε.), γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἄστεως μὲ τὸν Φαληρικὸ λιμένα. Τὸ τεῖχος κατεδαφίσθηκε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ὀχυρώσεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιῶς, τὸ 403 π.Χ. ἀπὸ τὸν Λύσανδρο. Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες, οὔτε ἔχει γίνῃ σχετικὴ ἐρευνα μέχρι σήμερα σχετικὰ μὲ τὴν μετέπειτα ἱστορία τοῦ τεύχους αὐτοῦ, ἀν δηλαδὴ ἀνοικοδομήθηκε κάποια ὀχύρωση γιὰ τὴν προστασία τοῦ Φαληρικοῦ λιμένος, ποὺ δὲν ἦταν πλέον τὸ κύριον λιμάνι τῆς πόλεως, μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Πειραιῶς, ἐξακολούθησε ὅμως νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀρκετοὺς αἰῶνες μετὰ τὴν κατεδάφιση τῶν τειχῶν στὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἰδρύθηκαν στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας τρεῖς πύργοι, ὅπως εἶχαν κατασκευασθῇ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεία τοῦ λεκανοπεδίου τῆς Ἀττικῆς, γιὰ κατόπτευση τῆς περιοχῆς. Ὑπολείμματα τους ὑπῆρχαν στὸ σημεῖο αὐτὸ ὡς τὴν Ἀπελευθέρωση κι ἀπ' αὐτοὺς προήλθε καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ λιμανιοῦ ὡς τῶν Τριῶν Πύργων, καὶ ἡ τοπωνυμία τῆς περιοχῆς, ποὺ διατηρήθηκε ὡς τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὁπότε λησμονήθηκε καὶ τὴν ἀντικατέστησε τὸ ὄνομα τοῦ τότε ἰδιοκτήτη τῆς περιοχῆς, τοῦ Ξηροτάγαρου (βλ. Κ. Μπίρη, Αἱ τοπωνυμίες τῆς Ἀττικῆς, σελ. 102).

κιονόκρανο. Είδοποιήθηκε άμέσως ή Β' Έφορεία 'Αρχαιοτήτων 'Αττικής² και τὰ δύο μνημεία μεταφέρθηκαν με τή φροντίδα τής ύπογραφομένης στη μικρήν άποθήκη τής Έφορείας, στόν έσωτερικό κήπο τοῦ Έθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου. 'Η στήλη καταγράφηκε στο βιβλίο Είσαγωγής τής Έφορείας, με άριθμό 2389.

Τό ανάγλυφο εικονίζει μία κλειστή δίμορφη σύνθεση: μιὰ γυναίκα καθιστή δεξιά, και μία άλλη γυναικεία μορφή ὀρθια άριστερά. Τό έργο έχει ύποστή άλλοεπάλληλες καταστροφές και διατηρεΐται σήμερα σε πολὺ κακή κατάσταση. 'Αγνωστο πότε, για νά χρησιμοποιηθῇ ὡς οἰκοδομικό ὕλικό, άπολαξεύθηκε τό μεγαλύτερο μέρος τής ανάγλυφης επιφάνειάς του³ και άφαιρέθηκε τό επάνω του τμήμα⁴, με άποτέλεσμα νά εξαφανισθοῦν τὰ κεφάλια και τῶν δύο μορφῶν, μαζί με ένα μεγάλο μέρος τοῦ λαιμοῦ. 'Η περιπέτεια τοῦ έργου δέν φαίνεται νά τελείωσε εκεί, γιατί σε κάποια τρίτη πλέον χρήση λαξεύθηκε ή ὀπίσθια επιφάνειά του με ντισιλίδικο, ενῶ στις πλάγιες στενές του πλευρές (Πί ν. 121 α - β) διαμορφώθηκε, σε 85 εκ. ὕψος από τό σωζόμενο κάτω άκρο τους, ένα είδος αναθυρώσεως, βάθους 0,2 μ., εργασμένης με βελόνι. 'Ισως, σε άλλη φάση τής ιστορίας του, τό μνημείο χρησιμοποιήθηκε ὡς τράπεζα στο ιερό τής εκκλησίας, γιατί παρ' όλες τις προσπάθειες που έγιναν για τόν καθαρισμό του στο Μουσείο, ή επιφάνειά του, πίσω και στα πλάγια κυρίως, έμεινε γεμάτη από κεριά καμμένα και λάδια.

'Η στήλη είναι από πεντελικό μάρμαρο, πολὺ διαβρωμένο από τὰ άλατα και τήν ὕγρασία τοῦ εδάφους. Τό μέγιστο σωζόμενο ὕψος της δεξιά είναι 0.107 μ. και άριστερά 0.103 μ. Σύμφωνα με τούς ὕπολογισμούς τοῦ γλύπτου τοῦ Έθνικοῦ Μουσείου κ. Στ. Τριάντη τό άρχικό ὕψος τής πλάκας τοῦ ανάγλυφου θά έφθανε γύρω στα 1.30 μ., χωρίς τήν πλίνθο και τό αρχιτεκτονικό πλαίσιο. Τό πάχος τής δεξιᾶς παραστάδος είναι, σήμερα, 0.15 μ., τής άριστερῆς 0.8 μ. Τέλος, ή μεγίστη σωζόμενη ανάγλυφική προβολή από τήν πλάκα είναι 0.09 μ., ενῶ από τις παραστάδες 0.06 μ.

Με πολλή δυσκολία και λίγη βεβαιότητα είναι σε θέση ὁ μελετητής σήμερα νά άποκαταστήσει τήν εικονιζόμενη παράσταση στις λεπτομέρειές της. Στο Σχέδιο 1 έγινε προσπάθεια, με τὰ ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία, νά δοθῇ άπλῶς μιὰ γενική ιδέα τοῦ έργου, για τήν αίσθητοποίηση μερικῶν λεπτομερειῶν που συζητοῦνται παρακάτω,

νυμίοι τής πόλεως και τῶν περιχώρων τῶν 'Αθηνῶν, 'Αθήναι 1971, σελ. 77). Σχετικά με τό θέμα βλ. Hanriot, Recherches, σελ. 5, 14, 20 κ.έ. Wordsworth, Athens und Attica, σελ. 158 - 9 (και χάρτης). Kaupert, Die Befestigungsmauern Alt - Athens εις Monatsber. d. k. Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1879, σελ. 632 κ.έ. J. Day, Cape Colias, Phalerum and the Phaleric Wall εις AJA 36 (1932) σελ. 1 - 11. K. Μπίρη, 'Επὶ τὰ ἔχνη τοῦ 'Αποστόλου Παύλου εν 'Αθήναις, εις περιοδ. Θεολογία, τόμ. ΛΑ' (1960) τεῦχος Β', σελ. 1 - 11. 'Ι. Τραυλοῦ, Πολεοδομική εξέλιξις τῶν 'Αθηνῶν, 1960, σελ. 48 - 49, 54.

2. Θερμές εὐχαριστίες για τήν διευκόλυνση τής μελέτης εκφράζονται στοὺς Έφόρους τής Β' Έφορείας κκ. Εδ. Μαστροκώστα, 'Α. Βαβρίτσα, και 'Αγγ. Λιάγκουρα, τόν 'Επιμελητή 'Αρχαιοτήτων κ. 'Ι. Παπαχριστοδούλου, τόν Γεν. Έφορο κ. Β. Καλλιπολίτη, τήν Έφορο δ. Β. Φίλιππάκη και τις κ.κ. Εὐαγγ. Κυπραίῳ και Μ. Φιλίπ. Τέλος ιδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλονται στον Καθηγητή κ. J. Frel και τόν κ. Γ. Δοντά για πολλές χρήσιμες συμβουλές και ὑποδείξεις, αλλά και για τήν πρόθυμη εὐγένειά τους νά διαβάσουν τό τελικό χειρόγραφο αὐτῆς τής μελέτης.

3. 'Η σφυροκόπηση τής ανάγλυφης επιφάνειας τοῦ μνημείου παρουσιάζει εἰκόνα άνάλογη σχεδόν με τήν γνωστήν αρχαϊκή επιτύμβια στήλη δορυφόρου νέου, αρ. 2687 τοῦ Έθνικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου. Βλ. πρόχειρα: G. Richter, Archaic Gravestones from Attica, London 1961, εἰκ. 83 - 85.

4. 'Η επάνω επιφάνεια, ὅση διατηρεΐται σήμερα, είναι εργασμένη με λάμα.

χωρίς διόλου αξιώσεις αποδόσεως τῆς ἀρχικῆς ἀκεραιότητος τοῦ μνημείου, πρᾶγμα ποῦ θὰ ἦταν αὐθαίρετο ἐξαιτίας τῆς ἀποσπασματικότητός του⁵.

Ἀπὸ τὴν σωζομένη στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς στήλης ἐλαφρὰ ἀνάγλυφη παραστάδα δίνεται ἡ εὐχέρεια νὰ συμπεράνῃ κανεὶς τὴν γενικὴ μορφή τῆς στήλης, ποῦ θὰ εἶχε τὸ σχῆμα ναῖσκου μὲ ἀέτωμα, μὲ κεντρικὸ ἀκρωτήριον καὶ δύο πλαγινὰ, ὅπως φαίνεται στὸ Σχέδιο 1. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθούμε ὅμως, μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, τί εἶδους ἐπὶκρानο εἶχαν οἱ παραστάδες, καὶ ἂν ὑπῆρχε κυμάτιο γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη πλάκα στὸ ἐπιστύλιο. Λεῖπει, φυσικὰ, καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ποῦ θὰ μᾶς ἔδινε τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς. Ἡ παράσταση βρίσκεται στὴν παράδοση τῆς στήλης τῆς Ἡγησοῦς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, μὲ τὴ διαφοροποίησιν στὴ δομὴ καὶ τὴν κίνησιν τῶν μορφῶν, ποῦ εἶχε πραγματοποιηθῇ στὴν Ἀττικὴ κοντὰ στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Στὴν ἀριστερὴν ἄκρην παριστάνεται ὄρθια γυναικεία μορφή ἐλαφρότατα στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ. Φορεῖ τὸν χονδρὸ δωρικὸ πέπλο ποῦ πέφτει μακρὺς καὶ βαρὺς ὡς κάτω, καλύπτοντας τὰ ἄκρα της. Πατεῖ γερὰ στὸ ἀριστερὸ στάσιμον πόδι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἄνετο ἦταν ἐλαφρὰ λυγισμένο στὸ γόνατο, ὅπως δείχνουν οἱ δύο τοξωτὲς πτυχὲς ποῦ διατηροῦνται κάτω ἀπὸ αὐτό, περιγράφοντάς το. Ἡ δεξιὰ της κνήμη τραβιόταν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, στὸ κάτω μέρος, ἐνῶ τὸ πέλμα τοῦ ἴδιου ποδιοῦ θὰ πατοῦσε ἐλαφρά, ἴσως ὅμως ὄχι στὰ δάκτυλα, ὅπως τὸ δεξιὸ πόδι τῆς Κέρκυρας στὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο⁶ τοῦ 375/4 π.Χ. τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Στὰ ἐπιτύμβιά μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ φανοῦν καθαρὰ ὅλες αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες, γιὰ τὸ φόρεμα πέφτει ὡς κάτω, σκεπάζοντας τὰ ἄκρα. Ἐξάλλου, τὸ κατώτατο μέρος ἀριστερὰ εἶναι ἄδρὰ ἐργασμένο, ἐπειδὴ τὸ ἔκρυβε, ὡς ἕνα σημεῖο, τὸ ἀριστερὸ πέλμα τῆς καθιστῆς γυναίκας. Σὲ γενικὲς γραμμές, ὁ ρυθμὸς στὴ στάση τῆς ὄρθιας μορφῆς θυμίζει πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν Κέρκυρα τὴν κεντρικὴ γυναικεία μορφή τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀριθ. 742 τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου⁷, τὴν Πελοπόννησο τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου μὲ συνθήκη μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ πόλεων τῆς Πελοποννήσου, τοῦ ἔτους 362/1 π.Χ.⁸ —καὶ τὰ δύο αὐτὰ εἶναι λίγα χρόνια παλαιότερα ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Φαλήρου—, ἰδιαίτερα ὅμως τὴν στάση τῆς Ἀμεινοδώρας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου⁹ (ἔχει τὸν ἴδιον ρυθμὸ καὶ τὴν ἴδιαν ἐλαφριά προβολὴ στὸν γοφὸ τοῦ στάσιμου σκέλους). Παρουσιάζει ὅμως καὶ μιὰ κοινότητα σὲ ὁρισμένα στοιχεῖα μὲ τὴ στήλη τῆς Μελίττης Σπουδοκράτους¹⁰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἔργου τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.), ποῦ στὸ ἀριστερὸ της πόδι, κάτω, τὸ ἱμάτιο σχηματίζει τὶς ἴδιες τοξωτὲς πτυχὲς —οἱ ἴδιες πτυχὲς ὑπάρχουν στὴν μορφή ποῦ ἀναφέρθηκε παραπάνω στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου, ἀριθ. 742.

5. Τὸ σχέδιον ἔγινε ἀπὸ τὸν γλύπτη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Στέλιον Τριάντη, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστεῖ ἡ ὑπογραφομένη.

6. Βλ. Svoronos, *Das Athener NM.*, πίν. 103. Br/Br. 533C. RM 47 (1932), πίν. 20,2 (Speier). H. Diepolder, *Die att. Grabstelen*, σελ. 36, εἰκ. 9. H. Süsserott, *Gr. Pl. des 4. Jahr. v. Chr.* 1938, σελ. 47 κ.ε. πίν. 3. G. Lippold, *Gr. Pl.* πίν. 88,2.

7. J. Frel, *Quelques sculpteurs attiques au Musée du Louvre* εἰς RA 1968, σελ. 160, εἰκ. 7.

8. Svoronos ἔ.ἀ., πίν. 106,1. Br/Br. 533M. RM 47 (1932) πίν. 21,1. Süsserott, ἔ.ἀ. πίν. 4,1. Lippold, ἔ.ἀ. πίν. 88, 3, σελ. 247.

9. AE 1913, σελ. 194, εἰκ. 2 (Κ. Κουρουγιώτης). H. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 33,1, σελ. 38.

10. Ἀριθ. 720 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχ. Μουσείου. Conze ἔ.ἀ., ἀρ. 803, πίν. 150 καὶ Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 35,1.

Σχέδ. 1. Οί διαστάσεις του ἐπιτυμβίου 2389 του Παλαιοῦ Φαλήρου

Ἐπάνω ἀπὸ τὸν πέπλο, ἡ ὄρθια μορφή φοροῦσε ἱμάτιο ποὺ φαίνεται νὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν μασχάλη, ὅπου καὶ στηριζόταν. Κατόπιν, ἀναδιπλωνόταν ἐμπρός, σχηματίζοντας μία τριγωνικὴ « ποδιά » μὲ πλούσια πτύχωση¹¹ καὶ ἡ συνέχειά του, ἀριστερά, μὲ μιὰ βαθειὰ πτυχὴ καὶ δύο ἐλαφρότερες, περνοῦσε πίσω ἀπὸ τὸν ἀγκώνα τοῦ δεξιοῦ χειροῦ γιὰ νὰ ξαναπαρουσιασθῇ κοντὰ στὸν ἀντίστοιχον ὄμο¹², ἀπ' ὅπου ἀνέβαινε ἴσως « ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ». Κατόπιν κυλοῦσε ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ κρόταφο τῆς γυναίκας, πρὸς τὸν ὄμο, σχηματίζοντας δύο βαθειὲς πτυχές, καὶ ἀφοῦ τυλιγόταν γύρω στὸν ἀριστερὸ πῆχυ, ἐπεφτε ἡ ἄκρη του, μὲ φωτοσκιασμένες πτυχές, καὶ χανόταν πίσω ἀπὸ τὸν δεξιὸ μηρὸ τῆς καθιστῆς.

Ἡ ὄρθια αὐτὴ γυναικεῖα μορφή, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἦταν θεραπαινίς, ὅπως δείχνει τὸ παράστημα καὶ ἡ φορεσιά της, « τυπικὴ στίς Ἀθηναῖες ἀστέες»¹³, κρατοῦσε μὲ τὸ ἀριστερὸ της χέρι ἓνα μεγάλο ὕφασμα (ἱμάτιο ἢ πέπλο;) διπλωμένο, ποὺ οἱ πτυχές του διακρίνονται καθαρὰ πάνω ἀπὸ τὸν προοπτικὰ λαξευμένο πῆχυ τοῦ ἀριστεροῦ της χειροῦ (Πί ν. 118, 119 καὶ κυρίως 120)¹⁴. Ἡ πίσω ἄκρη τοῦ διπλωμένου ὑφάσματος ἀνεβαίνει ἐλαφρὰ ἐπάνω στὸν ἀριστερὸ βραχίονα τῆς γυναίκας (Πί ν. 120).

Τὰ ἴχνη ποὺ σώζονται ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι τῆς μορφῆς δείχνοντας ὡς ποὺ ἀκριβῶς ἔφθανε τὸ περίγραμμα τοῦ ἀγκώνα της ἐπιτρέπουν τὴν συμπλήρωση τοῦ πῆχεώς της μὲ τὰ δάκτυλα νὰ ἀκουμποῦν ἐπάνω στὸ ὕφασμα, ὅπως ἀποδόθηκε στὸ Σ χ έ δ ι ο 1¹⁵.

Ἡ ὄρθια μορφή ἔχει ἐλαφρὰ γεμμένο τὸν ἀριστερὸν ὄμο, σὲ τέτοιον τρόπο ὥστε, σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια μικρὰ ἴχνη ποὺ διατηροῦνται ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν ἀνάγλυφο ἐπιφάνεια στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ της, δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ κεφάλι της θὰ ἦταν γυρισμένο σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ κάτω καὶ τὸ βλέμμα της θὰ κατευθυνόταν ἴσως πρὸς τὴν καθιστὴ νεκρὴ ἀντίκρου της¹⁶.

11. Πρβλ. τὴν ὄρθια ἀριστερὰ μορφή στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (ἀρ. 718), τῆς Ἀμεινοκλείας (Conze ἔ.ἀ. ἀρ. 901, πίν. 177, Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 41, σελ. 44 καὶ K. Friis Johansen, *The Attic Gravereliefs* (1951) σελ. 21, εἰκ. 7), τὴν πρώτη ἀριστερὰ μορφή στὴ λίγο νεώτερη ἀπὸ τὴν ἐδῶ δημοσιευομένη στήλη τῆς Εὐκολίνης στὸ Μουσεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ (Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 1131, πίν. 238, Diepolder, ἔ.ἀ. σελ. 47, σημ. 1. J. Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes*, πίν. 45, ἀρ. 282), R. Kabus Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jahrh. v. Chr.* (1963), σελ. 39). Ἀκόμη, τὴν νεανικὴ μορφή στὴ στήλη τοῦ Φαινίππου στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου (Conze ἔ.ἀ., ἀρ. 465, πίν. 109, Diepolder, ἔ.ἀ., πίν. 42,2), τὴν στήλη τοῦ Ἰπκωνος στὴν Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης (βλ. Billedt. Till. πίν. IV 227a, AA 28 (1913) σελ. 59, εἰκ. 5. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 45,1. Blümel K 34, F. Poulsen, *Graeske Originalskulpturen*, πίν. 27), ἀλλὰ καὶ τὴ μεταγενέστερη ἀπὸ τὴ δικὴ μας στήλη τῆς Δημητρίας καὶ Παμφίλης στὸν Κεραμεικὸ (Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 109, πίν. 40. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 51,1).

12. Ὅπως στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Φαινίππου τοῦ Λούβρου, ποὺ εἶναι ὁμοῦ στραμμένος πρὸς πλάγια, καθὼς καὶ τὴ στήλη τῆς Δημητρίας καὶ Παμφίλης (Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 109, πίν. 40. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 51,1. G. Lippold, *Gr. Pl.* πίν. 87,3).

13. Βλ. J. Fink - H. Weber, *Beiträge zur Trachtgeschichte Griechenlands*, Würzburg 1939, σελ. 133. Χρ. Καρούζου, *Τηλαυγὲς μνήμα εἰς Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον*, τ. Γ', 1965, σελ. 256.

14. Πρβλ. τὸ διπλωμένο ἱμάτιο στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἀγήτορος, ἀρ. 13 τοῦ Μουσείου Πειραιῶς (βλ. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 35, 2. J. Frel, *Les sculpteurs attiques*, πίν. 3, ἀρ. 7).

15. Γιὰ τὴν συμπλήρωση αὐτὴ στὸ Σ χ έ δ ι ο 1, ὁδηγὸς στάθηκε ἐκτός ἀπὸ τὰ σημάδια ποὺ διατηροῦνται στὸ ἔργο, ὁ τρόπος ποὺ κρατοῦν τὴν πυξίδα ὠρισμένες μορφές σὲ ἐπιτύμβια ἀγάλματα (βλ. πρῶχειρα τὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Καλλιστός Κονθολήθεν ἀρ. 732).

16. Πρβλ. τὴν πρώτη ἀπὸ ἀριστερὰ ἀλλὰ καὶ τὴν τρίτη Νύμφη στὸ πολὺ παλαιότερο ἀπὸ τὸ δικό μας ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Τηλεφάνους στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (βλ. πρῶχειρα: Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Συλλογὴ γλυπτῶν. Περιγραφικὸς κατάλογος* (Ἀθήναι 1967), πίν. 36).

Δεξιά, κάθεται άνετα, γυρισμένη σὲ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐπάνω σὲ δίφρο¹⁷ μὲ μαξιλάρι, κατέχοντας διαγώνια σχεδόν, ἀπὸ ἐπάνω δεξιὰ ὡς κάτω ἀριστερά, τὴν στήλη, ἢ ἴδια ἢ νεκρή. Φορεῖ ἰωνικὸ χιτῶνα μὲ κοντὲς χειρίδες —πέντε κουμπιὰ διακρίνονται στὸν δεξιό της βραχίονα. Οἱ τρεῖς βαθιεῖς αὐλακωτὲς πτυχές, ποὺ κατεβαίνουν ἀπὸ τὸν ὦμο πρὸς τὸ στήθος της δημιουργοῦν, ἰδιαίτερα ἢ ἀριστερώτερη, τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα φοροῦσε καὶ δωρικὸ χονδρύτερο πέπλο¹⁸. Πάνω καὶ ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ φορέματα ὑπάρχει τὸ ἱμάτιο, ποὺ σκεπάζοντας τὸ ἀριστερό της χέρι (τὸν πῆχυ, τὸν βραχίονα καὶ τὸν ἀντίστοιχον ὦμο) ἀνέβαινε ἴσως « ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν »¹⁹, γιὰ νὰ πέση ὕστερα πίσω ἀπὸ τὴ δεξιά της παρεῖα. Ἀπὸ ἐκεῖ, κρατοῦσε τὴν ἄκρη του μὲ τὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ της χεριοῦ, στὸ ὕψος τοῦ ὦμου. Τὸ ὕφασμα, ὕστερα, παρουσιαζόταν σκεπάζοντας τὸν καρπὸ τοῦ χεριοῦ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας τοῦ σχεδόν κάθετα ὀρθωμένου πήχεώς του, διαμορφώνοντας ἐπάνω στὸν κάμπο τῆς ἀνάγλυφης πλάκας ἓνα θαυμάσιο σύνολο ἀπὸ κομπᾶ διαρθρωμένες πτυχές καί, καλύπτοντας τὸν ἀγκῶνα της²⁰, χυνόταν ἐμπρὸς της καὶ σκέπαζε τὰ πόδια της σὲ ἀτελείωτη

17. Ἔχει ἀκριβῶς τὴν ἴδια μορφή μὲ τὸν δίφρο τῆς καθιστῆς γυναίκας στὸ ἀνάγλυφο τοῦ « ἀποχαιρετισμοῦ » τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (βλ. πρόχειρα Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 47 καὶ Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, πίν. 40). Εἶναι σὰν τὸν τύπο 2 τῆς Richter (βλ. G. Richter, *Furniture*², σελ. 40 κ.έ., εἰκ. 213 - 221), μὲ τὴν διαφορά ὅτι ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ὀριζόντιο κάθισμα ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο ποδιῶν τοῦ δίφρου μία ὀριζόντια λωρίδα. Βλ. καὶ σὲ ἄλλα ἐπιτύμβια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου π.χ. κόρης μὲ τοὺς γονεῖς της (Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 322, πίν. 80. Diepolder, πίν. 42, 1. Lippold, πίν. 81, 1), Θρασέου καὶ Εὐανδρίας τοῦ Βερολίνου (Blümel K 34. Diepolder, πίν. 44. Lippold, πίν. 87, 1), τὴ στήλη τῆς Κοραλλίου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Brueckner, *Friedhof am Eridanos*, σελ. 72 κ.έ. Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 411, πίν. 98. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 45, 2) κ.ἀ.π.

18. Στὸν 4ο π.Χ. αἰ. φοροῦν κάποτε οἱ γυναικεῖες μορφές ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, δωρικὸ πέπλο ἐπάνω ἀπὸ τὸν χειριδωτὸ ἰωνικὸ χιτῶνα.

19. Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ χειρονομία τοῦ « ἀνακαλύπτεσθαι » ποὺ χαρακτηρίζει τίς γυναῖκες ποὺ ἔχουν παντρευτῇ, στὸ συνηθισμένο στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα καὶ τίς ἀγγειογραφίες σχῆμα της. Γιὰ τὸ νόημα τῆς χειρονομίας αὐτῆς βλ. K. Friis Johansen, ἔ.ἀ. σελ. 41 καὶ σημ. 1, καὶ Ser. Charitonides, *Cristallisation d'un geste* εἰς BCH 1962, σελ. 185 κ.έ., ὅπου δίνονται πολλὰ παραδείγματα. Κυρίως ὅμως βλ. Νικ. Κοντολέοντος, Ἀρχαῖκή ζωφόρος ἐκ Πάρου, εἰς *Χαριστήριον* εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τ. Α', σελ. 363 κ.έ., ἰδίως σελ. 371 κ.έ., ὅπου γίνεται διεξοδικὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος. Τέλος, εἰς Γ. Μπακαλάκη, Ἀνάγλυφα, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 24 καὶ σημ. 1, ὅπου ἀναφέρεται τὸ πρόβλημα, καὶ Χ. Καρούζου, Τηλαυγὲς μνήμα, ἔ.ἀ. σελ. 271 καὶ Ἐπίμετρο Ε, σελ. 278, ὅπου γίνεται ἀνάλυση τοῦ « ἡραίου σχήματος ».

20. Εἶναι πολὺ σπάνια ἡ περίπτωσις νὰ σκεπάζῃ τὸ ἱμάτιο τὸν ἀγκῶνα καὶ τὸν καρπὸ τοῦ ὕψωμένου χεριοῦ. Πρβλ. G. Richter, *Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art*, New York, πίν. 65, σελ. 79, ἀρ. 80 —ἐκεῖ ἡ μορφή εἶναι ὀρθία—, ὅπως καὶ στὸ ἐδῶ δημοσιευόμενον δεῦτερον ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Πόρτο-Ράφτη (Πίν. 122 - 124) τὴν καθιστῇ μορφή, ποὺ φαίνεται σὰν ἀντίλαλος τῆς καθιστῆς μορφῆς τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου.

Συνηθέστερη περίπτωσις εἶναι νὰ κρατιέται τὸ ἱμάτιο μὲ τὴν ἄκρη τῶν δακτύλων τοῦ χεριοῦ, ποὺ ὁ καρπὸς του μένει ἀκάλυπτος. Π.χ. τὴν στήλη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 3472 *Κτησίλειω καὶ Θεανοῦς* (βλ. S. Papaspyridi, *Guide*, σελ. 138, εἰκ. 22. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 22. Johansen, ἔ.ἀ. εἰκ. 21. Süsserott, *Gr. Pl.* πίν. 81. T. Dohrn, *Attische Plastik*, πίν. XIX, 1), *Μνησαρέτης* τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου (βλ. *Münch. Jahrb.* 1909 I, πίν. 1. 50 *Meisterwerke der Glyptothek*, πίν. 34. Diepolder, πίν. 27. Dohrn, ἔ.ἀ. πίν. VII, 2), *Μελίττης* τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 720 (Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 803, πίν. 150. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 35, 1), *Δαμασιστράτης* τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 743 (βλ. Conze ἀρ. 410, πίν. 97. K. Fr. Johansen, ἔ.ἀ. εἰκ. 24) κ.ἀ.

ποικιλία πτυχῶν²¹, γὰ νὰ καταλήξῃ ἴσως ἡ ἄκρη του μὲ τὸ βαρίδι, νὰ κυλήσῃ στὸ πλάϊ τοῦ δίφρου.

Ἡ ἀπολαξευμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου διατηρεῖ ἐλάχιστα ἴχνη, γὰ νὰ κατορθώσῃ κανεὶς νὰ φαντασθῇ τὸν ἀμέτρητο πλοῦτο τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου, ἐμπρὸς της, ποὺ μία δέσμη τους φαίνεται πὼς θὰ τὴν κρατοῦσε μὲ τὰ δάκτυλα τοῦ ἀριστεροῦ της χεριοῦ —διατηροῦνται ἴχνη ἀπὸ τὸν μικρό, τὸν παράμεσο καὶ τὸν μέσο— μὲ τέτοιον τρόπο, ποὺ δὲν ἔχει ἀντίστοιχό του στὰ γνωστὰ ὡς σήμερα ἐπιτύμβια²².

Τὸ ἐπάνω σῶμα τῆς καθιστῆς εἶναι σαφῶς γυρισμένο κατὰ τρία τέταρτα, ὅπως καὶ τὸ κεφάλι της, καθὼς χωρὶς ἀμφιβολία δείχνει ἡ διατηρουμένη «σφαγὴ» τοῦ λαιμοῦ. Στὰ τρία τέταρτα ἦταν γυρισμένο καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματός της. Ἀπὸ τὰ πόδια της, τὸ δεξιὸ κρυβόταν κάτω ἀπὸ τὸ φόρεμα, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ πατοῦσε, ἐλαφρὰ γυρισμένο πρὸς τὰ ἔξω²³, σὲ λοξὰ τοποθετημένο ὑποπόδιο. Ἀνάμεσα στὰ δύο γόνατα καὶ κάτω πρὸς τίς κνήμες, σχηματίζονταν λεπτὲς ἡμικυκλικὲς κρεμαστὲς πτυχές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς τρεῖς ποὺ διατηροῦνται. Ὅ,τι σώζεται ὡς περίγραμμα τῆς δεξιᾶς κνήμης τῆς μορφῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ὕψὺ τῶν κρεμαστῶν πτυχῶν δὲν ἀποκλείουν τὴν περίπτωσιν νὰ ἐπρόβαλλε τὸ δεξιὸ πόδι στὴν ἐμπρὸς ἐπιφάνεια, διασταυρωμένο μὲ τὸ ἀριστερό, ὅπως στὸ ἐπιτύμβιο τῆς Φειδύλλης²⁴ τῆς Γ' Ἀρχαιολογικῆς Ἐφορείας Ἀθηνῶν, ἢ στὴ στήλῃ τῆς Κοραλλίου²⁵ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἢ τῆς Δημητρίας καὶ Παμφίλης²⁶.

Ἡ ἐπεξεργασμένη ἐπιφάνεια τοῦ κατωτάτου μέρους τοῦ πέπλου τῆς ὀρθῆς μορφῆς δείχνει πὼς τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι τῆς καθιστῆς θὰ ἦταν ἀπὸ πρόσθετο κομμάτι καὶ εἶχε δοθῇ γι' αὐτὸ ἡ εὐχέρεια στὸν γλύπτη τοῦ ἀναγλύφου, πρὶν τὸ τοποθετήσῃ, νὰ ἐπεξεργασθῇ τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ φορέματος. Καὶ οἱ δύο μορφὲς ξεπερνώντας τὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῆς στήλης κατέχουν ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τίς παραστάδες, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὰ ἐπιτύμβια, ὅταν οἱ παραστάδες εἶναι πρόστυπες.

21. Σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τίς πτυχές εἶναι φανερά τὰ ἴχνη ἐπεξεργασίας της μὲ τρυπάνι ποὺ ἡ χρῆσις του εἶναι εὐδιάκριτη στὶς ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. Πρβλ. π.χ. τὴ στήλῃ νέου ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα (;) ἀρ. 715 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (βλ. πρόχειρα: Σ. Καρούζου, Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ Γλυπτῶν, πίν. 25. T. Dohrn, ἔ.ἀ. πίν. IV, 1).

22. Συνήθως, τὸ ἀριστερὸ χερί τῶν καθιστῶν πρὸς ἀριστερὰ μορφῶν στὰ ἐπιτύμβια, ὅταν δὲν κρατοῦν κάποιο «ἀντικείμενο», ἢ βυθίζεται μὲς στὶς πτυχές τῶν ἱματίου ποὺ σκεπάζει τοὺς μηροὺς (πρβλ. ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὴ Χαλκίδα —Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 26—, στήλῃ Μνησαρέτης Μονάχου —βλ. ὑποσημ. 20 ἑδῶ—, στήλῃ Θρασέου καὶ Εὐανδρίας τοῦ Βερολίνου —Blümel, K3 4, Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 44),— ἢ κρύβεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ (πρβλ. πρόχειρα στήλῃ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, ἀρ. 726 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου —Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 69, πίν. 31— ἢ ἀκουμπάει ἐλεύθερα ἐπάνω στὶς πτυχές ποὺ διαμορφώνει τὸ ἱμάτιο ἐπάνω στοὺς μηροὺς (π.χ. στήλῃ Κτησίλειω καὶ Θεανοῦς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου —βλ. ὑποσημ. 20 ἑδῶ—), στήλῃ Δημοτέλους Θυμοκλέους Πρασιῶς τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου Ν. Ὑόρκης —G. Richter, Catalogue ἔ.ἀ. πίν. 67 - 68. Diepolder, ἔ.ἀ. ἀρ. 30. Johansen, ἔ.ἀ. εἰκ. 21. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες παραλλαγές, ἐκτὸς ἀπὸ τίς παραπάνω ποὺ εἶναι συνηθισμένες, δὲν εἶναι ὅμως ἐδῶ κατάλληλος ὁ χώρος γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους.

23. Ὅπως στὶς στήλες Κτησίλειω καὶ Θεανοῦς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (βλ. ὑποσημ. 20), Φαινίππου Λούβρου (Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 42, 2), Ἰπώνος Κοπεγχάγης (Diepolder, πίν. 45, 1, βλ. καὶ ὑποσημ. 11).

24. Α.Α. 21 (1966): Χρονικά, πίν. 86 α. Archaeology 18 (1965), σελ. 288. Frel, Les sculpteurs attiques, πίν. 17 καὶ Frel - Kingsley, εἰς Greek - Roman and Byz. Studies II (1970) No 3, σελ. 211, πίν. 16.

25. Βλ. Conze, ἔ.ἀ. πίν. 98. Brueckner, Friedhof am Eridanos. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 45, 2.

26. Βλ. πρόχειρα Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 51, 1. Lippold, ἔ.ἀ. πίν. 87, 3.

Ἀπὸ τὸ πελέκημα ποὺ ἔχει ὑποστῇ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀναγλύφου, ἐλάχιστα σημεῖα του διατηρήθηκαν, ἔτσι ὥστε μὲ πολλή δυσκολία νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ κρίνῃ μὲ εὐχέρεια τὴν τέχνη τῆς στήλης, ἀλλὰ καὶ νὰ σχηματίσῃ σωστὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ χρονολόγησὴ της.

Παρ' ὅλη τὴν ἀποσπασματικότητά του, τὸ ἔργο συναρπάζει καὶ μὲ τὴ σύνθεσιν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ πλάσιμό του: εἶναι ἀξιοπρόσεκτα ὅσα ἴχνη ἀπὸ τὶς πτυχές του διατηροῦνται. Κυρίως, τραβάει ἀμέσως τὸ βλέμμα ὁ ὀρθίος πῆχυς τῆς καθιστῆς, καθὼς καὶ οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου της, ὅπως διαμορφώνονται γύρω ἀπὸ τὸ χέρι καὶ πάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ πῆχυν, ἀλλὰ καὶ κάτω καὶ πλαῖ ἀπὸ τὰ δάκτυλά της²⁷, τελειῶς ὅμως ἰδιαίτερα κάτω ἀπὸ τὸ στήθος της, ὅπου ὀλόκληρη τούφα, κομπή καὶ κρουστή, ἀπλώνονταν σ' ἓναν πλοῦτο ποὺ μόλις τὸν διαισθάνεται ὁ θεατής, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατόν πλέον νὰ τὸν ἀποκαταστήσῃ μὲ ἀκρίβεια.

Ἡ καθιστὴ μορφή κατέχει τὴν πλάκα τοῦ ἀναγλύφου, ἐπιβλητική, αὐτὸ ὅμως δὲν γίνεται εἰς βάρος τῆς ὀρθίας μορφῆς, ποὺ ὅταν τὴν προσέξῃ κανεὶς, ἔχει ἓνα χαρακτηριστὴ ἀγαλματικό. Τὸ ἱμάτιό της διαμορφώνει ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ κρεμαστὲς ἡμικυκλικές πτυχές στὸ δεξιὸ της πλαῖ — ἓνα στοιχεῖο ποὺ ἔχει κάπως διατηρηθῇ (Πί ν. 121α) — καὶ παρὰ τὴν μικρὴν ἀναγλυφικὴ προβολή τοῦ ἔργου δίνει τὴν αἴσθησιν τοῦ ὄγκου στὴ μορφή, καθὼς οἱ πτυχές αὐτές, γυρίζοντας ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ἐμπρός, διασταυρώνονταν μὲ ἄλλες πλατύτερες καὶ πιὸ ἀπαλές ποὺ φαίνεται ὅτι διαμορφώνονταν στὴν τριγωνικὴ « ποδιὰ » — διακρίνονται τὰ ἴχνη ἀπὸ τὶς ἀκρινές, δεξιὰ καὶ ἀριστερά.

Ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, ἀπὸ τὸ ντύσιμό της πρῶτα - πρῶτα φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι θεραπαινίς, ἀλλὰ ἓνα πρόσωπο τῆς ἴδιας σειρᾶς μὲ τὴ νεκρή. Ἡ στάση της καὶ ὁ ρυθμός της φέρνουν στὴ σκέψιν ἀμέσως ὀλόγλυφα ἀγάλματα. (Ὁ ἀγαλματικὸς χαρακτήρας εἶναι φανερός καὶ σὲ ἄλλα ἀττικὰ ἐπιτύμβια χρονολογικὰ κοντὰ στὴν στήλη τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου: τῆς Μελίττης Σπουδοκράτους²⁸, ἀριθ. 720 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπιτύμβιο κόρης μὲ τοὺς γονεῖς της, ἀριθ. 717 τοῦ ἰδιοῦ Μουσείου²⁹. Ἡ δομὴ τῶν μορφῶν καὶ σ' αὐτὰ καὶ στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου ἔχει σωματικότητα, ποὺ τὴν ὑπογραμμίζει καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πέφτει ἐπάνω στὸ σῶμα της τὸ φόρεμα, ἀλλοῦ μὲ μεγάλες βαρεῖες πτυχές καὶ ἀλλοῦ « περιγράφοντας τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος καὶ τὸ στάσιμο σκέλος μὲ μεγάλες τοξωτές »³⁰).

Ἡ μαρτυρία τῆς πτυχολογίας, ἰσχνὴ στὴν κατάστασιν ποὺ διατηρεῖται τὸ ἀνάγλυφο ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ, δὲν βοηθεῖ στὴν διατύπωση περισσοτέρων παρατηρήσεων. Ὑστερα, τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν, χαμένα καὶ τὰ δύο, ποὺ θὰ ἐπρόβαλλαν τὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου, ὅπως καὶ τὰ τελειώματα τῆς ἀναγλυφικῆς προβολῆς τοῦ μνημείου, ποὺ θὰ πρόσφεραν βεβαιότητα γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένην ἰδέαν τῆς κινήσεως τῶν σωμάτων, ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ λείπουν, ἀποτελώντας μαρτυρίες ἀναντικατάστατες, δὲν σώζονται. Μὲ βάση ὅ,τι διαφαίνεται, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἔχει διατηρηθῇ, ὅπως ἀναλύθηκε παραπάνω, καὶ μὲ στήριγμα ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ τὴν πτυχολογία καὶ τῶν δύο μορφῶν, ἰδιαίτερα ὅμως ἀπὸ τὴν στάσιν τῆς ὀρθίας, μὲ τὴν ἐλαφρὰ στροφὴ πρὸς τὸ πλαῖ

27. Βλ. ὑπόσημ. 21.

28. Βλ. Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 803, πίν. 150. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 35, 1.

29. Βλ. Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 322, πίν. 80. Diepolder, πίν. 42, 1. Lippold, πίν. 81, 2.

30. Diepolder, ἔ.ἀ. σελ. 40.

καὶ τὴν σαφῆ κλίση πρὸς τὰ ἔξω —τοξωτά— τοῦ ἀριστεροῦ της γοφοῦ³¹, τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ στὴν δεκαετία 360 - 350 π.Χ. Καὶ ἡ σύνθεση, καὶ ἡ σχέση μορφῆς - βάθους πλησιάζουν τὸ ἔργο στὰ ἀνάγλυφα ποὺ τόσο χαρακτηριστικὰ τοποθετεῖ ὁ Süsserott³² σ' αὐτὰ τὰ χρόνια.

Β'. Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τῶν Πί ν. 122 - 124 παραδόθηκε ἀπὸ τὸν κ. Κωνσταντῖνο Παρασκευᾶ Εὐαγγελίου τὸν Μάιο τοῦ 1968 στὴν Β' Ἐφορεία Ἀττικῆς. Βρέθηκε, σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ εὐρέτου, κατὰ τὴ διάρκεια ἀγροτικῶν ἐργασιῶν στὸ κτῆμα τοῦ στῆ θέση Κιβούρι³³ τοῦ Πόρτο-Ράφτη.

Διαστάσεις τῆς στήλης: μέγ. ὕψος 1.22 μ., μεγ. πλ. 0.90 μ. — στὴ γραμμὴ τοῦ χειριοῦ τῆς καθιστῆς μορφῆς. Μέγ. πᾶχος στήλης 0,25 μ. (ἡ πλάκα μαζί μὲ τὸ ἀνάγλυφο). Πᾶχος πλάκας 0.055 - 0.9 μ. Μεγ. ἀναγλυφικὴ προβολὴ ἀπὸ τὴν πλάκα: 0.17 μ.—στὸ μαξιλάρι τοῦ δίφρου. Πᾶχος δεξιᾶς παραστάδος 0.135 μ., ἀριστερῆς 0.16 μ.

Εἰκονίζεται τρίμορφη σύνθεση: ἀριστερά, μία γυναίκα καθιστὴ ποὺ βλέπει πρὸς δεξιὰ. Δεξιὰ, μιὰ ὄρθια κόρη, ποὺ ἔχει ἀποδοθῇ κατ' ἐνώπιον καὶ ἀνάμεσα στὶς δύο, σὲ ἐλαφρότερο ἀνάγλυφο, μία τρίτη γυναικεία μορφή ὄρθια ποὺ δύσκολα διακρίνεται. Τὸ ἔργο εἶναι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο καὶ ἔχει φοβερὴ διάβρωση ἀπὸ τὰ ἄλατα τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν ὑγρασία. Ἡ ἀρχικὴ τοῦ ἐπιδερμίδα σὲ ἐλάχιστα σημεῖα διατηρεῖται. Στὸ κεφάλι τῆς ὄρθιας κόρης δεξιὰ, καθὼς καὶ στὰ χέρια τῆς ὑπάρχουν σοβαρὲς κακώσεις ἀπὸ τὸ ὕνι τοῦ ἀλετριοῦ, ποὺ χρόνια πολλὰ θὰ περνοῦσε πάνω τους, κατὰ τὴν ἄρση τοῦ ἀγροῦ. Τὸ ἀνάγλυφο τὸ ἔχει ἐργασθῇ ὁ γλύπτης μὲ ντισιλίδικο, ἔχοντας χρησιμοποιήσει πάρα πολὺ καὶ τρυπάνι.

Λεῖπει ἡ κάτω δεξιὰ καὶ ἡ ἀριστερὴ γωνία, καθὼς καὶ ἡ πλίνθος. Ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος τῆς πλάκας, μόνο τὸ παραμορφωμένο κεφάλι τῆς δεξιᾶς μορφῆς διατηρεῖται, χωρὶς ἴχνος ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ἐνῶ λείπει τελείως ὁ λαιμὸς καὶ τὸ κεφάλι τῆς καθιστῆς, ὅπως καὶ μέρος τοῦ ἐπάνω κορμοῦ τῆς μεσαίας μορφῆς καὶ τὸ κεφάλι τῆς. Ἡ στήλη εἶχε ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ παραστάδες, ποὺ ἔνα μεγάλο μέρος τους τὸ καλύπτουν οἱ δύο ἀκρινὲς μορφές. Τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς θὰ κατέληγε σὲ ἀέτωμα, ποὺ στὸ ἐπιστύλιό του θὰ ἦταν χαραγμένο ἴσως τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς. Ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου ἔτσι καὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὰ ἐπικρανα ποὺ θὰ εἶχαν οἱ παραστάδες ἢ γιὰ τὴν ὕπαρξη κυματίου μεταξὺ πλάκας καὶ ἐπιστυλίου. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια τοῦ μνημείου εἶναι πολὺ ἀδρὰ ἐργασμένη.

Ἀριστερὰ εἰκονίζεται γυναικεία μορφή ποὺ κάθεται πρὸς δεξιὰ, ἐπάνω σὲ δίφρο μὲ μαξιλάρι. Στὰ πόδια τῆς, ποὺ τὰ στηρίζει σὲ λοξὸ ὑποπόδιο, φορεῖ σανδάλια· τὰ κατύματά τους ἔχουν λαξευθῇ ἔντονα μὲ τρύπανο (Πί ν. 224)—μὲ χρῶμα θὰ ἀποδίδονταν τὰ λουριά. Φορεῖ χειριδωτὸν ἰωνικὸ χιτῶνα καὶ στὸ ἀριστερὸ της χέρι διακρίνονται τρία τοῦ κουμπιὰ καθαρά. Τοῦ δεξιοῦ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ κατεστραμμένη καὶ μὲ

31. Diepolder, βλ. ὑποσημ. 40 καὶ Süsserott, ἑ.ἄ. σελ. 79.

32. Süsserott, ἑ.ἄ. σελ. 54 κ.ἑ.

33. Ἡ θέση αὐτὴ βρίσκεται στὸν ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ ὁρμου τοῦ Πόρτο-Ράφτη, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Βραυρῶνος. Στὴν ἀρχαιότητα, στὸ γῶρο ὅπου βρέθηκε, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν τάφοι τοῦ δήμου τῶν Στειριέων.

Ἡ στήλη ἐκτίθεται σήμερα στὴν ἐσωτερικὴ αὐλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Βραυρῶνος, μὲ ἀριθμὸ ἐδρετηρίου 125. Ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες στὸν Ἐφορο κ. Ἀ. Βαβρίτσα, γιὰ τὴν ἄδεια δημοσιεύσεως τῆς στήλης.

πολλή δυσκολία μόλις ξεχωρίζει κανείς την ένωση του μανικιοῦ στὸν πήχυ του χερσιού. Πάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα, πράγμα ποὺ διακρίνεται εὐκρινῶς στὸν ἀριστερό της ὤμο, φορεῖ δωρικό χονδρὸ πέπλο ποὺ φθάνει ὡς τὰ πόδια της. Ἡ παρυφή του ξεχωρίζει ὡς τὰ δάκτυλα σχεδόν. Τρεῖς ὀρθιες, σκληρές, μὲ τρύπανο ἐργασμένες, βαθειὰ φωτοσκιασμένες πτυχές τοῦ πέπλου, φαίνονται, ἐπίσης, πίσω ἀπὸ τὴν ἀριστερή της φτέρνα στὸ ὑποπόδιο. Ὁ πέπλος, ἀνάμεσα στὸ στήθος, σχημάτιζε ἕνα τριγωνικὸ σύνολο ἀπὸ λεπτές πτυχές, ἐνῶ ἀνάμεσά τους διαμορφώνεται στὴν παρυφή του μιὰ μεγάλη δίπλα στραμμένη πρὸς δεξιὰ³⁴. Ἡ κορυφή τοῦ τριγώνου θὰ κατέληγε κάπου κοντὰ στὴ μέση της. Τὴ λεπτομέρεια αὐτὴ τὴν φαντάζεται κανείς, γιατί κρύβεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ποὺ ξεκινώντας κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερό της χέρι, σκέπαζε πλούσια τοὺς μηρούς, τὶς κνήμες καὶ ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ πέλματα τῶν ποδιῶν της, τονίζοντας, σφικτὰ κολλημένο καθὼς πέφτει ἐπάνω στὴν σάρκα, τὴν σωματικότητα τῆς μορφῆς.

Τὸ ἐπάνω ἄκρο τοῦ ἱματίου, ἐμπρὸς καὶ στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς στήλης, ἐσχημάτιζε ὀγκηρὲς πτυχές, σκληρὰ λαξευμένες μὲ τὸ τρύπανο καί, στὴν κατάληξή του, ἐπάνω στοὺς μηρούς, μέσα σὲ ἕνα διαφορετικὸ κύμα πτυχῶν ποὺ διαμορφώνεται, κρυβόταν ἡ δεξιὰ παλάμη τῆς καθιστῆς γυναίκας. Ἡ ἐπάνω ἄκρη τοῦ ἱματίου διακρίνεται, σὲ ὀριζόντια γραμμὴ, κάτω ἀπὸ τὸ στήθος καὶ πάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ της πήχυ, ἐπάνω στὸν ὁποῖο κυλᾷ μιὰ τριγωνικὴ του πτυχή. Ὑστερα, ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸν ἀγκῶνα καὶ ἕνα μέρος τοῦ βραχίονος ἐκάλυπτε τὸν ὤμο, ἀνεβαίνοντας « ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ». Κυλώντας πίσω ἀπὸ τὴν ἀριστερή της παρειά, ἀνοιγόταν, τεντωμένο· ἐντυπωτικά, συγκρατημένο μὲ τὰ δάκτυλα τοῦ ἀντίστοιχου χερσιού της, στὴ γνωστὴ χειρονομία τοῦ ἀνακαλύπτεσθαι³⁵. (Ἡ ἀδέξια πτύχωση τοῦ ὑφάσματος πάνω ἀπὸ τὸ τριγωνικὰ διαμορφωμένο ἀριστερὸ χέρι, σὲ σύγκριση μὲ τὴ θαυμάσια πτυχολογία στὸ ἴδιο σημεῖο, στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, δείχνει ἄρκετὰ ἐμφαντικὰ τὴν διαφορὰ στὴν καλλιτεχνικὴ ποιότητα τῶν δύο ἀναγλύφων). Περιγράφοντας, κατόπιν, τὸ ἱμάτιο, ἀπὸ τὸν καρπὸ τὸν ὑψωμένο της πήχυ, κατέβαινε πρὸς τοὺς μηρούς.

Τὸ ἐπάνω σῶμα τῆς καθιστῆς γυναίκας (ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται, τονισμένη ὅπως εἶναι ὁλόκληρη ἡ μορφή της, πρέπει νὰ εἶναι ἡ νεκρή), ἀλλὰ καὶ τὰ σταυρωμένα πόδια της εἶναι γυρισμένα πρὸς τὰ ἐμπρὸς κατὰ τρία τέταρτα. Βαθειὲς φωτοσκιασμένες πτυχές ἐδῶ καὶ ἐκεῖ (Πί ν. 124) μαρτυροῦν τὴν ὑπερβολικὴ χρῆση τρυπάνου στὸ ἀνάγλυφο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ δέσμη τῶν ἐλαφρότατα καμπύλων πτυχῶν ποὺ περιγράφουν τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς δεξιᾶς της κνήμης.

Τὸ κεφάλι τῆς μορφῆς, ὅπως καὶ ὁ λαιμός της δὲν διατηροῦνται· ἕνα μικρὸ ἴχνος μόνο ποὺ ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὴν « σφαγὴ » τοῦ λαιμοῦ δείχνει πὼς θὰ ἦταν γυρισμένο στὰ τρία τέταρτα, μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο πέρα μακριὰ ἢ ἴσως ἔσκυβε πολὺ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ κάτω. Ἡ νεκρὴ παριστανόταν τελείως ἀπομονωμένη ψυχικὰ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη « συντροφιά », βυθισμένη στὸν δικό της κόσμος, διακριτικὰ ὑποδηλώνοντας ἔτσι τὴν ἀδικὴ της μοῖρα. Δεξιὰ της, πρὸς τὴν ἄκρη τῆς στήλης, μὲ τὸ σῶμα ἐλαφρότατα στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ, εἰκονίζεται μιὰ νεαρὴ κόρη. Κοίταζε κατευθεῖαν ἐμπρὸς ἢ ἴσως καὶ λίγο πρὸς τὰ ἀριστερά της, χωρὶς νὰ ὑπάρχη διόλου σύνδεσμός της μὲ τὶς ἄλλες

34. Πρὸς. πρόχειρα τὶς στήλες τοῦ Προκλείδου, ἀριθ. 737 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ὅπου ἡ ὀρθία γυναικεία μορφή ἔχει τὶς ἴδιες πτυχές (βλ. Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 718, πίν. 141. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 46. Süsserott, ἔ.ἀ. πίν. 20, 3), καὶ τῆς Δημητριάς καὶ Παμφίλης (βλ. ὑπόσημ. 11 ἐδῶ).

35. Γιὰ τὴν σημασία τῆς χειρονομίας βλ. ὑπόσημ. 19 αὐτῆς τῆς μελέτης.

μορφές τῆς στήλης. Πατεῖ τὸ βάρος τοῦ κορμοῦ της στὸ δεξιὸ στάσιμο σκέλος, ἔχοντας ἑλαφρὰ λυγισμένο καὶ πρὸς τὰ μέσα τραβηγμένο τὸ γόνατο τοῦ ἀριστεροῦ ἄνετου —μόλις διακρίνεται αὐτὴ ἡ λεπτομέρεια. Τὰ δάκτυλα τοῦ ἄνετου σκέλους ἔκλιναν πρὸς τὰ ἔξω, ἐνῶ ἡ φτέρνα θὰ ἦταν ἑλαφρὰ ὑψωμένη. Ἡ μορφή φορεῖ χιτῶνα ποὺ ἀνάμεσα στὰ στήθη διαμορφώνει χονδρικά καὶ χωρὶς ἰδιαίτερη φαντασία ἓνα τριγωνικὸ σύνολο ἀπὸ πτυχές μὲ μία πιδ τονισμένη στὸ κέντρον ποὺ ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπως καὶ στὴν καθιστὴ γυναῖκα³⁶. Ὁ ἀριστερὸς της ὤμος καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχο χέρι καὶ τὸ κάτω της σῶμα. Ἡ μία του ἄκρη διπλώνεται γύρω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ πῆχυ της κυλώντας πρὸς τὰ κάτω. Οἱ βαθειὲς λοξὲς καμπύλες πτυχές ποῦ, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἑλαφρὰ καμπυλωμένο γοφὸ της, κατέληγαν, κάτω δεξιὰ, περιγράφοντας τὸ ἀριστερὸ ἄνετο σκέλος της, χαρακτηρίζουν τὸν ρυθμὸ τῆς μορφῆς καὶ προσφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς στήλης.

Μὲ τὰ δύο της χέρια κρατεῖ, ὅπως καὶ ἡ ὄρθια μορφή στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, ἓνα στενόμακρο ἀντικείμενο (0,18 μ. πλάτος). Ἐπάνω του ἀκουμπᾷ τὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ της χειροῦ —διακρίνονται ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δείκτη καὶ στὰ δύο χέρια. Στὴν πρώτη ματιὰ, ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν ὅτι θὰ ἦταν πυξίδα τὸ ἀντικείμενο αὐτό. Τὸ μεγάλο μάκρος του ὅμως καὶ ὁ τρόπος ποὺ τὸ κρατεῖ (Πί ν. 222-223), θυμίζοντας ἀπολύτως τὸ ἀντίστοιχο ἀντικείμενο στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, δίνουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἓνα ἱμάτιο ἢ πέπλο διπλωμένο, ποῦ οἱ λεπτομέρειες τῆς πτυχολογίας του ἀποδίδονταν ἴσως μὲ χρῶμα στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ φθορὰ τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ μαρμάρου στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ ἀναγλύφου εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνουν ἄλλες παρατηρήσεις.

Μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν μόλις διακρίνεται μία τρίτη στὸ κέντρον, σὲ ἑλαφρὸ ἀνάγλυφο. Φορεῖ μακρὸν χιτῶνα ποὺ ἔφθανε ὡς τὰ πέλματα τῶν ποδιῶν της, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ πλάϊ στὸ ὑποπόδιον. Ἡ μορφή αὐτὴ πρέπει νὰ στηριζόταν στὸ ἀριστερὸ της πόδι, ἀφήνοντας ἄνετο τὸ δεξιὸ, ποῦ τὸ κάτω του ἄκρο στρίβει πρὸς τὰ ἔξω κατὰ τὸν ρυθμὸ ποὺ παρουσιάζουν οἱ ὄρθιες ἀνάγλυφες μορφές τῶν χρόνων γύρω στὰ 330 π.Χ. Φοροῦσε ἐμβάδες. Λίγες πτυχές, δύο περίπου ὀριζόντιες, ἐπάνω ἀπὸ αὐτὲς δύο ἡμικυκλικές καὶ μία ὀρθὴ καὶ λοξή, δεξιὰ, εἶναι ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὴν πτυχολογία τοῦ φορέματός της. Παριστανόταν κατ' ἐνώπιον σὲ στάση περισυλλογῆς, ὅπως ἡ κεντρικὴ μορφή στὴν ἐπιτυμβία στήλῃ τοῦ Θρασέου³⁷ π.χ. ἢ κρατώντας μὲ τὰ δάκτυλα τοῦ δεξιοῦ της χειροῦ τὸ « ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν » ἱμάτιό της, ὅπως ἡ μεσαία πάλι μορφή στὴν στήλῃ τοῦ Προκλείδου³⁸, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατόν νὰ πῇ κανεὶς περισσότερα γιὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν χειρῶν της.

Ἡ ἔλλειψιν τῶν κεφαλιῶν τῶν μορφῶν, ποῦ θὰ δήλωναν τὴν ψυχικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ ἔργου εἶναι πολὺ κρίσιμο σημεῖο. Ὁ ρυθμὸς τῆς ὄρθιας μορφῆς δεξιὰ, ἀλλὰ καὶ ἡ πτυχολογία καὶ ἡ ὅλη δομὴ τῆς καθιστῆς γυναίκας, ἡ ἔλλειψιν ὅποιασδήποτε συνδέσεως ἀνάμεσα στίς δύο μορφές ποῦ διατηροῦνται, ἰδίως τῆς ὄρθιας δεξιὰ, ποῦ γύριζε ἴσως καὶ τὸ κεφάλι της σὲ κατεύθυνσιν ἀντίθετη ἀπὸ τὴν καθιστή, τοποθετοῦν χρονολογικὰ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Πόρτο-Ράφτη στὴν τελευταία φάσιν τῶν ἐπιτυμβίων ἀττικῶν

36. Πρβλ. τὴν στήλῃ τῆς Κοραλλίου ὅπως καὶ τῆς Δημητρίας καὶ Παμφίλης στὸ ἴδιο σημεῖο.

37. Βλ. ὑποσημ. 22.

38. Βλ. ὑποσημ. 34.

ἀναγλύφων, μετὰ τὰ 330 π.Χ., πλησιάζοντάς το στήν στήλη 732 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῆς Καλλιστοῦς Φιλοκράτους Κονθυλῆθεν³⁹.

Ἀπομένει νὰ ἐξετασθῇ τὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατοῦν μὲ τὰ δύο τους χέρια οἱ ὀρθιες μορφές στὰ δύο ἀνάγλυφα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ.

Στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου διακρίνεται καθαρὰ τὸ διπλωμένο ὕφασμα (Πί ν. 120) μὲ τίς πτυχές του, ἐνῶ στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ Πόρτο-Ράφτη (Πί ν. 122)⁴⁰, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἀπόδοση πτυχῶν, μόνο χάρη στὸ προηγούμενο παράδειγμα, ὁδηγεῖται ἡ σκέψη τοῦ μελετητοῦ νὰ θεωρήσῃ ὅτι παριστάνεται ὕφασμα, ἐφ' ὅσον δὲν εἰκονίζονται ποτὲ τόσο μεγάλες στὸ πλάτος καὶ χαμηλές ταυτόχρονα πυξίδες, ποὺ νὰ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸ πλάτος σχεδὸν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος⁴¹.

Ὅτι πρόκειται γιὰ ὕφασμα διπλωμένο, στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, τὸ πιστοποιεῖ καὶ ἡ ἀπλῆ σύγκριση τῶν πτυχῶν του, μὲ τὸ ἱμάτιο στὴ στήλη τοῦ Ἀγήτορος ἀρ. 13 τοῦ Μουσείου Πειραιῶς⁴², ἢ μὲ τὴν ἀναδιπλωμένη χλαμύδα, ἐπάνω σὲ χαμηλὸν κίονα, ποὺ εἰκονίζεται σὲ ἀπότμημα μικρῆς ἐπιτυμβίας στήλης τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἀρ. 873⁴³.

Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει διάθεση σκεπτικισμοῦ, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὑποστηρίξῃ πὼς τὸ κομμάτι αὐτὸ τὸ ὕφασμα δὲν εἶναι κάτι τὸ ξεχωριστό, ἀλλὰ ἀπλῶς μία ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου τῆς ὀρθιας μορφῆς στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου, ὅπως παρατηρεῖται σὲ ἄλλα ἐπιτύμβια. Καὶ ἡ ἀπλῆ ὅμως σύγκριση τοῦ μέρους αὐτοῦ στὸ δικό μας ἀνάγλυφο, ὑπερβολικὰ πλούσιου καὶ πολὺ ὀγκηροῦ, ἀποκλείει ὅποιονδήποτε συσχετισμὸ μὲ ἀναδιπλώσεις τοῦ ἱματίου σὲ ἄλλα ἐπιτύμβια⁴⁴. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ

39. Βλ. Conze, ἔ.ἀ. πίν. 36 καὶ AM 1964, πίν. 81, 2 (S. Charitonidis).

40. Ἴσως ὑπάρχει καὶ τρίτη περίπτωση ἀπεικόνισσας τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου σὲ ἀπότμημα ἐπιτυμβίας στήλης ποὺ βρίσκεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἀποθήκη τοῦ Ραμνοῦντος, μὲ ἀριθμὸ εὐρετηρίου 19. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ μεγάλη διάβρωση παρουσιάζει καὶ εἶναι τελείως ἀκαθάριστη, μὲ κάθε ἐπιφύλαξη ἀναφέρεται ἐδῶ.

41. Πρβλ. π.χ. τὴν πυξίδα στὴν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου (ἔ.ἀ. ἀρ. 308, πίν. 74. A. Brueckner, S.Ber. Wien 1888, 515 κ.έ. καὶ J. Thimme, Die Stele der Hegeso als Zeugnis des att. Grabkults, Ant. K. 7 (1964), πίν. 6, 4), ὅπου ἡ ὀρθία γυναικεία μορφή δεξιὰ κρατεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Φαλήρου, τὴν πυξίδα, ποὺ ἔχει ὅμως καὶ ὕψος πολὺ μεγάλο καὶ ἀρκετὰ περιορισμένο πλάτος). Ἀκόμη, στὴν στήλη τῆς Φρασικλείας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀρ. 831 (Conze, ἔ.ἀ. πίν. 67, ἀρ. 289), ὅπως καὶ τὴν στήλη ἀρ. 732 τοῦ ἴδιου Μουσείου τῆς Καλλιστοῦς Φιλοκράτους Κονθυλῆθεν (Conze, ἔ.ἀ. πίν. 36 καὶ AM 1964, πίν. 81, 2) ὅπου ἡ ὀρθία θεραπαινὶς δεξιὰ κρατεῖ πάλι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὴν πυξίδα, ποὺ ἔχει ὅμως καὶ ὕψος ἀρκετὸ καὶ πλάτος πολὺ μικρότερο ἀπὸ τὸ «ἀντικείμενο» στὴν στήλη τοῦ Πόρτο-Ράφτη. Γενικά, οἱ πυξίδες στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ἀκόμη κι ὅταν εἰκονίζονται μὲ προοπτικὴν ἀπόδοση, ἔχουν μικρὸ συνήθως μῆκος. Βλ. ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα καὶ τίς στήλες: Conze, ἔ.ἀ. πίν. 68, ἀρ. 290, πίν. 70, ἀρ. 294, ἀρ. 1178 α (σχέδιο ἐντὸς κειμένου). G. Lippold, ἔ.ἀ. πίν. 41, 4. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 21. Βλ. καὶ Picard, Manuel IV, 2 εἰκ. 537, 538. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ πυξίδα στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Σάμο (ἂν εἶναι ἐπιτύμβιο): Picard, ἔ.ἀ. IV, 2 εἰκ. 536, σελ. 1407, 1408 καὶ σημ. 1, ὅπου ἡ πυξίδα ἔχει ἐντονη προοπτικὴν ἀπόδοση, καὶ δημιουργεῖ γι' αὐτὸ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει μεγάλο πλάτος.

42. Βλ. Diepolder, ἔ.ἀ. πίν. 35, 2. J. Frel, Les sculpteurs attiques anonymes, πίν. 3, ἀρ. 7.

43. Ἐχει βρεθῇ στὸν Πειραιᾶ. Τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Βλ. S. Papaspyridi, Guide du Musée National, Athènes 1927, εἰκ. 25, σελ. 151.

44. Θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ ἀκόμα ἡ μεγάλη ὁμοιότητα στὴν πτύχωση τοῦ διπλωμένου ὕφασματος στὴν στήλη τοῦ Π. Φαλήρου μὲ τὰ διπλωμένα ὕφασματα ποὺ εἰκονίζονται στοὺς γνωστούς

παραβολή με τὸν « κόμπο » στὴν δεξιὰ μορφή τῆς στήλης Tyszkiewicz τοῦ Μουσείου Καλῶν Τεχνῶν τῆς Μόσχας⁴⁵, τῆς ὀρθίας μορφῆς σὲ πλαγινὸ ἐπιτύμβιου ναῖσκου τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου⁴⁶, τῆς ὀρθίας μορφῆς δεξιὰ στὸ ἀνάγλυφο τοῦ « ἀποχαιρετισμοῦ » τοῦ ἰδίου Μουσείου⁴⁷, καθὼς καὶ τῆς ὀρθίας μορφῆς δεξιὰ στὸ ἐπιτύμβιο τῆς Φιλινούς τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου⁴⁸. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἀνάγλυφα, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ προστρέξει κανεὶς, ἡ ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου εἶναι σχετικὰ περιορισμένη σὲ μιὰ τούφα ἢ σὲ δύο φλογωτὲς μικρὲς πτυχές, ὅπως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ « ἀποχαιρετισμοῦ »⁴⁹.

Ὁ ὄγκος τοῦ ὑφάσματος καὶ ἡ ὕψις του δείχνουν ὅτι θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἱμάτιο ἢ πέπλος (ἓνα εἶδος ἐσθῆτος, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸ γενικώτερο ὄνομα τοῦ ἐνδύματος).

Ὅπως σημειώθηκε καὶ στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς μελέτης, ἀντικείμενο (*Attribut*) αὐτοῦ τοῦ εἶδους δὲν εἶναι γνωστὸ ὡς σήμερα σὲ ἐπιτύμβιες στήλες. Μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὰ « σύμβολα » ποὺ κρατοῦν οἱ νεκροὶ ἢ ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς περιβάλλουν, ὅταν οἱ νεκροὶ εἶναι γυναῖκες, στὰ ὡς σήμερα γνωστὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, δείχνει ὅτι τὰ εἰκονιζόμενα σύμβολα εἶναι, συνήθως: καθρέφτες, πυξίδες, ἀγγεῖα, ἀδράχτια, μουσικὰ ὄργανα, κοσμήματα κ.ἄ.⁵⁰. Μοναδικὴν ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ στήλη τῆς Χαιρεστράτης⁵¹, ἱέρειας τῆς Κυβέλης, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ ἔργου⁵², ὅπου ἡ ὀρθία μορφή κρατεῖ τὸ τύμπανο, σύμβολο τῆς θεᾶς, ποὺ στὴν ὑπηρεσίᾳ της εἶχε τάξει τὸν ἑαυτοῦ της ἢ νεκρὴ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς της.

Τὶ νόημα ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη αὐτὸ τὸ ὕφασμα ὡς « ἀντικείμενο » σὲ ἐπιτύμβια στήλη; Ὁ Πολυδεύκης ἀναφέρει τὸν πέπλο⁵³ ὡς « ἔσθημα διπλοῦν τὴν χρεῖαν, ὡς ἐνδύναί τε καὶ ἐπιβαλέσθαι· καὶ ὅτι μὲν ἐπίβλημά ἐστι, τεκμήραιτ' ἂν τις καὶ τῷ τῆς Ἀθηνᾶς πέπλῳ ὅτι δὲ καὶ χιτῶν, ὅταν εἴπῃ Ξενοφῶν, περικατερρήξατό τι τὸν ἄνωθεν πέπλον ». Ὁ πέπλος ἐδῶ εἶναι σὰν τὸ « ἀντικείμενο » ποὺ ἡ νεκρὴ χρησιμοποιοῦσε ὅταν βρισκόταν στὴ ζωὴ; Γίνεται δηλαδὴ στὴν στήλη της ἀναφορὰ⁵⁴ σὲ μιὰ

πῆλινους πίνακες τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (γύρω στὰ 460 - 450 π.Χ.) τῶν Λοκρῶν. Βλ. σχετικὰ: Quagliati, εἰς *Ausonia* III (1908), σελ. 146, 175, 197, εἰκ. 7, 29, 47. P. Orsi εἰς *Boll. d' Arte* III (1909), σελ. 413, εἰκ. 5, 6. σελ. 414, εἰκ. 7. A. Levi, *Le terrecotte figurate del Museo Nazionale di Napoli*, Φλωρεντία 1926, ἀρ. 71. V. Matt e Zanotti Bianco, *Magna Grecia*, ἀρ. 144. Langlotz - Hirmer, *Die Westgriechen* πίν. ἀρ. 75. G. Richter, *Furniture*³ σελ. 74 (εἰκ. 368), σελ. 120 (εἰκ. 604).

45. Βλ. Fröhner, *Coll. Tyszkiewicz*, πίν. 46. *Denkschriften der Staatl. Museen f. schöne Künste Moskau* V, 1926, πίν. 10, 11. Diepolder, ἔ.ἄ. πίν. 32 καὶ Frel - Kingsley, *Three attic sculpture Workshops* εἰς *Greek - Roman and Byz. Studies* II (1970) Nr 3, σελ. 214, ἀρ. 59, εἰκ. 24.

46. Conze, ἔ.ἄ. ἀρ. 804, πίν. 151. Diepolder, ἔ.ἄ. πίν. 43, 2. Süßerott, ἔ.ἄ. σελ. 118, σημ. 121.

47. Conze, ἔ.ἄ. ἀρ. 320, πίν. 78. Diepolder, ἔ.ἄ. πίν. 47. N. Himmelmann - Wildschütz, *Studien zum Ilissos - Relief*, πίν. 21, 25.

48. Conze, ἔ.ἄ. πίν. 85, ἀρ. 337. S. Papaspyridi, *Guide*, ἀρ. 832.

49. Βλ. ὑποσημ. 47.

50. E. Buschor, *Münch. Jahrb. d. bild. Kunst* 1925, σελ. 176 κ.ἑ. K. Fr. Johansen, *The attic Grave-Reliefs*, σελ. 155 - 161. J. Thimme, ἔ.ἄ. σελ. 16 26, ὑποσημ. κ.ἑ.

51. Ἀρ. 1030 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ. Conze, ἔ.ἄ. ἀρ. 95, πίν. 37. Chr. Clairmont, *Gravestone and Epigram*, 1970, ἀρ. 26, πίν. 13.

52. I. G. II/III³ 6228, W. Peek, *GV* 421.

53. Πολυδ. VII, 50.

54. Τὸ νόημα τῶν παραστάσεων τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, ὡς « δισήμαντων » εἶναι πλέον τελείως καθαρὸ καὶ δὲν χωρεῖ στὰ πλαίσια τῆς μικρῆς αὐτῆς μελέτης καμμιὰ συζήτηση. Βλ. X. I. Καρούζου, *Τηλαυγὲς μνήμα*, εἰς *Χαριστήριον* εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τ. Γ', σελ. 268 κ.ἑ. καὶ *Ἐπίμετρο Δ*, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γ. Μπακαλάκη, *Ἀνάγλυφα*, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 32 κ.ἑ.

καθημερινή σκηνή του βίου της, όταν τής έφερναν ένα αγαπητό της φόρεμα, όπως σέ άλλες παραστάσεις τής φέρνουν ένα κόσμημα π.χ.; Πάντα κατά τόν Πολυδεύκη, ό πέπλος διαφέρει από τόν έανό (άπλό πέπλο) γιατί ήταν « σὺν ποικίλμασι »⁵⁵, πλουμιστός δηλαδή, ίσως καί πολυτελής, πράγμα πού θά δικαιολογοῦσε τήν έμφαση πού δίνεται μέ τήν άπεικόνιση τοῦ είδους ως « συμβόλου », άν αυτό είναι τό νόημα τοῦ ύφάσματος στήν επιτύμβια στήλη.

Ό πέπλος είναι συχνά, άκόμη, καί προσφορά είτε σέ θνητούς ή σέ θεές (παράδειγμα ό μάλλινος κροκωτός πέπλος τής 'Αθηνᾶς⁵⁶) όποτε άν ή νεκρή ήταν ίερεία, όπως ή Χαιρεστράτη τής επιτυμβίας στήλης⁵⁷, ίσως ό πέπλος νά σχετίζεται μέ τό άξίωμα της, καί ή σκηνή νά άποτελεή « προβολή » σέ έπίσημες στιγμές τής ζωής της, όταν τής έφερναν τόν πέπλο, πού προοριζόταν νά τοποθετήση εκείνη επάνω στο άγαλμα τής θεᾶς.

Τόν πέπλο τόν χρησιμοποιοῦν όμως καί σέ νεκρικές τελείως χρήσεις: γιά νά τυλίξουν μέσα του τά όστᾶ τοῦ νεκροῦ, πού άπέμειναν από τό κάψιμό του στήν πυρά⁵⁸. Πέπλους αλλά καί ιμάτια χρησιμοποιοῦσαν, κατά τίς άρχαίες πηγές (άναφέρονται καί ως έσθητες), καί γιά νά ντύσουν τόν νεκρό, ή γιά νά τά στρώσουν στο φέρετρό του, αλλά καί γιά νά τόν καλύψουν⁵⁹, ως « έπίβλημα » δηλαδή.

Άπό άνασκαφικές έρευνες έχει βεβαιωθή ή χρησιμοποίηση ύφάσματος: α. γιά νά τυλίγυνται τά όστᾶ μετά τήν καύση τοῦ νεκροῦ⁶⁰ καί β. ως κτερίσματος μέσ στόν τάφο του⁶¹.

55. Έ.ά. VII, 51. Βλ. καί A Companion to Homer, σελ. 499 (H. καί A. Wace).

56. Βλ. 'Ιλιάδος Z 294. Εὐριπίδου, Έκάβη, 468. 'Αριστοφάνους, 'Ιπής, 565 καί σχόλ. Rouse, Greek votive offerings, σελ. 249, 252, 276 κ.έ. Studniczka, Beiträge zur Geschichte der altgriech. Tracht, σελ. 92. M. Nilsson, MMR 155 κ.έ. Deubner, Att. Feste, σελ. 31. Χρ. Καρδαρά, AE 1965, σελ. 24 κ.έ., όπου καί βιβλιογραφία. Sp. Marinatos, Kleidung Haar- und Barttracht, εἰς Arch. Homérica, Band I, Κεφ. Α', σελ. 11, σημ. 175. Πρβλ. W. Hahland, Zu den Anfängen der att. Malerei εἰς Corolla L. Curtius, 1937, σελ. 121 κ.έ. ιδίως ύποσημ. 61 στήν σελ. 127, όπου άναφέρονται καί ποικίλες χρήσεις τών ύφασμάτων: πέπλων, χλαινών κλπ. ως δώρων, άθλων κλπ.

57. Βλ. ύποσημ. 51.

58. A Companion to Homer, σελ. 499. M. Andronikos, Totenkult εἰς Arch. Homérica, Band III, Κεφ. W., σελ. 21 κ.έ., όπου ύπάρχει καί όλη ή μέχρι σήμερα σχετική βιβλιογραφία.

59. Βλ. 'Ιερό Νόμο εἰς IG XII, 5, 593,2: « κατά τάδε θάπτειν τόν θανόντα: έν έμ[α]τίο[ις] τρ[ί]σι λευκοῖς, στρώματι καί ένδύματι [καί έ]πιβλήματι: L. Ziehen, Leg. Sacr. (1906) 210, σελ. 93α καί Πλουτάρχου, Βίος Σόλωνος, 21 (« οὐδὲ συντιθέναι πλέον ιματίων τριῶν »).

60. Π.χ. στίς άνασκαφές άρχαίου νεκροταφείου τής 'Ελευσίνας, από τόν καθηγητή Γ. Μυλωνά. Βλ. BCH 1955: Chronique, σελ. 222, εἰκ. 2 καί ΠΑΕ 1955, σελ. 73. Στίς άνασκαφές άρχαίου νεκροταφείου εἰς Ντράφι 'Αττικής, από τήν ύπογραφομένη, όπου τά όστᾶ τοῦ νεκροῦ βρέθηκαν τυλιγμένα μέσα σέ ύφασμα πού είχε τοποθετηθή στόν τάφο μέσα σέ χάλκινη κάλπη (βλ. BCH 1956: Chronique, σελ. 518, εἰκ. 17). Βλ. καί Βασ. Ζήση, Βαμβακερά, καννάβινα καί λινά ύφάσματα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. 'Αποδιπλώσεις καί συντήρησης αὐτῶν εἰς Πρακτ. 'Ακαδ. 'Αθηνῶν 29 (1954) σελ. 587 κ.έ., όπου έκτός από τεχνολογικά στοιχεία σχετικά μέ τόν τρόπο άποδιπλώσεως, γίνεται λεπτομερής περιγραφή τοῦ ύλικοῦ καί τοῦ τύπου ύφασμάτων πού βρέθηκαν σέ τάφους στά άρχαία νεκροταφεία στοὺς Τράχωνες καί τήν 'Ελευσίνα. Πρβλ. καί άπόσπασμα έπιστολῆς τοῦ Fauvel, πού βρίσκεται στήν Bibliothèque Nationale στο Παρίσι, όπου χαρακτηριστική περιγραφή ύφάσματος πού υπήρχε σέ άρχαίο τάφο στήν περιοχή τής Αἰξωνῆς καί σκέπαζε, όπως σημειώνεται, τό άγγείο μέ τά κόκκαλα τοῦ νεκροῦ, εἰς C.W.J. Eliot, Coastal Demes of Attica, σελ. 11.

61. Σέ τάφο γυναικείου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. τοῦ άρχαίου νεκροταφείου στοὺς Τράχωνες 'Αττικής, μεταξύ τών κτερισμάτων (κατόπτρου, περόνης, άλαβάστρου κλπ.), βρέθηκε καί κομμάτι από ύφασμα

Είναι δυνατόν νά παριστάνεται στις δύο επιτύμβιες στήλες, πού αποτελοῦν τὸ θέμα αὐτῆς τῆς μελέτης, πέπλος ἢ ἱμάτιο ὡς « σύμβολο », πού εἶχε τὴ θέση κτερίσματος, ὅπως σὲ ἄλλες επιτύμβιες στήλες παριστάνονται ἀγγεῖα νεκρικὰ ἢ καὶ κοσμήματα πού φέρουν στὸν νεκρό⁶²;—αὐτὰ ὅμως τὰ τελευταῖα δὲν ἦταν μόνον κτερίσματα, ἀλλὰ καὶ ἀντικείμενα πού ἐχρησιμοποιοῦντο στὴν καθημερινή ζωή, ὅποτε τὸ νόημά τους στις επιτύμβιες στήλες συγχέεται.

Σὲ ταφικὰ ἀνάγλυφα, γενικά, (τελείως ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι γίνεται σὲ παραστάσεις ἐπάνω σὲ λευκὲς ληκύθους, ὅταν εἰκονίζονται σκηνὲς « ἐπισκέψεως στὸν τάφο ») σπανίζει βεβαίως ἡ ἀπεικόνιση παρομοίων « συμβόλων »-νεκρικῶν προσφορῶν πού φέρουν στὸν νεκρὸ οἱ ζωντανοί⁶³, ὑπάρχει ὅμως. Παράδειγμα ἀσυνήθιστο στὴν πλαστική, ἢ παράσταση ἀπὸ μαρμάρινη ἀνάγλυφη λήκυθο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, γύρω στὰ 370 π.Χ., ὅπου ἡ γυναικεία ὄρθια μορφή ἀριστερά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς νεκρικὲς προσφορὲς πού ὑπάρχουν σὲ κάλαθο πού κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερό της χέρι, ἔχει στὸ δεξιὸ της κρεμασμένη μιὰν ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικώτερες νεκρικὲς προσφορὲς: μιὰ ταινία⁶⁴.

Στὴν προσπάθεια ἐρμηνείας τοῦ προβλήματος, ἀναζητώντας νά βρῇ κανεὶς στήριγμα στις ἀρχαῖες πηγές, γιὰ κάθε τι σχετικὸ μὲ τὸ θέμα πού συζητεῖται ἐδῶ, εἶναι ἀδύνατον νά μὴν ἐπισημάνῃ κάποια χωρία ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ὑφάσματα σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς νεκρούς, καὶ πού ἀπαράλλακτα ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου, ὡς τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα. Τὰ χωρία αὐτὰ εἶναι σχετικὰ ὄχι πλεον μὲ τὶς δύο νεκρικὲς χρήσεις τῶν ὑφασμάτων πού ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, ἀλλὰ μὲ μία πανάρχαια πίστη βαθειὰ ριζωμένη, ὅπως φαίνεται στὴν Ἑλλάδα, σ' ὅλη τὴν ἀρχαιότητα. Δίνονται ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικώτερα σημεῖα: Στὴν Ἰλιάδα⁶⁵ λέει ἡ Ἀνδρομάχη γιὰ τὸν νεκρὸν Ἑκτορα θρηνώντας τον: « ἀτὰρ τοι εἵματα ἐνὶ μεγάρουσι κέονται λεπτὰ τε χαρίεντα, τετυγμένα χερσὶ γυναικῶν· ἄλλ' ἢ τοι τάδε πάντα καταφλέξω πυρὶ κηλέω ».

Δὲν εἶναι δυνατόν νά παραλειφθῇ τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς νεκρῆς συζύγου τοῦ Περιάνδρου Μέλισσας, πού στοὺς ἀπεσταλμένους στὸ Νεκρομαντεῖο ἐκ μέρους τοῦ ἀνδρός της λέει: « ριγοῦν τε γὰρ καὶ εἶναι γυμνή· τῶν γὰρ οἱ συγκατάθαψε ἱματίων ὄφελος εἶναι οὐδέν, οὐ κατακαυθέντων. Καὶ παρακάτω ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος τὴ λύση πού ἔδωσε ὁ Περιάνδρος γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῆς νεκρῆς γυναίκας του: « συμφορήσας δὲ ἐξ ὄρυγμα (ὅλα τὰ φορέματα πού ἄρπαζαν ἀπὸ Κορίνθιες γυναῖκες, ἐλεύ

μὲ παρυφή. Ἕνα μέρος του βρίσκεται στὸ Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Βλ. καὶ M. Nilsson, GGR² σελ. 178 κ.έ., ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ ἀναλώσιμα καὶ μὴ κτερίσματα πού ἀπέθεταν στοὺς τάφους μαζί μὲ τὸν νεκρὸ, γιὰτὶ ὑπῆρχε ἡ πίστις ὅτι θὰ τοῦ εἶναι χρήσιμα στὴν πέρα ἀπὸ τὸν τάφο ζωή.

62. Βλ. πρόχειρα: Thimme, ἑ.ἀ. σελ. 22, ὅπου συσχετίζονται ἔθιμα τοῦ γάμου στοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες μὲ πίστεις γύρω ἀπὸ τὸν θάνατο. Βλ. καὶ N. Κοντολέοντος, Ἀρχαῖκὴ ζωφόρος ἐκ Πάρου, εἰς Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον, τ. Α', σελ. 363 κ.έ., ὅπου συζητεῖται ἡ χειρονομία τοῦ « ἀνακαλύπτεσθαι » ὑπὸ τὸ ἴδιο πρίσμα.

63. Στὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἡ ἴδια ἢ νεκρὴ κρατεῖ νεκρικὰ σύμβολα. Βλ. πρόχειρα: ἐπιτύμβια στήλη καθιστῆς γυναίκας πού κρατεῖ λήκυθο, στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Ν. Ὑόρκης (Diepolder, ἑ.ἀ. πίν. 7. Richter, Catalogue, πίν. 61) καὶ τὴν στήλη ἀρ. 1822 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ὅπου ἡ νεκρὴ κρατεῖ ταινία (βλ. πρόχειρα: Diepolder, ἑ.ἀ. πίν. 21. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, πίν. 2).

64. Ἀριθ. Ἑθνικοῦ Μουσείου 815. Conze, ἑ.ἀ. ἀρ. 378, πίν. 93. Ernst Kjellberg, Studien zu den att. Reliefs, πίν. XIV, εἰκ. 44-46. Johansen, ἑ.ἀ. εἰκ. 79. Πρβλ. καὶ Conze, ἀρ. 1130, πίν. 230.

65. Ἰλιάδος X, 510 κ.έ.

θερες καὶ θεραπαίνιδες) Μελίσση ἐπευχόμενος κατέκαιε⁶⁶». Στὸ «Περὶ πένθους»⁶⁷ τοῦ Λουκιανοῦ, ἀναφέρεται «πόσοι γὰρ ... καὶ ἐσθῆτα καὶ τὸν ἄλλον κόσμον συγκατέφλεξαν ἢ συγκατάρυξαν ὡς χρησομένους ἐκεῖ καὶ ἀπολαύσουσιν αὐτῶν κάτω»; Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς στὸν Φίλοψευδῆ του, βάζει στὸ στόμα τοῦ Τυχιάδου τὰ παρακάτω λόγια: «ἀλλ' ἐπεὶ καὶ ἀπέθανε (ἡ γυναῖκα του), τὸν τε κόσμον ἅπαντα συγκατακάυσας καὶ τὴν ἐσθῆτα, ἡ ζῶσα ἔχαιρεν... (ἡ δὲ Δημινέτη τὴν 7ῃ ἡμέρᾳ) ... ἡτιᾶτο με, ὅτι τὰ ἄλλα πάντα χαρισάμενος αὐτῇ θάτερον τοῖν σανδάλων χρυσοῖν ὄντοιν οὐ κατακαύσαιμι, εἶναι δὲ αὐτὸ ἔφασκε παραπεσὼν ὑπὸ τῇ κιβωτῷ, καὶ διὰ τοῦτο ἡμεῖς οὐχ εὐρόντες θάτερον μόνον ἐκαύσαμεν»⁶⁸. Τέλος, συγγραφεῖς μυθιστορημάτων, ὅπως ὁ Χαρίτων στὴν ἱστορία τοῦ «Χαιρέου καὶ τῆς Καλιρρόης» γράφει: «ἐπεθύμει, εἰ δυνατόν ἦν, πᾶσαν τὴν οὐσίαν συγκαταφλέξει τῇ γυναικί»⁶⁹. Ἐξοφῶν ὁ Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος, στὰ «Ἐφέσιακά» του, ὅταν ὁ σύζυγος κἀνῃ τὴν ταφή τῆς γυναίκας του Ἀνθείας, τονίζει «πολλὴν ἐσθῆτα καὶ κόσμον ἄλλον ἐπικαύσας»⁷⁰.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω χωρία γίνεται σαφές πόσο ἴσχυε στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, σ' ὅλῃ τῇ διαδρομῇ τῆς ἀρχαιότητος, ἡ πίστη πὼς μαζὶ μὲ τὸν νεκρό, γιὰ τὴν ἀνακούφισή του, ἀλλὰ καὶ τὴν διευκόλυνσή του στὸν ἄλλο κόσμο, χρειαζόταν νὰ καοῦν⁷¹, ἐκτὸς ἀπὸ διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα πολύτιμα ἢ χρήσιμα, καὶ τὰ ἴδια του τὰ φορέματα, καὶ μάλιστα τὰ πολυτιμότερα. Ἡ πίστη αὐτὴ, μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ παίρνει ἡ μνεία τῆς ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, γιὰ τὸ ὕψος ποὺ εἰκονίζεται στίς στήλες, παίρνει μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τελείως διαφορετικὲς διαστάσεις στὸ νόημά του ὡς «σύμβολο» σὲ παράσταση ἐπιτύμβιας στήλης.

Φυσικά, μὲ τὸ νόημα ποὺ πηγαίνουμε νὰ ἀποδώσουμε στὸ θέμα ξενίζει ἴσως τὸν ἀναγνώστη ἢ ἀνυπαρξία, ὡς αὐτὴ τῇ στιγμῇ, ἀπεικονίσεων τοῦ ἴδιου θέματος σὲ ἄλλες στήλες γνωστές. Ἐξαρχῆς ὁμως παρατηρήθηκε ὅτι δὲν ἔχει σημειωθῇ ὡς σήμερα ὕψος ὡς «σύμβολο» σὲ ἐπιτύμβια στήλη.

Ἀξίζει ὥστόσο, ὕστερ' ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω, σχετικὰ μὲ τὶς ἀναφορὰς τῶν ἀρχαίων, νὰ δοθῇ προσοχὴ σὲ κάποιες παραστάσεις «ἀντικειμένων» ποὺ ἀπεικονίζονται στίς ἀετωματικὲς ἐπιστῆψεις μερικῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν, πλᾶί σὲ διάφορα ἄλλα «σύμβολα», καὶ ποὺ ἡ ἔρμηνεία τους ὄχι μόνον παρουσίασε δυσκολία, ἀλλὰ δὲν ἔχει καταλήξει, ὅσάκις ἀνασκαλεύθηκε τὸ θέμα, νὰ δοθῇ ἀκόμη κανένα θετικὸ καὶ ὀριστικὸ συμπέρασμα.

66. Ἡροδότου Ε' 92 κ.έ.

67. Λουκιανοῦ, Περὶ Πένθους, 14.

68. Λουκιανοῦ, Φίλοψευδῆς, 27.

69. Χαρίτων, Α' 6. ἔκδ. W. E. Blake, Ὁξφόρδη 1938, βλ. καὶ F. Zimmermann, Der Roman des Chariton. I. Text und Übersetzung. Βερολίνο 1960 (Abh. Ak. Leipz. Phil. hist. Kl. 51/2). Τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. βλ. Albin Lesky, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Μετάφρ. Ἀγ. Τσοπανάκη. Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 1158.

70. Συγγραφεὺς τοῦ τέλους τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. βλ. A. Lesky, ἔ.α. σελ. 1166 κ.έ. Ξενοφῶν Ἐφέσιος, Γ', 38. ἔκδ. G. Dalmeyola, Coll. des Univ. de France, 1936.

71. Nilsson, GGR³ σελ. 178 κ.έ. βλ. καὶ M. Andronikos ἔ.α. καὶ Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς Πανεπ. Θεσσαλονίκης 7 (1957) σελ. 287 - 289 (Στ. Κυριακίδης). A Companion to Homer, σελ. 479 κ.έ. (G. Mylonas). Ἴσως τὸ ὕψος ποὺ προορίζεται νὰ καὶ εἰκονίζεται στὴν μελανόμορφη λουτροφόρο ἀρ. 450 τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Πί ν. 125) κρεμασμένο ἀπὸ τὸ φέρετρο ποὺ τὸ κατεβάζουν στὸν τάφο (ὑπόδειξη Σ. Καρούζου). βλ. CVA Athènes, πίν. 9, ἀρ. 3 (Κ. Rhomaïos - S. Karouzou).

Στή στήλη τῆς Καλλιστοῦς Φιλοκράτους Κονθυλήθεν⁷², ποὺ βρέθηκε στὰ Σπάτα, στὸ ἀέτωμα, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν θρηνωδὸ Σειρήνα, εἰκονίζεται ἀπὸ ἓνα « ἀντικείμενο » rätselhaft⁷³, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Conze. Σὲ κάθε γωνία τοῦ ἀετώματος παριστάνεται ἀπὸ ἓνα ἀλάβαστρο, ὕστερα ἓνα περιστέρι καὶ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς Σειρήνος ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα ἀντικείμενο (τὸ rätselhaft τοῦ Conze), ποὺ ὅταν ἔχη κανεὶς ὑπ' ὄψει τοῦ ὅσα σημειώθηκαν παραπάνω (σελ. 225, 226), εὐκόλα ὁδηγεῖται στὴ σκέψη ὅτι θὰ πρόκειται γιὰ ὕφασμα (Πί ν. 127β), διπλωμένο μάλιστα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο —ἀπλῶς μὲ ἀντίθετη ἔννοια, τὸ ἐπάνω - κάτω δηλαδή— ὅπως, τηρουμένων φυσικὰ τῶν ἀναλογιῶν μὲ τὴν τεράστια διαφορὰ στὴν καλλιτεχνικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος, εἰκονίζεται στὴν γνωστὴ πλάκα τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος ὁ διπλωμένος πέπλος τῆς Ἀθηνᾶς⁷⁴.

Ἡ στήλη τῆς Καλλιστοῦς δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα, ὅπου ὑπάρχει τὸ ὕφασμα ὡς « σύμβολο ». Τὸ βρίσκουμε πάλι στὴν ἐπίστεψη (Πί ν. 127α) τῆς πόρινης στήλης ἀρ. 983 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου⁷⁵, ὅπως καὶ στὴν ἐπίστεψη ἐπιτυμβίου ἀπὸ τὴ Βοιωτία⁷⁶, τοῦ Πυθοδώρου. Καὶ στὶς δύο τελευταῖες περιπτώσεις ἔχει ἀποδοθῇ πανομοιότυπα μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἀντικείμενο στὴ στήλη τῆς Καλλιστοῦς. Ὑπάρχουν, ἐπομένως, τρία βέβαια παραδείγματα, ὅπου εἰκονίζεται, ἀναμφισβήτητα γιὰ τὴν ὑπογραφομένη, ὕφασμα σὲ ἐπιτύμβιες στήλες, μὲ τρόπο ποὺ ἦταν ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ πλαστικὴ ἀπόδοση.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἴδιες σκέψεις, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν προσέξῃ κανεὶς, πάλι σὲ ἐπιστάψεις ἐπιτυμβίων στηλῶν, μὲ γραπτὴν ὅμως διακόσμηση, κάποια ἀντικείμενα ποὺ θυμίζουν διπλωμένα τόπια ἀπὸ ὕφασμα. Γνωστὰ παραδείγματα στὴν ὑπογραφομένη εἶναι: 1. στὸ ἀέτωμα τῆς στήλης τοῦ Εὐφύρου⁷⁷ τοῦ Μουσείου τοῦ Κεραμεικοῦ (Πί ν. 226), 2. στὸ κάτω μέρος γραπτῆς ἐπιτυμβίας στήλης τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου⁷⁸, μὲ παράσταση λουτροφόρου - ὑδρίας (δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν βάση τοῦ ἀγγείου). 3. Στὸ ζωγραφιστὸ ἀέτωμα (ἀριστερὰ) ἐπιτυμβίας στήλης τῆς Μυτιῶς, σήμερα στὸ J. P. Getty Museum τοῦ Malibu τῆς Καλιφορνίας⁷⁹. 4. Μὲ παραπλήσιον τρόπο τέλος, ἔχει ἀποδοθῇ τὸ ἴδιο « ἀντικείμενο », καὶ πλαστικά, στὴν ἐπίστεψη ἀποτμήματος ἐπιτυμβίας στήλης τοῦ Διφίλου⁸⁰, ποὺ βρίσκεται σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὸ Βrno.

72. AM XII (1887), Antikenbericht aus Attika, σελ. 91, ἀρ. 43 (A. Milchhöfer). Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 79, πίν. 36, καὶ S. Charitonides, AM (1964), εἰκ. 81, 2.

73. Βλ. Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 79.

74. Smith, Sculptures of the Parthenon, πίν. 35, εἰκ. 34 - 35. Ernst Langlotz, Beauty and Majesty The Parthenon Frieze (1949), εἰκ. 22. Χρ. Καρδαρά, Ὁ παναθηναϊκὸς πέπλος, AE 1960, σελ. 185 κ.έ., εἰκ. 16. E. Buschor, Der Parthenonfries, (1961), εἰκόνα εἰς σελ. 2.

75. Stais, Guide illustré, Athènes, 2ème ed. 1910, ἀρ. 983, σελ. 176.

76. Conze, ἔ.ἀ. τόμ. I, σελ. 24 (σχέδιο ἀετώματος) καὶ 1455 α. Δελτίον 1889, σελ. 43, ἀρ. 1 (B. Στάης).

77. B. Schlörb - Vierneisel, Zwei Kindergräber, εἰς AM 79 (1964), εἰκ. 51. AD. 25 (1965): Χρονικά, πίν. 40.

78. P. Wolters, Bemalte Grabstele aus Athen, εἰς Jahrbuch 24 (1909), σελ. 53 κ.έ., πίν. 5, καὶ Charles Picard, Manuel IV, 2 σελ. 1440, εἰκ. 551. Βλ. καὶ Γ. Μπακαλάκη, ἔ.ἀ. σελ. 35, 36 (ὅπου ἀναφέρονται ὡς κύλινδροι).

79. Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 819, πίν. 156 (ὑπόδειξις J. Frel). Βλ. βιβλιογραφία εἰς J. Frel, Les sculpteurs attiques, σελ. 77.

80. J. Frel, Le sculpteur de Budapest, εἰς Bull. Mus. Hongrois des Beaux - Arts, ἀρ. 31 (1968), σελ. 27, 28, εἰκ. 14.

Ἀπὸ τὰ τέσσερα τελευταῖα παραδείγματα τὸ σπουδαιότερο καὶ πιὸ χαρακτηριστικὸ καὶ γιὰ τὴ λαμπρή του ἀπόδοση, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ γιὰ τὴν καλὴ του διατήρηση, εἶναι τὸ σχετικὸ « σύμβολο » στὴν στήλη τοῦ Εὐφύρου, ὅπου τὸ μέγεθος τοῦ ἀντικειμένου ὁδηγεῖ σὲ κάποιαν ἀμφιβολία, ἂν πρόκειται γιὰ διπλωμένες ταινίες μὲ προοπτικὴν ἀπόδοση, ὅπως ἐρμηνεύθηκαν αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, ποὺ ἂν ἦταν μικρότερα θὰ μπορούσαν νὰ θυμίζουν καὶ κυλίνδρους περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο⁸¹.

Ἄν εἰκονίζεται ὕφασμα ὡς « σύμβολο » καὶ στὶς δύο ὁμάδες παραδειγμάτων ποὺ ἀναφέρθηκαν, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι στὴν πλαστικὴ τὸ « σύμβολο » ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀποδίδεται σὰν ἓνα τετράπλευρο ἀντικείμενο, μὲ ὑποδηλωμένες στὴν ἐπάνω του πλευρὰ τὶς πτυχές —ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ στήλη τοῦ Brno—, ἐνῶ σὲ ζωγραφικὴν ἀπόδοση παίρνει τὴ μορφή ἀπὸ τόπι ὕφασματος, μὲ προοπτικὸν τρόπον ἀποδόσεως.

Παλαιότερα, τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἶχε ἐρμηνευθῇ, στὴν πλαστικὴ του ἀπόδοση τουλάχιστον, στὴ στήλη τῆς Καλλιστοῦς, ὡς πυξίδα γιὰ εἶδη στολισμοῦ⁸². Ἄλλος ἐρευνητής, ὁμολογώντας ὅτι εἶναι δυσδιάκριτο ἀντικείμενο, καταλήγει νὰ τὸ ὀνομάσῃ πυξίδα⁸³. Ὁ Στάης τὸ χαρακτηρίζει ὡς λύρα⁸⁴, καὶ ἄλλοι ὡς κυλίνδρους. Δημοσιεύοντας τὴ γραπτὴ στήλη τῆς Γλυπτοθήκης τοῦ Μονάχου ὁ P. Wolters⁸⁵, μεταφέρει καὶ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Conze (ποὺ μὲ τὴν ἀξιοθαύμαστη προσοχή του στὴν περιγραφὴ τῶν ἀντικειμένων, δὲν βρῆκε βάσιμη καμμὶαν ἐρμηνεία γιὰ τὸ σύμβολο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ ἔμεινε στὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς rätselhaft)⁸⁶, καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα, σημειώνοντας πὼς αὐτὴ τὴν ἄποψη τοῦ εἶχε διατυπώσῃ καὶ ὁ Conze, σὲ προφορικὴ του ἀνακοίνωση, ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις καὶ τῆς γραπτῆς —ὅπου δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι σωστὴ ἡ ἄποψή του— ἀλλὰ καὶ τῆς πλαστικῆς ἀποδόσεως τῶν ἀντικειμένων, εἰκονίζονται ταινίες ποὺ ὁ ρόλος τους στὸν στολισμὸ τοῦ τάφου εἶναι γνωστός⁸⁷.

Πρὶν κλείσουμε τὸν κύκλο τῶν παραδειγμάτων ποὺ στηρίζουν τὶς σκέψεις ποὺ ἀναφέρθηκαν ὡς τώρα, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἀναφερθῇ μία ἀκόμη οὐσιαστικὴ γιὰ τὸ θέμα λεπτομέρεια ποὺ τὴ συναντᾷ κανεὶς σὲ παραστάσεις « ἐπισκέψεως στὸν τάφο » σὲ λευκὲς ληκύθους. Συχνὰ εἰκονίζεται μία μορφή, συνήθως γυναικεία, ποὺ προχωρεῖ πρὸς τὴν ἐπιτύμβια στήλη, κρατώντας στὰ χέρια τῆς ἓνα ὕφασμα τυλιγμένο, μὲ τέτοιο τρόπο, ποὺ θὰ ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι κάτι ὑπάρχει μέσα σκεπασμένο — ἡ κατατομὴ του εἶναι σχεδὸν σφαιρικὴ⁸⁸. Δὲν ἔχει ὅμως ποτὲ ὑποστηριχθῇ πὼς θὰ περιεῖχε κάτι

81. Th. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst*, Leipzig 1907, σελ. 40 κ.έ. Βλ. καὶ Γ. Μπακαλάκη, Ἀνάγλυφα, σελ. 35, 36.

82. A. Milchhöfer, *Antikenbericht aus Attika*, εἰς AM XII (1887), σελ. 91, ἀρ. 43.

83. Conze, ἔ.ἀ. πίν. 36, καὶ Καββαδία, Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ἀρ. 732, σελ. 343 κ.έ. Βλ. καὶ περιοδ. Παρνασσός 1883, σελ. 88.

84. Δελτίον 1889, σελ. 43, ἀρ. 1.

85. Βλ. ὑποσημ. 78.

86. Conze, ἔ.ἀ. ἀρ. 79.

87. Βλ. RE εἰς λ. *Taenia*, τ. IV A στ. 2002 (Schuppe).

88. Βλ. πρόχειρα: A. Fairbanks, *AWL* II, Ἄρ. 8 (τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 1896 τοῦ ζωγρ. τῶν Ἀθηνῶν 1762: πρβλ. J.D. Beazley, *ARV*², σελ. 1241), σελ. 47. Ἄρ. 9 (τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου), σελ. 59. Ἄρ. 6 (τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου), σελ. 73. Ἄρ. 2 (τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 1799 τοῦ ζωγρ. τῶν Γυναικῶν: πρβλ. Beazley *ARV*², σελ. 1372, εἰκονίζεται στὸν Riezler: WL, εἰκ. 68), σελ. 78. Ἄρ. 17 (τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου), σελ. 79. Ἄρ. 17 (τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου), σελ. 131, πίν. XIX, 2.

μέσα αὐτὸ τὸ ὕφασμα. Ἀπλῶς πρόκειται γιὰ ζωγραφικὴν ἀπόδοση πέπλου ἢ ἱματίου τυλιγμένου, ποὺ συναντιέται πανομοιότυπη σχεδὸν σὲ ἀγγειογραφίες μὲ παραστάσεις κάθε ἄλλο παρὰ νεκρικές: Βλ. πρόχειρα π.χ. τὸ ἐσωτερικὸ κύλικος τοῦ Ὀνησίμου μὲ κόρη ποὺ ἐτοιμάζεται γιὰ λουτρό⁸⁹, στὸ Μουσεῖο τῶν Βρυξελλῶν.

Ἐνδιαφέρει γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, τελείως ἰδιαίτερα, ἡ σχετικὰ συχνὴ ἀπεικόνιση « προετοιμασίας γιὰ ἐπίσκεψη στὸ νεκροταφεῖο »⁹⁰ ἢ « ἐπισκέψεως στὸν τάφο », ὅταν εἰκονίζεται μορφὴ ποὺ ὁδεύει πρὸς τὴν ἐπιτύμβια στήλη κρατώντας ἓνα ὕφασμα τυλιγμένο. Ποιό εἶναι ὅμως τὸ νόημα τῆς παραστάσεως;

Ἐνα χωρίο τοῦ Θουκυδίδου λύνει, γιὰ τὴν γνώμη τῆς ὑπογραφομένης, τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τῆς προσφορᾶς αὐτῆς, φωτίζοντας τελείως τὸ νόημα τοῦ « συμβόλου » καὶ στὴν πλαστικὴ του ἀπόδοση στὶς ἐπιτύμβιες στήλες, ἀλλὰ καὶ στὶς παραστάσεις λευκῶν ληκύθων: « ἀποβλέψατε γὰρ ἐς πατέρων τῶν ὑμετέρων θήκας, οὓς ἀποθανόντας ὑπὸ Μήδων καὶ ταφέντας ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐτιμῶμεν κατὰ ἔτος ἕκαστον δημοσίᾳ, ἐς θήμασί τε καὶ τοῖς ἄλλοις νομίμοις, ὅσα τε ἡ γῆ ἡμῶν ἀνεδίδου ὥραϊα, πάντων ἀπαρχὰς ἐπιφέροντες... »⁹¹.

Ἀπὸ τῆ στιγμῆ ποὺ ἀνάμεσα στὶς προσφορὰς πρὸς τοὺς νεκροὺς ἀναφέρονται καὶ ὑφάσματα⁹², καὶ ἀφοῦ ὑπάρχει σχετικὰ συχνὰ σὲ ἀττικές λευκὲς ληκύθους τὸ θέμα τοῦ ἐπισκέπτου ποὺ πηγαίνει προσφορὰ ὕφασμα πρὸς τὸν τάφο τοῦ νεκροῦ, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ προχωρήσῃ κανεὶς ὑποστηρίζοντας ὅτι, παρόμοια προσφορὰ θὰ ὑπονοεῖται καὶ στὶς παραστάσεις πλαστικῆς ἀποδόσεως τῶν ὑφασμάτων στὶς ἐπιστῆναι τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω (σελ. 227). Ἐπομένως, τὸ ἴδιο *Attribut* εἰκονίζεται καὶ στὴ στήλη τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου καὶ τοῦ Πόρτο-Ράφτη. Χωρὶς βεβαιότητα, μπορεῖ ἴσως νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι καὶ στὶς γραπτὲς διακοσμήσεις στηλῶν, ποὺ ἐπίσης ἀναφέρθηκαν σὲ μιὰ ὁμάδα ἰδιαίτερη παραπάνω (σελ. 227), τὸ τυλιγμένο κυλινδρικό ἀντικείμενο ποὺ εἰκονίζεται προοπτικὰ πρέπει νὰ εἶναι ὕφασμα καὶ ὄχι ταινία, ἀφοῦ γραπτὴ ἀπόδοσή της εἶναι γνωστὴ σὲ ἐπιτύμβιες στήλες ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα ὥς τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους μὲ τελείως διαφορετικὸν τρόπο.

ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Βλ. καὶ Riezler, WL εἰκ. 39 : λήκυθος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 12791 τοῦ ζωγρ. τοῦ Ἀχιλλέως (ARV³ 999).

89. Βλ. πρόχειρα : Arias - Hirmer, A History of Greek Vase Painting, εἰκ. 149. J. D. Beazley, ARV², σελ. 222, ἀρ. 60.

90. Βλ. A. Fairbanks, ἔ.δ. I, ἀρ. 43, σελ. 221, εἰκ. 47. Βλ. καὶ ἀρ. 36, σελ. 217, ἀρ. 40, 41, σελ. 219 κ.έ., ἀρ. 42, σελ. 220 κ.ά.π.

91. Θουκυδίδου, Γ' 58. Βλ. A. W. Gomme, A historical Commentary on Thucydides, Ὁξφόρδη 1945, τόμ. 2, σελ. 344.

92. A Companion to Homer, σελ. 479 καὶ W. Hahland εἰς Corolla L. Curtius, ἔ.δ., σημ. 56 ἐδῶ.

CHRISTOS KARUSOS' AESTHETIK

(Taf. 128 - 133)

Christos Karusos hat die Kunde vom hellenischen Altertum, die von so vielen hervorragenden Gelehrten Griechenlands gefördert wird, zu einer Vollendung gebracht, die lange ein Vorbild bleiben wird. Seine theoretischen Untersuchungen wird man erst aus dem Nachlaß ganz kennen lernen. Dennoch scheint es mir schon jetzt an der Zeit, die veröffentlichten Schriften nach seiner Ästhetik zu befragen.

Das ist aus zwei Gründen nicht einfach. Karusos hat sich immer ans Besondere gehalten und vor Allgemeinheiten gehütet, und er hat immer das Überpersönliche und Richtige gesucht, nicht das Originelle. Er hat mehr betont, was ihn mit den Besten seiner Zeit verband, als was ihn auszeichnete. Was wir aus seinen Schriften von seiner Ästhetik erfahren, gilt weithin auch für die seines Lehrers Buschor, für die seiner Frau Semni und für die seines Freundes Kunze¹. Man macht sich zu wenig bewußt, wie umfassend die Anregungen waren, die von Buschors Leitung des Athener Instituts in den Zwanzigerjahren ausgegangen sind: setzt doch Kahanes Konzeption der Stilgeschichte der geometrischen Vasen ebenso Buschor voraus wie Krahmers Vision des Hellenismus. Wir werden am Ende sehen, daß Karusos' besondere Art, auf Buschors Anregungen zu antworten, die sprachliche Gestaltung seiner tiefdringenden Forschungen ist, eine Gestaltung, die aus inniger Vertrautheit mit alt- und neugriechischem Dichten und Denken möglich war.

Ein erster Wesenszug seines Schaffens ist der griechische Sinn für das Individuelle, der sich schon in den Themen seiner Schriften äussert. Fast alle sind aus der Begegnung mit einem grossen Kunstwerk entsprungen. So beginnt gleich die erste der grossen Abhandlungen, die über den Poseidon von Artemision (vgl. Anm. 3) (Taf. 129), mit jubelnder, jugendlicher Festfreude, der wunderbaren Geschichte der Auffindung: «Πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴν εἶναι ἄμετρος ἡ χαρά μας;». Sogleich folgt ein Bekenntnis, das für dies ganze Leben grundlegend ist: wir fühlen und erkennen, daß die Kunst, wenn sie wirklich Kunst ist, unter den Phänomenen des Lebens zu den ursprünglichsten und quellfrischesten gehört. Die Abhandlung schließt: «Wir sollten danach trachten (die meisten von uns nur mit dem Verstand, nur wenige mit ihrem Wesen), in die Welt jener alten Schöpfer zu tauchen, ihren bestimmten Zusammenhang mit dem Leben und ihren bestimmten Beitrag an das Leben zu erfassen» . . . Denn daß «der Künstler, der unser Leben mit einem Körper (wie dem des Poseidon) bereicherte, ein grosser Bildner war, das spürt jeder und erlebt es mehr als er es mit Worten zu schildern vermag».

1. Hier sei gleich auf E. Kunzes unschätzbaren Nachruf verwiesen, im Jahrbuch der Bayr. Akademie 1968, 1, mit vollständiger Berücksichtigung aller Arbeiten, während wir uns auf die für unser Thema wichtigen beschränken mußten. H. Möbius' kostbarer Nachruf im Gnomon 1968, 534 ff. würdigt daneben besonders auch die Leistung des Museumsdirektors.

Mit diesem großartigen Rahmen seiner ersten Abhandlung wird uns eingeprägt, daß das Ästhetische untrennbar vom Ethischen ist. Man wird an die kühne Wendung erinnert, die George in den «Blättern für die Kunst» der Losung *l'art pour l'art* gegeben hatte: das Künstlerische erfüllt seinen Sinn, wenn sich das Leben in der Gestaltung vollendet. Wege solcher Gestaltung werden wir am Ende unseres Aufsatzes von Karusos erfahren. Für jetzt muß uns genügen: Jedes echte Kunstwerk ist ein Vermächtnis, vor dem wir mit unserem Leben verantwortlich sind.

Deshalb war es Karusos wichtiger, *ein* bedeutendes Werk in seiner ganzen Tiefe zu verstehen und zu beschreiben, als vielen nachzujagen – er stammte aus «einer Zeit, die noch nicht von der Sucht nach immer neuen Funden erfaßt war und deshalb die Forschung von Grund aus erneuern konnte²». Er war einer von denen, die aus dem genialen Feuer Buschors neue Form gewonnen haben und er fühlte sich als Schüler auch der grossen Kunsthistoriker seiner Zeit, die den Blick mehr in die Tiefe als in die Breite gelenkt haben. Die Kunst der Analyse beherrschte er souverän. Es ist charakteristisch, daß fast alle seine Arbeiten Monographien sind, freilich von einer selten erreichten Dichte der Aussage: es genügt, die über den Poseidon von Artemision (Taf. 129), über die naxische Ares-Aphroditeamphora, über den Aristodikos, über den lakonischen Apollon (Taf. 130-131), den Diskos von Melos (Taf. 128) und über das «weitleuchtende Mal» (Taf. 132-133) zu nennen³.

Das einzelne Werk wird möglichst erschöpfend analysiert, es wird nach seiner Zeit, seiner Umwelt, seiner Landschaft, seinem Gehalt befragt. Die Einheit von Landschaft, Kunst und Geschichte hat Karusos am schönsten in seinen Führern durch das Museum von Theben (1934) und durch die Altertümer von Rhodos dargestellt (1949), in unvergleichlichen Schilderungen boiotischer und dodekanessischer Eigenart. Der Aufsatz über die naxische Amphora beginnt: «Von der kykladischen Keramik kann man kaum in demselben Sinn sprechen wie etwa von der attischen oder der korinthischen. Dazu ist sie zu stark in sich gegliedert. Sie stellt vielmehr ein Ganzes dar, das oft weniger wie eine Einheit, mehr wie eine Zusammensetzung von freilich verwandten Bestandteilen aussieht». Von «naxischer», «parischer», «melischer» Kunst kann man nur sprechen, wenn man weiß, daß die Werkstätten differenzierter und nicht so in sich abgeschlossen sind, wie etwa die archaische korinthische Keramik.

Scharf hat er vor Irrwegen der Symbolforschung gewarnt, die meint, Zeichen, wie etwa die Zikade hätten eine von Zeit und Ort unabhängige Bedeutung: Man wird (Münchner Jb. 1969, 25) «vor einer Methode zurückschrecken, die sich grundsätzlich zu einer vollkommenen Gleichsetzung der unterschiedlichsten Mythen, Kulte, ikonographischen Motive usw. der verschiedensten Völker und aus

2. Münchner Jahrbuch 1969, 7, von H. Diepolder und D. Ohly, übersetzt nach Χριστόφιου 'Α. Κ. 'Ορλάνδου 3, 1965, 253. Vgl. auch 'Η πνευματική ἀνανέωση στὴν μελέτη τῆς ἀρχαίας τέχνης, Nea Hestia 1950, 79 ff.

3. Poseidon: *Deltion* 13 (1930-1), 41-104. Naxische Amphora: *Jdl.* 52 (1937), 166-197. Aristodikos: Zur Geschichte der spätarchaisch-attischen Plastik und der Grabstatue (auch neugriechisch, 1961). Ein Lakonischer: Apollon Charites, Festschrift E. Langlotz, Bonn 1957, 33-37. Diskos: *JHS* 71 (1951), 96-110. Weitleuchtendes Mal: oben Anm. 2.

den verschiedensten Zeiten bekennt (von der Vorgeschichte bis hin zum Mittelalter), —vor einer Methode also, die alles mit allem vergleicht—, obwohl der Gegenstand der Untersuchung ein klassisches Grabmal aus Attika ist. Es ist allgemein anerkannt, daß vor der Anwendung irgend eines Begriffes für die jeweilige Deutung einer dargestellten Einzelheit und vor der Abfassung einer Erklärung für eine ganze Denkmälergattung die strenge kritische Überprüfung der Begriffe zu fordern ist, Ort, Zeit und ikonographische Überlieferungen streng zu scheiden sind, daß erst bewiesen werden muß, ob jene Begriffe überhaupt für unseren besonderen Fall eine Gültigkeit haben, und daß vor allen Dingen auch der Nachweis für die Glaubwürdigkeit unseres Quellenmaterials erbracht werden muß».

Völlig fremd waren ihm schematische Einteilungen, wie die beliebte Dreiteilung in Früh-, Mittel- und Spätphase, die schon die zweite Blütezeit der kretischen Kunst jäh durchschneidet (MM III und SM III) oder gar den «klassischen» reif-geometrischen Stil einen Spätstil nennt, wie neuerdings Coldstream und zustimmend Boardman⁴.

Um den individuellen historischen Verlauf zu verstehen, schien Karusos eine Einteilung nach Jahrzehnten geeigneter als eine solche nach Jahrhundertvierteln, obwohl seine verehrten Freunde Buschor und Payne diese Einteilung vorgezogen hatten. Auch die Trennung nach Jahrzehnten schien ihm nur ein Hilfsmittel, der mannigfaltigen, individuellen Wirklichkeit näherzukommen⁵: «Die erstrebte Erfassung der Eigenheit eines Werkes muß offensichtlich seine zeitliche Festsetzung zur Grundlage haben, also die Verbindung mit Werken, die ähnliche Zeitmerkmale aufweisen. Hinzu kommt, daß an einer für sich stehenden oder rahmenden absoluten Zahl . . . in der Kunstgeschichte, wenn man der Sache auf den Grund sieht, ein symbolischer Sinn haftet: gemeint und bezeichnet wird damit die nicht unbeschränkte Anzahl der in einer bestimmten Zeit möglichen Ausdrucks- und Gestaltungsweisen; sie ist gleichsam die konkret-positive Anwendung des Wölfflinschen Grundsatzes «es ist nicht alles zu allen Zeiten möglich» . . . «Den an sich theoretischen, chronologischen Rahmen jeweils mit geschichtlich-empirischer Anschauung auszufüllen und ihr besser anzupassen, ist bekanntlich eine der vornehmsten, nie endenden Aufgaben der Kunstgeschichte». Nur genaue Datierung erlaubt es, zu verstehen, wie sich in einem Kunstwerk «nicht allein das inwendige Leben eines grossen Meisters verdichtet, sondern Kräfte Gestalt, d. h. eine objektive Existenz annehmen, die das persönliche Element weit übersteigen⁶».

Erst aus dem vollen Begreifen des Zusammenhangs, in den ein Werk gehört, ergibt sich das Verstehen des Individuellen und damit die Möglichkeit, es mit andern Werken desselben Meisters zu verbinden und so etwas von der Entfaltung eines Künstlers zu fassen. Dafür wird Sophokles' Schilderung seines Weges herangezogen, die Ion von Chios überliefert⁷.

Will man über den Rang eines Werkes urteilen, «muß erst die unteilbare

4. J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (1968). Rec. J. Boardman, *Gnomon* 1970, 493 ff. J. Benson, *AJA* 74 (1970), 304.

5. Aristodikos: oben Anm. 3.

6. *Münchner Jb.* 1969, 15 nach von Einem.

7. Bei Plutarch *de profect.* 79 B, Aristodikos 88 Anm. 42.

Ganzheit der körperlich-geistigen Kennzeichen des Werkes, die mit dem die ganze Statue erfüllenden Ausdruck gleichbedeutend ist, richtig datiert werden. In dieser Einheit enthüllen auch die Einzelheiten ihren wahren Sinn, während sie zuerst jede für sich genommen, von der wirklichen geschichtlichen Lage des Werkes leicht abführen können⁸. Man muß versuchen, den zeitlichen und werkstattmäßigen Zusammenhang zu rekonstruieren, in dem ein Werk steht, also dem unerreichbaren Ziel nachstreben, das Sokrates im Phaidros 265e ausspricht: «Τὸ πάλιν κατ' εἶδη δύνασθαι διατέμνειν κατ' ἄρθρα ἢ πέφυκεν καὶ μὴ ἐπιχειρεῖν καταγνῶναι μέρος μηδέν, κακοῦ μαγείρου τρόπῳ χρώμενον».

Von diesen Erwägungen aus versteht man die heiteren und geistreichen Vorbemerkungen zum Anhang des Aristodikos über die μήδεα λαχνήεντα und über die Haartracht überhaupt, die nicht so einfach, «aus der alltäglichen Wirklichkeit in die Kunst übertragen ist». «Die Darstellung des Körpers ist nicht eine mehr oder minder vollkommene «Wiedergabe» der Wirklichkeit, sondern . . . eine . . . Interpretation des Objekts, wo die eine ebenso recht hat wie die andere».

Auf die Beschreibung der künstlerischen Erscheinung folgt die Frage nach dem historischen Standort, z.B. nach der sozialen Stellung des Aristodikos und nach der Bedeutung seines Namens⁹. Dabei wird an das neue Ethos Solons und an den Anspruch, das «Recht» zu vertreten erinnert, der gerade in der Zeit des Aristodikos vom Adel wie vom Demos erhoben wurde. Ein anderes Beispiel sind die feinen Bemerkungen, mit denen die kleine Dienerin auf dem «Weitleuchtenden Mal» als «Seelchen», als «Pflegekind» charakterisiert wird, und die mehr über antike Sklaverei sagen als lange Abhandlungen¹⁰.

Mit der Frage nach dem historischen Standort verbindet sich eine zweite: «Welche inneren Regungen ein solches Grabdenkmal in jenen Jahren begleitet haben mögen»¹¹. «Es zeigt sich, daß die Grabstatue sowohl eine Form der objektiven Pflicht gegenüber dem Toten, als auch Erfüllung des geistigen Bedürfnisses der Lebenden ist, sein Bild in ihrer Gegenwart zu haben». «Zwischen der Heiligkeit des ἱερὸν τοῦ κεκμηκότος und der des Gottesheiligtums (besteht) nicht ein Unterschied des Wesens, sondern nur ein grundsätzlicher des Grades». Wie das Götterbild den Gott darstellt, so die Grabstatue den Toten; sie ist der Keim des späteren, individualisierenden Porträts. Das zeigen nicht nur die Inschriften, sondern auch die Differenzierung von Typen der Figur und von Physiognomien. Freilich entsteht das klassische Bildnis erst, seitdem solche Züge zur Charakterisierung des Individuums verwendet werden.

Was bisher über Karusos' Methode der Einzelinterpretation zu referieren war, hebt seine Ästhetik von normativen Schönheitslehren ab. Der Sinn für das Individuelle verbietet ihm nicht nur jeden Schematismus, sondern auch jede abstrakte Norm, jeden Klassizismus, an den sich heute noch so viele Menschen klammern, weil sie gleichsam wasserscheu sind vor der lebendig fließenden Wirklichkeit. Für

8. Aristodikos (oben Anm. 3) 15.

9. Aristodikos (oben Anm. 3) 11 ff.

10. Münchner Jb. 1969, 9.

11. Aristodikos (oben Anm. 3) 26 ff.

Karusos sind auch die Sprachen der alt- und neugriechischen Dichter in ihrer wunderbaren Fülle lebendige Wirklichkeit, er ist kein Attizist.

Wer sich so vor Abstraktion scheut, wird sich in theoretischen Äusserungen überhaupt zurückhalten. Deshalb müssen wir seine Ästhetik gleichsam aus ihrer Anwendung rekonstruieren und können sie nicht unmittelbar aus einer Kunsttheorie ableiten. Immerhin gibt es zwei wichtige Aufsätze zu unserem Thema: Περικαλλὲς ἄγαλμα – ἐξέποιησ' οὐκ ἄδαής, Empfindungen und Gedanken der alten Griechen über die Kunst¹² und den ergänzenden Aufsatz «Was ist das Schönste» in der Festschrift S.B. Kugeas¹³. Vor der Frage nach der Schönheit kam die nach dem Schönsten; charakteristisch griechisch ist es, daß keiner mit dem «Schönsten» eines andern zufrieden ist, sondern daß immer neue Antworten gegeben werden. Überliefert sind sie uns seit Semonides von Amorgos und Thales, der als schönstes den Kosmos bezeichnet haben soll. Er schaut ihn als wohlgeordneten Schmuck, Heraklit später als Haufen vom Zufall gestreuter Sachen. Für Sappho ist schön die Freude der Augen, am schönsten Anaktoria, ihr geliebter Schritt, das Leuchten ihres Antlitzes. Das Persönliche, Subjektive wird als Wesen ihrer Kunst frühgriechischen Lyrikern bewußt. Es weist schon über das Archaische hinaus, wenn bei Theognis zuerst das Gerechte als das Schönste bezeichnet wird – aber wir brauchen hier Karusos' Deutungen nicht weiter zu folgen – sie zeugen deutlich genug von seiner Abkehr vom Normativen, von seiner Neigung zum Individuellen.

Im «Perikalles Agalma» fragt Karusos als erster nach der Auffassung der archaischen Griechen von ihrer Kunst, als Vorarbeit zu einer Geistesgeschichte der Kunst überhaupt. Heute, da uns die Formanalyse seit Riegl und Wölfflin unerhört bereichert, sehen wir klarer, daß uns kein Deutungsversuch weiterbringt, der nicht offen ist für die vielfachen Zusammenhänge, die die künstlerische Form hervorbringen. Karusos fragt als erster, welche Seele aus der Form spricht, welche Leiden die Seele überfielen und welche Freuden sie beflügelten.

Dieser schwierigen Frage glaubt er sich am besten zu nähern mit der Untersuchung der archaischen Äusserungen über Kunstwerke. Seit dem späteren 5. Jahrhundert haben wir reiche Nachrichten über die griechische Ästhetik. Aber die knappen archaischen Zeugnisse, meist Inschriften, hatte bis dahin niemand im Zusammenhang untersucht, und es ist seltsam, daß seither niemand an der von Karusos begründeten Geschichte der archaischen Ästhetik weitergearbeitet hat. Sie ist so überzeugend und so packend, daß man spürt, wie Karusos zuinnerst von der archaischen Welt ergriffen ist.

Fürs Früharchaische, die Zeit der protokorinthischen Vasen, ist charakteristisch, daß sich damals zuerst Künstler in Inschriften nennen, und daß sie die Kostbarkeit der Stoffe preisen, mit denen die Gottheit erfreut wird. Im Hocharchaischen, den Jahrzehnten um 600, wird das «überaus Schöne», das kolossale Maß gerühmt, während sich seit Solon mit den kleinen Dimensionen der Werke auch maßvolles Lob verbindet: nun wird unermüdlich die Kunstfertigkeit, die

12. Epitymvion Chr. Tsuntas 1940; etwas revidiert als Einzelschrift, Athen 1946. Vgl. auch oben Anm. 2 am Ende.

13. Hellenika 15, Saloniki 1957.

Sophia der Meister gefeiert, die sie von Athena und Hephaistos erhalten, ohne dabei ihre Freiheit zu verlieren. Dazu kommt der Preis des Anmutigen, des Liebenswerten des Werkes: es ist ein Höhepunkt des Aufsatzes, wie die Übereinstimmung des spätarchaischen Stils in Epigrammen und Kunstwerken geschildert wird.

Wie dann die Krise der archaischen Auffassung, der Beginn des klassischen Verstehens der Kunst analysiert wird, als eines bescheidenen Menschenwerkes, das bereitet spätere Arbeiten von Karusos vor, die auf neuen Wegen das hier Begonnene fortsetzen. Zusammen entwerfen Karusos' Schriften eine Geschichte der griechischen Form. Sie beginnt mit der früharchaischen Amphora in Naxos (oben Anm. 3); es folgt der hocharchaische Löwenkopf von Siphnos (Ephem. 1937, 599), der spätarchaische Aristodikos und das Relief mit der Gelageszene in Kos (AM 77 (1962) 121). An die Abhandlung über den Poseidon schließt die feine Abgrenzung von der hohen Klassik an, im Aufsatz über das Schreitmotiv des Kasseler Apollon¹⁴. Von den Arbeiten zur klassischen Kunst von Paros und zur spätklassischen, attischen Kunst wird gleich die Rede sein; die Reihe wird beschlossen durch den köstlichen, unvollendeten Aufsatz über die Bronzestatuetten eines Strategen aus dem frühen Hellenismus (Anm. 21).

Was Karusos selbst für das Schönste hielt, spricht er nie aus – aber es spricht aus der Wahl seiner Themen. Man weiß, daß ihn die lieblich herbe Musik der Kunst von Paros besonders bewegte: «Keine andere Gattung griechischer Skulptur hat in dieser Zeit das Mädchen verklärt . . . wie die strengen und frühklassischen Inselstelen» . . .¹⁵ In der attischen Kunst wird man «den die jonischen Bilder zeugenden Geist in besonderer Helle erblicken. Dafür sprechen die attischen Lekythen der Diphiloszeit sowie etwa die Mädchen des Sotadesmalers und anderer ähnlich gesinnter Vasenmaler. Vor allem spricht Aischylos dafür; er hat, wie selten einer, mit bewußtem Auge und mit dinghafter, sinnträchtiger Sprache das zart heranreifende und zugleich in seiner Vollendung seinem Ende entgegensehende Wesen des Mädchens veranschaulicht; er ist es, um von zahlreichen anderen Stellen zu schweigen, der die «ἀρτίτροπος» nämlich (nach den Scholien) die «νεοστὶ τραπέισα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ ἡβήσασα» und ihr vorgeschriebenes Geschick der «ὁμόδροπα νόμιμα» herzbewegend vor unsere Augen hingestellt hat; und auch von dem Jüngling Parthenopaios hat er, entsprechend, das herrliche «βλάστημα καλλίπρωρον, ἀνδρόπαις ἀνὴρ» geprägt (Sieben 333.533). Die Jahre des strengen Stils haben die spezifische Schönheit dieses so einzigartig zwischen rückwärts und vorwärts schwebenden kurzen Alters dem Bewußtsein voll erschlossen».

Seine vielen Studien über die Kunst von Paros, unter denen die über das Diskusrelief von Melos (T a f. 128) am weitesten ausgreift, hat Karusos bekrönt mit dem Satz über Agorakitos¹⁶: «Man glaubt zu begreifen, wie ein Bildhauer von Paros nicht nur durch die individuelle Begabung, sondern schon auch von der Rangstufe der

14. In «Neue Beiträge», Festschrift B. Schweitzer (1954), 161.

15. Eine Mädchenstelen kimonischer Zeit in Skyros; AM 71 (1956), 245 – 253.

16. Stelenfragment aus Amorgos, AM 76 (1961), 120. Diskusrelief von Melos: JHS 71 (1951),

96. Vgl. auch Note sur une stèle funéraire de Delphes, BCH 62 (1938), 97 und «En feuilletant les vieilles publications», BCH 70 (1964), 263.

Kunst seiner Heimat aus dazu berufen war, Phidias' Lieblingsschüler zu werden».

Am Schreitmotiv des Kasseler Apollon (oben Anm. 14) zeigt er, wie es alle bedeutenden Teile zur Geltung kommen läßt, im Sinne des hohen klassischen «Reliefstils» und einer Vergeistigung, die «die völlige Einheit der Bewegung des lebenden Körpers im Raum und in der Zeit» veranschaulicht, um sie «restlos zurückzuführen auf ihre innere Quelle». Es erfüllt sich, was immer in der griechischen Plastik angelegt war, der statische und unveränderliche «Charakter eines sich bewegenden Körpers, der gerade in dem Augenblick sein beständiges Wesen enthüllt, da er schreitet»: Darauf beruht die von vielen im Kasseler Apollon empfundene Wirkung der göttlichen Epiphanie.

Eine neue Phase des Klassischen, die der Reifezeit Platons um 380, erschließt er in der Abhandlung über das «Weitleuchtende Mal»¹⁷ (T a f. 132-133). Hier ist es ihm vielleicht am vollkommensten gelungen, den religiösen Gehalt der künstlerischen Form zu deuten: Epiphanie nicht mehr als mächtige Gegenwart wie in der hohen Klassik, sondern als leuchtendes Sichtbarwerden des Unsichtbaren im menschlichen Leib, als greifbare Erscheinung. So scheinbar Unmögliches möglich zu machen, ist «ein Widerspruch; aber wie jeder weiß, ist es das Geheimnis der Kunst, daß sie jeden Widerspruch nicht nur legitim, sondern auch wünschenswert macht». Diese Deutung konnte Karusos nur gelingen, weil er erkannte, daß die sich Entschleiernde des Grabreliefs an Pheidias' Hera im Ostfries des Parthenon erinnert, weil sie also gleich Hera erscheint. So kann die einzelne Form und Gebärde nur verstanden werden aus der Bedeutung, die sie in andern Werken ihrer Zeit besaß.

Indem Karusos fein und genau das Besondere des Griechischen schildert, vermeidet er doch Generalisierungen, eine Gefahr der Strukturforschung. Selten finden sich prinzipielle Äußerungen, die dann freilich tief ins griechische Wesen leuchten, wie «Denker waren allerdings die griechischen Künstler allezeit», aber keine «Intellektuellen»¹⁸. Aber nie wird das Griechische oder eine Periode der griechischen Kultur wertend von andern oder gar von Nachbarvölkern abgehoben. Karusos war offen für alles Große in der Geschichte. Nicht durch negative Abgrenzung, sondern durch positive Aussage zeugt er von seinen Wertungen, durch die Wahl der Werke, die er beschreibt.

Er haßte und verachtete nur das Gemeine und Beschränkte. Aber davon spricht er nie, es sei denn, daß er es im platonischen Sinn versteht, um das Geheimnis des «Weitleuchtenden Mals» anzudeuten¹⁹: «Im Bereich des Denkens ist «das Schöne» die absolut reine Helle — hier unten jedoch, in der Welt des Auges, verlangt die Helle nach dem mitwirkenden Schatten, um Schönheit schaffen zu können». So haben wir bei jenem Grabmal «das Gefühl, daß der edelste Teil des Körpers aus dem Bann der dichten Materie, die ihn mit undurchsichtigen und faltenreichen Stoffbahnen rings umhüllt, strahlend hervortritt, um in freierer Luft zu atmen».

17. Vgl. Anm. 2. In der Frage der Grabsymbolik wird die Abhandlung ergänzt durch die über die Grabstele des Kleoboulos in der Festschrift für W. H. Schuchhardt («Theoria» 1960), 113 ff. mit dem Titel Phrontismata.

18. Ebenda S. 24.

19. Ebenda S. 24.

Das war die höchste Möglichkeit des reichen Stils. Erst die Spätklassik wird es dann wagen, die Erscheinungen, die Schatten hinter sich zu lassen und das verklarte Sein, die Ideen selbst darzustellen, in schattenloser Reinheit.

So tief kann das Klassische nur verstehen und leben, wen das Archaische nicht weniger ergreift. Wir sahen, wie er in den Aufsätzen über das Perikalles Agalma und «Was ist das Schönste» neue Begriffe zum Verstehen des Archaischen gefunden hat. Von der geometrischen Periode hat er vermutlich nur deshalb geschwiegen, weil es ihm hier an Schriftquellen gebrach, und umgekehrt führte ihn in der Klassik eine reiche, bewunderte und geliebte schriftliche Überlieferung. Weder persönlicher Geschmack noch gar Klassizismus führte ihn dazu, nachzuweisen, daß in der Klassik das tiefste Wesen des Griechischen aus Licht trat²⁰, sondern strenges objektives Bemühen um die Wahrheit. Von hier aus fällt auf die ganze Geschichte der Kunst neues Licht, wie sich an den Arbeiten über archaische, archaistische, hellenistische und römische Werke zeigt²¹. Diese Offenheit für alle Perioden der Kunst bedeutet keinen Relativismus. Die ganze Geschichte des Geistes gehört zu unserer Welt; aller großen Gestalt sind wir verantwortlich, im Maß unserer Kräfte. Wir erkennen uns und wir bilden uns an dem, was wir lieben und verehren. Dabei schärft sich unser Blick für das Bedeutende.

Bisher war von all den neuen Wegen einer objektiven Kunstbetrachtung zu reden. Noch näher in die Gegenwart führt die subjektive Seite im Verhältnis zum Kunstwerk. Für die heutigen Fragen können andere Perioden als Bundesgenossen wichtiger werden als für die gestrigen: Es ist kein Zufall, daß die Epoche des Jugendstils die kretische Kunst entdeckt hat, und daß wir seit Buschor die archaische Kunst verstehen, wie nie zuvor. Die Erforschung der Geschichte erfüllt sich in ihrer Wirkung im heutigen Leben; wir erinnern uns an den Schluß des Aufsatzes über den Poseidon von Artemision (oben S. 231). Das schönste Zeichen für den Grad dieser Wirkung ist die sprachliche Gestaltung. Und hier erfährt das Besondere von Karusos' Ästhetik ihre eigentliche Vollendung: im Sinn für das vom Dichter geprägte Wort. Der Archäologe Karusos ist zugleich Philologe in der schönsten Bedeutung dieses Wortes. Daher sein unablässiges Bemühen um die Prägung seiner eigenen Sprache, die sich mit den zitierten Dichterworten zu einer neuen Einheit verbindet und sie nicht nur als poetische Floskeln verwendet. Daher auch sein Bemühen um die deutsche Sprache: wenige Ausländer haben den Deutschen ein Buch in ihrer Sprache geschenkt, wie es der «Aristodikos» ist. Nur wer das Deutsche beherrscht wie Karusos, konnte in der deutschen Fassung so viel von der «eigentümlichen Bildkraft und Frische der neugriechischen Sprache» bewahren, die Emil Kunze als Herausgeber des Buches rühmt.

Karusos sagt selbst in der Vorrede zum Aristodikos: «Wo ein geistiger Inhalt durch eine *antike Stelle* unvergleichlich genau, anschaulich und wie endgültig ausgedrückt ist, schien ein gleichgerichtetes Bemühen wenig angebracht und kümmer-

20. Mit E. Buschor, Vom Sinn der griechischen Standbilder (1942), 19.

21. Vgl. oben Anm. 3. Dazu Κλασσικιστική κεφαλή του Μουσείου Βόλου, Deltion 9 (1924/5), 85 ff. Ἀρχαϊστικά, Deltion 10 (1926), 91 ff. Statuette d'un Stratège en Bronze, Rev. Arch. 1968, 185 ff.

lich; dann aber wurde damit versucht, den Gefahren, die sich bei der unvermeidlichen Durchdringung frühgriechischer Wirklichkeiten mit Hilfe neuzeitlicher Gefühle und Begriffe einstellen, durch Verwendung antiker Äußerungen teilweise abzuwehren, welche jene Inhalte adäquater bezeichnen und durch ihre Distanz mindestens zum Überlegen auffordern». Ein schönes Beispiel ist, wenn die vor 510 gefertigte Kore Akropolis 643 χρυσῇ πεφρυκῖα genannt, an der 10 Jahre jüngeren 685 aber das ἀργύριον πρόσωπον gerühmt und für den Aristodikos das Wort ἀποσεμνύνεσθαι gefunden wird²². Dies verhilft zugleich, die formale Beschreibung in eine dichterische Nachgestaltung der künstlerischen Eigenart zu verwandeln. In dieser sprachlichen Kunst zeichnet sich Karusos' Beschreiben ebenso aus wie in seiner tiefen Kenntnis der abendländischen Dichtung; seine Zitate reichen von Homer bis Palamas.

Er charakterisiert das Ideal seiner eigenen wissenschaftlichen Sprache mit den Sätzen, die er Kumanudis' Beschreibung der Athener Euphron-Herme widmet²³: «Je n'hésite pas à qualifier d'admirable ce court texte, si exactement adapté à son objet, si «ἐπιεικής». On sent immédiatement l'«*éthos*» supérieur qui anime et élève cette description où pas un mot n'est superflu et qui forge des moyens d'expression réellement appropriés au caractère particulier de la tête qui, comme nous le verrons, n'est pas commune . . . Le plus remarquable est que l'esprit classiciste de la description n'a porté en rien préjudice à l'exactitude, que souvent on cherche en vain dans les inventaires des temps plus récents, sobres dans leur «objectivité», et, arrogants, et, de ce fait même, pas toujours consciencieux».

Der Sinn für die Sprache ist der Ausdruck von Karusos' Sinn für Gestalt überhaupt. In einer Zeit, die das technische Funktionieren mit dem Leben verwechselt, die Tonbänder hört statt zu singen, die fährt und fliegt statt zu wandern, die rechnet statt zu dichten, werden Menschen kostbar, die wissen «kein Ding sei, wo das Wort gebricht» — das geprägte Wort, das auf das Ganze des Lebens antwortet, nicht nur Blechmünze der Verständigung ist. Technik und exakte Wissenschaft begreifen an der Fülle der Wirklichkeit nur das Funktionieren, nicht das Wunder des Lebens selbst, dessen Gestalt wir nur beschreiben können und auf das unter allen menschlichen Fähigkeiten nur die künstlerischen und religiösen ganz zu antworten vermögen. Fehlt dieser Sinn für Sprache und Gestalt, wird die Kunstgeschichte zum leider so verbreiteten Dreschen von leerem Stroh.

Aus diesem Zusammenhang versteht man die Einheit von Archäologie und Philologie in Karusos' Werk. Kein anderer Gelehrter hat in neuerer Zeit die literarischen und epigraphischen Nachrichten in solchem Umfang und mit solcher Kenntnis der Überlieferung herangezogen, wie Karusos. Philologische Exaktheit ist in Karusos' ganzer Methode, in der Sorgfalt seines Beschreibens, in der historischen Interpretation von Details, denen in ganzen Exkursen liebevoll nachgegangen wird, ohne daß jeder Zusammenhang aus dem Auge verloren würde, schließlich im Bedenken der geschichtlichen und sozialen Voraussetzungen und des religiösen Gehalts.

22. Aristodikos (oben Anm. 3) 18 f.

23. BCH 70 (1946), 267.

Fassen wir zusammen: so wie sich die neuere Philosophie nicht mehr in Systeme einschränkt, hat sich die Ästhetik von normativer Einigung befreit. Sie weiß uns verantwortlich vor dem ganzen gestalthaften, geistigen Erbe. Vor dieser unermeßlichen Aufgabe muß sich jeder beschränken auf das Gebiet, das ihm angemessen ist, auf dem am besten seine eigensten Begabungen dem Erbe zu antworten vermögen. Damit findet er Maß und Richte für die brennenden Fragen der Gegenwart. Wie solche Antwort angemessene Gestalt finden, wie der religiöse Gehalt der Form gedeutet, wie Geschichte des griechischen Geistes umfassend geschrieben werden kann, hat uns Christos Karusos vorgelebt.

K. SCHEFOLD

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΜΕΛΕΤΩΝ

DU FRONTON OUEST DU PARTHÉNON

(Croquis 1-5; Planches 6-21)

De nouveaux fragments des dépôts de l'Acropole ont été assignés par l'auteur au fronton Ouest du Parthénon.

M. BROUSCARIS

MARMORKOPF VOM PHILOPAPPOSHÜGEL

(Taf. 23-25)

Er ist neben dem Stadttor der antiken Stadtmauer von Athen gefunden, das sich am westlichen Fuß des Museumhügels (später Philopapposhügel genannt) befand.

Nach dem Gesichtsausdruck, der Trauer und eine starke Sehnsucht zeigt, und nach der technischen Struktur hat es den Anschein, daß dieser Kopf zu einem Grabrelief gehörte und sich in der rechten Ecke eines Naiskos befand.

Er ist neben dem Kopf des Kriegers des Grabreliefs von Prokles und Prokleides und dem Marmorkopf Nr. 3641 des National-Museums um 330 v. Chr. zu datieren.

ANGELOS K. CHOREMIS

EINE GRABSTELE VOM PIRÄUS

(Taf. 26)

Die hier veröffentlichte Grabstele (Taf. 26), die jetzt im Magazin der Ephorie Attika im Nationalmuseum aufbewahrt wird, ist ein Zufallsfund von Aspra Chomata. Die Stele aus weissem pentelischem Marmor hat die Form einer rechteckigen Reliefplatte (Höhe 0,733 m; Breite unten 0,468 m, oben 0,465 m; Dicke unten 0,035 m, oben 0,03 m), die oben mit einem niedrigen Giebeldreieck mit Mittelakroter und zwei kleineren Seitenakroteren abschließt. Unter dem Bildfeld ohne Anten ist das folgende zweizeilige elegische Distichon eingeritzt:

*Εὐδαίμων ἔθανον δεκάδας δεκ' ἐτῶν διαμείψας
ὥραϊον πένθος παισὶν ἐμοῖσι λιπὼν*

Die Darstellung des Reliefs ist eine geschlossene Dreifigurenkomposition; sie besteht aus einer auf einem Klismos nach links sitzenden Gestalt (*ΛΥΣΙΕΤΡΑΤΗ*) und einem ihr gegenüber stehenden bärtigen Mann (*ΛΙΤΤΙΑΣ*) im Himation. Zwischen diesen beiden durch Handreichung verbundenen Gestalten steht nach links ein Mädchen (*ΧΟΙΠΙΝΗ*) im Himation und faßt mit der Rechten den Stock, auf den sich der Tote stützt. Lysistrate trägt Chiton und langen Mantel; ihre Linke liegt

auf dem linken Oberschenkel, ihre Rechte hält die rechte Hand des Littias, der fest auf dem rechten Fuß steht und das linke Bein entlastet vorsetzt. Haltung der Gestalten, Wiedergabe der Gewänder und Verhältnis der Figuren zum Reliefgrund empfehlen eine Datierung zwischen 400-390 v. Chr. Dies läßt sich durch Vergleiche mit anderen Werken, z. B. der Stele der Hegeso (Diepolder, Taf. 20), des Hippomachos und Kallias (Diepolder, Taf. 23), dem Urkundenrelief von 398/97 v. Chr. (Svoronos, Taf. 107) und dem Urkundenrelief von c. 390 v. Chr. sichern und wird auch aufgrund der Buchstabenformen bekräftigt.

ELIAS TSIRIVAKOS

LITHARÈS

(Plan 1-14; Planches 27-41)

A. Le site

Le site de «Litharès» est situé à l'extrémité Nord de la plaine d'«Aonion» (actuel champ de Thèbes), près de la côte Sud du lac d'Yliki et il est limité à l'Ouest par le mont «Stroulongos» et à l'Est par «Kokkinovrachos». Le torrent qui la traverse recueille les eaux d'Isménos et de Thespios.

B. Habitat Protohelladique

Un habitat étendu de l'époque protohelladique a été découvert sur le site mentionné, comme il a été testifié par les trouvailles de surface, et par d'autres, mises au jour après les sondages pratiqués. Une partie de l'habitat a donné une céramique très riche et variée, vases entiers, outils en pierre, vases en pierre et un grand nombre d'éclats d'obsidien et de tessons en terre cuite, appartenant à l'époque protohelladique.

On n'a effectué qu'une petite fouille systématique dans le champ, où les travaux d'agriculture ont mis au jour les trouvailles. Les couches fouillées datent toujours du protohelladique, bien que la recherche pratiquée cette année n'a pas atteint le sol naturel.

Un bâtiment ou un complexe de bâtiments a été découvert dont on a rencontré le sol, constitué de terre stuquée, superposé d'un sol de cailloux. Bien que les couches superposées ont été bouleversées à ce secteur par le tracteur, des traces du sol ont été trouvées à une profondeur de 0,30 m.

Des traces d'incendie sur une partie du sol du bâtiment découvert appartiennent probablement à un foyer. Sur le sol ont été trouvés des tessons, des vases, des ustensils en pierre et des os d'animaux. Un autre sol se trouve à une profondeur de 0,90 m., pareil au précédent, qui appartient aussi à la couche HA.

C. Le Cimetière

Il est situé à l'Est de la place où se rencontrent le torrent et le lac. Une grande partie a été détruite par les eaux du lac. Les tombes étaient creusées dans le roc en rangées et composées d'une chambre en forme de grotte et d'un petit dromos pareilles à celles de Manica à Chalkis.

Parmi les offrandes nous signalons des pyxides en terre cuite, d'éclats d'obsidien, d'époque protohelladique, mais on a trouvé aussi quelques-unes d'époque mésohelladique (comme à Eutresis, p. 136, fig. 184,3) comme à Manika aussi aux fouilles dirigées par D. Théocharis.

D. Topographie

Des remarques sur la stratigraphie et une datation plus exacte seront exposées plus analytiquement après l'étude des trouvailles. Mais pourtant quelques éléments se fournirent ici référés à la datation des couches fouillées qui appartiennent aux époques Protohelladique I et Protohelladique II (V. aussi la stratigraphie).

Les résultats des fouilles que nous avons jusqu'à présent permettent à supposer une identification de ce site avec la ville Homérique d'Ylis (Ἰλῆ) (B 500), et l'hellénistique (et romaine) Ylai (pluriel). Les trouvailles archéologiques, bien qu'elles ne sont pas nombreuses jusqu'à présent et toutes les indications et les descriptions des écrivains viennent d'approuver cette identification.

TH. G. SPYROPOULOS

PLAQUE WITH INCISED REPRESENTATIONS FROM THEBES

(Figs. 1-2; Plate 42)

During excavations in a privately-owned field in Boeotian Thebes and in a level with MH and some LH pottery a small plaque of schist, with incised representations was uncovered. Upon one of its faces (Fig. 1; Pl. 43 a) we have what seems to be an animal, portrayed in a conventionalized way (a lion?). On the other side there seems to be a ship, though incised in an elementary fashion (Fig. 2; Pl. 43 b), somewhat like those on «frying-pans» from the Cyclades and the well-known example from the Phaistos-disk (represented seven times there).

The whole plaque, on the other hand, looks like an amorphous and conventionalized figurine. The symbolism is not clear and it is possible that the making of the «figurine» and the incision itself are of different dates.

TH. G. SPYROPOULOS

THE SANCTUARY OF HERA AKRAIA IN KORKYRA

(Plan 1)

The excavations undertaken by the Greek Archaeological Service in the Royal park of Mon Repos in Corfu, have brought to light the remains of an important sanctuary crowning a hill to the south.

On the levelled summit of the hill was erected a big temple surrounded by its boundary wall. The topography of the site is found to coincide with the descriptions of Thucydides (I, 24 and III, 75) and Diodoros Siceliotes (XIII, 49,6) concerning the principal sanctuary of the ancient town of Korkyra, the sanctuary of Hera Akraia.

The 1967 excavations outside the archaic precinct wall of the sanctuary of Hera also revealed the remains of a small open-air sanctuary proved by the dedicatory inscriptions found here, to be of Apollo Korkyraios.

The finding of this temple of Apollo in conjunction with the worship of Hera and Medea at the same site, correlates with the description in the Argonautica of Apollonius Rhodius (IV, 1128 ff.).

It seems that the early euboian (middle 8th cent. B.C.) worship of Macris, Dionysos, Aristaios and Apollo was succeeded by the corinthian worship of Hera and Medea, following the colonization of Korkyra by the Corinthians at the end of the 8th cent. B.C.

P. KALLIGAS

QUE SE DRESSAIT - IL SUR LA BASE DE BRYAXIS?

(Croquis 1)

L'étude des traces de l'instrument utilisé pour faire partir le plomb du plan supérieur de la base connue de Bryaxis montre que ce métal occupait le centre d'une partie circulaire qui existe au milieu de cette base carrée et un rayon d'ailleurs incomplet (c'est à dire qui n'atteint pas la circonférence).

Cette dernière trace, liée à l'existence de la partie ronde et compte tenu de l'absence des traces de scellement d'un autre objet, nous conduisent, toute autre solution étant rejetée pour des raisons techniques et esthétiques, à la reconstitution d'une partie ronde circonscrite à une pièce triangulaire sur le plan supérieur de laquelle on peut supposer l'existence d'un trépied. Une telle solution aboutit à un résultat esthétique car la pièce triangulaire dont la base s'inscrit à la partie circulaire est l'inverse de la forme générale du trépied. De plus l'inscription d'un triangle isocèle dans un carré est peu acceptable esthétiquement tandis que celle d'un cercle dans un carré et celle d'un triangle dans un cercle est plus valable.

NIK. FARAKLAS

TORSE DÉDALIQUE DE TANAGRA

(Croquis 1; Planches 43 - 45)

La statue (Pl. 43 a - b, 44 a - b) a été trouvée sur le site de l'aérodrome actuel de Tanagra en 1960 et elle a été immédiatement annoncée aux Chronika de Arch. Deltion de la même année et plus tard à la Chronique de AE, 1963.

Bien qu'elle est mal conservée, l'examen attentif de l'œuvre prouve qu'il s'agit d'un travail soigné d'un sculpteur puissant.

Malgré l'épaisseur des côtés, le rapprochement au torse de Liatani, particulièrement en ce qui concerne la coiffure, prouve que la statue récemment trouvée lui est un peu antérieure. Elle peut être probablement datée vers 620 av. J.-C.

De profil on remarque que la courbe de la poitrine presque n'existe pas. On ne

doit pas supposer que les sculpteurs du VIIe siècle ont négligé les figures masculines. Nous en avons des parallèles. On est donc mené à croire qu'il s'agit d'une figure masculine à l'exemple cité.

Cette représentation a été nettement choisie pour indiquer avec certitude qu'il s'agit d'une statue masculine. On a par conséquent la statue masculine la plus ancienne de la grande sculpture sur pierre.

Ce que la statue tient aux mains est certainement un être vivant, qui peut être identifié par sa forme allongée à un serpent ou à une queue de lion.

La première interprétation malgré le manque de parallèles, paraît plus vraisemblable, à cause de la longueur de cet être.

La destination de cette œuvre reste de même incertaine. Il s'agit d'une statue cultuelle, votive ou bien funéraire? En tout cas le rapprochement de cette statue à celle de Liatani, aussi bien qu'à celles de Dermys et de Kittylos est bien remarquable.

La similitude surtout de l'arrangement de la coiffure, très rare par ailleurs, témoigne leur provenance commune. Toutes ces remarques nous mènent à constater l'existence d'un atelier de sculptures dédaliques à Tanagra.

N. FARAKLAS

PROTOGEOMETRIC POTTERY FROM THE REGION OF AGRINION

(Figs. 1-4; Pls. 46-52)

A group of 40 small vases have been recently donated to the Museum of Janina by their former owner, Mr Mimis Oikonomou. They come from the region of Agrinion and they belong to the NW Greek Protogeometric pottery, distributed in the districts of Achaia, Elis, Messenia, Ithaca, Aetolia and Akarnania.

The main shapes are the following: Kantharoi with characteristic angular handles (Nos 1-5, Pl. 46 α-β), amphoriskoi with handles from lip to shoulder (Nos 6-12, Pl. 46 γ-δ, 47 α), shoulder-handled amphoriskoi (Nos 13-16, Pl. 47 β), prochoiskai (Nos 17-20, Pl. 47 γ), small lekythoi (Nos 21-22, Pl. 47 δ), trefoil-lipped oinochoai (Nos 23-26, Pl. 48 α-β), miniature oinochoai (Nos 27-32, Pl. 48 γ, 49 α), one kyathos (No 33, Pl. 49 β, the α), a small krater (No 34, Pl. 49 β, the β), a miniature hydria (No 35, Pl. 49 β, the γ). Special mention deserve a clay tripod (No 36, Pl. 50 α-β), 0,12 m. high, younger than the Early Protogeometric one from grave 4 of the Athenian Kerameikos and dated to the late Protogeometric period, a pilgrim flask (No 37, Fig. 1; Pl. 50 γ-δ), 0,151 m. high, and a belly-handled amphora (No 38, Pl. 51 α-β), 0,41 m. high. A prehistoric prochoiske (Fig. 2; Pl. 52 α), 0,065 m. high, represents the local tradition of hand made matt-painted pottery within the Protogeometric and Geometric period. An askos (Fig. 3; Pl. 52 β), is Mycenaean in shape and decoration.

All the shapes have a Mycenaean origin. Among them the kantharos and the amphoriskos with the angular handles are special shapes of the NW group, while others, like the belly-handled amphora, the lekythos, the hydria and the oinochoe

are common to the Attic and other local Protogeometric pottery. There is also a distinct connection with Thessaly.

Among the decorative motives the steep zig-zag in a vertical panel and the cross-hatched triangles are characteristic of the NW group (J. N. Goldstream, *Greek Geometric Pottery*, p. 222); to these we may add the snake-like vertical lines, which appear later in the LG North-West pottery in a calligraphic version.

The vases from Agrinion must be dated to the end of the Protogeometric period. They are influenced by the Attic dark-ground technique of the LP period. A further survival of this style within the Geometric period cannot be excluded.

Within the NW group of PG pottery there is a closer connection between Aetolia - Akarnania and Achaia, which can be attributed not only to the geographic proximity, but also to tribal affinities proved by the literary tradition (Oxylos' emigration to Elis) and the common North - West dialect spoken in these two regions.

JULIA P. VOCOTOPOULOU

NEW ASPECTS CONCERNING HADRIAN'S LIBRARY

(Plans 1 - 5; Pls. 54 - 57)

The following survey, concerned with the study of the N.E. part of Hadrian's Library in Athens, is an extract from a larger work submitted to the University of Thessaloniki in February 1970.

The aim of this work was the study of the architectural problems of the Library. The final presentation contained a record of the existing material, representative plans, as well as proposals for partial restoration and further investigation. A section of the above mentioned work clarifies the original use of the room in the N.E. part of the building and gives the necessary hints for a partial restoration.

The function of this room had been a debatable point. S. Koumanoudes and W. Dörpfeld considered the surviving walls (Pl. 56 and Pl. 57 a - b) as a substruction of a sloping, barrel vaulted construction, carrying an equally sloping level, formed by successive rows of seats. Dörpfeld noted the form of the barrel vaults on a site drawing, which was reprinted by W. Judeich with the indication « Hör-saal » in reference to the use of the room. This suggestion was rejected by M.A. Sisson, who considered the above mentioned walls as remains of foundations belonging to another construction. This last opinion was accepted by P. Graindor in 1934, and has so remained ever since.

However, careful observation on the site of the lately excavated parts of the floor of the room in question, confirms that it was originally used as an auditorium and makes possible the partial representation of its original plan. Its shape was rectangular, and it contained 13 successive slightly curved rows of marble seats, with stairs at the two sides of the seating area, and a probable row of marble seats at the front (Plan 4).

It also seems to us useful to present some identified fragments from our records

of the existing material (Plan 5). These following fragments might easily be put in place according to the proposed restoration plans.

- a. Several fragments consisting of two pedestals.
- b. Six different parts of column bases.
- c. Part of a column cut in Carystian marble, belonging to the fourth column of the west main elevation.
- d. A poros block belonging to the «toichobate» of the West elevation of the Eastern rooms.
- e. Part of a marble seat (ἑδῶλιον) of unknown origin.

J. KNITHAKIS - H. SYMBOULIDOU

ZWEI RELIEFS AUS MARTINO IN LOKRIS

(Tafeln 58-59)

Die beiden hier veröffentlichten Reliefs stammen aus dem Ort Palaiochorion in der Nähe des Dorfes Martino in Lokris und befinden sich im Museum von Theben, Inv. - Nr. 242 und 243. Im ersten Skulpturensaal unterscheiden sie sich von den übrigen Bildwerken durch ihre rote Farbe, die gleichzeitig auf ihren gemeinsamen Herkunftsort hinweist; man nennt sie im Museum «die roten Reliefs».

Das bedeutendere Relief von beiden, Nr. 243 (Taf. 58) zeigt einen auf einem Klappstuhl nach rechts sitzenden Mann, zu dessen Füßen ein kleiner Hirsch emporspringt. Er ist mit einem zu seiner Rechten drapierten kleinen Himation bekleidet und nimmt die ganze linke Seite der Stele ein. Mit dem rechten Fuß betritt er den Raum des kleinen Hirsches, während der Unterschenkel seines linken Beines die Mittelachse der Komposition bildet; diese Achse liegt gerade da, wo auch die innere Spannung der Begegnung des Menschen mit dem Tier zum Ausdruck kommt. Die Spuren der rechten Hand zeigen, daß sie nichts hielt, woraus wir die innere Handlung der Darstellung gewinnen können. Wahrscheinlich streichelte der Herr sein kleines Tier unter der Schnauze, und es nahm seine Geste freudig an. Obwohl die obere Hälfte der Stele fehlt, dürfen wir sie uns mit einem Giebel ergänzt vorstellen.

Der Faltenwurf um die Hüften und die Bildung des Saumes am oberen Teil des Himations, die Ähnlichkeit einzelner Motive mit der mittleren Gruppe der melischen Reliefs, sowie gewisse bis in archaische Zeit zurückreichende manieristische Züge sprechen für eine Datierung um die Mitte des 5. Jhts v. Chr.

Weit entfernt von attischer Symmetrie zeigt das Relief aus Martino inselionischen Einfluß; ohne das innerliche strahlende Leben attischer Werke oder die parische Lebendigkeit zu besitzen, erinnert es in seiner Sprödigkeit und der Kargheit seiner Körpermodellierung am ehesten an naxische Plastik. Andererseits weisen bestimmte Elemente auf eine böotische Werkstatt hin, an die Lokris sich auch sonst anschließt; vor allem die Silhouettenmässig aus dem Feld der Stele geschnittenen Konturen, sowie die Art der Reliefbehandlung, die sich hauptsächlich auf die ursprüngliche vordere Ebene der Stele beschränkt, während die

zurückliegenden Teile der Komposition auf die tiefere Fläche der Stele geschoben werden.

Die Interpretation des Reliefs bringt gewisse Probleme mit sich. Sitzende männliche Figuren auf Grabreliefs gibt es vor der klassischen Zeit wenige. Der Grund dafür ist in der Bedeutung der Stele selbst, als auch in den von Ort zu Ort verschiedenen totenkultlichen Vorstellungen zu suchen. In Attika findet man die hohe, schlanke Stele als Grabmal schon, bevor ihre Fläche das Bild des Toten trägt. Dieser erste Typus war wahrscheinlich mit einer bestimmten Totenauffassung verbunden, weshalb er bis zum Ende der archaischen Zeit unverändert blieb. Sein hohes schlankes Format bot kaum ein geeignetes Bildfeld für die Darstellung einer sitzenden Figur. Im inselionischen Kreis dagegen wird die Grabplatte einfach als Träger der Darstellung erfasst und nahm so verschiedenes Format an. Ob dort die weibliche Figur anfangs das einzige Grabmotiv war, läßt sich nicht nachweisen; in den letzten Jahrzehnten des 6. Jhts nimmt auch die männliche Figur durch Einfluß aus dem ostgriechischen Bereich das Bildfeld ein. Am Ende des 6. Jhts beginnt auch die für die Grabmalkunst entscheidende Veränderung in der Totenauffassung. Als der einfache Bürger auf der Grabplatte dargestellt wurde, begannen sich Format und Einzelmotive bei den Grabdenkmälern zu vermischen. So findet man auf den Inseln Grabstelen mit stehenden und auf dem griechischen Festland mit sitzenden Figuren.

Auf einem Klappstuhl kann Dionysos, sowie auch ein Toter sitzen, wie die bekannte Statue von Kerameikos zeigt.

Bei Homer heißt der Jäger «ἐλαφηβόλος ἀνὴρ». In Böotien spricht aus den Jäger- und Jagdhundestelen die Liebe zur Jagd, wobei die Aktaionsage besonders für die Hirschjagd bezeichnend ist. Kleine Hirsche wurden im Altertum geraubt und als Geschenk angeboten; in den Gärten ließ man sie zum Genuß der Reichen zahm herumlaufen. Die Beziehung zwischen Mensch und Tier auf unserer Stele erinnert an die bekannten Hundestelen, auf den der Herr mit seinem Haustier spielt. Haltung der Gestalt, Klappstuhl, edles Tier und Jagdandeutungen dürfen als eine Art retrospektiver Heroisierung des Toten angesehen werden, wie wir sie von den Reiterreliefs in Böotien kennen. Format und Fundort der Stele lassen keinen Zweifel, daß es sich hier um eine Grabstelle handelt.

Auf der anderen ebenfalls nur fragmentarisch erhaltenen Grabstele, Nr. 242 (T a f. 59), die ursprünglich von Säulen gerahmt war, ist ein nach rechts stehender Jüngling in Profilansicht dargestellt, der mit Chlamys und Petassos bekleidet ist. In der rechten Hand hielt er einen Vogel, in der linken eine bemahlte Lanze(?). Standbein war, wie auf fast allen Beispielen, das dem Betrachter zugewendete, in unserem Fall das rechte Bein. Vielleicht begleitete ein Hund den Ephebe.

Haarbildung, Faltenform, plastische Formulierung, gesamte Haltung und Ausdruck weisen auf eine Datierung in den Anfang des 4. Jhts v. Chr.

Obwohl der Meister unseres Reliefs, was Kleidung, Chlamys und Petassos betrifft, wahrscheinlich von attischen Reiterreliefs beeinflusst wurde, ist der Inselcharakter der Stele unverkennbar. Aus der Haltung, der Rückenlinie, dem Sichtbarwerden des Körpers durch das seitlich geöffnete Gewand, sowie aus Faltenzügen, der Weichheit des Fleisches und Gerüstlosigkeit der Figur werden die insel-

ionischen Einflüsse ersichtlich. Hingegen sprechen der scharfe kantige, fast rechtwinklig umbrechende Kontur, die Flächigkeit des Reliefs, die lineare, dekorative Modellierung des Gewandes sowie eine gewisse Trockenheit für eine böotische Werkstatt.

Das Relief wurde wohl in römischer Zeit wiederverwendet. Dafür spricht die Säuberung der Teile um beide Hände, wo die Fragmente der schon damals abgebrochenen Gegenstände vorsichtig weggemeißelt wurden.

Für die Zeit des Grabreliefs sind die Stelenform mit Säulenumrahmung sowie das Porosmaterial etwas seltener. Im böotischen Bereich ist das Relief das bisher älteste Beispiel aus der Reihe naiskosförmiger Grabstelen aus Poros, die in der hellenistischen Zeit ganz geläufig wurden. Ob unsere Stele am Anfang einer böotischen, hauptsächlich hellenistischen, Stelentradition steht, kann nicht erwiesen werden, da es an Zwischenbeispielen fehlt. Der Porosgebrauch dagegen besitzt — obwohl im übrigen Griechenland nicht üblich — eine in Böotien fortlaufende Tradition von archaischer Zeit an, vor allem durch die tanagraischen Porosgrabaltärchen, die für unsere Stele den Hintergrund bilden, und durch die hellenistischen Grabstelen, also eine Tradition der Porosverwendung für Gräber, die mindestens fünf Jahrhunderte währt.

K. KOSTOGLU

A BRONZE SPOUT FROM OLYMPIA

(Plans 1-2; Plates 60-75)

In March 1969, the Museum of Olympia acquired yet another remarkable and unique object: A bronze anthropomorphic spout with part of its bronze pipe, figuring in Plates 61-75.

Pls. 62-63, 66α and 72α show the state of the object before cleaning, and Pls. 64α-β and 66β during cleaning; the rest of the photographs were taken after the object had been completely cleaned.

The bronze spout and the bronze waterpipe are in excellent state of preservation. They probably belong to a monumental fountain and constitute so far a unique find of its kind, dating to the first half of the 1st century B.C.

The spout is an artistic creation of quality and the find is a technically perfect work of cast bronze.

The cylindrical pipe is differently shaped at either end, and presents a gradual tapering towards its narrower end where it is joined to the spout (Pl. 72α-β and Plan 1).

The length of the pipe is 0.550 m.; its external diameter is 0.100 m. at one end, 0.048 m. at the other end, and 0.069 m. in the middle of the whole length. The wider end of the pipe is shaped in a way to fit the next pipe. At the narrow end of the pipe, on the one side of its curved surface, at the exact point where it was purposely cut, there is a firmly and properly fitted additional solid cuniform attachment, made of the same metal; this serves as a base for fitting the pipe into the lower part of the cavity of the head, where the internal sides of the cheeks converge sharply to form

an appropriate housing of triangular outline, i.e. corresponding to the size and shape of the triangular base of the pipe. The perfect connection and adjustment of the pipe to the open mouth of the anthropomorphic spout is thus made possible. As shown by two square holes on either side at the back of the neck of the spout, there existed an additional fastening with large nails; this is also confirmed by the existence of the remains of two iron nails at the end of the pipe. It should be noted that lead was poured both inside and outside the head in order to ensure water-tightness.

Approximately in the middle of the curved surface of the pipe, the letter Δ had been incised by use of a chisel (P l. 72 γ).

The spout is in the form of a man's head, bearing some of the animal features characteristic of the anthropotauric nature of the personified figure. The head is hollow internally, open at the back, and its contour is triangular, especially perceptible at the section of the back side (P l s. 62 α, 68 and 69 α).

The height of the head is 0.172 m. from the lower point of the neck to the flattened surface of the cranium, i.e. it is $\frac{3}{4}$ of the natural size. Two small horns project on the upper part of the forehead, growing out of the hair; these are on the same level with the flattened top of the cranium.

The open mouth with the elongated lower lip, shaped thus for the outflow of water, is of course the centre of movement of the figure. Starting with this movement, the muscles of the stomatic region, the brows and the forehead act and contract. The contraction of the mouth is accentuated by the deep wrinkles around it.

In contrast to the rest of the face, the sides of the human cheeks and the adjoining bull's neck form smooth surfaces with very few differentiating features. We may note that a large part of the right cheek, from the ear to the lower jaw, had been repaired and completed in antiquity, probably after extraction of the spout from the mould.

The nose, almost in straight line with the forehead, joins the eyebrows in a characteristic pureness of line; the ends of both eyebrows fall in pronounced curves below the corners of the eyes. The sockets of the eyes are characteristically deep. The small eyes are turned upwards; the pupils and eyelashes are rendered by incisions.

In front, the hair is directed from the forehead upwards and sideways, rendered by fine dense and shallow incisions, forming in symmetrical antithetic arrangement a floral ornament at the central part of the forehead between the horns. On the contrary, from the edge of the flattened top of the head, the hair falls in vertical and slightly oblique locks, reaching to the lower part of the ears, which they surround with their curling ends. The locks, following closely the contour of the head, are rendered in slight variations of size and shape, by deep and dense grooves. The locks are more carefully carved, ending in spirals, on the left side, where the human-shaped ear is mostly covered by them, while the lobe and back contour of the ear are left free. On the right side, the hair, simpler in arrangement and shape of locks, leaves the triangular outline of the animal ear completely uncovered (P l. 71 α - β).

Unfortunately excavation data do not help in dating the spout, while there is a complete absence of similar parallel works for comparison.

Thus the attempt at a chronological classification of the work has been based on

data and criteria of form alone, i.e. the remarkable rendering of details and plastic masses on the forehead and the part of the face around the deep-set eyes and nose, as well as the particular form of the hair. The face of the fountain-god Alpheios of Olympia may be compared to the bronze male head from Delos in the National Museum (Inv. No. Br. 14612) dated to the end of the 2nd century B.C. The passionate expression, the dreamy eyes, and the sponge-like quality of the face of the youthful figures belonging to the late Hellenistic group of Laocoon, also exist, though in lesser degree, in the spout from Olympia. The lock ends around the ears of the spout, especially those of the left side, where the ear is of a human form, resemble the analogous arrangement of hair encountered in the bearded figure of the double herm in Copenhagen, as well as in busts of the early Imperial period, notably those of Augustus (31 B.C. – A.D. 14).

In this connection, and especially with respect to the hair on the sides of the head of Alpheios, we would refer to the characteristic rendering of the hair in the clay bust of Drusus (39-8 B.C.) in the Museum of Louvre, with the only difference that the flat mass of the hair of Alpheios is distinguished by a diffused element of moisture. This is of course required by the liquid nature of the personified river-figure, and it seems that it has been purposely and successfully rendered by the artist.

This form of the hair also leads to a comparison and parallel with the traditional rendering of the hair in Etruscan and early Roman portraits. On the basis of the above, the fountain-god Alpheios of Olympia may be possibly placed in the context of works of late Hellenistic artistic style, dated to the first half of the 1st century B.C.

The neck, the horns, partly the hair, and the animal form of the right ear, denote the tauric character of the figure represented; and all its characteristics lead to the thought that this must be the head of a personified river, which, owing to the location of the find, can be none other but the river Alpheios.

The artist has undoubtedly shown an obvious tendency to respect the human hypostasis of Alpheios, presenting with evident discretion the features indicating the traditional tauric nature of the river.

Pausanias mentions that dedicatory statues of Alpheios and Pelops were erected on either side of the statue of Zeus in the Altis. The statue of Alpheios was apparently of human form; this is in agreement with the information contained in the chapter on rivers in Aelian's *Varia Historia*.

In this connection, we would recall the representation of Alpheios on the East pediment of the temple of Zeus at Olympia, as well as his portrayal with Arethusa in a mosaic in the Museum of Alexandria. In both instances, Alpheios is portrayed as a beardless youth, as he would have been also certainly represented in the above mentioned statue dedicated by the Chersonesians, in contrast to Acheloos, who was as a rule represented as a bearded figure.

The river Alpheios is mentioned seven times in the Homeric poems. According to Homer, the river is considered as sacred. This is the oldest known reference, and at the same time an especially notable one, for the characterization is attributed to Alpheios and not to the precinct of Olympia. To quote Pindar, «the noble and holy breath of Alpheios» was transmitted through the anthropotauric spout of Olympia.

Literary tradition is well acquainted with the passionate love of Alpheios for

the nymph of Ortygia, Arethusa, an attendant of the goddess Artemis; this love had finally transformed him into a river in the region of Pisa and her into a spring in Sicily. In the bronze spout personifying the Alpheios of Olympia we may discern the tendency of the artist to express in his work the strong passion and indescribable sadness of the river for this desperate love with the Sicilian nymph; this has been realized through the expression of the face, and particularly the eyes, which reflect the thoughts and passion of the Pisean river.

The personified Alpheios is the inactive spectator of the imminent drama depicted on the East pediment of the temple of Zeus at Olympia, whereas in the case of the anthropotauric figure of the bronze spout, he plays an active part on the spring of the « well-wooded » hills of Olympia, on the site where water still springs in our days.

Thus we come to the conclusion that this spring and the fountain from which the spout has come, is a symbolic representation in the precinct of Olympia, of the Sicilian nymph Arethusa, whose liquid element seems to be tamed thus by the river - lover.

G. A. PAPATHANASOPOULOS

NEW EVIDENCE ON THE MONASTERY OF AGHIOS NIKOLAOS OF DILIOU ON THE ISLAND OF THE LAKE OF IOANNINA

(Plan 1; Plates 89-100)

Works undertaken recently for supporting and cleaning the wall - paintings in the Katholikon of the Monastery of Aghios Nikolaos of Diliou, on the small island of the Lake of Ioannina (P l s. 89 α-β, 90 α-β), and especially works subsequently carried out for repairing the roof of the building, led to the discovery of further parts of the church decorated with wall-paintings, hitherto covered in the space between the ceiling and the roof. We are presenting here this new evidence, important for the study of the wall-paintings, which are dated, according to an inscription, to the year 1534, and of the problems pertaining to the form of the byzantine church.

The little church is of the type of building with wooden roof, consisting of one aisle only and a narthex, and having an externally semi-circular apse of the sanctuary (P l a n 1 and P l. 90 α-β). On the outside, five consecutive curvilinear blind arches form each of the long sides of the church (P l. 91 α-β). The western wall, formerly belonging to the façade, is now facing on a room of the building of the Hegoumeneion, lying adjacent to the church on the West. The Hegoumeneion is for the most part a building of the 19th century rather, except for the eastern side of its southern part, which is not organically connected to the church, and which, following various data, should be dated to the years preceding the wall-painting of the church, i.e. to circa 1534 (P l s. 90 α and 94 α).

The further parts of the church uncovered in the course of the works are: 1) A part above the long walls (height 0.35 m. approximately) (P l. 94 β), cut away by 0.15 m. approximately on the edge, probably owing to the construction of the later roof of stone plaques (dating rather to 1902), and carrying preserved parts of wall-paintings belonging to the upper row of the decoration. 2) The triangularly shaped

pediments crowning the three narrow cross walls of the church, with the painted representations preserved on them (Pls. 95 α-β, 96 α-β, 97).

The decoration of the church with wall-paintings of remarkable artistic quality is thus completed through the uncovering of the further wall-paintings, which also belong to those of 1534 (traces of earlier painting have not been found).

The triangular shape of the pediments of the cross walls, in connection with the wall-paintings in frames contained in their shape, prove that the church would have certainly had, since 1534, a wooden roof without any other form of ceiling. It is also very probable that the byzantine church had originally such a wooden tile-covered roofing; this may be deduced from the study of formal features of the various parts of the church, as well as from the absence of any trace of a dome formation on the walls preserved.

The architectural type of long and narrow, one-aisled, wooden-roofed church is also encountered in other buildings of North-West Greece (Epirus, Kastoria, Kerkyra, Leukas, and other places), from the 11th century onwards, probably as a continuation of the tradition of using elements of the early-christian basilica type.

With respect to the actually still pending chronological problem of the church, which had been formerly dated to the 11th and 13th centuries, we make the following observations:

As it results from the study of formal features of the church, and especially in comparison with the churches of Kastoria dated to the 11th century, and those of Epirus dated to the Despotaton period, there are many indications which make possible its dating to the times of the Epirus Despotaton. In brief, these indications are as follows:

1) The form of wall-construction, both in the general impression of the whole and in its details. 2) The structural arrangement, concrete in the final formation of connecting details in the long sides through blind arches. 3) The use of meander in the tile decoration of the church, an element which is especially characteristic of the artistic tradition of the Despotaton period, as well as of other relative decorative features of the church (Pls. 91 α-β, 92 α-β, 93 α-β). 4) The manifest plastic character in the working of details of the building, which denotes an expression of vigourousness and an organic architectural conception of its forms, generally befitting the spirit of those times.

According to the above, the church could be characterized as an example of an «archaizing» artistic tradition, for the architectural type and formal arrangement of its few decorative details. From this viewpoint, it could be classified to the group of churches of the period of the Epirus Despotaton, which present similar «archaizing» characteristics.

Since all the byzantine churches of Ioannina were destroyed during the Turkish occupation, and especially during the disasters of 1612 and 1822, the little church on the island of the Lake of Ioannina is the only entirely preserved byzantine church near the city. Owing to its simple provincial character, it cannot be considered as a representative example of the artistic tradition of the region of the city during the byzantine period; nevertheless, it presents a particular interest due to the fact that it is the only one preserved.

MYRTALI ACHIMASTOU - POTAMIANOU

RHODIAKA III

GEDANKEN ÜBER DIE UREINWOHNER VON RHODOS

Furumark und später Stubbings haben an Hand der Funde, die Monaco anlässlich der Ausgrabungen in Rhodos als erster in der minoischen Siedlung Trianda machte, den Schluß gezogen, daß sich die Minoer und Mykener schon in spätminoischer und spätmykenischer Zeit, CII und CIII, angesiedelt haben. Auch die reichhaltigen Ausgrabungen im vorigen Jahrhundert in Ialysos und Kamiros brachten sehr viele mykenische Vasen zu Tage, die heute in den Museen Europas zu finden sind. Man kann mit Sicherheit sagen, daß die ersten Siedler auf Rhodos Minoer aus Kreta und Mykener von Peloponnes waren.

Ob es auf Rhodos eine neolithische Kultur gegeben hat, ist noch nicht erwiesen, da nur gelegentlich geringe Funde gemacht wurden. Bisher wurden auf der Insel keine systematischen Höhlenuntersuchungen durchgeführt.

Die Mykener besiedelten von der Westküste die Insel nach und nach bis zur Ostküste und haben wahrscheinlich die Minoer immer mehr verdrängt oder vernichtet.

Aus den literarischen Quellen erfahren wir, daß auf der Insel einige geheimnisvolle Wesen, die sogenannten Telchinen, lebten, die, wie Blinkenberg sagt, aus Kreta kamen. Von anderen Schriftstellern ist die Althaimenestradiation überliefert, die den ersten Siedler von Kamiros als den Enkel von Minos nennt. Das Wesen der Telchinen ist unklar. Aber soweit aus den Quellen zu entnehmen ist, waren sie tüchtige Handwerker, wie Dädalos in Kreta.

Schließlich gibt es eine Legende, daß Poseidon in Rhodos, wie Zeus in Kreta, gerettet wurde.

Diese Vergleiche führen zu dem Schluß, daß Rhodos in vorhistorischer Zeit sehr eng mit Kreta verbunden war, und unter Telchinen Minoer zu verstehen sind. Pindar sagt, daß die Heliaden und Herakliden beieinander lebten, aber nicht mit den Telchinen zusammen. Das heißt, daß in den Jahren des Trojanischen Krieges nur Herakliden und Heliaden auf der Insel wohnten.

Es ist ein Irrtum, wenn Konon oder Ergias die Ureinwohner von Rhodos Karer oder Phönizier, also Völker aus dem Osten, nennen. Sicher ist, daß die Einwohner des griechischen Festlandes zu den ägäischen Inseln fuhren, da die geringe Fruchtbarkeit des Landes sie zum Meer drängte. Auch sind in der historischen Zeit nur Einwanderungen auf Rhodos von Griechenland her bekannt. Aus dem Orient gab es nur staatlich organisierte Feldzüge, aber nie Siedler auf Grund der Ernährung. Solange keine gründlichen und systematischen Untersuchungen und Grabungen der zahlreichen Höhlen vorgenommen worden sind, dabei keine entsprechenden Funde aus der vorminoischen Zeit gemacht werden, darf man annehmen, daß die Ureinwohner der Insel griechischen Ursprungs sind.

GR. KONSTANTINOPOULOS

EIKONISTIKA

(Pls. 101 - 115)

L'auteur reprend en examen le « groupe réaliste » des portraits du IVe siècle. En limitant la participation du maître réaliste par excellence Démétrios d'Alopéké à la tête de vieille femme du British Museum, il assigne quelques unes des autres têtes de ce groupe (le présumé Lykourgos, le général inconnu de Naples, un inconnu de Florence) et en plus le portrait d'Antisthène au plus grand sculpteur du IVe siècle av. J. C. Lysippe, à cause de la ressemblance frappante que leur langage plastique présente à des oeuvres qui soit remontent avec certitude à cet auteur, telles les Alexandres Azara et Pergame soit lui sont assignées avec plus ou moins de certitude, comme par exemple le Socrate du type B. Des exemples tirés de la statuaire idéale assignée à Lysippe, par exemple l'Apoxyoménos et l'Eros lui servent d'appui complémentaire, par contre il exclut l'Euripide Farnese de la liste des œuvres de cet auteur, et se trouve en doute même devant le « Pyrrhon » du musée de Corfou, qui remonte pourtant à une œuvre du milieu du IVe siècle. Les autres têtes du « groupe réaliste » sont des œuvres pour la plupart postérieures. Enfin il esquisse la carrière de Lysippe comme portraitiste.

GEORGES DONTAS

L'ÉGLISE SAINT DÉMETRIUS EN ÉLIDE

(Pls. 116 - 117; Pl. 1 - 2)

Philippe Le Bas avait visité en 1843 une église à deux nefs à demi ruinée, située en Élide, placée sous le vocable des saints Démetrius et Georges; le plan et deux vues de l'édifice furent publiées dans le premier volume de son « Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure ». Ce monument, situé à l'emplacement du village actuel d'Hagios Dimitrios (Sant-Démetrius), a été remplacé en 1924 par une nouvelle église.

L'auteur décrit le monument d'après les dessins publiés par Le Bas et une photo inédite, prise vers 1906. Il s'agirait à l'origine non pas d'une église à deux nefs, dont nous ne connaissons pas, sauf erreur, d'autre exemple dans l'école grecque, mais d'une basilique à trois nefs, dont le bas-côté nord s'est écroulé. D'après l'appareil des murs, les encadrements des fenêtres, le décor céramoplastique et l'usage restreint de cordons en dents de scie et de caractères pseudo-coufiques en briques, disposés entre les moellons ou formant des frises, ce monument disparu devrait dater du milieu du XIe siècle.

P. L. VOCOTOPOULOS

TWO ATTIC FUNERARY RELIEFS

Two very damaged Attic reliefs are being published (Pls. 118 - 124). The first (Pls. 118, 119) was uncovered in 1965, at the site Xirotagaron in Palaeon Phaleron, outside the small church of Aghios Georgios by the harbour of Phaleron of ancient Athens. It represents a closed composition of two figures, a woman seated on the left and another standing on the right, holding in her hands a folded cloth (himation? peplos?). The sketch 1 is an attempt at restoration of the relief, without pretensions to accuracy, which is rendered practically impossible by the poor condition of the monument; it only serves the purpose of illustrating some of the problems discussed in the article.

This funerary monument is chronologically assigned to the decade 360 - 350 B.C.

The second relief (Pl. 121 - 124), was uncovered in 1968, at the site Kivouri in Porto - Rafti. It is less damaged but of inferior workmanship, represents three figures: a female figure seated on the left, a figure standing in the middle, probably in an attitude of 'concentration', and a third figure on the right, 'facing right and holding a folded cloth, like the standing figure on the relief of Palaeon Phaleron.

This relief is chronologically assigned to a date after 330 B.C., in the last phase of funerary monuments, in which the unity between the figures of the composition is broken.

The following constitutes an attempt at interpretation of the folded cloth carried by the two standing figures on both reliefs, an 'Attribut' so far unknown in funerary reliefs. From the examples cited among other works of ancient art where a cloth is depicted, it becomes evident that the object in question is in fact a cloth, and its possible significance is being examined.

According to Pollux (VII, 50) the peplos was « ἔσθημα διπλοῦν τὴν χρεῖαν, ὥς ἐνδύναί τε καὶ ἐπιβαλέσθαι ». The peplos carried by the two figures in this case may be: 1) One of the objects that the deceased woman used in her lifetime, just as jewel-boxes, mirrors, spindles, musical instruments etc., occur as objects on other stelae. 2) Is the woman represented a priestess? Then, the peplos brought to her, as in the stele of the priestess Chaerestrate, may refer to her office, i.e. it is the peplos carried to her in life, with which she adorned the statue of the goddess. 3) The peplos has also a purely burial usage: a) to wrap the bones of the dead after cremation on the pyre, b) to dress the body, c) as an upper garment to cover the deceased.

Excavation research has revealed that a cloth is likewise used as a funerary offering to the dead in their graves.

Some passages from ancient writers, from Homer to the end of antiquity, express the deeply rooted belief that cloths belonging to the deceased should be burned along with his body, for the sake of his relief (Iliad XXII, 510 ff., Herodotus V, 92 ff., Lucian, On Mourning 14, *Ibid.* Philopseudes 27, Chariton A, 6, Xenophon of Ephesus Γ, 38).

On the finials of some grave stelae (stele of Kallisto AM XII (1887) p. 91, no. 43; S. Charitonidis, AM 79 (1964) fig. 81,2; stele in the National Museum Inv. No. 983 (V. Stais, Guide illustré, 2ème ed., 1910, No. 983, p. 176; finial of the stele of Pythodorus (Conze, *op. cit.* Vol. I, p. 24 and no. 1455 a), a square object is occasionally depicted, reminding of a folded up peplos. Conze characterized it as 'rätselhaft' (Conze Att. Grabr. No. 79), while others interpreted it as a pyxis, lyra, or scroll. No doubt, the objects represented are cloths, but what is their meaning?

Reference is made to another group of painted funerary stelae, where the same objects occur rendered in perspective, reminding of a rolled up cloth: 1) On the finial of the stele of Eupherus in the Kerameikos Museum (AM 79 (1964) fig. 51), 2) Two similar objects on either side of the base of a painted loutrophoros-hydria in the Glyptotek of Munich (Jahrbuch 24 (1909) pl. 5), 3) On the pediment of the stele of Mittyon in the Jean Paul Getty Museum of Malibu, California (Conze, No. 819, pl. 156), and 4) On the finial of the stele of Diphilos at Brno, where the same objects are rendered in relief following the manner of the painted stelae (Frel, Le Sculpteur de Budapest, in Bull. Mus. Hongrois, No. 31 (1968) fig. 14). These objects have been interpreted as scrolls or taeniae. It is noted, under reservation, that the objects in question are perhaps the same with those represented on the three stelae mentioned above.

In the author's opinion, the interpretation of the problem is assisted by Thucydides (III, 58); he clearly mentions the offering of cloths to the dead as a sign of honour. This information makes quite easy the interpretation of some representations on white lekythoi, where the 'visitor' is depicted walking towards the stele of the deceased, carrying a rolled up himation or peplos. The representation of this object on the Attic white lekythoi and the parallel representation of a cloth on the above-mentioned stelae, with the assistance of this passage from Thucydides, are interpreted as a cloth being offered to the dead.

ATHENA G. KALOYEROPOULOU

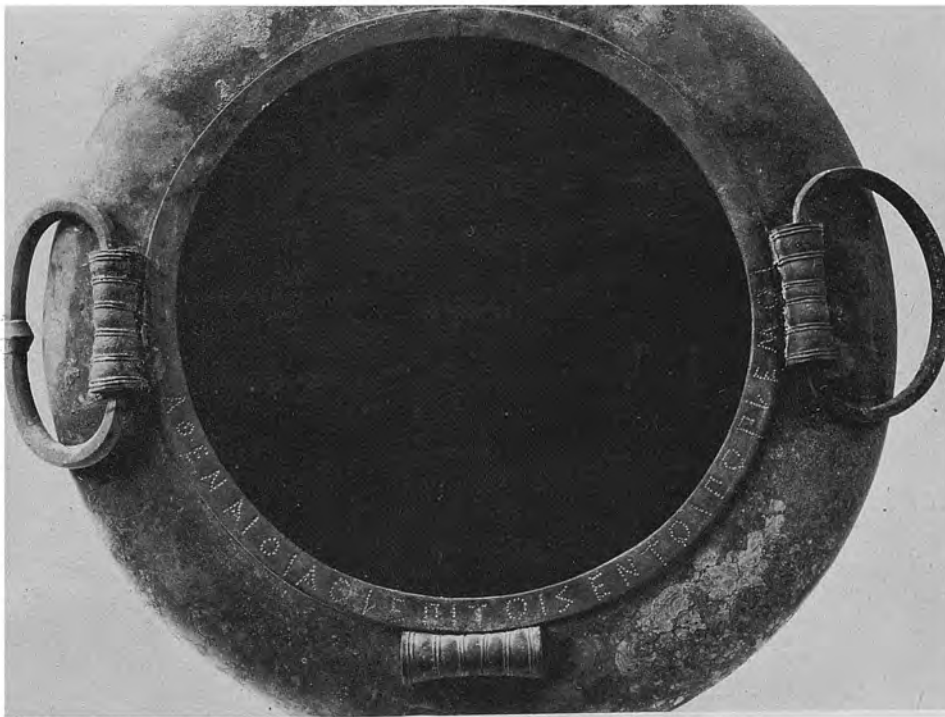
ΠΙΝΑΚΕΣ

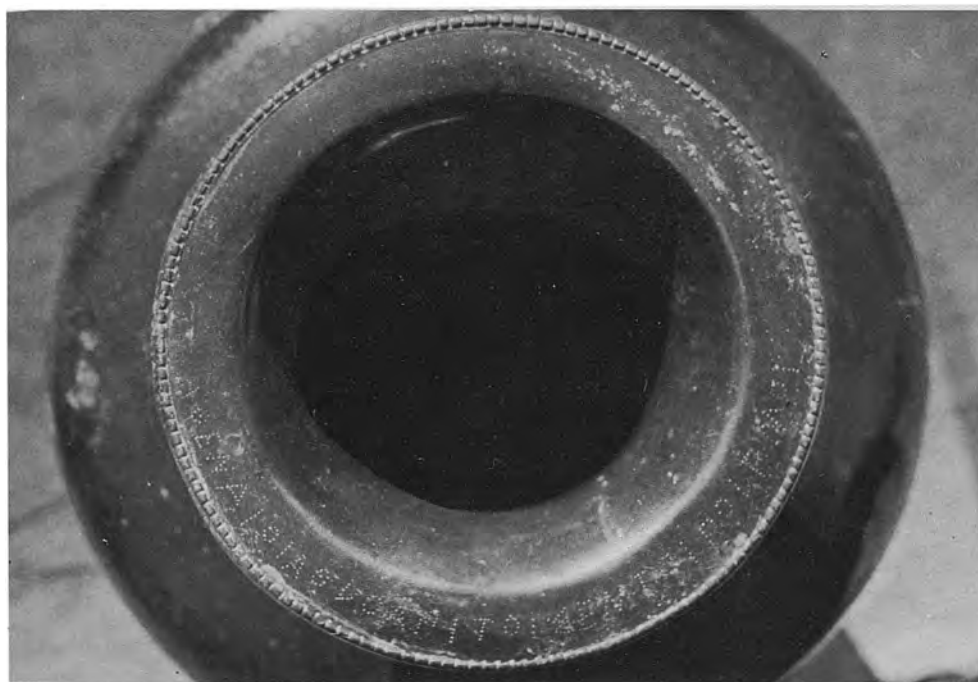
a - b. The Kanellopoulos lebes

The Kanellopoulos lebes : detail showing inscription

a - b. The Louvre lebes and detail

a - b. The Salonica hydria and detail

EUGENE VANDERPOOL

Deme decree from Kephissia

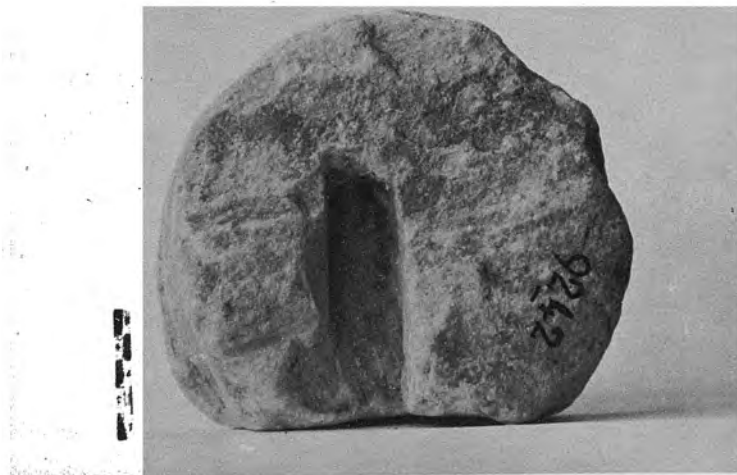
Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - β. Δεξιὸς πούς Ποσειδῶνος, γ. Δεξιὸς πούς Ἀθηνᾶς

Μουσείον Ἀκροπόλεως. Κνήμη Ποσειδῶνος

Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - γ. Ἀριστερός πούς Ἀθηνᾶς, δ. Πτυχῆ ἐκ τοῦ χιτῶνος τῆς Ἀθηνᾶς

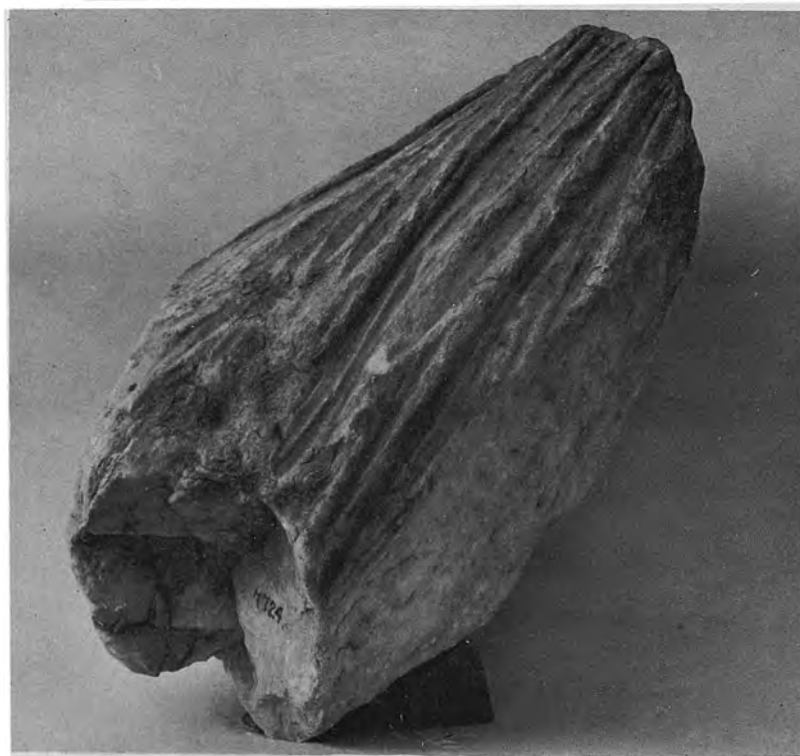
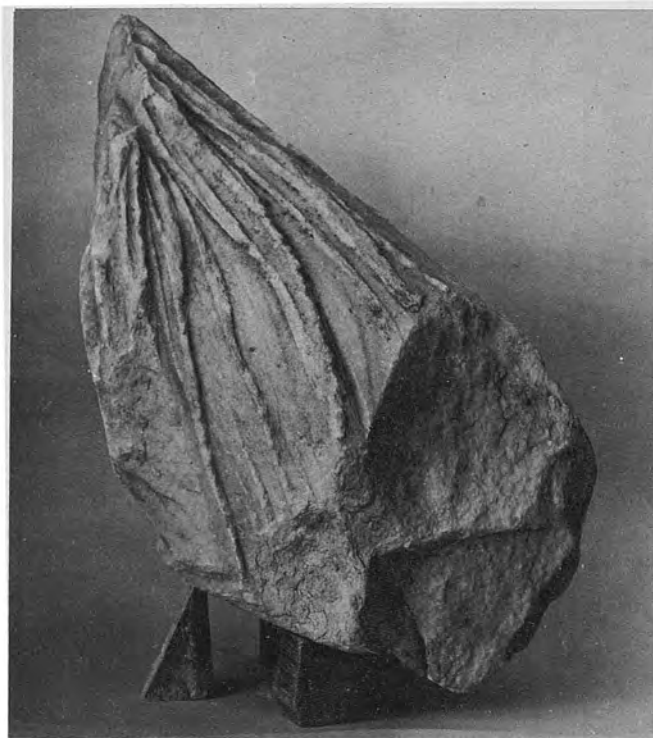
Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - γ. Τμήμα ἀριστεροῦ πηχεὸς τῆς Ἀθηνᾶς μετὰ τοῦ ὀχάνου τῆς ἀσπίδος τῆς

Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - β. Ὁπίσθιον τμήμα κεφαλῆς (Ἑρμοῦ ;)

Μουσείον Ἀκροπόλεως: α-β. Δεξιὸς καρπὸς ἡνιοχούσης

Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - β. Ἀριστερός μηρός γυναικείας μορφῆς

Μουσείον Ἀκροπόλεως. (Ἀριθ. εἰδρ. 9002). Ὑψ. 0,20, πλ. 0,32, πάχ. 0,20 μ. Γυναικείου ἐνδεδυμένου σκέλους τὸ ἀνώτατον μετὰ τῆς ὀσφύος. Ὁ χιτῶν σχηματίζει λεπτοτάτας πτυχάς, ἀπολύτως ὁμοίας πρὸς τὰς τῆς μορφῆς «N» τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Καλλιτέχνης ἰδιαιτέρως τρυφερός καὶ εὐαίσθητος εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς λεπτῆς ὕφης τοῦ ὑφάσματος, τῆς «ἀνάλαφρης» κινήσεως τῶν πτυχῶν. Ὁ διασκελισμὸς τῆς μορφῆς ὅμοιος πρὸς τὸν τῆς «N» (Brommer, πίν. 111. Πρβλ. ἀκόμη τὸ ὑπ' ἀριθ. 135 τοῦ Smith, πίν. 14C)

Μουσείον Ἀκροπόλεως. (Ἀριθ. εὑρ. 9005). Ὑψ. 0,34, πλ. 0,36 μ. Τεμάχιον ἀπὸ τὴν μέσῃν πεπλοφόρου. Αἱ αὐστηραὶ συγκρατημέναι πτυχαὶ καὶ ἡ ἐστρογγυλωμένη ζώνη ἐνθυμίζουσιν τὴν Σελήνην τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (Brommer, πίν. 52 - 55)

Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - β. (Ἀριθ. εὑρ. 9101). Ὑψ. 0,43, πλ. 0,29, πάχ. 0,18 μ. Ἀριστερὸς μηρὸς γυναικείας ἐνδεδυμένης μορφῆς. Αἱ πτυχαὶ κατέρχονται ἐκατέρωθεν τοῦ μηροῦ, ἐνῶ σύντομα ἀναδιπλώματα διακόπτουν ἐπ' ὀλίγον τὴν πρὸς τὰ κάτω ροὴν των. Πρβλ. τὸν μηρὸν τῆς μορφῆς J (Brommer, πίν. 114) τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος

Μ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

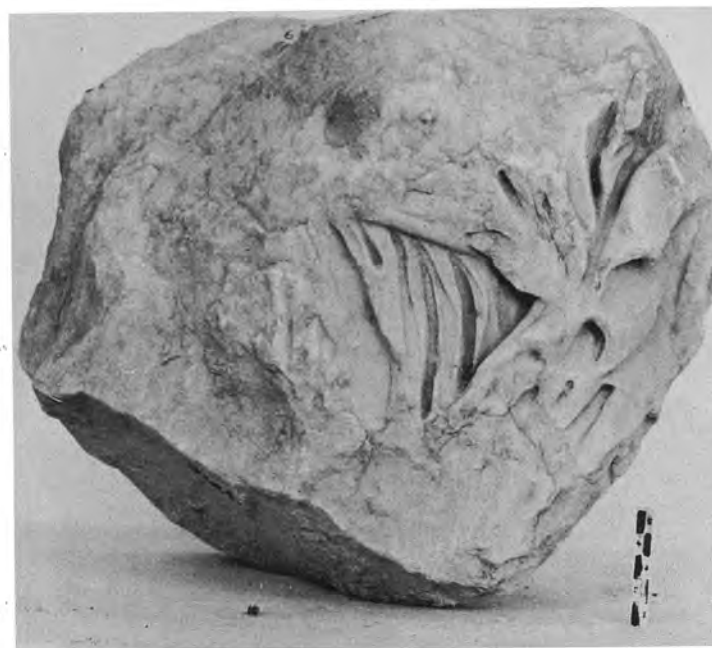

Μουσείον Ἀκροπόλεως. (Ἀριθ. εἰδ. 9106). Ὑψ. 0,33, πλ. γλυπτῆς ἐπιφανείας 0,20 μ. Ὁμοπλάτη γυναικείας ἐνδεδυμένης μορφῆς. Φορεῖ χονδρὸν ἱμάτιον σχηματίζον βαθείας, καθέτους πτυχάς. Ἐνθυμίζει ἐντόνως τὰ ἱμάτια τῶν καθημένων θεαινῶν καθὼς τυλίσσουν πλούσια τοὺς γοφοὺς καὶ τοὺς ὤμους. Πρβλ. τὴν μορφήν F τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (Brommer, πίν. 36)

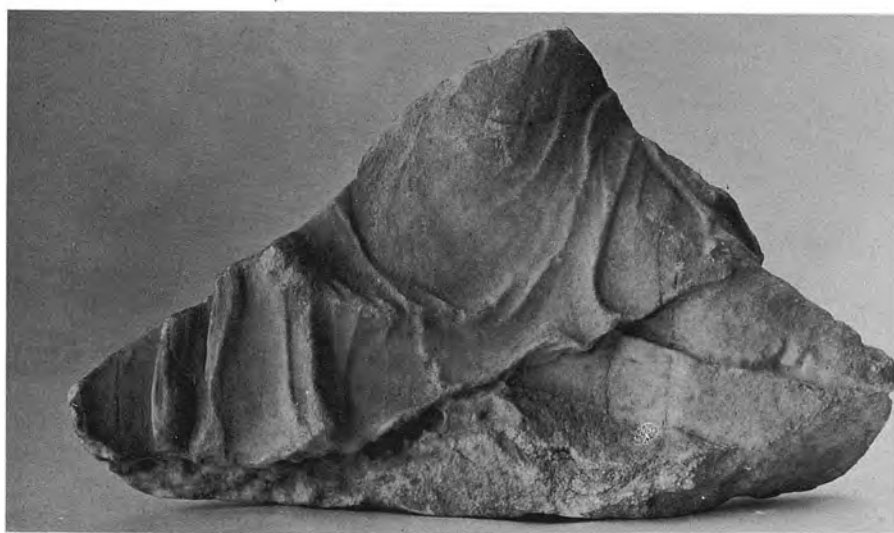
Μ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

Μουσείον Ἀκροπόλεως: α - β. (Ἀριθ. εὐρ. 3111: ὕψ. 0,20, μήκ. 0,18, πάχ. 0,12 μ. Ἀριθ. εὐρ. 9107: ὕψ. 0,16, μήκ. 0,20 - 0,23, πάχ. 0,19 μ.). Πήχεις μετὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἀπολήξεως τοῦ ἱματίου. Πρβλ. τὸ ἱμάτιον εἰς τὸν ὄμον τῆς Ἀμφιτρίτης (Ο) τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος (Brommer, πίν. 115). Ταυτότης συλλήψεως καὶ ἐργασίας

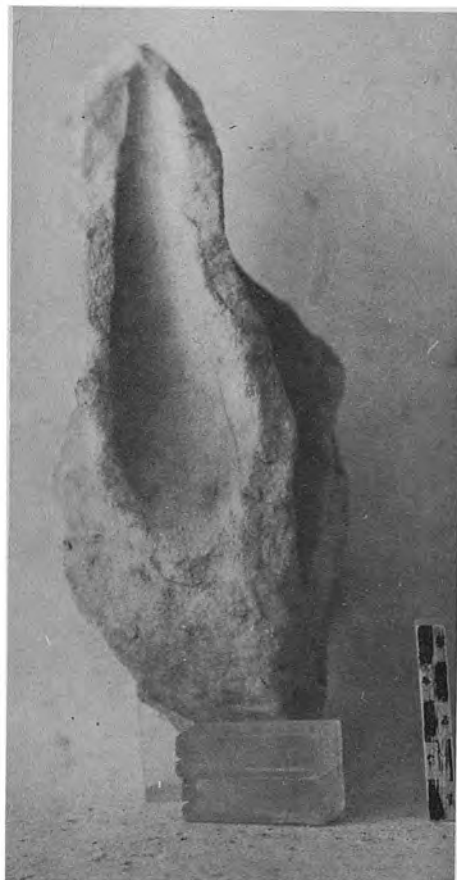
Μουσείον Ἀκροπόλεως : α. (Ἀριθ. εὐρ. 9105 : Ὑψ. 0,33, πλ. 0,155, πάχ. 0,105 μ. καὶ ἀριθ. εὐρ. 2878 : διαστ. 0,175 × 0,16 μ.). Τεμάχιον πτυχῶν. Ἡ ἐργασία εἶναι πολὺ συγγενικὴ πρὸς τὴν τῆς λεγομένης Ἰριδος τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος (N). Αἱ πτυχαὶ ὁμοίως πυκναὶ καὶ θορυβῶδεις ἀπομακρύνονται βιαστικά ἀπὸ τὸ σῶμα, ἐπιτυγχάνουσαι τὴν ἐντύπωσιν ἀπαραμίλλου εὐκινησίας τῆς μορφῆς, ἐνῶ μικρότεραι ἐγγαράξεις μεταξὺ των τονίζουσιν ἀκόμη περισσότερο τὴν διάθεσιν τοῦ καλλιτέχνου διὰ λεπτομερειακὴν ἀπόδοσιν τῆς λεπτῆς ὕψης τοῦ ὑφάσματος (Brommer, πίν. 111), β. (Ἀριθ. εὐρ. 8261). Ὑψ. 0,26, πλ. 0,33, πάχ. 0,185 μ. Τεμάχιον ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τῆς μέσης γυναικείας μορφῆς ἐνδεδωμένης χιτῶνα καὶ ἱμάτιον. Ἐργασία εὐαίσθητος εἰς τὴν ἀπόδοσιν καὶ διάκρισιν τοῦ λεπτοῦ χιτῶνος καὶ τοῦ βαρυτέρου ἱματίου, τὸ ὁποῖον πίπτει εἰς εὐρεῖαν καὶ κυματοειδῆ παρυφὴν. Πρβλ. τὴν Ἡραν τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (Brommer, πίν. 136). Ἡ αὐστηροτέρα ἐργασία τῆς Ἡρας ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς τὸν μνημειακώτερον χαρακτῆρα αὐτῆς

Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - β. (Ἀριθ. εὐρ. 3069). Ὑψ. 0,225, πλ. 0,13, πάχ. 0,39 μ. Ἀριστερός ἄκρος πούς γυναικείας μορφῆς, ἐνδεδυμένης ποδήρη χιτῶνα. Κάτω, ἀρχαῖος γόμφος. Ἰχνη χρώματος ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ ἢ πρασίνου εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ ποδός. Ἄφθονος χρήσις τρυπάνου εἰς τὸ κάτω τμήμα τοῦ χιτῶνος. Ἡ μορφή φαίνεται ὡς νὰ πατῇ μετὰ τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ ποδός ἀνασηκάνουσα ἐλαφρῶς τὴν πτέρναν, δηλαδὴ δὲν στηρίζει τὸ βάρος της ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ποδός. Ἐπομένως ἡ ἦτο καθιστὴ (πρβλ. τὴν μορφήν Κ τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος) ἢ ἴστατο μὲν, ἀλλ' ἐστήριζε τὸ βάρος αὐτῆς εἰς τὸν δεξιὸν πόδα (πρβλ. τὴν μορφήν Γ τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ἀνήκεν ἴσως). Ἡ ἐργασία ἐνθυμίζει τὰς μορφὰς Κ καὶ Μ τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος. Ὁ ἴδιος διαφανὴς χιτῶν, ἡ ἰδία διάθεσις τοῦ καλλιτέχνου νὰ ἀποδώσῃ μετὰ ζωγραφικὸν τρόπον τὸ παιγνίδισμα τῶν πτυχῶν, αἱ ὁποῖαι ἄλλοι πίπτουν κάθετοι καὶ πυκναὶ καὶ ἄλλοι κολλοῦν τελείως διαφανεῖς εἰς τὰ λεπτὰ σφυρά, ἀφήνουσαι γυνὰ τὰ « καλοδουλεμένα » δάκτυλα

Μουσείον Ἀκροπόλεως : α. (Ἀριθ. εὐρ. 4110). Ὑψ. 0,30, μῆκ. 0,25 μ. Τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ γιγαντιαίας ἀνδρικῆς μορφῆς βιαίως κινουμένης, ὅπως γίνεται σαφές ἀπὸ τὴν σύσφιγξιν τοῦ μυός. Ἐξαίρετος ἐργασία μεγαλοπνόου καλλιτέχνου, ὅχι διαφόρου τοῦ καλλιτέχνου τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ δυτικοῦ αἰτώματος, β. (Ἀριθ. εὐρ. 7398). Ὑψ. 0,29, πᾶχ. 0,20 μ. Τμήμα περὶ τὴν κορυφὴν ἀνδρικῆς κεφαλῆς. Ἡ κόμη σχηματίζει ἀτάκτως μηνοειδεῖς περίπου βοστρύχους, ἐνῶ σειρὰ ὀπῶν δεικνύει ὅτι ἡ κεφαλὴ ἔφερε στέφανον. Ἄνω ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πεπλατυσμένη (σαφὴ ἵχνη ἐργαλείου) προφανῶς διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ ἀγάλματος κάτωθεν τοῦ γείσου τοῦ αἰτώματος. Κατὰ τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν κίνησιν τῶν βοστρύχων καὶ τὴν εὐγένειαν τῶν γραμμῶν ὁμοία πρὸς τὴν κεφαλὴν Weber - Laborde (Brommer, πίν. 132)

Μουσείον Ἀκροπόλεως : α - β. (Ἀριθ. εὐρ. 2999 : ὕψ. 0,20, πλ. 0,85 μ. καὶ Ἀριθ. εὐρ. 7764 : ὕψ. 0,32, πλ. 0,17 καὶ πάχ. 0,17 μ.). Τετραγαμέναι, ἀνεμιζόμεναι πτυχαὶ ἐκ τοῦ κρασπέδου χιτῶνος, μὲ ἀναδιπλωμένον τὸ ἄκρον, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἀπὸ ταχέως κινουμένην μορφήν. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀπολύτως ὁμοία πρὸς τὴν τῆς μορφῆς G τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (Brommer, πίν. 41, 2,4), εἰς τὸν χιτῶνα τῆς ὁποίας ἀνήκουν ἀσφαλῶς, χωρὶς δμως καὶ νὰ ἐφάπτωνται αὐτοῦ

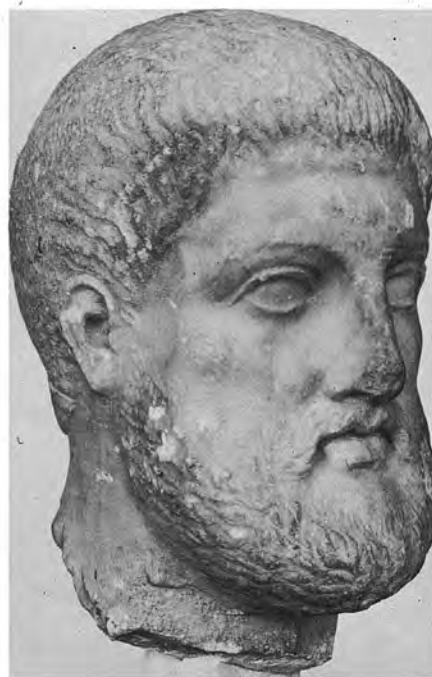
Inscribed Attic Kouros - base

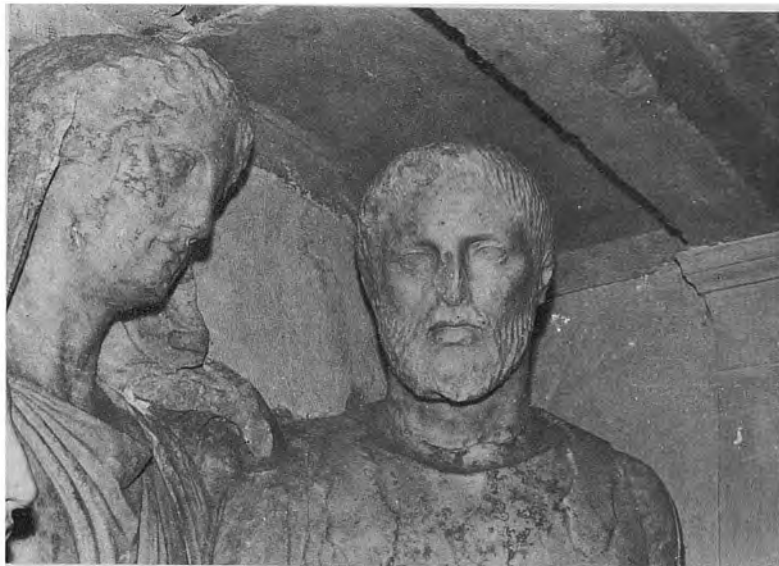
α - β. Μαρμαρίνη κεφαλή εκ του λόφου του Φιλοπάππου

Α. ΧΕΡΣΗΣ

Μαρμαρίνη κεφαλή ἐκ τοῦ λόφου τοῦ Φιλοπάππου (βλ. καὶ Πί ν. 23)

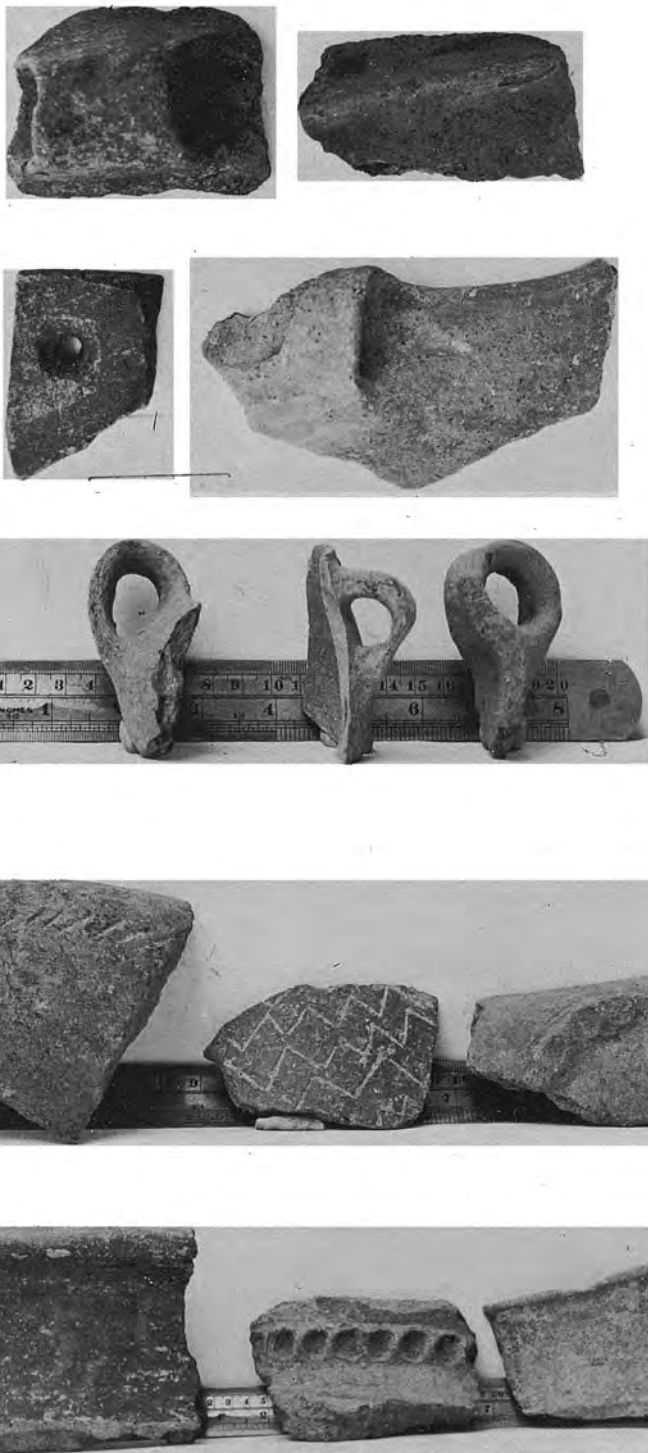

Ἐθνικὸν Μουσεῖον : α. Λεπτομέρεια ἐκ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Προκλέους καὶ Προκλείδου, β - γ. Μαρμαρινὴ κεφαλὴ (Ἄριθ. εὐρ. 3641)

Α. ΧΩΡΕΜΗΣ

Ἐπιτομὴ στήλη Λιττίου

Λιθαρές, Ἄγρὸς Π. Λιακοπούλου : α - β. Λαβαὶ πρωτοελλαδικῶν ἀγγείων, γ - δ. Ὀστρακα ΠΕ χρόνων

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Λιθαρές. *Αγρός Π. Λιακοπούλου : α. Χείλη αγγείων ΠΕ χρόνων, β. Πυρήνες όψιανού και πυριτολίθου

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Λιθαρές. Ἄγρὸς Π. Λιακοπούλου : α. Ἀπολεπίσματα ὄψιανού, β. Σφονδύλια καὶ τριπτῆρ

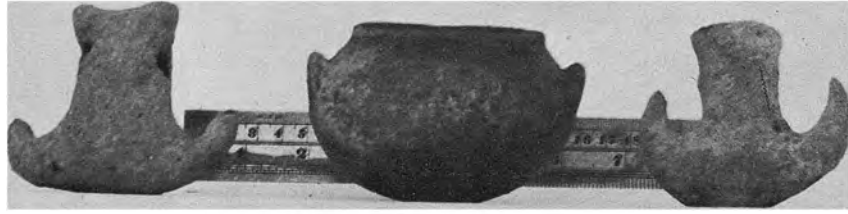
Λιθαρές. Ἄγρος Π. Λιακοπούλου : α. Σφονδύλια, ἄγνυς, λίθινος κύλινδρος ἀδιάτρητος, β. Θραύσματα λιθίνου ἀγγείου καὶ τριπτῆρ - ὕπερος, γ. Κρατευτῆς καὶ μέλη πηλίνων σκευῶν

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

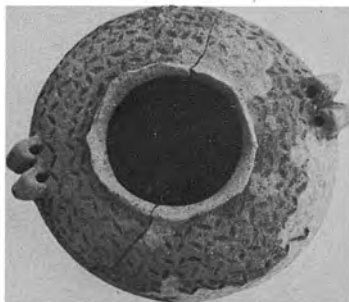

Λιθαρές, Ἄγρος Π. Λιακοπούλου : α. Μόνωτα ποτήρια, β. Σκύφος μετὰ στιλπνοῦ βερνικίου (Urfirnis),
γ. Τάφος Α

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Λιθαρές. *Αγρός Π. Λιακοπούλου : α. Ἀγκυροειδῆ πῆλινα ἀντικείμενα καὶ δίωτος πηλίνη πυξίς,
β. Σμίλαι - πελέκεις ἐκ χαλκοῦ

Λιθαρές. Ἀγρός Π. Λιακοπούλου : α. Πηλίνη πυξίς ἐκ τῶν ἄνω, β. Ἐμβαμματοδοχεῖον μετὰ στιλπνοῦ βερνικίου (Urfinis), γ. Σφαιρικὸν ἐστιλβωμένον ἀγγεῖον

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Λιθαρές. Ἄγρός Π. Λιακοπούλου. α. Λίθινον ἐργαλεῖον καὶ θραῦσμα σκύφου μετὰ στιλπνοῦ βερνικίου (Urfinis) ἐκ τῆς τάφρου Α, β. Κτήριον ΠΕ χρόνων

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Λιθαρές, Ἀγρός Π. Λιακοπούλου, τάφος Α2 : α. Στρώσις 4, δάπεδον, β. Στρώσις 5

Λιθαρές. Ἀγρός Π. Λιακοπούλου : α. Τάφος Α2. Δάπεδον ἀποκαλυφθὲν εἰς τὴν στρώσιν 6, β - γ. Τάφος Β, δ. Τάφος Β. ΠΕ βόθρος μὲ ἀγγεῖον *in situ*

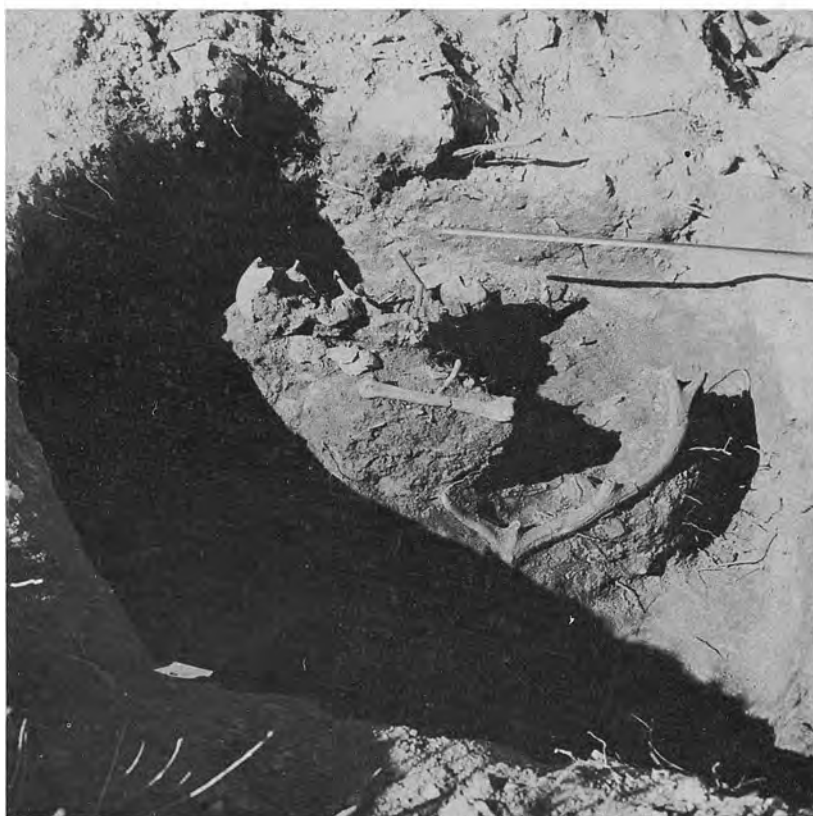

α. Λιθαρές. ᾽Αποψις τοῦ χώρου τοῦ νεκροταφείου, β. ᾽Αποψις τῆς λίμνης Ὑλίκης· εἰς τὸ βάθος τὸ Πτόφον

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Λιθαρές : α. Ταφή, β. Τάφος Ι

Λιθαρές : α. Πυξίδες - κτερίσματα ΠΕ τάφων, β. Κτερίσματα τάφου Π, γ. Τάφος Υ

Λιθαρές : α - β. Έλληνιστικά κτίσματα

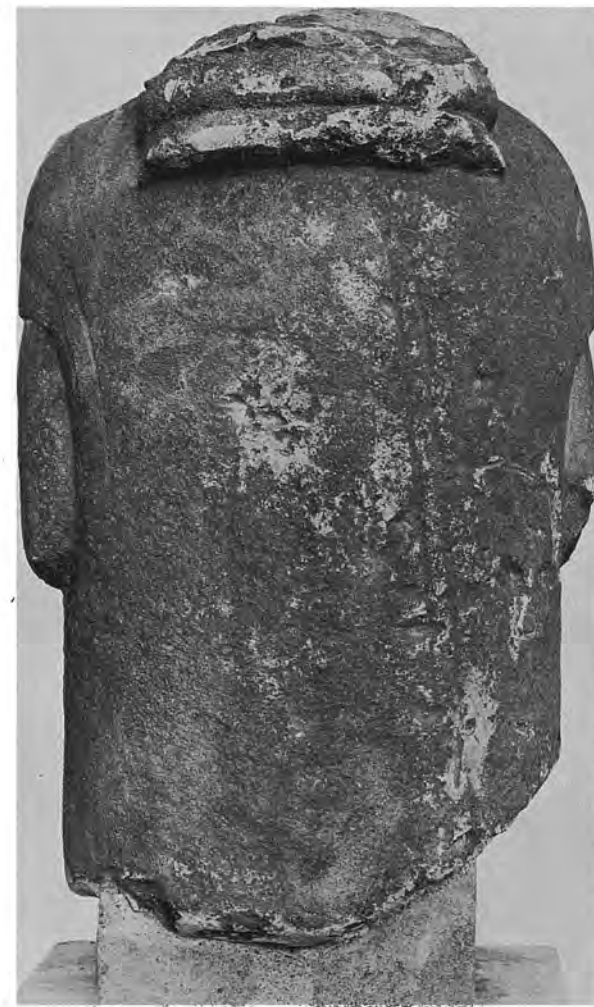

Λιθαρές: α - β. Τάφοι ἀρχαϊκῶν χρόνων παρὰ τὰς ὄχθας τῆς λίμνης Ὑλίκης

α - β. Πλακίδιον ἐκ Θηβῶν μετ' ἐγγράκτων παραστάσεων

Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Δαιδαλικὸν ἄγαλμα Μουσείου Θηβῶν (ΒΕ 36). Προσθία καὶ ὀπισθία ὄψεις

Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ

α - β. Δαιδαλικὸν ἄγαλμα Μουσείου Θηβῶν (ΒΕ 36). Πλάγιοι ὄψεις

Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ

α. Ἐλεφάντινον εἰδώλιον ἐκ Δελφῶν, β. Ἑτρουσκικὸν ἀγαλματίον Κενταύρου

Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ

α

β

γ

α

β

α

β

γ

α

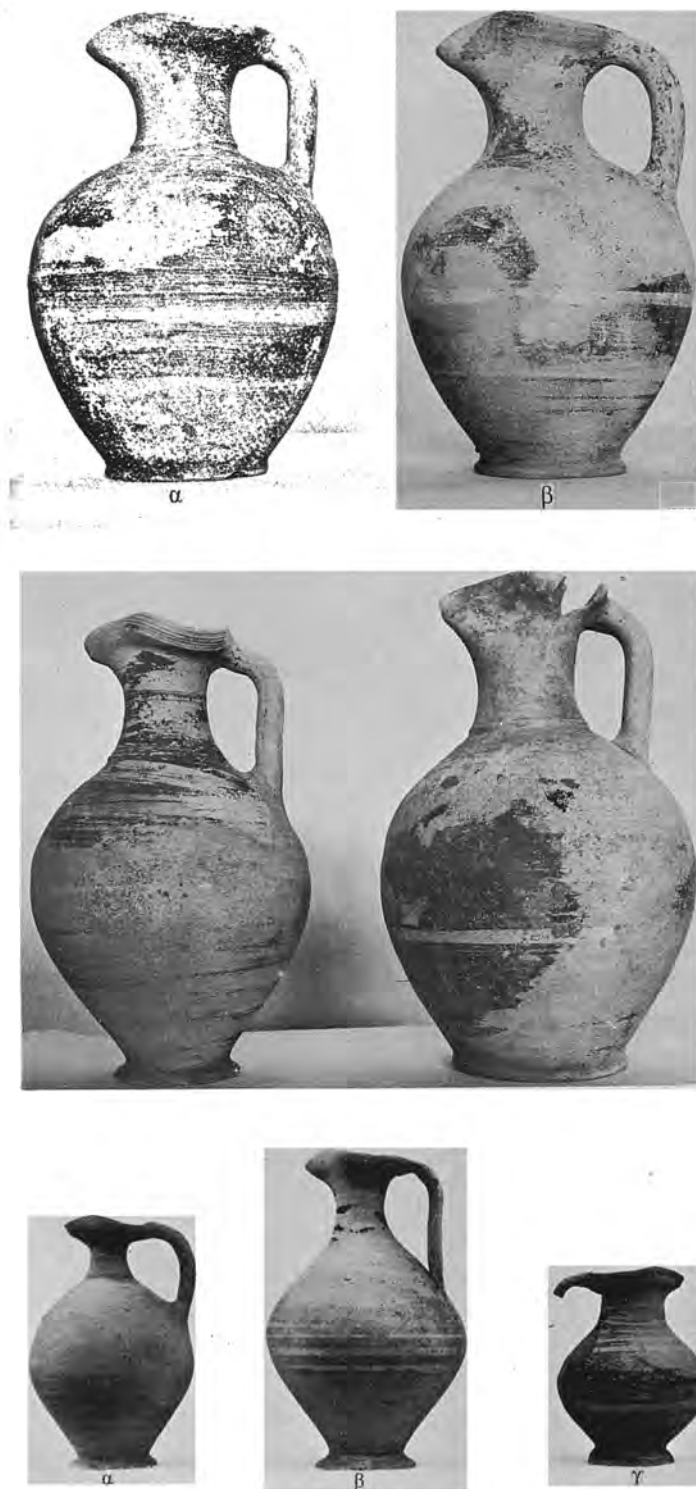

β

α - δ. Πρωτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής 'Αγρινίου

α - δ. Πρωτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής Ἀγρινίου

α - γ. Πρωτογεωμετρικά ἀγγεία ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

α - β. Προτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής Αγγινίου

Ι. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

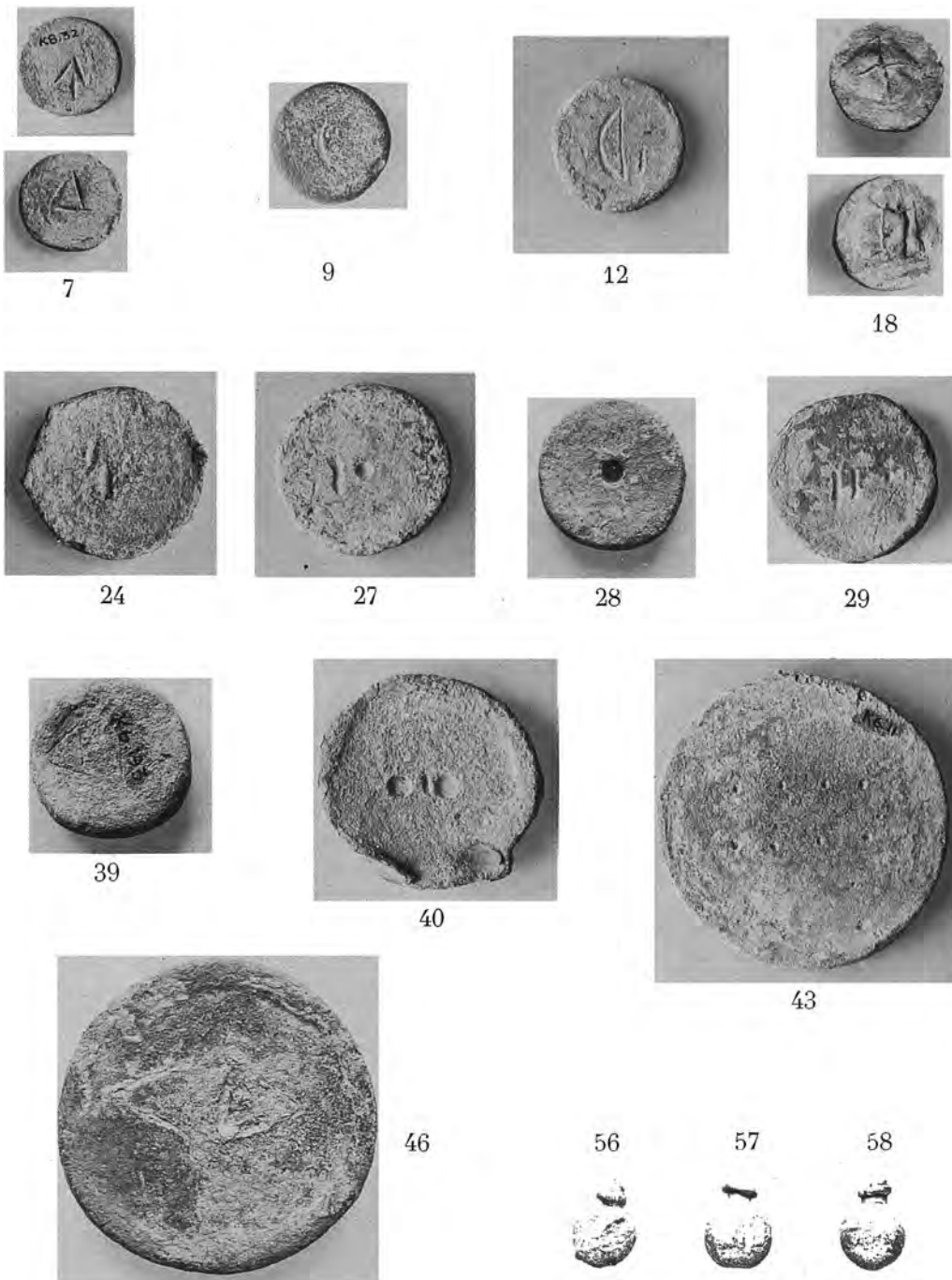
α - δ. Πήλινον ὁμοίωμα τρίποδος καὶ φλασκίον ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

α - β. Πρωτογεωμετρικός ἀμφορεὺς ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀγρινίου

Περιοχή Ἀγρινίου : α. Προχοῖσκη, β. Ἄσκος, γ. Κάτω ἐπιφάνεια βάσεων ἀγγείων

Lead disks and spherical objects from Keos

α - γ. Βιβλιοθήκη του Ἀδριανοῦ. Αἶθουσα ἀκροατηρίου. Τὸ εὑρεθὲν ὑποπόδιον τῆς πρώτης σειρᾶς ἑδωλίων ἢ προεδριῶν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν (α. Λεπτομέρεια τῆς διαμορφωμένης ἐν εἴδει «κύματος» ἀκμῆς του, β. Λεπτομέρεια ἐνθα διακρίνεται τὸ ἴχνος τῆς παραξάσης ποτὲ πρώτης σειρᾶς ἑδωλίων ἢ προεδριῶν, γ. Τὸ σωζόμενον τμήμα τοῦ υποποδίου καὶ τὸ χυτὸν ὑπόστρωμα τοῦ ἔμπροσθεν αὐτοῦ ὑπάρχοντος δαπέδου), δ. Ὡδεῖον Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ. Ὑποπόδιον τῶν προεδριῶν

Βιβλιοθήκη του Ἀδριανού. Αἶθουσα ἀκροατηρίου : α. Τομή εἰς τὴν θέσιν τῆς εἰσόδου, β. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ δαπέδου, γ. Τὸ καλύπτον τὸ δάπεδον στρώμα (φωτογράφησις κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν)

Ι. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ε. ΣΥΜΒΟΥΛΙΔΟΥ

Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ. Αἶθουσα ἀκροατηρίου. Ἐκδοχὲς τοῦ Β. τμήματος τῆς αἰθούσης. Διακρί-
νονται τὰ τρία σωζόμενα τοιχία διαμορφώσεως τῆς κλίσεως τῶν θόλων

Ι. ΚΝΙΘΑΚΗΣ - Ε. ΣΥΜΒΟΥΛΙΔΟΥ

Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ. Αἶθουσα ἀκροατηρίου : α. Σωζόμενα ἔχνη τοῦ ποτὲ διαμορφωμένου ἐκ δύο ἐπαλλήλων στρώσεων χυτοῦ ὑλικοῦ θόλου εἰς τὸ 3ον τοιχίον, β. Σωζόμενα τμήματα τοῦ διαμορφούντος τοὺς θόλους χυτοῦ ὑλικοῦ εἰς τὸ 2ον καὶ 3ον τοιχίον

Μουσείον Θηβών: Στήλη Μαρτίνου ἀριθ. 243

Μουσείον Θηβών: Στήλη Μαρτίνου ἀριθ. 242

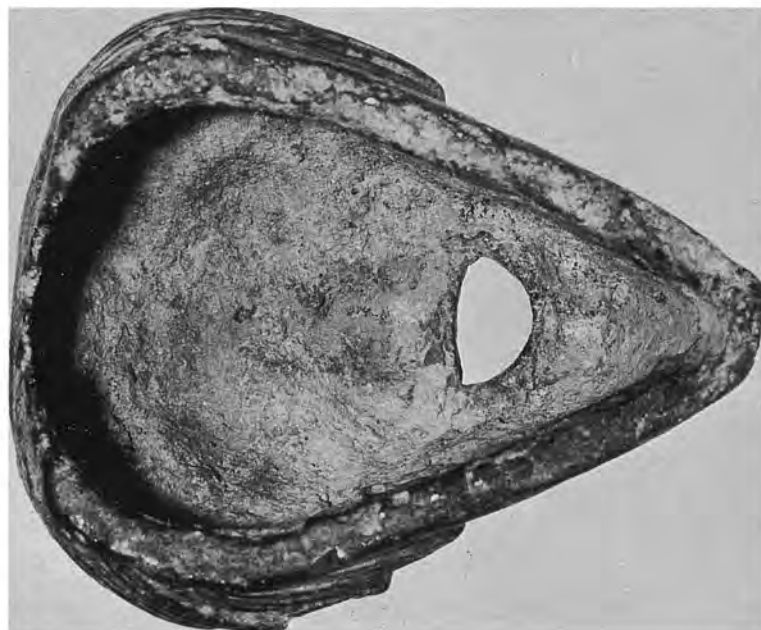
α. Ἡ θέσις εὐρέσεως τοῦ χαλκοῦ κρουνοῦ παρά τὴν εἰσοδὸν τοῦ χωρίου Φλόκα Ὀλυμπίας, β. Λεπτομέρεια τῆς προηγουμένης εἰκόνος

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Αἱ δύο ὀψεις τοῦ κροῦνου μετὰ τοῦ σωλήνος

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Ἡ ὀπίσθια καὶ ἡ ἐμπροσθία ὄψις τοῦ κρουνοῦ πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Αἱ πλάγιοι ὀψεις τοῦ κρουνοῦ πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Αἱ πλάγιοι ὄψεις τοῦ κρουνοῦ εἰς προχωρημένον στάδιον καθαρισμοῦ (πρβλ. Πί ν. 63)

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Αί πλάγαι ὄψεις τοῦ κρουνοῦ μετὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν (πρβλ. Πί ν. 63 - 64)

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Όψις τοῦ κρουνοῦ ἐκ τῶν ἄνω, πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ καὶ εἰς προκεχωρημένον στάδιον καθαρισμοῦ

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ὅψις τοῦ κρουνοῦ ἐκ τῶν ἄνω μετὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν (πρβλ. καὶ Πί ν. 66 α - β)

Ὁψις τοῦ κρουνοῦ κατ' ἐνώπιον, εἰς προχωρημένον στάδιον καθαρισμοῦ

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Προσβία ὄψις καὶ ὄψις 3/4 ἀριστερῆς παρείδς τοῦ κρουνοῦ

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ὅψις 3/4 δεξιᾶς παρειᾶς τοῦ κρουνοῦ

α - β. Λεπτομέρεια ὠτὸς καὶ κόμης δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς παρειᾶς τοῦ κρουνοῦ

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

α - β. Ὁ σωλὴν πρὶ καὶ μετὰ τὸν καθαρισμόν, γ. Λεπτομέρεια τοῦ σωλῆνος τοῦ κρουνοῦ

α. Όψις του κρουνοῦ ἐκ τῶν κάτω, β. Τὸ εἰσερχόμενον ἐντὸς τοῦ κρουνοῦ στενὸν ἄκρον τοῦ σωλήνος μετὰ τοῦ ἀμφικλινοῦς ἐξαρτήματος. Όψις πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σωλήνος

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

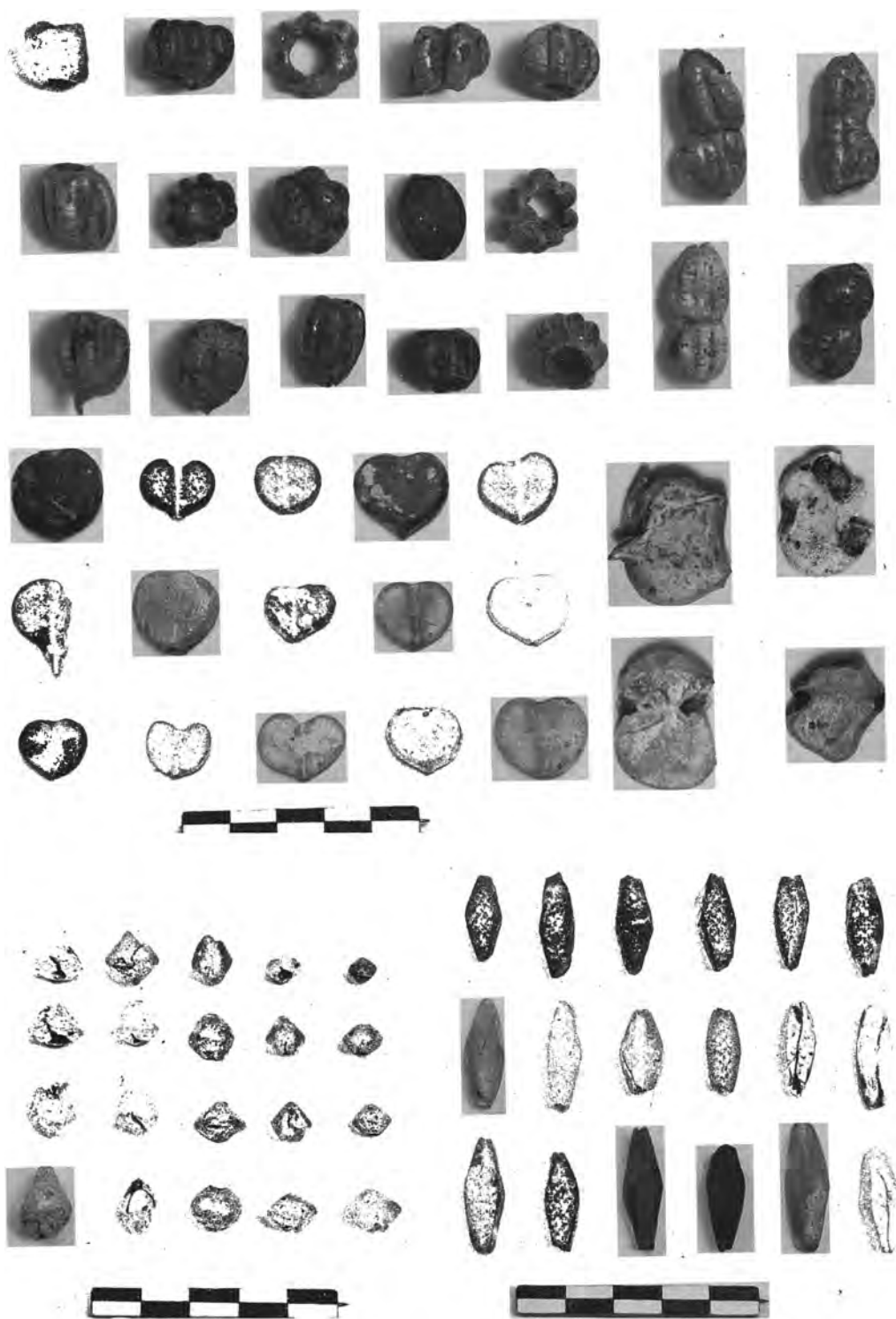
α - β. Πλάγιοι ὄψεις τοῦ στενοῦ ἄκρου τοῦ σωλήνος τοῦ κρουνοῦ

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

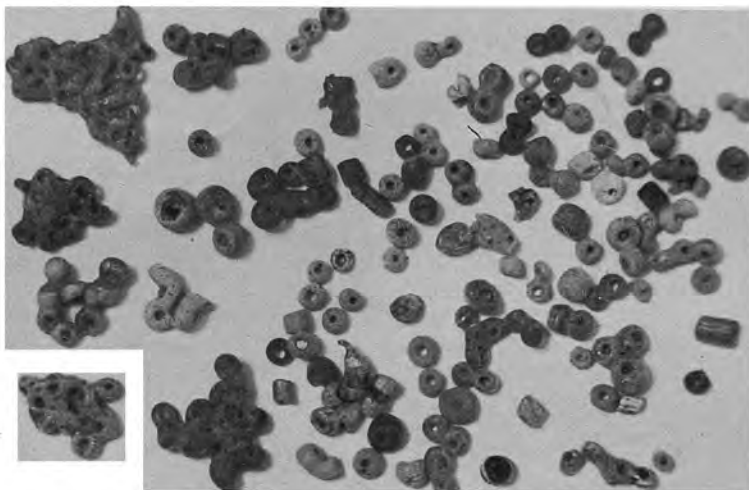
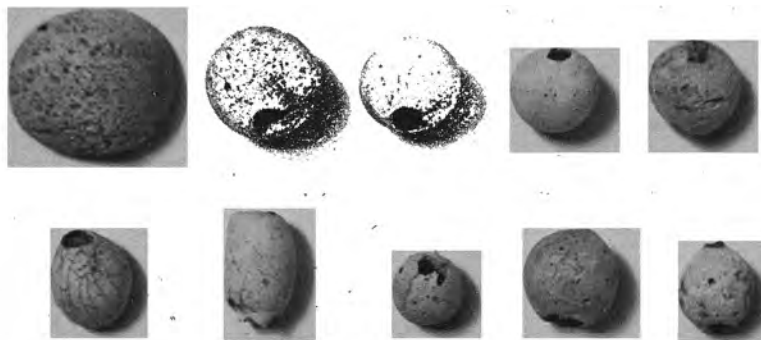
α - β. Τὸ πλατὺ ἄκρον τοῦ σωλήνος τοῦ κρουνοῦ μετὰ τοῦ δισκοειδοῦς δακτυλίου καὶ ὅψις αὐτοῦ πρὸς
τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σωλήνος

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

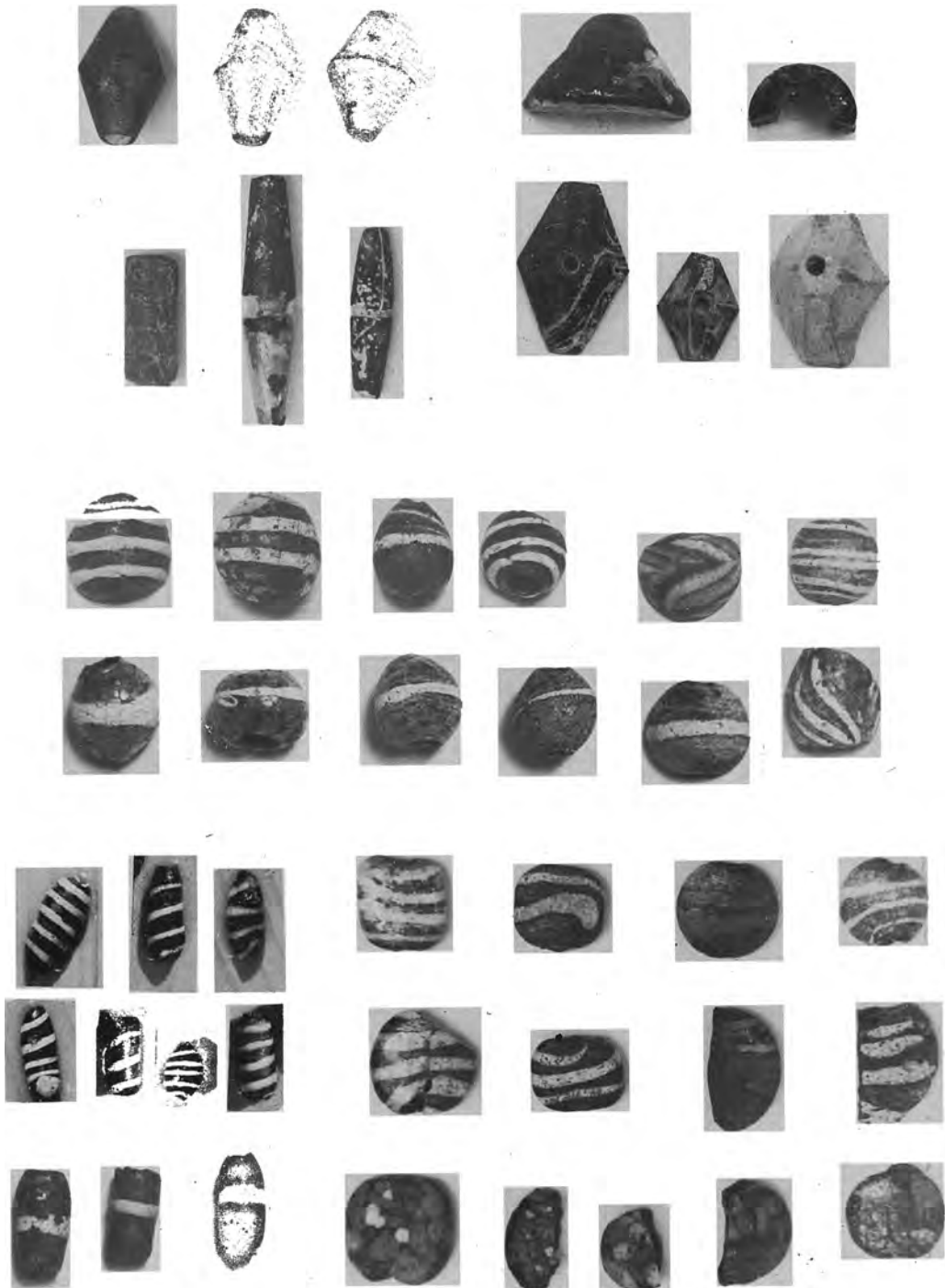

Rhodes: a - b. « Melon » beads of various shapes including (at right) some melted together during manufacture, c. « Heart-shaped » beads, at right four of these deformed during manufacture, d. Biconical beads, e. Bipyramidal beads

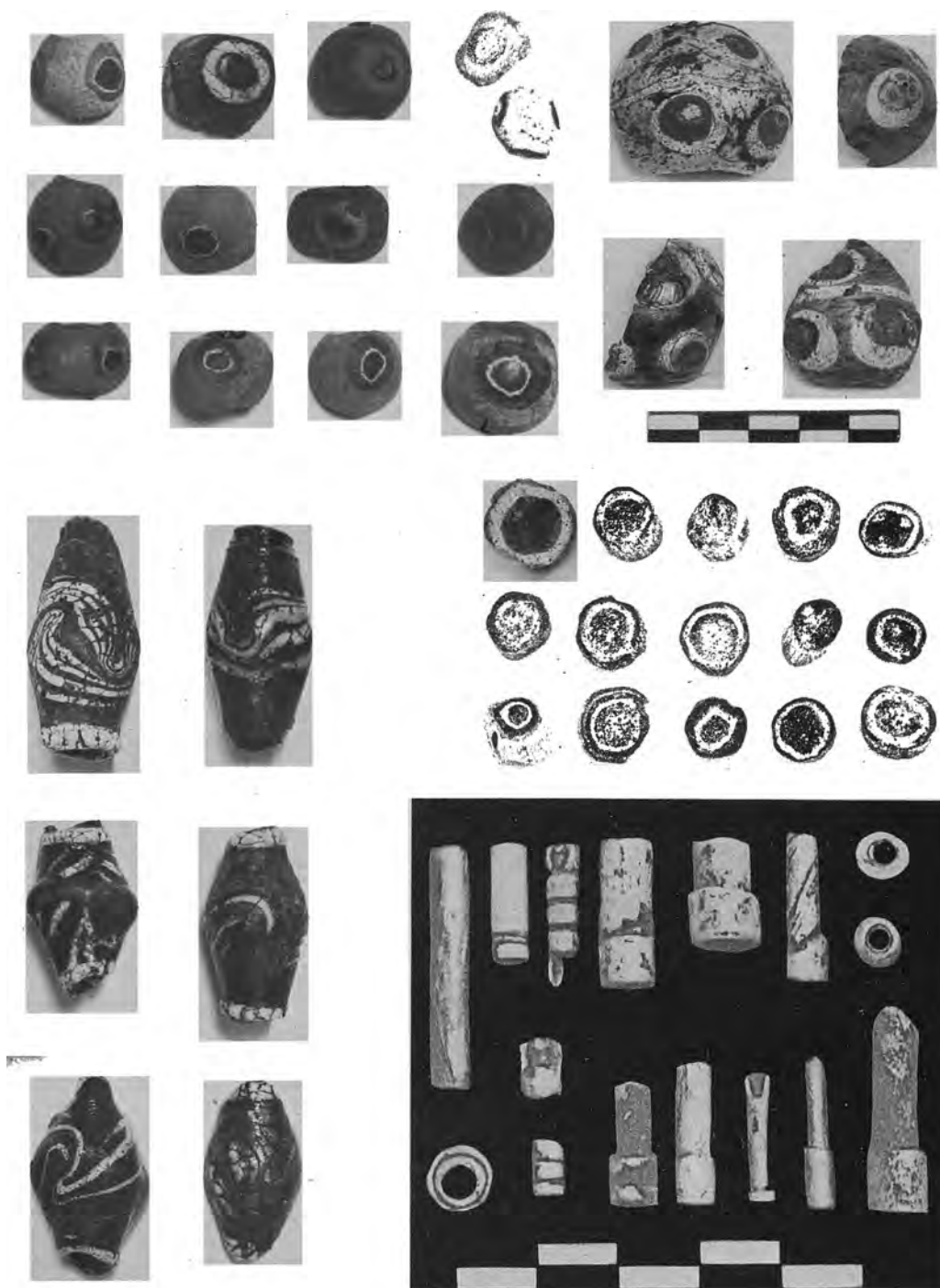
G. D. WEINBERG

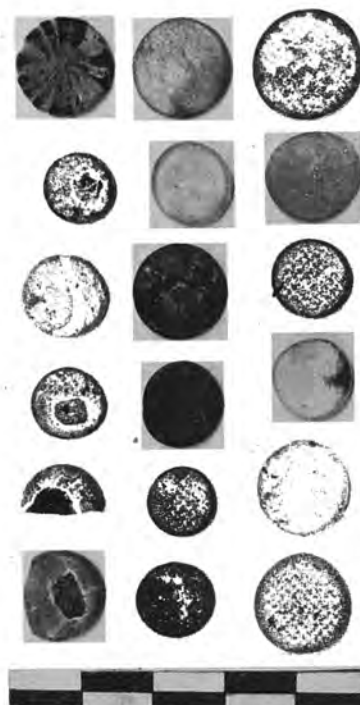
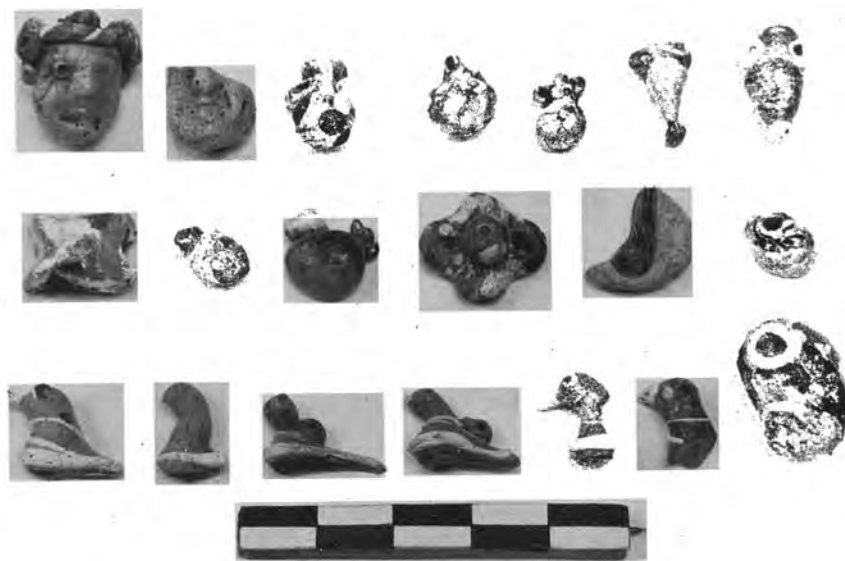
Rhodes: a. Spherical and fusiform beads, b. Cylindrical beads, c. Pendant-like beads: various types above, the main type shown in quantity below

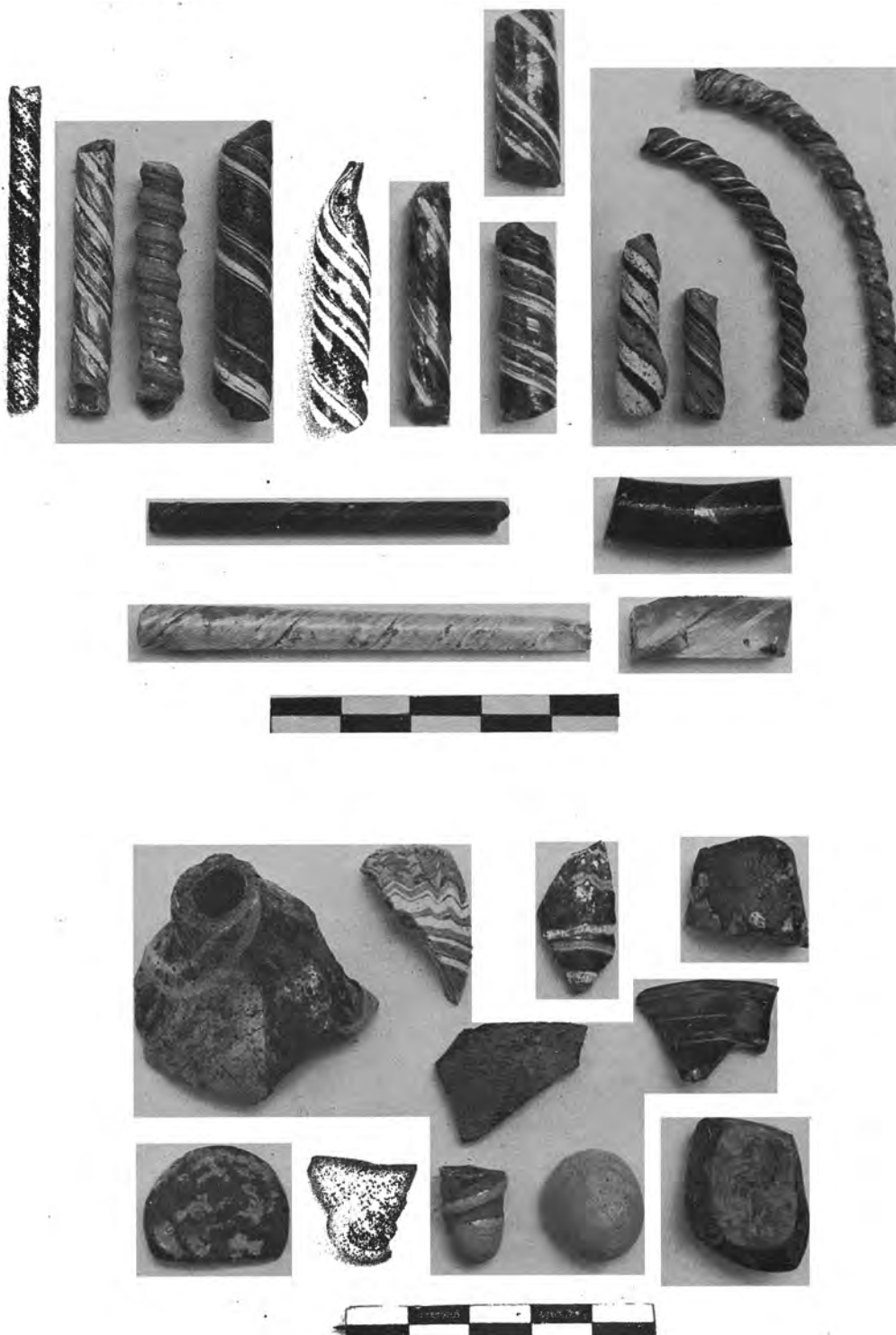
Rhodes: a - b. Cut and polished beads, c. Spherical beads with decorative threads, d. Cylindrical beads with threads, e. Flattened circular beads with threads, splatter beads (bottom row)

Rhodes: a. « Eye » beads, b. Fusiform beads with dragged threads, c. Sections of glass canes to be used in making « eye » beads, d. Sandwich gold-glass beads, both finished and in process of manufacture

Rhodes: a. Pendants: human heads, vases, birds, etc., b. « Gems » and/or « gaming pieces », c. Flat disks

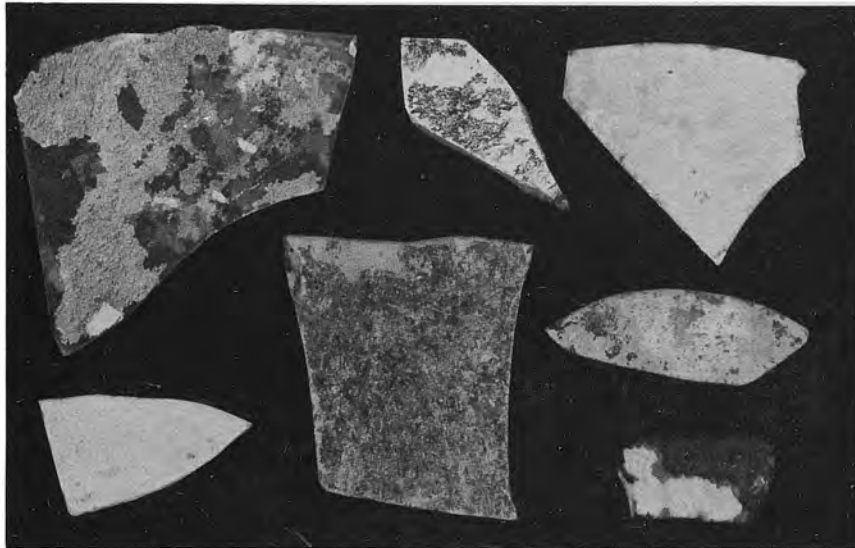

Rhodes: a. Spiral rods: polychrome above, monochrome below, b. Fragments of cored vessels, including discards

G. D. WEINBERG

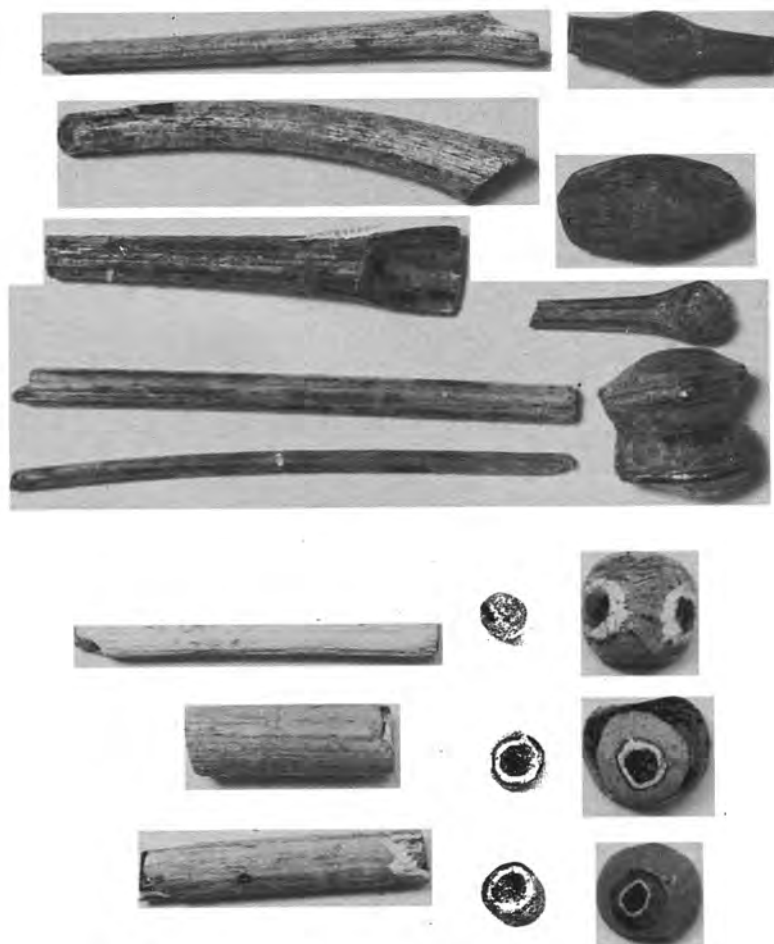

Rhodes: a. Fragments of sandwich gold-glass bowl, b. Fragments of thin-walled molded vessels, all undecorated except two fragments in center, c. Fragments of thin-walled molded vessels

Rhodes: a. Flat glass fragments perhaps for making gold-glass vessels, b - c. Cullet and rods used in the manufacturing process

G. D. WEINBERG

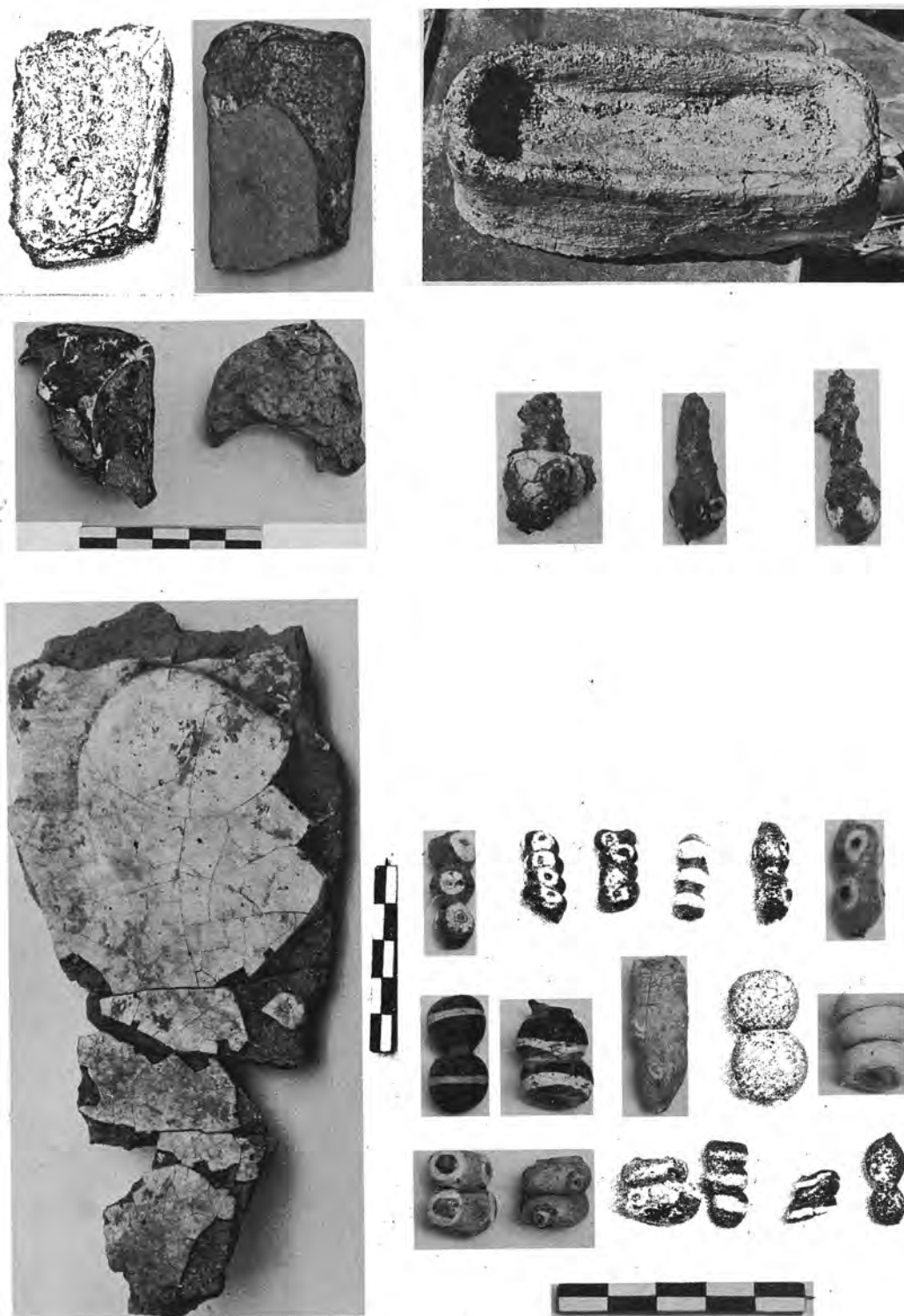
Rhodes: a. Fragmentary glass tubes, b. Canes with thick ends from which they were pulled, c. Matching canes, cane sections and «eye» beads

G. D. WEINBERG

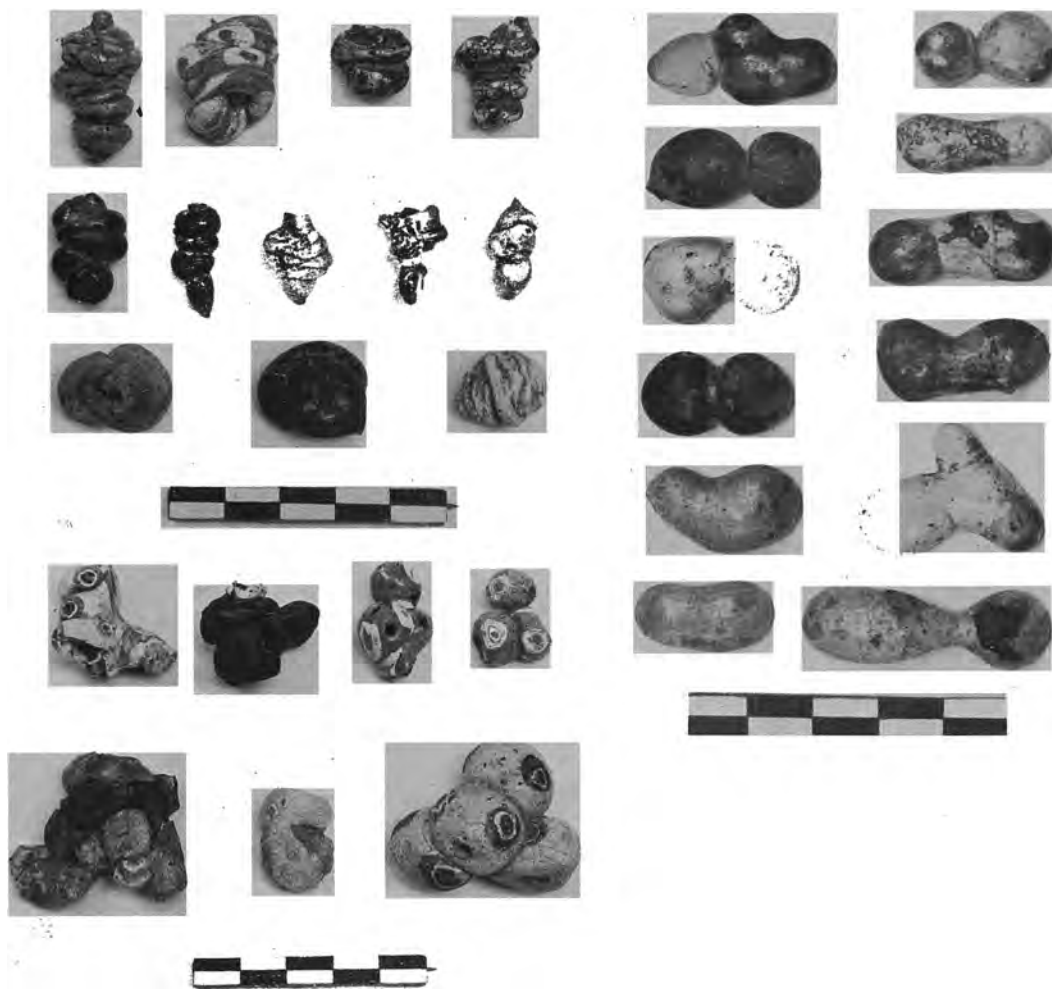
Rhodes: a. Clay container for glass, showing cracks from use, b. Fragment of clay container with imbedded beads, c. Small container fused onto larger one, d. Small containers coated with glass

G. D. WEINBERG

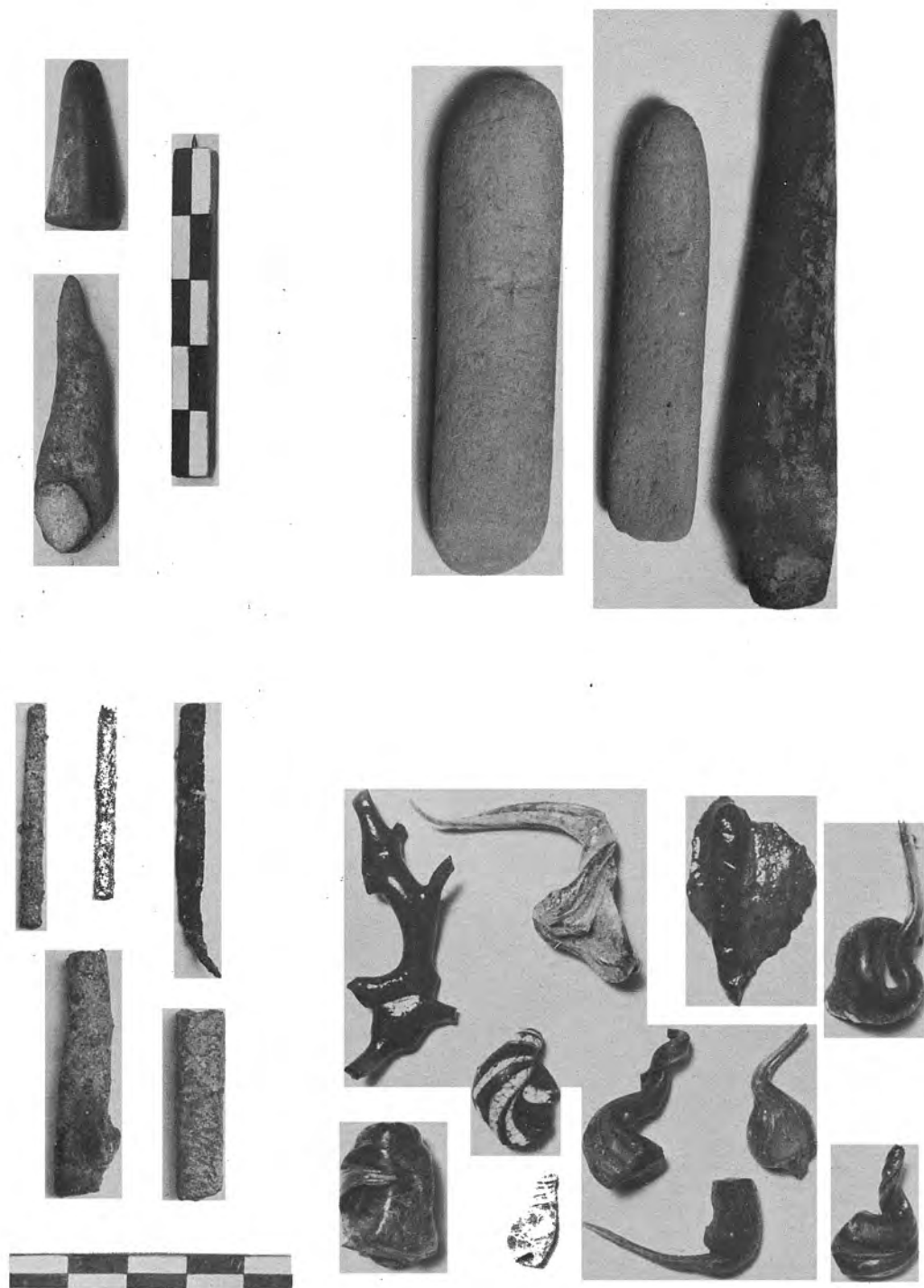
Rhodes : a. Reverse of containers shown on Pl. 85 d, b. Modern clay container (L. ca. 0.25 m.) at Turkish bead factory, c. Beads with iron rod fragments attached, d. Potsherd with glass melted on it, e. Beads melted together

G. D. WEINBERG

Rhodes: a. Beads deformed during manufacture, b. Gems melted together during manufacture, c. Beads melted together during manufacture, d. Beads and glass refuse before sorting

G. D. WEINBERG

Rhodes: a. Tools of bone or horn, b. Terracotta tools (?), L. of longest 0.136 m., c. Bronze fragments, d. Glass waste from factory

Νήσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α. ᾠΑποψις τῆς Μονῆς ἀπὸ ΒΔ., β. Τὸ κτῆριον τοῦ Ἡγουμενείου καὶ ἡ πύλη τῆς Μονῆς ἀπὸ ΝΔ.

Νῆσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α. Ὑποψη τοῦ Καθολικοῦ καὶ τοῦ Ἡγουμενείου ἀπὸ ΝΑ., β. Τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς ἀπὸ ΒΑ.

Νήσος Ίωαννίνων. Μονή Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α. Ἡ Ν. πλευρά τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ ΝΔ.,
β. Ἡ Β. πλευρά τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ ΒΑ.

Νήσος Ίωαννίνων. Μονή Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α. Λεπτομέρεια τῆς Α. καὶ Ν. πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ ΝΑ., β. Λεπτομέρεια τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νήσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α - β. Λεπτομέρειαι τῆς Δ. καὶ Β. πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας, ἀντιστοίχως

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νήσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α. Ἡ πρὸς τὸ ΝΔ. μέρος τῆς ἐκκλησίας συν-
 απομένη Α. πλευρὰ τοῦ Ἡγουμενείου, β. Ἀποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς ΒΑ. (κατὰ
 τὰς ἐργασίας)

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νῆσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς Δ. (μετὰ τὰς ἐργασίας), β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ νάρθηκος πρὸς Α. (κατὰ τὰς ἐργασίας)

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

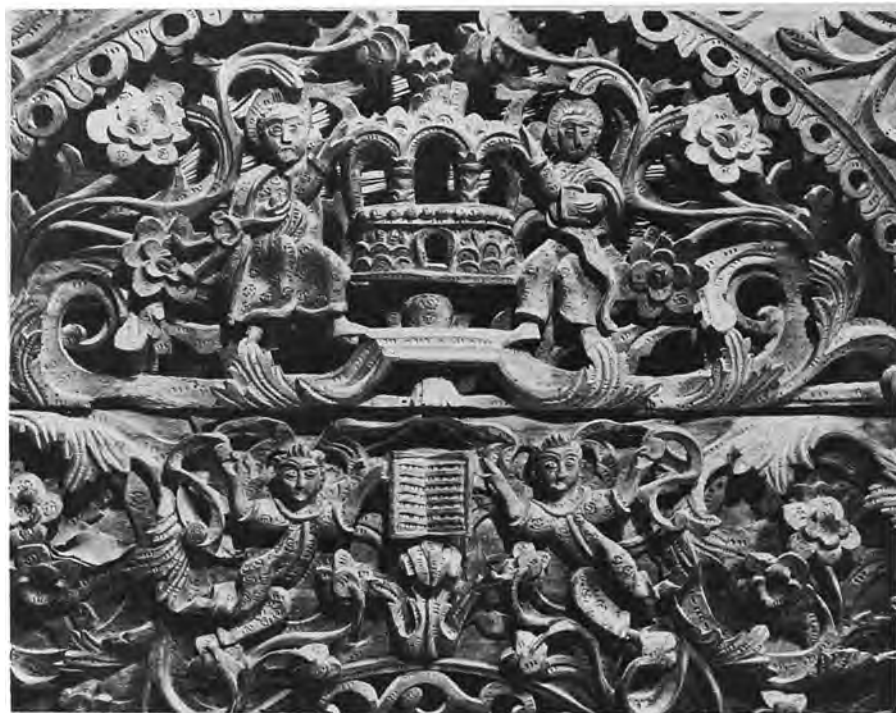

Νῆσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ νάρθηκος πρὸς Δ.,
β. Μερικὴ ἄποψις τῆς Α. καὶ Ν. πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος (κατὰ τὰς ἐργασίας)

Νῆσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου. Λεπτομέρεια τῆς παραστάσεως τῆς Δευτέρας
Παρουσίας

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νήσος Ἰωαννίνων. Μονή Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον: α. Τὸ ἄνω μέρος τῆς Ὠραίας Πύλης, β. Λεπτομέρεια τῆς στέψεως τῆς Ὠραίας Πύλης

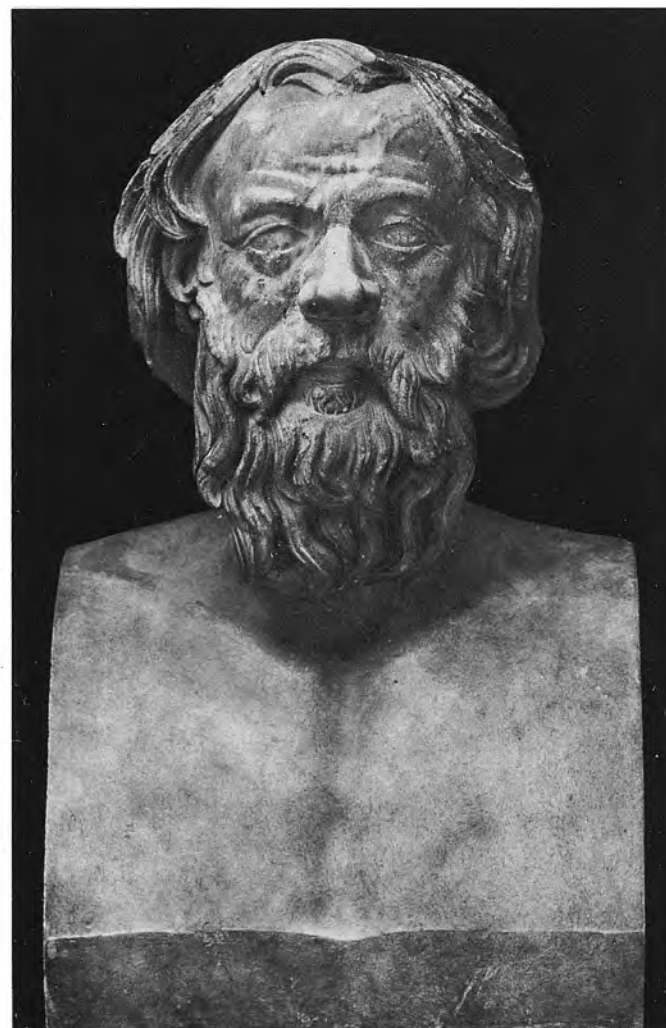
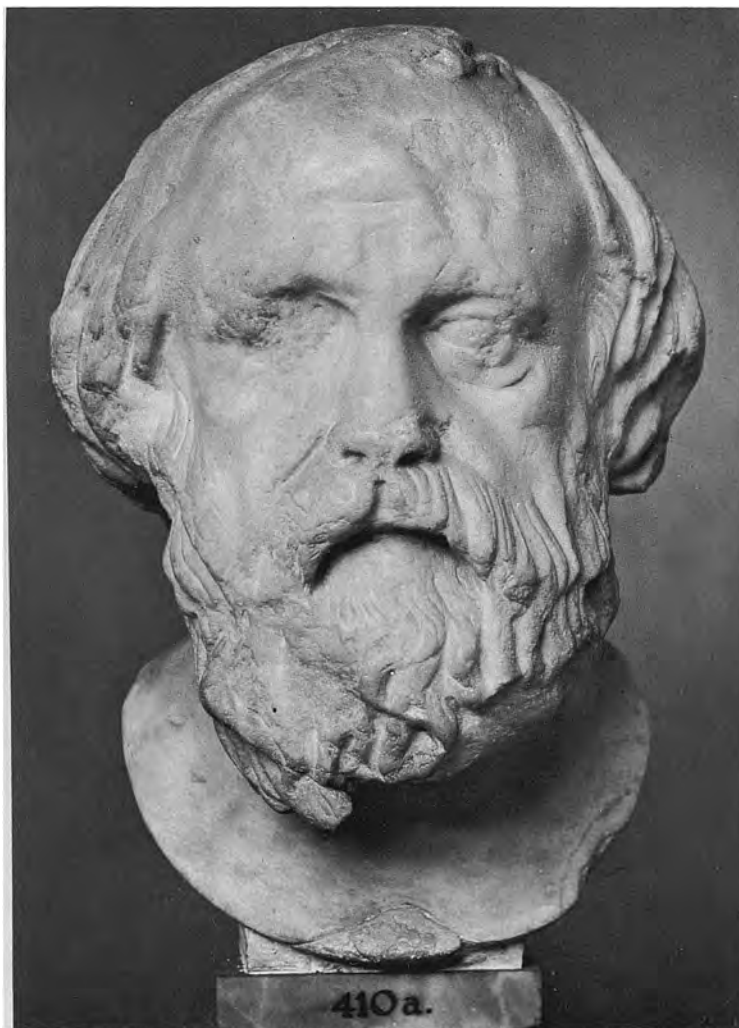
Νῆσος Ἰωαννίνων. Μονὴ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου: α - β. Θωράκια τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

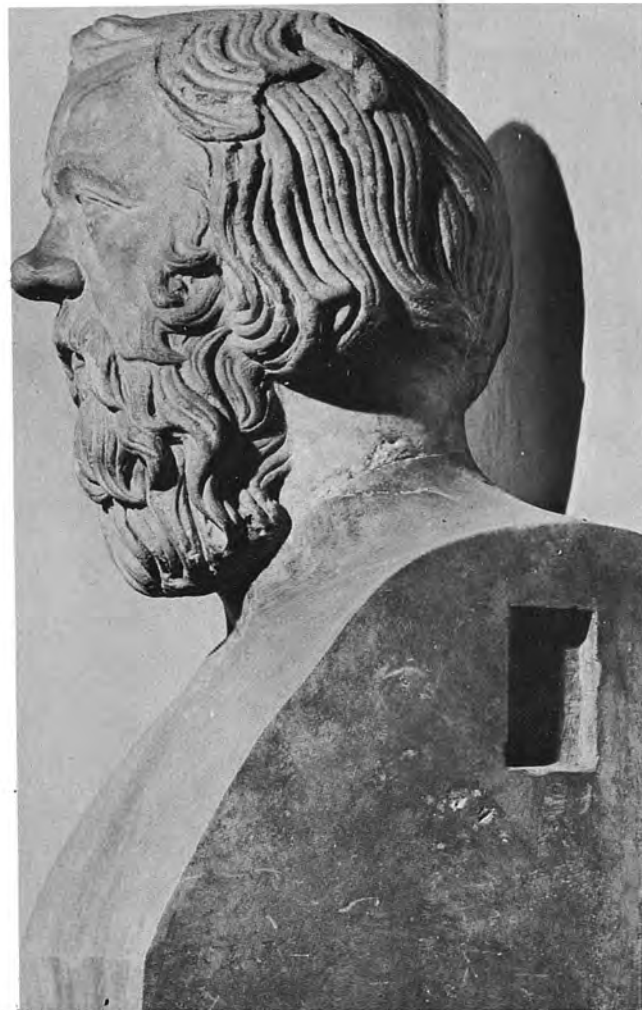
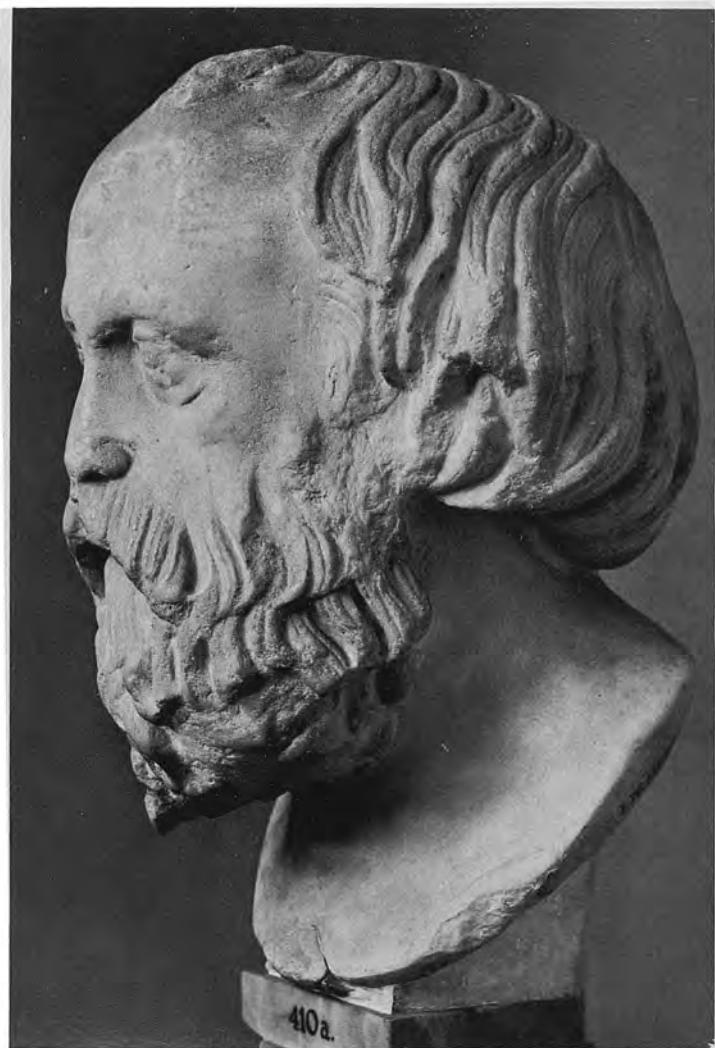

Νήσος Ἰωαννίνων. Μονή Ἀγίου Νικολάου τοῦ Ντίλιου. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον: α - β. Θωράκια,
γ. Λεπτομέρεια στηρίγματος

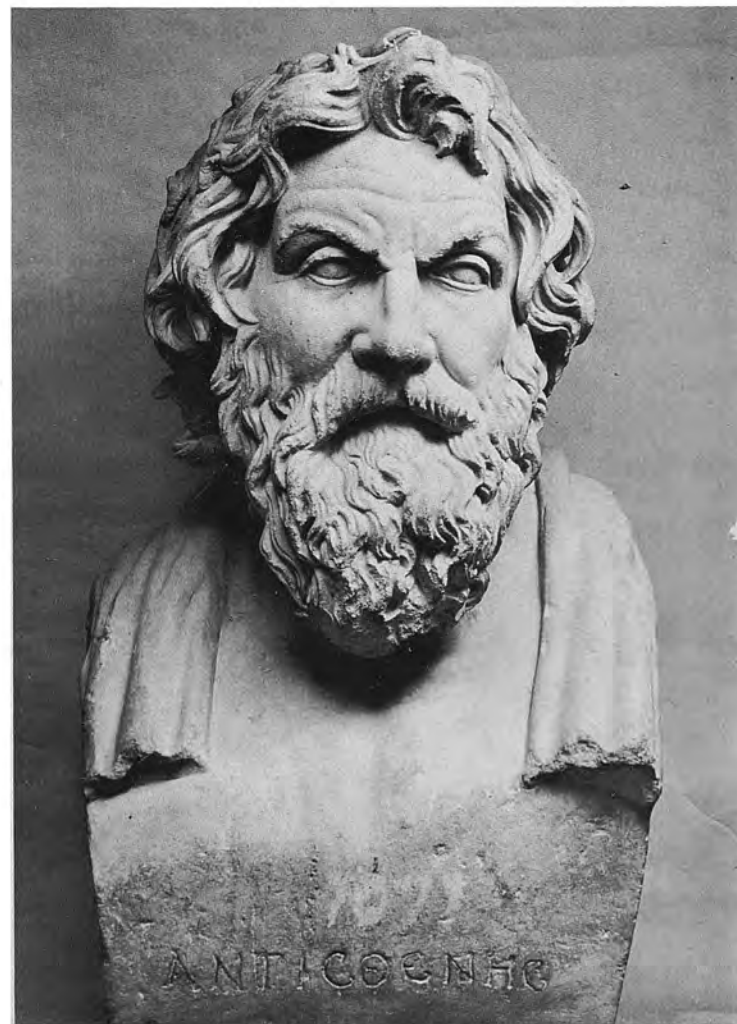
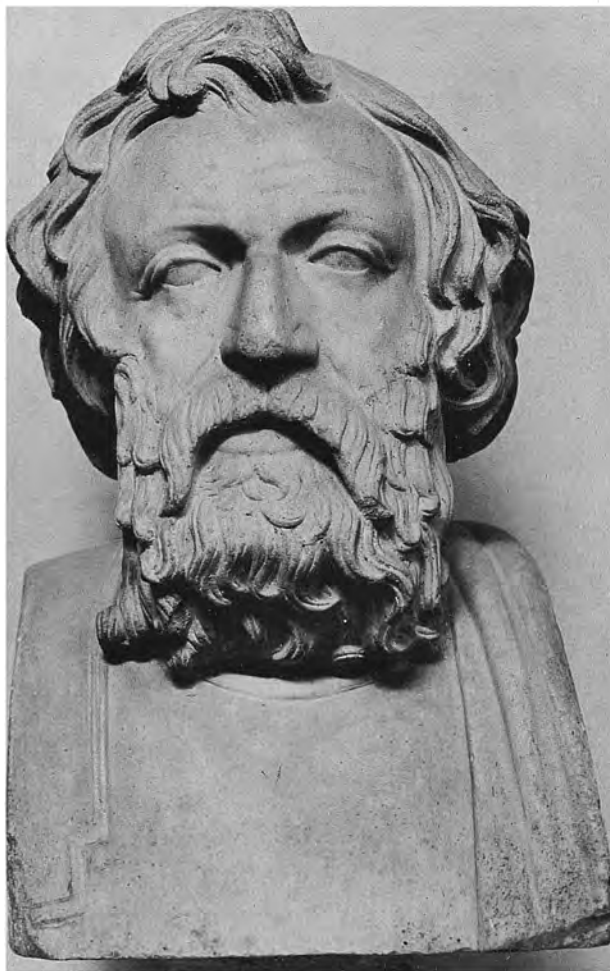
Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

α. Μουσείον Κοπεγχάγης. Ὁ λεγόμενος «Λυκοβρυγος», β. Μουσείον Uffizi, Φλωρεντία. Πρωτομή
 ἀγνώστου γέροντος

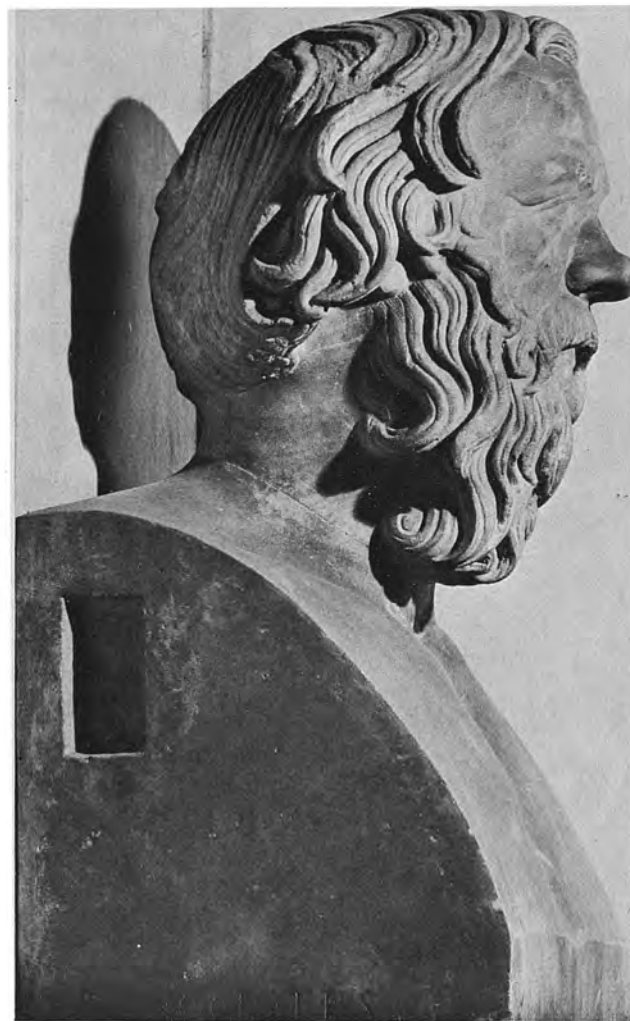

α. Μουσείον Κοπεγχάγης. Ὁ λεγόμενος «Λυκοῦργος» (πλαγία ὄψη), β. Μουσείον Uffizi Φλωρεντίας.
Προτομή ἀγνώστου γέροντος (πλαγία ὄψη)

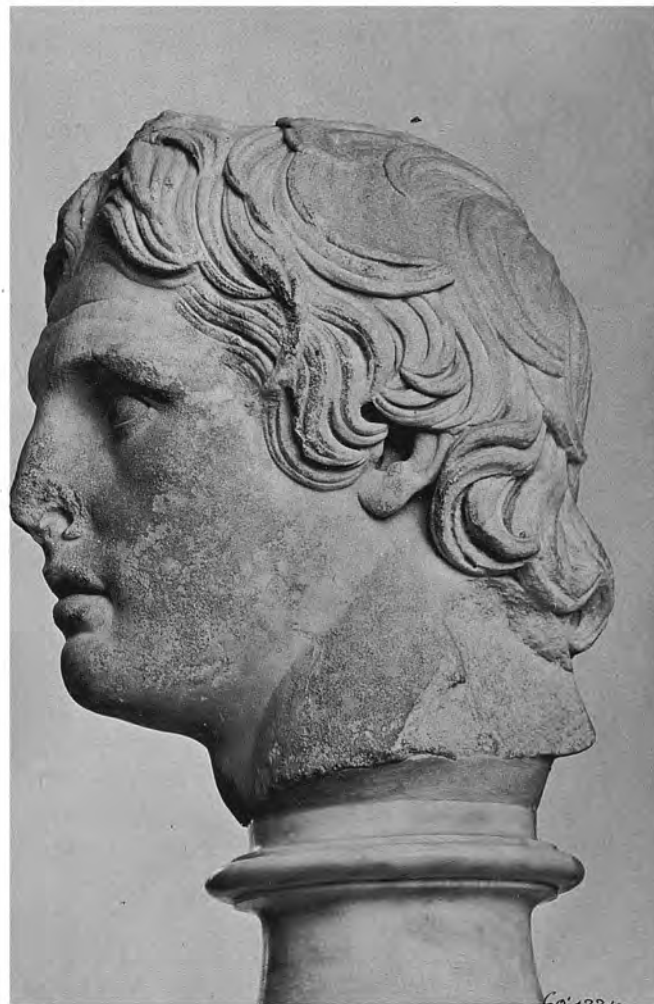
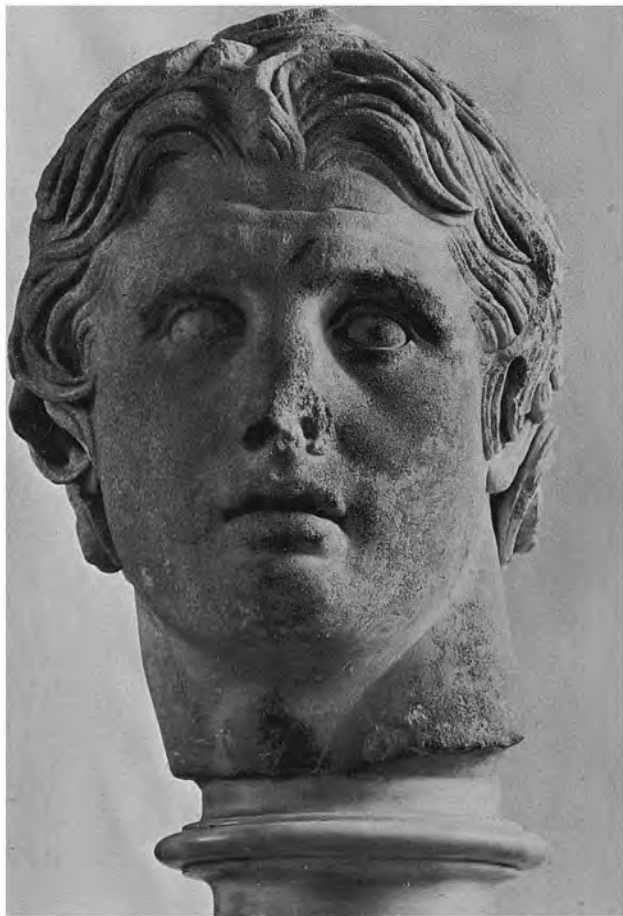

α. Μουσείον Νεαπόλεως. Προτομή αγνώστου στρατηγοῦ, β. Βατικανόν. Προτομή Ἀντισθένης

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

α. Μουσείον Νεαπόλεως. Προτομή άγνώστου (πλαγία όψη), β. Μουσείον Uffizi Φλωρεντίας. Προτομή άγνώστου γέροντος (πλαγία όψη)

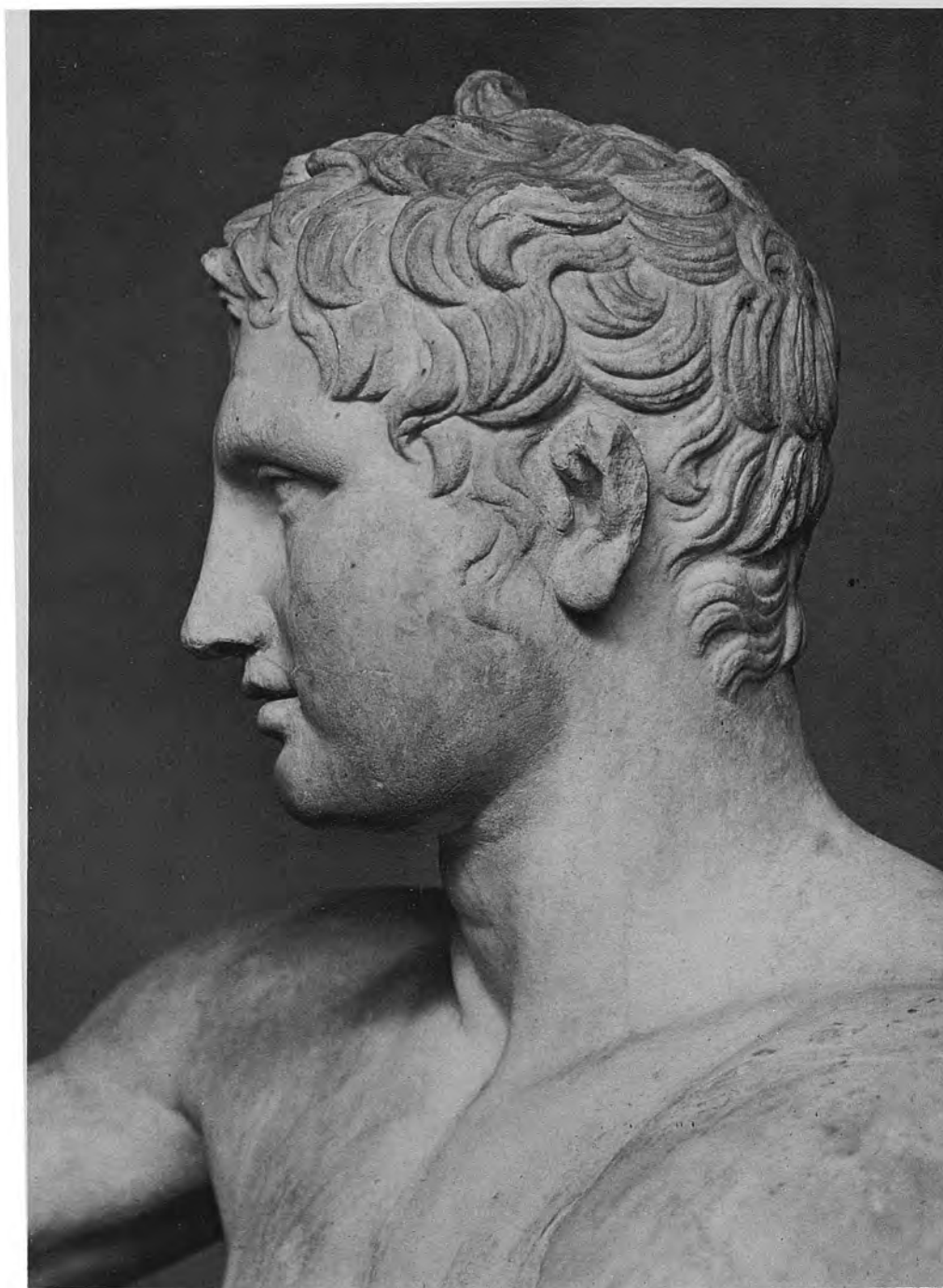
α - β. Μουσείον Κωνσταντινουπόλεως. Κεφαλή Ἀλεξάνδρου ἐκ Περγάμου

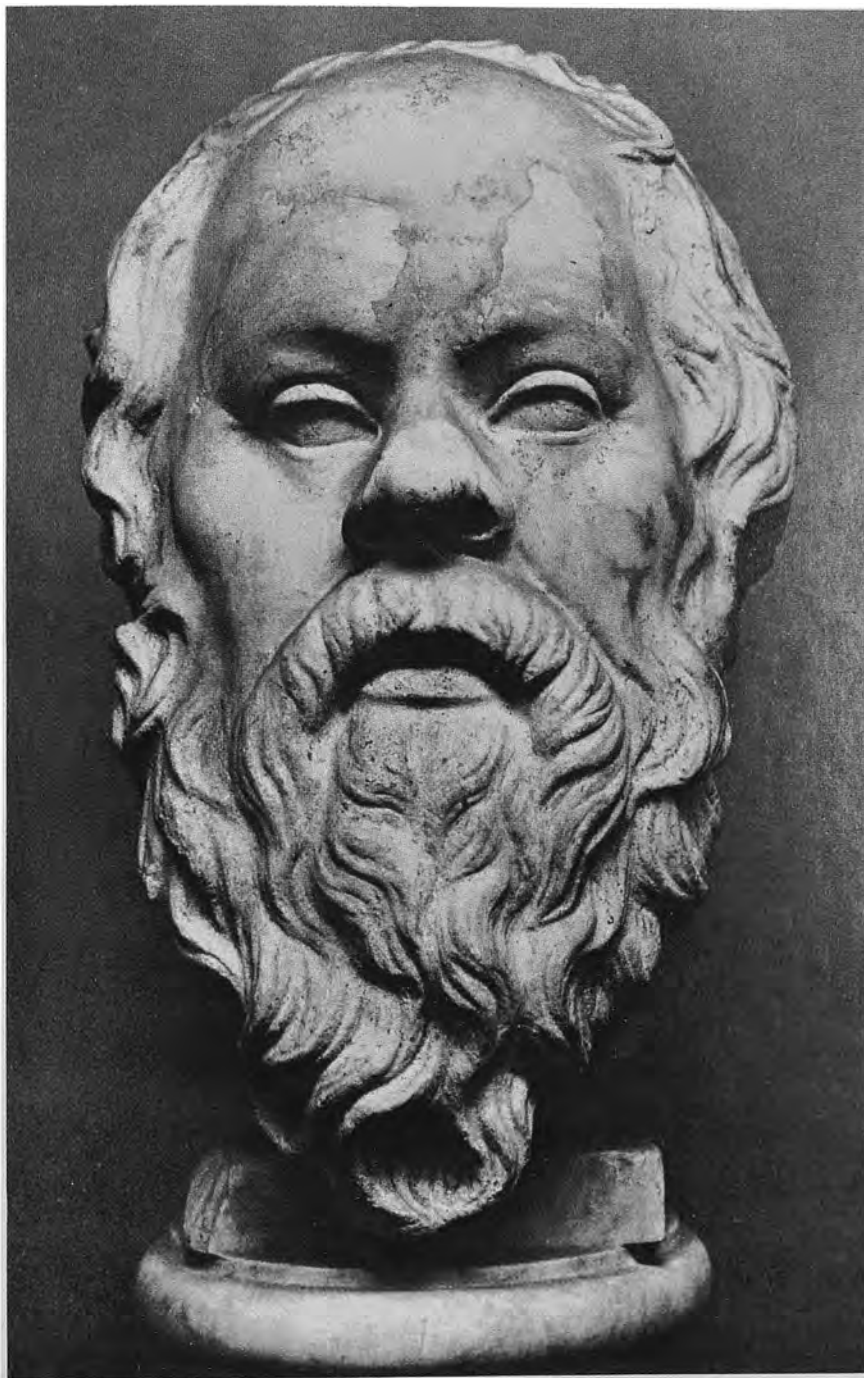
Μουσείον Λούβρου. *Αλέξανδρος Azara (πλαγία ὄψη)

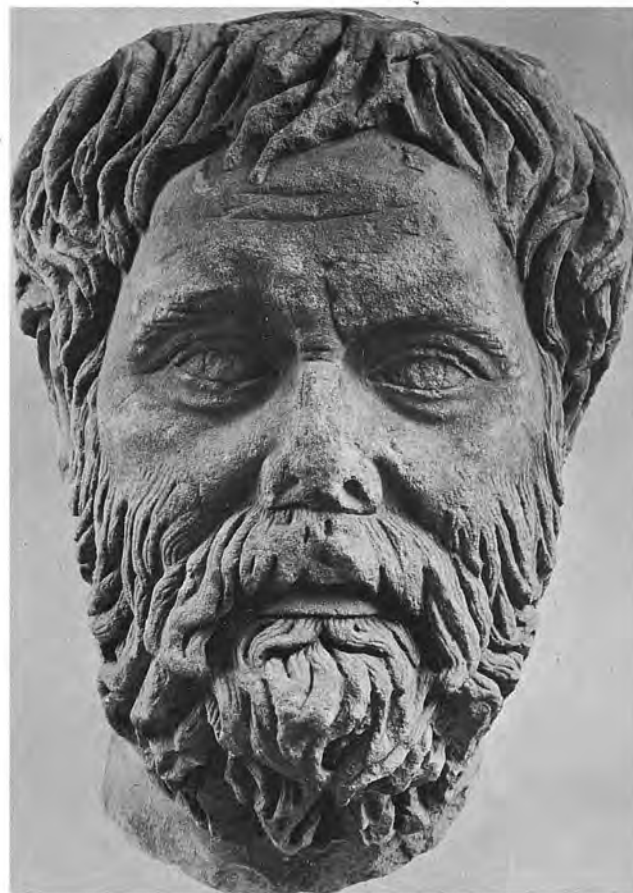
Μουσείον Λούβρου. Ἀλέξανδρος Azara

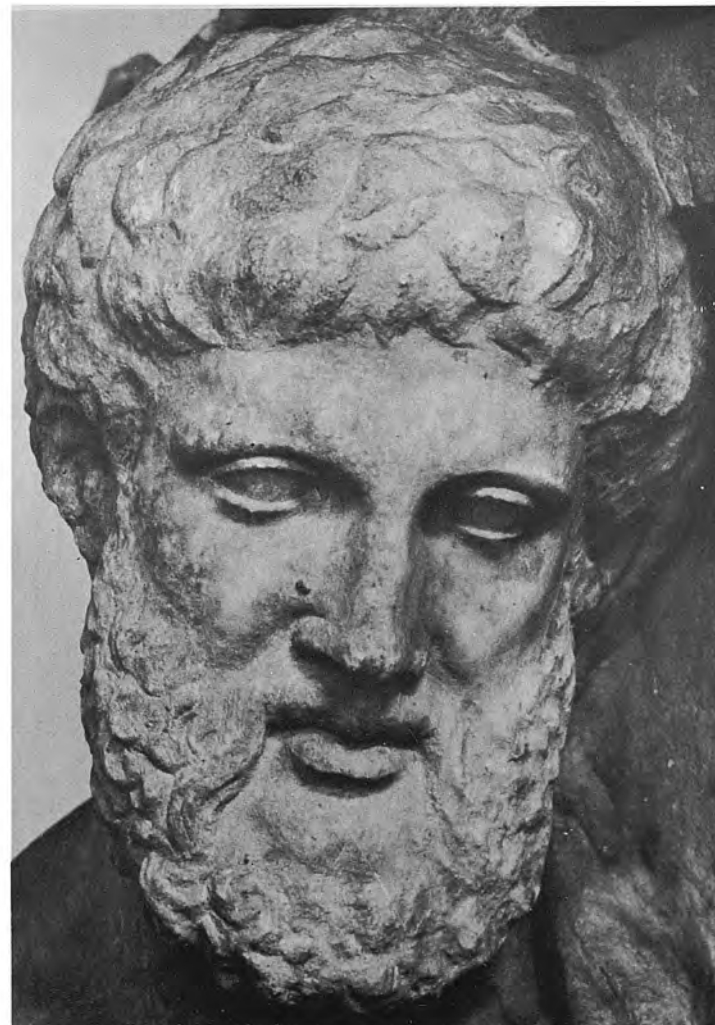
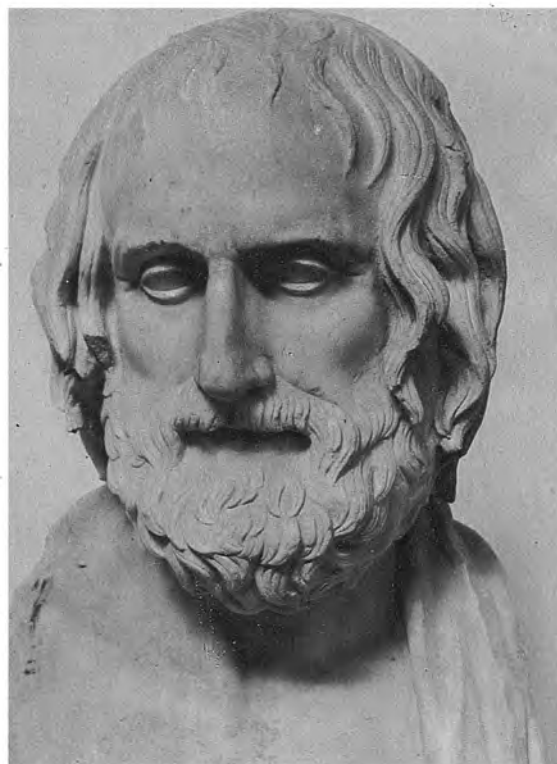
Βατικανόν. Κεφαλή Ἀποξυομένου (πλαγία ὄψη)

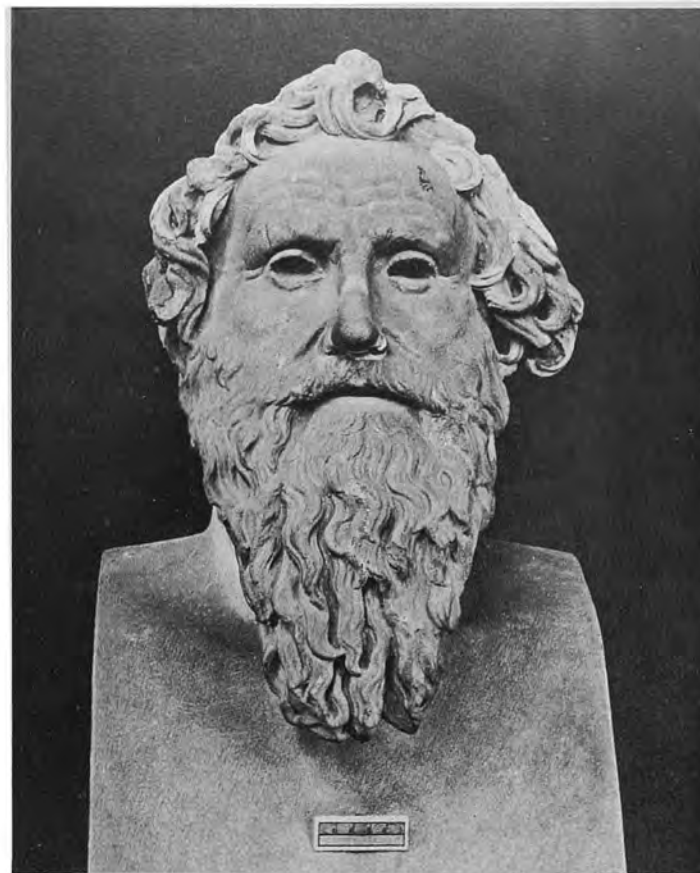
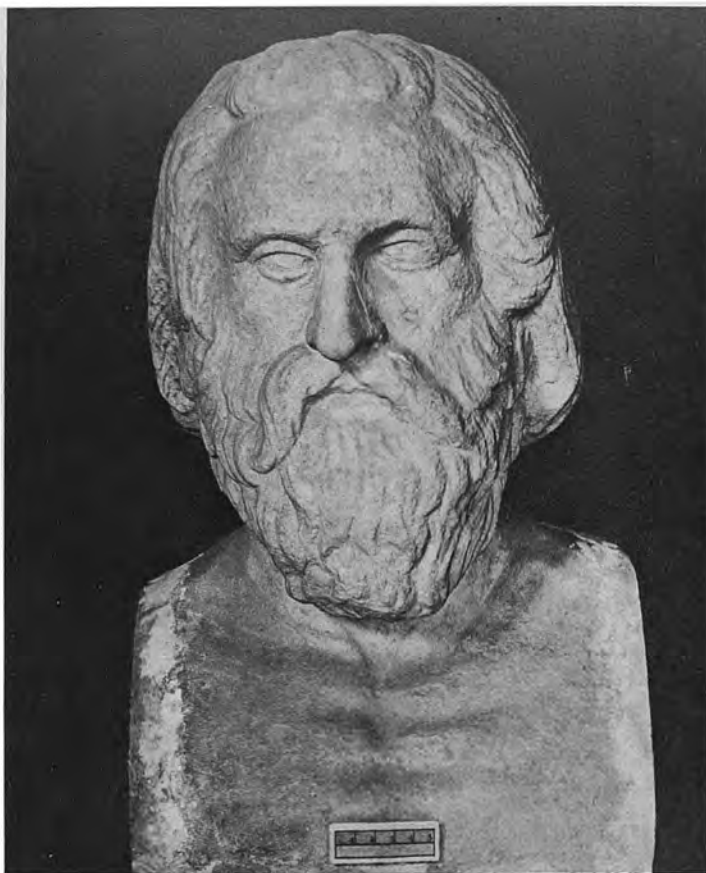
Μουσείον Θερμών. Κεφαλή Σωκράτους β' τύπου

α - β. Μουσείον Κερκύρας. «Πύρρων».

α. Μουσείον Νεαπόλεως. Εὐριπίδης, β. Μουσείον Βερολίνου. Θρασέας ἐξ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου Κ 34

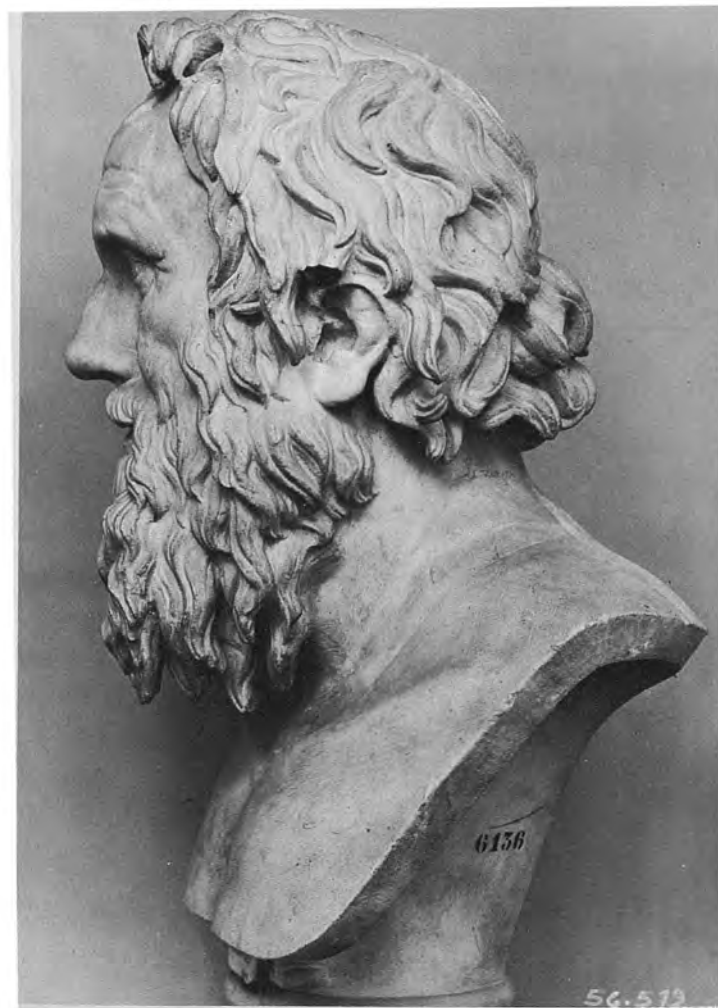
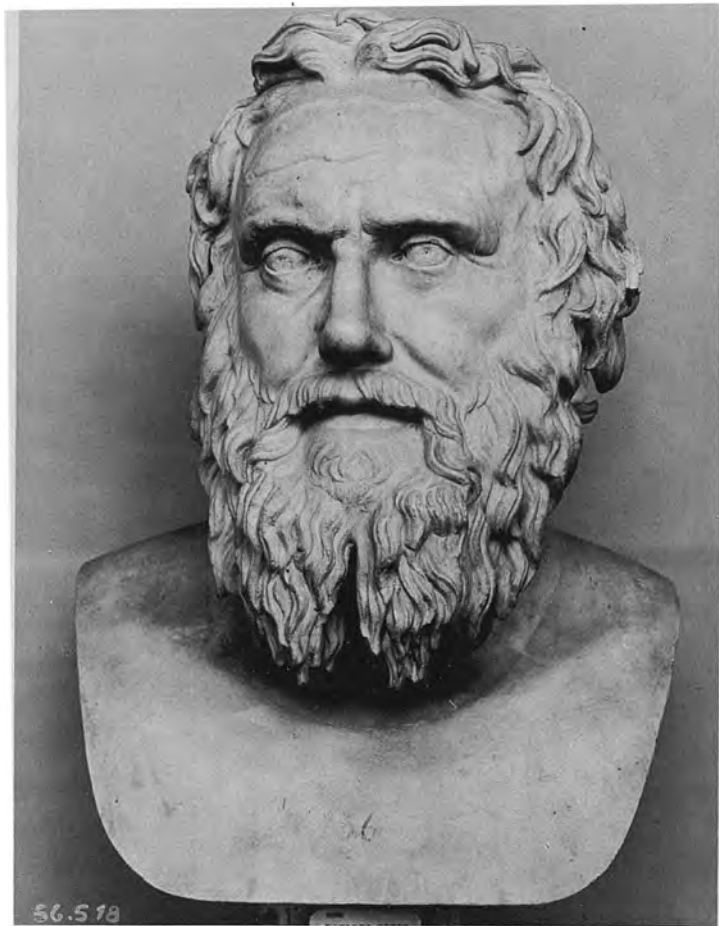
α. Villa Albani. Προτομή άγνώστου, β. Villa Albani. Προτομή άγνώστου

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

α - β. Μουσείον Ναυπόλεως. Προτομή άγνωστου

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

α - β. Μουσείον Νεαπόλεως. Προτομή άγνώστου

α - β. Μουσείον Νεαπόλεως. Ἀρχίδαμος

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

Ἁγίος Δημήτριος Ἡλίδος. Ἀνατολική καὶ νοτιά ὄψις. Σχέδια τοῦ E. Landron (Le Bas)

Ἅγιος Δημήτριος Ἡλίδος. Νοτιά ὄψις (Φωτογραφία Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου)

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Β' Έφορεία Αρχαιοτήτων Αττικής: Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου

Β' Έφορεία Αρχαιοτήτων Αττικής: Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Πί ν. 218 μὲ διαφορετικὸ φωτισμὸ

Β' Έφορεία Αρχαιοτήτων Ἀττικής: Λεπτομέρεια τοῦ ἀναγλύφου τῶν Πιν. 118 - 119

Β' Έφορεία Αρχαιοτήτων Ἀττικῆς : Οἱ πλάγιες ὀψεις τοῦ ἐπιτυμβίου τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου

Μουσείον Βραυρώνος: Ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Πόρτο-Ράφτη

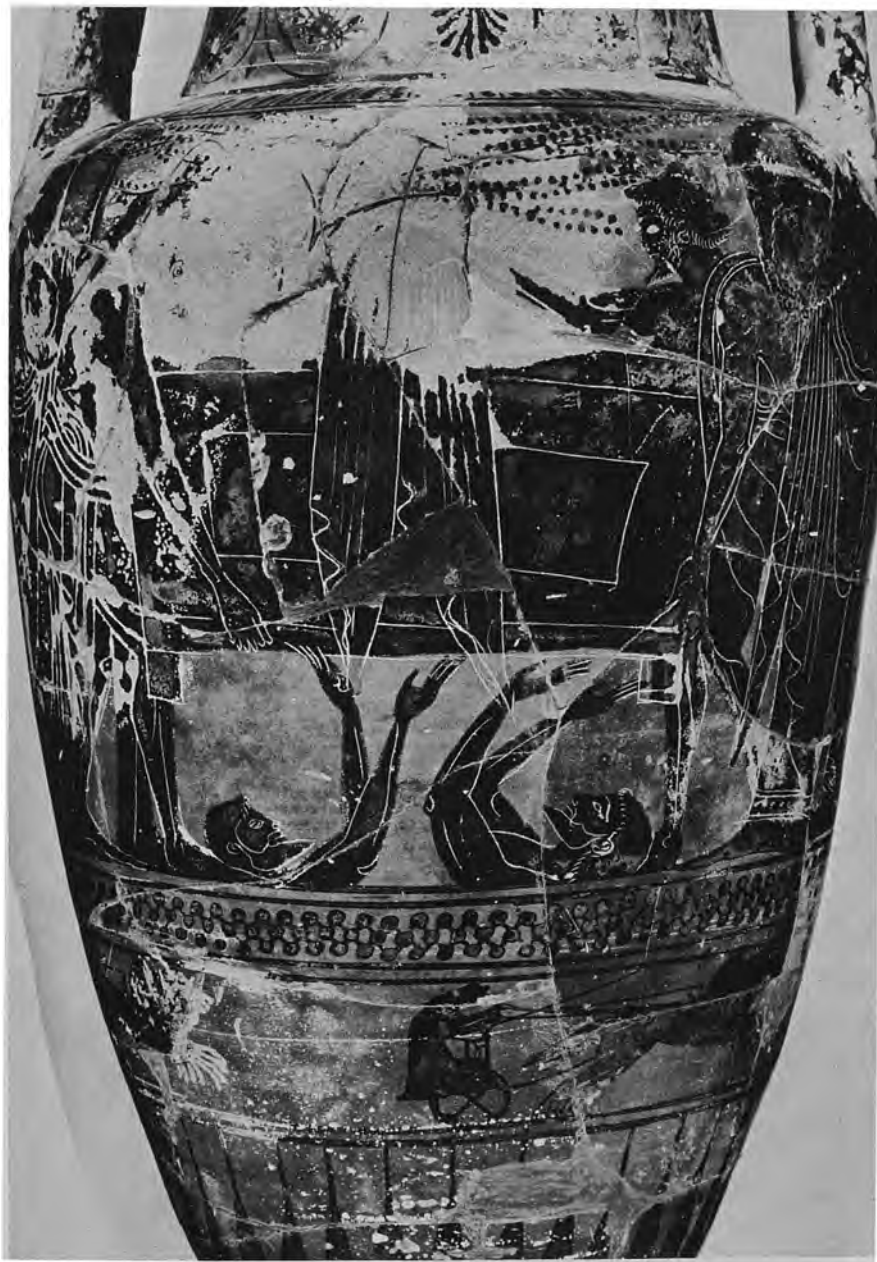

Μουσείον Βραυρώνος : Ὁψεις τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τοῦ Πί ν. 122

ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Μουσείον Βραυρώνος. Λεπτομέρεια τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τῶν Πιν. 122 καὶ 123

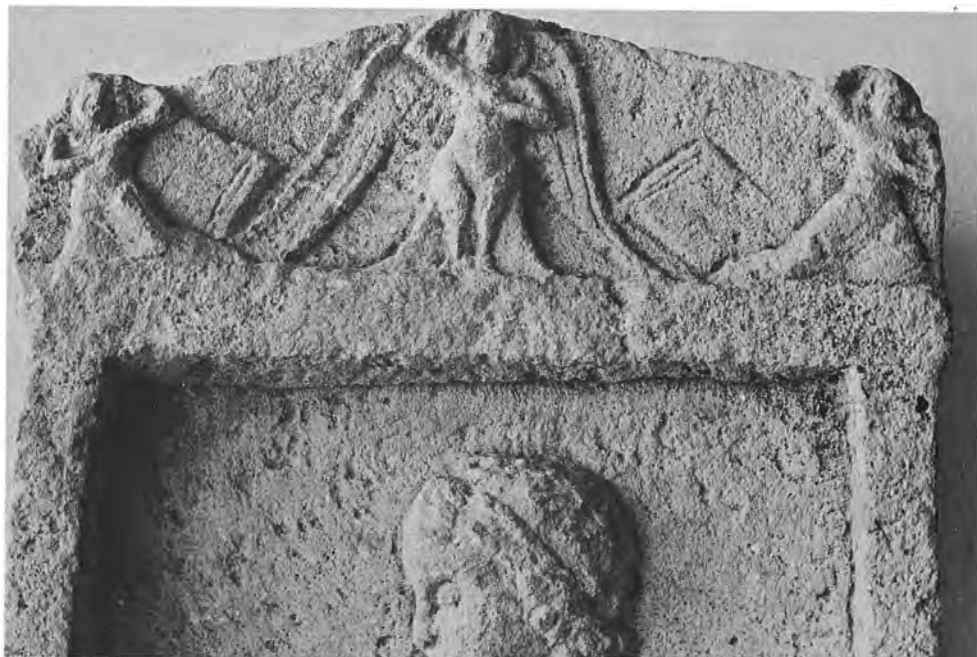

Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Λεπτομέρεια μελανομόρφου λουτροφόρου ἀρ. 450

Μουσείον Κεραμεικού. Λεπτομέρεια της επιτύμβιας στήλης του Εὐφήρου

ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον : α. Τὸ ἐπάνω τμήμα τῆς ἐπιτυμβίας στήλης ἀρ. 983,
β. Τὸ ἐπάνω τμήμα τῆς ἐπιτυμβίας στήλης τῆς Καλλιστοῦς Φιλοκράτους, ἀρ. 732

Athen, Nationalmuseum. Der Diskus von Melos

Athen, Nationalmuseum. Poseidon von Artemision

α - β Athen, Nationalmuseum. Der Lakonische Apollon

α - β Αθην, Nationalmuseum. Der Lakonische Apollon

Athen, Nationalmuseum. Das «weitleuchtende Mal»

α. Αθην, Nationalmuseum. Kopf der Dienerin auf dem «weitleuchtenden Mal»
β. Aus dem «weitleuchtenden Mal»

K. SCHEFOLD

Ο ΤΟΜΟΣ 24 (1969) ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ
ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟΣ ΕΙΣ ΜΝΗΜΗΝ ΧΡΗΣΤΟΥ Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΑΠΟ ΤΟΥ ΙΟΥΝΙΟΥ 1970 ΜΕΧΡΙ
ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1971

ΕΙΣ ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "Ι. ΜΑΚΡΗΣ" Α.Ε.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΘΗΝΑ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ, ΣΟΦΙΑ
ΚΟΝΤΖΙΔΕΛΟΥ, ΕΛΕΝΗ ΦΡΑΝΤΖΗ ΚΑΙ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΦΤΥΑΡΑ

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΝΙΝΟΥ

ΤΣΙΓΚΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ: ΘΕΜ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ

